

ISSN 1694-5344

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ**

Ар бир кварталда чыгуучу илим-билим
жана маалымат журналы

**ВЕСТНИК
КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА**

Ежеквартальный научно-образовательный
и информационный журнал

№2, 2025

Бишкек – 2025

**Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы»
журналынын редакциялык коллегиясы**

Башкы редактор:

Чонтоев Д.Т. – география илимдеринин доктору, профессор, Жусуп Баласагын атындагы КУУнун ректору.

Башкы редактордун орун басары

Камчыбек уулу Мырзабек – психология илимдеринин доктору, Жусуп Баласагын атындагы КУУнун илимий иштери боюнча проректору.

Редколлегия:

Асипова Н.А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Борубаев А. А. – КР УИАнын академиги, физика-математика илимдеринин доктору, профессор;
Ботобеков А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Галиева З. И. – тарых илимдеринин доктору, профессор;
Ишекеев Н. – КР УАИнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Карабаев С. О. – химия илимдеринин доктору, профессор;
Мамбетакунов Э. – КР УИАнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Маразыков Т.С. – филология илимдеринин доктору, профессор;
Саякбаева А. А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Сманалиев К. М. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Тиллебаев С. А. – филология илимдеринин доктору, профессор;
Чыманов Ж. А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Шамшиев А.Б. – биология илимдеринин кандидаты, доцент;

Чет өлкөлүк мүчөлөрү:

Анисимов А. П. – юридика илимдеринин доктору, профессор, Дон мамлекеттик техникалык университети;
Ахунбаев А. – Евразия Өнүгүү Банкынын изилдөө секторунун башчысы (Dr.PhD);
Бердибаева С. К. – психология илимдеринин доктору, профессор, аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети;
Бешимов Р. Б. – физ.-мат. илим. д-ру, проф., М.Улутбек атын. улуттук Өзбек уни-ти;
Бородкин Л. И. – М.В. Ломоносов атындагы ММУнун проф., т.и.д. РТИА корр.-мүчөсү;
Буркитбаев М. М. – химия илимдеринин доктору, профессор, аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети;
Ковальская Л. А. – биол. илим. д-ру, БРМжТИИ лаб. башчысы;
Козлов К. Л. – физ.-мат. илим. д-ру, проф., М.В. Ломоносов атындагы ММУ;
Мусурманов Р. К. – Мирзо Улутбек атындагы Өзбекстан Улуттук университетинин методология жана билим сапатын көзөмөлдөө боюнча проректору;
Перегудин С. И. – физ.-мат. илим. д-ру, проф. Санкт-Петербург мамлекеттик уни-ти;
Садовничий Ю. В. – физ.-мат. илим. д-ру, проф., М.В. Ломоносов атындагы ММУ.
Сманов Б. – Казак Улуттук Илимдер Академиясынын академиги, педагогика илимдеринин доктору, профессор.

КУУнун редакциялык-басма бөлүмү:

Шакирова К. К. – экономика илимдеринин доктору, Жусуп Баласагын атындагы КУУнун редакциялык-басма бөлүмүнүн башчысы;
Даровских Н.М. – редактор;
Рашитова А.Ж. – башкы адис.

Редакционная коллегия журнала «Вестник КНУ им. Жусуп Баласагына»

Главный редактор

Чонтоев Д.Т. – доктор географических наук, профессор, ректор Кыргызского национального университета им. Жусуп Баласагына.

Заместитель главного редактора

Камчыбек уулу Мырзабек – доктор психологических наук, проректор по научной работе Кыргызского национального университета им. Жусуп Баласагына.

Редколлегия:

Асипова Н.А. – доктор педагогических наук, профессор;
Борубаев А. А. – академик НАН КР, доктор физико-математических наук, профессор;
Ботобеков А. – доктор экономических наук, профессор;
Галиева З. И. – доктор исторических наук, профессор;
Ишекеев Н. – чл.-корр. НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Карабаев С. О. – доктор химических наук, профессор;
Мамбетакунов Э. – чл.-корр. НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Маразыков Т.С. – доктор филологических наук, профессор;
Саякбаева А. А. – доктор экономических наук, профессор;
Сманалиев К. М. – доктор юридических наук, профессор;
Тиллебаев С. А. – доктор филологических наук, профессор;
Чыманов Ж. А. – доктор педагогических наук, профессор;
Шамшиев А.Б. – кандидат биологических наук, доцент;

Зарубежные члены редакционной коллегии:

Анисимов А. П. – доктор юридических наук, профессор, Донский государственный технический университет;
Ахунбаев А. – зав. сектором исследования стран Евразийского банка развития (Dr.PhD);
Бердибаева С. К. – доктор психологических наук, профессор, КазНУ им. аль-Фараби;
Бешимов Р. Б. – доктор физ.-мат. наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. М. Улугбека;
Бородкин Л. И. – доктор исторических наук, профессор, МГУ им. М.В Ломоносова, чл.-корр. РАЕН;
Буркитбаев М. М. – доктор химических наук, профессор, КазНУ им. аль-Фараби;
Ковальская Л. А. – доктор биологических наук, зав. лаб. ВНИ и ТИБП, г. Щелково, Моск. обл.;
Козлов К. Л. – доктор физ.-мат.наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;
Мусурманов Р. К. – Проректор по методологии и контролю качества образования Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека;
Перегудин С. И. – доктор физ.-мат. наук, проф. Санкт-Петербургского государственного университета;
Садовничий Ю. В. – доктор физ.-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;
Сманов Б. – академик НАН РК, доктор педагогич. наук, проф.

Редакционно-издательский отдел КНУ:

Шакирова К.К. – доктор экономических наук, зав. отделом РИО КНУ им. Жусупа Баласагына;
Даровских Н. М. – редактор;
Рашитова А.Ж. – главный специалист.

Абдимомунова А.О., Алыбаева К.Б., Айдралиева А.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУнун И.Ч. Исамидинов атындагы педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институту

Абдимомунова А.О., Алыбаева К.Б., Айдралиева А.А.

Институт целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына

Abdimomunova A.O., Alybaeva K.B., Aidralieva A.A.

Institute for targeted training of pedagogical personnel named after I.Ch. Isamidinov KNU J. Balasagyn

ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА АНГЛИС ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮНҮН ЖАЛПЫ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

ОБЩИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

COMMON PROBLEMS OF TEACHING ENGLISH IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Кыскача мүнөздөмө: Заманбап билим берүү процессинде англис тилин окутуу анын натыйжалуулугун төмөндөтүүчү бир катар жалпы көйгөйлөргө туш болууда. Макалада окуучулардын мотивациясынын жетишсиздиги, квалификациялуу мугалимдердин жетишсиздиги, тил практикасынын чектелген мүмкүнчүлүктөрү жана санариптик технологиялардын окуу процессине тийгизген таасири сыяктуу негизги көйгөйлөр каралат. Адаттагы методдорду заманбап билим берүү реалдуулугуна ыңгайлаштыруу, инновациялык технологияларды интеграциялоо жана студенттердин тилди билүү деңгээлин жогорулатуу үчүн оптималдуу чечимдерди табуу маселелерине өзгөчө көңүл бурулууда. Макалада каралган көйгөйлөр жана аларды чечүүнүн сунушталган жолдору тил билим берүү тармагындагы мугалимдерге, методисттерге жана изилдөөчүлөргө пайдалуу болушу мүмкүн.

Аннотация: В современном образовательном процессе преподавание английского языка сталкивается с рядом общих проблем, которые снижают его эффективность. В статье рассматриваются ключевые затруднения, такие как недостаточная мотивация учащихся, нехватка квалифицированных педагогов, ограниченные возможности для языковой практики, а также влияние цифровых технологий на процесс обучения. Особое внимание уделяется вопросам адаптации традиционных методик к современным образовательным реалиям, интеграции инновационных технологий и поиску оптимальных решений для повышения уровня владения языком среди обучающихся. Рассмотренные в статье проблемы и предложенные пути их решения могут быть полезны преподавателям, методистам и исследователям в области языкового образования.

Abstract: In the modern educational process, teaching English faces a number of common problems that reduce its effectiveness. The article examines key difficulties, such as insufficient motivation of students, a shortage of qualified teachers, limited opportunities for language practice, and the impact of digital technologies on the learning process. Particular attention is paid to the issues of adapting traditional methods to modern educational realities, integrating innovative technologies and finding optimal solutions to improve the level of language proficiency among students. The problems considered in the article and the proposed solutions can be useful for teachers, methodologists and researchers in the field of language education.

Негизги сөздөр: англис тилин окутуу; билим берүү системасы; окуучулардын мотивациясы; санариптик технологиялар; окутуу усулдары.

Ключевые слова: преподавание английского языка; образовательная система; мотивация учащихся; цифровые технологии; методика обучения.

Keywords: teaching English; educational system; student motivation; digital technologies; teaching methods.

Бүгүнкү күндө тилдерди үйрөнүү маселеси абдан маанилүү. Азыркы учурда ар бир адам англис тилин билиши керек. Чет тилде сүйлөө жана түшүнүү жөндөмү иштин кээ бир тармак

тарында милдеттүү болуп саналат. Ушундан улам, көп адамдар аны өздөштүрүүгө аракет кылып жатышат. Учурда бизде англис тилин үйрөнүү маселеси барган сайын көбөйүүдө.

Бирок учурда бул турмуштук зарылдык болуп калды. Көптөгөн адамдар мектептен үйрөнбөй калганына көп өкүнүшөт. Адам улгайган сайын жумушка орношууда, чет өлкөгө саякаттоодо жана башка көптөгөн нерселерде англис тили керек экенин түшүнөт. Ал эми бойго жеткенде, бул тилди үйрөнүп, акча төлөп, ошол эле учурда жумушка барып, үй-бүлөсүнө убакыт бөлүү керек.

Тилекке каршы, студенттерге англис тилин үйрөтүү практикасы көрсөткөндөй, азыр университеттерде көп деңгээлдүү көйгөйлөр кеңири таралган, алар бүтүндөй окуу процессин уюштурууга, анын мазмунуна жана акыркы натыйжага жетишүүгө зор таасирин тийгизет [1]. Дүйнөдө жана биздин өлкөдө тилдин ролу өсүп жатканына карабастан, Кыргызстанда англис тилин билүү деңгээли бир топ төмөн. Кырдаалдын оңолушу үчүн чет тилин окутуудагы негизги көйгөйлөрдү жана аларды чечүүнүн жолдорун аныктоо маанилүү.

Жогорку окуу жайындагы окуу процесси жана аны жакшыртуунун эффективдүү жолдору түздөн-түз студенттердин мотивациясынан көз каранды, анткени мотивдер окуу процессинин жана материалды өздөштүрүүнүн кыймылдаткыч күчү болуп саналат. Окууга болгон мотивация – бул адамдын өзүнчө окуу предметине да, бүтүндөй билим берүү процессине болгон мамилесин өзгөртүүнүн кыйла татаал жана эки ача процесс. Ошол эле учурда окууга болгон мотивация инсандын инсандыгына жана социалдык ролуна жараша болот [3].

Студенттердин англис тилин үйрөнүү мотивациясы көптөгөн факторлордон көз каранды, анын ичинде:

- Жеке факторлор (жеке кызыкчылыктар, максаттар, өзүнө болгон ишеним деңгээли).
- Социалдык факторлор (үй-бүлөнүн колдоосу, теңтуштарынын таасири, маданий чөйрө).
- Тарбиялык факторлор (окутуунун методикасы, мугалимдин квалификациясы, окуу материалдары).
- Технологиялык факторлор (санариптик инструменттерди колдонуу, онлайн ресурстарга жетүү).

Эл аралык тил катары англис тилин кеңири колдонууга карабастан, көптөгөн студенттердин мотивациясы төмөндөп, төмөнкү себептерден улам болушу мүмкүн:

1. Тилди күнүмдүк турмушта колдонуунун реалдуу зарылдыгы жок.

2. Тилдин грамматикасынын жана эрежелеринин татаалдыгы, өздөштүрүүдө кыйынчылыктарды жаратат.

3. Окуу материалдарынын жана окутуу ыкмаларынын бирдейлиги.

4. Интерактивдүү жана практикага багытталган класстардын жоктугу.

5. Жанылыштыктан коркуу жана чет тилде сүйлөөдөн коркуу.

Студенттердин мотивациясынын төмөндүгүнүн көйгөйүн чечүү үчүн төмөнкү ыкмаларды киргизүү зарыл:

- Интерактивдүү ыкмаларды колдонуу: геймификация, ролдук оюндар, дебаттар жана сынактар окуучуларды мотивациялап, окуу процессин кызыктуураак кылат.

- Тилди практикалык колдонуу: тасмаларды көрүү, англис тилиндеги китептерди окуу, эл аралык онлайн долбоорлорго катышуу билимдин баалуулугун түшүнүүгө жардам берет.

- Чыныгы жашоо менен байланыш: англис тилин билүү келечекте кандай жардам берерин көрсөтүү зарыл – окууда, карьерада, саякатта, эне тилинде сүйлөгөндөр менен баарлашууда.

- Индивидуалдык мамиле: студенттердин кызыкчылыктарын эске алуу (мисалы, англис тилин музыка, кино, спорт аркылуу үйрөнүү) окууну жекелештирилген жана жагымдуураак кылат.

Мотивациядан тышкары учурда бардык эле окуу жайлардын сапаттуу материалдык-техникалык базасы жана туруктуу интернет байланышы жок. Ошол эле учурда заманбап технологиялар окуу процессинде чоң роль ойноп, окууга болгон мамилени өзгөртөт. Аларды колдонуу мугалимге окуучуларга өз алдынча иштөө мүмкүнчүлүгүн берүүгө мүмкүндүк берет, бул окуу убактысын натыйжалуу бөлүштүрүүгө өбөлгө түзөт. Мындан тышкары, технология ар бир студентке жекече мамиле кылууну камсыз кылуу менен тапшырмаларды берүүнү жана прогрессти көзөмөлдөөнү жөнөкөйлөтөт.

Дагы бир чоң көйгөйлөрдүн бири Кыргызстанда квалификациялуу англис тили мугалимдердин жетишсиздиги. Англис тилин билүү суроо-талаптын күчөп баратканына карабастан, билим берүү системасы жакшы даярдалган адистерди жетиштүү санда камсыздай албайт. Эмне үчүн бул болуп жатат?

Негизги себептердин бири – педагогикалык жогорку окуу жайларында болочок мугалимдердин жетишсиз даярдалгандыгы. Көптөгөн окуу жайларында программа

эскирген бойдон калууда: студенттер теорияны үйрөнүшөт, бирок англис тилинде баарлашууда дээрлик практикасы жок. Окутуунун заманбап ыкмалары, мисалы, интеграцияланган окутуу же санариптик куралдарды колдонуу дээрлик окутулбайт. Натыйжада жаш адистер окуу жайларга жетишээрлик тажрыйбасы жок жана өз жөндөмдүүлүгүнө ишенбестен киришет.

Мугалимдерди даярдоонун начардыгы көйгөйдүн бир бөлүгү гана. Кесиптин кадыр-баркынын төмөндүгү да маанилүү роль ойнойт. Кыргызстандагы англис тили мугалимдери көп жүктөм жана аз айлык акыга туш болушат. Педагогикалык университеттердин көптөгөн бүтүрүүчүлөрү көбүрөөк акча таба ала турган башка чөйрөлөрдө жумуш издөөнү артык көрүшөт. Кесипте калгандар мотивациянын жетишсиздигине туш болушат: жумуштун көпүгүнө жана кесиптик өсүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдүн чектелгендигине байланыштуу, акырында көбү өнүгүүгө болгон кызыгуусун жоготот.

Дагы бир көйгөй – тил чөйрөсү. Кыргызстан англис тилдүү өлкө эмес, ошондуктан мугалимдердин практикасы жетишсиз. Аймактарда абал мындан да татаал: ал жакта мугалимдер окуу китептеринин жетишсиздигинде, интернеттин начардыгында жана мамлекет тарабынан колдоонун жоктугунда иштешет.

Мына ушулардын бардыгы жаш адистердин мугалимдик кесипте өз адистиги боюнча иштееу каалабагандыгына алып келет.

Изилдөөдө заманбап билим берүү системасында англис тилин окутуудагы негизги көйгөйлөр аныкталган. Алардын арасында студенттердин мотивациясынын төмөндүгү, квалификациялуу мугалимдердин жетишсиздиги, тил практикасынын жетишсиздиги, санариптик технологияларды окуу процессине киргизүүнүн татаалдыгы бар.

Заманбап реалдуулук билим берүү тутумунан ийкемдүүлүктү жана ыңгайлашууну талап кылат. Англис тилин окутуунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн коммуникативдик жана интерактивдүү методдорду киргизүү, санариптик ресурстарды жана технологияларды активдүү колдонуу, ошондой эле мугалимдердин кесиптик деңгээлин жогорулатуу зарыл. Тилди өздөштүрүүнүн табигый байланыш шарттарына жакын тил чөйрөсүн түзүү да маанилүү фактор болуп саналат.

Для этого учителя должны применять творческий подход, используя современные

педагогические технологии, такие как личностно-ориентированное и дифференцированное обучение, проблемное обучение, технологии развития речевой активности и различные методы для развития коммуникативных способностей [6; 8].

Технологиянын өнүгүшү жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат, бирок билим берүү ресурстарына жетүүдө социалдык теңсиздикти эске алуу зарыл. Студенттердин жеке муктаждыктарына басым жасоо менен окутуунун салттуу жана инновациялык ыкмаларынын ортосундагы тең салмактуулукту издөө маанилүү.

Ошентип, аныкталган көйгөйлөрдү чечүү комплекстүү мамилени талап кылат, анын ичинде окутуунун ыкмаларын өркүндөтүү, мугалимдерди колдоо, инновациялык технологияларды киргизүү жана жагымдуу тил чөйрөсүн түзүү. Андан аркы изилдөөлөр аралаш окутуунун эффективдүү моделдерин иштеп чыгууга, санариптик платформалардын студенттердин тил компетенциясына тийгизген таасирин талдоого жана англис тилин үйрөнүү мотивациясын жогорулатуу үчүн жаңы педагогикалык стратегияларды изилдөөгө багытталышы мүмкүн.

Бирок, бул көйгөй үмүтсүз эмес - аны чечүүгө жардам берүү үчүн бир нече жолдору бар. Биринчи кезекте келечектеги мугалимдерди даярдоону кайра карап чыгуу зарыл. Педагогикалык университеттердин көптөгөн бүтүрүүчүлөрүнүн өздөрү англис тилин жетиштүү деңгээлде билишпейт, анткени алардын билими негизинен теорияны үйрөнүүгө негизделген. ЖОЖдордун практикалык көндүмдөрүнө көбүрөөк көңүл бурушу маанилүү – студенттер эрежелерди гана үйрөнбөстөн, активдүү баарлашып, талкууларга катышып, жандуу тил менен иштеши керек.

Мындан тышкары ЖОЖдун окутуучуларынын өздөрү да квалификацияны жогорулатууга муктаж. Бүгүнкү күндө окутуунун заманбап ыкмалары көп, бирок алар тууралуу кыргыз мугалимдеринин баары эле биле бербейт жана аларды практикада колдоно билишпейт. Мамлекет университеттин окутуучулары үчүн тил менен иштөөнүн жаңы технологияларын жана ыкмаларын үйрөнүү үчүн акысыз курстарды уюштурса болмок. Онлайн платформалар, интерактивдүү класстар, топтук иш – мунун баары англис тилин үйрөнүүнүн натыйжалуу болушуна жардам берет.

Андан кем эмес маанилүү тил чөйрөсү. Көптөгөн кыргызстандык англис тили

мугалимдеринин жандуу баарлашууда тилди үйрөнүүгө мүмкүнчүлүктөрү жок. Университеттер студенттер менен мугалимдер англис тилинде баарлаша ала турган сүйлөшүү клубдарын уюштурса болмок. Ошондой эле чет өлкөлүк университеттер менен кызматташуу программаларын иштеп чыгуу жана эне тилинде сүйлөгөндөрдү лекция жана семинарларга чакыруу зарыл.

Албетте, эң орчундуу көйгөйлөрдүн бири мугалимдердин айлык акысынын аздыгы бойдон калууда. Мындан улам көптөгөн адистер жеке тил борборлорунда иштөөнү, жада калса чет өлкөгө чыгууну артык көрүшөт. Мамлекет ЖОЖдордун окутуучуларынын эмгек акысын көтөрсө, бул тажрыйбалуу адистерди кармап калууга жана жаш кадрларды тартууга жардам берет.

Акырында, аймактык университеттерге көңүл буруу керек. Кичи шаарларда жана айылдарда мугалимдердин жетишсиздиги маселеси өзгөчө курч турат. Бул жерде жаш адистерди колдоо программалары жардам бериши мүмкүн – мисалы, турак-жай менен камсыз кылуу же аймактарда иштөө үчүн кошумча гранттар.

Ошентип, мугалимдерди даярдоого болгон мамилени өзгөртүп, алардын профессионалдык өсүшүнө шарт түзүп, кесиптин кадыр-баркын көтөрсө, абал бир топ жакшырышы мүмкүн. Бул узак процесс, бирок кыргыз университеттеринде англис тилин окутууну чындап сапаттуу жана заманбап кыла турган процесс.

Ал эми биз токтоло турган акыркы маселе – техникалык база маселеси. Кыргызстандын көптөгөн университеттеринде англис тилин үйрөнүп жаткан студенттер техникалык колдоонун жетишсиздиги көйгөйүнө туш болушат. Заманбап технологиялар окуу процессин бир топ жеңилдете аларына карабастан, бардык эле университеттерде аларды натыйжалуу пайдалануу үчүн зарыл шарттар жок.

Негизги кыйынчылыктардын бири – заманбап жабдуулар менен жабдылган компьютердик класстардын жоктугу. Көптөгөн университеттерде мультимедиялык класстар такыр жок, же алардын өтө азы, жана аларга кирүү мүмкүнчүлүгү чектелген. Бул өзгөчө маанилүү, анткени англис тилин үйрөнүү окуу китептерин гана окубастан, аудио жазуулар, видеосабактар жана интерактивдүү платформалар менен иштөөнү талап кылат. Ансыз студенттер англис тилин угуу жөндөмүн өнүктүрүүгө жана айтылышын жакшыртууга жардам берген тил

практикасынын маанилүү бөлүгүнөн ажырап калышат.

Интернет-ресурстардын жеткиликтүүлүгү көйгөйү өзгөчө COVID-19 пандемиясынын башталышы менен курчуду. Билим берүү мекемелеринин жабылышы жана дистанттык окутууга өтүшү онлайн билим берүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн гана эмес, анын көптөгөн чектөөлөрүн да ачып берди. Оң натыйжалардын бири онлайн билим берүү ресурстарынын спектринин кеңейиши болду: көптөгөн компаниялар контентке акысыз мүмкүнчүлүктөрдү ачышты, ал эми электрондук китепканалар окуу процессинде активдүү колдонула баштады [2; 5].

Кошумчалай кетсек, бардык эле окуу жайлардын интернетке туруктуу кирүү мүмкүнчүлүгү жок. Университетте Wi-Fi тармагы болсо да, анын ылдамдыгы көп учурда каалаган нерседен алыс болот. Натыйжада, мугалимдер интерактивдүү көнүгүүлөр, тил тренерлери жана эне тилинде сүйлөгөндөрдүн видеосабактары сыяктуу онлайн ресурстарды толук пайдалана алышпайт. Кээде окуучуларга сабак учурунда жөн эле керектүү материалдарды жүктөп алуу же билим берүүчү видеону көрүү кыйынга турат.

Дагы бир олуттуу көйгөй – эскирген программалык камсыздоо. Көптөгөн университеттер узак убакыт бою иштеп чыгуучулар тарабынан колдоого алынбаган программаларды жана билим берүү платформаларын колдонууну улантууда. Ошол эле учурда автоматташтырылган котормо системалары, эне тилинде сүйлөгөндөр менен баарлашуу үчүн онлайн платформалар жана интерактивдүү симуляторлор сыяктуу жаңы технологиялар студенттер үчүн жеткиликсиз бойдон калууда.

Мугалимдердин баары эле жаңы технологиялар менен иштөөнү биле бербегендиктен маселе курчуп баратат. Кээ бир адамдар салттуу окутуу ыкмаларын артык көрүшөт, анткени аларда санариптик куралдарды колдонуу тажрыйбасы жок. Натыйжада окуу кабинеттерин технология менен жабдыган университеттер да аны дайыма эффективдүү пайдалана алышпайт.

Ошентип, университеттердеги техникалык базанын жетишсиздиги англис тилин үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрүн олуттуу чектейт. Заманбап технологияларсыз окуучулардын сүйлөө, угуу жана жазуу көндүмдөрүн өнүктүрүү, ал эми мугалимдер үчүн интерактивдүү жана кызыктуу сабактарды түзүү кыйыныраак. Бул көйгөйдү чечүү үчүн ЖОЖдордун техникалык

жабдууларын жаңылоо, интернет-инфраструктурасын жакшыртуу жана заманбап санариптик инструменттер менен иштөөгө окутуучуларды даярдоо керек. Бул студенттердин англис тилин жогорку деңгээлде үйрөнүүсүнө жана учурдун талабына жооп берген жаңы билимге ээ болушуна шарт түзүүнүн бирден-бир жолу. Эгерде бул маселени чечүүгө комплекстүү мамиле кылсак – жабдууларды жаңыртсак, интернет байланышын жакшыртсак, заманбап билим берүү платформаларын киргизсек жана алар менен иштөөгө мугалимдерди үйрөтсөк – Кыргызстандын ЖОЖдорунда англис тилин үйрөнүү сапаты бир топ жакшырат. Студенттер эң мыкты билим берүү ресурстарына ээ болушат, тилди көбүрөөк практикалай алышат жана билимдерин практикада колдоно алышат, демек, алар англис тилин кесиптик ишмердүүлүгүндө ишенимдүү колдоно алган даяр адистер катары университеттен кетишет.

Изилдөөдө заманбап билим берүү системасында англис тилин окутуудагы негизги көйгөйлөр аныкталган. Алардын арасында студенттердин мотивациясынын төмөндүгү, квалификациялуу мугалимдердин жетишсиздиги, тил практикасынын жетишсиздиги, санариптик технологияларды окуу процессине киргизүүнүн татаалдыгы бар.

Заманбап реалдуулук билим берүү системасынан ийкемдүүлүктү жана ийкемдүүлүктү талап кылат. Англис тилин окутуунун натыйжалуулугун жогорулатуу

үчүн коммуникативдик жана интерактивдүү методдорду киргизүү, санариптик ресурстарды жана технологияларды активдүү колдонуу, ошондой эле мугалимдердин кесиптик деңгээлин жогорулатуу зарыл. Тилди өздөштүрүүнүн табигый байланыш шарттарына жакын тил чөйрөсүн түзүү да маанилүү фактор болуп саналат.

Студенттерге англис тилин үйрөтүү коммуникация көндүмдөрүн, маданияттар аралык компетенттүүлүктү өнүктүрүүгө жана алардын келечектеги карьерасы үчүн кошумча мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө багытталган [7; 9].

Технологиянын өнүгүшү жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат, бирок билим берүү ресурстарына жетүүдө социалдык теңсиздикти эске алуу зарыл. Студенттердин жеке муктаждыктарына басым жасоо менен окутуунун салттуу жана инновациялык ыкмаларынын ортосундагы тең салмактуулукту издөө маанилүү.

Ошентип, аныкталган көйгөйлөрдү чечүү комплекстүү мамилени талап кылат, анын ичинде окутуунун ыкмаларын өркүндөтүү, мугалимдерди колдоо, инновациялык технологияларды киргизүү жана жагымдуу тил чөйрөсүн түзүү. Андан аркы изилдөөлөр аралаш окутуунун эффективдүү моделдерин иштеп чыгууга, санариптик платформалардын студенттердин тил компетенциясына тийгизген таасирин талдоого жана англис тилин үйрөнүү мотивациясын жогорулатуу үчүн жаңы педагогикалык стратегияларды изилдөөгө багытталышы мүмкүн.

Колдонулган адабияттар

1. Мирзоян И.Г., Магарина Т.В. Актуальные проблемы обучения английскому языку в вузе // Международный журнал гуманитарных и естественных наук, 2018, № 5-1. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-obucheniya-angliyskomu-yazyku-v-vuze> (дата обращения: 05.02.2025).
2. Ненюк Е.А. Новый опыт преподавания онлайн: проблемы, выводы, рекомендации // Мир науки, культуры, образования, 2021, № 3, с. 223-225.
3. Рыспаева Ч.К. Учебная мотивация студентов как психолого-педагогическая проблема // Наука и инновационные технологии. – Бишкек, 2020, № 2(15), с. 165-173.
4. Трофименко М.П. Проблемы в преподавании иностранного языка в современном вузе // Мир науки. Педагогика и психология, 2016, №6. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemny-v-prepodavanii-inostrannogo-yazyka-v-sovremennom-vuze> (дата обращения: 05.02.2025).
5. Федунова М.Н. Проблемы дистанционного обучения иностранным языкам в условиях пандемии // Символ науки, 2021, №3, с. 119-123.
6. Абдимомунова А.О., Самсалиев А.М. Развитие навыков деловой переписки на английском языке // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, №3, с. 67-71.
7. Абдимомунова А.О., Самсалиев А.М. Использование интерактивных игр для изучения английского языка в вузах // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, №4, с. 39-47.
8. Абдимомунова А.О., Джусупбекова М.С. Формирование коммуникативных речевых умений младших школьников, упражнение по русскому языку для 3 класса // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 278-286.

9. Абдимомунова А.О., Ниязбаева Р.М. Что способствует лучшему пониманию английского текста? // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. Серия-6, 2008, с.192-197.

Рецензент: к.филол.н., доцент Нарматова Б.Б.

УДК 371.4

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-9-13

Абдимомунова Г.А., Жуматаева А.С., Бейшенбекова М.О.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Абдимомунова Г.А., Жуматаева А.С., Бейшенбекова М.О.
КНУ имени Ж. Баласагына

Abdymomunova G.A., Zhumataeva A.S., Beishenbekova M.O.
KNU J. Balasagyn

**КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН ФИЗИКАЛЫК ЖАКТАН ЧЫНДОО
ҮЧҮН КЫЙМЫЛДУУ ОЮНДАРДЫН РОЛУ ЖАНА МААНИСИ
РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНЫХ ИГР В ФИЗИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ УЧАЩИХСЯ
МЛАДШИХ КЛАССОВ
THE ROLE AND IMPORTANCE OF ACTIVITY GAMES IN THE PHYSICAL
DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыймылдуу оюндардын кенже мектеп окуучуларынын физикалык өнүгүүсүнө тийгизген таасири изилденет. Изилдөөнүн негизги максаты – кыймылдуу оюндардын балдардын ден соолугун чыңдоодогу жана кыймыл жөндөмдөрүн өркүндөтүүдөгү ролун аныктоо. Макалада кыймылдуу оюндардын теориялык негиздери каралып, алардын педагогикалык мааниси талданат. Изилдөөдө теориялык анализ жана сурамжылоо ыкмалары колдонулуп, Бишкек шаарындагы №15 орто мектебинде жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыктары келтирилген. Алынган маалыматтар кыймылдуу оюндардын окуучулардын дене тарбия даярдыгын жакшыртуудагы эффективдүүлүгүн көрсөттү. Макаланын соңунда дене тарбия сабактарында кыймылдуу оюндарды системалуу түрдө колдонууну сунуштоо менен практикалык сунуштар берилет.

Аннотация: В статье рассматривается влияние подвижных игр на физическое развитие учащихся младших классов. Основная цель исследования – определить роль подвижных игр в укреплении здоровья детей и совершенствовании их двигательных навыков. В статье рассматриваются теоретические основы подвижных игр и анализируется их педагогическое значение. В исследовании использовались методы теоретического анализа и опроса, а также представлены результаты опроса, проведенного в средней школе № 15 города Бишкек. Полученные данные показали эффективность подвижных игр в повышении физической подготовленности студентов. В конце статьи даны практические рекомендации, предполагающие систематическое использование подвижных игр на уроках физкультуры.

Abstract: The article examines the impact of outdoor games on the physical development of primary school students. The main objective of the study is to determine the role of outdoor games in strengthening children's health and improving their motor skills. The article examines the theoretical foundations of outdoor games and analyzes their pedagogical significance. The study used methods of theoretical analysis and survey, and presents the results of a survey conducted in secondary school No. 15 in Bishkek. The data obtained showed the effectiveness of outdoor games in improving the physical fitness of students. At the end of the article, practical recommendations are given suggesting the systematic use of outdoor games in physical education lessons.

Негизги сөздөр: кыймылдуу оюндар, кенже мектеп окуучулары, физикалык өнүгүү, дене тарбия, педагогикалык практика.

Ключевые слова: подвижные игры, младшие школьники, физическое развитие, физическое воспитание, педагогическая практика.

Keywords: outdoor games, primary school students, physical development, physical education, teaching practice.

Кенже мектеп курактагы балдардын өз алдынчалыгын жана чыгармачылык активдүүлүгүн өнүктүрүү проблемасынын актуалдуулугу жана мааниси көптөгөн факторлор менен, анын ичинде кенже мектеп окуучуларына билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптары менен аныкталат. Мамлекеттик билим берүү стандартында белгиленген милдеттердин бири балдардын демилгесин, өз алдынчалыгын жана чыгармачылыгын өнүктүрүү болуп саналат [7]. Бул маселени чечүү баланын субъективдүү позициясын калыптандыруу шартында гана мүмкүн болот, бул үчүн зарыл шарттар балдарды өнүктүрүүгө жана тарбиялоого инсандык-багытталган жана иш-аракетке негизделген мамилени ишке ашыруу болуп саналат;

Кенже мектеп курактагы балдардын өз алдынчалыгын жана чыгармачылык активдүүлүгүн камтыган жеке сапаттарын өнүктүрүү маселеси психология жана педагогика тармагындагы изилдөөчүлөрдүн көңүл борборунда болуп келген (В.В.Агеев, Р.С.Буре, Н.А.Ветлугина, Л.С.Выготский, О.М.Дьяченко, Е.Е.Кравцова, М.В.Яушкин, М.В.Миленко, З.А.Михайлова, Н.Н.Поддяков ж.б.) [1; 5; 7].

Кенже мектеп курактагы балдардын кыймыл-аракетинде өз алдынчалыкты өнүктүрүүнүн ар кандай аспектилерине тиешелүү маселелерди И.М.Кенеман, Л.М.Лескова, Т.И.Осокина ж.б. окумуштуулар изилдеп, кенже мектеп курактагы иш-аракеттин алдыңкы түрү окуу жана оюн ишмердүүлүк экендигине таянып, педагогдор оюнду кенже мектеп курактагы балдарды тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн негизги каражаттарынын бири катары карашат [3].

Е.Я.Степаненкованын айтымында, кыймылдуу оюндар баланын ден соолугуна гана эмес, ошондой эле чыгармачылык активдүүлүктүн, өз алдынчалыктын активдешине, оюн маселелерин чечүүдө эркиндиктин көрүнүшүнө өбөлгө түзөт [7].

Кыймылдуу оюндар баланын маданиятын өнүктүрүү үчүн негизги шарттардын бири болуп саналат. Окуучулар курчап турган дүйнөнү түшүнөт жана тааныйт, аларда анын интеллекти, фантазиясы өнүгүп, коомдук сапаттары калыптанат. Кыймылдуу оюндар ар дайым баланын кыймылга болгон табигый муктаждыгын жана кыймылдаткыч маселесин чечүүнүн жолун издеген чыгармачылык иш-

аракет болуп саналат. Оюн учурунда бала айланадагы дүйнөнү таанып гана тим болбостон, аны өзгөртөт.

Кенже мектеп курагы – баланын физикалык жана психологиялык өнүгүүсү үчүн маанилүү этап болуп саналат. Бул мезгилде кыймылдуу оюндар ден соолукту чыңдоо, кыймыл-аракет жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүү жана социалдык адаптацияга өбөлгө түзөт. Бул багытта изилдөөлөр көрсөткөндөй, кыймылдуу оюндар окуучулардын жалпы дене тарбия даярдыгын жакшыртат.

Баланы психикалык жактан тарбиялоодо кыймылдуу оюндун ролу чоң: балдар эрежелерге ылайык иш-аракет кылууга, мейкиндик терминологиясын өздөштүрүү, өзгөргөн оюн кырдаалында аң-сезимдүү аракеттенүүгө жана курчап турган дүйнө менен таанышууга үйрөнүшөт. Оюндун жүрүшүндө эс-тутум, ой жүгүртүү активдешип, ой жүгүртүү, фантазия өнүгөт. Балдар оюндун маанисин үйрөнүшөт, эрежелерди эстеп калышат, тандалган ролго ылайык иш-аракет кылууга үйрөнүшөт, болгон кыймыл-аракетти чыгармачылык менен колдонот, өз аракеттерин жана жолдошторунун аракеттерин талдоону үйрөнүшөт. Ачык мейкиндиктеги оюндар көбүнчө ырлар, поэмалар, саноочу ырлар жана оюн баштоочулар менен коштолот. Мындай оюндар балдардын лексикасын толуктап, кепти байытат. Адеп-ахлактык жактан тарбиялоодо да кыймылдуу оюндардын мааниси чоң. Балдар командада иштөөгө жана жалпы талаптарга баш ийүүгө үйрөнүшөт. Балдар оюндун эрежелерин мыйзам катары кабыл алышат жана аларды аң-сезимдүү түрдө ишке ашыруу эркти калыптандырат, өзүн-өзү кармай билүүнү, чыдамкайлыкты, өзүнүн иш-аракетин жана жүрүм-турумун башкара билүү жөндөмүн калыптандырат. Оюн чынчылдыкты, тартипти жана адилеттүүлүктү өнүктүрөт. Кыймылдуу оюн чын ыкластуулукка, жолдоштукка үйрөтөт. Оюндун эрежелерине баш ийүү менен балдар адеп-ахлактык ишмердүүлүккө практикалык жактан машыгышат, дос болууга, бири-бирине боорукер болууга, жардам берүүгө үйрөнүшөт [4].

Кыймылдуу оюндар – бул баланын, бул мезгилдин инсанынын өнүгүүсүнүн эң жогорку баскычы (балалыктан баштап өспүрүм куракка чейин), анткени ал ички дүйнөсүнүн ээн-эркин элеси, анын өзүнүн

зарылчылыгына жана муктаждыгына жараша образы, аны кыймылдуу оюндар деген сөздүн өзү эле билдирет. Бул адамдын азыркы этаптагы эң таза жана руханий көрүнүшү, ошол эле учурда ал адамдын бүткүл жашоосунун, адамдагы да, бардык нерселердеги да ички, жашыруун, табигый жашоонун прототиби жана көчүрмөсү. Демек, оюн өзүнө жана айлана-чөйрөгө тынчтыкты, кубанычты, эркиндикти, канааттанууну жаратат.

Педагогикалык практикада жамааттык жана жеке кыймылдуу оюндар, ошондой эле спорттук ишмердүүлүктү камсыз кылуучу оюндар колдонулат.

Жамааттык кыймылдуу оюндар – бир эле учурда чоң топтун катышуучулары, жалпы класс же спорттук иш-чараларда катышкан оюндар.

Индивидуалдык кыймылдуу оюндар - адатта балдар тарабынан уюштурулуп түзүлөт. Мындай оюндарда ар бир адам өзүнүн планын белгилеп, өзүнө шарттарды жана эрежелерди коюп, кааласа аларды өзгөртө алат. Пандаштырылган иш-чараларды ишке ашыруу жолдору да жеке каалоосуна жараша тандалат.

Мектеп жашындагы физикалык сапаттарды калыптандырууда оюндар чоң мааниге ээ жана мектеп окуучуларынын мындан аркы өнүгүүсүнө жана жеке жашоосуна жакшы таасирин тийгизет. Оюндун максатына жана мүнөзүнө, анын физикалык жана эмоционалдык жүгүнө, окуучулардын курамына жараша аны сабактын бардык бөлүктөрүнө киргизүүгө болот.

Кенже мектеп окуучуларынын физикалык өнүгүүсүнө кыймылдуу оюндардын тийгизген таасирин изилдөө максатын көздө изилдөөнүн төмөнкү милдеттерин аныктап алдык:

1. Кыймылдуу оюндардын теориялык негиздерин жана педагогикалык маанисин талдоо.

2. Кенже мектеп окуучуларынын физикалык өнүгүүсүндө кыймылдуу оюндардын ордун аныктоо.

3. Сурамжылоо ыкмасы аркылуу окуучулардын кыймылдуу оюндарга болгон катышуусун жана анын физикалык өнүгүүгө тийгизген таасирин изилдөө.

4. Алынган жыйынтыктарды талдап, сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөө ыкмалары:

Теориялык анализ – кыймылдуу оюндардын физикалык өнүгүүгө тийгизген таасири тууралуу илимий адабияттарды жана мугалимдердин тажрыйбасын талдоо.

Сурамжылоо ыкмасы – окуучулар жана мугалимдер арасында анкеталык сурамжылоо жүргүзүү. Сурамжылоодо төмөнкү суроолор камтылат:

1. Кыймылдуу оюндарга канчалык көп катышасыз?

2. Кыймылдуу оюндар ден соолугуңузга жана физикалык активдүүлүгүңүзгө кандай таасир этет?

3. Дене тарбия сабагында эң жактырган кыймылдуу оюн кайсы?

Кыймылдуу оюндардын теориялык негиздери жана педагогикалык мааниси.

Кыймылдуу оюндар – бул балдардын физикалык, психологиялык жана социалдык өнүгүүсүнө багытталган атайын уюштурулган кыймыл-аракет түрлөрү. Педагогикалык практикада кыймылдуу оюндар балдардын дене тарбиясы менен катар эмоциялык абалын чыңдоодо негизги курал катары каралат [8].

Педагогикалык илимий булактарда кыймылдуу оюндардын төмөнкүдөй маанилүү функциялары белгиленет:

Физикалык өнүгүү: Дене булчуңдарын чыңдоо, кыймыл координациясын жакшыртуу жана чыдамкайлыкты арттыруу.

Психологиялык өнүгүү: Стресс деңгээлин төмөндөтүү, мотивацияны жогорулатуу, өзүнө ишенимди арттыруу.

Социалдык адаптация: Топтук иш-аракеттерде кызматташуу, лидерлик жөндөмдөрүн өнүктүрүү, тартипке үйрөтүү.

Л.С. Выготскийдин социалдык-маданий теориясында кыймылдуу оюндар балдардын когнитивдик өнүгүүсүнө таасир этери белгиленет. Мындан тышкары, кыймылдуу оюндар аркылуу окуучулар өз алдынча чечим кабыл алууга жана эрежелерди сактоого үйрөнөт [6].

Кенже мектеп окуучуларынын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша кыймылдуу оюндар дене тарбия процессинде маанилүү орунду ээлейт. Дене тарбия программаларында кыймылдуу оюндар күч-кубатты өнүктүрүү, шамдагайлыкты жана тең салмактуулукту жакшыртуу үчүн колдонулат [2].

Изилдөөлөргө ылайык, кыймылдуу оюндар төмөндөгүдөй натыйжа берерин аныктоого болот:

Биринчиден ден соолукту чыңдайт: Булчуңдардын өнүгүүсүн колдойт, жүрөк-кан тамыр жана дем алуу системаларын жакшыртат.

Экинчиден кыймыл активдүүлүгүн жогорулатат: Балдардын күнүмдүк физикалык активдүүлүгүн көбөйтүп, семирүүнүн алдын алат.

Үчүнчүдөн координацияны жакшыртат: Тең салмакты сактоо жана мейкиндикти туура баалоо жөндөмүн өнүктүрөт [9].

Изилдөөнүн жүрүшүндө сурамжылоо уюштурулду.

Изилдөө 2024-жылы Бишкек шаарындагы Ленин районунун 82 жалпы билим берүү орто мектебинде жүргүзүлдү. Анда 2-4-класстын 50 окуучусу жана 2 башталгыч класс мугалими 2 дене тарбия мугалими катышты.

Сурамжылоодо кыймылдуу оюндарга катышуу жыштыгы, физикалык абалдын өзгөрүүсүнө болгон көз караш, жактырылган кыймылдуу оюндардын түрлөрү сыяктуу багыттар камтылды.

Натыйжада окуучулардын 78% кыймылдуу оюндар физикалык абалын жакшыртарын белгилешти.

65% дене тарбия сабагында кыймылдуу оюндарга активдүү катышарын билдиришти.

Жактырылган оюндардын арасында “Жүгүрмөк”, “Топ тийдирүү” жана “Аркан тартыш” оюндары биринчи орунда турганын аныктай алдык.

Дене тарбия мугалимдеринин пикирине ылайык, кыймылдуу оюндар окуучулардын көңүлүн көтөрүп, сабакка кызыгуусун арттырат жана дене активдүүлүгүн нормалдаштырат.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгында кыймылдуу оюндардын кенже мектеп окуучуларынын физикалык өнүгүүсүнө тийгизген оң таасири аныкталды. Негизги тыянак катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот:

1. Кенже мектеп окуучуларын физикалык жактан чыңдоо үчүн кыймылдуу оюндардын

мааниси чоң. Анткени алар окуучулардын ден соолугун чыңдоого, кыймыл координациясын жакшыртууга жана физикалык активдүүлүгүн жогорулатууга өбөлгө түзөт.

2. Кенже мектеп окуучуларын физикалык жактан чыңдоо үчүн кыймылдуу оюндарга балдардын активдүү катышуусу маанилүү: Сурамжылоого катышкан окуучулардын 78% кыймылдуу оюндар физикалык абалын жакшыртарын белгилешти. Бул оюндар дене тарбия сабактарында окуучулардын кызыгуусун арттырып, денелик жана психологиялык өнүгүүгө шарт түзөт.

3. Мугалимдердин пикири: Дене тарбия мугалимдери кыймылдуу оюндар балдардын социалдык адаптациясына, эрежелерди сактоо жөндөмүнө жана командалык ишке тартылуусуна оң таасир этерин баса белгилешти.

Жогоркуларды эске алып, изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй сунуштарды белгилөөгө болот:

1. Дене тарбия сабагында кыймылдуу оюндардын санын көбөйтүү: Окуучулардын физикалык өнүгүүсүн колдоо максатында дене тарбия сабактарында кыймылдуу оюндардын түрлөрүн көбөйтүү сунушталат.

2. Кыймылдуу оюндарды системалуу колдонуу: Кыймылдуу оюндарды окуу процессинде гана эмес, дене тарбиядан тышкары иш-чараларда да колдонуу окуучулардын жалпы активдүүлүгүн арттырат.

3. Ата-энелер менен кызматташуу: Окуучулардын ден соолугун чыңдоо үчүн ата-энелер менен биргеликте кыймылдуу оюндарга кызыктыруу программаларын уюштуруу сунушталат.

Колдонулган адабияттар

1. Акулова Е.Ф. Формирование индивидуальности, самостоятельности и ответственности у дошкольников посредством подвижных игр // Наука, образование, общество, 2015, № 4(6), с. 38-52.
2. Адылбек кызы Г., Жуматаева, А.С., Абдурашид кызы М. Окуу предметтеринин интеграциясы заманбап дүйнөдө педагогикалык көрүнүш катары // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, № 3(114), 83-89 бб.
3. Андреева Т.Г., Вялова Н.В. Использование народных подвижных игр в физическом воспитании старших дошкольников // Неофит: Выпуск 15: Сборник статей по материалам научно-практических конференций, аспирантов, магистрантов, студентов. – Н.Новгород: НГПУ им. К.Минина, 2018, с. 60-65.
4. Джанузаков К.Ч., Абдыбековна Н.А., Рыспаева Ч.К. Дене тарбия жана спорттун педагогикасы: Окуу китеби. – Бишкек: “MirAs-Print”, 2022, 272 б.
5. Доман Г. Как сделать ребенка физически совершенным. – Москва: АСТ, Аквариум, 2000, 333 с.
6. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: АСТ, 2008.
7. Степаненкова Э. Методика физического воспитания. – Москва, 2005.
8. Физическая культура // Научно-методический журнал. – Москва, 2002, №4.

9. Жуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Мураталиева П.М. Заманбап мектепке чейинки билим берүү мекемесиндеги тарбия иштеринин методдору // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, № 3(114), 136-138 бб.

Рецензент: к.п.н., доцент Таирова К.А.

УДК 544.03:544.2

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-13-17

Абдымомунова Г.А., Укелеева А.З., Жолдошаалы кызы Н.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Абдымомунова Г.А., Укелеева А.З., Жолдошаалы кызы Н.
КНУ имени Ж. Баласагына

Abdymomunova G.A., Ukeleeva A.Z., Goldoshaali kyzы N.
KNU J. Balasagyn

**КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН КӨНҮЛ БУРУУСУН ЭЛДИК ОЮНДАР
АРКЫЛУУ ӨНҮКТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ ВНИМАНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ НАРОДНЫЕ ИГРЫ
DEVELOPING THE ATTENTION OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN THROUGH
FOLK GAMES**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кенже мектеп окуучуларынын көңүл буруусун өркүндөтүүдө элдик оюндарды колдонуунун мааниси жөнүндө маалымат берилди. Негизинен элдик оюндарды колдонуу кичи мектеп окуучуларынын көңүл буруусун өнүктүрүүдө жана дегеле билим берүү процессиндеги бирден-бир маанилүү ыкма экендиги маалымдалды.

Аннотация: В статье представлена информация о значении использования народных игр для развития внимания младших школьников. Подчеркивается, что применение народных игр является одним из важнейших методов в развитии внимания младших школьников и в образовательном процессе в целом.

Abstract: This article presents information on the significance of using folk games to develop the attention of younger schoolchildren. It mainly emphasizes that the use of folk games is one of the most important methods for enhancing attention in younger students and plays a crucial role in the educational process as a whole.

Негизги сөздөр: көңүл бурууну өнүктүрүү; кенже мектеп окуучулары; элдик оюндар; ыктыярдуу көңүл буруу.

Ключевые слова: развитие внимания; младшие школьники; народные игры; произвольное внимание.

Keywords: attention development; younger schoolchildren; folk games; voluntary attention.

Учурда башталгыч класстагы окуучулардын көңүл буруусунун өнүгүшүн изилдөө маселеси барган сайын актуалдуу болууда. Бул, биринчи кезекте, жашоо ритминин тездеши менен байланыштуу, анда окуучулардын ден соолугун сактоо, алар үчүн ыңгайлуу жашоо жана окуу шарттарын түзүү маанилүү милдетке айланууда.

Азыркы учурда окууга болгон кызыгуусун жоготкон, көңүл буруу концентрациясы төмөндөгөн жана интеллектуалдык деңгээли төмөндөгөн балдардын саны өсүүдө. Бул жагдай окуучулардын потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууга

багытталган практикалык психологиялык-педагогикалык каражаттарды иштеп чыгуунун зарылдыгын шарттоодо.

Кичи мектеп окуучуларынын көңүл буруусун өнүктүрүү билим берүү процессиндеги маанилүү маселелердин бири болуп эсептелет. Көңүл буруу өз алдынча психикалык процесс эмес, бирок ал бардык билим алуу иш-аракеттерине кошулуп кирет.

Кичи мектеп жашында маанилүү маселелердин бири ыктыярдуу көңүл бурууну өнүктүрүү болуп саналат. Ыктыярдуу көңүл буруу жана анын өзгөчөлүктөрү билим берүү процессинде зарыл болгон факторлорду түзөт. Анын өнүгүүсүнүн деңгээли ошондой эле

башка когнитивдик процесстердин, мисалы, эс-тутум, ой жүгүртүү жана ар кандай интеллектуалдык жөндөмдөрдүн өнүгүүсүнө жана калыптанышына таасир этет.

Көнүл бурууну өнүктүрүү жана жакшыртуу, жазууга, эсептөөгө жана окууга үйрөнгөндөй эле маанилүү. Бул өнүгүүдө маанилүү факторлордун бири оюндар болуп саналат.

Бала чакта ойнолгон оюндардын мааниси кичи мектеп жашында аягына чыга баштайт жана акырындык менен окуу жана эмгек ишмердүүлүгү менен алмаштырылат, бул жерде негизги айырмачылык катары оюндан жөн гана кубаныч алууга караганда, белгилүү бир максатты көздөө жатат. Элдик оюндарда да көптөгөн оюн ыкмалары бар, алар аркылуу кичи мектеп окуучуларынын көнүл буруусун өнүктүрүүгө болот. Оюндарга педагогика жана психология жактан караганда, аларды билим берүү жана тарбиялоо каражаттары катары эсептесек болот. Бул оюндар көп кыймылдап, калыс болууну, көнүл бурууну, акылдуулук, чеберчилик жана тырышчаактыкты талап кылат. Кыргыз эли көптөгөн жашоодогу процесстерин ошентип, оюн аркылуу чагылдырган.

Мындай оюндарда көнүл буруу, ой жүгүртүү жакшыртылып, пландаштыруу, болжоо, ийгиликке жетүү мүмкүнчүлүктөрүн салмактап, альтернативаларды тандоо өндүү аракеттер кирет. Оюндун табияты жана мааниси жөнүндө суроо көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруп келген жана азыркы күнгө чейин кызыктырып келет, мисалы: П.Я. Гальперин, В.Л. Данилова, А.В. Запорожец, Д.Б. Эльконин [4].

Балдар үчүн оюндун мааниси бала бакча жашында баштапкы орунда болгондой, мектеп жашында да анын мааниси төмөндөбөйт. Л.С. Выготский мектеп жашында эки негизги багыт: оюн жана окуу, оюнд жана эмгек, мектеп окуучуларынын ишмердүүлүгүнүн негизин түзөт деп белгилеген [2]. Л.С. Выготский оюнду инсанды өнүктүрүүнүн түгөнгүс булагы деп көргөн [3].

Акыркы жылдары билим берүүнүн сапатына болгон талаптар өстү жана ошол эле учурда элдик оюндун билим берүү жана тарбиялоо ыкмасы катары мааниси калыс бааланбай келет.

Кыргыз педагогикасында элдик оюндарды мектеп окуучуларынын көнүл буруусун өркүндөтүүчү фактор катары изилдеген эмгек дээрлик жок десек жаңылышпайбыз. Ошондуктан бул макалада

каралган суроолор абдан актуалдуу болуп эсептелет.

Оюн түрлөрүнүн ар кандай формалары адамзаттын тарыхый өнүгүүсү менен эзелки замандардан бери эле адамдардын жашоосун коштоп келген жана бүгүнкү күнгө чейин өзгөчө орунду ээлайт. Антикалык доордун белгилүү ойчулу Аристотель бала тарбиялоодо оюндар өзгөчө орунду ээлеши керектигин белгилеген. "Балдардын оюндарында алар келечекте кандай иш кылышары чагылдырылышы керек", – деген.

А. Локшиндин «Эски дүйнөнүн оюнчуктары» деген макаласында антик доорундагы балдардын оюндары ошол учурдагы коомдук мамилелер системасын чагылдырып турганы тууралуу ой айтылат. Мисалы, Байыркы Грециядагы көптөгөн оюндар саясий мүнөздө болгон, Афинада "падыша оюну" белгилүү болчу, анда балдар ата-энелеринин ролдорун аткарып, айыпталган балдарга "сот ишин" уюштуруп, келечектеги кул ээлеринин ролун аткарып ойношкон [4].

Кулчулук коомунан тартып, бүгүнкү күнгө чейин оюн бала ишмердүүлүгүнүн өзгөчө формасы болуп калды, оюн аркылуу бала ошол доордун коомдук жүрүм-турум нормаларын үйрөнүп, ошол коомдун өндүрүштүк күчтөрүнүн деңгээлин чагылдырган буюмдар менен иштөө ыкмаларын билген.

Башында оюн адамдар үчүн бош убакытты өткөрүү гана эмес, ошондой эле жашоону уюштуруу жолу (үй-бүлөлүк, чарбалык, коомдук) болгон. Ал кезде оюн адамдын көптөгөн жөндөмдөрүн, мисалы, байкагычтыкты, акылдуулукту, чыдамкайлыкты, чеберчиликти, ийкемдүүлүктү, ар түрдүү кырдаалдарда мамиле куруу жөндөмүн үйрөтүп, өстүрүп келген.

Адам өмүр бою ойносо да, "оюн" деген түшүнүк балалык менен байланыштырылат. Балдардын оюн маданияты чоңдордун маданияты менен тыгыз байланышта өнүгүп келген, анткени балдар ар дайым үй-бүлө, уруулар жана айылдагы ар кандай окуяларга катышышкан. Күндөлүк турмуш өзгөрүп, чоңдордун маданияты жаңыланып, көптөгөн нерселер жашоодон чыгып кеткен болсо да, алар балдар үчүн кызыктуу жана өзгөчө бойдон калууда. Мисалы, жаа жана жебени бүгүнкү күндө адамдар дээрлик колдонбогону менен, балдар үчүн дагы деле кызыктуу.

Ар бир маданиятта өзүнүн салттары бар. Алар балдардын жашоосунда да көрүнөт. Анын бири – балдардын бири-биринен

оюндарды өткөрүп алуусу. Элдик оюндар эл тарабынан түзүлүп жана муундан муунга өткөрүлүп келгендиктен ушундайча аталып калган.

Арадан көп убакыт өтүп, көптөгөн элдик оюндардын мазмуну өз доору менен байланышын жоготуп, муундан муунга өтүп кеткен. Оюндар, башында пайда болгон шарттардан алыстап кетсе да, алардагы идеялар бүгүнкү күндө да актуалдуу.

Педагогикада элдик оюндардын мааниси жогору бааланган. А.П. Усова өз ишинде «Орус педагогикасы элдик балдар оюндарын бала тарбиялоодо, баланын жашоосунун ымыркай жана бала бакча доорунда гана эмес, мектеп жашында да зарыл болгон элемент катары караган» деп белгилейт. П.Ф. Лесгафт өзүнүн физикалык тарбия берүү системасын түзүүдө негиз катары элдик оюндарды колдоно баштаган [5].

Элдик оюндар бүгүнкү күнгө чейин өз педагогикалык маанисин сактап келет. Оюндардын өткөрүлүш шарттары өзгөргөн сайын алардын эрежелери да өзгөрөт. Ошондуктан элдик оюндарды коллективдүү чыгармачылыктын натыйжасы деп атап, алардын пайда болуу убактысы боюнча эмес, алардын жаралышы жана муундан муунга өтүү ыкмасы боюнча талдоо жүргүзүү керек.

Бүгүнкү күндө педагогикалык адабияттарда элдик оюндардын бир катар жыйнактары бар, аларда авторлор оюндардын мазмунун жана эрежелерин толук баяндоого аракет кылышкан. Алардын арасында Т.И. Осокина, А.В. Кенеман жазган «Балдардын элдик кыймылдуу оюндары», М.Ф. Литвинова жазган «Орус элдик кыймылдуу оюндары», М.Ю. Новицкая, Г.М. Науменко жазган «Бир, эки, үч, төрт, беш, биз сен менен ойнойбуз: Орус балдар оюндарынын фольклору» ж.б. [5].

Элдик оюндарды ар кандай талдап көрсөң, алардын канчалык универсалдуу экенин көрө алабыз. Алар эс тутум, байкагычтык, көңүл буруу, коллективизмди, ошондой эле чеберчиликти, тактыкты, чыдамкайлыкты өнүктүрөт. Демек, элдик оюндар заманбап педагогика үчүн маанилүү, ошондуктан бүгүнкү күндө колдонулууда. Алар заманбап оюндарды четке какпайт, тескерисинче, аларды өз ара толуктап, баланы өнүктүрүү максатын көздөйт, аны келечектеги жашоого даярдайт.

Оюндар көптөгөн кылымдар бою өнүгүп, адамдын бардык жашоо жолунда анын өнүгүүсүнө чоң мааниге ээ болуп келген.

Оюн феноменин эң кеңири жана терең караган Йохан Хейзинганын "Оюнчу адам –

"HOMOLUDENS" деген тарыхый изилдөөсү эсептелет. Бул классикалык изилдөө оюндун табиятын жана анын адамзат цивилизациясындагы маанисин ачыктап берет. Бирок бул жерде эң көрүнүктүүсү – бул концепциянын гуманисттик негиздери, бул концепция көптөгөн өлкөлөрдүн жана элдердин маданиятынын тарыхында байкалат. Адамдын жашоосунун бардык тараптарын оюндук жүрүм-турум формаларына айландыруу жөндөмдүүлүгү жана каалоосу анын башынан эле бар болгон чыгармачылык накылдарынын объективдүү тастыктап турат, бул адамдын эң баалуу мурасынан болуп саналат [5].

Элдик оюндардын инсанды тарбиялоодо жана өнүктүрүүдө мааниси өзгөчө, анткени оюн ар бир балага өзүн субъект катары сезүүгө, өзүнүн инсандык сапаттарын көрсөтүүгө жана өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Оюн ар дайым эки убакыттык өлчөмдө көрүнөт: азыркы жана келечек. Бир жагынан алганда, оюн инсанга ошол учурдун кубанычын тартуулап, анын учурдагы муктаждыктарын канааттандырат. Экинчи жагынан, оюн келечекке багытталган, анткени анда жашоо кырдаалдары же болжолдонуп, моделденет же болбосо инсанга социалдык, кесиптик жана чыгармачылык милдеттерди аткаруу үчүн зарыл болгон сапаттар, жөндөмдөр, көндүмдөр бекемделет.

Оюндун башкы мааниси бала ага бөлгөн убакыттын көлөмү менен эмес, анын негизги муктаждыктарын канааттандыра алышы менен аныкталат. Оюндун жүрүшүндө башка ишмердүүлүк түрлөрү пайда болуп, өнүгөт; оюн көңүл буруунун жана баланын туруктуу психикасынын калыптанышына эң чоң өбөлгө түзөт. Кыргыз элдик оюндары бардык психикалык процесстердин – көңүл буруунун, эс тутумдун, кыялдын өрчүшүнө көмөктөшүп, баланын организминин жогорку өнүгүү баскычына өтүшүн стимулдайт.

Т. Рибо көңүл буруу ар дайым эмоциялар менен байланышта экенин белгилеген, анын күчөшүнө же алсырашына карабастан, эмоциялар тарабынан чакырылат деп эсептеген. Башкача айтканда, изилдөөчү көңүл буруу менен эмоциялардын ортосундагы өзгөчө жакын байланышты көргөн [13].

А.Н. Леонтьев жана Л.С. Выготский көңүл бурууда сөздүн маанилүү ролун баса белгилешкен, анткени сөздү колдонуу аркылуу кайсы нерсеге көңүл буруу керек экени көрсөтүлөт [7].

Балдардын ар кандай ыктыярдуу жүрүм-турумунун калыптанышында оюн олуттуу роль ойнойт. Оюн учурунда ыктыярдуу көңүл буруу менен эстутум өнүгүп, аракеттердин максатка багытталуусу жана түрткүлөрдүн иерархиясы калыптанат. Л.С. Выготский оюнду «ыктыярдуу жүрүм-турум мектеби» деп сүрөттөгөн [3].

Элдик оюн – өз алдынча жашаган ишмердүүлүктүн бир түрү болуп, ал тарбиялоонун жана үйрөтүүнүн каражаты катары кызмат кылат жана баштапкы маанилүү функциясын – баланын рефлексиясы аркылуу өз алдынча билим алуусун камсыз кылууну сактап келет. Оюндарды өткөрүүнүн максаты өнүктүрүү аспекти камтыйт, тактап айтканда: көңүл буруунун төмөнкү касиеттерин өркүндөтүү (көнүгүү, туруктуулук, топтолуу, бөлүштүрүү, багыттуулук).

Кыргыздар да эл болуп жаралгандан өздөрүнө мүнөздүү ар кыл доорлорго, мезгилдерге, ошол көздүн социалдык шартына жараша ошого таандык оюндарды жаратышкан. Эл канчалык көчмөн өмүр сүрүп, сабатсыз болгонуна карабай калың калктын башынан өткөргөн өмүрдүн элесин унутулгус кылыш, оюн өнөрүндө калтырып, келечек урпактарга белек катары сактап келиптир. Ар бир оюнду өткөрүүдө ага катышууга оюнчулардын жаш курактарын, даярдыктарын, жекече өзгөчөлүктөрүн, жынысын, оюнда колдонулуучу аспаптарды, оюн өткөрүлүүчү жайларды эсепке албай коюуга болбойт.

Кенже мектеп жашындагы сунуштай турган кыргыз элдик оюндарды катарына: беш таш (топ таш), көз таңмай, жоолук таштамай, ак терек көк терек, шакек салмай ж.б. атасак болот

Оюндарды өткөрүү учурунда балдарга алдыда турган аракеттер жана оюн ишмердүүлүгүнүн максаттары түшүндүрүлөн. Ыктыярдуу көңүл буруунун өнүгүшүндө оюн эрежелерин өздөштүрүү өзгөчө маанилүү роль ойнойт. Кыргыз элдик оюндарынын эмоциялык жандуулугу балдарда позитивдүү сезимдерди пайда кылып, алардын ыктыярдуу көңүл буруусунун калыптанышына өбөлгө түзөт. Балдар эсептерди колдонуп, ролдорду бөлүштүрүп, оюн тартибин аныкташат.

Эсептерди колдонуу алардын оюндагы кезектүүлүккө көңүл буруусуна жардам берип, чыңалууну басаңдатат.

Оюн учурунда балдарга сөздөр, көрсөтмө кыймылдар жана тышкы таянычтар аркылуу көңүл бурууну жана жүрүм-турумду башкарууну үйрөтүлөт. Так тапшырмалар берилген («кара», «угуп көр», «тийип көр» ж.б.), жана балдар белгилүү бир иш-аракетке көңүл буруунун алгоритмин кубануу менен өздөштүрүшөт. Кыймылдуу оюндар аркылуу баланын көңүл буруусунун бардык касиеттери активдүү өнүгөт [4].

Башталгыч класстагы окуучулардын көңүл буруусу дагы эле көп жагынан мектепке чейинки балдарга мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ. Тактап айтканда, алардын көңүл буруусу толук калыптана элек, уюштурулбаган, көңүлдү бир иштен экинчисине которуу жана бөлүштүрүү жөндөмдүүлүгү начар өнүккөн, ошондой эле көңүл буруунун көлөмү чакан.

Балдар алигиче көңүлүн негизги жана маанилүү элементтерге топтоону жакшы өздөштүрө элек. Алардын көңүлү көбүнчө окуу тапшырмаларын аткаруу үчүн зарыл болгон шарттардан эмоционалдык жагымдуулугу же сырткы жаркын көрүнүшү менен айырмаланган экинчи даражадагы белгилерге ооп кетет. Ошондой эле башталгыч класстагы окуучулардын жогорку эмоционалдык сезгичтиги алардын маанилүү деталдарга көңүл топтоосуна тоскоолдук жаратат.

Мындан тышкары, алар окуу материалындагы негизги маанилүү элементтерди көз жаздымда калтырып, тескерисинче, аларга сырткы кызыктуу жана жаркын деталдары менен таасир калтырган экинчи даражадагы нерселерге көңүл бурушу мүмкүн.

Көңүл буруунун бардык касиеттерин өнүктүрүү үчүн балдар менен иштөөдө өнүктүрүүчү элдик оюндарды колдонуу зарыл. Бул оюндар башталгыч класстагы окуучулардын көңүлүн топтоо, бөлүштүрүү жана бир иштен экинчисине которуу жөндөмүн өркүндөтүүгө, анын көлөмүн көбөйтүүгө жана туруктуулугун жогорулатууга чоң өбөлгө түзөрү шексиз.

Колдонулган адабияттар

1. Возрастная и педагогическая психология: Учебное пособие для студентов пед. институтов / Под ред. М.В. Матюхиной, Т.С. Михальчик, Н.Ф. Пронкина и др. – Москва: Просвещение, 1984.
2. Выготский Л.С. Развитие высших форм внимания в детском возрасте // Хрестоматия по вниманию. – Москва, 1976.
3. Выготский Л.С. Основы детской психологии (новое издание). – СПб.: Питер, 2007, 672 с.

4. Абдымомунова Г.А., Жолдошаалы кызы Г., Омурова А.А. Психикалык өнүгүүсү артта калган кенже мектеп балдардын гиперактивдүүлүгүн азайтууга багытталган оюнтерапия методу. КУУ ж. Баласагын Жарчысы, 2024, №4, с. 373-376.
5. Гальперин П.Я., Кабыльническая С.Л. Экспериментальное формирование внимания. – Москва, 1974.
6. Гоноболин Ф.Н. Внимание младшего школьника // Психология младшего школьника / Под ред. Е.И. Игнатьева. – Москва: изд.-во Академии педагогических наук РСФСР, 1960.
7. Ланге Н.Н. Теория волевого внимания // Хрестоматия по вниманию. – Москва, 1976.
8. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики: к теории развития психики ребенка (новое издание). – Москва: ИНФРА-М, 2006, 584 с.
9. Маклаков А.Г. Общая психология. Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2007.
10. Матюхина М.В., Михальчик Т.С., Патрина К.Г. Психология младшего школьника. – Москва: Просвещение, 1976.
11. Общая психология / Под ред. Е.И. Рогова. – Москва: Владос, 1998.
12. Осипова А.А., Малашинская Л.И. Диагностика и коррекция внимания. Программа для детей 5-9 лет. – Москва, 2002.
13. Психология / Под ред. И.В. Дубровиной. – Москва, 2002.
14. Рибо Т.А. Психология внимания. – Москва: Либроком, 2016, 96 с.
15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Составители А.В. Брушлинский, К.А. Абульханова-Славская. – СПб.: Изд. «Питер», 2000.

Рецензент: д.п.н., профессор Мамбетакунов У.Э.

УДК 371.4

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-17-21

Адылбек кызы Гулназ, Жуматаева А.С., Матаева А.М.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Адылбек кызы Гулназ, Жуматаева А.С., Матаева А.М.
КНУ имени Ж. Баласагына
Adylbek kyzy Gulnaz, Zhumataeva A.S., Mataeva A.M.
KNU J. Balasagyn

КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ПРОЦЕССИНДЕ КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН АДЕП-АХЛАКТЫККА ТАРБИЯЛОО НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ ВО ВНЕУРОЧНОМ ПРОЦЕССЕ MORAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE EXTRACURRICULAR PROCESS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кенже мектеп окуучуларын адеп-ахлактыкка тарбиялоодо класстан тышкаркы иш-чаралардын ролу жана таасири каралат. Класстан тышкаркы процесс окуучулардын адеп-ахлактык сапаттарын калыптандырууда негизги факторлордун бири болуп саналат. Макалада адеп-ахлактык тарбиянын теориялык негиздери, кенже мектеп окуучуларынын психологиялык өзгөчөлүктөрү жана класстан тышкаркы иш-чаралардын формалары кеңири талданат. Ошондой эле, тарбиялоо процессинде колдонулуучу натыйжалуу ыкмалар жана практикалык иш-чаралардын мисалдары сунушталат. Автор окуучулардын адеп-ахлактык баалуулуктарын өнүктүрүүдө системалуу жана максаттуу иш алып баруунун маанилүүлүгүн баса белгилейт. Макалада педагогдорго жана билим берүү мекемелерине практикалык сунуштар берилет.

Аннотация: В статье рассматривается роль и влияние внеклассных мероприятий на нравственное воспитание учащихся младших классов средней школы. Внеучебный процесс является одним из основных факторов формирования нравственных качеств учащихся. В статье дается подробный анализ теоретических основ нравственного воспитания, психологических особенностей учащихся младших классов, форм внеклассной работы. Также приведены примеры эффективных методов и практических мероприятий, используемых в процессе воспитания. Автор подчеркивает

важность систематической и целенаправленной работы по формированию нравственных ценностей учащихся. В статье даны практические рекомендации для педагогов и образовательных учреждений.

Abstract: The article examines the role and influence of extracurricular activities on the moral education of junior high school students. The extracurricular process is one of the main factors in the formation of moral qualities of students. The article provides a detailed analysis of the theoretical foundations of moral education, psychological characteristics of junior high school students, and forms of extracurricular work. Examples of effective methods and practical activities used in the educational process are also given. The author emphasizes the importance of systematic and targeted work on the formation of moral values of students. The article provides practical recommendations for teachers and educational institutions.

Негизги сөздөр: адеп-ахлактык тарбия; кенже мектеп окуучулары; класстан тышкаркы иштер; тарбиялоо процесси; педагогикалык методдор.

Ключевые слова: нравственное воспитание; младшие школьники; внеклассная работа; воспитательный процесс; педагогические методы.

Keywords: moral education; primary school students; extracurricular activities; educational process; pedagogical methods.

Кыргызстанда билим берүү тармагында адеп-ахлактык тарбиялоо - келечек муунду тарбиялоонун маанилүү багыттарынын бири. Айрыкча, кенже мектеп курагы баланын жеке инсандык сапаттарынын, жүрүм-турум нормаларынын жана коомдук баалуулуктардын калыптануусунда негизги этап болуп саналат. Бул куракта окуучулар адептүүлүк, боорукердик, жоопкерчилик сыяктуу сапаттарды өздөштүрө башташат. Жогорку сапаттагы тарбия, өзгөчө балалык курагында, балдардын бүтүндөй жашоосуна таасир этет. Мектеп – бул билим берүү процессинин негизги компоненти гана эмес, ошондой эле жаштардын адеп-ахлактык өнүгүүсүнө жардам берген маанилүү мекеме болуп саналат. Класстан тышкаркы иш-чаралар окуучулардын жеке мүмкүнчүлүктөрүн ачып, коомдук жоопкерчиликти, тынчтыкты жана тартипти өздөштүрүүгө мүмкүндүк берет. Адеп-ахлактык тарбиялоо процесси, анын ичинде класстан тышкаркы иш-чаралар, мектеп окуучуларынын акыл-эс жана эмоционалдык өнүгүүсү үчүн маанилүү шарттар түзөт [6].

Изилдөөнүн максаты – класстан тышкаркы иш-чаралар аркылуу кенже мектеп окуучуларынын адеп-ахлактык тарбиясын өнүктүрүүнүн теориялык жана практикалык негиздерин талдоо. Ал үчүн:

1) Кенже мектеп окуучуларын адеп-ахлактыкка тарбиялоонун педагогикалык жана психологиялык негиздерин аныктоо;

2) Класстан тышкаркы иш-чаралардын түрлөрүн жана алардын тарбиялоодогу ролун талдоо;

3) Адеп-ахлактык тарбиялоодо натыйжалуу методдорду сунуштоо милдеттери аныкталышы керек.

Адеп-ахлактык тарбия - бул балдардын жүрүм-турумун, баалуулуктарын жана коомдук нормаларды калыптандырууга багытталган системалуу процесс. Педагогикалык жана психологиялык көз карашта адеп-ахлактык тарбиянын негизги милдети - окуучуларда туура моралдык принциптерди, жоопкерчилик сезимин жана адамгерчилик сапаттарды өнүктүрүү болуп саналат.

Л.С. Выготский баланын өнүгүүсүндө социалдык чөйрөнүн маанилүүлүгүн белгилеп, класстан тышкаркы иш-чаралардын социализациядагы ролун көрсөткөн [4]. В.А. Сухомлинский болсо окуучуларды жүрөгү менен тарбиялоо принциптерин сунуштап, гуманисттик мамилени баса белгилеген [8]. Кенже мектеп окуучуларын адеп ахлакка тарбиялоо багытында нускалуу идеялар А.Алимбеков, Б. Апышев, Ж.Бешимов, Н.Э. Абдраевалардын эмгектеринде кездешет [1].

Класстан тышкаркы иш-чаралар мектеп жаштагы балдардын адеп-ахлактык жактан өзүн-өзү тарбиялоо, ошондой эле моралдык баалуулуктарды түшүнүү жана кабыл алуу үчүн маанилүү мүмкүнчүлүктөр экендигин белгилөөгө болот. Алардын негизги максаты – окуучуларды биргелешкен аракеттерге, өз ара урматтоого, ачууланууну жана чыр-чатактарды чечүүнү үйрөтүү.

Мектептерде өгүлүүчү класстан тышкаркы иш-чаралар ар түрдүү болушу мүмкүн, мисалы: спорттук мелдештер, театрлаштырылган көрсөтмөлөр, экологиялык долбоорлор, саякаттар жана коомдук иштер. Бул иш-чаралар ар бир окуучунун адеп-ахлактык өнүгүшүнө өзгөчө таасир этет. Класстан тышкаркы иштер аркылуу окуучуларды адеп ахлактыкка тарбиялоонун

эффективдүүлүгү төмөнкү төрт негизги принципке таянып уюштурулганда натыйжалуу болот:

1. БКчам мамилелерди түзүү – класстан тышкаркы иш-чаралар окуучуларга өзүн көрсөтүүгө, жаңы досторду табууга жана эмгекке тарбияланууга, башкарууга үйрөнүүгө жардам берет. Бул адеп-ахлактык сапаттардын, атап айтканда, сабырдуулук, кечиримдүүлүк жана тилектештиктин өнүгүүсүн стимулдаштырат.

2. Командалык иш – ар кандай топтук иш-чаралар, мисалы, спорттук иш-чаралар, театр көрсөтмөлөрү, окуучулардын командалык рухун арттырып, өз ара сый-урмат, ынтымакта болууга жана өз ара жардамдашууга үйрөтөт.

3. Социалдык жоопкерчилик – класстан тышкаркы иштер окуучуларга коомдук иштерге активдүү катышуу мүмкүнчүлүгүн түзөт. Бул өз кезегинде адамгерчиликтин негизги компоненти болуп саналат жана моралдык жоопкерчиликти сезүүгө өбөлгө түзөт.

4. Өзүн-өзү тарбиялоо жана рефлексия – окуучулар класстан тышкаркы иш-чараларда өздөрүнүн эмоцияларын жана аракеттерин анализдеп, өзүнүн туура жана туура эмес иштерин түшүнүүгө үйрөнүшөт.

Класстан тышкаркы иш-чаралардагы адеп-ахлактык тарбиянын негизги аспектиери катары:

1. Кичүүлөргө жардам берүү – мектептерде класстан тышкаркы иш-чаралардын негизинде “жогорку класстагы” окуучулар жаш балдарга жардам берүүгө үйрөтүлөт. Бул өзгөчө адеп-ахлактык мааниге ээ, анткени жаштары кичине болсо да аларга жардам берүү алардын дүйнө таанымын кеңейтүүгө жана коомдогу жоопкерчиликтин ролун түшүнүүгө жардам берет.

2. Чыгармачылык – театр, музыка жана сүрөт өнөрү сыяктуу чыгармачылык класстан тышкаркы иш-чаралар балдарды өздөрүнүн ички дүйнөсүн ачууга жана башкаларга кылдаттык менен мамиле кылууга үйрөтөт.

3. Чынчылдык жана сабырдуулук – спорттук оюндарда же ар кандай мелдештерде адеп-ахлактык баалуулуктарды, анын ичинде чынчылдыкты, сабырдуулукту жана ачык-айкындуулукту сактоо абдан маанилүү. Бул баалуулуктар ар бир окуучуга өзүнүн ийгиликтерин жана жеңилүүлөрүн чын жүрөктөн кабыл алууга жардам берет

Кенже мектеп курагында балдарда маданияттуу жүрүм-турум адаттары калыптанат жана адеп-ахлак нормалары жөнүндө билимдерди интенсивдүү топтошот.

Бул мезгилдеги окуучулардын жүрүм-турумун эмгекчилдик жана ийгилик көз карашынан баалоодо жүрүм-турум көндүмдөрүнүн, адаттарынын күчтүүлүгү гана эмес, адеп-ахлактык талаптарды билүү, алардын жүрүм-турумун жана жолдошторунун жүрүм-турумун сындай билүүсү да эске алынат [2].

Л.Б. Занковдун пикиринде дидактикалык система баланын адеп-ахлактык баалуулуктарын толук өнүктүрүүгө көмөктөшөт, окуу процессинде инсандык өнүгүү проблемаларын карайт, тарбиялоону, өнүктүрүүнү жана окутууну бир бүтүнгө айкалыштырат. Класстан тышкаркы иштерде кенже мектеп окуучуларын адептүүлүккө тарбиялоонун мүмкүнчүлүктөрүн максималдуу түрдө ишке ашырууга болот.

1-класста окуучулардын адеп-ахлактык тарбиясынын диагностикасы жүргүзүлөт, бул келечектеги иштин негизги багыттарын аныктоого мүмкүндүк берет.

Балдарды адеп-ахлактык жактан тарбиялоо боюнча класстан тышкаркы иштердин негизги формалары: оюндар, экскурсиялар, класстык сааттар, этикалык баарлашуулар, клуб тибиндеги иштер.

Балдардын оюн ишмердиги дайыма алардын ортосундагы белгилүү бир мамилелердин пайда болушу жана өнүгүшү менен байланышкан. Мугалимдин милдети – балдарды кылдаттык менен байкоо, алардын мамилелери кандай моралдык негизде курулгандыгын аныктоо жана гумандуу мамилелердин калыптанышына активдүү таасир берүү.

Бул үчүн, оюн топторун түзүүгө ойлоону менен мамиле кылуу, уялчаак жолдошторду табууга жардам берүү, балдардын оюндагы алгачкы ийгиликтерине, алардын жолдоштук жана тилектештиктин көрүнүшүнө кылдаттык менен баа берүү керек. Тилекке каршы, биздин балдар кыймылдуу жана ролдук оюндарды азыраак ойноп, компьютердик оюндарды жакшы көрүшөт, бул мугалимди адеп-ахлактык тарбиялоонун эффективдүү каражатын толук пайдалануу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратат.

Билим берүүдө интеграцияланган мамиленин орду жана ролу ар бир адамдын жана бүтүндөй коомдун жашоосундагы эң маанилүү ролдордун бирин ойнойт. Бул жигердүү, максаттуу, көз карандысыз инсанды жаратуу куралы когнитивдик ишмердүүлүккө умтулуу. Бул процесстен адамдын жашоосу кандай болору, кайсы жолду тандаары, эмне кылаары көз каранды [3]. Класстан тышкаркы иштер бул өнүктө маанилүү ролду ойнойт.

Класстан тышкаркы иштер - бул мектеп программасынан сырткары уюштурулган маданий, социалдык жана билим берүү иш-чаралары. Алар окуучулардын адеп-ахлактык сапаттарын өнүктүрүүдө чоң роль ойнойт. Кенже мектеп окуучулары үчүн класстан тышкаркы иштердин төмөнкү формалары өзгөчө натыйжалуу:

Тематикалык чогулуштар жана баарлашуулар – адептүүлүк, достук, чынчылдык темаларында уюштурса болот.

Экскурсиялар жана маданий иш-чаралар – тарыхый жайларга баруу, музейлерге саякат.

Ролдук жана педагогикалык оюндар - окуучуларга ар кандай кырдаалда туура чечим кабыл алууну үйрөтөт.

Социалдык акциялар – кайрымдуулук жана коомдук пайдалуу эмгек иштери.

Методдор тарбия иштерин уюштуруучулардан аларды тандоодо билимди жана индивидуалдык мамиле кыла билүүнү талап кылат. Тарбиянын жана бүтүндөй тарбиялоо процессинин ийгилиги көбүнчө методдорду билүүдөн, аларды колдонуудан көз каранды [8]. Класстан тышкаркы иштерде адеп-ахлактыкка тарбиялоо үчүн бир нече педагогикалык методдор колдонулат: Алардын айрымдарын атап өтсөк.

1. Окуучуларга турмуштук баалуулуктарды жеткирүү үчүн – маектешүү жана талкуу жүргүзүү методу;

2. Жоопкерчилик сезимин өнүктүрүү үчүн – жашоо тажрыйбасына негизделген тапшырмалар;

3. Адеп-ахлактык жүрүм-турумду үлгүлүү адамдардын иш-аракеттерине таянып көрсөтүү үчүн - мисалдар аркылуу тарбиялоо;

4. Оюн аркылуу окутуу методу – адеп-ахлактык баалуулуктарды бекемдөөгө шарт түзөт.

Практикалык мисалдар:

"Боорукердик жумалыгын" уюштурууда – окуучулар муктаж адамдарга жардам беришет.

"Мекенди сүйүү" экскурсияларында – тарыхый жана маданий баалуулуктарды урматтоого тарбияланышат.

"Үлгүлүү инсандар менен жолугушуу" иш-чарасында – адеп-ахлактык принциптерди түз байланышка негиздеп үйрөтүүгө өбөлгө түзүлөт.

Класстан тышкаркы иш-чаралар кенже мектеп окуучуларын адеп-ахлактыкка тарбиялоонун натыйжалуу каражаты катары билим берүү процессинде өзгөчө мааниге ээ. Адеп – адамдардын коомдогу жана жеке турмушундагы бири-бири менен, коом менен мамилелеринин жана жүрүм-турум нормаларынын тарыхый жыйындысы. Адептүүлүк адамдын жеке мамилелерине, бири-бири менен жана коом менен карым-катышына, жакшылык-жамандык, абийирдүүлүк-уятсыздык, айкөлдүк-караниеттик деген түшүнүктөрдүн негизинде баа берилет. Окуучуларда адамгерчилик, чынчылдык, жоопкерчилик жана боорукердик сыяктуу сапаттарды калыптандыруу үчүн системалуу жана максаттуу иш-чараларды уюштуруу зарыл [9].

Жыйынтыктоочу сунуштар:

1. Класстан тышкаркы иш-чараларды үзгүлтүксүз жана ар тараптуу уюштуруу.

2. Окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен тарбиялык иш-чараларды пландаштыруу.

3. Педагогдор менен ата-энелердин кызматташтыгын чыңдоо.

Колдонулган адабияттар

1. Алимбеков А.А. Теория и практика этнопедагогической подготовки в системе высшего педагогического образования: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – Бишкек, 2010.
2. Асипова Н.А. Социалдык тарбия. – Бишкек: КТМУ, 2004, 185 б.
3. Адылбек кызы Г., Жуматаева А.С., Абдурашид кызы М. Окуу предметтеринин интеграциясы заманбап дүйнөдө педагогикалык көрүнүш катары // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, № 3(114), 83-89 бб.
4. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. – Москва: Эксмо, 2013, 512 с.
5. Григорьева М.В. Структура мотивов учения младших школьников и ее роль в процессе школьной адаптации // Начальная школа, 2009, №1, с. 8-9.
6. Солодянкина О.В. Организация воспитательной работы в классе. – Москва: Педагогический поиск, 2000, 160 с.
7. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Киев: Рад.шк., 1988, 320 с.
8. Жуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Мураталиева П.М. Заманбап мектепке чейинки билим берүү мекемесиндеги тарбия иштеринин методдору // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, № 3(114), 136-138 бб.

9. Кенже мектеп окуучуларын элдик педагогика аркылуу адептик жактан тарбиялоо жөнүндө / А.С. Жуматаева, Б.Ж. Назарбекова, Н.Дж. Джурсуналиева, П.М. Мураталиева // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, № 3(114), 142-148 бб.

Рецензент: к.п.н., доцент Абдыракунова Ж.С.

УДК 371.4

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-21-27

Адылбек кызы Г., Назарбекова Б.Ж., Мунарбек кызы А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Адылбек кызы Г., Назарбекова Б.Ж., Мунарбек кызы А.
КНУ имени Ж. Баласагына

Adylbek kyzy G., Nazarbekova B.Zh., Munarbek kyzy A.
KNU J. Balasagyn

**КЕНЖЕ МЕКТЕП КУРАКТАГЫ БАЛДАРДА СТРЕССТИК КЫРДААЛ
ЖАНА АНЫН КӨРҮНҮШТӨРҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАКТАН ТАЛДОО
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СТРЕССОВОЙ СИТУАЦИИ И ЕЕ ПРОЯВЛЕНИЙ У
ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА
THEORETICAL ANALYSIS OF THE STRESSFUL SITUATION
AND ITS MANIFESTATIONS IN CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кенже мектеп курагындагы балдардын мектептеги стресстик кырдаалдарынын келип чыгуу себептери, алардын психологиялык жана педагогикалык жактан негизги көрүнүштөрү талдоого алынган. Изилдөө мектепке кабыл алуу жана окутуунун баштапкы этабы баланын турмушунда олуттуу өзгөрүүлөргө алып келип, анын эмоционалдык абалына таасир этерин көрсөтөт. Баланын жаңы социалдык чөйрөгө көнүү процессинде, өзгөчө биринчи класстагы адаптация мезгилинде, эмоционалдык стресс, мектепке болгон коркуу сезими жана өзүн-өзү баалоонун төмөндөшү байкалышы мүмкүн. Макалада стресстин негизги факторлору катары ата-энелердин жана мугалимдердин жогорку талаптары, окуу процессиндеги катуу баалоо системасы, мугалимдин окуучуга карата адилетсиз мамилеси жана социалдык чөйрөдөгү карама-каршылыктар көрсөтүлөт. Ошондой эле, балдардын стресстик абалынын психосоматикалык көрүнүштөрү ("мектеп неврозу", "мектеп фобиясы") жана алардын жүрүм-турумуна тийгизген таасири талданат. Изилдөө кенже мектеп курагындагы балдардын стресстик абалдары убактылуу жана психологиялык-педагогикалык колдоо менен жөнгө салынарын баса белгилейт. Ошондуктан, окуучулардын психикалык жыргалчылыгын камсыз кылуу үчүн мектеп чөйрөсүндө гумандуулукка негизделген мамиле, баланын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу жана психологиялык адаптация механизмдерин иштеп чыгуу сунушталат.

Аннотация: В данной статье анализируются причины возникновения школьных стрессовых ситуаций у детей младшего школьного возраста, их основные проявления с психологической и педагогической точек зрения. Исследование показывает, что прием в школу и начальный этап обучения могут привести к значительным изменениям в жизни ребенка и повлиять на его эмоциональное состояние. В процессе адаптации ребенка к новой социальной среде, особенно в период адаптации в первом классе, может наблюдаться эмоциональный стресс, страх перед школой и снижение самооценки. В статье в качестве основных факторов стресса рассматриваются высокие требования родителей и учителей, строгая система оценок в процессе обучения, несправедливое отношение учителя к ученику и конфликты в социальной сфере. Также анализируются психосоматические проявления стрессовых состояний детей ("школьный невроз", "школьная фобия") и их влияние на поведение. В исследовании подчеркивается, что стрессовые ситуации у детей младшего школьного возраста являются временными и регулируются психолого-педагогической поддержкой. Поэтому для обеспечения психического благополучия учащихся рекомендуется гуманный подход в школьной среде, учет индивидуальных особенностей ребенка и разработка механизмов психологической адаптации.

Abstract: This article analyzes the causes of school stressful situations in primary school children, their main manifestations from a psychological and pedagogical point of view. The study shows that admission to school and the initial stage of education can lead to significant changes in a child's life and affect his emotional state. In the process of a child's adaptation to a new social environment, especially during the period of adaptation in the first grade, emotional stress, fear of school, and a decrease in self-esteem may occur. The article considers the high demands of parents and teachers, the strict assessment system in the learning process, the unfair attitude of the teacher towards the student and conflicts in the social sphere as the main stress factors. The psychosomatic manifestations of children's stress conditions ("school neurosis", "school phobia") and their influence on behavior are also analyzed. The study emphasizes that stressful situations in primary school children are temporary and are regulated by psychological and pedagogical support. Therefore, to ensure the mental well-being of students, a humane approach is recommended in the school environment, taking into account the individual characteristics of the child and developing mechanisms for psychological adaptation.

Негизги сөздөр: кенже мектеп курагы; стресстик кырдаал; адаптация мезгили; эмоционалдык стресс; мектеп фобиясы; мектеп неврозу; психологиялык-педагогикалык колдоо; окуучунун ички позициясы.

Ключевые слова: младший школьный возраст; стрессовая ситуация; период адаптации; эмоциональный стресс; школьная фобия; школьный невроз; психолого-педагогическая поддержка; внутренняя позиция ученика.

Keywords: primary school age; stressful situation; period of adaptation; emotional stress; school phobia; school neurosis; psychological and pedagogical support; inner position of the student.

Мектепке кабыл алуу жана окутуунун баштапкы мезгили баланын жашоо-турмушунун жана иш-аракеттеринин багытын өзгөртүүгө түрткү берет. Кенже мектеп курагы – анын психикалык өнүгүүсүндөгү өзгөчө мезгил. Кенже мектептин инсанды өнүктүрүүдөгү маанилүү ролу жөнүндө классиктердин жана азыркы изилдөөчүлөрдүн психология жана педагогика жаатындагы эмгектеринде көп айтылган [10; 13; 15; 16].

Баланы мектепте окутуунун башталышы эң маанилүү инсандык жаңылануунун – окуучунун ички позициясынын пайда болушу менен байланышкан [2]. Ички позиция баланын окууга болгон багытын, мектепке болгон эмоционалдык – оң мамилесин, "жакшы окуучунун" үлгүсүнө дал келүүнү аныктайт. Окуучунун позициясын чагылдырган баланын маанилүү муктаждыктары канааттандырылбаган жагдайларда, ал, эреже катары, туруктуу эмоционалдык кемчиликти башынан өткөрөт, ал мектепте системалуу ийгиликсиздикти, педагогдор жана классташтар тарабынан өзүнө карата терс мамилени, мектептен коркууну, ага барууну каалабоону алдын ала билүүдө көрүнөт.

Мектептеги – бул баланын эмоционалдык кемчилигин көрсөтүүнүн бир түрү. Ал толкундануу, окуу кырдаалында, класста, өзүнө карата терс мамилени күтүү, мугалимдердин, теңтуштарынын терс баа берүүсү менен чагылдырылат. Бала ар дайым өзүнүн адекватсыздыгын, кемчилдигин сезет,

өзүнүн жүрүм-турумунун, чечимдеринин тууралыгына ишенбейт [14, 176-б.].

Окуучулардын мектептеги стресстик деңгээли балдардын мектепке кирүү мезгилине мүнөздүү. Биринчи класстагы адаптация мезгили жалпысынан бир айдан үч айга чейин созулат. Андан кийин, адатта, абал өзгөрөт: баланын эмоционалдык жыргалчылыгы жана өзүн-өзү сыйлоо сезими турукташат. Биринчи класстарда мектептеги стресстик кырдаалдын ар кандай формалары менен ооруган балдар азыркы учурда – 30-35% га чейин [17, 137-б.].

Белгилүү болгондой, негизинен мектептерде бул окуу мезгилинде балдарга баа коюлбайт, бул стресстик кырдаалды азайтууга салым кошушу керек. Бирок чындыгында андай эмес. Баланын мектеп жашоосунун ар кандай аспектилерине болгон терс сезимдери, стресстик абалы өтө күчтүү жана туруктуу болуп калышы мүмкүн. Адистер мындай эмоционалдык абалды башкача аныкташат. "Мектеп неврозу" термини мектеп окуучусунда "себепсиз" кусуу, ысытма, баш оору, эреже катары эртең менен мектепке чогулуш керек болгондо колдонулат. Каникул учурунда мындай көрүнүштөр жокко эсе.

"Мектеп фобиясы" мектепке баруудан коркуунун өзгөчө түрүн аныктайт. Ал дененин белгилери менен коштолбошу мүмкүн, бирок медициналык же психотерапиялык жардамды талап кылат. Мектептеги стресстик абал эмоционалдык жетишсиздиктин салыштырмалуу "жумшак" түрү. Бирок ал бир топ олуттуу формага айланып кетиши мүмкүн

же инсандык касиет катары бекемделиши мүмкүн [12, 234-б.].

Психологдоркенже мектеп курактагы балдарда стресстик кырдаалдын пайда болуусунун ар кандай себептерин аныкташкан.

Биринчиден, окуучунун табигый нейрпсихиатриялык уюм менен аныкталышы мүмкүн. Ошондой эле, бала үчүн ата-энелер өзгөчө тарбиянын жогорулатылган талаптарын коюшу мүмкүн (баары "мыкты" гана жасалышы керек). Окуучулардын белгилүү бир категориясында коркуу сезими жана мектепке барууну каалабоо окуу тутумунан жана мугалимдин аларга карата адилетсиз же орунсуз жүрүм-турумунан келип чыгат. Ошол эле учурда, мындай окуучулардын арасында ар кандай деңгээлдеги жетишкендиктери бар балдар бар.

Белгилүү орус психологу А.М. Прихожан мектептеги стресстик абалдагы балдардын өзгөчөлүктөрүнүн ичинен төмөнкүлөрдү белгилейт:

- окутуунун жетишээрлик жогорку деңгээли, мында мугалим мындай баланы окууга жөндөмсүз же жетишсиз деп эсептейт;

- мындай мектеп окуучулары иште негизги тапшырманы бөлүүдө кыйынчылыктарга туш болушат, ага көңүл бура алышпайт, ошол эле учурда тапшырманын бардык элементтерин көзөмөлдөөгө аракет кылышат;

- эгерде тапшырманы дароо аткара албаса, стресстик абалдагы бала кийинки аракеттерин токтотот. Ал ийгиликсиздикти конкреттүү маселени чече албагандыгы менен эмес, өзүнүн кенири спектринин жоктугу менен түшүндүрөт;

- класста мындай окуучулардын жүрүм-туруму карама-каршы сезилиши мүмкүн: кээ бир учурларда алар суроолорго туура жооп беришет, башка учурларда унчукпай же туш келди жооп беришет, анын ичинде күлкүлүү жооптор; кээде чаташып, жарылып, кызарып, жаңсап, кээде араң угулат жана бул алардын сабакты канчалык жакшы билгенине байланыштуу эмес;

- стресстик абалдагы окуучуну көрсөткөндө таң калыштуу жүрүм-турум катасы күчөп кетиши мүмкүн, мындай кырдаалда бала керектүү багытын жоготуп алгандай, өзүн кандай алып жүрүү керектигин түшүнө албай калат [9, 78-б.].

Бул жүрүм-турум стресстик абалдагы биринчи класстын окуучуларында болушу мүмкүн экенин баса белгилейт. Албетте, мектептеги стресстик кырдаал балдардын мектепке окуп жаткан башка курагына дагы

мүнөздүү. Ал баалоо, контролдоо жана экзамендерден коркуу жана башкалар менен болгон мамилесинде көрүнүшү мүмкүн [9, 116-б.].

Кенже мектеп курагындагы балдарда стресстик кырдаалдын пайда болушу жана себептери жөнүндө кененирээк өзгөчөлүктөрүн кароону талап кылат. Жогоруда айтылгандай, стресстик кырдаалдын себеби үй-бүлөдөгү конфликттик мамилелер болушу мүмкүн. Жалпысынан алганда, стресстик абалдын себеби баланын ишеним сезимин бузган бардык нерсе болушу мүмкүн, анын катарын ата-энеси менен болгон мамилесинде ишенимдүүлүгү да болушу мүмкүн. Эгерде үй-бүлөдө ата-эненин ортосунда чыр-чатак чыкса, анда бала көп учурда чыр-чатактын ар бир тарабына (ата-энесине) боору ооруйт, баарын жүрөгүнө жакын кабыл алат. Мындай учурда анын стресстик абалы үчүн бардык шарттар түзүлөт. Ошентип, үй-бүлө кенже окуучуларга стресстик кырдаалдын булагы болушу мүмкүн. Андан ары, үй-бүлөнүн түйшүктө ролу кыйла азаят; ошол эле учурда мектептин ролу кыйла жогорулайт [6, 46-б.].

Баланын стресстик абалда болуусунун себеби социалдык мамилелердин өзгөрүшү болушу мүмкүн, бул ага көп учурда оор кыйынчылыктарды жаратат.

Баланын социалдык абалынын бузулушу стресстик абалын аныктоочу бир катар себептерден улам аныкталат. А.М. Прихожан стресстик кырдаалдын айкын курактык өзгөчөлүгүн баса белгилеп, ар бир курактык этап белгилүү бир аймактар менен мүнөздөлөрүн баса белгилейт, алар туруктуу инсандык касиет катары чыныгы коркунучтун же тынчсыздануунун болушуна карабастан көпчүлүк балдардын стресстик абалынын өсүшүн активдешпирет. Бул жашка байланыштуу стресстик кырдаал эң маанилүү социогендик муктаждыктардын натыйжасы. Баланын стресстик кырдаалга көбүрөөк кабылышы айланадагы адамдардын эмоционалдык абалына көбүрөөк көз каранды болууга алып келет [9, 121-б.].

Стресстик кырдаалдын пайда болушу жана өнүктүрүү боюнча олуттуу мааниси учурдагы стандарттарга баланын инсандык калыптанышына ылайык келет. Чет өлкөлүк изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн натыйжасында стресстик кырдаалдагы балдар көп учурда өзүн төмөн баалоо жана дооматтардын жогорулатылган деңгээли менен мүнөздөлөөрү аныкталган [4, 176-б.].

Бала башкалардын өзүнө карата кастык же кайдыгер мамилесин сезип, тынчсызданууну сезип, башка адамдарга карата жүрүм-турумдун жана мамиленин белгилүү бир схемасын иштеп чыгат. Ал каардуу, агрессивдүү, интроверт болуп калат же сүйүүнүн жоктугун толтуруу үчүн башкалардын үстүнөн бийлик табууга аракет кылат. Бирок, мындай жүрүм-турум ийгиликке алып келбейт, тескерисинче, чыр-чатакты күчөтүп, алсыздыкты жана коркуу сезимин күчөтөт.

Ар бир адам ар дайым адамдар менен баарлашууга умтулат жана адамдар аралык ишенимдүүлүккө муктаж. Эгерде бала жакын адамдарынын достошпогондугуна, көңүл бурбагандыгына, бөгөнчөлүгүнө туш болсо, анда бул анын стресстик кырдаалын жаратат жана нормалдуу өнүгүүсүнө тоскоол болот.

Балада деструктивдүү жүрүм-турум жана адамдарга карата мамиле пайда болот. Ал ачууланып, агрессивдүү же тартынчаак болуп калат, каалаганын кылуудан коркуп, ийгиликсиздикти алдын ала көрөт жана тил албастыгын көрсөтөт. Салливан бул феноменди «душмандык трансформация» деп атайт, анын булагы-байланыштын бузулушунан улам пайда болгон стресстик кырдаал [5, 306-6.].

Стресстик кырдаалдын күчөгөн абалы баланын туура эмес чөйрөгө киришине түрткү берүүчү фактор болуп саналат. Бир жагынан, кырдаалдык эмоционалдык абал катары көп учурда пайдалуу, анткени балдардын окуу ишмердүүлүгүн стимулдаштырышы мүмкүн [8]. Бирок, эгерде анын деңгээли баланын жеке өзгөчөлүктөрүнө жана психофизиологиялык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша белгилүү бир чектен ашып кетсе, анда мындай эмоционалдык абал окуу ишин толугу менен бузушу мүмкүн. Баланын мүмкүнчүлүктөрү менен ага коюлуучу талаптардын ортосунда дайыма карама-каршылыктар болгондо, бала дайыма бактысыз болуп, ал башынан өткөргөн убактылуу кыйынчылыктар чоңдорду кыжырдантат, анда тынчсыздануу, чыңалуу, өзүнө ишенбөөчүлүк сезими өсөт. Ушундай эле кырдаал чоңдордун балага болгон карама-каршылыктуу же кайдыгер мамилесинде, же бала жетиштүү деңгээлде ийгиликтүү окуп жаткан учурда, бирок чоңдор андан көп нерсени күтүп, ага карата ашыкча жана реалдуу эмес талаптарды коюшу мүмкүн. Мугалимдердин жана ата-энелердин балага дайыма нааразы болушунда жогорку стресстик кырдаал туруктуулукка ээ болот, балада өзүнө ишенбестик пайда болот, окуудагы

жетишкендиктер төмөндөйт жана жетишпегендиктер бекемделет. Эгерде мындай кырдаалдык эмоционалдык абал бекемделсе, анда ал баланын жеке стресстик кырдаалын калыптандырууга алып келиши мүмкүн, ал андан ары анын мүнөзүнүн акцентуациясынын курчушунун жана невротикалык абалдардын өнүгүшүнүн фактору болушу мүмкүн [18].

Окумуштуулар мектепке чейинки жана кенже мектеп курактагы балдар кыздарга караганда көбүрөөк стресстик кырдаалда болушун белгилешет. Аларда төмөнкүчө, энурез сыяктуу невротикалык көрүнүштөр көп кездешет. Берилген куракта алар жагымсыз психологиялык факторлордун таасирине сезимтал болушат, натыйжада невротизмдин ар кандай түрлөрү пайда болот. 9-11 жашында эки жыныста тең тажрыйбанын интенсивдүүлүгү төмөндөйт, ал эми 12 жаштан кийин кыздардын жалпы стресстик абалынын деңгээли жогорулайт, ал эми эркек балдарда бир аз төмөндөйт [3, 110-6.].

Стресстик кырдаалдагы балдар көп учурда жөнөкөй жыйынтыкка келишет - эч нерседен коркпоо үчүн, алар менден корккондой мамиле кылышы керек. Э. Берн белгилегендей, алар стресстик абалын башкаларга жеткирүүгө аракет кылышат [1, 55-6.]. Ошондуктан, агрессивдүү жүрүм-турум көбүнчө жеке стресстик абалын жашыруунун бир түрү болуп саналат.

Стресстик кырдаалдагы бир жалпы натыйжасы пассивдүү жүрүм-турум, летаргия, апатия жана демилгенин жоктугу. Ошентип, карама-каршы умтулуулардын ортосундагы чыр-чатактар ар кандай умтулуулардан баш тартуу аркылуу чечилет.

Стресстик кырдаалдагы балдар өзгөчө сезимталдык, шектенүү жана таасирленүүчүлүк менен мүнөздөлөт. Ошондой эле, мындай балдар көп учурда өзүн-өзү төмөн баалашат, ошондуктан алар айланасындагы адамдардан кыйынчылык күтүшөт. Бул ата-энелери аларга мүмкүн эмес милдеттерди коюп, балдарынын колунан келбеген нерселерди талап кылган балдарга мүнөздүү. Эгер ийгиликсиз болсо, алар жазаланат "басынтылат" ("сен эч нерсе кыла албайсың!"). Стресстик кырдаал менен мүнөздөлгөн балдар өз ийгиликсиздиктерин өтө сезгич келишет, аларды катуу башынан өткөрүшөт жана кыйынчылыктарды туудурган иштерден баш тартууга даяр болушат.

Мындай балдардын жүрүм-туруму класста жана сабактан тышкары мезгилде ачык-айкын айырмаланат. Мисалы, жигердүү,

ачык-айрым жана стихиялуу балдар. Мугалимдер суроолорго акырын жана күнүртүн менен жооп беришет, атүгүл кекечтене башташы мүмкүн. Алардын сүйлөө речи өтө тез жана шашылыш, же жай жана оор болушу мүмкүн. Көбүнчө мотор толкундануусу пайда болот: бала колу менен кийим менен скрипка кылат, бир нерсени манипуляциялайт.

Стресстик кырдаалдагы балдар невротикалык мүнөздөгү жаман адаттарга жакын: алар тырмактарын тиштеп, манжаларын соруп, чачтарын жулуп алышат. Өз денеси менен мындай манипуляциялар алардын эмоционалдык чыңалуусун азайтат, тынчтандырат.

Баланын стресстик абалы чоңдор менен баланын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн өзгөчөлүктөрүнөн да келип чыгышы мүмкүн: баарлашуунун авторитардык стилинин басымдуулугу же талаптар менен баалардын ыраатсыздыгы. Эки учурда тең чоңдордун талаптарын аткарбай, аларга «ыраазы» болбой, катуу чек араны бузуп кетүү коркунучунан улам бала дайыма чыңалууда болот [10, 17-б.].

Окутуунун стили мектеп түйшүгүн арттырган факторлордун бири болуп саналат. Мугалимдин авторитардык позициясы (катуу, орой тон, шылдыңдоо, окуучуларды сыйлабоо) стресстик кырдаалдагы балдар үчүн катастрофалык жагдай.

Педагогикалык ишмердүүлүктүн жана баарлашуунун мындай стили төмөнкү класстарда мектептин стресстик кырдаалын шарттайт. Мугалимдин кемсинген сөздөрү, кыйкырыктары жана жактырбагандары ансыз да “стресстик кырдаалды” баштан кечирип жаткан өзгөчө аялуу балдар үчүн өтө оор. Авторитеттүү инсандын (мугалимдин) мындай жүрүм-туруму баланын жеңилүү позициясын бекемдеп, алар үчүн азаптуу окуяларды алып келет. Белгилей кетчү нерсе, стресстик кырдаалдагы балдар, адатта, өздөрүнүн жетишкендиктери, ийгилиги, мактоолору жана колдоосу менен мотивацияланат. Болбосо бала өзүнө оңой болгон нерсени да жакшы жасоо мүмкүнчүлүгүнөн ажырап, активдүүлүгү кескин начарлайт. Бирок, муну изилдеп жаткан балдардын тобуна гана байланыштырууга болбойт.

Мугалим койгон катуу чектер жана чектөөлөр стресстик кырдаалдагы балдарга терс таасирин тийгизет. Бул оюндарда, иш-аракеттерде жана башкаларда стихиялуу активдүүлүктү чектөө; балдардын сабактарындагы ыраатсыздыгын чектөө. Чектөөлөр ошондой эле балдардын сезимдерин билдирүүнү үзгүлтүккө

учуратууну камтыйт. Демек, кандайдыр бир иш-аракет учурунда балада эмоциялар пайда болсо, аларды сыртка чыгаруу керек, муну авторитардык мугалим алдын алса болот.

Мындай педагог тарабынан колдонулуучу дисциплинардык чаралар, эреже катары, сөгүш, кыйкырык, терс баа берүү, жазалоо болуп саналат.

Ушундай мугалим балада стресстик кырдаалды жаратат, анткени ал өзүнүн жүрүм-турумун алдын ала айтууга мүмкүнчүлүк бербейт. Мугалимдин талаптарынын дайыма өзгөрүлмөлүүлүгү, анын жүрүм-турумунун маанайга көз карандылыгы, эмоционалдык мабиддүүлүгү баланын башаламандыкка, тигил же бул кырдаалда ага кандай мамиле кылуу керектигин чече албоого алып келет.

Мугалим ошондой эле балдарда стресстик кырдаалды пайда кылган жагдайларды, өзгөчө чоңдордон же тентуштарынан баш тартуу кырдаалын билиши керек; бала сүйбөгөнү анын күнөөсү, ал жаман деп эсептейт. Бала иш-аракеттердеги оң натыйжалар жана ийгилик аркылуу сүйүү табууга аракет кылат. Бул каалоо акталбаса, анда баланын стресстик абалы күчөйт.

Кийинки психотравматикалык кырдаал - атаандаштык кырдаалы. Бул тарбиясы гиперсоциализация шартында жүргөн балдарда өзгөчө катуу стресстик кырдаалды жаратат. Бул учурда, балдар атаандаштык кырдаалга туш болгондо, биринчи кандай гана болбосун эң жогорку көрсөткүчтөргө жетишүүгө умтулушат.

Дагы бир жагдай - жоопкерчиликтин жогорулашы. Стресстик кырдаалдагы бала ага киргенде, анын тынчсыздануусу чоңдордун үмүтүн актабай, четке кагуудан коркот. Эгерде алар күтсө же ошол эле кырдаалды тез-тез кайгаласа, бала тынчсызданууну болтурбоо же мүмкүн болушунча азайтуу үчүн жүрүм-турум үлгүсүн иштеп чыгат. Мындай калыптарга сабактардагы жооптордон системалуу түрдө баш тартуу, стресстик абалды пайда кылган иш-чараларга катышуудан баш тартуу, ошондой эле бейтааныш чоңдордун же бала терс мамиле кылгандардын суроолоруна жооп берүүнүн ордуна баланын унчукпоосу кирет [7, 46-б.].

А.М. Прихожандын балдардын стресстик кырдаалы жетишээрлик узак убакыт бою сакталып турган туруктуу инсандык билим экендиги жөнүндөгү тыянагына кошулууга болот. Ал өзүнүн азгыруучу күчүнө жана акыркы компенсациялык жана коргонуу реакцияларында басымдуулук кылган жүрүм-турумдун туруктуу формаларына ээ. Ар

кандай татаал психологиялык билим сыяктуу эле, стресстик кырдаал да эмоционалдык үстөмдүк кылууда когнитивдик, эмоционалдык жана операциялык компоненттерди камтыган татаал түзүлүш менен мүнөздөлөт, себептердин кеңири спектринин туундусу болуп саналат [9, 9-б.].

Стресстик кырдаалдын терс кесепеттери, жалпысынан интеллектуалдык өнүгүүгө таасир этпестен, жогорку деңгээлдеги тынчсыздануу дивергенттик (б.а. чыгармачыл) ой жүгүртүүнүн калыптанышына терс таасирин тийгизиши мүмкүн, ал үчүн жаңы, белгисиз нерседен коркпоо сыяктуу инсандык сапаттар табигый нерсе.

Окуучуларда стресстик кырдаалдын өсүшүнө өбөлгө түзгөн терс факторлордун арасында изилдөөчүлөр төмөнкүлөрдү белгилешет [11, 56-б.]:

1) баланын мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык келбеген жогорулатылган талаптар;

2) педагогикалык иштин стили: авторитардык (коркутуу, жазалоо, оозеки агрессия, окуучунун кадыр-баркын кемсинтүү, катуулук жана догматизм);

3) карама-каршы талаптар (мугалим бүгүн кечээки чечилгенге тыюу салат, тең салмаксыз жана токтоо эмес); үй-бүлө менен мектептин күтүүлөрүнүн ортосунда келишпестик;

4) мугалим өзү стресстик кырдаалдын жогорку деңгээлин көрсөтөт.

Ошого карабастан, кенже мектеп курагындагы балдарда стресстик кырдаал али туруктуу мүнөзгө ээ эмес жана тиешелүү психологиялык-педагогикалык иш-чараларды жүргүзүүдө салыштырмалуу кайтарымдуу. Баланы стресстик кырдаалдан жана коркуудан бошотуу үчүн, баарынан мурда көңүлдү тынчсыздануунун спецификалык симптомдоруна эмес, алардын негизинде түзүлгөн жагдайларга жана шарттарга буруу

керек, ошондуктан балада мындай абал көбүнчө белгисиздик сезиминен, анын күчүнөн жогору турган талаптардан, коркутуулардан, катаал жазалардан, туруксуз тартиптен келип чыгат. Ошентип, кенже мектеп курактагы стресстик кырдаалдын себептери генетикалык жана социалдык (үй-бүлө жана коом) факторлорго ээ болушу мүмкүн.

Кенже мектеп курагындагы балдарда стресстик кырдаал туруктуу мүнөзгө ээ эмес жана аны психологиялык-педагогикалык иш-чаралардын жардамы менен жөнгө салууга мүмкүн. Изилдөө көрсөткөндөй, мындай кырдаал көбүнчө баланын мүмкүнчүлүктөрүнө шайкеш келбеген талаптардан, педагогикалык иштин авторитардык стилинен, карама-каршы талаптардан жана мугалимдин өзүнүн стресс деңгээлинин жогорулуугунан келип чыгат.

Стресстик кырдаалдын терс кесепеттери интеллектуалдык өнүгүүгө түздөн-түз таасирин тийгизбегени менен, анын күчөп кетиши чыгармачыл ой жүгүртүүнүн калыптанышына бөгөт коюшу мүмкүн. Айрыкча, жаңы жана белгисиз нерселерден коркуу баланын когнитивдик өнүгүүсүн чектеп, анын окуу процессине болгон ишенимин азайтышы мүмкүн.

Мындай кырдаалдарды алдын алуу жана жөнгө салуу үчүн баланын эмоциялык абалын түшүнүү, аны колдоо жана психологиялык ыңгайлуу шарттарды түзүү маанилүү. Стресстин негизги себептерин жоюу менен гана окуучулардын психикалык ден соолугун сактоого жана алардын окуудагы жетишкендиктерин жогорулатууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ошондуктан, педагогикалык тажрыйбада баланын жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, позитивдүү жана колдоочу чөйрөнү камсыз кылуу негизги милдет болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп. – Москва: «Эксмо», 2013, 512 с.
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Под ред. Д.И. Фельдштейна. – Москва; Воронеж: Ин-т практической психологии, 2011, 352 с.
3. Дубровина И.В. Рабочая книга школьного психолога / И.В. Дубровина, М.К. Акимова, Е.М. Борисова и др. – Москва, 2010, 462 с.
4. Захаров А.И. Неврозы у детей и подростков. – СПб., 2010, 480 с.
5. Изард К.Э. Психология эмоций. – СПб., 2010, 464 с.
6. Новикова Е.В., Кочубей Б.И. Эмоциональная устойчивость школьника / Е.В. Новикова, [Текст]. – Москва, 1998, 80 с.
7. Кравцова М.М. Дети-изгои. Психологическая работа с проблемой (Психолог в школе). – Москва: Генезис, 2005, 111 с.
8. Микляева А.В., Румянцева Школьная тревожность: диагностика, профилактика,

коррекция / А.В. Микляева, П.В. [Текст]. - СПб.: Речь, 2004, 248 с.

9. Прихожан А.М. Тревожность детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. – Москва: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2012, 304 с.

10. Психическое развитие младших школьников: Экспериментальное психологическое исследование / под. ред. В.В. Давыдова. – Москва, 1990, 160 с.

11. Психология ребёнка. От рождения до 11 лет. Методики и тесты / Под ред. А.А. Реана. – СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2014, 258 с.

12. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании. – Москва, 1995, 529 с.

13. Рубцов В.В. Организация и развитие совместных действий у детей в процессе обучения. – Москва, 1997, 160 с.

14. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя [Текст]. – Москва, 2003, 288 с.

15. Цукерман Г.А. От умения сотрудничать к умению учить себя // Психологическая наука и образование, 1996, № 2, с. 24-30.

16. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Под ред. Д.И. Фельдштейна. – Москва: Междунар. пед. акад., 2015, 221 с.

17. Жуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Мураталиева П.М. Заманбап мектепке чейинки билим берүү мекемесиндеги тарбия иштеринин методдору // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – 2024, № 3(114), 136-138 бб.

18. Жуматаева, А.С., Назарбекова Б.Ж., Джурсуналиева Н.Дж., Мураталиева П.М. Кенже мектеп окуучуларын элдик педагогика аркылуу адептик жактан тарбиялоо жөнүндө // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, № 3(114), 142-148 бб.

Рецензент: д.п.н., профессор Сулайманова Р.Т.

УДК 372.851

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-27-31

Алиев Ш.А.¹, Кайдиева Н.К.², Кожалиева Д.Ж.¹

И. Арабаев атындагы КМУ¹

Ж. Баласагын атындагы КУУ²

Алиев Ш.А., Кайдиева Н.К., Кожалиева Д.Ж.

КГУ имени И. Арабаева,

КНУ имени Ж. Баласагына

Aliev Sh., Kaidieva N.K., Kozhalieva D.J.

KSU named after I. Arabaev,

KNU J. Balasagyn

**12 ЖЫЛДЫК МЕКТЕПКЕ ӨТҮҮ ШАРТЫНДА МАТЕМАТИКАЛЫК БИЛИМ
БЕРҮҮНҮ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА К 12-ЛЕТНЕЙ ШКОЛЕ
PROBLEMS AND PROSPECTS OF MATHEMATICAL EDUCATION DEVELOPMENT
IN THE CONTEXT OF TRANSITION TO 12-YEAR SCHOOL**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада билим берүүнүн актуалдуу проблемаларынын бири – бул мектепте 12-жылдык окутууга өтүү көрсөтүлдү. Анда билим берүү системасында реформага алып келген негизги көйгөйлөр жана учурдагы кырдаалдар каралды. Ошондой эле мектептик билим берүүнү өркүндөтүүнүн жолдору, 6+3+3 моделге өтүүнү реформалоо көрсөтүлдү, маселени чечүү үчүн кошумча жыл окутуунун баштапкы баскычына киргизилет. Макалада 12-жылдык өтүүнүн жогорку окуу жайларында окууга жана жалпысынан математикалык билим берүүнү ишке ашырууга тийгизген таасири көрсөтүлгөн.

Аннотация: Данная статья посвящена одной из актуальных проблем образования – переходу на 12-летнее обучение в школе. Рассмотрены основные проблемы, которые привели к реформе в системе образования, и ситуация в настоящее время. Показаны пути совершенствования школьного образования, реформа перехода на модель 6+3+3, в которой дополнительный год будет включен в начальную ступень обучения. В статье показано влияние перехода на 12-летнее обучение в школе на вузовское образование, а конкретно – реализацию математического образования в целом.

Abstract: This article is devoted to one of the urgent problems of education – the transition to 12-year schooling. It examines the main problems and the current situation that have led to reform in the education system. It also shows ways to improve school education and reform the transition to the model 6+3+3, in which an additional year will be included in the initial stage of study. The article shows the impact of the transition to 12-year-olds on university education, and specifically the implementation of mathematical education in general.

Негизги сөздөр: 12-жылдык окутуу реформа; математикалык билим берүү; ЖОЖдор; профилдик багыттагы окутуу; математика.

Ключевые слова: 12-летнее обучение; реформа; математическое образование; вузы; профильно-ориентированное обучение; математика.

Keywords: 12-year education; reform; mathematical education; universities; profile-oriented education; mathematics.

Кыргызстан делает большой шаг в сфере образования – переход на 12-летнее обучение в школе. Этот стратегический шаг направлен на улучшение качества образования и его соответствие международным стандартам. Внедрение данной системы позволит более равномерно распределить учебную нагрузку, углубить профориентацию в старших классах и обеспечить конкурентоспособность выпускников на рынке труда.

Переход к 12-летнему обучению требует системного подхода к реформированию всех обучаемых дисциплин, в том числе в области

математического образования. Увеличение срока обучения позволит перераспределить содержание учебных программ, снизив нагрузку учащихся и предоставив больше времени для освоения сложных математических концепций. Это создаст условия для более глубокого понимания предмета и развития аналитического мышления.

Рассмотрим существующие в данный момент проблемы и возможность совершенствования реализации математического образования.

Проблемы и пути совершенствования математического образования

Основные проблемы	Пути совершенствования
Устаревшие программы – многие технические программы не адаптированы к современным требованиям и вызовам науки и технологий.	Обновление учебных программ – пересмотр содержания курсов с учетом мировых тенденций, введение практико-ориентированного обучения и междисциплинарных связей.
Недостаточное внимание к практическому применению – математика часто преподается в отрыве от отдельных задач и приложений.	Повышение квалификации учителей – организация курсов профессионального роста, внедрение инновационных методик и использование современных технологий.
Недостаток цифровых образовательных ресурсов – нехватка интерактивных платформ и симуляторов, которые помогают освоить математику.	Использование цифровых инструментов – применение интерактивных платформ, онлайн-ресурсов и программного обеспечения для повышения интереса к предмету.
Сложность понимания – отсутствие индивидуального подхода делает математику трудной для многих учащихся.	Индивидуализация обучения – адаптация программ к разным уровням подготовки учеников, применение дифференцированного подхода.
Неравномерность уровня подготовки – разница в уровне знаний приводит к разрыву в возможностях.	Популяризация математики – проведение олимпиад, конкурсов, математических игр и интеграция науки в повседневную жизнь учеников.
Низкая мотивация учащихся – математика часто воспринимается как сложный и ненужный предмет.	

Рассмотрим ситуацию, происходящую в настоящее время.

Реформа образования непрерывно проводится с 1993 года, но эти реформы не принесли хороших результатов. По сути, подавляющее большинство этих реформ включало в себя "внешние" обстоятельства, такие как:

- строительство и ремонт школ, выпуск новых учебных пособий, предоставление школам различных статусов (лицей, колледж и т. д.);

- повышение заработной платы учителей, обеспечение информационными технологиями и т. д.

Все эти педагогические условия являются необходимыми для образования, но они не в полной мере обеспечивают качество образования. В качестве примера можно привести то, что даже в школах со всеми удобствами не все учащиеся в равной степени массово получают качественное образование или образование, которое обеспечивает предметную компетентность, необходимую для их будущей жизни. Следовательно, "внешние" реформы оправдали тот факт, что нынешнее новое общество в образовании не может достичь желаемого результата. Выделим несколько основных причин.

1. В начальной школе (1-4 кл.), например, многие родители говорят, что не могут помочь своим детям в выполнении домашнего задания по математике в 3-4 классах, даже если у них или их близких есть высшее образование. Если они не понимают, то как ученики 3-4 классов могут это понять? Следовательно, программные материалы по внутреннему содержанию урока математики несовместимы со способностями учащихся усвоить предмет, то есть его программное содержание, учебное пособие, написанное в соответствии с научно-теоретической основой, сложны для понимания, к тому же обучение ведется по-старинке, что затрудняет использование цифровых технологий.

2. В базовой школе (5-9 классы) учащиеся изучают в основном естественные предметы: биологию, географию, физику, химию, а также информатику. Однако, как известно, качество образования выпускников 9-х классов в международном мониторинге дает самый низкий показатель. И даже в этом случае программные материалы по внутреннему содержанию предметов по естествознанию несовместимы с возможностями обучения учащихся базовой школы, то есть их программное содержание,

созданные в соответствии с ним на научно-теоретической основе учебные пособия сложны и неудобны для применения цифровой технологии обучения.

3. В старшей школе (10-11 кл.) преподается курс математики под названием «Алгебра и начало анализа». Этот курс считается предметом, который по содержанию могут изучать студенты первых курсов физико-математических, естественнонаучных и инженерно-технологических специальностей (эта советская программа была болезненно введена в начале 1970-х годов для учащихся 10-11 классов, такая же ситуация и по другим предметам). Учащиеся 10-11 классов общеобразовательных школ не могут массово освоить такую программу вследствие тех же причин: сложности восприятия научно-теоретической основы внутреннего содержательного программного материала обучения по предметам математики и естествознания, и трудности его преподавания с помощью цифровых технологий.

Что предлагает 12-летняя система школьного образования?

Анализ структуры образования в странах, достигающих лучших результатов в образовании, показывает, что наиболее распространенной является модель, базирующаяся на 6-летней начальной школе, отмечают в Минобразования [6].

В настоящее время в Кыргызстане проводится реформа перехода на модель 6+3+3, в которой дополнительный год будет включен в начальную ступень обучения, и в систему школьного образования будут вовлечены дети 6-летнего возраста. Это объясняется тем, что повысится качество начального образования как основы для развития социальных навыков, функциональной грамотности и получения дальнейшего образования, а также выравнивания возможностей детей, имеющих разную дошкольную подготовку.

При переходе на 12-летнюю систему школьного образования по модели 6+3+3 будет следующее распределение:

- начальное общее образование: 1-6 классы (6-11 лет);

- основное общее образование: 7-9 классы (12-14 лет);

- среднее общее образование: 10-12 классы (15-17 лет).

Школьная учебная программа будет пересмотрена в сторону снижения нагрузки в целом и перераспределения нагрузки более

равномерно в течение 12 лет. Это позволит детям иметь больше свободного времени на развивающие кружки, спортивные секции, курсы по интересам, просто на отдых, что очень важно для растущего организма.

Проанализировав ситуацию перехода на 12-летнее обучение, видим, что реализация математического образования в данных условиях предполагает:

- В 10-12 классах планируется усилить профориентационную работу, что позволит учащимся выбирать углубленное изучение математики в соответствии с их интересами и будущими профессиональными планами. Это особенно важно для подготовки специалистов в области STEM (наука, технологии, инженерия, математика), которые востребованы на современном рынке труда.

Д.п.н., профессор Ш. Алиев пишет [1]: «На данном этапе получения образования предлагается организовать его в двух направлениях – через профильные школы или классы (требование предметного стандарта):

- * Школа или классы, ориентированные на социально-гуманитарные знания;

- * Школа или классы по математике и естествознанию.

В зависимости от выбора учащимися будущей профессии, они будут продолжать обучение в двух профильных школах или классах, а по окончании, наряду с аттестатом, получают еще и сертификат о двух-трех рабочих профессиях (мировая практика). Процесс обучения осуществляется с помощью специальной программы и средств обучения в соответствии с профилем, выбранным учащимися. По профильным школам установлены стандарты обучения, которые внедряются для отдельных школ – колледжей».

- Обучение сопровождается пересмотром и обновлением образовательных стандартов и программ. Это позволит интегрировать современные методики преподавания, инновационные технологии и актуальные научные достижения в процесс обучения математике.

- Международная интеграция способствует признанию аттестатов выпускников Кыргызстана за рубежом, облегчая поступление в иностранные вузы и интеграцию в международное образовательное пространство.

Как влияет данная реформа на систему высшего образования?

Данная реформа оказывает значительное влияние на систему высшего образования, особенно на преподавание математики в вузах.

Математика – это основа естественных и технических наук, информационных технологий и экономики. В условиях цифровизации и роста технологий математическая грамотность становится необходимым инструментом для успешной социализации и конкурентоспособности выпускников. Качественное математическое образование помогает:

- развивать аналитическое и критическое мышление;

- повышать уровень логики и способности к решению сложных задач;

- формировать умение работать с данными и анализировать информацию;

- готовить будущих специалистов в области инженерии, IT, финансов и других высокотехнологичных отраслей.

На основе реформы школьного образования наша типовая программа по прикладной математике для вузов, разработанная в 2021 году, имеет большое значение. Разработанная типовая программа по курсу прикладная математика позволяет преподавателям математики и студентам: увидеть и понять математические концепции решения задач в практической и профессиональной деятельности, что является одной мотивацией студентов в изучении математических дисциплин.

В соответствии с требованиями стандарта о профессионально-ориентированном обучении предметам, преподавание курса «Математика» во втором блоке учебной программы всех профилей (МЕН) разделено на три основные группы: [5]

1. Социально-гуманитарное направление;
2. Естественно-научное направление (биология-химия-медицина, география, агрария, экономика, технология и др.)
3. Инженерно-техническое направление.

Типовая программа также подразумевает такое деление, то есть на три выше-перечисленные основные группы. В программу включены все разделы курса математики, которые традиционно преподаются в вузах. Курс прикладной математики не акцентирует внимание на теоретических основах этих разделов (основой курса не является обоснование или доказательство происхождения математических моделей), но направлен на то, чтобы принять эти модели как факты и научить

их решать практические задачи (также из профессиональной области). В процессе обучения курсу прикладной математики ставится задача – формирование и развитие у студентов умения самостоятельного овладения изучаемым материалом.

Какие изменения и ситуации в вузах можно ожидать от данной реформы?

Основные изменения:

- глубокая подготовка студентов: выпускники приходят в вузы с более высоким уровнем математической подготовки, что позволяет переходить к изучению сложных дисциплин без необходимости дополнительного обучения базовым темам;
- пересмотр учебных программ вузов: необходимость адаптации курсов к более продвинутому уровню знаний абитуриентов, введение новых специализированных предметов;
- изменение сроков обучения в вузах
- возможное сокращение или оптимизация учебного процесса, поскольку часть тем будет изучаться в старших классах;
- новые требования к преподавателям
- необходимость профессионального развития преподавателей вузов для работы с

подготовленными студентами и внедрение инновационных методов обучения.

В заключение можем сказать, что переход к 12-летнему образованию в Кыргызстане требует системного подхода к реформированию математического образования как в школах, так и в вузах. Современные методики, квалифицированные преподаватели и инновационные технологии помогут подготовить учащихся к успешному будущему и интеграции в глобальное образовательное пространство. Внедрение этих изменений обеспечит повышение качества образования и конкурентоспособности выпускников на международном уровне.

Одним из ключевых направлений является совершенствование математического образования на основе обучения прикладной математике, поскольку оно играет решающую роль в формировании логического мышления, аналитических навыков и подготовке учащихся к будущей профессиональной деятельности. Хотя переход на 12-летнюю систему образования в Кыргызстане сопряжен с определенными трудностями, он также открывает значительные возможности для улучшения математического образования и подготовки учащихся к современным вызовам.

Список использованной литературы

1. Алиев Ш., Кайдиева Н.К. Сандан-санарипке чейин: жаңы доордогу математикалык билим алуу концепциясынын негиздери // Вестник Ошского государственного университета. Педагогика. Психология, 2023, № 2(3), с. 29-36.
2. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. Педагогика. – Бишкек, 2015.
3. Гнеденко Б.В. Математика и математическое образование в современном мире. Изд. 2-е. – Москва: URSS, 2020, № 58, 192 с.
4. Кайдиева Н.К., Эгамбердиева А.А., Кабылова С.А. Применение прикладного содержания математики в обучении // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. 2024, № 3(119), с.181-186.
5. Кайдиева Н.К., Кабылова С.А. Совершенствование математического образования студентов в условиях кредитной технологии обучения // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023. № 2(114).
6. Режим доступа: <https://edu.gov.kg/>

Рецензент: к.ф-м.н., доцент Эгамбердиева А.

УДК 37.018.43:004

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-31-36

Аллаярова С.Х.

Ажинияз атындагы Нукус мамлекеттик педагогикалык институту

Аллаярова С.Х.

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Allayarova S.Kh.

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

**ФИЗИКА БИЛИМ БЕРҮҮДӨ САНАРИПТЕШТИРҮҮ: ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
САБАКТАН ТЫШКАРКЫ ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨ КОЛДОНУУ
ЦИФРОВИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ПО ФИЗИКЕ: ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ВО
ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
DIGITALIZATION OF PHYSICS EDUCATION: APPLICATION
OF TECHNOLOGIES IN EXTRACURRICULAR ACTIVITIES**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада мектептик билим берүүдө физика боюнча сабактан тышкаркы ишмердүүлүккө санариптик технологияларды интеграциялоо маселеси каралат. Айрыкча, виртуалдык лабораториялар, мобилдик тиркемелер, симуляциялар жана онлайн-курстарды колдонууга басым жасалып, алардын физиканы тереңдетип үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүдөгү ролу талданат. Автор бул технологиялар окуучулардын мотивациясын жогорулатууга, билим берүү процессине тартылуусуна, ошондой эле критикалык ой жүгүртүү жана чыгармачыл мамилелеринин өркүндөшүнө тийгизген таасирин талкуулайт. Макалада санариптик куралдарды ийгиликтүү колдонгон мисалдар жана техникалык жабдуулардын жетишсиздиги, мугалимдерди даярдоо зарылдыгы сыяктуу көйгөйлөр да талдоого алынат. Жыйынтыгында, натыйжалуу билим берүү процессин камсыздоо үчүн салттуу окутуу ыкмаларын санариптик технологиялар менен тең салмактуу айкалыштыруу маанилүүлүгү баса белгиленет.

Аннотация: В статье рассматривается интеграция цифровых технологий во внеурочную деятельность по физике в школьном образовании. Особое внимание уделено использованию виртуальных лабораторий, мобильных приложений, симуляций и онлайн-курсов, которые значительно расширяют возможности для углубленного изучения физики. Автор анализирует влияние этих технологий на повышение мотивации учащихся, их вовлеченность в учебный процесс, а также развитие критического мышления и творческого подхода. В работе обсуждаются примеры успешных внедрений цифровых инструментов, а также проблемы, такие как нехватка технического оснащения и необходимость подготовки педагогов. В заключение подчеркивается важность сбалансированного сочетания традиционных методов обучения с цифровыми технологиями для эффективного образовательного процесса.

Abstract: The article discusses the integration of digital technologies into extracurricular activities in physics in school education. Particular attention is paid to the use of virtual laboratories, mobile applications, simulations, and online courses, which significantly expand the opportunities for in-depth study of physics. The author analyzes the impact of these technologies on increasing student motivation, their involvement in the learning process, and the development of critical thinking and creative approaches. The paper discusses examples of successful implementations of digital tools, as well as problems such as a lack of technical equipment and the need for teacher training. In conclusion, the importance of a balanced combination of traditional teaching methods and digital technologies for an effective educational process is emphasized.

Негизги сөздөр: санариптик технологиялар; сабактан тышкаркы ишмердүүлүк; физика; виртуалдык лабораториялар; симуляциялар; мобилдик тиркемелер; онлайн-курстар; маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ); билим берүү процесси; окуучулардын мотивациясы; критикалык ой жүгүртүү; педагогикалык билим берүү.

Ключевые слова: цифровые технологии; внеурочная деятельность; физика; виртуальные лаборатории; симуляции; мобильные приложения; онлайн-курсы; информационно-коммуникационные технологии (ИКТ); образовательный процесс; мотивация учащихся; критическое мышление; педагогическое образование.

Keywords: digital technologies; extracurricular activities; physics; virtual laboratories; simulations; mobile applications; online courses; information and communication technologies (ICT); educational process; student motivation; critical thinking; teacher education.

Интеграция цифровых технологий в образование стала одной из ключевых тем в современной педагогической науке и практике. Эффективное использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовательном процессе имеет значительный потенциал для улучшения

качества обучения, развития учащихся, а также для создания условий для их более глубокого вовлечения в учебный процесс. В последние десятилетия наблюдается активное внедрение цифровых технологий в различные области образования, и физика, как наука, требующая детального анализа и наблюдения за

явлениями природы, не стала исключением. Особенно важным аспектом становится использование цифровых технологий в рамках внеурочной деятельности по физике в школьном образовании, где учащиеся могут развивать свои знания и навыки в свободной форме, исследуя явления, которые не всегда доступны для наблюдения в классных условиях.

Современные технологии, такие как симуляции, модели, компьютерные программы, а также различные мультимедийные ресурсы, становятся не только важными инструментами для углубленного изучения физики, но и мощным фактором мотивации для учащихся. Применение цифровых инструментов позволяет не только наглядно демонстрировать различные физические явления, но и дает возможность студентам самостоятельно проводить эксперименты, моделировать физические процессы и развивать критическое мышление, что немаловажно для формирования научной картины мира у школьников [1-3].

Внеурочная деятельность в школах – это не только важный компонент образовательного процесса, но и площадка для дополнительного развития учащихся, где они могут проявить свои интересы, исследовательский потенциал и развить навыки, которые в обычной школьной программе могут оставаться в тени. В данном контексте интеграция цифровых технологий во внеурочную деятельность по физике представляет собой важный шаг для повышения эффективности обучения. Здесь важно не только использовать цифровые инструменты, но и грамотно встроить их в учебный процесс, ориентируясь на методологические принципы, потребности учащихся и современные тенденции в области образования.

Цифровизация образовательного процесса имеет как свои преимущества, так и вызовы, которые необходимо учитывать. Внедрение новых технологий в школу требует от педагогов не только освоения цифровых инструментов, но и разработки новых методик, учитывающих специфику дисциплины, возрастные особенности школьников и цели внеурочной работы. Сложности могут возникать и из-за нехватки необходимого оборудования, недостаточной квалификации педагогов, а также из-за возможных технических проблем. Тем не менее, несмотря на эти трудности, успешные примеры

интеграции цифровых технологий в уроки и внеурочные занятия по физике подтверждают, что они могут существенно повысить интерес школьников к науке и развить у них навыки, которые будут полезны не только в учебной, но и в профессиональной деятельности в будущем.

Внеурочные занятия по физике имеют огромное значение для углубленного освоения дисциплины, и интеграция цифровых технологий в них открывает новые горизонты для творчества и исследований. На таких занятиях учащиеся могут разрабатывать собственные проекты, работать со симуляциями, использовать виртуальные лаборатории и модели, что делает их работу более осмысленной и продуктивной. Основное внимание в этой статье будет уделено рассмотрению различных форм использования цифровых технологий в рамках внеурочной деятельности по физике, а также анализу их воздействия на учебный процесс и развитие учащихся [4; 5].

Цель данной работы — исследовать возможности и перспективы интеграции цифровых технологий во внеурочную деятельность по физике в школах, рассмотреть основные принципы их внедрения и оценить их влияние на образовательные результаты. Для этого в статье будут рассмотрены теоретические и практические аспекты применения цифровых технологий, приведены примеры успешных внедрений, а также предложены рекомендации по эффективному использованию ИКТ в рамках учебных и внеурочных занятий.

В последние годы происходит активное внедрение цифровых технологий в образовательный процесс, что особенно заметно в естественно-научных дисциплинах, таких как физика. Внеурочная деятельность по физике представляет собой уникальную возможность для учащихся углубленно изучать предмет, проводить эксперименты и научные исследования. Важно отметить, что внедрение цифровых технологий в эту сферу позволяет не только расширить доступ к информации, но и значительно повысить эффективность учебного процесса.

Цифровизация образования открывает новые горизонты для изучения физических явлений, которые в реальной жизни могут быть либо недоступны для наблюдения, либо требуют сложных и дорогостоящих экспериментальных установок. Одним из ярких примеров такого подхода является использование **виртуальных лабораторий**.

Например, в программе **PhET Interactive Simulations** от Университета Колорадо предлагаются различные симуляции, где учащиеся могут, например, исследовать законы Ньютона с помощью модели движущегося объекта, который можно модифицировать, изменяя параметры силы или массы. Эта симуляция позволяет школьникам не только увидеть, как меняются параметры при изменении условий, но и глубже понять, как работает сила и движение [6].

В качестве другого примера можно привести использование платформы **Algodoo**, которая представляет собой физический симулятор с интерфейсом "песочницы". Учащиеся могут создавать различные механизмы, выполнять эксперименты по теме механики, моделировать поведение тел при столкновениях и изучать законы сохранения энергии и импульса. Этот инструмент позволяет не только делать экспериментальные выводы, но и на практике увидеть теории, изучаемые на уроках физики.

Цифровые технологии позволяют проводить не только теоретические расчеты, но и с помощью **мобильных приложений** выполнять реальные вычисления. Примером такого инструмента является **Wolfram Alpha**, который позволяет учащимся решать задачи по физике, в том числе с использованием сложных математических вычислений. Например, при изучении закона сохранения импульса и его применения при столкновении тел учащиеся могут использовать это приложение для расчета итоговых скоростей объектов после столкновения, учитывая их массу и начальные скорости. Программа не только дает решение задачи, но и сопровождает его детализированным графическим представлением и объяснениями, что делает обучение более понятным.

Смартфоны и планшеты также предоставляют возможности для использования простых и эффективных **сенсорных технологий**. Приложения, такие как **Phyphox**, превращают мобильные устройства в инструменты для измерений: они могут использовать встроенные датчики, например, акселерометры или гироскопы, для изучения физических явлений, таких как ускорение, угловая скорость, магнитное поле или колебания. Например, с помощью этого приложения учащиеся могут измерять ускорение свободного падения в разных условиях, записывать данные и строить графики, что способствует развитию навыков работы с научными данными.

Можно рассмотреть формы и методы использования цифровых технологий в внеурочной деятельности следующим образом:

- Виртуальные лаборатории и симуляции. Наиболее ярким примером использования виртуальных лабораторий в школьной физике является использование программы **Interactive Physics**. В этой среде учащиеся могут создавать модели физических систем: от простых механизмов до сложных динамических процессов, таких как волны или электромагнитные поля. Учащиеся могут наблюдать за поведением этих систем в реальном времени, изменяя параметры и видя, как это влияет на поведение системы. Например, в рамках изучения механики можно использовать симуляцию маятника, наблюдая, как изменение длины и угла воздействия влияет на период колебаний. Это позволяет на практике понимать такие важные физические понятия, как энергия и работа, а также осознавать важность точных измерений.

- Мобильные приложения для физических расчетов. Приложение **GeoGebra** также является важным инструментом для изучения физики, позволяющим учащимся не только решать задачи, но и визуализировать различные физические процессы, такие как движение тел с постоянным ускорением, траектории движения и многое другое. Пример: учащиеся могут построить график зависимости скорости от времени для тела, движущегося с постоянным ускорением, и на основе этого графика вычислить важные параметры, такие как ускорение или конечную скорость. Это приложение полезно для изучения тем по кинематике и динамике.

- Онлайн-курсы и видеолекции. В сети Интернет существует множество онлайн-курсов и видеолекций по физике, например, на платформе **Khan Academy**. Эти ресурсы помогают учащимся по всему миру получать знания, подходящие как для школьников, так и для студентов вузов. На сайте **Khan Academy** учащиеся могут найти видеолекции по таким темам, как законы Ньютона, электрические и магнитные поля, законы сохранения и термодинамика. Важным примером является видеолекция, посвященная закону сохранения энергии. В видеоролике показываются простые, но наглядные эксперименты с мячом, который катится по наклонной плоскости. Показаны графики изменения кинетической и потенциальной энергии, что помогает учащимся наглядно осознавать этот важный физический принцип.

- Интерактивные доски и мультимедийные презентации. Использование интерактивных досок на уроках физики позволяет более подробно и наглядно объяснять учащимся сложные концепции. Например, при изучении закона сохранения импульса преподаватель может использовать интерактивную доску для демонстрации различных типов столкновений: упругих и неупругих. На доске можно рисовать траектории движения тел, показывать их скорости и направление, что делает объяснение процесса более доступным и понятным для школьников.

Интеграция цифровых технологий в образовательный процесс сопряжена с определенными вызовами и трудностями. Одной из таких проблем является нехватка технического оснащения. Например, в некоторых школах нет достаточного количества компьютеров или даже стабильно работающего Интернета, что затрудняет использование многих онлайн-ресурсов. Также проблемы могут возникать из-за недостаточной технической подготовки учителей.

Другой проблемой является необходимость подготовки педагогов для эффективного использования цифровых технологий. Множество учителей физики, особенно в сельских и удаленных районах, не имеют необходимого опыта работы с новыми цифровыми инструментами. Для этого требуются специализированные курсы повышения квалификации и тренинги, которые могли бы повысить уровень цифровой грамотности педагогов.

Интеграция цифровых технологий во внеурочную деятельность по физике в школьном образовании открывает новые возможности для глубокого и разнообразного изучения этой сложной науки. Современные цифровые инструменты, такие как виртуальные лаборатории, мобильные приложения, симуляции и онлайн-курсы [7], значительно расширяют горизонты обучения, создавая для учащихся доступ к передовым методам исследования, моделирования и анализа физических процессов. Эти технологии не только обогатили арсенал педагогов, но и позволили стимулировать интерес учащихся, повысив их вовлеченность в процесс познания.

Внеурочная деятельность по физике, благодаря использованию цифровых технологий, становится не только возможностью для углубленного освоения дисциплины, но и площадкой для реализации

научных проектов, проведения экспериментов, создания моделей и разработки исследовательских заданий. Учащиеся получают шанс не только усваивать теоретические знания, но и применять их на практике, что способствует развитию критического мышления и творческого подхода к решению научных задач. Интерактивные методы обучения, которые предлагают цифровые ресурсы, повышают мотивацию школьников, делают процесс обучения более захватывающим и доступным.

Однако, несмотря на значительный потенциал цифровых технологий, их интеграция в школьное образование сопряжена с рядом вызовов и проблем. К ним можно отнести нехватку технического оснащения, неравномерное распределение доступа к интернет-ресурсам, а также потребность в повышении квалификации педагогов. Школы, особенно в сельской местности и отдаленных районах, сталкиваются с трудностями в организации полноценного использования цифровых инструментов. В таких условиях особое внимание необходимо уделить разработке и внедрению программ подготовки учителей к эффективному использованию ИКТ в образовательной практике.

Важным аспектом является и грамотное сочетание традиционных методов обучения с цифровыми технологиями. Только сбалансированное использование различных подходов позволит не только сохранить ценность классического образования, но и расширить возможности для учеников, обеспечив более комплексный и глубокий подход к обучению.

Цифровизация образования в сфере физики имеет огромное значение для развития учащихся. Применение современных технологий помогает школьникам не только осваивать фундаментальные законы природы, но и развивать важнейшие навыки, такие как аналитическое мышление, способность к самостоятельному исследованию, умение работать с научными данными и результатами. Эти навыки являются основой для формирования будущих специалистов, которые будут способны эффективно решать проблемы, возникающие в реальном мире, и использовать передовые технологии в своей профессиональной деятельности.

Не менее важным является то, что интеграция цифровых технологий способствует формированию у школьников научной картины мира, которая становится все

более важной в условиях стремительных изменений и технологических преобразований в современном обществе. Внеурочная деятельность по физике с использованием ИКТ позволяет не только усвоить теоретические основы науки, но и развить у детей навыки самостоятельной работы, творческого подхода к решению проблем, а также подготовить их к научной и исследовательской деятельности в будущем.

"Основной движущей силой социально-экономического и цифрового развития страны является система образования. Она зависит от интереса учащихся к обучению, их активности в познании и стремления к получению знаний" [8].

Таким образом, внедрение цифровых технологий во внеурочную деятельность по физике является необходимым шагом в развитии современного образования. Преодоление существующих проблем и

вызовов, а также использование всех возможностей, которые дают новые технологии, позволит не только улучшить качество обучения, но и подготовить учащихся к вызовам будущего, стимулируя их к исследовательской деятельности и научному познанию.

В будущем можно ожидать дальнейшее совершенствование методов интеграции цифровых технологий в образовательный процесс, что откроет новые горизонты для обучения физике. Важно, чтобы эта интеграция была поддержана на всех уровнях: от разработки учебных планов и курсов до подготовки педагогов и обеспечения необходимого оборудования для школ. В таком случае учащиеся смогут получать качественные знания и развивать свои исследовательские способности, что станет залогом успешного научного и технологического прогресса в стране.

Список использованной литературы

1. Кузина Л.А. Цифровизация образования: уроки дистанционного обучения физике в школе и вузе // Актуальные вопросы науки и образования: теоретические и практические аспекты, 2020, с. 95-105.
2. Мокляк Д.С. Взаимосвязь цифровизации образования и продуктивности изучения физики // Актуальные проблемы развития общего и высшего образования, 2022, с. 59-63.
3. Гурина Т.А. Цифровизация и обучение физике в сельской школе // Вестник Армавирского государственного педагогического университета, 2021, №. 1, с. 5-11.
4. Бешкарева О. А. Применение информационно-коммуникационных технологий в урочной и внеурочной деятельности по физике // Актуальные проблемы естественно-научного и математического образования, 2016, с. 143-146.
5. Юшаев Р.Р., Хасанов А.И., Аллероев А.Р. Использование цифровой лаборатории "vernier" на занятиях по физике и во внеурочной деятельности // Экономика и социум, 2018, № 6(49), с. 1542-1547.
6. Степаненко Д.А., Полевцова А.Н. Использование компьютерного онлайн-симулятора фет для изучения физических процессов в рамках цифровой трансформации образовательных процессов, с. 30.
7. Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А. Жасалма интеллектти колдонуу менен студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык жөндөмүн өнүктүрүү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 3(119), с. 451-455. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-451-455. – EDN AACLZN.
8. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, № 3 (119), с. 38-45. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=74919223>

Рецензент: к.ф.-м.н., доцент Турсынбаев С.

Акпаралиева Б.А., Калыкова П.М.
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Акпаралиева Б.А., Калыкова П.М.
Ошский государственный педагогический университет
Akparalieva B. A., Kalylova P. M.
Osh State Pedagogical University

**5-6-КЛАССТАР ҮЧҮН НАТЫЙЖАЛУУ ДИДАКТИКАЛЫК ОКУУ МЕТОДДОРУ
ЭФФЕКТИВНЫЕ ДИДАКТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ 5-6 КЛАССОВ
EFFECTIVE DIDACTIC TEACHING METHODS FOR GRADES 5-6**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада мектеп окуучуларына экономикалык билим берүүнү уюштуруунун дидактикалык негиздерин изилдөөгө арналган. Изилдөөнүн актуалдуулугу студенттерди заманбап социалдык-экономикалык реалдуулуктардын шартында негизделген экономикалык чечимдерди кабыл алууга даярдоо зарылчылыгы менен шартталган. Документте экономикалык билим берүүнүн теориялык мамилелери каралып, мектеп окуучуларынын экономикалык сабаттуулугун жогорулатууга көмөктөшүүчү дидактикалык принциптер, окутуунун методдору жана формалары талданган. Изилдөөнүн негизги максаты мектеп деңгээлинде экономикалык билим берүүнүн эффективдүү ыкмаларын ишке ашыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат. Иштин жүрүшүндө талдоо, жалпылоо жана моделдөө ыкмалары колдонулду, бул мугалимдер үчүн практикалык сунуштарды берүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Изилдөөнүн натыйжалары экономика боюнча окуу программаларын жана курстарын иштеп чыгууда пайдалуу болушу мүмкүн. Дидактикалык методдорду эффективдүү колдонуу окуучулардын билимди жакшы өздөштүрүүсүнө жардам берет, алардын предметке болгон кызыгуусун арттырып, маанилүү коомдук жана жеке сапаттарды калыптандырат. Ар бир класстын спецификалык муктаждыктарына ылайыкташтырылган ар кандай ыкмаларды айкалыштыруу бизге түрткү берүүчү билим берүү чөйрөсүн түзүүгө мүмкүндүк берет.

Аннотация: Статья посвящена исследованию дидактических основ организации экономического образования школьников. Актуальность исследования обусловлена необходимостью подготовки учащихся к принятию обоснованных экономических решений в условиях современных социально-экономических реалий. В работе рассматриваются теоретические подходы к экономическому образованию, анализируются дидактические принципы, методы и формы обучения, способствующие формированию экономической грамотности у школьников. Основная цель исследования – разработка рекомендаций по внедрению эффективных подходов к экономическому обучению на уровне школьного образования. В процессе работы использовались методы анализа, обобщения и моделирования, что позволило предложить практические рекомендации для педагогов. Результаты исследования могут быть полезны при разработке учебных программ и курсов по экономике. Эффективное применение дидактических методов помогает ученикам лучше усваивать знания, развивает их интерес к предмету и формирует важные социальные и личностные качества. Комбинирование различных методов, адаптированных под особенности каждого класса, позволяет создать мотивирующую образовательную среду.

Abstract: This work is devoted to the study of the didactic foundations of organizing economic education for schoolchildren. The relevance of the study is due to the need to prepare students to make informed economic decisions in the conditions of modern socio-economic realities. The paper examines theoretical approaches to economic education, analyzes didactic principles, methods and forms of teaching that contribute to the formation of economic literacy among schoolchildren. The main goal of the study is to develop recommendations for the introduction of effective approaches to economic education at the school level. During the work, methods of analysis, generalization and modeling were used, which made it possible to offer practical recommendations for teachers. The results of the study may be useful in the development of educational programs and courses in economics for schools, as well as in the preparation of teaching materials for teachers. Effective use of didactic methods helps students better absorb knowledge, develops their interest in the subject and forms important social and personal qualities. Combining different methods adapted to the characteristics of each class allows you to create a motivating educational environment.

Негизги сөздөр: экономикалык билим берүү; дидактика; экономикалык сабаттуулук; методология; инновация; билим берүү программалары; методология; дидактикалык методдор.

Ключевые слова: экономическое образование; дидактика; экономическая грамотность; методика; инновация; учебные программы; методика; дидактические методы.

Keywords: economic education; didactics; economic literacy; methodology; innovation; curriculum; methodology; didactic methods.

Как отмечают исследователи, к характерным чертам цифровой эпохи относятся непосредственное участие потребителей информации в создании контента, персонализация новостей и возникновение интерактивности [4].

В современном образовательном процессе важнейшей задачей является поиск эффективных дидактических методов, способствующих активному усвоению знаний учащимися. Особенно это актуально для 5-6 классов, когда дети переходят от младшего школьного возраста к более сложному этапу обучения, требующему большей самостоятельности и осознанности. Педагогический процесс – это специально организованная совокупность условий, связанных с содержанием и способами взаимодействия [5].

На этом этапе важно не только передавать знания, но и формировать у школьников познавательный интерес, критическое мышление и умение применять полученные знания на практике. Традиционные методы обучения постепенно дополняются новыми подходами, такими как игровые технологии, проектная деятельность, элементы проблемного и цифрового обучения.

Эффективное обучение в 5-6 классах зависит от того, какие методы использует учитель. В этом возрасте дети уже умеют рассуждать, но все еще нуждаются в наглядности, игре и активном взаимодействии. Поэтому важно подобрать такие способы обучения, которые помогут им легко усваивать новый материал и при этом не потерять интерес к учебе. Педагогика младшего среднего звена, охватывающая 5-6 классы, требует уникальных методов и подходов к обучению. Этот возрастной период – переходный для учеников, которые выходят из начальной школы и сталкиваются с новыми академическими и социальными вызовами. Правильный подбор дидактических методов может помочь не только в усвоении знаний, но и в развитии личностных качеств, мотивации и навыков самоорганизации [1].

Основные цели дидактических методов для 5-6 классов:

1. Развитие самостоятельности: Научить учеников эффективно управлять своим временем и задачами.

2. Повышение мотивации: Формирование интереса к обучению, развитие стремления к познанию.

3. Углубление знаний и навыков: Способствовать глубокому пониманию предметов, их взаимосвязи и применению знаний в реальной жизни.

Основные дидактические методы:

1. Объяснительно-иллюстративный метод

Позволяет учителю объяснять материал с помощью визуальных и аудиоматериалов, таких как слайды, видео, иллюстрации. В 5-6 классах это особенно важно, так как дети лучше запоминают информацию, когда видят и слышат её в разных форматах. Например, использование интерактивной доски для объяснения географических карт, чтобы помочь ученикам лучше понять расположение стран и континентов.

2. Метод практических заданий

Практические задания, такие как лабораторные работы, решающие задачи и опыты, помогают учащимся развивать прикладные знания и закреплять пройденный материал. Например, на уроках биологии можно проводить простые эксперименты: наблюдение за ростом растений, что помогает ученикам лучше понять биологические процессы [3].

3. Игровой метод

Игровые технологии мотивируют учеников, делают процесс обучения более интересным и легким для восприятия. Это особенно важно для 5-6 классов, где элементы игры могут увлечь и одновременно обучить. Например, викторины по пройденному материалу, ролевые игры на уроках литературы, когда ученики вживаются в образы персонажей произведения.

4. Метод проектов

Побуждает учащихся к более углублённому изучению материала и самостоятельному исследованию. Развивает критическое мышление, навыки работы в группе и презентационные навыки. Например, в рамках предмета «Общество и окружающий

мир» можно предложить проект по созданию мини-исследования на тему «Моя семья и её традиции» или «Экология моего города».

5. Метод проблемного обучения

Суть метода состоит в том, что учитель ставит перед учениками определённые проблемы или вопросы, которые они должны решить с помощью изученного материала. Это развивает аналитическое мышление и умение находить ответы самостоятельно [2]. Например, на уроке истории учитель может предложить обсудить проблему, как изменилась жизнь людей с появлением электричества, и попросить учеников предложить свои идеи и аргументы.

Основой обеспечения интерактивности является способность учащихся открыто высказывать свое мнение, излагать свои взгляды и свободно мыслить на уроке в соответствии с требованиями личностно-ориентированного обучения.

Необходимо создать условия для практики начиная с младших классов. Ученик должен быть свободен на уроке, заинтересован, иметь возможность без колебаний высказывать свое личное мнение, спорить, защищать или доказывать свою точку зрения [2].

Использование технологий тоже является необходимостью для обучающихся. Дети любят гаджеты, поэтому их можно использовать на занятиях. А также нужно использовать интерактивные доски, интерактивные панели, планшеты, ноутбуки и т.д.

Для того, чтобы занятие было эффективным обучающие могут пользоваться приложениями и играми. Но важно не перебарщивать, чтобы не отвлекать от учебы.

А также есть разные виды онлайн-платформ, которые можно использовать для дидактических методов:

1. Kahoot! – Платформа для создания интерактивных квизов и игр, которые помогают учащимся учиться весело и эффективно.

2. Quizlet – Платформа для создания карточек и квизов, которые помогают учиться и запоминать материал.

3. Edmodo – Образовательная платформа, которая позволяет учителям создавать уроки, задавать задания и общаться с учащимися.

4. Google Classroom – Платформа от Google, которая помогает учителям и учащимся организовать учебный процесс и сотрудничать.

5. Coursera – Платформа для онлайн-курсов от ведущих университетов и организаций по всему миру.

6. Udemу – Платформа для создания и просмотра онлайн-курсов по различным темам.

7. EdX – Образовательная платформа, которая предлагает курсы от ведущих университетов и организаций.

8. Schoology – Платформа для управления учебным процессом, которая помогает учителям и учащимся организовать уроки и задания.

Эти платформы предлагают разнообразные инструменты и функции для создания интерактивных и эффективных учебных процессов [3].

Эффективное применение дидактических методов помогает ученикам лучше усваивать знания, развивает их интерес к предмету и формирует важные социальные и личностные качества. Комбинирование различных методов, адаптированных под особенности каждого класса, позволяет создать мотивирующую образовательную среду. Учителя 5-6 классов играют важную роль в формировании будущих знаний и навыков учеников, поэтому выбор методик должен быть продуманным и гибким, чтобы дать детям возможность учиться с интересом и удовольствием.

Учителя должны использовать разнообразие методов: нужно комбинировать методы, чтобы удерживать внимание и интерес учеников. А также стоит поддерживать мотивацию и любознательность. Нужно делать уроки увлекательными, включать примеры из реальной жизни.

Важно учитывать возрастные особенности детей, их разные стили восприятия информации, мотивацию и современные технологии. Если уроки будут разнообразными, активными и полезными, дети будут учиться с удовольствием и хорошими результатами! Учитель должен обеспечивать обратную связь.

Эффективное использование дидактических методов — это путь к тому, чтобы дети не просто учили материал, но и понимали его, хотели узнавать новое и развивать свои способности.

Эффективные дидактические методы обучения для 5-6 классов играют ключевую роль в формировании у учащихся устойчивых знаний, навыков и интереса к обучению. В этом возрасте дети особенно восприимчивы к интерактивным и деятельностным формам

работы, таким как игровые методы, проектная деятельность, проблемное обучение и использование цифровых технологий.

Применение комбинированных подходов, включающих групповые формы работы, практические задания и творческие элементы, позволяет учителю учитывать индивидуальные особенности учеников и развивать их познавательную самостоятельность. Важным аспектом является создание благоприятной учебной среды, которая мотивирует детей к активному участию в образовательном процессе.

Поддерживаем мнение о том, что "основной движущей силой социально-экономического и цифрового развития страны является система образования. Она зависит от интереса учащихся к обучению, их активности в познании и стремления к получению знаний" [6].

Таким образом, выбор дидактических методов должен основываться на принципах доступности, наглядности, активности и вариативности, что позволит сделать процесс обучения более эффективным, увлекательным и результативным.

Список использованной литературы

1. Асмолов А.Г., Семенов А.Л., Уваров А.Ю. Российская школа и новые информационные технологии: взгляд в следующее десятилетие. – Москва: НексПринт, 2010, с. 21.
2. Бондарь А.А. Применение интерактивной среды GeoGebra при решении геометрических задач на построение // Обучение в современной школе: сборник методических разработок по естественнонаучным, математическим и технологическим дисциплинам. – Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2019, с. 12.
3. Бормотова А.Г., Мамалыга Р.Ф. Из опыта проектирования урока математики с использованием модели "перевернутый класс" // Актуальные вопросы преподавания математики, информатики и информационных технологий: межвузовский сборник научных работ. – Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2018, с. 20.
4. Асипова Н.А., Тилекова А.Т. Келечектеги мугалимдерди мигранттардын балдары менен иштөөдө көп маданияттуулук баалуулуктарын калыптандыруунун жолдору. – Бишкек: Ж.Баласагын атындагы КУУ, 2023, с. 4-10.
5. Дүйшөкеева А.Т., Асангулова К.А. Кыргызстандагы телеканалдардын санариптик берууго отушу. – Бишкек: Ж.Баласагын атындагы КУУ, с.182.
6. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо. Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, № 3(119), с. 38-45. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=74919223>

Рецензент: к.п.н., доцент Исакова В.Т.

УДК 371.3.51

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-40-44

Бабаев Д.Б., Мендигалиева Г.Х.

Эл аралык Кувейт университети,
Х. Досмухамедов атындагы Атырау университети

Бабаев Д.Б., Мендигалиева Г.Х.

Международный Кувейтский университет,
Атырауский университет им. Х. Досмухамедова

Babaev D.B., Mendigalieva G.Kh.

International Kuwait University,
Atyrau University named after G.H. Dosmukhamedov

**САНАРИПТЕШТИРҮҮ ШАРТЫНДА КЕСИПКЕ БАГЫТТАЛГАН ОКУТУУ
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ
В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ
THE PROFESSIONALLY ORIENTED TRAINING IN THE CONTEXT
OF DIGITALIZATION**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада билим берүү чөйрөсүн өнүктүрүүнүн негизги багыттары жана санариптештирүү шартында студенттерди кесипкөйлүккө багытталган окутууга өзгөчө көңүл бурулат. Билим берүүнү модернизациялоонун негизги маселеси – анын сапатын жогорулатуу, дүйнөлүк стандарттарга шайкеш келтирүү баяндалган. Алынган билимге эмес, бул билимди колдонуу процессине басым жасалат. Адамдын жеке жөндөмдүүлүктөрүн жана умтулууларын андан ары ишке ашырууга жана эмгек рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү камсыз кылууга мүмкүндүк берүүчү аң-сезимдүү кесиптик өзүн өзү аныктоонун аныктамасы берилген.

Аннотация: В статье рассмотрены основные направления развития образовательной среды и особое внимание уделено профессионально-ориентированному обучению в условиях цифровизации. Описан ключевой вопрос модернизации образования – повышение его качества, приведение в соответствие с мировыми стандартами. Делается акцент не на полученные знания, а именно на процесс применения этих знаний. Дано определение осознанного профессионального самоопределения, позволяющего в дальнейшем реализовать личностные способности и устремления и обеспечить конкурентоспособность на рынке труда.

Abstract: The article examines the main directions of the educational environment development and students' special attention to professionally oriented learning in the context of digitalization. The key issue of modernizing education is described, namely, improving its quality and bringing it in line with international standards. The emphasis is not on the knowledge gained, but on the process of applying this knowledge. The definition of conscious professional self-determination is given, which makes it possible to further realize personal abilities and aspirations and ensure competitiveness in the labor market.

Негизги сөздөр: компетенциялар; атаандаштыкка жөндөмдүүлүк; методдор; эксперимент; моделдөө; долбоорлоо; изилдөө; санариптештирүү.

Ключевые слова: компетенции; конкурентоспособность; методы; эксперимент; моделирование; проектирование; исследования; цифровизация.

Keywords: competencies; competitiveness; methods; experiment; modeling; design; research; digitalization.

В условиях глобализации, адаптируясь к складывающейся постиндустриальной парадигме, экономические системы переходят к кластерному построению и сетевому способу координации. Инновационные преобразования в экономике страны и развитие общественных отношений обуславливают необходимость совершенствования системы образования и подготовки кадров. В условиях цифровизации экономики и активного внедрения информационных технологий во все сферы деятельности человека особое внимание обращено на профессионально-ориентированное обучение.

В данный период необходимо создать условия для:

- формирования универсальных компетенций, востребованных в любой деятельности (способности к саморазвитию и самообразованию, готовности к творческой деятельности, коммуникабельности),

- осознанного профессионального самоопределения, позволяющего в дальнейшем реализовать личностные способности и устремления и обеспечить конкурентоспособность на рынке труда [1].

Необходимо создать условия для формирования универсальных компетенций.

Предполагается исследовать основные направления развития образовательной среды и стремительного развития информационных технологий, перестройки на новый уровень системы образования и воспитания подрастающего поколения [2]. Ключевой вопрос (цель) модернизации образования – это повышение его качества, приведение в соответствие с мировыми стандартами. При этом делается акцент не на полученные знания, а именно на применение этих знаний. Новое поколение учащихся без труда осваивает любые новинки цифровой и мультимедийной техники. Перед педагогом ставится основная задача – направить вектор развития ученика в нужном направлении [3]. Поднимается проблема формирования социокультурных компетенций будущего педагога средствами медиа-технологий с учетом реформ в области высшего профессионального образования [6]. В проводимых исследованиях указывается на необходимость активизации профессиональной ориентации современной учащейся молодежи посредством формирования социально-активных, социально-значимых качеств, востребованных в Кыргызстане [7]. Для этого совершенствуются тесты и методы работы с

обучающимися. Необходимо применить понятие «педагогическая технология» как «информационная технология», так как основу технологического процесса обучения составляет получение и преобразование информации.

Анализ зарубежного опыта показал, что действие образовательных технологий строится в основном на создании и развитии ресурсных центров. При этом особое внимание, особенно в европейских странах, уделяется расширению доступа к образованию обучающихся структур, широкому использованию информационно-коммуникационных технологий и дистанционного обучения. Характерной чертой обучающихся является ориентирование в большей степени на потребности рынка труда. Целью таких преобразований является стремление быстрее и более гибко реагировать на вызовы динамично развивающихся новых направлений науки, техники и технологий.

Осознанное профессиональное самоопределение, позволяющее реализовать личностные способности, устремления и обеспечить конкурентоспособность на рынке труда. Здесь необходимо внести ясность, что все страны мира имеют свои собственные образовательные структуры. Часто эти структуры отличаются, часто чиновники копируют их друг у друга. Они бывают централизованными и распределенными, они могут иметь множество частных разграничений и быть открытыми, там могут превалировать фундаментальные либо узкоспециальные направления. Все вместе национальные образовательные структуры образуют всемирную образовательную среду. Каждая образовательная структура имеет достоинства и недостатки. Многие смотрят на Интернет как на своеобразную панацею, которая позволит сделать общим достоянием достоинства образовательных структур, а недостатки нивелировать. Интернет устранил или заметно снизил временные, пространственные и финансовые барьеры в распространении информации, создал собственные интегрированные информационные структуры. Естественно, это имеет огромное значение для образовательной системы, ведь информация – «среда обитания» всех образовательных программ.

Предлагаемые преобразования позволили бы решить проблему дефицита ресурсов и повышения эффективности профессионального образования за счет

снижения его стоимости, коллективного использования дорогостоящей учебно-материальной базы, интеллектуального, информационного и другого образовательного ресурса, что и составляет ожидаемый социальный и экономический эффект.

Методы исследования и этические вопросы. Для достижения поставленной цели и осуществления задач будут использоваться комбинированные научные методы исследований, среди которых можно выделить следующие [4]:

1) методы эмпирического исследования: изучение зарубежной и отечественной литературы, педагогического опыта, наблюдение, тестирование;

2) общенаучные методы теоретического исследования: анализ, синтез, классификация, обобщение;

3) методы социального исследования: анкетирование, опрос, контент-анализ.

Описываемое взаимодействие все активнее развивается в последние годы с целью обеспечения непрерывного образования. Непрерывное образование предполагает профильное обучение. Нынешние выпускники прекрасно понимают, что получение вузовского диплома не является гарантией безоблачного существования до глубокой старости.

Вышеизложенное построено на базе следующей **гипотезы**: если система непрерывного образования, построенная на основе взаимодействия и использования технологий, представляет собой как ресурсный центр учреждение дополнительного образования обучающихся, учреждение культуры и спорта, многофункциональный центр прикладных коммуникаций, учреждение подготовки и переподготовки кадров, предприятие, то такая модель позволит наиболее полно **решать вопросы повышения качества образования** через расширение предметных областей, внедрение интегрированных образовательных программ, разработку специальных проектов работы со школьниками, учителями, родителями, а также полноценное включение в социум людей с ограниченными возможностями здоровья.

Используемые стратегии и подходы: монографическое исследование, нацеленное на изучение взаимодействия и использования технологий в системе непрерывного образования. Сравнительное исследование, нацеленное на изучение сходства или различий в системе непрерывного образования. Например, в Германии в

соответствии с концепцией непрерывного образования в данной стране базисным центром получения такого образования являются специально созданные учебно-имитационные фирмы, большая часть которых организована государством и частным бизнесом совместно. В соответствии с этим, если на базе государственных учреждений организовать подобные центры с участием ведущих фирм-лидеров рынка, то молодые люди смогут не только окунуться в практические аспекты курсов, которые они изучают, но и получить реальные навыки и умения, которые в дальнейшем помогут им в трудоустройстве.

Описание наиболее важных этапов эксперимента [5]

Ежегодный **анализ** Министерства образования готовности педагогов, учащихся и организаций образования к работе в системе непрерывного образования позволит оценить сильные и слабые стороны, возможности и ограничения, а также построить стратегии использования сильных сторон и возможностей для укрепления слабых сторон и нивелирования угроз.

Моделирование процесса формирования готовности педагогов и учащихся позволит принять решение, которое должно быть выработано на основе всестороннего анализа полученных результатов приемной комиссии учебных заведений.

Проектирование позволит разработать технологию готовности педагогов, учащихся и организаций образования к работе в условиях обновленной образовательной сферы, и использованию нормативных и учебно-методических ресурсов профильного министерства.

Таким образом, эксперимент позволит апробировать разработанную технологию, систему мер по формированию готовности педагогов к работе в системе непрерывного образования, позволит отыскать и проверить эффективные способы организации работы по формированию готовности учащихся, выделить существенные факторы, влияющие на результат исследования, что создает условия для достижения оптимальных результатов по **повышению качества обучения**.

Описание методов исследования, как обоснование способов достижения поставленных целей, их взаимосвязь с целью и задачами.

В ходе эксперимента с разрешения руководителей образовательных учреждений будут проведены наблюдения за педагогами и обучающимися для выявления эффективности разработанных учебно-методических материалов; опрос (беседа) участников образовательного процесса для выявления отношения, оценки организации непрерывного образования; анкетирование для составления представлений о готовности участников образовательного процесса к использованию образовательных технологий.

Методы сбора первичной (исходной) информации, ее источники и применение для решения задач проекта, способы обработки данных, а также обеспечения их достоверности и воспроизводимости. Для достижения цели и решения поставленных задач по проекту использован комплекс теоретических, эмпирических методов и методов статистической обработки данных.

Теоретические методы: анализ профессионально-педагогической деятельности в условиях использования образовательных технологий позволит установить ее компонентный состав, способ организации и взаимосвязи компонентов, функциональное назначение каждого компонента; субъектно-функциональный анализ профессионально-педагогической деятельности в условиях использования образовательных технологий позволит определить функции педагога и учащихся, направленные на достижение стратегических и текущих целей, формируемых из базовых потребностей субъектов в системе обучения, его целеносителей и позиции участников образовательного пространства.

Эмпирические методы: наблюдение позволит получить информацию о состоянии образовательных учреждений, изучить и проанализировать педагогические процессы, обеспечить сведениями относительно эффекта системы мер по формированию готовности педагогов и учащихся к работе в условиях использования образовательных технологий и иных материалов; **анализ документов** позволит получить информацию о характере образовательного процесса в учреждениях профессионального образования, о категориях педагогов, получить статистические данные для установления уровня готовности педагогов и учащихся к проведению занятий в системе непрерывного образования и т.д.; **опрос (беседа)** позволит выявить отношение, оценку участников образовательного процесса к организации использования технологий;

анкетирование позволит составить динамические статистические представления о состоянии учащихся и педагога.

Методы статистической обработки полученных данных: регистрация даст возможность выявить категории педагогов и учащихся, заинтересованных системой непрерывного образования; **ранжирование** даст ранговую оценку подготовленности педагогов и учащихся к работе в рамках использования образовательных технологий; **шкалирование** - оценить уровни готовности педагогов и учащихся к использованию образовательных технологий. Могут быть использованы табличный и графический способы обработки данных. Статистические методы обработки позволят получить ряд числовых характеристик, позволяющих сделать прогноз развития готовности педагогов и учащихся к использованию образовательных технологий.

Заключение. На сегодняшний день одним из высочайших показателей развитости и конкурентоспособности любой страны является наличие высокообразованных и компетентных специалистов в различных областях человеческой жизнедеятельности, которые должны решать современные вопросы национальной безопасности, экономики, политики, здравоохранения и образования. Следовательно, остро становится вопрос о подготовке таких специалистов, которые не только бы владели общими и специальными знаниями, умениями и навыками своей профессиональной деятельности, но и обладали отличительными способностями к точным и естественным наукам, а также критическим, творческим, нестандартным мышлением.

Список использованной литературы

1. Андреева Е. Ф. Формирование информационно-образовательной среды вуза // Молодой ученый, 2017, №15.1, с. 1-2. – URL: <https://moluch.ru/archive/149/42122/> (дата обращения: 11.10.2024).
2. Келдибекова А.О., Кожобеков К.Г. Расширение цифровой компетентности студентов: опыт деятельности центра цифровых навыков ОшГУ // Известия НАН КР, 2023, № S8, С. 107-117.
3. Келдибекова А.О., Мендигалиева Г.Х., Келдибеков Э.Н. Применение цифровых технологий в процессе обучения школьному курсу геометрии // Вестник Иссык-Кульского университета, 2024, № 57, с. 158-165.
4. Коптелов А.В., Зайцева Н.А., Шереметьева И.Ю. Особенности формирования образовательной среды естественно-научной направленности в общеобразовательной организации // Современные проблемы науки и образования, 2017, №5.
5. Бабаев Д.Д., Смагулов Е.Ж., Хаймулданов Е.С. Математиканы оқытуда IT технологияларды колданудың әдістемелік ерекшеліктері // Вестник Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова. Серия «Математика и естественно-технические науки», 2018, с.11-15.
6. Таалайбекова М. Модель формирования социально-культурных компетенций будущего педагога средствами медиатехнологий // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2022, № 1(109), с. 19-23.
7. Алыкулов У.Ж. Трудовое воспитание и профессиональная ориентация учащихся // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 1(117), с. 12-18.

Рецензент: к.п.н., доцент Тасболатова Р.Б.

УДК 37:37:06 + 811

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-44-48

Байтокова А.С., Калибекова Д.Т., Байтокова Г.С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Байтокова А.С., Калибекова Д.Т., Байтокова Г.С.
КНУ имени Ж. Баласагына
Baytokova A.S., Kalibekova D.T., Baytokova G.S.
KNU J. Balasagyn

ТИЛ – МАДАНИЯТТЫ ЖАНА УЛУТТУ САКТООНУН КУРАЛЫ
ЯЗЫК – ИНСТРУМЕНТ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРЫ И НАЦИОНАЛЬНОСТИ
LANGUAGE – A TOOL FOR PRESERVING CULTURE AND NATIONALITY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада эне тил, улутту улут кылып турган негизги баалуулуктарынын бири экенине кайрылып, ар бир элдин кылымдардан келе жаткан байлыгы болгон, анын эне тили, маданиятты жана улутту сактоонун эң күчтүү куралы экендиги жөнүндө маселе каралат. Аталган темадагы макала бүгүнкү күндө эне тилдин баалуулугуна арналган маселелерди толук камтый алат. Өсүп келе жаткан жаш муунга таалим-тарбия берүүдө эне тилдин барк-баасын көтөрүү, эне тили ар бир улуттун жүрөгү экендигин таанытуу алардын жаркын келечеги үчүн абдан маанилүү болуп саналат. Ошол учурда гана ата-бабалардын бизге калтырган баа менен ченелбеген байлыгы, улуу мурасы болгон – эне тилин толук сактап кала алабыз. Учурда эне тилдин азыркы абалы жана кандай жолдор менен тилди, дилди жоготпостон сактап калуу жөнүндө көп кырдуу ой-пикирлер жана ошол эле учурда көп тилдүүлүк дагы жаш муундардын өсүп-өнүгүүсүндө маанилүү экендиги баса белгиленет. Аталган макаладагы негизги максат – тилди сактоо, өнүктүрүү жана кеңири колдонуу аркылуу улуттук маданиятты, тарыхты келечек муундарга өткөрүп берүүнү камсыз кылуу.

Аннотация: В статье рассматриваются мнения о том, что родной язык является одной из основных ценностей, формирующих нацию. Поднимается вопрос о том, что язык, являясь богатством каждого народа, передаваемым из поколения в поколение, является мощнейшим инструментом сохранения культуры и национальной идентичности. Данная статья полностью охватывает актуальные вопросы, связанные с ценностью родного языка. Поднятие статуса родного языка в процессе воспитания и образования подрастающего поколения, осознание того, что язык – это сердце каждой нации, играет важную роль в их светлом будущем. Только в этом случае мы сможем сохранить бесценное наследие наших предков – родной язык. В статье также рассматривается текущее состояние родного языка, обсуждаются различные способы его сохранения без утраты культурной самобытности. При этом подчеркивается, что многоязычие также играет важную роль в развитии молодого поколения. Основная цель данной статьи – обеспечить сохранение, развитие и широкое использование языка, чтобы передать национальную культуру и историю будущим поколениям.

Abstract: The article discusses the idea that the native language is one of the fundamental values that shape a nation. It raises the issue that language, as a wealth inherited by each nation through centuries, is the most powerful tool for preserving culture and national identity. This article fully covers contemporary issues related to the value of the native language. Elevating the status of the native language in the education and upbringing of the younger generation and recognizing that language is the heart of every nation is crucial for their bright future. Only in this way can we fully preserve the invaluable heritage left to us by our ancestors—the native language. The article also examines the current state of the native language, explores various ways to preserve it without losing cultural identity, and emphasizes that multilingualism also plays an important role in the development of young generations. The main goal of this article is to ensure the preservation, development, and widespread use of the language in order to pass on national culture and history to future generations.

Негизги сөздөр: баалуулуктар; эне тил; жаш муун; таалим-тарбия; улут; улуу мурас; көп тилдүүлүк.

Ключевые слова: ценности; родной язык; молодое поколение; воспитание; нация; великое наследие; многоязычие.

Keywords: values; native language; young generation; education; nation; great heritage; multilingualism.

"Эгер сиз адам менен ал түшүнгөн тилде сүйлөшсөнүз,
анын акылына жол табасыз, эгерде анын өз эне
тилинде сүйлөшсөнүз, анын жүрөгүнө жол табасыз".

Нельсон Мандела

Учурдагы ааламдашуу доорунда, ар түрдүү маданияттар менен тилдердин өз ара аралашып, ири тилдердин таасири күчөп турган учурда, эне тилди жана алар менен бирге улуттук маданияттарды сакталып калуу маселеси өтө курч жана актуалдуу болуп турат. Макаланын аты айтып тургандай тил –

жөн гана сүйлөшүүнүн куралы эмес, тил – ар бир элдин дүйнө таанымын, тарыхын, каада-салтын, үрп-адатын, баалуулуктарын өзүндө сактоонун куралы же руханий казынасы десек болот. Улуттук тил жоголсо, аны менен кошо кылымдар бою калыптанган бай маданият да унутта калуу коркунучу бар экендиги буга

чейин дүйнөдө салмагы жок, жоголууга дуушар болгон улуттардан жана тилдерден улам баамдай алабыз.

Тилекке каршы, ааламдашуу процесстери улуттук тилдерге, анын ичинде кыргыз тилине да өз таасирин тийгизбей койгон жок. Жаш муундар арасында башка ири тилдерде сүйлөөгө артыкчылык берүү, эне тилге маани бербөө менен өз эне тилинде таза сүйлөөдөгү кыйынчылыктар, орфоэпиянын эрежелерин так колдонбоо, мите сөздөрдүн киришинен улам мамлекеттик тилди колдонууда кыйынчылыктар сыяктуу көйгөйлөр коомдогу тил маселесинин актуалдуулугун арттырууда.

Ушундан улам, "Тил – маданиятты жана улутту сактоонун куралы" деген тема бүгүнкү күндө мурдагыдан да маанилүү болууда. Макала тилдин коомдогу фундаменталдуу ордун эске салып, анын улуттук иденттүүлүктү, маданий мурасты сактоодогу чечүүчү ролун ачып көрсөтүү менен, коомчулукту эне тилге аяр мамиле кылууга, аны ар тараптуу колдонууга жана өнүктүрүүгө үндөйт. Буга чейин улуу ойчулдар, жазуучулар Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари, Алыкул Осмонов, Чыңгыз Айтматов, Түгөлбай Сыдыкбеков ж.б.. өздөрүнүн эмгектеринде тилдин адеп-ахлак, билим жана башкаруудагы орду, тилдин тарыхы, лексикасы жана грамматикасы, тил менен мекендин байланышы жөнүндө фундаменталдуу эмгектерин калтырышкандыгы бизге белгилүү. Чет элдик окумуштуулардын тил жөнүндө пикирлерине кайрылсак, эң көрүнүктүү орунда белгилүү лингвист Вильгельм фон Гумбольдтту белгилеп кетүүгө болот. В.А.Панченко "Тилдин ички формасы – этникалык маданияттын өзгөчөлүгүн чагылдырган көрүнүш" – деген макаласында, немис элинин улуу окумуштуусу, көрүнүктүү лингвист Вильгельм фон Гумбольдт жөнүндө: "Изилдөөчүлөрдүн ичинен биринчилерден болуп тилдин мазмундук жагын элдин рухий турмушу, маданияты менен байланыштырган. Гумбольдт тилди, этностун мүнөзүн, анын психикалык түзүлүшүн, ой жүгүртүүсүн, өнөрүн, илимин, философиясын, тактап айтканда "элдин рухун", анын дүйнө таанымын аныктоочу интеллектуалдык баалуулуктардын бүткүл комплексин чагылдырган кубулуштардын катарына кошот" [4].

БУУнун Башкы Ассамблеясы тарабынан негизделген Эл аралык эне тил күнүнүн белгилениши жаш муундарды эне тилге маани берип, баалоонун алкагында тарбиялоону

актуалдаштырат. Азыркы учур дүйнө жүзүндөгү айрым тилдердин жоголуп кетүү коркунучу сыяктуу көрүнүштөрдүн күч алуусу менен шартталууда. Мындай шартта ар бир өлкөдөгү атуулдар, анын ичинде жазуучулар, ойчулдар, окумуштуулар, мугалимдер тарабынан жалпы адамзаттык баалуулуктардын бир бөлүгү болгон тил тагдырына кайрылуу менен дүйнө жүзүндөгү элдердин тил байлыгын сактап калуу милдетин коюшууда. Бул өнүгтөн алганда планетардык деңгээлдеги залкар жазуучу, улуу ойчул Чыңгыз Айтматовдун "Элдин өлбөстүгү – анын тилинде" деген таамай сөзүн эске алабыз. Улуу ойчул жалпы адамзаттык баалуулуктарга алардын ичинде тилдин баалуулугуна да терең маани бергендигин көрөбүз. Себеби, "Тил улут тагдыры, тарых эл тамыры" демекчи, ар бир улуттун тили анын тарыхын, маданиятын, каада-салтын жана үрп-адатын ал элдин урпактарына кылымдардан кылымдарга сактап берет. Эне сүтү менен бүткөн эне тил жоголсо, дил жоголот, ал эми дил жоголсо бүтүндөй улуттун жоголуу коркунучу тураарын ар бир эле адам баласы андап туя алат. Өсүп келе жаткан жаш жеткинчектерге, студенттерге эне тилин кадырлоо, сыйлоо жаатында байма-бай иш-чаралардын өтүп туруусу зарыл деп белгилөөгө болот. Ошол учурда гана ата-бабалардын бизге калтырган табериктерин: улуу мурасын; Ата журтубузду; элдин тилин; каада-салтын; үрп-адатын; дилин сактап кала алабыз [1]. Учурда массалык маалымат каражаттарында Эл аралык эне тил күнүнө арналган ар түрдүү тынчысыздануулар менен коштолгон макалалар интернет булактарында жана башка басылмаларда жарык көрүүдө, алардын биринде эне тилдин учурдагы абалы жана анда келтирилген төмөндөгүдөй фактыларды көрүүгө болот.

БУУнун маалыматы боюнча бүгүнкү күндө дүйнөдө 7000дей тил бар жана алардын 45% ти жок болуу коркунучунда турат. Билим берүү тутумунда жана мамлекеттик башкарууда бир нече жүз тил гана олуттуу орун ээлейт, ал эми санариптик технологиялар чөйрөсүндө жүздөн да аз тил колдонулат. Учурда дүйнө жүзүндөгү адамдардын 40% өздөрү сүйлөгөн жана түшүнө алган тилинде билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес, айрым региондордо бул көрсөткүч 90%га чейин жетет [2]. Адистердин айтымында, эне тилинде билим берүү окуучулардын билим алуу жыйынтыктарына оң таасирин тийгизет, алардын өзүн-өзү баалоосун жогорулатып, критикалык ой жүгүртүү жөндөмүн

жакшыртат. Демек, өз эне тилинде окутуу билим берүү системаларында өзгөчө мааниге ээ, анткени ал материалды жакшыраак түшүнүүгө, окуучулардын кызыгуусун арттырууга жана ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

"Эгер сиз адам менен ал түшүнгөн тилде сүйлөшсөнүз, анын акылына кайрыласыз, эгерде анын өз эне тилинде сүйлөшсөнүз, анын жүрөгүнө кайрыласыз" – деп Нельсон Мандела белгилегендей, жогорудагыдай изилдөөлөр, билим берүүдө эне тилди колдонуунун артыкчылыктарын көрсөтүп турат, эне тилинде билим алууга мүмкүнчүлүк көбүрөөк пайызды түзгөндө окуунун натыйжалары жакшырып, өзүн-өзү баалоо сезими жогорулап, ой жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгү өсүп-өнүкмөк, себеби калктын көпчүлүк пайызы өз эне тилинде ой жүгүртөт. Өз эне тилинде ой жүгүртүү жана аны көздүн карегиндей сактоо, муундан муунга ата-бабадан бери келе жаткан таалим-тарбияны өткөрүп берүүгө өбөлгө түзөт.

Ал эми көп тилдүү окутуу муундар арасында пикир алмашууга жана башка элдердин маданиятын түшүнүүгө көмөктөшөт. Көп тилдүү билим берүү, окуучуларга башка бир тилди үйрөнүүгө жардам берүүдөн тышкары, билим берүү менен маданияттын ортосундагы тереңирээк байланышты камсыздайт жана бул инклюзивдүү жана адилеттүү коомдорду түзүүгө өбөлгө түзөт.

Алгач ЮНЕСКО тарабынан жарыяланган жана кийинчерээк БУУнун Башкы Ассамблеясы тарабынан бекитилген Эл аралык эне тил күнү тилдердин туруктуу өнүгүү максаттарына жетүүдөгү ролун баса белгилейт. 2024-жылдагы "Көп тилдүү билим берүү: окутуунун жана муундарга өтүүнүн негизи" темасында белгиленгендей көп тилдүү билим берүү саясаты жергиликтүү тилдерди сактоо үчүн абдан маанилүү экендигин көрсөтүүдө. Эл аралык эне тил күнү жыл сайын тилдик жана маданий көп түрдүүлүктү жана көп тилдүүлүктү өнүктүрүү максатында белгиленет. Бирок ошондой болсо да көп тилдүү жана көп маданияттуу коомдор салттуу билимдерди жана маданияттарды туруктуу түрдө өткөрүп жана сактап турган өз тилдери аркылуу жашайт. Тил – байланыштын негизги каражаты болуп, көп маданияттуу жана көп тилдүү адамдардын топторунун тынчтыкта жана ынтымакта жашоосун камсыз кылууда олуттуу салым кошот.

Профессор Н.А.Асипованын пикиринде ааламдашуунун шартында жаштарды жана келечек муундарды социалдык жактан калыптандырууда эки негизги таалим-тарбиялык маселе алдыга чыгат дейт.

- Биринчиси, түпкү тамырынан улам алыстап бара жаткан муундун этникалык, улуттук иденттүүлүктүн эс тутумун сактап калуу жана калыптандыруу;

- Экинчиси, кайтарылгыс тенденцияга айланган ааламдашуунун алкагында маданияттар кесилишинде жаштарды көп маданияттуулук, көп тилдүүлүк, көп диндүүлүк шартында жашап, иштеп, карым-катнаш түзө билүүгө үйрөтүү маселеси [3].

Азыркы мезгилде жаш муундарга билим-тарбия берүүдө көп тилдүүлүктү жана көп маданияттуулукту ар тараптуу кабыл алуу гана бардык тилдерге ааламдашуу каптаган дүйнөдө өз ордун табууга мүмкүндүк берет.

Көп тилдүү жана көп маданияттуу коомдор салттуу билимдерди жана маданияттарды туруктуу түрдө өткөрүп жана сактап турган өз тилдери аркылуу жашайт. Ар бир улуттун тили өнө тааныш жана табигый көрүнөт. Биз сүйлөгөн тил биздин жашообуздагы ролу жөнүндө ойлонуп көрө турган болсок, алда канча биз ойлогондон да анын канчалык маанилүү экенин көрөбүз. Себеби, тил бизге ата-бабаларыбыздын даанышмандыгын, тарыхыбыздын барактарын барактоодо, бири-бирибизди түшүнүүгө, билим, пикир алмашууга дайыма жардамчы болот ал эми көп тилдүүлүк чыгармачылык долбоорлордо баарлаша ала тургандар менен көпүрө болууга, байланыш түзүүгө жолугушууга шарт түзүп, бүгүнкү доордогу көптөгөн долбоорлорду ишке ашырууга, алака, мамилелерди түзүүдө жардамга келмекчи.

Көз карашыбызды, дүйнө таанымыбызды кеңейтүү максаты менен биз ар кандай тил дерди үйрөнө алабыз. Бул биздин мамлекетибиздин жана башка мамлекеттердин ар кандай аймактарында жашаган элдеринин маданияты менен таанышууга мүмкүндүк берет. Бирок ошол эле учурда эне тилде канча адам сүйлөбөсүн, аны коргоо маанилүү. Эне тилибизге аяр мамиле жасап, аны менен сыймыктануубуз керек, анткени ал биздин ата-бабаларыбыздын миндеген үнүн бириктирип, алардын мураска калгырган билимин турмуш тажрыйбасын сактап келет.

Эне тилибиз – бул биздин дүйнөгө карай терезе сыяктуу дүйнөнүн эшигин ачкан, ааламдын бардык байлыгын, ар түрдүүлүгүн көрүүгө мүмкүнчүлүк берген жол көрсөткүч. Демек, эне тилибиз – бул дүйнөнү таануунун, андагы болгон ар кыл нерселерди, кубулуштарды түшүнүүнүн ачкычы. Бул жагдайларды эске алганда, учурдагы мектеп окуучуларына билим берүүдө эки нерсеге басым жасоо маанилүү: биринчиден, билимди

эне тилинде бекем берүү; экинчиден, аларга акырындык менен башка тилдерди да үйрөтүү. Мунун себеби, башка тилдерди билүү дүйнөнүн кең ааламына жол ачып, окуучунун келечегине жаңы багыттарды белгилөөгө өбөлгө түзөт жана окуучу үчүн жаңы багыттарга чыйыр салууга мүмкүнчүлүк берет.

Макаланын аталышында камтылган "Тил – маданиятты жана улутту сактоонун куралы" деген пикир терең чындыкты туюндурат жана ар бир улут үчүн эң маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Тил – бул жөн гана адамдар ортосундагы баарлашуунун механикалык каражаты эмес. Ал – улуттун тамыры, анын тарыхынын, маданиятынын, менталитетинин жана дүйнө таанымынын чыйыры. Тил аркылуу муундар ортосундагы байланыш түзүлүп, ата-бабалардын акылмандыгы, турмуштук тажрыйбасы жана рухий байлыгы кийинки муундарга өткөрүлүп берилет. Ушундан улам тил маданиятты кантип сактайт деген суроого туулат? Ал өзүнө элдик оозеки чыгармачылыкты – жомокторду, эпосторду, дастан, ырларды, макал-лакаптарды, табышмактарды сиңирет. Улуттук каада-салттар, үрп-адаттар, ырым-жырымдар жана жөрөлгөлөр тил аркылуу жашап, аткарылат. Ар бир айтылган сөз аркылуу элдин турмуштук философиясын, жашоого болгон көз карашын, ички сезимдерин жана баалуулуктарын чагылдырып берсе болот. Тил жоголсо маданий мурастын эбегейсиз зор катмарларына доо кетүү менен жоголуу коркунучуна дуушар болот.

Тил улутту сактоонун да негизги пайдубалы болуп саналат, себеби өлкөнүн суверендүүлүгүнө да тилдин туруктуулугу дагы түздө-түз таасирин тийгизет.

Ошондуктан, эне тилди сактоо жана өнүктүрүү – бул ар бир жарандын, үй-бүлөнүн,

коомдун жана мамлекеттин ыйык милдети. Башка тилди билбеген уят эмес, өз эне тилин билбеген уят демекчи эне тилди сыймыктануу менен бардык жерде: илимде, жөнөкөй жашоодо, маданиятта, жогорку окуу жайларда, мектептерде кеңири колдонуу зарыл.

“Инсан өзүнүн улуттук топурагына, бир боор кыртышына тамырын бекем жигирип, ошол жактан энергия күч кубат алып тура турган болсо, анда анын рухий саламатчылыгы жайында болот” – деп окумуштуу-педагог С. Байгазиев инсанды энергия менен камсыз кылып турган анын терең тамыры экендигине терең маани берет [1,305-6]. Демек, жаш муундардын башка тилдерди билүү менен бирге өз эне тилин жана ата тегин таануусу үчүн эне тилге негизделген сапаттуу билим берүүгө кадам жасоо – өгө маанилүү экендигин көрөбүз.

Жыйынтыктап айтканда, тил – бул улуттун жашоосунун өзөгү. Тил – бул жөн гана баарлашуу каражаты эмес, ал улуттун жүрөгү, дүйнөдөгү ордун сактоонун символу. Ал канчалык күчтүү, бай жана колдонууда болсо, улут ошончолук туруктуу, маданияты ошончолук жандуу болот. Тилди сактоо – азыркы учурда аң-сезимдүү аракеттердин бири болууга тийиш, себеби ошол улуттун тарыхын, салт-санаасын, дүйнө таанымын жана жалпы инсандык мурастарын муундан-муунга өткөрүп берүүдө өзгөчө мааниге ээ. Ошентип, тилди сактоо аркылуу коом маданий байлыгын көбөйтүп, келечек муун үчүн улуу мурастарды сактап калат жана көп тилдүү билим берүү үстөмдүк кылбаган, эне тилге негизделген билим берүү, түпкү улуттун тилинде сүйлөө, жергиликтүү калктын дүйнө жүзүндө жоголуп кеткен элдердин катарын толуктоо коркунучуна сактап турат деген терең ишенимди айтууга болот.

Колдонулган адабияттар

1. Байгокова А.С. Жаш муундарды калыптандыруудагы элдик педагогиканын ролу // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2023, №2, 303-б.
2. Международный день родного языка. – Режим доступа: <https://news.un.org/ru/story/2024/02/1449702>
3. Асипова Н.А., Карабалаева Г.Т., Калибекова Д.Т. Көп маданияттуу билим берүү. – Бишкек, 2022, 6-б.
1. Панченко В.А. Вильгельм фон Гумбольдт: Внутренняя форма языка как отражение самобытности этнической культуры // Известия РГПУ им. А.И. Герцена, 2010, №124, с. 396-401. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vilgelm-fon-gumboldt-vnutrennyaya-forma-yazyka-kak-otrazhenie-samobytnosti-etnicheskoy-kultury> (дата обращения: 29.04.2025)

Рецензент: к.п.н., доцент Таирова К.А.

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨРДҮ ОКУТУУДА ТИЛДИК
ЖАНА КЕПТИК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУЧУ КӨНҮГҮҮ
ЖУМУШТАРЫ**
**УПРАЖНЕНИЯ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ И РЕЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ
ПРИ ОБУЧЕНИИ СЛУЖЕБНЫМ СЛОВАМ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ**
**EXERCISES FOR THE FORMATION OF LINGUISTIC AND SPEECH COMPETENCIES
IN TEACHING FUNCTION WORDS IN PRIMARY CLASSES**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада башталгыч класстарда кызматчы сөздөрдү окутуу процессинде тилдик жана кептик компетенцияларды калыптандырууга багытталган көнүгүү жумуштары каралган. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин 2022-жылы бекиткен "Кыргыз тили жана адабий окуу" предметтик стандартынын негизинде кызматчы сөздөрдүн окутулушун, алардын окуучулардын тилдик өнүгүүсүнө, сөз байлыгын өстүрүүгө жана грамматикалык эрежелерди турмуштук кырдаалда колдонууга кандай таасир эткендиги талданат. Көнүгүүлөрдүн коммуникативдик максатка жетүү үчүн талап кылынган деңгээлдери жана тексттер менен байланыштуу өткөн грамматикалык темалардын окутуунун сапатын арттырууга багытталгандыгы иликтөөгө алынат.

Аннотация: В статье рассматриваются упражнения, направленные на развитие языковых и речевых компетенций в процессе обучения служебным словам в начальных классах. На основе предметного стандарта "Кыргызский язык и литература", утвержденного Министерством образования и науки Кыргызской Республики в 2022 году, анализируется преподавание служебных слов, их влияние на языковое развитие учащихся, расширение словарного запаса и применение грамматических правил в реальных жизненных ситуациях. Исследуются уровни, необходимые для достижения коммуникативной цели, а также связь с прошлыми грамматическими темами, что направлено на повышение качества обучения.

Abstract: The article examines exercises aimed at developing linguistic and speech competencies in the process of teaching function words in elementary school. Based on the "Kyrgyz Language and Literature" subject standard approved by the Ministry of Education and Science of the Kyrgyz Republic in 2022, the teaching of function words is analyzed, along with their impact on students' language development, vocabulary expansion, and the application of grammatical rules in real-life situations. The levels required to achieve communicative goals, as well as the connection with previous grammatical topics, are explored with the aim of improving the quality of instruction.

Негизги сөздөр: кызматчы сөздөр; башталгыч класстар; предметтик стандарт; кеп өстүрүү; тилдик компетенция; кептик компетенция; текст.

Ключевые слова: служебные слова; начальные классы; предметный стандарт; развитие речи; языковая компетенция; речевая компетенция; текст.

Keywords: primary school classes; subject standard; speech development; linguistic competence; speech competence; text.

Башталгыч класстарда кызматчы сөздөрдү окутуу – бул окуучулардын тилдик компетенциясын калыптандырууда маанилүү маселелердин бири. Кызматчы сөздөр сүйлөмдүн түзүлүшүн, маанисин жана логикалык байланыштарын аныктоодо негизги ролду ойнойт. Ошондуктан макалада кызматчы сөздөрдү окутуунун өзгөчөлүктөрү,

методикалык негиздери жана натыйжалуу көнүгүүлөрдү иштеп чыгуу маселеси актуалдуу болуп эсептелет. Изилдөөдө байкоо жана талдоо методдору колдонулган. Изилдөөнүн негизги материалы катары башталгыч класстардын “Кыргыз тили” окуу китебиндеги кызматчы сөздөрдү окутууга

карата берилген көнүгүү жумуштары эсептелет.

“Өлкөнүн социалдык-экономикалык, санариптик өнүгүүсүндөгү бирден бир негизги кыймылдаткыч күч бул билим берүү системасы болуп саналат. Ал окуучулардын окууга билим алууга карата кызыгуусун, таанып-билүүгө болгон активдүүлүгүн арттырууга көз каранды” [8]. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги 2022-жылы бекиткен "Кыргыз тили жана адабий окуу" предметтик стандарты башталгыч класстар үчүн окуу материалдарын коммуникативдик ишмердүүлүккө негиздеп

түзүүгө багытталган. Бул стандартта негизги жана предметтик компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу максатында окуу материалдары мазмундук тилкелерге бөлүнгөн. Алардын бири — тил системасынын элементтери, анын ичинде кызматчы сөздөр жана алардын түрлөрү боюнча билим берүү каралган [3:29]. Кызматчы сөздөр башталгыч класстардын предметтик стандартында төмөнкүчө берилген:

Башталгыч класстардын “Кыргыз тили жана адабий окуу” предметтик стандарты

Мазмундук тилке	Аспектилер	1-класс	2-класс	3-класс	4-класс
2. Тил системасынын элементтери	Морфология			Кызматчы сөздөр	кызматчы сөздөр (байламта, бөлүкчө, жандооч)

Жогорудагы предметтик стандартта кызматчы сөздөр 3-класстан баштап окутулушу керектиги белгиленгени менен, акыркы жылдары жарык көргөн окуу китептеринде бул материал толук камтылбаганы байкалат. Мисалы, А.Р.

Акунова жана Б.С. Чокошева тарабынан жазылган 2- жана 3-класстар үчүн "Кыргыз тили" окуу китептеринде кызматчы сөздөр жөнүндө теориялык маалыматтар дээрлик берилген эмес. Бирок бул окуу процессине терс таасирин тийгизбейт жана грамматикалык материалдардын мазмундук талаптарын бузбайт.

Кызматчы сөздөр боюнча негизги маалымат 4-класстын "Кыргыз тили" окуу китебинде камтылган. Бул китепте "Кызматчы сөздөр", "Жандоочтор", "Байламталар" жана "Бөлүкчөлөр" сыяктуу темаларга көңүл бурулган.

Теориялык материалдарды окуучуларга жеткирүү жана алардын байланыштуу кебин өнүктүрүү үч деңгээлде жүргүзүлөт:

1. **Репродукциялык** – билимди кабыл алуу;
2. **Продукциялык** – алган билимди түшүнүү жана колдонуу;
3. **Креативдик** – билимди практикада пайдалана билүү.

Башталгыч класстын окуу китебинде кызматчы сөздөр боюнча берилген көнүгүүлөр ушул үч деңгээлди эске алуу менен иштелип чыккан. "Кызматчы сөздөр" темасындагы

тапшырмаларды топгоштуруп, төмөнкүдөй деңгээлге ажыратууга болот:

• **Биринчи деңгээл:** Текстти окуп түшүнүү, көчүрүү жана кызматчы сөздөрдү табуу;

• **Экинчи деңгээл:** Кызматчы сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзүү;

• **Үчүнчү деңгээл:** Кызматчы сөздөрдү колдонуп диалог түзүү.

Алсак, окуу китебинде “Кызматчы сөздөр” деген темада алты көнүгүү иши берилген. Көнүгүү жумуштары үч деңгээлди тең камтыган тапшырмалардан турат. Алардын ичинен 4 көнүгүү биринчи деңгээлдеги тапшырмалар болуп саналат. Алсак, биринчи деңгээлдеги тапшырмалар:

1-көнүгүү. Текстти окуп, түшүнгөнүнөрдү айтып бергиле.

Силер сүйүнчү айтып көрдүнөр беле? Качан, кимге жана эмнени сүйүнчүлөдүнөр эле? [7:135] .

2-көнүгүү. Тексттин 1-2-абзацын көчүрүп жазгыла. Кызматчы сөздөрдү таап, астын сызгыла [7:135] .

3-көнүгүү. Схеманы дептеринерге көчүрүп, толтургула. Мисалдарды жазгыла. [7:135] .

4-көнүгүү. Тексттин 3-абзацын көчүрүп жазып, кызматчы сөздөрдү тапкыла. [7:136] .

Экинчи деңгээлдеги бир гана көнүгүү бар. Мисалы:

6-көнүгүү. Жана, менен, жөнүндө, көздөй, чейин деген кызматчы сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө [7:136] .

Үчүнчү деңгээлдеги бир көнүгүү берилген:

5-көнүгүү. Кызматчы сөздөрдү катыштырып, сүйүнчүлөө боюнча диалог түзгүлө [7:136] .

“Жандоочтор” деген грамматикалык темада 7 көнүгүү берилген. Алардын ичинен биринчи деңгээлдеги тапшырмалардын саны – төртөө. Алсак, алар төмөнкүчө берилген:

1-көнүгүү. Таблицадагы сөздөр менен жандоочторду бири-бирине туура келтирип жазгыла. Жандооч өзүнүн жанындагы сөздүн кандай жөндөмөдө турушун талап кылгандыгын аныктагыла [7:136] .

2-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, жандоочтордун астын сызгыла [7:136] .

3-көнүгүү. Ребусту жандыргыла.

4-көнүгүү. Макалдардын маанисин чечмелегиле. Кайсы макалда жандооч сөз катышат? Дептеринерге жазып алгыла [7:137] .

Экинчи деңгээлдеги тапшырмалардын саны – экөө. Мисалы:

5-көнүгүү. Сүрөттөр боюнча жандоочторду катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө [7:137] .

6-көнүгүү. Табышмакты тапкыла. Жандырмагы менен жандоочторду катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө [7:137] .

Ал эми бир көнүгүү үчүнчү деңгээлде түзүлгөн. Алсак:

7-көнүгүү. Сүйүнчүлөө каадасы жөнүндө эмне айта аласыз? деген суроону коюп, улуулардан интервью алгыла [7:137] .

Жогорудагы “Кызматчы сөздөр” жана “Жандоочтор” деген грамматикалык темалар “Сүйүнчүлөө” деген текст менен байланыштуу өтүлөт.

Окуу китебинде “Байламталар” деген грамматикалык темага тиешелүү беш көнүгүү-тапшырмасы берилсе, “Бөлүкчөлөр” темасына алты көнүгүү жумуштары берилген. Байламталар темасындагы төрт көнүгүү биринчи деңгээлдеги тапшырмалар болсо, бир көнүгүү экинчи деңгээлдеги тапшырмалар болуп эсептелет. Ал эми “Бөлүкчөлөр” темасында болсо биринчи деңгээлдеги тапшырмалардын саны – бешөө, бирөө - түшүнүү деңгээлинде түзүлгөн тапшырма.

Окуу китебиндеги кызматчы сөздөрдү өздөштүрүүгө байланыштуу көнүгүү жумуштарынын окуучулардын тилдик гана эмес, кептик компетенттүүлүгүн да арттырууга багытталгандыгын белгилөөгө болот. Бирок креативдик багыттагы көнүгүү-тапшырмалардын саны аз экендиги байкалат.

Кыргыз тилин окутуунун негизги максаты – окуучуларды “күндөлүк турмуш-

тиричиликтин түрдүү чөйрөсүндө жана турмуштук түрдүү кырдаалдарда кыргыз тилинде эркин сүйлөшө билүү менен сабаттуу жазууга ээ кылуу” [5:12]. Бул үчүн грамматикалык эрежелерди кургак жаттатпай, аларды турмуштук кырдаалда колдонууга мүмкүнчүлүк түзгөн көнүгүүлөр керек.

4-класстын “Кыргыз тили” окуу китебинде грамматикалык материалдарды окутууда тексттерге өзгөчө маани берилген, адабий билим менен тилдик билимди айкалыштырып билим берүүгө басым жасалган. “Тексттерди тандоодо алардын тарбиялык, көркөмдүк баалуулугу, маалымдуулугу, кеп өстүрүү тематикасынын актуалдуулугу эске алынат”. [6:53] Алсак, кызматчы сөздөр боюнча 4-классынын “Кыргыз тили” окуу китебинде берилген бардык грамматикалык материалдар бир тексттин айланасында топтолуп, окуучулардын сөз байлыгын, дүйнө таануусун арттыруучу, чыгармачылыгын өстүрүүчү көнүгүү-тапшырмаларга негизделип жазылган. Мисалы, “Кызматчы сөздөр” жана “Жандоочтор” “Сүйүнчүлөө” тексти менен байланыштуу өтүлөт. Бул текст этномаданияттык тарбияны камтып, кыргыз элинин сүйүнчүлөө салтын түшүндүрөт.

Башка грамматикалык темалар да окуучулардын жашоо турмушуна жакын темалар аркылуу өтүлөт. Мисалы, “**Жайында**” тексти эс алуунун түрлөрүн, жан-жаныбарларга байкоо жүргүзүүнүн кызыктуулугу тууралуу болсо, “**Жагымдуу учурдун тарыхы**” тексти “каникул” сөзүнүн келип чыгышын баяндаган текст болуп саналат. Бул тексттердин тандалышында окуучулардын дүйнө таанымын кеңейтүүгө жана окуучуларды кептик коммуникативдүүлүккө ээ кылуу максаты көздөлгөн. Окуучу грамматикалык эрежелерди курулай жаттоо менен теориялык жактан гана сабаттуу болбостон, билген, үйрөнгөн грамматикалык-тилдик эрежелерди китебинде туура пайдалана алуусу негизги орунда турат. Бул окуучунун тилдик билимдерин практикада пайдалана, колдоно алуу максаты биринчи орунга чыккандыгынан кабар берет. Ошондуктан акыркы мезгилдердеги активдүү сөздүк запасыбызга кирген компетенттүүлүк маселесинин жаралышы да ушул сыяктуу маселелерге негизделген.

Аталган тексттерди окууга карата китепте төмөнкүдөй тапшырмалар берилген.

Текстти оку, түшүнгөнүнөрдү айтып бергиле. [7:135, 139] .

Бул тапшырмалар текстти жөн гана окууга эмес, аны түшүнүүгө, оозеки өз сөзү менен айтып берүүгө, т.а., кептик компетенттүүлүктү (ПК 1) калыптандырууга багытталган.

Көнүгүүлөрдүн ичинен төмөнкүлөрү текстке байланыштуу грамматикалык тапшырмаларды аткарууга байланышкан. Алсак:

- Тексттин 1-2-абзацын көчүрүп жазгыла. Кызматчы сөздөрдү таап, астын сызгыла.

- Тексттин 3-абзацын көчүрүп жазып, кызматчы сөздөрдү тапкыла.

- Тексттен бөлүкчөлөр катышкан сүйлөмдөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

- Тексттин 1-абзацын көчүрүп жазып, байламталарды тапкыла. Кайсы жерде сөз менен сөздү, кайсы жерде сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырды?

- 2-абзацты көчүрүп жазып, байламталардын астын сызгыла.

Жогорудагы көнүгүүлөр текстти түшүнүүгө жана грамматикалык материалдарды билүү менен аларды туура колдонууга негиз болот. Башкача айтканда, окуучулардын кептик компетенттүүлүктөрүнөн сырткары тилдик компетенттүүлүктөрүн (ПК 2) калыптандыруу максаты коюлган.

Башталгыч класстардын окуучуларынын кебин өстүрүү учурдагы орчундуу маселелерден болуп келе жатат. Грамматикалык ар бир тема кеп өстүрүү иши менен байланыштуу жүргүзүлөрү методикалык адабияттардан белгилүү. Бул маселеде тилди текстке байланыштуу окутууда өзгөчө кеп өстүрүүгө карата түрдүү мазмундагы суроо-тапшырмаларды, машыгуу иш-аракеттерин текстке байланыштуу жүргүзүүгө болот.

Алсак, кызматчы сөздөргө байланыштуу окуу китебинде төмөнкүдөй кептик көнүгүүлөр берилген:

- Кызматчы сөздөрдү катыштырып, сүйүнчүлөө боюнча диалог түзгүлө.

- Сүрөттөр боюнча жандоочторду катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

- Сүйүнчүлөө каадасы жөнүндө эмне айта аласыз? деген суроону коюп, улуулардан интервью алгыла.

- “Мен жайкы каникулду кандай өткөрөм” деген темада жакында боло турган каникулуларды пландаштырып жазгыла. Кызматчы сөздөрдү пайдалангыла.

Бул багыттагы тапшырмалар окуучуларга сөздөрдү, алардын туюндурган маанисин гана үйрөтпөстөн, эң башкысы көркөм жана стилистикалык жактан туура уюшулган кепти жана сөздөрдү түрдүү кырдаалдарда кебинде колдоно алуу көндүмүн калыптандырууга негиз болот.

4-класстын “Кыргыз тили” окуу китебиндеги көнүгүүлөрдө берилген макалдар, сүйлөмдөр, чакан тексттер да негизги тексттин тематикасына, тарбиялык маанисине ылайык тандалган. Анткени “көркөм адабият адамды рууханий байлыктар менен азыктандырат”[4:31]

Алсак, кызматчы сөздөр “Сүйүнчүлөө” текстине байланышуу өтүлүп, тексттен сырткаркы көнүгүүлөрдүн мааниси жакшы жүрүм-турумга байланыштуу берилген. Этномаданият таануу принциби жетекке алынып, окуучулардын социалдык-коммуникативдик жана өзүн өзү таануу жана көйгөйлөрдү чечүү компетенттүүлүгүн калыптандырууга багытталган. Мисалы:

2-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, жандоочтордун астын сызгыла.

1. Телефон менен сүйлөшкөндө ким экенин жана эмне жөнүндө айтып коюу керектигин чакыруучу тарап өзү айтат.

2. Телефон аркылуу сүйлөшүүдө да, жана ар дайым эле жаман жана орой сөздөрдү колдонбоо керек.

3. Андан да кыска жана так сүйлөгөннө аракет кыл, телефон менен көпкө сүйлөшүп, ал адамдын убактысын алба.

Ал эми жандоочтор “Жайында” текстине байланышуу өтүлүп, тексттен сырткаркы көнүгүүлөрдүн мааниси жакшы эс алууга, адептүүлүккө байланыштуу түзүлгөн.

Мисалы:

3-көнүгүү. Накыл сөздөрдү байламталар менен толуктап жазгыла.

1. Эртеңкинди ойлосоң,

Элпек... сылык бол.

2. Адептүүлүк... маданияттуулук адамга көрк берет.

3. Токтоолук... сабырдуулук – эстүү адамдын сапаттары.

Бөлүкчөлөр темасы “Жагымдуу учурдун тарыхы” текстине байланышуу өтүлүп, тексттен сырткаркы көнүгүүлөрдүн мааниси каникулга, жана аба ырайына байланыштуу түзүлгөн. Мисалы:

6-көнүгүү. “Мен жайкы каникулду кандай өткөрөм” деген темада жакында боло турган каникулуларды пландаштырып жазгыла. Кызматчы сөздөрдү пайдалангыла.

Көнүгүүлөрдүн бир тематиканын айланасында түзүлүшү окуучулардын акыл-эсинин бир багытка топтолушуна алып келип, сөз байлыгынын, ойлоосунун өнүгүшүнө жана алардын натыйжасында түрдүү кырдаалдарда коммуникацияны ишке ашырууга негизделген таанып билүүчүлүк жана коммуникативдик компетенциялары калыптанат.

Жыйынтыктап айтканда, кызматчы сөздөрдүн башталгыч класстарда окутулушу окуучулардын тилдик жана кептик компетенцияларын калыптандырууда маанилүү орунга ээ. Окуу китептериндеги

көнүгүүлөр окуучулардын билим алуу мүмкүнчүлүктөрүнө ылайыкталып иштелип чыккан жана аларды коммуникативдик көндүмдөргө ээ кылууга багытталган. Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуу практикасы дүйнөлүк тажрыйбага негизделип, окуучулардын тилди үйрөнүү мотивациясын арттырууга жардам берет. Ошондуктан башталгыч класстарда кызматчы сөздөрдү окутууда интерактивдүү методдорду колдонуу жана окуучулардын кептик компетенттүүлүгүн арттырууга багытталган көнүгүүлөрдү кеңири пайдалануу зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Акунова А.Р., Чокошева Б.С. Кыргыз тили. - 2-класс. Кыргыз тилинде окуган мектептер үчүн. – Бишкек, 2013, 124-б.
2. Акунова А.Р., Чокошева Б.С. Кыргыз тили. - 3-класс. – Бишкек, 2013, 136-б.
3. Кыргыз тили жана адабий окуу предметтик стандарты: Кыргыз Республикасынын окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү уюмдарынын 1-4-класстары үчүн. / Токтомамбетов А.Д., Абдухамидова Б.А., Мааткеримова А.Д. – Бишкек, 2022, 52-б.
4. Мадумарова М.К., Амалканова Б.Т. Мектептерде Ч. Айтматовдун чыгармаларын интеграциялап окутуунун жолдору // Жусуп Баласагын атындагы кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. Спецвыпуск (S), 2020, 30-36-б. – URL: http://lib.knu.kg/files/2020/VKNU2020_s.pdf
5. Рысбаев С.К. Окуу кыргыз, орус, өзбек, жана тажик тилдеринде жүргүзүлүүчү мектептердин Кыргыз тили жана окуу” китептеринин мазмунуна коюлуучу дидактикалык жана методикалык талаптар. – Бишкек, 2013, 25-б.
6. Чокошева Б.С. Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун технологиясын моделдештирүү: пед.ил.док. ...дисс. – Бишкек, 2017, 277-б.
7. Чокошева Б.С., Акунова А.Р. Кыргыз тили. - 4-класс. Кыргыз тилинде окуган мектептер үчүн. – Бишкек, 2015, 144-б.
8. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо. Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, № 3(119), с. 38-45. – URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=74919223>

Рецензент: к.п.н., доцент Мадумарова М.

УДК 81.373.611

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-53-58

Гапарова Ч.А.

Ош мамлекеттик университети

Гапарова Ч.А.

Ошский государственный университет

Gaparova Ch.A.

Osh State University

ORCID: 0000-0002-1209-9701

ЖОЖ СТУДЕНТТЕРИНИН ЖАРГОНДОРУ: ТИЛДИК ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА КООМДУК РОЛҮ

ЖАРГОНЫ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ: ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА И ОБЩЕСТВЕННАЯ РОЛЬ

JARGONS OF UNIVERSITY STUDENTS: LINGUISTIC STRUCTURE AND SOCIAL ROLE

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада жогорку окуу жайларынын студенттеринин жаргондорунун тилдик түзүлүшү жана коомдук ролу иликтенет. Студенттик жаргондор – белгилүү бир социалдык топко мүчө болгон жаштардын өз ара коммуникациясын жеңилдеткен, алардын социалдык жана маданий идентификациясын чагылдырган тилдик көрүнүш. Изилдөөнүн актуалдуулугу студенттик жаргондордун тил илиминдеги ордун жана алардын коомдук мамилелердеги маанисин аныктоо зарылдыгы менен негизделет. Жаргондор тилдин динамикалуу өнүгүүсүн, жаштардын тилинде жүрүп жаткан өзгөрүүлөрдү жана коомдук факторлордун тилге тийгизген таасирин чагылдырат. Изилдөөдө студенттик жаргондордун өзгөчөлүктөрү жана аларды классификациялоо маселеси талданды. Жаргондордун эмоционалдык экспрессивдүүлүгү, кыскартылган формалары, чет тилдик элементтердин кошулушу жана тамаша-ирониялык мүнөзү алардын негизги сапаттары катары көрсөтүлдү. Ошондой эле, алардын студенттик чөйрөдөгү социалдык жана коммуникативдик функциялары изилденип, жаргон сөздөрдүн жаралышын жана алардын пайда болуу жолдорун аныктоого басым жасалды. Жаргондор студенттердин өз ара түшүнүшүүсүнө гана эмес, алардын топтук иденттүүлүгүн бекемдөөгө, социалдык адаптация процессине жана тилдин жаңылануусуна таасир эткен күчтүү фактор катары да каралат. Изилдөөдө негизинен социолингвистикалык, салыштырмалуу талдоо жана контексттик анализ ыкмалары колдонулду. Эмпирикалык маалыматтарды топтоо үчүн Ош МУнун педагогика, психология жана журналистика институтунун студенттеринин сүйлөө практикасы изилденди. Жыйынтыгында студенттик жаргондор жаштардын коммуникациялык муктаждыктарын камсыз кылып, тилдик жана социалдык адаптация механизмдеринин ажырагыс бөлүгү экени аныкталды. Макалада студенттик жаргондордун учурдагы тенденциялары, алардын коомдогу орду жана келечектеги изилдөөлөр үчүн мүмкүн болгон багыттар да көрсөтүлгөн. Андан тышкары, бул изилдөө студенттик чөйрөдөгү тилдик өзгөрүүлөрдү түшүнүүгө жана жаштардын социалдык байланышынын өзгөчөлүктөрүн терең изилдөөгө өбөлгө түзөт.

Аннотация: В данной статье исследуются языковая структура и социальная роль студенческого жаргона в вузах. Студенческий жаргон – это языковое явление, которое облегчает коммуникацию среди молодежи, являющейся частью определенной социальной группы, и отражает их социальную и культурную идентификацию. Актуальность исследования определяется необходимостью определения места студенческого жаргона в языкознании и его значения в социальных отношениях. Жаргон отражает динамичное развитие языка, изменения в молодежной речи и влияние общественных факторов на язык. В исследовании рассматриваются особенности студенческого жаргона и вопросы его классификации. Основные характеристики жаргона включают эмоциональную экспрессивность, сокращенные формы, вкрапления элементов иностранных языков, а также юмористический и ироничный характер. Кроме того, изучены социальные и коммуникативные функции жаргона в студенческой среде, акцент сделан на происхождение жаргонных слов и пути их возникновения. Жаргон воспринимается как важный фактор не только для взаимопонимания студентов, но и для укрепления групповой идентичности, социальной адаптации и обновления языка. В исследовании применялись социолингвистический, сравнительный анализ и контекстный анализ. Эмпирические данные были собраны на основе анализа разговорной практики студентов факультета педагогики, психологии и журналистики ОшМУ. В результате было выявлено, что студенческий жаргон играет ключевую роль в удовлетворении коммуникативных потребностей молодежи и является неотъемлемой частью механизмов языковой и социальной адаптации. В статье также представлены текущие тенденции студенческого жаргона, его место в обществе и возможные направления будущих исследований. Более того, это исследование способствует глубокому пониманию языковых изменений в студенческой среде и особенностей социальных связей среди молодежи.

Abstract: This article examines the linguistic structure and social role of student slang in universities. Student slang is a linguistic phenomenon that facilitates communication among youth who belong to a specific social group and reflects their social and cultural identification. The relevance of the study is determined by the need to define the place of student slang in linguistics and its significance in social relationships. Slang reflects the dynamic development of language, changes in youth speech, and the influence of social factors on language. The study focuses on the features of student slang and issues related to its classification. Key characteristics of slang include emotional expressiveness, shortened forms, the incorporation of foreign language elements, and a humorous and ironic nature. Additionally, the social and communicative functions of slang in the student environment are examined, with emphasis placed on the origin of slang words and their emergence. Slang is perceived as an important factor not only for mutual

understanding among students but also for strengthening group identity, social adaptation, and language renewal. The study utilized sociolinguistic, comparative analysis, and contextual analysis methods. Empirical data were collected based on the analysis of the conversational practice of students from the Faculty of Pedagogy, Psychology, and Journalism at Osh State University. The results revealed that student slang plays a key role in meeting the communicative needs of youth and is an integral part of the mechanisms of linguistic and social adaptation. The article also presents the current trends of student slang, its place in society, and possible directions for future research. Moreover, this study contributes to a deeper understanding of linguistic changes in the student environment and the specifics of social connections among youth.

Негизги сөздөр: студенттик жаргон; социолект; арго; социалдык идентификация; тилдик динамика; маданий интеграция; жасалма тил.

Ключевые слова: студенческий жаргон; социолект; арго; социальная идентификация; языковая динамика; культурная интеграция; искусственный язык.

Keywords: student slang; sociolect; argo; social identification; linguistic dynamics; cultural integration; artificial language.

Киришүү. Тил – коомдун күзгүсү. Ар кандай социалдык топтор өзүнө гана таандык сөздөрдү, сүйлөө нормаларын жана тилдик өзгөчөлүктөрдү өнүктүрүүгө аракет жасайт. Студенттик чөйрө да өзгөчө тилдик мейкиндикти түзүп, алар да кебинде башкалардан өзгөчөлөнгөн сөздөрдү активдүү колдонушат. Алар тил илиминде студенттик жаргондор деген термин менен белгилүү. Студенттик жаргондор жаштардын күнүмдүк турмушунун ажырагыс бөлүгү болуп гана тим болбостон, алардын социалдык жана маданий идентификациясын калыптандыруучу маанилүү фактор катары да кызмат кылат.

Бул изилдөө студенттик жаргондордун өзгөчөлүктөрүн жана алардын тилдик, социалдык функцияларын иликтөөгө багытталган.

Изилдөөнүн предмети – студенттик чөйрөдө колдонулган жаргондор.

Изилдөөнүн объектиси – Ош МУнун педагогика, психология жана журналистика институтунун студенттеринин сүйлөө ишмердүүлүгүндө кездешкен жаргон сөздөр.

Натыйжалар жана талкуу. Жаргон – бул белгилүү бир социалдык топтор колдонгон өзгөчө лексикалык система. Ал, негизинен, белгилүү бир топко мүчө болгон адамдар арасында коммуникацияны ишке ашырууда колдонулат. Жаргондун табиятында сөздү жашыруу, ошол топко тиешелүүлүктү туюнткан өзгөчөлүк жатат. Ошондуктан муну тил системасында жашаган жасалма тил катары түшүнүү зарыл. Жаргондун колдонулушу коомдун социалдык түзүлүшүнө жана маданий өзгөрүүлөрүнө жараша динамикалуу мүнөзгө ээ болуп, ар кандай контексттерде ар башкача мааниге ээ болушу мүмкүн. Лингвистикалык көз караштан алганда, жаргон сөздөр стандарттуу тилден

айырмаланып, көбүнчө эмоциялык боёкко ээ болуп, метафоралашуу, кыскартуу жана жаңы сөздөрдү жаратуу сыяктуу процесстерди өзүнө камтыйт.

Жаргон лексикасы социолингвистиканын негизги изилдөө объектилеринин бири болуп саналат. Анткени ал коомдун ичинде сөздүн кантип өзгөрүп, жаңы маанилерге ээ болорун көрсөтөт. Мисалы, студенттик чөйрөдө жаргон сөздөр окуу процессине, жашоо образына жана өз ара мамилелерге байланыштуу жаңы тилдик бирдиктерди түзүп, студенттик маданияттын ажырагыс бөлүгү болуп калыптанат. Андан сырткары, жаргон белгилүү бир жаш курактык же социалдык топко мүчөлүктү көрсөткөн маркер катары да кызмат кылат. “Жаштар көбүнчө өзүнүн коомдогу ээлеген ордуларынан, маданий жана социалдык ролдоруна күмөн санап, ишенбестикти сезишет. Бул өзүн айкын көрсөтүү жана идентификациялоо үчүн жаңы формаларды издөөгө алып келиши мүмкүн. Натыйжада полиидентивдүүлүк көрүнүшү пайда болот, анда жаштар өздөрүн ар кандай социалдык топторго таандыктыгын кабыл алышат [1:96].

Жаргондор учурда түрдүү терминдер менен аталып келе жатат: социолект, сленг, арго, профессионалдык жаргондор. Социалект термини – XX кылымдын экинчи жарымынан баштап социолингвистикада колдонула баштаган термин. Ал эми арго, жаргон сөздөрү - француз, сленг – англис тилинен кирген терминдер. Белгилүү бир кесиптин өкүлдөрү колдонгон жаргон сөздөр кээ бир орус тил илиминдеги эмгектерде **кесиптик жаргонизмдер** катары белгиленип келет [2:142]. Бул багытта атайын илимий изилдөөлөр да жазылган [3]. Маанилик жактан баары эле коомдогу социалдык топтун

жасалма тилдерин туюнтат. Ар бир түрдүн негизги айырмасы алардын колдонулушу жана аудиториясы менен байланыштуу. Алсак, социолекттер белгилүү бир социалдык катмарда же чөйрөдө колдонулса, сленг көбүнчө жаштар арасында популярдуу. Арго жашыруун жана жабык топтордун тили болуп, кенири коомго белгилүү эмес. Б.а., арго – бул кылмышкерлердин тили. Ал эми профессионалдык жаргондор так илимдерде, кесиптик чөйрөдө жана академиялык сүйлөмдөрдө кенири колдонулуп жүрөт.

Демек, жаргондордун жогорудагы түрлөрүнө таянсак, анда студенттердин жаргонун да социалдык катары кароого туура келет. Бирок биз кыргыз тил илиминдеги изилдөөлөрдү эске алып, “жаргондор” терминин колдонууну туура көрдүк.

Студенттик жаргондор социалдык жана лингвистикалык аспектилери боюнча өзгөчө мүнөзгө ээ. Алардын негизги айырмачылыктары төмөнкүдөй:

Экспрессивдүүлүгү жогору. Студенттик жаргондор эмоцияны жеткирүүдө күчтүү рол ойнойт. Мисалы, бомба “сонун”, “эң жакшы” же жыгылып калуу, кулап калуу «экзамен, модулдан өтпөй калуу», уктатуу «алдоо», сабакты асып коюу «сабакка себепсиз барбоо», таюу «сабактан уруксатсыз кетип калуу», танка, домкрат «окууга өткөргөн адам» сыяктуу сөздөр айтылган нерсенин маанилүүлүгүн же күчтүүлүгүн баса белгилейт.

Кыска, нуска формалардын басымдуулугу. Студенттик жаргондор көбүнчө кыскартуу жолу менен пайда болот. Мисалы, зачетка “зачёттук китепче”, летник “жайкы сессияга калган студент”, пербаш “биринчи курс”, Мындай сөздөр студенттердин сүйлөшүүсүн тездетип, жөнөкөйлөштүрөт.

Чет тилдик элементтердин кириши. Глобалдашуу жана интернет маданияты студенттик жаргондорго чоң таасир тийгизет. Мисалы, краш “сулуу” (англ. crush – жактырган адам), гоу “баштадык”, “кеттик” (англ. Go сөзү – кыймылдоону, барууну билдирет), топ “мыкты, күчтүү” (англ. **Топ** – жогорку, эң мыкты, чоку): – Киного баралыбы? – Гоу. Булар топ болуп калышкан тура (сүйл.) Бул сөздөр англис тилинен кирип, студенттер арасында, негизинен, жаштардын кебинде арбын колдонулат.

Тамаша жана ирониялык маанилердин көп кездешүүсү – студенттик жаргондордун көпчүлүгү юмор жана тамаша аркылуу калыптанат. Ал сөздөр көбүнчө студенттик жашоонун кыйынчылыктарын жеңил кабыл

алууга жардам берет. Мисалы, жакшылар “студенттер”, местныйлар “1-курстан башка жогорку курстун студенттери”. Ошондой эле, студенттердин күндөлүк турмушунда, окуу жараянында көп айтылбаса да, ар түрдүү оюн-зооктордо, кечелерде, студенттик КВНдерде колдонулган жаргондор бар. Буларда күлкүлүү эффекти жаратуу максатында маанилик, кызматтык ж.б. жалпылыктардын, белгилердин негизинде чыгармалардын аталыштары, үзүндүлөрү, окуялар, таамай айтылыштар жаргондук мааниге өтөт. Мисалы: Адам болгум келет «сессиядан кийин», Ажал ордуна, Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга, Кылым карыгар бир күн «экзамен», Эрте келген турналар «биринчи курстун студенттери», Жараланган жүрөк «экзаменден карызы бар студент», Каркыралар кайтканда «бүтүрүүчү курстун студенттери»...» ж.б. [4:102].

Белгилүү бир түшүнүк же көрүнүш ар кандай аймактардагы студенттик чөйрөлөрдө ар башкача аталышы мүмкүн. Алсак, Ысык-Көл университетинде «чыр жыргал» коңгуроо, «Али баба жана кырк каракчы» факультеттин деканы менен окутуучуларды, «тептирүү» тааныш окутуучу аркылуу баа алууну, «старчын» старостаны, «илимий кашар» аудиторияны, ал эми «көнүл жубатар» кураторду түшүндүрсө [5:212], бул сөздөр Ош мамлекеттик университетинде жаргон катары колдонулбайт.

Студенттик жаргондор коммуникациянын өзгөчө формасы катары бир катар маанилүү функцияларды аткарат. Алар студенттердин күнүмдүк байланыштарын жеңилдетип, социалдык идентификацияны бекемдөөгө, эмоциялык экспрессияны күчөтүүгө көмөк көрсөтөт [7]. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, жаргон сөздөр студенттер арасында гана түшүнүктүү болгон коддолгон маалымат катары да колдонулушу мүмкүн. Студенттик жаргондордун негизги функцияларын төмөнкүдөй бөлүп кароого болот:

1. Коммуникативдик функция – студенттердин ортосундагы сүйлөшүүнү жөнөкөйлөтүү жана тездетүү. Жаргон сөздөр көбүнчө расмий эмес, бейрасмий баарлашуу чөйрөсүндө колдонулат жана студенттик жашоонун өзгөчө мүнөзүн чагылдырат.

2. Экспрессивдик функция – эмоцияны күчөтүү жана тилдик боёк берүү. «Студенттик жаргондордун эң эле мүнөздүү белгилеринин бири күчтүү эмоционалдуулугу болуп эсептелет» [5:11]. Студенттер жаргондорду өздөрүнүн эмоциялык абалын күчөтүү жана

билдирүүнүн таасирин арттыруу үчүн колдонушат.

3. Коддолгон функция – жабык маалыматты берүү. Кээ бир жаргон сөздөр студенттик топторго гана түшүнүктүү болуп, сырдуу мааниге ээ болушу мүмкүн. Алсак, студенттер кээ бир окутуучуларды өз атынан атабай, алардын кебинде колдонулган сөздөрүнө жараша ат коюшуп, өздөрүнүн чөйрөсүндө гана урунушат: Мисалы, “эй кызым эй”, “майли го” (ушул сөздү көп колдонгон окутуучунун аты). Мындай сөздөр адатта университеттик жашоонун өзгөчө реалдуулуктарын чагылдырат жана алардын колдонулушу өтө тар чөйрө менен да чектелет.

Студенттик жаргондор убакыттын өтүшү менен колдонуудан чыгышы мүмкүн. Аны коомдук өзгөрүү, жаңылануу, муундардын алмашуусу сыяктуу факторлор менен түшүндүрүүгө болот. Мисалы, буга убагында студенттик жаргон катары колдонулган эл аралык баа «орто баа», кайырмак «жаман баа», куйрук «тапшыра албаган экзамен, зачет», пенсия «стипендия», согуш «сессия» деген сыяктуу жаргон сөздөр бүгүнкү күндө студенттик чөйрөдө колдонулбай калгандыгы далил.

Учурда студенттик жаргондордун өнүгүүсүнө таасир эткен факторлордун негизгилери төмөнкүлөр:

Социалдык тармактар жана интернет. Жаштардын көбү өз ара байланышта болуу үчүн социалдык медианы жана мессенжерлерди колдонушат. Бул жаңы жаргондордун жаралышын шарттайт.

Глобалдашуу жана англис тилинин таасири. Англис тилинин доминациясы студенттик жаргондорго да чоң таасир этет. Мисалы, краш (англ. crush – жактырган адам), тренд – (англ. trend – «багыт», «негизги агым», «өнүгүү тенденциясы»), гоу (англ. Go сөзү - кыймылдоону, барууну билдирет). Бул сөздөр жаштар арасында да кеңири колдонулат.

Жогоруда айтылган факторлор студенттик жаргондордун активдүү өнүгүшүн камсыздап, алардын тилдик жана социалдык маанисин арттырат [8]. Ушундай өзгөрүүлөр жаргондун өзгөчө бир динамикалык структурага ээ экенин көрсөтөт.

Студенттик жаргондор тематикалык жактан төмөнкүдөй бөлүнөт:

Тематикалык классификация:

Колдонулган адабияттар

1. Апсаматова Э.Дж., Стемповская Э.К. Жаштардын иденттүүлүк кризиси жана жашоонун маанисин издөө Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, №2 (118), 94-99-б. – URL: http://lib.knu.kg/files/2024/vknu_2_118_2024.pdf

Окуу процессине байланыштуу:

"Зач" (зачёт) – экзамен же тесттен ийгиликтүү өтүү.

"Акабиз" - чат gpt

Депрессия башталды – модул же сессия

Таю – сабактан качуу

Жакшылар – студенттер

Местный – 1-курстан жогорку курстун студенттери

Студенттик турмушка байланыштуу:

"Общага" (жатакана) – студенттер жашаган жатакана.

Экономикалык жагдайга байланыштуу:

"Голодный студент" – акчасыз студент

Жаргондор лексика-семантикалык жана синтаксистик ыкмалар аркылуу калыптанат.

1. Лексикалык-семантикалык ыкма. Бул топко адабий тилде колдонулган, тыбыштык жактан дал келген, бирок мааниси боюнча так же кескин айырмаланган сөздөр кирет. Мисалы, жакшылар деген сөздүн адабий тилдеги мааниси "Бир нерсенин оң маанидеги сапаты" болсо, жаргондо ал «студенттер» маанисин туюнтат.

2. Синтаксистик ыкма. Бул ыкмада адабий тилдеги эки же андан көп сөз айкалышып, жаңы маанини жаратып, белгилүү бир социалдык топтун тилине мүнөздүү болуп калат. Мисалы, тайып ийүү – «сабактан качуу», эрте келген турналар – «биринчи курс студенттери», караңгы үйдө каман күркүрөйт – «экзамен» дегенди билдирет.

Корутунду. Студенттик жаргондор жаштардын социалдык идентификациясын, тилдик динамикасын жана маданий интеграциясын калыптандырууда маанилүү роль ойнойт. Ошондой эле, жаргондор студенттик чөйрөдө коммуникацияны жеңилдетип, маалымат алмашууну ыкчамдатууга жардам берет. Демек, жаргондордун негизги өзгөчөлүгү — алардын колдонуу чөйрөсүнүн өтө чектелгендиги. Алар, негизинен, белгилүү бир социалдык топтордун ичинде гана түшүнүктүү болуп, ошол чөйрөдөгү коммуникация үчүн кызмат кылат. Эгерде сүйлөшүү расмий мүнөзгө өтсө же кеңири коомдук деңгээлде жүргүзүлсө, жаргон колдонгон адамдар жалпы кабыл алынган адабий тилге өтүүгө тийиштүү болот [6:35].

2. Калинин А.В. Лексика русского языка. -3-е изд. – Москва: Изд-во Московского университета, 1978.
3. Смолина М.Н. Стилистически сниженная лексика современного польского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.03. – Киев, 1990, 24 с. – URL: C:\Users\User\Downloads\autoref-obektivatsiya-kharakteristiki-cheloveka-vo-frantsuzskoi-argoticheskoi-frazeologii (1).pdf
4. Гапарова Ч. Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы. – Ош: Vega, 2008, 144-б.
5. Крысин Л.П. Социальные жаргоны // Семья и школа, 2002, № 8, с. 34-35.
6. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. – Бишкек: «ЖЭКА» Лтд, 1999, 256-б. – URL: https://nbisu.moy.su/_ld/3/313_Mamytov_azyrkyk.pdf
7. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, No. 3(119), 38-45-б. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-38-45.
8. Сулайманова Р.Т., Бообаева Н.А. Жогорку окуу жайларда болочок мугалимдерди даярдоонун илимий-теориялык негиздери // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, No. 3(119), 45-49-б. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-45-49.

Рецензент: к.п.н., доцент Мадумарова М.

УДК 614.2:37.018.43
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-58-61

Джумагулов Э.К.
Эл аралык жогорку медицина мектеби
Джумагулов Э.К.
Международная высшая школа медицины
Dzhumagulov E.K.
International Higher School of Medicine

**САНАРИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК: МЕДИЦИНАЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ
КОНТЕКСТЕГИ ТҮШҮНҮК, ТҮЗҮЛҮШ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮК
ЦИФРОВАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ: ПОНЯТИЕ, СТРУКТУРА И СПЕЦИФИКА
В КОНТЕКСТЕ МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
DIGITAL COMPETENCE: CONCEPT, STRUCTURE AND SPECIFICITY
IN THE CONTEXT OF MEDICAL EDUCATION**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада санариптик компетенттүүлүк түшүнүгү коомдун глобалдык санариптештирүүсүнүн контекстинде актуалдуу болгон көп компоненттүү категория катары каралат. Санариптик компетенттүүлүктүн аныктамасына жана структурасына ар кандай ыкмалар талданат, анын негизги аспектилер, анын ичинде техникалык, когнитивдик, социалдык жана этикалык компоненттери баса белгиленет. Медициналык билим берүүнүн санариптик компетенттүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүнө өзгөчө көңүл бурулат, мында ал кесипкөй багытталган өзгөчөлүктөргө ээ болот. Макалада келечектеги дарыгерлердин санариптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү үчүн педагогикалык шарттарды жана технологияларды мындан ары изилдөө зарылчылыгы баса белгиленет.

Аннотация: В статье рассматривается понятие цифровой компетентности как многокомпонентной категории, актуальной в условиях глобальной цифровизации общества. Анализируются различные подходы к определению и структуре цифровой компетентности, выделяются ее ключевые аспекты, включая технические, когнитивные, социальные и этические компоненты. Особое внимание уделено специфике цифровой компетентности в медицинском образовании, где она приобретает профессионально ориентированные черты. Статья подчеркивает необходимость дальнейшего исследования педагогических условий и технологий формирования цифровой компетентности будущих врачей.

Abstract: The article examines the concept of digital competence as a multi-component category that is relevant in the context of global digitalization of society. Various approaches to the definition and structure of digital competence are analyzed, its key aspects are highlighted, including technical, cognitive, social and ethical components. Particular attention is paid to the specifics of digital competence in medical

education, where it acquires professionally oriented features. The article emphasizes the need for further research into the pedagogical conditions and technologies for the formation of digital competence of future doctors.

Негизги сөздөр: санариптик компетенттүүлүк; санариптик сабаттуулук; медициналык билим берүү; кесиптик компетенциялар; санариптик трансформация.

Ключевые слова: цифровая компетентность; цифровая грамотность; медицинское образование; профессиональные компетенции; цифровая трансформация.

Keywords: digital competence; digital literacy; medical education; professional competencies; digital transformation.

Информационная компетентность напрямую связана с общим образованием, то есть представляет собой взаимосвязанный комплекс знаний и навыков, обеспечивающих успешное освоение различных учебных предметов [9]. Цифровая компетентность как научная категория стала объектом активного изучения в последние десятилетия в связи с интенсивной цифровизацией всех сфер общественной жизни. Особую значимость это понятие приобретает в контексте профессионального образования, где цифровые технологии становятся неотъемлемой частью профессиональной деятельности. В связи с этим возникает необходимость адаптации систем к новым реалиям, что требует пересмотра существующих методик и подходов к обучению. Поэтому всё чаще ведутся разговоры и выдвигаются предложения о необходимости реформирования сферы образования, а также этот вопрос активно обсуждается на международных симпозиумах и конференциях [10]. В данной статье рассматриваются теоретические основы цифровой компетентности, ее структура и специфика в медицинском образовании.

Теоретические подходы к определению цифровой компетентности. Анализ научной литературы позволяет выделить несколько ключевых подходов к пониманию цифровой компетентности. Е.Л. Варганова и М.И. Макеенко определяют ее как способность эффективно использовать цифровые технологии для решения профессиональных и повседневных задач, подчеркивая интегративный характер, включающий технические, когнитивные и социальные аспекты [1]. А.В. Федоров акцентирует внимание на этической составляющей, отмечая, что цифровая компетентность предполагает не только владение технологиями, но и осознание ответственности за их использование [2].

Зарубежные исследователи, такие как Р. Gilster и Y. Eshet-Alkalai, рассматривают

цифровую компетентность через призму цифровой грамотности, выделяя такие компоненты, как информационная грамотность, визуальная грамотность, критическое мышление и способность к самообучению в цифровой среде [4; 5]. А. Ferrari в рамках проекта DigComp предлагает модель, включающую пять ключевых областей: информационную грамотность, коммуникацию, создание контента, безопасность и решение проблем [6]. Этот подход получил широкое признание и используется в образовательных программах различных стран.

Эволюция понятия цифровой компетентности. Понятие цифровой компетентности прошло значительную эволюцию, отражая изменения в технологиях и общественных потребностях. В 1990-х годах, с распространением персональных компьютеров и Интернета, акцент делался на технической грамотности – умении пользоваться компьютером и базовыми программами. Р. Gilster в своей книге «Digital Literacy» (1997) одним из первых предложил рассматривать цифровую грамотность как способность понимать и использовать информацию в цифровом формате [4].

С развитием социальных сетей и мобильных технологий в 2000-х годах понятие цифровой компетентности расширилось, включив социальные и этические аспекты. Н. Jenkins в работе «Confronting the Challenges of Participatory Culture» (2009) подчеркивает важность цифровой культуры (digital culture), которая предполагает не только технические навыки, но и способность к сотрудничеству, творчеству и критическому мышлению в цифровой среде [8].

В 2010-х годах, с появлением больших данных, искусственного интеллекта и интернета вещей, цифровая компетентность стала рассматриваться как ключевой элемент профессиональной подготовки. А. Ferrari в рамках проекта DigComp, инициированного Европейской комиссией, предложил модель

цифровой компетентности, которая включает 21 конкретный навык, объединенный в пять областей: информационная грамотность, коммуникация, создание контента, безопасность и решение проблем [6]. Эта модель стала основой для разработки образовательных программ в странах Европейского союза.

Структура цифровой компетентности может быть представлена как система взаимосвязанных компонентов, каждый из которых играет важную роль в формировании способности человека эффективно функционировать в цифровой среде. И.В. Лебедева и О.А. Козлова выделяют следующие компоненты цифровой компетентности:

- **когнитивный** – способность анализировать, интерпретировать и критически оценивать цифровую информацию;

- **технический** – владение навыками работы с цифровыми устройствами и программным обеспечением;

- **коммуникативный** – умение взаимодействовать в цифровой среде, включая использование социальных сетей и телекоммуникационных технологий;

- **этический** – понимание норм и правил поведения в цифровой среде, включая вопросы конфиденциальности и безопасности данных [Лебедева, Козлова, 2021].

Специфика цифровой компетентности в медицинском образовании. В контексте медицинского образования цифровая компетентность приобретает профессионально ориентированные черты. И.В. Лебедева и О.А. Козлова подчеркивают, что будущие врачи должны обладать не только навыками работы с медицинскими информационными системами, но и способностью анализировать большие данные, использовать телемедицинские технологии и соблюдать этические нормы при работе с цифровыми ресурсами [3]. J. Barlow отмечает, что цифровая компетентность врачей является критически важной для обеспечения качества медицинской помощи в

условиях цифровой трансформации здравоохранения [7].

Структура цифровой компетентности. Сравнительный анализ существующих подходов позволяет выделить общие и специфические аспекты цифровой компетентности. Общим является признание ее многокомпонентной структуры, включающей технические, когнитивные, социальные и этические аспекты. Однако в медицинском образовании акцент смещается на профессионально ориентированные навыки, такие как работа с электронными медицинскими картами, анализ медицинских данных и использование телемедицинских платформ.

Проблемы и перспективы формирования цифровой компетентности. Несмотря на значительное количество исследований, посвященных цифровой компетентности, остается ряд нерешенных вопросов. Во-первых, отсутствует единое общепринятое определение данного понятия, что затрудняет разработку унифицированных подходов к его формированию. Во-вторых, недостаточно изучены специфические аспекты цифровой компетентности будущих врачей, такие как интеграция цифровых навыков в клиническую практику и формирование цифровой культуры. В-третьих, требуют дальнейшего исследования педагогические условия и технологии, способствующие эффективному формированию цифровой компетентности в медицинском образовании.

Заключение. Цифровая компетентность представляет собой сложное, многокомпонентное понятие, которое требует дальнейшего изучения, особенно в контексте профессиональной подготовки будущих врачей. Разработка теоретических основ и методических подходов к формированию цифровой компетентности в медицинском образовании представляется актуальной задачей, решение которой будет способствовать повышению качества подготовки медицинских кадров в условиях цифровой трансформации здравоохранения.

Список использованной литературы

1. Варганова Е.Л., Макеенко М.И. Цифровая компетентность в современном обществе: теоретические подходы и практические аспекты // Медиа. Информация. Коммуникация, 2020, № 15(3), с. 45-58.
2. Федоров А.В. Цифровая грамотность и медиаобразование: новые вызовы // Образовательные технологии и общество, 2019, № 22(4), с. 12-25.
3. Лебедева И.В., Козлова О.А. Формирование цифровой компетентности будущих врачей: проблемы и перспективы // Высшее образование в России, 2021, № 30(2), с. 78-90.
4. Gilster P. Digital Literacy. – New York: Wiley, 1997.

5. Eshet-Alkalai, Y. Digital Literacy: A Conceptual Framework for Survival Skills in the Digital Era // Journal of Educational Multimedia and Hypermedia, 2004, № 13(1), p. 93-106.
6. Ferrari A. DigComp: A Framework for Developing and Understanding Digital Competence in Europe. European Commission, 2013.
7. Barlow J. Digital Competence in Healthcare: A Necessity for the 21st Century // Journal of Medical Internet Research, 2018, № 20(5), p. 123.
8. Jenkins H. Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century. MIT Press, 2009.
9. Кабылова С.А., Кайдиева Н.К., Таалайбекова Ч.Т. Кенже мектеп окуучулардын маалыматтык-коммуникациялык компетенцияларын калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү // Ж. Баласагын ат. КУУнун Жарчысы, 2023, № 2(114), с. 99-103. ISSN 1694-8033. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=54125239>
10. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Мектеп бүтүрүүчүлөрүн жогорку билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2023, № 2(114), 72-77 б. – DOI 10.58649/1694-8033-2023-2(114)-72-77. – EDN WBQTTK.

Рецензент: к.ф-м.н., доцент Эгамбердиева А.А.

УДК 372.853:37.02(575.2)(04)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-61-66

Дөөлөталиева А.С., Атамбекова Г.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Дөөлөталиева А.С., Атамбекова Г.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Doolotalieva A.S., Atambekova G.A.
KNU J. Balasagyn

ORCID 000-0008-0742-8911

ФИЗИКАНЫ ОКУТУУДА ЭКОЛОГИЯЛЫК МАЗМУНДАГЫ МАСЕЛЕЛЕРДИ КОЛДОНУУ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ USING ECOLOGICAL TASKS IN TEACHING PHYSICS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада физика сабагында экологиялык мазмундагы маселелерди колдонуунун мааниси жана анын окуучулардын билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу жөнүндөгү ролу талкууланат. Экологиялык проблемалар, мисалы, климаттын өзгөрүшү, табигый ресурстардын чектелиши, жаңылануучу энергия булактары жана энергияны үнөмдөө маселелери, физика сабагында жаңы көз караштарды жана чыныгы дүйнө менен байланышкан практикалык тапшырмаларды сунуштайт. Окуучулар экологиялык маселелерди физикалык принциптер менен байланыштырып, алардын күнүмдүк жашоодо колдонулушун терең түшүнүшөт. Экологиялык эксперименттерди жана долбоорлорду түзүү, энергиянын сакталуу закондору жана жаңылануучу энергия булактарынын физикасын изилдөө боюнча методикалык сунуштар берилет.

Аннотация: В статье обсуждается важность использования экологической тематики на уроках физики и ее роль в повышении интереса учащихся к обучению. Экологические проблемы, такие как изменение климата, ограниченность природных ресурсов, возобновляемые источники энергии и энергосбережение, открывают новые возможности при выполнении практических заданий на уроках физики. Учащиеся связывают экологические проблемы с физическими принципами и понимают их применение в повседневной жизни. Даны методические рекомендации по созданию экологических экспериментов и проектов по изучению законов сохранения энергии и физики возобновляемых источников энергии.

Abstract: The importance of using environmental topics in physics lessons and its role in increasing students' interest in learning were discussed in this article. Environmental problems, such as climate change, limited natural resources, renewable energy sources and energy conservation, opened new perspectives and practical tasks related to the real world in physics lessons. Environmental problems with physical principles

students connected and gained a deep understanding of their applications in everyday life. Methodological recommendations for creating ecological experiments and projects, studying the laws of energy conservation and physics of renewable energy sources were given.

Негизги сөздөр: экология; физика; энергия, климат; жаңылануучу энергия; экологиялык эксперименттер; билим берүү.

Ключевые слова: экология; физика; энергетика; климат; возобновляемые источники энергии; экологические эксперименты; образование.

Keywords: ecology; physics; energy; climate; renewable sources of energy; ecological experiment; education.

Учурда экологиялык проблемалардын актуалдуулугу жогорулап, билим берүү системасында да экологиялык билимди өнүктүрүү маанилүү болуп жатат. Физика сабагында экологиялык маселелерди колдонуу окуучулардын айлана-чөйрөгө болгон жоопкерчилигин күчөтүп, алардын илимий-изилдөөчүлүк жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Бул макалада жалпы билим берүүчү мектептерде физиканы окутууда экологиялык мазмундагы маселелерди колдонуу жана анын мааниси каралат.

Заманбап мектеп окуучуларга физика боюнча билимдерди гана бербестен, алардын дүйнө таанымын, анын ичинде экологиялык проблемаларга болгон мамилесин да калыптандырат. Курчап турган чөйрөнү коргоо маселелерин физика курсуна киргизүү табият таануунун мыйзамдары менен климаттын өзгөрүшү, энергиянын натыйжалуулугу, суу жана абанын булганышы сыяктуу реалдуу дүйнөдөгү экологиялык проблемалардын ортосундагы байланышты көрсөтүүгө жардам берет [1].

Физика табияттын негизги мыйзамдарын изилдөөдө жана анын колдонууда айлана-чөйрөнүн бардык аспектилерине таасирин тийгизет. Мектептин физика курсуна айлана-чөйрөнү коргоо маселелерин киргизүү окуучулардын физикалык процесстер менен экологиялык проблемалардын, мисалы, климаттын өзгөрүшү, энергияны үнөмдөө жана айлана-чөйрөнүн булганышы сыяктуу байланыштары жөнүндө аң-сезимдерин өнүктүрүүгө жардам берет.

Физика сабактарындагы экологиялык проблемалар ар кандай предметтик тармактарды интеграциялоонун куралы катары колдонулушу мүмкүн, ошондой эле ХХI кылымдын негизги компетенцияларын өнүктүрүү үчүн: критикалык ой жүгүртүү, маалымат көндүмдөрү, санариптик сабаттуулук жана командада иштөө көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн колдонулат [2].

Физика сабагында экологияга багытталган маселелерди колдонуу:

- Окууну маңыздуураак жана практикага багытталган кылууга мүмкүндүк берет.

- Окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык көндүмдөрүн өнүктүрөт.

- Экологиялык маданиятты жана айлана-чөйрөгө жоопкерчиликти мамилени өнүктүрүүгө көмөк көрсөтөт.

Заманбап санариптик технологиялар (онлайн симуляциялар, сенсорлор, виртуалдык лабораториялар) физика курсунун алкагында экологиялык аспектилерди изилдөө мүмкүнчүлүктөрүн кыйла кеңейтип, мектеп окуучуларына изилдөө жүргүзүүгө, процесстерди моделдештирүү жана маалыматтарды талдоо мүмкүнчүлүгүн берет.

Экологиялык процесстерди түшүнүүдө физика негизги ролду ойнойт. Энергиянын сакталуу закондору, термодинамика, электродинамика жана механика адамдын ишинин айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин анализдөөгө мүмкүндүк берет. Физиканы окутууда экологиялык проблемаларды колдонуу окуучуларга физикалык процесстер менен климаттын өзгөрүшү, энергияны үнөмдөө, айлана-чөйрөнүн булганышы жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу сыяктуу глобалдык экологиялык проблемалардын ортосундагы байланышты түшүнүүгө жардам берет.

Физика курсуна экологиялык аспектилерди киргизүүдө биология, география, химия жана информатикадан алынган билимдерди айкалыштыруу менен дисциплиналар аралык окутуунун принциптерин ишке ашырууга жардам берет. Бул окуучулардын предметке болгон кызыгуусун арттырып, өз алдынча изилдөө жүргүзүүгө түрткү берет.

Учурдагы экологиялык кырдаалды талдап чыгуунун негизинде мектеп окуучуларына экологиялык тарбия берүүдөгү физиканын ролун жана ордун аныктоого болот. Көбүнчө экологиялык кырдаалды

жаратылыштык же техногендик мүнөздөгү авария же кырсыктардын түрлөрү катары элестетишет. Анда ар кайсы убакытта болуп өткөн глобалдуу жана жергиликтүү, масштабдуу жана кичине масштабдагы фактылар аралашып кетет. Сүрөттөп жазуунун бул ыкмасы алсыздык сезимин жана

натыйжада аракет кылуудан баш тартууну пайда кылган себеп-натыйжа байланыштарын издөөгө мүмкүндүк бербейт.

Экологиялык абалды сүрөттө көрсөтүлгөн диаграмма түрүндө көрсөтсө, саналып өткөн кемчиликтерди болтурбай коюуга болот.

Глобалдык экологиялык абалдын компоненттери

Кубулуштарды топторго айкалыштыруунун негизинде ишке ашырылган бул ыкма экологиялык кырдаалды түшүнүүгө жана талдоого өбөлгө түзөт, кубулуштардын ортосундагы себеп-натыйжа байланыштарын аныктоого мүмкүндүк берет жана ар кандай кесиптин өкүлүнө андагы өз ордун жана аракеттенүү ыкмасын табууга мүмкүндүк берет [4].

1. Антропосферанын кеңейиши.

Диаграммадан көрүнүп тургандай, айлана-чөйрөдөгү бардык өзгөрүүлөрдүн түпкү себеби антропосферанын – адамдын жашоо жана ишмердүүлүгүнүн аймагынын кеңейиши болуп саналат. Бул процесс демографиялык кырдаалдын динамикасы менен мүнөздөлөт, ал таблицада келтирилген.

Жер шарынын калкынын өсүшү

Жылдар	1830	1930	1960	1975	1986	1999
Калктын саны, млрд.	1	2	3	4	5	6

2024-жылдагы адамдардын саны интернет булагынан алынган маалыматтар боюнча: Жер шарынын калкы 82 миллион адамга көбөйүп, 8,156 миллиардга жеткен. Дүйнө калкынын саны 82 миллион адамга көбөйүп, 2024-жылдын акырына карата 8,156 миллиардга жеткен [5].

Таблицада 1830-жылдан бери калктын 1 миллиардга өсүшү үчүн 100 жыл талап кылынса, бүгүнкү күндө ошол эле калктын өсүшү 11-15 жылда болуп жатканын көрүүгө болот. Бул экспоненциалдык өнүгүүнү мүнөздөгөн өтө тез өсүү. Бул түрдөгү процесстер реалдуу шарттарда туруктуулугун тез жоготот.

2. **Жаратылыш ресурстарынын түгөнүшү.** Калктын ресурстарга жана энергияга болгон керектөөлөрү калктын санына караганда алда канча ылдам өсүүдө. Ал эми бул билдирүү курмандыктарды талап

кылган илимий-техникалык прогресске түрткү берет. Алсак, 1951-жылдан 1989-жылга чейин калктын саны 1,4 эсе көбөйдү, бул болсо көмүр казып алууну 2,8 эсе көбөйтүүнү талап кылды; электр энергиясын 13,1; май – 16 эсе көп жумшоону талап кылууда. Бирок 1986-жылы Эл аралык энергетикалык конгрессте көмүрдүн запасы болжол менен 430 жылга, мунайдын запасы 35 жылга, газдын запасы 50 жылга жете турганы далилденген.

Ресурстарды керектөөнүн өзгөчөлүгү аларды казып алуудан пайдалануучуга чейин технологиялык тармактардагы жоготуулардын көптүгүнө байланыштуу аларды пайдалануунун өтө төмөн натыйжалуулугу менен байланыштуу болот. Бул коэффициент эксперттер тарабынан болжол менен 3% деп бааланат. Мисалы, энергияны үнөмдөө менен биз азыр энергиянын 50% үнөмдөй алабыз!

3. Айлана-чөйрөнүн булганышы.

Жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу эмес пайдалануу айлана-чөйрөгө материалдардын жана энергиянын эбегейсиз чоң чыгарылышына алып келет, табигый өзүн-өзү тазалоочу механизмдер аларды мындан ары көтөрө албайт. Мындай көлөмдөгү эмиссиялар локализацияланган эмес; алар эбегейсиз зор аралыктарга тарашат. Рим клубунун адистеринин айтымында, акыркы 15 жылдын ичинде өнөр жай газынын эмиссиясы үч эсе дээрлик өскөн. Ушул эле абал эмиссиянын дээрлик бардык башка түрлөрүнө мүнөздүү.

4. Табигый процесстердин өзгөрүшү.

Адамдын иш-аракети өнүгүүнүн ушунчалык деңгээлине жеткендиктен анын жаратылышка тийгизген таасири глобалдуу мүнөзгө ээ болууда. Табигый системалар – атмосфера, кургактык, океан – ошондой эле бүтүндөй планетадагы жашоо бул таасирлерге дуушар болот. Мындай кырдаалда айлана-чөйрөнүн булганышы биосферада болуп жаткан процесстерге таасирин тийгизбей коё албайт.

Акыркы жылдарда төмөнкүдөй өзгөрүүлөр белгиленүүдө: Жердин радиациялык балансынын бузулушу жана парник эффектинин күчөшү, акыркы 50 жылда жер бетине жакын жердеги орточо жылдык температуранын 1°Сден ашык жогорулашы, глобалдык шамал системасынын бузулушу, озон катмарынын бузулушу жана башка кайра кайтарылгыс процесстер.

5. Биологиялык ар түрдүүлүктү кыскартуу. Табигый жашоо чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөр тирүү организмдерге таасирин тийгизбей коё албайт. Тирүү организмдердин көптөгөн түрлөрүнүн санынын кыскарышынын негизги себептери болуп төмөнкүлөр саналат:

1) Адамдын жашоо чөйрөсүн кеңейтүү. Ал үчүн тайга, тундра, бийик тоолор кол жеткис болуп калды. Адам кээ бир жаныбарларды алмаштырат.

2) Жаныбарлардын айрым түрлөрүн кармоонун же жок кылуунун тикелей таасири.

3) Жер аянттарынын өсүп жаткан бөлүгүн активдүү чарбалык ишке киргизүү. Айдоодо, курууда, жол салууда көптөгөн жаныбарлар өлөт.

4) Экологиялык факторлордун өзгөрүшү чектелген толеранттуулук жаңы шарттарда түрлөрдүн нормалдуу көбөйүшүнө тоскоолдук кылып, алардын тукум курут болушуна алып келет.

Экологиялык абалдын жогорудагы кыскача баяндамасынан көрүнүп тургандай **"Табигый процесстердин өзгөрүшү"**

компоненти изилдөө жана физиканы окуп үйрөнүү чөйрөсү болуп саналат. Адамзат үчүн азыр биосферадагы физикалык процесстер жана алардын адамдын иш-аракетинин таасири астында өзгөрүшү жөнүндөгү билимдер мурда болуп көрбөгөндөй маанилүү.

Биосфераны интегралдык динамикалык система катары түшүнүүдө **физиканын ролу** төмөнкүдөй жагдайлар менен аныкталат:

- жердин биосферасын түзгөн жер, суу жана аба физиканын изилдөө объектилери болуп саналат;

- биосферада болуп жаткан көптөгөн процесстер, алардын туруктуулугу бул объекттердин физикалык касиеттерине, ошондой эле биосферанын башка элементтеринин физикалык касиеттерине жараша болот;

- биосферада физикалык процесстер да биологиялык жана башка процесстер менен тыгыз байланышта жүрөт.

Физика көптөгөн табигый мыйзамдарды, айлана-чөйрөнү изилдөө ыкмаларын жана ага максаттуу таасир этүүнү түшүндүрүүдө, ошондой эле жаратылыш кубулуштарын болжолдоодо теориялык негиз болуп кызмат кылгандыктан, мында басымдуу роль ойнойт. Анткени, бул табигый чөйрөнүн абиотикалык (физикалык) жана антропогендик (техникалык) факторлорун түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Жаратылыш ресурстарынын түгөнүп кетүү жана айлана-чөйрөнүн булганышы проблемасын чечүүдө физиканын мааниси чоң, анткени өндүрүштүн бардык заманбап технологиялары физикалык процесстерге негизделген.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктоо үчүн биз физиканын айлана-чөйрөнү коргоо илимдери менен интеграциясы негизделген принциптерди түзөбүз:

- Физика жаратылыш кубулуштары жана процесстери, абалы физикалык параметрлердин жана факторлордун жыйындысы менен аныкталуучу жаратылыш чөйрөсү жөнүндөгү илим катары тарыхый жактан өнүккөн.

- Физика технологиянын теориялык жана эксперименталдык негизи катары жаратылышка антропогендик басымдын бапталышында болгон. Бир жагынан техникалык прогресстин өнүгүшүн камсыз кылса, экинчи жагынан физиканын жетишкендиктеринин негизинде жаралган техникалар айлана-чөйрөнү деформациялап, бузуп жатат.

- Айлана-чөйрөнүн абалын көзөмөлдөө мониторинг системасы менен камсыз кылынат. Ал физикалык, инструменталдык жана аналитикалык методдорго негизделген.

- Физиканын жетишкендиктери жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга негизделген иштеп жаткан технологияларды өркүндөтүү жана жаңы (альтернативдик) технологияларды түзүү үчүн негиз болуп кызмат кылат.

- Экология организмдердин айлана-чөйрө менен өз ара байланышы жөнүндөгү илим катары калыптанган. Социалдык экология бул өз ара аракетте адам коомун камтыйт. Айлана-чөйрө биотикалык, абиотикалык жана антропогендик факторлор менен мүнөздөлөт. Температура, жарыктандыруу, нымдуулук, гравитациялык талаа жана башкалар сыяктуу экологиялык факторлор физиканын салттуу изилдөө предмети болуп саналат. Антропогендик факторго жасалма келип чыккан көптөгөн физикалык кубулуштар кирет.

- Организмдеги кубулуштардын көбү физикалык мүнөздө болот.

- Физиканы экология менен байланыштыруунун негизин биосфералык процесстердин жана экосистемалардын туруктуулугу жөнүндөгү концепция, табигый процесстердеги заттын айлануусу, трофикалык чынжырларда заттын жана энергиянын бөлүштүрүлүшү сыяктуу фундаменталдык экологиянын түшүнүктөрү жана мыйзамдары болууга тийиш.

- Физика менен экологиянын жалпы изилдөө объектилеринин бири айлана-чөйрө болуп саналат. Физикада айлана-чөйрө өз алдынча изилдөө объектиси жана кубулуштардын пайда болуу фону болуп саналат. Экология үчүн айлана-чөйрө физикалык параметрлер менен аныкталуучу жана тирүү жандыктардын жашоо чөйрөсү болуп саналат.

Саналган принциптердин негизинде жүргүзүлүп жаткан физиканы экология менен байланыштыруу экологиялык билим берүүнүн максаттарын жана милдеттерин ишке ашырууга мүмкүндүк берет жана физикалык билим берүүнүн сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Физика сабагында экологиялык маселелерди колдонуу

Физиканы окутууда экологиялык маселелерди камтуу төмөнкү ыкмалар менен ишке ашырылышы мүмкүн:

1. Экологиялык мазмундагы маселелерди чыгаруу

Окуучуларга физикалык эсептерди экологиялык контекстте берүүгө болот. Мисалы:

Мисал 1: Заводдун атмосферага чыгарган көмүр кычкыл газынын көлөмүн эсептөө.

Мисал 2: Күн панелдеринин электр энергиясын өндүрүү натыйжалуулугун талдоо.

Мисал 3: Пластик ташгандыларын кайра иштетүүнүн энергиялык үнөмдүүлүгүн эсептөө.

Механика: транспорттун энергетикалык натыйжалуулугу.

Маселе: 1 тонна жүктү 100 км аралыкка транспорттун ар кандай түрлөрүн (поезд, машина, самолет) колдонуу үчүн керектелүүчү энергияны эсептегиле. Алардын кайсынысы экологиялык жактан таза экенин аныктагыла.

Чыгаруу: $A_{\text{п}}=F \cdot s$, $A_{\text{м}}=F \cdot s$, $A_{\text{с}}=F \cdot s$ жумуш формуласын колдонобуз жана ар кандай унаалар үчүн энергиянын чыгымдарын эсептейбиз.

Жыйынтыгында окуучулар транспорттук тандоонун CO_2 (көмүр кычкыл газына) эмиссиясына тийгизген таасирин талдап чыгышат.

Термодинамика: имараттардын жылуулук изоляциясынын эффективдүүлүгү.

Маселе: Үйдүн ичиндеги температура $+20^\circ\text{C}$, сырты -10°C жана терезенин аянты 10 м^2 болсо, үйдү жылытууга кеткен энергиянын канча бөлүгү терезелер аркылуу жоголорун аныктагыла.

Чыгаруу: $Q=kS\Delta t$ жылуулук берүү законун колдонобуз, мында k – айнектин жылуулук өткөрүмдүүлүк коэффициенти ($1,15 \text{ Вт/м}^2\cdot\text{K}$).

Жыйынтыгында окуучулар энергияны үнөмдөө үчүн физиканы колдонуу менен жылуулук жоготууларын азайтуу жолдорун изилдешет.

Электродинамика: энергиянын альтернативдик булактары.

Маселе: Аянты 50 м^2 болгон батирди электр энергиясы менен камсыз кылуу үчүн канча күн панели талап кылынарын эсептегиле.

Чыгаруу: Биз $P=UI$ кубаттуулугу үчүн формулаларды колдонобуз жана күн панелдеринен суткада өндүрүлгөн энергияны эсептейбиз.

Жыйынтыгында мектеп окуучулары энергиянын кайра жаралуучу булактарына өтүү мүмкүнчүлүктөрүн талдап чыгышат ж.б.у.с.

2. Практикалык эксперименттер жана долбоорлор

-Суу жана аба булгануусун анализдөө – Жергиликтүү аймактагы абанын же суунун булганыш деңгээлин лабораториялык шартта изилдөө.

-Кайра жаралуучу энергия булактарын колдонуу – Окуучуларга шамал генераторун же күн батареяларын жасоо боюнча долбоорлорду ишке ашыруу.

-Жылуулук изоляциясы боюнча эксперименттер – Түрдүү материалдардын жылуулукту сактоо жөндөмдүүлүгүн изилдөө.

3. STEM жана санариптик технологияларды колдонуу

Физика сабагында экологиялык маселелерди санариптик инструменттерди колдонуу менен да анализдөөгө болот:

-PhET симуляторлору – экологиялык маселелерди моделдөө үчүн колдонулушу мүмкүн [3].

-Arduino жана Raspberry Pi – Айлана-чөйрөнү изилдөө үчүн температура, абанын булганышы сыяктуу көрсөткүчтөрдү өлчөөчү приборлорду иштеп чыгуу.

-Геоинформациондук системалар (GIS) – экологиялык анализ үчүн карталарды түзүү.

Экологиялык маселелерди физика сабагында колдонуу окуучулар экологиялык проблемаларды түшүнүп, аларга илимий негизде баа бере алышат: табиятты коргоого жана туруктуу өнүгүү принциптерине кызыгуусу жогорулайт; теориялык билимди практикалык маселелер менен байланыштыруу мүмкүнчүлүгү жогорулайт; изилдөөчүлүк жана долбоорлоо көндүмдөрү өнүгөт.

Физиканы окутууда экологиялык маселелерди пайдалануу окуучулардын айлана-чөйрөнү коргоо боюнча жоопкерчилигин жогорулатууга жардам берет. Экологиялык маселелерди талдоо жана чечүүдө физикалык илимдин негиздерин колдонуу окуучулардын аналитикалык жана чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өркүндөтөт. Ошондуктан, жалпы билим берүүчү мектептерде экологиялык маселелерди физика сабагында кеңири колдонуу маанилүү.

Колдонулган адабияттар

1. Бейсембаева, А. К. Экологиялык билим берүү жана заманбап методдор. – Бишкек: Илим, 2021.
2. Сариева Ж.Т. Физика сабагында экологиялык маселелерди колдонуу // "Кыргыз билим берүү", 2020, № 3(15), 45-52 б.
3. PhET Interactive Simulations. (n.d.). Physics and Environmental Science Simulations. –URL: <https://phet.colorado.edu/>
4. Устойчивое развитие и экологизация школьного образования. – Москва: Ступени, 2003.
5. Режим доступа:
https://www.google.com/search?q=%D1%87%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C+%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F+%D0%BC%D0%BB%D1%80%D0%B4+2024+%D0%B3%D0%BE%D0%B4&rlz=1C1GCEU_ruKG1161&oq=%D0%A7%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C+%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%2C+%D0%BC%D0%BB%D1%80%D0%B4+2024&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqBwgBECEY0AEyBggAEEUYOTIHCAEQIRigATIHCAIQIRigAdIBCjEzNDY2ajBqMTWoAgiwAgHxBUx7XaXLQ8nc8QVMe12ly0PJ3A&sourceid=chrome&ie=UTF-8

Рецензент: к.п.н., доцент Асаналиева Д.Д.

УДК 811.111.001.8 (575.2)

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-66-69

Жолдошбекова Э.А., Иманканова Н.Ш.

М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий-изилдөө университети

Жолдошбекова Э.А., Иманканова Н.Ш.

НИУ Кыргызский экономический университет имени М. Рыскулбекова

Zholdoshbekova E.A., Imankanova N.Sh.

Kyrgyz Economic Scientific Research University named after M. Ryskulbekov

**БИЗНЕС АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ КАЙС СТУДЕЙ МЕТОДОЛОГИЯСЫ
МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЕЛОВОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

CASE STUDY METHODOLOGY IN TEACHING BUSINESS ENGLISH

Кыскача мүнөздөмө: Кейс-стади методологиясы көптөн бери ар кандай тармактарда, анын ичинде бизнес-билимде да эффективдүү жана кызыктуу окутуу ыкмасы болуп саналат. Бул макалада Business English (BE) окутуудагы кейс изилдөөлөрүнүн мааниси изилденип, алардын коммуникация көндүмдөрүн, критикалык ой жүгүртүүсүн жана реалдуу дүйнөдөгү көйгөйлөрдү чечүү жөндөмүн жогорулатуудагы ролун баса белгилейт. Биз кейстерди изилдөө педагогикасынын теориялык негиздерин жана аларды BE окуу пландарына кантип киргизүүнү карап чыгабыз. Андан тышкары, макалада мисалдык изилдөөлөрдү колдонуудагы кыйынчылыктар талкууланат жана динамикалуу жана маңыздуу окуу чөйрөсүн түзүү үчүн аларды жеңүү боюнча стратегиялар сунушталат. Окутуучулар практикалык изилдөөлөрдү колдонуу менен студенттерди дүйнөлүк бизнес коммуникациясынын татаалдыгына жакшыраак даярдай алышат.

Аннотация: Методология изучения кейсов уже давно является эффективным и увлекательным подходом к обучению в различных областях, включая бизнес-образование. В этой статье рассматривается значение изучения кейсов в обучении деловому английскому (BE), подчеркивая их роль в улучшении навыков общения, критического мышления и способностей решения реальных проблем. Мы рассматриваем теоретические основы педагогики изучения кейсов и то, как их можно интегрировать в учебные программы BE. Кроме того, в статье обсуждаются проблемы использования изучения кейсов и предлагаются стратегии их преодоления для создания более динамичной и содержательной среды обучения. Используя изучение кейсов, преподаватели могут лучше подготовить студентов к сложностям глобальной деловой коммуникации.

Abstract: The case study methodology has long been an effective and engaging teaching approach across various fields, including business education. This article explores the significance of case studies in Business English (BE) instruction, emphasizing their role in enhancing communication skills, critical thinking, and real-world problem-solving abilities. We examine the theoretical foundations behind case study pedagogy and how they can be integrated into BE curricula. Furthermore, the paper discusses the challenges of using case studies and proposes strategies for overcoming them to create a more dynamic and meaningful learning environment. By employing case studies, educators can better prepare students for the complexities of global business communication.

Негизги сөздөр: кейс изилдөө коммуникация; бизнес; критикалык ой жүгүртүү; рынок тенденциялары; кыйынчылыктар; мотивация; командада иштөө; карьера; маанилүү көндүмдөр.

Ключевые слова: анализ случая; коммуникация; бизнес; критическое мышление; тенденции рынка; проблемы; мотивация; командная работа; карьера; основные навыки.

Keywords: case study; communication; business; critical thinking; market trends; challenges; motivation; teamwork; career; essential skills.

Introduction

Business English plays a pivotal role in modern communication within international business contexts. Proficiency in Business English is crucial for professionals to succeed in global markets, where English is often the lingua franca of corporate interactions. Traditional teaching methods-lectures, textbook exercises, and vocabulary drills-focus primarily on language structures and grammar, but they do not sufficiently simulate real-world business interactions. One innovative and effective way to bridge this gap is by using the case study methodology, which offers students a hands-on, interactive approach to learning.

A case study presents a real-life or hypothetical business scenario that requires students to engage with the content critically, applying their language skills to solve complex problems. This method encourages deeper

learning and prepares students for the challenges they will encounter in their careers. It not only enhances their language abilities but also fosters critical thinking, teamwork, and decision-making skills, all of which are essential in any business environment.

Theoretical Framework of Case Study Methodology

The case study approach is rooted in experiential learning theory, as developed by Kolb [1984]. Kolb proposed that learning is a cyclical process involving concrete experience, reflective observation, abstract conceptualization, and active experimentation. Case studies align closely with this model because they provide students with an opportunity to engage with real-world scenarios, reflect on their responses, and experiment with different solutions. Through this process, learners can gain new insights and refine their understanding of business concepts.

Moreover, Stake [1995] argued that case studies allow students to investigate complex, real-life issues in depth, within their authentic context. By analyzing a case, students can explore the nuances of decision-making, risk management, and organizational behavior, all while using the language of business. This provides a richer learning experience compared to traditional, passive forms of instruction.

Benefits of Using Case Studies in Business English Teaching

Real-World Application: Case studies present students with practical business challenges, which they must address using the language and concepts of the field. This approach bridges the gap between theoretical knowledge and its practical application, equipping students with the skills they need to navigate real business environments. Whether analyzing a marketing campaign, negotiating a contract, or resolving a crisis, students learn to communicate effectively in business scenarios they are likely to face.

Example: A case study could involve a multinational company attempting to launch a product in a foreign market. Students would need to analyze market trends, identify key stakeholders, and propose a strategy using appropriate Business English terms and structures.

Development of Critical Thinking and Problem-Solving Skills: Business decisions often involve complex factors that require careful consideration. Case studies encourage students to think critically about multiple solutions to a problem, assess their potential outcomes, and make informed decisions. This process sharpens their analytical thinking, making them better prepared for business challenges in real life.

Example: A case study about a company facing an ethical dilemma could challenge students to consider different perspectives, evaluate the consequences of each option, and decide on the best course of action.

Improved Communication Skills: One of the core objectives of Business English is to enhance students' communication abilities in both spoken and written forms. Case studies require students to engage in group discussions, debates, and presentations, all of which foster language proficiency. In addition, written case analysis allows students to practice formal business writing, such as reports, emails, and proposals, while using professional vocabulary and structures.

Cultural Awareness and Global Perspectives: In today's globalized economy, understanding cultural differences is a key to effective communication. Case studies often

involve international scenarios, helping students recognize cultural variations in business practices, negotiation styles, and leadership approaches. This prepares them to interact confidently in cross-cultural environments.

Example: A case study could focus on a company's efforts to expand into an emerging market, requiring students to consider cultural factors such as language barriers, local business practices, and legal regulations.

Engagement and Motivation: Case studies make learning more engaging by involving students in active problem-solving. Rather than passively receiving information, students work collaboratively to analyze and resolve real business challenges. This approach fosters intrinsic motivation, as students see the relevance of their learning to their future careers.

Practical Implementation of Case Studies in Business English

Integrating case studies into Business English instruction requires careful planning and thoughtful execution. There are several ways in which case studies can be incorporated into the classroom to maximize their impact.

Group Discussions and Collaborative Problem-Solving: Case studies can be presented to students in groups, with each group analyzing different aspects of the case. Groups can then present their findings and solutions to the class, fostering collaboration and peer learning. This method also encourages students to develop their speaking skills in a business context.

Role-Playing and Simulations: Role-playing exercises are a powerful tool for engaging students in case study scenarios. Instructors can assign different roles [e.g., CEO, marketing manager, HR specialist] to students, who then act out their responses to the case, simulating real-world business interactions. This not only enhances speaking and listening skills but also helps students practice negotiation, persuasion, and conflict resolution.

Example: In a case study involving a corporate merger, students could role-play meetings between executives from both companies, using Business English to negotiate terms and resolve potential conflicts.

Written Case Analysis: Assigning written reports or essays based on case studies allows students to practice formal business writing. They must synthesize information, present their analysis, and justify their recommendations in a clear, structured manner. This activity also reinforces the key business concepts and vocabulary.

Example: A written assignment could ask students to analyze a company's financial strategy based on a case study, using Business English terminology to present their findings.

Debates and Presentations: After analyzing a case, students can participate in debates or present their solutions to the class. This not only strengthens their oral communication skills but also encourages them to defend their positions and respond to counterarguments in a professional manner.

Challenges of Using Case Studies

While case studies offer significant benefits, they also present challenges for instructors. One common issue is the time commitment required to prepare and facilitate case study discussions. Instructors need to carefully select cases that are relevant, engaging, and appropriate for the students' proficiency level. Additionally, managing group dynamics can be challenging, as some students may dominate the discussion while others may remain passive.

To address these challenges, instructors can:

- Provide clear guidelines for group work to ensure balanced participation.
- Choose cases that are accessible to all students, taking into account their language proficiency and background knowledge.
- Offer feedback on group discussions and written analyses to encourage continuous improvement.

Conclusion

The case study methodology is a powerful tool for teaching Business English. It not only allows students to engage with real-world business scenarios but also helps them develop essential skills such as critical thinking, communication, and decision-making. By incorporating case studies into their teaching practices, educators can create an interactive, student-centered learning environment that prepares students for the challenges they will face in their professional lives. Despite the challenges of implementing case studies, the benefits far outweigh the difficulties, making this approach a valuable addition to Business English instruction.

References

1. Kolb D.A. Experiential learning: Experience as the source of learning and development. Prentice-Hall, 1984.
2. Stake R.E. The art of case study research. Sage Publications, 1995.
3. Yin R.K. Case study research: Design and methods. Sage Publications, 2014.
4. Simons H. Case study research in practice. Sage Publications, 2009.
5. Gibbons M., Limoges C., Nowotny H., Schwartzman S., Scott P., & Trow M. []. The new production of knowledge: The dynamics of science and research in contemporary societies. Sage Publications, 1994.
6. Christensen C.R., & Hansen A.J. Teaching and the case method: Text, cases, and readings. Harvard Business School Press, 1987.

Рецензент: к.п.н., доцент Бийназарова Н.С.

УДК 371.4

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-69-74

Жуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Төрбаева М.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Жуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Төрбаева М.А.

КНУ имени Ж. Баласагына

Jumataeva A.S., Nazarbekova B.J., Torobaeva M.A.

KNU J. Balasagyn

**УЛГАЙГАН АДАМДАРГА СЫЙ-УРМАТ МАМИЛЕ ЖАСООГО ЖЕТКИЛЭН
ӨСПҮРҮМДӨРДҮ ТАРБИЯЛООНУН МОДЕЛИ
МОДЕЛЬ ВОСПИТАНИЯ У СТАРШИХ ПОДРОСТКОВ УВАЖИТЕЛЬНОГО
ОТНОШЕНИЯ К ПОЖИЛЫМ ЛЮДЯМ
MODEL OF UPBRINGING IN OLDER ADOLESCENTS RESPECT
FOR ELDERLY PERSONS**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала улгайган адамдарга сый-урмат мамиле жасоого жеткилен өспүрүмдөрдү тарбиялоонун моделин изилдейт. Себеби бүгүнкү заманбап доордо кыргыз коомунда ааламдашуу кыргыз коомунун муундар аралык мамилесине да өтө тереңинен таасир берип, кыргыздын салттуу улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо, аялга болгон мамиле улууга, кызга болгон мамиле сыяктуу мамилелерди дагы толугу менен түп тамыры менен өзгөртүп жатат. Макаланын негизин түзгөн курамы бири-бири менен тыгыз байланышкан: концептуалдык, мазмундук, ишмердүүлүктү-уюштуруучулук, технологиялык жана натыйжалуу-диагностикалык деп аталган беш модель анализге алынды. Ал эми улгайган адамдарга сый-урмат мамиле жасоого жеткилен өспүрүмдөрдү тарбиялоонун моделин иштеп чыгуудагы негизги методологиялык багыттарды жалпылоодо тарбияны уюштуруунун өзөктүү принциптери аныкталды. Макалада фольклордук багыттагы адабияттардын обзору жасалды, жергиликтүү эпос жана санжыралар, макалалар анализделди. Сунушталып жаткан моделдин методологиялык блогунда иштелип чыккан улгайган адамдарга сый-урмат мамиле жасоого тарбиялоонун негизги максаттары тарбиялык ишмердүүлүктүн мазмунунун өзөгүн түздү.

Аннотация: В данной статье исследуется модель воспитания у старших подростков уважительного отношения к пожилым людям. Поскольку сегодняшний процесс глобализации глубоко изменил отношения между поколениями в кыргызском обществе, уважение к старшим, уважение к младшим, отношение к женщинам, сыновьям и дочерям вышло из традиций. Традиционная форма межпоколенческих отношений, положенная в основу статьи, проанализирована на основе пяти моделей, тесно связанных между собой: концептуальная, содержательная, деятельностно-организационная, технологическая и эффективно-диагностическая. Ключевые принципы организации обучения были определены в обобщении основных методических направлений разработки модели воспитания у подростков уважительного отношения к пожилым людям. В статье проводится обзор фольклорной литературы, анализируются статьи. Основные задачи воспитания уважительного отношения к пожилым людям, сформулированные в методологическом блоке модели, легли в основу отбора содержания воспитательной деятельности.

Abstract: This article examines the model of educating older adolescents to respect the elderly. Since the current process of globalization has profoundly changed the relations between generations in Kyrgyz society, respect for the elders, respect for the younger, attitudes towards women, sons and daughters came out of tradition. The traditional form of intergenerational relations, which is the basis of the article, is analyzed on the basis of five models of which are closely related to each other: conceptual, meaningful, activity-organizational, technological and effective-diagnostic. The key principles of the organization of training were defined in the generalization of the main methodological directions for the development of a model of upbringing in adolescents a respectful attitude towards the elderly. The article provides an overview of folklore literature, analyzes the articles. The main tasks of fostering a respectful attitude towards the elderly, formulated in the methodological block of the model, formed the basis for the selection of the content of educational activities.

Негизги сөздөр: улуттук каада-салттар; билим берүү; этнопедагогика; улуу жана жаш муундар; сый мамилеси; модель; педагогикалык принциптер.

Ключевые слова: национальные обычаи; воспитание; этнопедагогика; старшее и младшее поколения; уважительное отношение; формы проявления; педагогические условия.

Keywords: national customs; education; ethnopedagogy; older and younger generations; respectful attitude; forms of manifestation; pedagogical conditions.

Улгайган курактагыларга сый мамиле жасоо көптөгөн аныктоочу факторлор менен шартталган көп аспекттүү, интегративдүү билим берүү болуп саналат, ошондуктан инсанды ушул сапатка тарбиялоону кандайдыр бир бүтүн системалуулук катары түшүнүү зарыл. Бул системаны негиздөө үчүн, ошондой эле далилдене турган гипотезаны верификациялоо максатында улуу муундардын өкүлдөрүнө сый-урмат мамиле жасоого

жетикелен өспүрүмдөрдү тарбиялоонун модели иштелип чыккан.

Ушул жаштагы өспүрүмдөрдү тандап алуу көптөгөн изилдөөчүлөрдүн ой-пикирлери менен шартталган, анткени дал ушул мезгилде улгайган адамдарга болгон терс маанайдагы мамилелер көбүрөөк байкалат [4; 5; 6; 8]. Мына ушуга байланыштуу ортоңку звенодогу окуучуларда карылык курак туурасында жакшы ой-пикирлерди калыптандыруу жана улгайган адамдарга карата сый мамиле

жасоого тарбиялоо боюнча максаттуу иш-аракеттерди жүргүзүү зарылчылыгы келип чыгууда.

Изилдөөчүлөрдүн негизинде Ю.Ю. Шкарина улуу муундардын өкүлдөрүнө түшүнбөөчүлүк, кыжырдануу жана кайдыгер мамиле жасоо мүнөздүү болгон 14-16 жаштагы жетилип калган улан-кыздарга карыларга болгон боорукерлик сезимин калыптандырууга жетишээрлик көңүл буруу зарылчылыгы жөнүндө өз оюн айтып келет [4].

Өспүрүмдөр менен улгайган адамдардын ортосундагы диалогду орнотуу Е.В. Ермолаева тарабынан негизделген. Автор, өспүрүмдөр өздөрүнүн чоң-ата, чоң-энелери менен өтө тыгыз генетикалык байланышта, жакындыкта экендигине карабастан, алардан өтө тездик менен алыстоодо деп белгилейт. «Тилекке каршы бул эки муундун өкүлдөрү тең бири-бирине кандай жакын экендиктерин түшүнүшпөйт. Өспүрүм куракты жана карылыкты бириктирген нерсе бул эки муундун өкүлдөрүнүн кризиси деп аталат. Бул экөөнө карама-каршылык мүнөздүү, себеби баардык эле кризистин ядросу келишпестик болуп саналат. Ошону менен бирге, бул эки курак үчүн терең биологиялык өзгөрүүлөр жана коом менен болгон мамилелердеги татаалдыктар мүнөздүү» [1].

М.И. Постникова дагы өспүрүм курактагы муундар ортосундагы конструктивдүү мамилелердин түзүлүшүн машакаттуу мезгил деп эсептейт. Тарбиялык өнүгтөн караганда бул куракты автор стратегиялык керектүү учур деп белгилейт, анткени аталган курак баардык эле терс көрүнүштөрдү гана эмес, келечектеги жашоону тандоодо жардам бере турган маданий баалуулуктарды бат кабыл алууга жөндөмдүү. Ушул этапта улуу муундун өкүлдөрү менен болгон турмуштук тажрыйба алмашуу өспүрүмгө келечектеги жашоо жолун тандап алууга, өзүнүн жекече баалуулуктар системасын, этикалык өздүк аң-сезимин калыптандырууга жардам берет [7].

Ушуга байланыштуу улгайган адамдарга сый-урмат мамиле жасоо тарбиясынын иштелип чыккан модели биринчи кезекте 13-16 жаштагы өспүрүмдөр менен тыгыз мамиледе болууга багытталган.

Педагогикалык моделдөө тарбия процессин ирээтке келтирүүгө жана аны ачык-айкын көрүүгө, ошондой эле билим берүүнү уюштуруунун айкындыгында сабактан сырткаркы ишмердүүлүктүн алкагында ийгиликтүү тарбиялык иш-аракеттердин шарттарын аныктоого мүмкүндүк берет. Бул

моделдин иштөө функцияларынын чектеринин көрсөтүлүшү жалпы билим берүү уюмдарында гана эмес, кошумча билим берүү, маданий эс алуу мекемелеринде да аны колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болууну камсыз кылуу үчүн киргизилген.

Моделдин курамы бири-бири менен тыгыз байланышкан: концептуалдык, мазмундук, ишмердүүлүктү-уюштуруучулук, технологиялык жана натыйжалуу-диагностикалык деп аталган беш бөлүктөн турат.

Моделдин баштапкы концептуалдык блогу максаттуу жана методологиялык компоненттер менен сунушталган.

Педагогикалык моделдин максаттуу компонентинин өзөгүн тарбиялык иштин жалпыланган максаты түзөт, бул өзүнө тарбиялануучулардын геронтологиялык билимдеринин системасынын калыптанышын, муундар аралык мамилелердин оң маанайга багытталышын жана улгайган адамдар менен баалуулуктардын негизинде карым-катнаш түзүүнү камтыйт [10]. Аталган педагогикалык максат төмөндөгү милдеттердин системасын чечүү менен ишке ашырылат:

- карылык мезгил, анын көйгөйлөрү жана өзгөчөлүгү, ошондой эле улгайган адамдар менен социалдык-маданий, социалдык-педагогикалык иштерди жүргүзүү жөнүндө системдүү ой-пикирлерди калыптандыруу;

- үй-бүлөөнүн тарыхы жана кыргыздардын элдик маданиятындагы улууларга болгон сый-урмат жөнүндөгү түшүнүктөрдү, билимдерди кеңейтүү;

- окуучулардын келечектеги жаш курактары жөнүндөгү маселелерди актуалдаштыруу (өзүнүн жашоосундагы улгайган курагындагы мезгилге туура багыт берүү, карылык мыйзам ченемдүү көрүнүш жана ал курак адамдын жашоосундагы эң маанилүү учур экендигин өспүрүмдөргө өтө кылдаттык менен туура түшүндүрүү);

- окуу-тарбия процессинен тышкаркы учурларда муундар аралык мамилелерге балдардын аяр, жылуу, оң маанайда болуусун калыптандыруу.

Методологиялык компонент улгайган адамдарга карата сый мамиледе болууга тарбиялоону уюштуруунун негизги жоболорун жана принциптерин өзүнө камтыйт.

Улгайган адамдарга сый мамиле жасоого тарбиялоонун методологиялык моделин иштеп чыгуу үчүн тарбияны өркүндөтүү үчүн иштелип чыккан системдүүлүк, ишмердүүлүк, гумандуулук, инсандын өнүгүүсүнө багыттоо

жана маданий ыкмаларадын негизги жоболору методологиялык негиз катары кызмат аткарышты.

Системдүү иликтөөгө басым жасоо тарбия процессин тарбиялоонун формаларын, ыкмаларын, мазмунун жана максатын өзүнө камтыган бири-бирине эриш-аркак байланыштыгы жана бири-биринен көз каранды болгон компоненттердин системасы катары изилдөөгө мүмкүндүк берет. Дагы айта кетчү нерсе бул системдүү иликтөө окуучулардын баалуулуктардын негизинде калыптануучу сапаттарына таасир тийгизген айлана-чөйрөнүн, социалдашуунун көптөгөн субъектилеринин жана тарбия процессинин ар кандай факторлорун эсепке алууга шарт түзөт.

Бул моделди иштеп чыгуудагы негизги методологиялык багыттарды жалпылоодо тарбияны уюштуруунун өзөктүү принциптери аныкталды жана ушул моделге ылайыкталып шарттуу түрдө жалпы педагогикалык жана спецификалык деген эки топко бөлүндү.

Жогоруда айтылган жалпы педагогикалык принциптерге төмөндөгүлөр кирет:

- билгичтүүлүк жана активдүүлүк принциби,
- тарбиялык таасир этүүлөрдүн биримдиги принциби,
- тарбия ишмердүүлүгүнүн гумандуулук багыты принциби,
- тарбия ишмердүүлүгүнүн демократиялык мүнөзү принциби,
- маданий айкалыштуулук принциби.

Сунушталып жаткан моделдин методологиялык блогунда иштелип чыккан улгайган адамдарга сый-урмат мамиле жасоого тарбиялоонун негизги максаттары тарбиялык ишмердүүлүктүн мазмунунун өзөгүн түздү.

Моделдин мазмундук блогу улгайган адамдарга сый-урмат мамиле жасоону карылык курактын баалуулуктарын, улуу муундардын тажрыйбасын, коомго сиңирген эмгегин жылуу эмоция жана улуу адамдар менен мамиле түзүүнү оң маанайда кабыл алууну, ошондой эле улгайган адамдарга болгон камкордук жана көмөктөшүү алардын жаш курагынын социалдык психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жүргүзүү ар бир жаш өспүрүмдүн кыймыл-аракетинде байкалып туруусун мүнөздөгөн инсанга интегративдүү билим берүү катары түшүнүүгө негизделген.

Улгайган адамдарга сый-урмат мамиле жасоого тарбиялоо боюнча иштелип чыккан педагогикалык ишмердүүлүктүн мазмунунда төмөндөгү базалык компоненттер камтылган:

когнитивдик, аффективдик жана жүрүм-турумдук.

Когнитивдик компонентти иш жүзүнө ашыруу окуучулардын ар кандай геронтологиялык билимдерди өздөштүрүүсү, улгайган адамдар менен баарлашуунун нормаларын, аларга болгон сый мамилелердин формаларын билүүсү; карылардын жаш курагынын негизги өзгөчөлүктөрүн, алардын көйгөйлөрүн, кыйынчылыктарын так аныктоосу; улуу адам коом үчүн маанилүүлүгүн, улуу муундардын социалдык тажрыйбасынын баалуулугун түшүнүүсү; үй-бүлөдө жана социумда муундар аралык байланыштын зарылдыгын сезүүсү; үй-бүлөлүк салт-санааларды, тарыхты унутпоосу менен шартталат [9].

Аффективдүү компонент окуучулардын улуу муундарга болгон кызыкчылыгын, жагымдуу мамилелерин, эмоционалдык жактан боорукерлигин, карылардын кайгы-капасына тең-орток болуусун, ар бир карыган адамда улгайган жаш курактын өкүлүн гана көрбөстөн, өзүнүн дүйнөгө болгон көз карашы, жөндөмдүүлүгү, жашоо тажрыйбасы, басып өткөн тарыхый жолу бар кайгалангыс инсанды көрө билүүсүн өнүктүрүү боюнча иш-чараларды жүргүзүүгө багытталган.

Тарбия ишмердүүлүгүнүн мазмунунун жүрүм-турумдук компоненти баарлашуунун ар кандай нормаларын, муундар аралык карым-катнаштын ар кандай кырдаалдарындагы жүрүм-турумдун стратегияларын, чоң-ата, чоң-энелер, улгайган курактагы тууган-уруктар, педагогдор жана бей тааныш адамдар менен түзүүнү өздөштүрүүнү жөнгө салып турат. Көңүл буруучу нерсе муундар аралык карым-катнаш түзүүдөгү окуучулардын топтогон тажрыйбасы, себеби ал дайыма анализге алынып турат жана жүрүм-турумдардын жаңы үлгүлөрүн өздөштүрүүдө негиз боло алат.

Методологиялык жоболор жана тарбия ишмердүүлүгүнүн багыттары анын (моделдин) уюштуруу-технологиялык блогунун негизги компоненттеринин мазмунун аныктады. Маселен, тарбия иштеринин методдору катары тарбиянын технологиялары жана интерактивдүү ыкмалар тандалып алынды: социалдык-психологиялык тренинг, дискуссия, видеофрагменттерди талкуулоо жана драмалаштыруу, ролдорду ойноонун элементтери, тегерек столду өткөрүү, жамааттык-чыгармачылык иш-аракеттерди уюштуруу, диалогдун негизинде үйрөтүү иштери, рефлексивдүү технологиялар ж.б.у.с.

Иштелип чыккан моделдин кийинки бөлүгү болуп технологиялык блок саналат, анда тарбия ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүн жана улгайган адамдарга сый мамиле жасоого тарбиялоо боюнча педагогикалык ишмердүүлүктүн технологиясын камсыз кылуучу негизги педагогикалык шарттар каралган.

Алдыңкы педагогикалык тажрыйбаларды, ошондой эле кары адамдардын социалдык абалына жана муундар аралык тематикага арналган психологиялык, социологиялык изилдөөлөрдү анализдөөнүн негизинде биз, улгайган адамдарга сый-урмат мамиле жасоого тарбиялоо процессин оптималдаштырууга мүмкүндүк берген педагогикалык шарттарды аныктадык.

Бул изилдөөнүн рамкасында биз Н.М. Борытконун аныктамасын колдойбуз, анткени ал педагогикалык шарттар тигил же бул мерчемде педагог тарабынан атайылап көзөмөлгө алынган, белгилүү бир оң жыйынтыкка алып келүүчү педагогикалык процесстин жүрүшүнө олуттуу таасир эткен сырткы жагдайларды түшүнөт [2].

Бул изилдөөдө сунушталып жаткан моделдин эффективдүү иштешин камсыз кылуу үчүн төмөндөгү шарттарды сактоо зарыл:

Муундар аралык карым-катнашты тескөөгө жана уюштурууга педагогдорду адистик – инсандык жактан даярдоо. Себеби, баалуулуктарга негизделген муундар аралык мамилени уюштуруу шексиз түрдө сабаттуу педагогикалык коштоону талап кылат. Ошону менен бирге эле муундар аралык

байланыштын түзүлүшүнө болгон педагогикалык жамааттын даярдыгы, биздин оюбузча улгайган адамдарга сый-урмат мамиле жасоого окуучуларды эффективдүү тарбиялоонун негизги шарттарынын бири болуп саналат.

Бул айтылган технологияны ишке ашырууда жыйынтыктоо-диагностикалык блок чоң мааниге ээ, анткени ал тарбия процессинин жыйынтыктары жөнүндө так жана толук маалымат алууга мүмкүндүк берет. Ал өзүнө төмөндөгүлөрдү камтыйт:

- тарбия процессинин алынуучу жыйынтыктарды сүрөттөп жазуу;
- улгайган адамдарга сый мамиленин көрсөткүчтөрү жана компоненттери;
- кары адамдарга урмат-сый мамиле жасоонун калыптануусунун деңгээли;
- окуучулардын жашы улгайган адамдарга болгон мамилелеринин баштапкы жана жыйынтыктоочу диагностикасынын каражаттары.

Жогоруда айтылгандарды жалпылоонун натыйжасында төмөндөгүдөй корутунду чыгарууга болот, билим берүүнү уюштуруу шарттарында улгайган адамдарга сый-урмат мамиле жасоого тарбиялоонун модели тандалып алынган багытта максаттуу ишмердүүлүктү уюштуруунун мүмкүн болгон ыкмаларын чагылдыра алат, тарбиянын эффективдүүлүгүн жогорулатууну камсыздайт, муундар аралык алаканын шайкеш келүүсүнө жана жергиликтүү коомчулуктардын көйгөйлөрүн чечүүгө көмөк көрсөтөт.

Колдонулган адабияттар

1. Ермолаева М.В. Дети и пожилые: диалог через поколение // Мир психологии, 2010, №1, с. 121-128.
2. Борытко Н.М. В пространстве воспитательной деятельности: монография / науч. ред. Н.К. Сергеев. – Волгоград: Перемена, 2001, 181 с.
3. Акматалиев А. Неиссякаемые достояния кыргызов. – Бишкек: Шам, 2000, 221 с.
4. Шкарина Ю.Ю. Социокультурный анализ взаимодействия пожилых людей и молодежи: дис. ... канд. соц. наук: 22.00.06. – Курск, 2007, 130 с.
5. Микляева А.В. Возрастная дискриминация как социально-психологический феномен: монография. – СПб.: Речь, 2009, 163 с.
6. Петрова Т.А. Динамика отношения к старости у молодежи в процессе практики межпоколенного взаимодействия: дисс. ... канд. псих. наук: 19.00.05. – Санкт-Петербург, 2008, 169 с.
7. Постникова М.И. Психологическое знание как фактор оптимизации межпоколенных отношений // Известия РГПУ. Психолого-педагогические науки, 2009, №100, с. 65-77.
8. Постникова М.И. Психологические аспекты межпоколенных отношений в контексте современного научного знания // Мир психологии, 2009, №3, с. 176-184.
9. Жуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Мураталиева П.М. Заманбап мектепке чейинки билим берүү мекемесиндеги тарбия иштеринин методдору // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, № 3(114), 136-138 б.

10. Жуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Джурсуналиева Н.Дж. Мураталиева П.М. Кенже мектеп окуучуларын элдик педагогика аркылуу адептик жактан тарбиялоо жөнүндө. // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, № 3(114), 142-148 б.

Рецензент: к.п.н., доцент Абыдракунова Ж.С.

УДК 37.013.613.9
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-74-77

Жылчиева Д.С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Жылчиева Д.С.
КНУ имени Ж. Баласагына
Jylchieva D.S.
KNU J. Balasagyn

**БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕР ҮЧҮН СЕРГЕК ЖАШОО ОБРАЗЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУНУН МААНИСИ
ЗНАЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У БУДУЩИХ
УЧИТЕЛЕЙ
THE IMPORTANCE OF PROMOTING A HEALTHY LIFESTYLE FOR FUTURE
TEACHERS**

Кыскача мүнөздөмө: Коомдун өнүгүүсүндө жаштардын ден соолугунун бекемдиги жана сергек жашоо образы негизги орунда турат. Заманбап билим берүү системасында ден соолукту чыңдоо жана сактоо маселелери өзгөчө маанилүү болуп эсептелет.. Бул макалада педагогикалык окуу жайларда сергек жашоо образын калыптандыруу маселеси изилденип жана талдоого алынды, анткени келечектеги педагогдор өздөрү сергек жашоо образынын үлгүсү болууга жана аны болочок муунга өткөрүп берүүгө милдеттүү.

Аннотация: Здоровье и здоровый образ жизни молодежи имеют ключевое значение для развития общества. В современной системе образования вопросы укрепления и сохранения здоровья считаются особенно важными. В данной статье исследуется и анализируется процесс формирования здорового образа жизни в педагогических колледжах, поскольку будущие учителя сами должны быть примером здорового образа жизни и передавать эти ценности подрастающим поколениям.

Abstract: Health and healthy lifestyle of young people are of key importance for the development of society. In the modern education system, the issues of strengthening and maintaining health are considered especially important. This article examines and analyzes the process of forming a healthy lifestyle in pedagogical colleges, since future teachers themselves must be an example of a healthy lifestyle and pass on these values to the younger generations

Негизги сөздөр: ден-соолук; сергек жашоо образы; зыяндуу адаттар студенттер; келечектеги мугалимдер.

Ключевые слова: здоровье; здоровый образ жизни; вредные привычки; студенты; будущие учителя.

Keywords: health; healthy lifestyle; harmful habits students; future teachers.

Учурда билим берүү системасынын башкы милдеттеринин бири – ден соолукту чың, руханий жана дене тарбия жактан өнүккөн, келечектеги кесибине даяр болгон мугалимдерди тарбиялоо. Бул максатта сергек жашоо образын калыптандыруу маселеси чоң мааниге ээ. Сергек жашоо образы – бул ден соолукту сактоого, физикалык жана психикалык жактан чың болууга багытталган жүрүм-турум [4].

Сергек жашоо образынын калыптанышына сырткы жана ички факторлор таасир тийгизет. Сырткы фактор катары жашоо процессин коштогон социалдык чөйрө, материалдык, жаратылыштык жана турмуш-тиричилик шарттары, коомдогу калыптанган маданият жана ошондой эле микро чөйрө кирет. Ал эми ички фактор катары адам баласынын инсандык муктаждык менен байланышкан каалоосу, жашоо тиреги катары

карманган баалуулуктары, жеке мамилеси, дүйнө таануу өзгөчөлүгү жана өзүн-өзү баалоосу таанылат [1]. Адамдын ден-соолугун сактоодо, чыңдоодо, калыптандырууда жана ар түрдүү оорулардын алдын алууда жашоонун сергек мүнөзүнүн мааниси эбегейсиз чоң. Эксперттердин маалыматына таянсак өлкөлөрдөгү өлүм-житимдин себебинин 75% жакыны жашоо мүнөзүнүн натыйжасында пайда болгон оорулар түзөт. Эгерде ар бир адам өз каалоосу менен сак саламат болууга аракет жасабаса, анда эч кандай мыйзам, буйрук жана жазалоолор сергек мүнөздө жашоого мажбурлай албайт.

Студенттердин сергек жашоо образын калыптандыруу — алардын физиологиялык жана психологиялык өнүгүүсүнө, окуу жөндөмдүүлүктөрүн жогорулатууга, ошондой эле социалдык жана кесиптик потенциалын толук ачууга шарт түзүүчү маанилүү факторлордун бири. Туура эмес тамактануу, өзгөчө тез даярдалуучу тамак-аштарды көп колдонуу, аз кыймылдуулук (гаджеттердин таасиринен улам), тамеки чегүү, алкогольдук ичимдиктерди жана баңги заттарды колдонуу студенттердин кесиптик жана жеке жашоосуна терс таасирин тийгизүүдө [3]. Бул факторлор төмөнкүдөй көйгөйлөргө алып келиши мүмкүн:

➤ Ден соолуктун начарлашы — туура эмес тамактануу жана кыймылсыз жашоо образы ашыкча салмактын пайда болушуна, жүрөк-кан тамыр ооруларынын көбөйүшүнө жана иммунитеттин төмөндөшүнө алып келет.

➤ Окуу жетишкендиктеринин төмөндөшү — зыяндуу адаттар жана чарчоо студенттердин көңүл топтоо жөндөмүнө, эс тутумуна жана жалпы интеллектуалдык өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизет.

➤ Психологиялык көйгөйлөр — физикалык активдүүлүктүн жетишсиздиги жана зыяндуу заттарды колдонуу депрессия, стресстин жогорулашы жана өзүн-өзү баалоонун төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн.

Ошондуктан, студенттердин туура тамактануусун, кыймылдуу жашоо образын жана ден соолукка зыян келтирүүчү адаттардан баш тартуусун камсыз кылуу маанилүү. **Болочок мугалимдер үчүн сергек жашоо образы төмөнкү маанилүү аспектилери камтыйт:**

- **Физикалык активдүүлүк** — дене тарбия көнүгүүлөрү, спорт жана активдүү жашоо образы мугалимдердин жалпы ден соолугун сактоого жардам берет. - **Туура тамактануу** — витаминдерге бай, тең

салмактуу тамактануу организмдин иштешин жакшыртып, энергия менен камсыз кылат. - **Психикалык ден соолук** — стрессти башкаруу, эмоционалдык тең салмактуулук жана эс алуу нормаларын сактоо психикалык туруктуулукту камсыздайт. - **Зыяндуу адаттардан алыс болуу** — тамеки чегүү, алкогольдук ичимдиктерди жана баңги заттарды колдонуу мугалимдердин кесиптик жана жеке жашоосуна терс таасирин тийгизет.

Болочок мугалимдер үчүн сергек жашоо образын калыптандыруунун зарылдыгы: Болочок мугалимдердин сергек жашоо образын кармануусу билим берүү процессине жана жалпы коомго оң таасирин тийгизет. Анткени мугалимдер балдарга жана жаштарга үлгү болуп, аларга сергек жашоо образын жайылтууда негизги ролду ойношот.

1. **Кесиптик ишмердүүлүктө ийгиликтүү болуу** — ден соолугу чың, активдүү мугалимдер окуучуларга жакшы билим берип, чыгармачылык менен иштөөгө жөндөмдүү болушат.

2. **Окуучуларга үлгү болуу** — мугалимдин жүрүм-туруму окуучулар үчүн чоң мотивациялык фактор болуп саналат.

3. **Стресске туруктуулук** — педагогикалык ишмердүүлүктө көптөгөн кыйынчылыктар кездешет. Сергек жашоо образын карманган мугалимдер стресске туруктуу болуп, жогорку натыйжалуулук менен иштей алышат.

4. **Кесиптик узак өмүрлүүлүк** — ден соолугу чың, физикалык жана психикалык жактан туруктуу мугалимдер узак жылдар бою активдүү эмгектене алышат. Кесиптик ишмердүүлүктүн натыйжасыздыгы — болочок мугалимдердин сергек жашоо образын карманбоосу алардын педагогикалык ишмердүүлүгүнүн сапатын төмөндөтүп, окуучуларга терс үлгү болушу мүмкүн.

«Учурдагы коомдун өнүгүшү, ага байланыштуу мектепте билим берүүнүн мазмунунун өзгөрүшү жогорку окуу жайларынын алдына мугалимдерди даярдоо боюнча чоң милдеттерди койду. Кыргыз билим берүү системасын реформалоо, өнүктүрүү процессинин ийгиликтүү жүрүшү көпчүлүк учурда педагогикалык кадрларга, болочок мугалимдерди даярдоо процессине жана алардын коомдук баалуулук багыттарына көз каранды болот. Кыргыз Республикасынын жогорку педагогикалык билим берүүсүнүн негизги милдеттеринин бири катары коомдук турмуштагы ар кандай кырдаалдарга ыңгайлаша алган, азыркы билим берүү практикасын дифференциациялоо жана

инновациялаштыруу шартында иштөөгө жөндөмдүү болочок педагогдорду даярдоо болуп саналат» [6].

Демек, бул максатта педагогикалык окуу жайларда алдын алуу иш-чараларын уюштуруу, студенттерди сергек жашоо образын карманууга үндөө жана бул багытта ар кандай программаларды ишке ашыруу зарыл. Болочок мугалимдердин ден соолугун чыңдоо жана сергек жашоо образын сактоо – алардын келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүнүн ийгиликтүү болушуна негиз түзөт.

Сергек жашоо образын калыптандыруу үчүн болочок мугалимдерге төмөнкү чараларды көрүү сунушталат:

1. Педагогикалык окуу жайларында атайын курстарды жана программаларды киргизүү – ден соолукту чыңдоого жана сергек жашоо образын өнүктүрүүгө багытталган сабактар окутулушу керек. Ошондой эле, эмоционалдык интеллекттин пайдасын максималдуу көбөйтүү жана анын кемчиликтерин азайтуу үчүн билим берүү мекемелерин техникалык жактан жабдууга, адистерди даярдоого жана этикалык жана укуктук стандарттарды иштеп чыгууга инвестициялоо зарыл [6].

2. Спорттук жана маданий иш-чараларга басым жасоо – студенттер арасында спорттук мелдештер жана башка дене тарбияга байланыштуу иш-чараларды уюштуруу маанилүү.

3. Психологиялык колдоо көрсөтүү – студенттер үчүн психологиялык кеңеш берүү кызматтарын өнүктүрүү, стрессти башкаруу боюнча тренингдерди уюштуруу.

4. Медициналык көзөмөл жана ден соолукка кам көрүү – студенттер мезгил-мезгили менен медициналык кароодон өтүп, ден соолук абалын көзөмөлгө алышы керек.

5. Сертификаттык программаларды киргизүү – сергек жашоо образын жайылтууга багытталган кошумча курстарды жана тренингдерди өткөрүү, студенттердин билимин бекемдөө максатында сертификаттарды берүү.

6. Зыяндуу адаттардан баш тартууга багыттоо – тамеки тартуу, алкоолдук ичимдиктерди жана башка зыяндуу адаттарды таштоо боюнча түшүндүрүү иштерин жүргүзүү.

7. Сергек жашоо образын жайылтуучу медиа контент түзүү – социалдык тармактарда жана билим берүү платформаларында сергек

жашоо образын пропагандалоочу видеолорду, макалаларды жана постторду жарыялоо.

Бул чаралар болочок мугалимдердин ден соолугун чыңдоого жана алардын келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүндө сергек жашоо образын натыйжалуу калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Демек, келечектеги мугалимдерди окутуу жана тарбиялоо – бул алардын ден соолугун сактоого, сергек жашоо образын калыптандырууга, анын ыкмаларын жана каражаттарын өздөштүрүүгө, ошондой эле алдын алуу иш-чараларын жүргүзүүгө үйрөтүү үчүн зарыл. Бул чаралар болочок мугалимдердин ден соолугун чыңдоого жана алардын келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүндө сергек жашоо образын натыйжалуу калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Жыйынтык. Ошентип жогоруда жазылгандарды жыйынтыктап, мындай тыянакка келсек болот. Болочок мугалимдер үчүн сергек жашоо образын калыптандыруу – алардын кесиптик жана жеке жашоосунда маанилүү рол ойнойт. Ден соолугу чың, активдүү жана руханий жактан өнүккөн мугалимдер билим берүү системасынын сапатын жогорулатууга салым кошот. Алардын ден соолугунун жакшы болушу – окуучуларга сапаттуу билим берүүгө, мотивацияны жогорулатууга жана ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө түзөт. Ошондуктан, педагогикалык окуу жайларда сергек жашоо образын калыптандыруу боюнча атайын программаларды ишке ашыруу, студенттерди ден соолугуна кам көрүүгө үйрөтүү жана аларды физикалык, психологиялык, социалдык жактан колдоо маанилүү. Мындай программалар спорттук жана маданий иш-чараларды уюштурууну, туура тамактануу боюнча билим берүүнү, ден соолукка зыян келтирүүчү адаттардан баш тартууну жайылтууну камтышы керек. Ошондой эле, студенттер үчүн психологиялык кеңеш берүү кызматтарын өнүктүрүү, ден-соолукка байланыштуу илимий жана практикалык иш-чараларды киргизүү зарыл.

Сергек жашоо образын жайылтуу – жалпы коом үчүн да пайдалуу. Билим берүү мекемелеринде сергек жашоо принциптери туура жолго коюлса, келечек муундар дагы ден соолугун коргоого жана активдүү жашоого умтулат. Бул өз кезегинде, жалпы коомдун жашоо сапатын жакшыртууга жана келечек муундардын ден соолугун чыңдоого өбөлгө түзөт. Ошондуктан, педагогикалык окуу жайларда сергек жашоо образын

калыптандыруу – бул билим берүү процесстеринин ажырагыс бөлүгү болушу керек. Ден соолугу чың, сергек жашоонун принциптерин карманган мугалимдер келечек муундардын интеллектуалдык жана руханий жактан өнүгүшүнө чоң салым кошот. Бул

маселенин маанилүүлүгүн эске алып, билим берүү системасында сергек жашоо образын өнүктүрүүгө багытталган комплекстүү чараларды жүргүзүү учур талабы болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Мамытов. Инсандын сергек жашоо образынын негиздери, структурасы жана калыптандыруу багыттары // Кут билим, 25.03.2021.
2. Кадыров Ж. Педагогикалык колледждерде сергек жашоо образын калыптандыруу. – Ош: Жарык басмасы, 2020, 45-52; 78-83-бб.
3. Ибраимова Г. Билим берүү жана ден соолук: интеграцияланган мамилелер. – Бишкек: Университет басмасы, 2021, 112-118; 135-140-бб.
4. ЮНЕСКО Жаштар жана сергек жашоо: эл аралык тажрыйба. –Париж: ЮНЕСКО басмасы; Бишкек, 2017, 22-30; 55-61-бб.
5. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Мектеп бүтүрүүчүлөрүн жогорку билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), 72-77-бб.
6. Сулайманова Р.Т. Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоо маселесинин теориялык жактан изилдениши // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2021, №4 (108), с. 53-58. – Режим доступа: https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/01/VKNU2021_4.pdf

Рецензент: к.п.н., доцент Байтокова А.С.

УДК 373.5

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-77-83

Исаева Р.У.¹ Жумабаева С.Ж.², Сүйүндүкова К.Э.¹
Ж. Баласагын атындагы КУУ¹,
И. Раззаков атындагы КМТУ²
Исаева Р.У.¹, Жумабаева С.Ж.², Сүйүндүкова К.Э.¹
КНУ имени Ж.Баласагына¹,
КГТУ имени И. Раззакова²

Isaeva R.U., Zhumabaeva S.Zh., Suyundukova K.E.
KNU J. Balasagyn,
KSTU named after I. Razzakov

ФИЗИКА БОЮНЧА ОКУУЧУЛАРДЫН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРИНИН УЮШТУРУУ ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ ПО ФИЗИКЕ ORGANIZATION OF INDIVIDUAL WORK OF STUDENTS IN PHYSICS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада окуучулардын өз алдынча иштери жөнүндөгү түшүнүктүн дидактикалык мааниси, алардын түрлөрү, физика боюнча өз алдынча иштерди уюштуруунун дидактикалык шарттары берилген. Азыркы учурда өз алдынча иштөө түшүнүгү дидактикалык түшүнүктөрдүн системасында негизги орунду ээлейт. Ошол эле учурда, практика жүзүндө окутуучу тарабынан берилген билим менен гана чектелип калышып, өз алдынча билим алууга жана аларды андан ары пайдаланып кеткен мүмкүнчүлүккө ээ болбогон адистер даярдалып жатат. Анткени, бүгүнкү күндүн билим берүү системасында дагы эле болсо окуучулардын өз алдынчалыгын камсыз кылууда илимий-практикалык иш-чаралардын, методикалык көрсөтмөлөрдүн жетишсиздиги байкалат. Ушул себептен, бул изилдөөнүн милдети – окуучулардын физика боюнча өз алдынча иштерин уюштуруунун жаңы жолдорун жана формаларын аныктоо болуп эсептелет.

Аннотация: В статье представлено дидактическое значение понятия самостоятельных работ учащихся, их виды, дидактические условия организации самостоятельных работ по физике. В настоящее время понятие самостоятельной работы занимает центральное место в системе дидактических понятий. В то же время готовятся специалисты, ограниченные знаниями, которые дает преподаватель, и не имеющие возможности обучаться самостоятельно и использовать их в

дальнейшем. Потому что в современной системе образования по-прежнему не хватает научно-практических мероприятий, методических указаний, обеспечивающих самостоятельность учащихся. По этой причине задачей настоящего исследования является определение новых способов и форм организации самостоятельной работы обучающихся по физике.

Abstract: The article presents the didactic meaning of the concept of independent work by students, their types, didactic conditions for organizing independent work in physics. Currently, the concept of independent work occupies a central place in the system of didactic concepts. At the same time, specialists are being trained who are limited by the knowledge given by the teacher and who do not have the opportunity to study independently and use it in the future. Because in the modern education system there is still a lack of scientific and practical activities, guidelines that ensure the independence of students. For this reason, the objective of this study is to identify new ways and forms of organizing students' independent work in physics.

Негизги сөздөр: билим берүү; дидактикалык түшүнүк; өз алдынча иштөө; мааниси; физика; түрлөрү; шарттары.

Ключевые слова: образование; дидактическое понятие; самостоятельная работа; значение; физика; виды; условия.

Keywords: education; didactic concepts; independent work; meaning; physics; types; conditions.

Окуучулардын өз алдынча таанып-билүү ыкмасын түзүү теориялык жана окутуу методикасынын негизги маселеси. Өз алдынчалуулук өзүнө эки компонентти камтыйт: биринчиси, максатка жетүү үчүн таанып билүү ишмердүүлүгүндө колдонулган каражаттардын жыйындысы; экинчиси, жеке өзгөчөлүктүн ишмердүүлүккө, анын жүрүү шарттарына, жыйынтыгына болгон байланышы. Билимдин азыркы концепциясына ылайык окутуу процесси окуучунун жеке өнүгүшүн субъект катары эсептелинишине негизделет. Ушуга байланыштуу көптөгөн окумуштуулар физиканы окутуудагы өз алдынчалуулукту түзүүнүн проблемаларын чечилиши менен байланышкан маселелерге көңүл бурушкан.

Окуучулардын өз алдынча иштөөсү боюнча дагы маселелер өтө эле көп жана татаал. Бул маселеге багытталган изилдөөлөр педагогикалык теорияда жана практикада дайыма орчундуу орунду ээлеп, ага ар кандай аныктамалар берилип келген. Окуучуларды өз алдынчалыкка үйрөтүү ишин тарбиялоо идеясын педагогиканын көрүнүктүү классиктери Я.А. Коменский, Ж.-Ж. Руссо, А. Дистервег, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинский ж.б. эмгектеринен көрүүгө болот. Билим алуу процессинде окуучулардын өз алдынчалуулугун өстүрүү керектигин физиканы окутуу методикасы алкагында изилдөөнү А.И. Бачинский, Е.Н. Горячкин, П.А. Знаменский, К.Л. Елизаров, А.В. Усова ж.б. өздөрүнүн эмгектеринде көрсөтүшкөн. Кыргызстанда физика сабагы боюнча өз алдынча иштөө маселелеринин айрым аспектилерин Э.М. Мамбетакунов [1], М. Койчуманов [2], ж.б. эмгектеринде каралган.

Окуучулардын өз алдынча иштери мугалим берген тапшырманы аткаруунун рационалдуу жолдорун иштөө жана иштин жыйынтыктарын талдоо менен байланышкан окуучулардын ойлонуу иш аракеттерин активдештирүүгө алып келет. Негизинен алганда физикалык билимдер окуучуларга туура таасирин берсин десек, окуучулардын өз алдынча иштерин туура уюштуруу, алардын таанып – билүү ишмердүүлүгүн активдештирүү, материалдын негизги элементтерин сабак учурунда өздөштүрүүгө жетишүү өзгөчө мааниге ээ. Айрым окумуштуулар өз алдынча иштөө дегенге ар түрдүү аныктамаларды беришет. Б. П. Есипов: «өз алдынча иш – мугалимдин катышуусуз, бирок мугалимдин тапшырмасы боюнча атайын берилген убакытта, коюлган максатка жетүүгө окуучулардын күч-аракеттерин көрсөтүүсү, колдонуусу менен ишке ашкан акыл-эс жана күч аракеттеринин жыйынтыгы» [3]. Окуучулардын өз алдынча иштери деп, атайы өзүнчө убакыт бөлүнгөн мугалимдин түздөн – түз катышуусуз, бирок, анын тапшырмасы боюнча аткарылган иштерди айтабыз. Өз алдынча иштөө бул окуучулардын терең жана бекем билим алуусуна алардын акыл жөндөмдүүлүгүнүн өстүрүүнүн методу болуп саналат. Ошондуктан илим изилдөөчүлөр, ошол тараптагы жетектөөчүлөр өз алдынча ишти уюштуруунун формаларын илимдин негизги атрибуту катары карагандыгы бекеринен эмес. Физика боюнча окуучулардын өз алдынча иштерин уюштуруу боюнча көрсөтмөлөрдү көптөгөн окумуштуулар өзүлөрүнүн эмгектеринде далилдешкен (В.К. Буряк, И.С. Занкина, Л.М.

Качинский, В.Г. Разумовский, А.В. Усова ж.б.).

Физиканы окутуу процессинде, окуучулардын өз алдынча билимге, жөндөмдүүлүккө ээ болуусуна жардам берген, өз алдынча иштин ар кандай түрлөрү колдонулат. Өз алдынча иштөөнүн түрлөрүнүн классификациялары анын ар жактарын чагылдырат жана бирөө экинчисине каршы келбейт. Бир эле иштин түрү анын дидактикалык милдети, билим булактарынын жана ишмердүүлүктүн ыкмасына, окуучулардын өз алдынчалуулугунун деңгээлине жараша каралышы мүмкүн. Өз алдынча иштердин аныктамасы жана классификациясы менен байланыштуу проблемаларды чечүүдөгү ар кандай багыттардын жана мамилелердин келтирилген обзору, бул проблемалар методисттерди жана дидакттарды дайыма кызыктырып келгендиги жөнүндө кабар берет [4].

Окуу процессинде физика боюнча окуучулардын өз алдынча иштеринин төмөнкүдөй түрлөрү кездешет:

- окуу китептери менен өз алдынча иштөө;
- физикалык маселелерди чыгаруу боюнча өз алдынча иштер;
- лабораториялык иштерди аткаруу боюнча өз алдынча иштер;
- ар кандай докладдарды, рефераттарды даярдоо боюнча өз алдынча иштер ж.б.

Негизги дидактикалык максаттары боюнча төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

- жаңы билимдерди өздөштүрүү боюнча;
- жөндөмдүүлүктөргө жана көнүмүштөргө ээ болуу боюнча;
- билимдерди, жөндөмдүүлүктөрдү жана көнүмүштөрдү колдонуу боюнча;
- окуучуларды байкоо жүргүзүү жана эксперимент жасоонун өзгөчөлүктөрүн илимий изилдөөнүн ыкмасы катары тааныштыруу боюнча;
- бул ыкмаларды коомдун, жаратылыштын кубулуштарын, нерсенин касиеттерин изилдөөгө колдонуу боюнча;
- окуучулардын таанып-билүү жөндөмдүүлүгүн өркүндөтүү боюнча.

Физика боюнча өз алдынча иштерди уюштуруунун натыйжасы ийгиликтүү болуш үчүн дидактикалык шарттарга ээ болуш керек. Алар:

- мугалим өз алдынча иштерди окуу процессинде ишке ашыруунун дидактикалык законченемдүүлүктөрүнө ээ болуусу;

- окуучулардын өз алдынча иштерин уюштуруу окуу процессинде пландуу жана системалуу болуусу;

- өз алдынча иштер максаттуу мүнөзгө ээ болуусу;

- окуучуларга сунуш кылынган өз алдынча иштөө чындыгында эле өз алдынча иш болуп, аны аткарууда окуучунун ички мотивациясын пайда кылуусу;

- окуучуларга өз алдынча иштер жөнөкөйдөн татаал иштерге өтүшү;

- окуучуларга сунуш кылынуучу өз алдынча аткарылуучу иштер даяр шаблон же рецептер менен аткарылбаган иштер болуусу;

- мугалим окуучулардын өз алдынча иштерин уюштурууда аларга билимине, билгичтиктерине жана көндүмдөрүнө жараша мамиле кылуусу;

- берилген тапшырмалар окуучулардын кызыгуусун артыруусу.

Мугалим окуучулардын өз алдынча иштерин уюштурууда аны өткөрүүнүн формаларын, методдорун так билүүсү зарыл. Окуучулардын өз алдынча иштөөсүн уюштуруунун формасы дегенде андагы ишмердүүлүктүн багытынын мүнөзүн түшүнөбүз. Тагыраак айтканда, окуучулардын өз алдынча иштөөсүн уюштуруунун формасы дидактикалык категория катары, процесстин окуучулардын саны, берилген убактысы, аткаруу жери (орду), аткарылыш тартиби менен байланыштуу болгон сырткы жактарын белгилейт. Бирок, уюштуруу формасы окуучулардын өз алдынча иштөөсүнүн уюштуруунун сырткы жагы болгону менен, ал анын ички – мазмундук-процессуалдык жагы менен органикалык байланышта болот. Башка предметтердей эле, физика сабагында дагы окуучулар өз алдынча иштөөнүн жардамы аркылуу билимдерге, көндүмдөргө жана ар тараптуу жөндөмдүүлүктөргө жетише алат. Эгерде ал иштер белгилүү принциптер менен уюштурулган системаны түзсө, оң жыйынтыгын берет. Система деп өз ара байланышкан, бирин-бири толуктаган жана логикалык, жалпы маселелерге баш ийген иштердин жыйындысын түшүнөбүз. Бул системалар атайын принциптер менен талаптарга жооп бериши керек. Антпесе, система эмес кайсы бир факторлордун же объект, кубулуш, предметтердин жыйындысы болуп калат. Дидактикалык шарттарга жооп берген өз алдынча иштердин системасы педагог А.В. Усова тарабынан түзүлгөн [5]:

1) өз алдынча иштердин системасы дидактикалык маселелердин чечилишине өбөлгө болушу керек: окуучулардын терең

жана бышык билим алуусуна; таанып билүү жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүшүнө; билимди өз алдынча алууга, тереңдетүүгө керектүү жөндөмдүүлүктөрүнүн калыптануусуна; аларды практикада колдоно билүүгө;

2) система дидактиканын негизги принциптерин канааттандыруусу керек: баарынан мурда жеткиликтүүлүк; системалуулук принциптерин; теориянын практика менен байланышын; чыгармачылык активдүүлүгүн; илимий бийик деңгээлде окутуу принцибин;

3) системага кирген иштер, окутуу максаты, мазмуну боюнча ар түрдүү болушу керек: окуучуларга ар түрдүү жөндөмдүүлүктөрдү, көндүмдөрдү калыптандыруу үчүн;

4) класстагы жана үй тапшырмаларын аткарууда бир иштердин түшүнүгү логикалык жактан кийинки иштердин аткарылуусуна жол көрсөтүүсү керек. Мындай иштерде өз – өзүнчө иштердин жакын гана эмес, алыс байланыштары дагы бышыкталат. Бул маселени чечүүнүн ийгилиги бир гана мугалимдин педагогикалык ишмердүүлүгүнөн көз каранды эмес, окуучулардын ойлоону, таанып билүү сапаттарынын өнүгүшүнө берген таасири боюнча системадагы баардык иштердин маанисин, ордун түшүнгөндүгүнөн дагы көз каранды.

Бул системаны иштеп чыгуу, окуучулардын өз алдынча иштерин багыттуу, системалуу уюштурууга жөлөк таяк болуп берет. Бирок бир эле система окуучулардын таанып билүү жөндөмдүүлүктөрүнүн калыптануусу боюнча мугалимге ийгилик алып келе албайт. Ал үчүн өз алдынча иштердин түрлөрүн жетектөө методикасын, өз алдынча иштердин эффективдүүлүгүн пайда кылган өзгөчө принциптерди билиши керек. Эгерде өз алдынча иштерди атайын бөлүнгөн убакытта пландаштырылып мезгили менен өткөзүп турса эффективдүү деңгээлге жетээрин окутуучулардын көп жылдык тажрыйбасы, атайын изилдөөлөр көрсөткөн.

Азыркы мезгилде орто мектептерде өз алдынча иштөөнүн эки жалпы кабыл алынган формасы бар. Салттуу формасы – бул окуучулардын аларга ыңгайлуу, каалаган убакта, каалаган жерде, көпчүлүк учурда класстардан сырткаркы убакта аткарылган өз алдынча иштөөсү. Өз алдынча иштөөнүн башка бир түрү бул – мугалимдин жетекчилиги менен жүргөн класстык өз алдынча иштөө. Азыркы мезгилде бул эки форманын ортосунда жайгашкан өз алдынча иштердин вариантын иштеп чыгуу

тенденциясы байкалууда. Окуучулардын өз алдынча иштөөсүн уюштуруунун бул формасында, окуучулардын жогорку өз алдынчалуулугун, тапшырмалардын индивидуалдашуусун, консультациялык пункттардын болушун жана тапшырмалардын мазмундук бөлүгүнө да, консультациялардын жана контролдоонун мүнөзүнө да тийиштүү болгон бир катар психологиялык-педагогикалык иновациялардын болушу эске алынган. Маалымат технологияларын колдонуунун негизинде окуучулардын өз алдынча иштөөсүн уюштуруунун эң заманбап формаларынын бири болуп аралыктан окутуу эсептелет. Аралыктан окутуу жетишээрлик кыска убакыт аралыктарында ар кандай предметтер боюнча пайдалуу билим, билгичтик жана көндүмдөргө ээ болууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Окуучулардын өз алдынча иштөөсүн уюштуруунун методдору, өз алдынча иштөөнү уюштуруу формасынын негизин түзүп, андагы мугалим менен окуучунун биргелешкен ишмердүүлүгүнүн ишке ашырылыш ыкмасы аныктайт. Өз алдынча иштөөнү уюштуруу методу, окуучулардын өз алдынча иштөөсүнүн мазмундук-процессуалдык, башкача айтканда, ички жагын мүнөздөйт.

Билгичтик жана көндүмдөрдү калыптандырууга багытталган окутуунун активдүү методдору дегенде – окуучу тарабынан билим жана билгичтиктерге өз алдынча ээ боло турган жолдору деп түшүнөбүз. Жалпысынан алганда, өз алдынча өнүктүрүүчүлүк иштер студенттен өтө чоң интеллектуалдык чыңалууну талап кылат жана окутуунун активдүү методдорун колдонууга байланыштуу. Окутуунун активдүү методдорунун пайда болушу жана өнүгүшү, окутуунун алдына окуучулар тарабынан билимдердин өздөштүрүлүшү жана билим, билгичтиктеринин калыптандыруу гана эмес, инсандын чыгармачылык жана коммуникативдик жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү, пайда болгон проблемага инсандык мамилени калыптандыруу маселелери да коюлушу менен шартталган.

Окутуунун активдүү методдоруна окуучулардын материалды өздөштүрүү процессинде активдүү ой-жүгүртүүчүлүк жана практикалык ишмердүүлүккө ойготкон бул окуучулардын окуу таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүгүн активдештирүүнүн ыкмалары кирет. Бул процессте мугалим гана эмес, окуучулар да активдүү болушат. Окутуунун активдүү методдору менен биргеликте окутуунун интерактивдик методдору да

студенттердин өз алдынча иштөөсүн уюштурууда жана ишке ашырууда эффективдүү болуп келүүдө. Активдүү методдордон интерактивдик методдордун айырмасы бул окуучулар менен мугалимдин ортосундагы өз ара аракеттешүү гана күчөбөстөн, окуучулардын бири-бири менен өз-ара аракеттешүүсү да активдешет. Бул болсо окуучулардын командада иштей билүү билгичтик, көндүмдөрүн калыптандырууда, жоопкерчилигин жогорулатууда чоң мааниге ээ.

Изилдөөчүлөрдүн өз алдынча иштөөнү аныктоого болгон көз-караштардын көп түрдүүлүгү, анын көп аспекттүүлүгү менен гана эмес, мындай түрдөгү иштөөнүн окутууда ролунун жогорулашы менен да түшүндүрүлөт.

Белгилүү педагог А.В. Усова тарабынан табигый – илимий циклдагы окутуу предметтердин логика – генетикалык мазмунунун анализделишине негизделген, окуучулардын окуу адабияты менен иштөөсүн мезгилдүү калыптандыруучу методика иштелип чыккан, эксперименталдык түрдө текшерилген. Бул предметтердин мазмунунун логика – генетикалык анализи, ошол предметтердеги билимдин өзгөчө структуралык элементтерин бөлүп кароого мүмкүндүк берет. Алардын катарына илимий фактылар, түшүнүктөр, илимий изилдөөнүн методдору, закон гипотеза жана теориялар кирет.

Билимдин структуралык элементтери

Көрсөтүлгөн билимдин структуралык элементтери табигый илимдерге тиешелүү болбостон, коомдук илимдерге да тийиштүү. Себеби алардын баардыгы илимий факты, теория, закон, илимий түшүнүктөрдүн системасы менен байланышта эмеспи. Баардык илимдерге жалпы түрдө тиешелүү болуп төмөнкү түшүнүктөрдүн тобу эсептелет: материянын формасы жана анын кыймылынын формасы жөнүндөгү, кубулуштар жөнүндөгү (физикалык, химиялык, биологиялык, жалпы ж.б.), телонун касиеттерин, кубулуштарды мүнөздөөчү чондуктар жөнүндө (механикадагы ылдамдык менен ылдамдануу, химиядагы валенттүүлүк ж.б.) түшүнүктөр.

Илимий билимдердин негизги структуралык элементтерин тактоо менен биз ал түшүнүктөрдү өздөштүрүүнүн жалпы талаптарын аныктайбыз. Башкача айтканда, материянын формалары, ар кандай кубулуштар жөнүндө, чондуктар жөнүндө, алар илимдин кайсы тармагына караштуу экенине карабастан, эмне билүү керек тигин аныктайбыз. Бул билимдерди өздөштүрүүгө болгон жалпы кадам болуп эсептелет. Билимдин структуралык элементтеринин, белгилүү логикалык ыкмада калыптанган талаптары, өз катарында тиешелүү суроолордун тобун изилдөөнүн жалпыланган планын элестетет. Пландар окуучулар үчүн

жаңы билимдерди өздөштүрүүнүн негизги куралы болот. Төмөндө жогорку класстагы окуучулардын физика курсундагы теория, закон, кубулуш түшүнүктөрүн изилдөөдө колдонгон пландын мисалдары келтирилген.

Кубулуш жөнүндө эмне билүү керек?

1. Кубулуштун тышкы белгилери.
2. Кубулуштун өтүү шарттарын.
3. Кубулушту лабораториялык шартта кантип байкоого болот?
4. Кубулуштун болушу, анын агуу механизми
5. Кубулуштун башкалар менен байланышы.
6. Кубулуштун сандык мүнөздөмөсү
7. Кубулушту эсептөө жана практикада пайдалануу
8. Кубулуштун зыяндуу таасирин алдын алуунун ыкмалары.

Закон жөнүндө эмне билүү керек?

1. Закон кайсы кубулуштардын жана чондуктардын ортосундагы байланышты мүнөздөйт?
2. Закондун формулировкасы.
3. Закондун математикалык жазылышы

Жалпыланган түрдөгү планды окуучулар даяр түрдө ала алышпайт, өздөрү мугалимдин жетекчилиги астында, сабакта иштеп чыгышат. Пландын формасы, ар кандай предметтердин багытына жараша конкреттештирилип же деталздениши мүмкүн. Бирок табигый илимий предметтердин баардыгы үчүн мааниси, мазмуну өзгөрбөйт.

Жалпыланган түрдөгү планды колдонуу окуучулардын китеп менен иштөөсүн, тексттеги негизги ойлорду таап чыгуусун, механикалык жаттап алуу адатынан алыстоо процессин калыптандырууну тездетет. Бул процестер аткарылса окуучулардын билим сапатына чоң таасирин алып келет. Текст менен иштөө чыгармачыл мүнөзгө умтулат. Окуучу текстти окуп жатып, андагы негизги элементтерди табууга умтулат, маалыматты анализдейт, изилдейт. Маалыматтын мындай иштелип туруусу тексттин суроолоруна жооп берүүдө маныздуу таасирин тийгизет т.а. жооптор так, формасы боюнча кыска, мазмуну жагынан терең болот. Жалпыланган планды колдонуу тексттеги негизги ойлорду бөлүп кароо жөндөмдүүлүгүн арттырууда гана эмес, жогорудагы түшүнүктөрдүн тобун, закондорду, теорияларды өздөштүрүүдө багыт берүүчү курал болуп эсептелет [6].

Мындан тышкары, китеп менен иштөө жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу үчүн жалпыланган түрдөгү план менен окуучулардын ишмердүүлүгүн уюштуруу жетиштүү болбойт. Аны менен катар китеп

Алар бүтүндөй кубулуштардын, теория, закондордун баардык түрүнө колдонулгандыктан, жалпы мүнөздөгү пландар деп аталган.

4. Закондун тууралыгын тактай турган тажрыйбалар

5. Законду эсептөө жана практикада пайдалануу

6. Законду колдонуунун чектери

Теория жөнүндө эмне билүү керек?

1. Теориянын иштелип чыгуусуна кызмат кылган тажрыйба фактылары.
2. Теориянын негизги абалдары
3. Теория менен түшүндүрүлгөн кубулуштун айланасы
4. Теориянын математикалык аппараты, анын негизги тендемелери
5. Теориянын негизги абалын аныктаган тажрыйба фактылары
6. Теория аркылуу түшүндүрүлгөн заттын кубулуштары жана касиеттери.

менен иштөөнүн элементардык жөндөмдүүлүктөрүнүн системасы иштелип чыгышы керек. Ал системага төмөнкүлөрдү: текстке көңүл коюп окуу, мугалим тарабынан сунушталган же өтүлгөн теманын акырында жазылган суроонун жообун ошол тексттен издөө, чиймелерди – сүрөттөрдү өздөштүрүү, графиктерди анализдөө, таблица менен иштөө предметтик көрсөтмөлөрдү колдонуу иштерин киргизебиз. Бул жөндөмдүүлүктөрдү калыптандыруу методикасы педагогикада жакшы каралган. Окуучулар качан гана ушул жөндөмдүүлүктөргө ээ болгондо, жалпылоочу планды түзүү, ал пландарды китеп менен иштөөдө колдонуу оң жыйынтыгын бермекчи.

Жогорку класстарда окуучулар жалпыланган план менен иштөөнүн негизинде төмөнкүдөй «татаал» жөндөмдүүлүктөрдүн калыптануу процесси ишке ашат. Ал татаал жөндөмдүүлүктөр: бирдей окшоштуктагы суроолорду ар кандай булактардан алып алардын ортосундагы айырмачылыктарды салыштыруу, ал айырмачылыктар боюнча өз оюн айтуу, каталог менен иштөө, кызыктырган суроолор боюнча библиография түзүү болуп эсептелет.

Жогоруда көптөгөн окуучулардын өз алдынча иштеринин түрлөрүн жана шарттарын карап өтүк, ошол иштерди окуу жүзүндө ишке ашуусу окуучулардын төмөндөгүдөй ишмердүүлүктөрү аркылуу жүргүзүлөт. Алар: реферат жазуу, доклад даярдоо, конференция жана семинарларга маалыматтарды даярдоо, факультативдик сабактарга маалымат даярдоо.

Бул жөндөмдүүлүктөрдү жалпы же комплекстүү, предметтер аралык мисалы, физика жана биология, физика жана коом таануу сыяктуу комплекстүү семинар учурунда калыптандыруунун орду абдан чон.

Жыйынтыктап айтсак, окуучулардын өз алдынча иштөөсү окуу процессинин эң маанилүү компоненттеринин бири болуп

эсептелет. Анын жүрүшүндө окуу ишмердүүлүктөгү билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн калыптанышы, өз алдынча иштей билген, проблемаларды өз алдынча чече билген, конструктивдүү чечим кабыл алууга, кризистик кырдаалдан чыга билүүгө жөндөмдүү окуучулардын калыптанышы ишке ашат.

Колдонулган адабияттар

1. Мамбетакунов Э. Физиканы окутуу теориясы жана практикасы, КР ББМ // Ж. Баласагын атындагы КУУ, НМУ. – Бишкек: «МОК» басма борбору, 2004, 405 б.

2. Койчуманов М.К. Жогорку окуу жайында физиканы окутуунун методикасы. – Бишкек, «МОК» басма борбору, 2005, 216 б.

3. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках. Государственная учебно-педагогическое издание Министерства просвещения РСФСР. – Москва, 1961, 239 с.

4. Исаева Р.У Компетентности учителей физики по формированию физических понятий у учащихся // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, DOI 10.58649/1694-8033-2023-2(114)-90-99

5. Усова А.В., Бобров А.А. Формирование у учащихся умений самостоятельно проводить наблюдения и опыты. – Челябинск, 1983, с. 147.

6. Исаева Р.У., Доолотбек кызы Адина, Тыныбек кызы Айдана. Болочок мугалимдерди окуучулардын физика боюнча окуу компетенцияларын калыптандырууга даярдоо // Вестник ИГУ им. К.Тыныстановой, 2024, №57, с.117-124.

Рецензент: к.п.н., доцент Карасартова Н.А.

УДК 337.25.37

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-83-87

Исакова Ж.Ж.

Б.Т.Турусбеков атындагы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы

Исакова Ж.Ж.

Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта имени Б.Т. Турусбекова

Isakova J.J.

Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports named after B.T. Turusbekov

БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮНДӨГӨ ЦИФРАЛЫК ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ DIGITAL TRANSFORMATION IN EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада санариптик трансформациянын шартында мугалимдердин билимин модернизациялоонун негизги багыттары, мисалы, санариптик технологияларды билим берүү процессине киргизүү, окутууга болгон мамилени өзгөртүү жана болочок мугалимдердин санариптик компетенцияларын калыптандыруу каралат. Мугалимдердин билимин санариптештирүүнүн көйгөйлөрү жана келечеги каралып, аны өркүндөтүүнүн мүмкүн болуучу стратегиялары сунушталды. Болочок мугалимдерди даярдоодо жасалма интеллектти, чоң маалыматтарды, персоналдаштырууну жана педагогикалык инновацияларды колдонуу көйгөйлөрүнө жана мүмкүнчүлүктөрүнө өзгөчө көңүл бурулат. Биз ошондой эле билим берүү системасына, анын ичинде педагогикалык кадрларды даярдоого олуттуу таасирин тийгизген коомду санариптештирүүнүн заманбап процесстерин изилдедик.

Аннотация: В данной статье рассматриваются ключевые направления модернизации педагогического образования в условиях цифровой трансформации, такие как внедрение цифровых технологий в образовательный процесс, изменение подходов к преподаванию и формированию

цифровых компетенций будущих учителей. Рассматриваются вызовы и перспективы цифровизации педагогического образования, а также предлагаются возможные стратегии его совершенствования. Особое внимание уделено проблемам и возможностям использования искусственного интеллекта, больших данных, персонализированного обучения и педагогических инноваций в подготовке будущих педагогов. А также показано, что современные процессы цифровизации общества оказывают значительное влияние на систему образования, включая подготовку педагогических кадров.

Abstract: This article discusses the key areas of modernization of pedagogical education in the context of digital transformation, such as the introduction of digital technologies in the educational process, changing approaches to teaching and the formation of digital competencies of future teachers. The challenges and prospects of digitalization of pedagogical education are considered, and possible strategies for its improvement are proposed. Particular attention is paid to the problems and opportunities of using artificial intelligence, big data, personalized learning and pedagogical innovations in the training of future teachers. We also studied the modern processes of digitalization of society have a significant impact on the education system, including the training of teaching staff.

Негизги сөздөр: модернизация; санариптештирүү; мугалимдердин билими; трансформация; стратегиялар; иш-чаралар; инновациялар; санариптик технологиялар.

Ключевые слова: модернизация; цифровизация; педагогическое образование; трансформация; стратегии; деятельность; инновации; цифровые технологии.

Keywords: modernization; digitalization; pedagogical education; transformation; strategies; activities; innovations; digital technologies.

Введение. Цифровая трансформация в сфере образования представляет собой глубокие изменения, обусловленные внедрением цифровых технологий в образовательный процесс. Этот процесс затрагивает все уровни системы образования, начиная от начального и заканчивая высшим профессиональным обучением. В современных условиях цифровизация образования приобретает особую актуальность, поскольку она позволяет решать задачи повышения качества обучения, доступности образования и формирования новых образовательных моделей. Цифровая трансформация затрагивает все сферы человеческой деятельности, и образование не является исключением. Современные технологии открывают новые возможности для обучения, однако требуют пересмотра традиционных педагогических практик. Это особенно актуально для педагогического образования, так как будущие учителя должны быть готовы к работе в новых условиях. Образовательные учреждения сталкиваются с необходимостью адаптации учебных программ, модернизации инфраструктуры и повышения квалификации педагогов для успешного внедрения цифровых технологий [2, с. 65-66]. Всё чаще ведутся обсуждения и выдвигаются предложения о необходимости реформирования сферы образования, а также этот вопрос активно обсуждается на международных симпозиумах и конференциях [8].

Также возрастает потребность в изменении методологии обучения, направленной на развитие цифровой грамотности, критического мышления, креативности и адаптивности будущих учителей.

Актуальность исследования. Современные образовательные системы сталкиваются с вызовами, связанными с развитием технологий, изменением потребностей учащихся и общества, а также необходимостью адаптации к новым условиям, таким как дистанционное обучение. Цифровая трансформация играет ключевую роль в модернизации образовательного процесса, повышении его эффективности и создании благоприятных условий для развития цифровых компетенций у обучающихся [1, с. 95].

Цель и задачи исследования. Целью исследования является анализ и оценка влияния цифровой трансформации на образовательный процесс, а также разработка практических рекомендаций по ее эффективному внедрению.

Для достижения данной цели были поставлены следующие задачи:

1. Исследовать ключевые направления цифровой трансформации в образовании.
2. Определить преимущества и вызовы, связанные с цифровизацией обучения.
3. Оценить влияние современных цифровых технологий на образовательный процесс.

4. Разработать рекомендации по эффективному использованию цифровых **Новизна исследования.** Новизна данного исследования заключается в комплексном анализе современных тенденций цифровой трансформации в образовании с учетом вызовов цифровой эпохи. Рассмотрены перспективные технологии и их влияние на образовательный процесс, что позволяет получить целостное представление о развитии образовательной среды в условиях цифровизации.

Практические рекомендации

1. Разработка образовательных программ по повышению цифровой грамотности среди педагогов и студентов.

2. Внедрение гибридных моделей обучения, сочетающих традиционные и цифровые методы.

3. Усиление мер по обеспечению информационной безопасности в образовательных учреждениях.

4. Активное использование адаптивных образовательных платформ и технологий искусственного интеллекта.

5. Развитие государственной поддержки образовательных учреждений в области цифровизации.

Внедрение цифровых технологий в педагогическую практику

1. Использование онлайн-курсов, вебинаров, цифровых образовательных платформ (Coursera, EdX, Moodle) для расширения доступа к учебным ресурсам и повышения мобильности обучения [4].

2. Развитие смешанного обучения (blended learning), которое сочетает традиционные и цифровые методы, обеспечивая гибкость и персонализацию образовательного процесса.

3. Применение виртуальной и дополненной реальности в обучении для создания интерактивных образовательных сред, имитации педагогических ситуаций и отработки навыков преподавания.

4. Внедрение искусственного интеллекта и аналитики данных для адаптации учебных материалов под индивидуальные потребности студентов.

5. Использование цифровых технологий для организации коллективной работы и проектного обучения (онлайн-доски, платформы для совместного редактирования, виртуальные классы) [3].

Основные направления цифровой трансформации

инструментов в учебной деятельности.

1. Электронные образовательные ресурсы. Цифровые учебники, онлайн-курсы, образовательные платформы (например, Coursera, EdX, «Российская электронная школа») расширяют доступ к знаниям и позволяют индивидуализировать обучение [5].

2. Интерактивные технологии и виртуальная реальность. Использование VR и AR-технологий способствует более глубокому усвоению материала и повышает вовлеченность учащихся.

3. Искусственный интеллект в образовании. AI-алгоритмы могут анализировать прогресс учеников, адаптировать учебные программы и предлагать персонализированные задания [7].

4. Цифровая образовательная среда. Платформы для дистанционного обучения (Moodle, Zoom, Microsoft Teams) создают новые возможности для взаимодействия между студентами и преподавателями [4].

5. Блокчейн и безопасность данных. Использование технологии блокчейна для хранения академических данных обеспечивает их надежность и прозрачность.

Преимущества цифровой трансформации

- Индивидуализация образовательного процесса.

- Повышение доступности образования.

- Развитие новых форматов обучения (гибридное и дистанционное обучение).

- Улучшение мониторинга и оценки знаний.

- Снижение затрат на образовательные материалы.

Вызовы цифровой трансформации.

Несмотря на очевидные преимущества, цифровая трансформация сталкивается с рядом проблем:

- недостаточная цифровая грамотность у педагогов и учащихся;

- неравномерный доступ к цифровым технологиям (цифровое неравенство);

- вопросы защиты персональных данных и кибербезопасности;

- возможная потеря традиционных форм обучения и межличностного взаимодействия.

Изменение педагогической роли и методов преподавания

Переход от традиционной модели учителя как носителя знаний к роли наставника и фасилитатора, помогающего студентам находить, анализировать и применять информацию.

Развитие педагогических стратегий, основанных на активном обучении, таких как метод перевернутого класса, проблемно-ориентированное и кейс-обучение, проектная деятельность.

Интеграция цифровых инструментов для формирования метапредметных навыков: работы в команде, коммуникации, адаптивности, цифровой грамотности.

Использование геймификации и игровых методик для повышения мотивации студентов (Kahoot!, Quizizz, Minecraft Education, виртуальные квесты).

Развитие рефлексивных и самообразовательных навыков у студентов через электронные портфолио, цифровые дневники и платформы саморефлексии.

Формирование цифровых компетенций будущих педагогов

Включение в образовательные программы дисциплин, направленных на обучение методикам цифровой педагогики и управления образовательными процессами в цифровой среде.

Обучение работе с образовательными платформами, инструментами дистанционного и смешанного обучения, созданию интерактивных онлайн-курсов и цифровых образовательных ресурсов.

Формирование кибербезопасности и цифровой этики: защита персональных данных, критическая оценка информации, предотвращение цифрового выгорания.

Развитие навыков работы с искусственным интеллектом и аналитическими системами для оценки образовательных данных и индивидуализации обучения.

Акцент на междисциплинарность и интеграцию цифровых технологий с традиционными методиками преподавания.

Персонализация обучения в подготовке педагогов

Разработка индивидуальных образовательных траекторий с учетом уровня подготовки, профессиональных интересов и карьерных целей студентов.

Использование адаптивных технологий, которые автоматически подстраивают материалы и темп обучения под особенности каждого студента.

Внедрение цифровых ассистентов и систем электронного наставничества, которые помогают студентам в выборе курсов и самообразовании.

Применение технологий анализа образовательных данных для выявления

индивидуальных потребностей студентов и улучшения образовательного процесса.

Интеграция педагогического образования с практической деятельностью

Виртуальные педагогические стажировки и цифровые симуляторы для отработки преподавательских навыков в различных образовательных контекстах.

Использование образовательных платформ для взаимодействия с реальными учебными заведениями, анализа практических кейсов и проведения онлайн-стажировок.

Создание цифровых лабораторий педагогических инноваций, где будущие учителя могут разрабатывать и тестировать новые методики преподавания.

Применение технологий виртуальной реальности для моделирования сложных педагогических ситуаций и формирования готовности к профессиональной деятельности.

Вызовы и перспективы цифровизации педагогического образования.

Несмотря на очевидные преимущества цифровых технологий, процесс их внедрения сталкивается с рядом вызовов, включая нехватку квалифицированных кадров, необходимость значительных финансовых вложений в цифровую инфраструктуру и риски, связанные с цифровым неравенством среди студентов и преподавателей. Кроме того, необходимо учитывать вопросы этики использования цифровых данных, защиты персональной информации и возможного цифрового выгорания преподавателей и студентов [3, с. 101].

Однако перспективы цифровой трансформации педагогического образования значительно перевешивают возможные риски. Использование технологий искусственного интеллекта, анализ образовательных данных и внедрение новых педагогических моделей помогут создать более эффективную и гибкую систему подготовки учителей, отвечающую вызовам XXI века. Государственная поддержка, развитие партнерства между образовательными учреждениями и технологическими компаниями, а также активное участие преподавателей и студентов в цифровой трансформации позволят добиться устойчивого развития образовательной сферы [4, с. 66].

Заключение. Будущее цифровой трансформации образования связано с развитием адаптивных образовательных систем, основанных на больших данных и искусственном интеллекте. Также ожидается дальнейшее внедрение технологий

виртуальной реальности, развитие цифровых университетов и программ смешанного обучения.

Цифровая трансформация в сфере образования – это неизбежный и необходимый процесс, который требует комплексного подхода. Успешная реализация цифровых инноваций возможна при условии эффективной государственной политики, повышения цифровой грамотности всех участников образовательного процесса и постоянного совершенствования технологических решений.

Модернизация педагогического образования в условиях цифровой трансформации требует комплексного подхода, включающего технологические, методологические и организационные изменения. Внедрение цифровых технологий, развитие цифровых компетенций, изменение содержания программ подготовки учителей и персонализация обучения позволят сформировать педагогов, готовых к работе в цифровой образовательной среде. Это, в свою очередь, способствует повышению качества образования и эффективности учебного процесса в целом.

Список использованной литературы

1. Андреев А.А. Цифровая трансформация образования: вызовы и перспективы. – Москва: Изд-во «Наука», 2021, с. 209.
2. Иванов В.П. Электронное обучение и цифровые образовательные технологии. – СПб.: Питер, 2020, с. 120.
3. Петрова Н.С., Смирнов И.В. Искусственный интеллект в образовании. – Казань: Университетская книга, 2019, с. 145.
4. Smith J. Digital Transformation in Education. – London: Academic Press, 2022, p. 152.
5. Brown K., Green M. The Future of Learning Technologies. – New York: Springer, 2021, p. 162.
6. Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А. Развитие критического мышления и аналитических способностей студентов с использованием искусственного интеллекта // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, №3 (119), с. 451-455. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-451-455. – EDN AACLZN.
7. Эгамбердиева А.А. Жылчиева Д.С. Повышение интереса выпускников школ к получению высшего образования // Вестник КНУ им. Жусупа Баласагына, 2023, № 2(114), с. 72-77. – DOI 10.58649/1694-8033-2023-2(114)-72-77. – EDN WBQTTK.

Рецензент: д.п.н., профессор Токсонбаев Р.Н.

УДК 37.018.43:004
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-87-91

Кабылова С.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Кабылова С.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kabylova S.A.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0005-0234-2738

ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДАГЫ МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада билим берүү тармагында маалыматтык технологияны (МТ) колдонуунун негизги багыттары, алардын артыкчылыктары жана көйгөйлөрү, ошондой эле өнүгүү перспективалары каралат. Заманбап билим берүүнү маалыматтык технологияларсыз элестетүү мүмкүн эмес. Алар билим берүүнүн сапатын жогорулатууга, билимге жеткиликтүүлүктү кеңейтүүгө

жана билим берүү траекториясын индивидуалдаштырууга салым кошот. Маалыматтык технологиялар билим берүүнүн бардык деңгээлдеринде колдонулуп, окутуу процессин жакшыртууга жардам берет. Алар студенттерге өз алдынча окууга, материалдарды тез жана натыйжалуу өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Ошондой эле, окутуучулар үчүн да МТ чоң жардамчы болуп, аларга окутууну пландоо, студенттердин прогрессин байкоо жана баалоо процесстерин жөнгө салууга мүмкүндүк берет.

Аннотация: В статье рассматриваются основные направления применения информационных технологий (ИТ) в образовании, их преимущества и проблемы, а также перспективы развития. Современное образование невозможно представить без информационных технологий. Они способствуют повышению качества образования, расширению доступа к образованию и индивидуализации образовательных траекторий. Информационные технологии используются на всех уровнях образования и способствуют улучшению процесса обучения. Они позволяют студентам заниматься самостоятельно и быстро и эффективно усваивать материал. Кроме того, машинный перевод является большим подспорьем для учителей, позволяя им оптимизировать процессы планирования обучения, мониторинга успеваемости учащихся и оценки.

Abstract: The article discusses the main areas of application of information technologies (IT) in education, their advantages and problems, as well as development prospects. Modern education cannot be imagined without information technologies. They contribute to improving the quality of education, expanding access to education and individualizing educational trajectories. Information technologies are used at all levels of education and contribute to improving the learning process. They allow students to study independently and quickly and effectively assimilate the material. In addition, machine translation is a great help to teachers, allowing them to optimize the processes of planning education, monitoring student performance and assessment.

Негизги сөздөр: билим берүү; маалыматтык технологиялар; блокчейн; электрондук окуу платформалары; тармак.

Ключевые слова: образование; информационные технологии; блокчейн; платформы электронного обучения; сеть.

Keywords: education; information technology; blockchain; e-learning platforms; network.

Маалыматтык технология – бул билим берүү процессинде маалыматты түзүү, иштеп чыгуу, сактоо жана таратуу үчүн колдонулуучу инновациялык каражаттардын жана ыкмалардын жыйындысы. Тактап айтканда, педагогикалык чөйрөнү кеңейтүү, кызыгууну стимулдаштыруу, таанып-билүү кызыгуусун жана активдүүлүгүн стимулдаштыруу, таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүккө позитивдүү мамилени калыптандыруу, ийгиликтин кырдаалын түзүү саналат [3].

Заманбап билим берүүдө колдонулган маалыматтык технологиянын инструменттери төмөнкүлөрдү түзөт:

1. Электрондук окуу платформалары: Moodle, Google Classroom, Coursera сыяктуу платформалар аркылуу студенттер онлайн режиминде сабактарды өтүшүп, тапшырмаларды аткарышат. Бул аралыктан окутууну жана билим алууну кеңейтет.

2. Виртуалдык жана кеңейтилген чындык (VR/AR): Бул технологиялар

студенттерге тажрыйбалуу окутууну камсыз кылат. Мисалы, виртуалдык лабораториялар аркылуу студенттер эксперименттерди өзү жүргүзө алышат.

3. Жасалма интеллект (ЖИ): ЖИ окутуучуларга студенттердин өнүгүүсүн анализдөөгө жана аларга жекече маалымат берүүгө мүмкүндүк берет. Ошондой эле, ЖИ негизинде иштеген системалар студенттердин тапшырмаларын автоматтык түрдө текшерип, баалоо процессин жакшыртат.

4. Булуттук технологиялар: Бул технологиялар аркылуу студенттер жана окутуучулар маалыматтарга каалаган жерден жана каалаган убакта кол жеткире алышат. Бул билим берүүнүн мобилдүүлүгүн жана кирешелүүлүгүн арттырат.

Маалыматтык технологиялардын артыкчылыктары көптөгөн тармактарда байкалат. Алар билим берүү чөйрөсүндө эффективдүүлүктү жогорулатат.

1-сүрөт. Маалыматтык технологиялардын артыкчылыктары

- Жеткиликтүүлүк. Интернет аркылуу билимге каалаган адам жетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

- Индивидуалдаштырылган окутуу. Студенттер өздөрүнүн ылдамдыгы менен окушат.

- Кызыктуулук. Технологиялар окутууну кызыктуу жана тажрыйбалуу кылат.

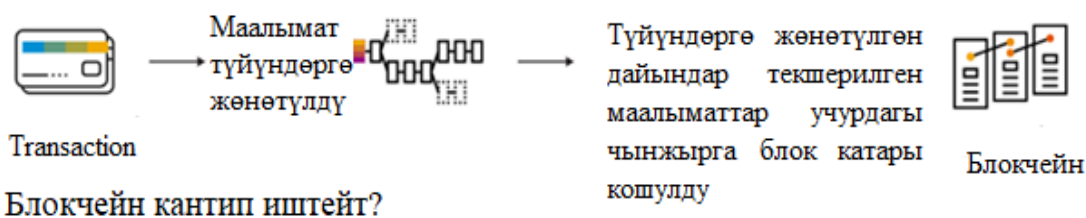
-Убакытты үнөмдөө. Автоматташтырылган системалар окутуучулардын жумушун жеңилдетет.

Маалыматтык технологиялардын билим берүүгө киргизилиши бир катар кыйынчылыктарды туудурат. Мисалы, технологиялык жабдуулардын жетишсиздиги, интернет байланышынын начарлыгы, мугалимдердин ЖИ-багыттагы билимдеринин төмөндүгү сыяктуу маселелер бар. Бул маселелерди чечүү үчүн өкмөттөр жана билим берүү мекемелери технологиялык инфраструктураны өркүндөтүүгө, окутуучуларды өзгөчө курстар аркылуу даярдоого жана интернет аркылуу окуу мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууга көңүл буруулары керек [4].

Келечекте билим берүү системасында блокчейн, 5G технологиясы, адаптивдүү окутуу системасы сыяктуу инновациялар

кеңири колдонулушу күтүлүүдө. Бул технологиялар билим берүүнүн сапатын жана эффективдүүлүгүн дагы бир жогорулатышы мүмкүн.

Блокчейн м бул өзгөрүлгүс же өзгөрүлгүс тармак боюнча бөлүшүлгөн транзакциялардын борбордон ажыратылган санарип жазуусу. Ал бөлүштүрүлгөн китеп деп аталган технологияны колдонот. Блокчейн көбүнчө реалдуу убакытта транзакциялардын жана менчиктин өзгөрүлгүс рекорду деп аталат. Бирок бул эмнени билдирет? Негизи, бул транзакцияларды жана менчик жөнүндө маалыматты жазуу үчүн коопсуз, хакерликке туруктуу система. Блокчейн коопсуздук үчүн абдан маанилүү. Бул жерде эмне үчүн. Жаңы блоктор (жаңы маалымат менен) ар дайым чынжырдын аягына кошулат. Ар бир кошумчада өзүнүн санарип кол тамгасы же хэш бар, ал сандар жана тамгалар сериясы. Бул жашыруун математикалык коддун бир түрү. Эгерде сиз блокко кирген сумманы же номерди ал кошулгандан кийин өзгөртсөңүз, бул кол тамгалар да өзгөрөт. Блокчейнди ийгиликтүү бузуш үчүн хакерлер чынжыр боюнча бардык маалыматты туура өзгөртүшү керек.

2-сүрөт. Блокчейндин иштеши

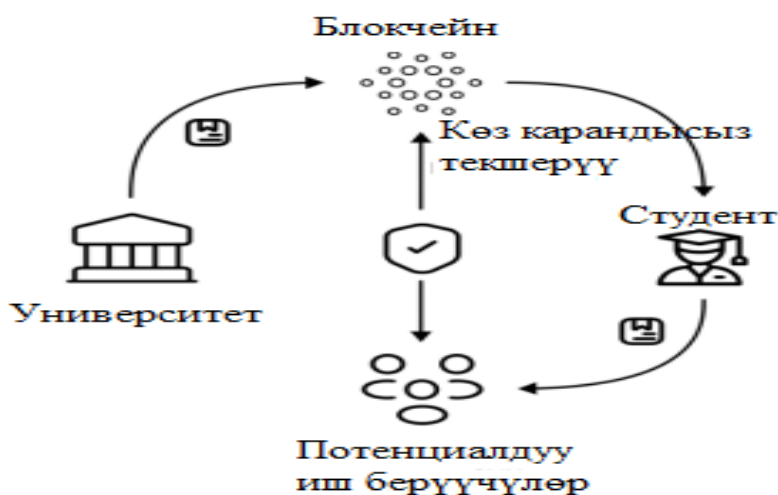
Блокчейндин бир катар айырмалоочу өзгөчөлүктөрү бар, алар технологияны билим берүү тармагында колдонуу үчүн жагымдуу кылат. Аларга өзгөрбөстүк, ишенимдүүлүк, жеткиликтүүлүк жана ишеним кирет. Изилдөөнүн структуралык жана мазмундук талдоосунун негизинде биз жогорку билим берүү системасында блокчейн технологиясын

колдонуунун негизги тематикалык багыттарын бөлүп көрсөтөбүз [2].

1. Санариптик дипломдорду жана сертификаттарды түзүү жана берүү. Санариптик дипломдорду жана сертификаттарды берүү процесси үч этапты камтыйт: түзүү, тастыктоо жана берүү. Санариптик документтер блокчейндин

жардамы менен жетүүгө мүмкүн болгон текшерилсе гана натыйжалуу болот. 1-сүрөттө университет, студент жана потенциалдуу иш берүүчү катышкан дипломду текшерүү сценарийи көрсөтүлгөн. Белгилей кетсек, аутентификация эч кандай бийлик органдарына кайрылбастан блокчейн аркылуу гана жүргүзүлөт. Блокчейнде сакталган

студенттик маалымат коопсуз корголот жана студент же окуу жайы бул маалыматка ээ болгон адамдардын чөйрөсүн көзөмөлдөй алат. Дипломдун көчүрмөсүн алган адам алат. Анын аныктыгын текшерүү, ошондой эле аны чыгарган билим берүү уюму жөнүндө маалыматты көрүү оңой.

3-сүрөт. Дипломдун аныктыгын текшерүү процесси

Иш берүүчүлөр документтердин аныктыгын тез жана оңой текшере алышат. Технология ошондой эле ортомчуларды кыскартып, окуу жайларга мүмкүнчүлүктөрүн максималдуу пайдаланууга жардам берет. Мындан тышкары, алар бир кыйла интерактивдүү режимде ишке ашырылат, анткени маалыматтарга өзгөртүүлөр чынжырдын каалаган катышуучусу тарабынан киргизилип, андан кийин башка катышуучулар тарабынан көрүлүп, ырасталышы мүмкүн. Блоктордо сакталган маалыматы бар базаны элестетиниз. Бул блокторду көчүрүүгө жана өзүнчө компьютерлерде сактоого болот. Алардын баары бирдей жана бири-бири менен синхрондуу. Кимдир бирөө маалыматтарды

кошкондо же алып салганда, бардык блоктордогу маалымат өзгөрөт.

2. Изилдөө жана илимий ишмердүүлүк. Илимий изилдөөлөрдү жайгаштыруу менен авторлук укуктарды сактоого жардам берет. Жасалма же туура эмес изилдөөлөрдү болтурбоо үчүн маалыматтардын өзгөрүлгүс болушун камсыздайт.

5G технологиясы (бешинчи муундагы зымсыз байланыш технология) – бул маалыматтарды өтө жогорку ылдамдыкта берүүчү жаңы муундагы байланыш системсы. Студенттердин билим алуусуна, изилдөө жүргүзүүсүнө жана күнүмдүк жашоосуна чоң таасирин тийгизет.

4-сүрөт. 5G технологиясынын жалпы көрүнүшү

1. Аралыктан жана онлайн окууну жакшыртуу. 5G жогорку ылдамдыктагы интернетти камсыз кылгандыктан, студент үчүн онлайн лекцияларды үзгүлтүксүз колдоно алат. Окуу материалдарын (видео, электрондук китептер, симуляциялар) тез жүктөө жана колдонуу мүмкүнчүлүгү кеңейет.

2. Изилдөө жана инновациялык мүмкүнчүлүктөр. 5G изилдөө иштеринде кенененирээк маалыматтарды) ылдам иштетүүгө жардам берет. Мобилдик тиркемелер аркылуу курс тандоо, жумуш орду, тапшырмалар тууралуу эскертмелерди колдоно алышат.

Маалыматтык технологиялар заманбап билим берүүнүн негизги бөлүгүнө айланды. Алар билим берүүнү демократиялаштырып,

аны жеткиликтүү жана натыйжалуу кылып жатат. Бирок, бул процессти ийгиликтүү жүргүзүү үчүн бардык маселелерди чечүүгө жана технологияларды туура пайдаланууга көңүл буруу зарыл. Билим берүүнүн келечеги технологиялар менен тыгыз байланышкан, ошондуктан аларды өнүктүрүү жана колдонуу коомдун өнүгүүсү үчүн маанилүү. Жаны маалыматтык технологиялар ишмердүүлүктүн ар кандай чөйрөлөрүндө, анын ичинде билим берүү тармагында уюштуруу жана башкаруу үчүн компьютердик жана телекоммуникациялык колдоо чөйрөсүн түзөт. Маалыматтык технологияларды билим берүү программаларына интеграциялоо бардык деңгээлде ишке ашырылат.

Колдонулган адабияттар

1. Аксуюхин А.А., Вицен А.А., Мекшенева Ж.В. Информационные технологии в образовании и науке // Современные наукоемкие технологии, 2009, № 11, с. 50-52.
2. Деденёва А.С., Аксуюхин А.А. Мультимедиа технологии в условиях формирования образовательной среды вузов искусств и культуры // Историко-культурные связи России и Франции: основные этапы: сборник статей / Сост. И.А. Ивашова; гл. ред. Н.С. Мартынова. – Орёл: ОГИИК, ил., ООО ПФ «Оперативная полиграфия», 2008, с. 19-25.
3. Кабылова С.А., Кайдиева Н.К., Таалайбекова Ч.Т. Кенже мектеп окуучулардын маалыматтык-коммуникациялык компетенцияларын калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү // Ж. Баласагын ат. КУУнун Жарчысы, 2023, № 2(114), с. 99-103. ISSN 1694-8033 <https://elibrary.ru/item.asp?id=54125239>
4. Кайдиева Н.К., Кабылова С.А. Применение информационных технологий в обучении // Вестник КГУ им. И. Арабаева, 2014, с. 67-70.
5. Лаврушина Е.Г., Моисеенко Е.В. Преподавание информатики в вузе // ВАК, 2006, № 5, с. 8-16. – Режим доступа: <http://www.ict.nsc.ru>

Рецензент: к.пед.н., доцент Кожалиева Д.Ж.

УДК 372.851

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-91-95

Кабылова С.А., Көчөрова А.К., Темирбекова Н.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Кабылова С.А., Көчөрова А.К., Темирбекова Н.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kabylova S.A., Kochorova A.K., Temirbekova N.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0005-0234-2738

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА ГЕОМЕТРИЯЛЫК ФИГУРАЛАРДЫ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ГЕОМЕТРИЧЕСКИМ ФИГУРАМ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ METHODS OF TEACHING GEOMETRIC FIGURES IN ELEMENTARY GRADES

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада геометриялык фигураларды окутуунун эффективдүү методикасы, колдонулуучу усулдар жана практикалык иш-чаралар жөнүндө сөз болот. Мугалим

окуучулардын жөндөмүн өнүктүрүү үчүн заманбап инновациялык технологияларды, идеяларды, окутуунун формаларын жана ыкмаларын кеңири өздөштүрүү керек экендиги каралган. Мында 1-4-класстарда геометриялык фигураларды үйрөнүүнүн негизги максаттары окуучуларга геометриялык сүрөттөрдү так жана туура түзүү, мейкиндик түшүнүктөрүн өнүктүрүү, аларды чийүү жана өлчөө, салыштыруу, анализдөө боюнча так маалымат берилет. Турмуштук жана практикалык мааниси бар көндүмдөр менен куралдандыруу жана ошону менен окуучуларды геометриянын системалуу курсун ийгиликтүү үйрөнүү боюнча бир катар мисалдар берилет.

Аннотация: В статье рассмотрены эффективные методы обучения геометрическим фигурам, используемые методы и практические задания. Предусматривается, что преподавателям необходимо широко осваивать современные инновационные технологии, идеи, формы и методы обучения с целью развития способностей учащихся. Главной целью изучения геометрических фигур в 1-4 классах является предоставление учащимся точной информации о том, как правильно и точно создавать геометрические фигуры, развивать пространственные представления, рисовать их, измерять, сравнивать и анализировать. Приводится ряд примеров, которые помогут учащимся овладеть практическими навыками, способными изменить их жизнь, и тем самым успешно усвоить систематический курс геометрии.

Abstract: This article will discuss effective methods of teaching geometric figures, the methods used and practical tasks. It is envisaged that teachers need to widely master modern innovative technologies, ideas, forms and methods of teaching in order to develop the abilities of students. The main goal of studying geometric figures in grades 1-4 is to provide students with accurate information on how to correctly and accurately create geometric figures, develop spatial representations, draw them, measure, compare and analyze them. A number of examples are given that will help students master practical skills that can change their lives, and thus successfully master a systematic course of geometry.

Негизги сөздөр: геометриялык фигуралар; мейкиндик ой жүгүртүү; методдор; чийме; көп бурчтук.

Ключевые слова: геометрические фигуры; пространственное мышление; методы; рисование; многоугольник.

Keywords: geometric figures; spatial thinking; methods; drawing; polygon.

Башталгыч класстарда геометриялык фигураларды окутуу окуучулардын логикалык ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүүнүн маанилүү бөлүгү болуп саналат. Мектепте билим алуунун башталышы балага жашоодо жаңы позицияны ээлеп, социалдык маанидеги билим берүү ишмердүүлүгүнө өтүүгө мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда кенже мектеп курагындагы балдардын көпчүлүгүндө ийгиликтүү социалдык адаптацияга көмөктөшүүчү маанилүү социалдык сапаттарды калыптандыруу үчүн өбөлгөлөр түзүлөт [3]. Билим берүү ишмердүүлүгүндө башталгыч мектепте геометриялык фигураларды окутуунун негизги максаттары:

- окуучулардын геометриялык фигуралар жөнүндө түшүнүгүн калыптандыруу;

- алардын мүнөздөмөлөрүн жана касиеттерин ажырата билүүгө үйрөтүү;

- логикалык жана мейкиндик ой жүгүртүүнү өнүктүрүү;

- геометрияны практикалык турмуш менен байланыштыруу.

Геометриялык фигураларды окутууда төмөнкү методдор колдонулат:

Көрсөтмөлүүлүк методу. Окуучуларга геометриялык фигуралардын реалдуу үлгүлөрүн же сүрөттөрүн көрсөтүү аркылуу түшүндүрүү. Мисалы, мугалим тегерек формасындагы чөйчөктү, төрт бурчтук формасындагы китепти же үч бурчтук формасындагы сызгычты көрсөтүп, алардын аталышын жана мүнөздөмөлөрүн түшүндүрөт.

Практикалык методу. Фигураларды кагаздан кесүү, пластилинден жасоо, таякчалар менен түзүү. Мисалы, окуучулар төмөнкүдөй тапшырмаларды аткара алышат: Кагаздан үч бурчтук, төрт бурчтук жана тегерек формаларды кесүү; пластилинден ар кандай геометриялык фигураларды жасоо; таякчалардан төрт бурчтук жана үч бурчтук сыяктуу моделдерди түзүү.

Сөз менен түшүндүрүү методу. Геометриялык терминдерди жана аныктамаларды колдонуп түшүндүрүү. Мисалы, мугалим төрт бурчтук дегенде төрт тарабы тең түз сызыктардан турган фигура экенин түшүндүрөт. Ошондой эле, тегерек – бардык чекиттери борбордон бирдей алыстыкта жайгашкан фигура экенин айтып, так мисалдарды келтирет.

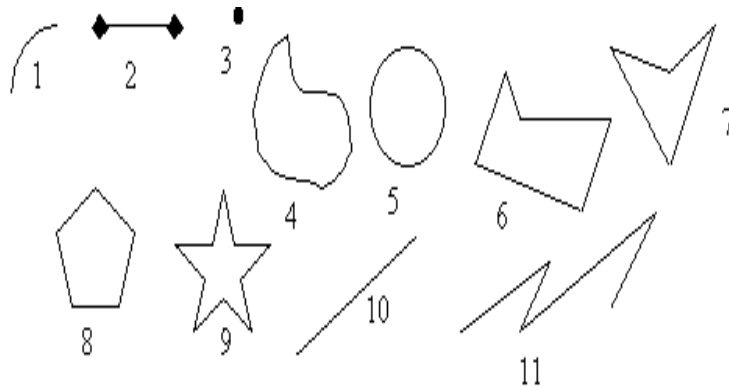
- Төрт бурчтук: 4 түз сызык менен чектелген фигура
- Тегерек: Бардык чекигтери борбордон бирдей алыстыкта жайгашкан
- Үч бурчтук: 3 бурчу бар фигура

Изилдөө методу. Окуучулардын өз алдынча фигураларды талдоо жана алардын касиеттерин ачып берүү. Мисалы, окуучуларга ар кандай геометриялык фигуралар берилет, жана алар бул фигуралардын өзгөчөлүктөрүн таап, айырмачылыктарын жана окшоштуктарын аныктай алышат.

- Фигуралардын параметрлерин салыштыруу
- Өз алдынча изилдөө жүргүзүү
- Фигуралардын мүнөздөмөлөрүн аныктоо

Оюн методу. Геометриялык фигураларды үйрөнүү үчүн кызыктуу оюндар, мисалы, «Фигураны тап», «Конструктор» ж.б. Мисалы:

- «Фигураны тап» – мугалим ар кандай фигуралардын сүрөттөрүн көрсөтүп, окуучулар туура фигураны табышы керек;
- «Конструктор» – окуучулар ар кандай геометриялык фигураларды колдонуп, жаңы фигураларды же объектилерди кураштырышат;
- «Жашыруун фигура» – сүрөттүн ичинен белгилүү бир фигураны таап, анын касиеттерин түшүндүрүү.

1-сүрөт. 1 - ийри сызык, 2 - түз сызык сегменти, 3 - чекит, 4 - жабык ийри сызык, 5 - тегерек, 6 - жабык сынык сызык, 7 - төрт бурчтук, 8 - беш бурчтук, 9 - он бурчтук, 10 - түз сызык, 11 - сынык сызык.

7 (8, 9) көп бурчтуктун канча тарабы (чокусу) бар? 6 (11) сынык сызыкта канча шилтеме бар? Акырындык менен сиз балдарга татаалыраак тапшырмаларды сунуштай аласыз. 1-сүрөттө кандай тааныш фигураларды көрүп турасыз? Балдар айтышат (жана көрсөтөт): «Бул сүрөт төрт бурчтук, эки үч бурчтук жана беш сегментти көрсөтөт».

Окуучулар бурчтар жөнүндө биринчи маалыматты көп бурчтуктар менен иштөөдө

Мугалим тегеректин, үч бурчтуктун, төрт бурчтуктун жана беш бурчтуктун моделдерин көрсөтөт. Алар акыркысынын бурчтары бар экенин аныкташат: үч бурч, төрт бурч, беш бурч. Алардын бир гана бурчу эмес, капталдары да бар экенин билип, каптал жана бурчтун санын аныктап, моделде көрсөтүшөт. 3-класста үч бурчтуктун, төрт бурчтуктун ж.б моделдерин карашат.

Көп бурчтук – бул ички менен бирге жөнөкөй жабык сынык сызык. Каптал - сынык сызык чек арасынын звеносу. Көп бурчтуктун чокулары – бул көп бурчтуктун чек араларынын кесилишкен чекиттери. Эгерде анын кайсы бир тарабы узартылганда, бүт көп бурчтук ушул сызыктын бир тарабында жатса, ал томпок деп аталат [4].

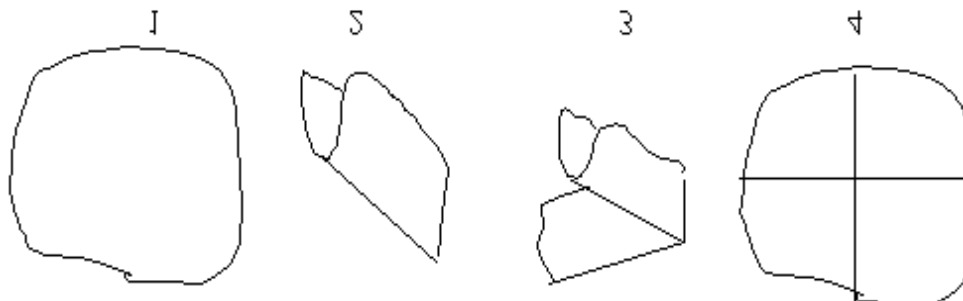
Көп бурчтуктар менен таанышкандан кийин, окуучулар курчап турган чөйрөдө тиешелүү көп бурчтуктун формасына ээ болгон объекттерди аташат же көрсөтөт, ошондой эле бурчтарды, капталдарды жана чокуларды көрсөтөт. Студенттердин психикалык активдүүлүгүн стимулдаштыруу үчүн бул түрдөгү көнүгүүлөрдү сунуштоо пайдалуу:

Бурчтун моделин алганда, окуучуларга үч бурчтуктун үзүлгөн бурчтарын көрсөтөбүз (2-сүрөт) жана бурчтун эки капталынан жана чокусунан түзөөрүн билебиз. Тик бурч менен таанышуу үчүн тик бурчтуктун, сүйрү жана курч бурчтуу төрт бурчтуктун моделдерин көрсөтөбүз. Биз туура, сүйрү жана курч бурчту түзөбүз жана салыштыруу аркылуу бул бурчтардын баары ар башка экенин билебиз. Андан кийин биз

айтабыз: «Бул бурч тик бурч деп аталат (мен көрсөтөм), булар туура эмес бурчтар».

Андан кийин окуучуларга белгисиз формадагы кагазды бүктөп, туура бурчтуу алуу сунушталат (2-сүрөт): алар кагазды эки жолу экиге бүктөшөт.

Окуучуларга тик бурчтуу үч бурчтуктун чиймеси көрсөтүлөт жана туура бурчтуу ар кандай бурчтарга салуу менен туура бурчтуу кантип аныктоо керектиги көрсөтүлөт. Тик бурчка ээ болгон объектилерди атоо сунушталат.

2-сүрөт. Үч бурчтуктун үзүлгөн бурчтары

Окуучулар туура бурчтун моделин колдонуу менен дептердин бетиндеги уячалардын бурчтары тик бурчтуу экендигин текшерипшет. Демек, дептер барагындагы сызыктарды колдонуу менен тик бурч тартууга болот. Окуучулар мугалимдин жетекчилиги астында тик бурчтуу тартышат. Тегиздикте ар кандай абалда түз бурчтарды куруу керек.

Бул үчүн нурлар тартылган кагаздар таратылат жана туура бурчтар пайда болушу үчүн жаңы нурларды тартуу сунушталат. Студенттер аларды тик бурчтун моделин жана чийме үч бурчтуктун жардамы менен курат. Тик бурчтун капталдарын бири-биринен жылдыруу же чогуу жылдыруу менен сүйрү жана курч бурчка өтөбүз. Окуучулар бул бурчтарды курчап турган объектилерден табышат. Бурчтун капталдары жана анын чокусу жөнүндө түшүнүктөр киргизилет.

Бурч – бул бир чекиттен чыккан эки түрдүү нурдан турган фигура. Нурлар бурчтун капталдары деп аталат жана алардын жалпы башаты бурчтун чокусу болуп саналат. Бурч – тегиздиктин орток чыгышы бар эки нурдун ортосунда жайгашкан бөлүгү. Тик бурч түшүнүгүн бекемдөө үчүн төмөнкү көнүгүүлөр сунушталат: 1) Берилген көп бурчтуктардагы тик бурчтарды табыңыз (моделдер жана

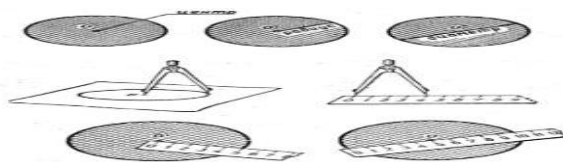
чиймелер берилген). 2) Тик бурчтуу үч бурчтук тарт [1].

Белгилей кетчү нерсе, бурчтун өлчөмү бир тараптын экинчисине салыштырмалуу айлануусуна жараша болот.

Бул касиетти ар түрдүү түстөгү кагаздан жасалган бурчтардын моделдерин бири-биринин үстүнө коюу аркылуу да көрсөтүүгө болот, ошондуктан туура бурчтун курч бурчтан чоңураак, ал эми сүйрү бурч туура бурчтан чоңураак экенин көрүүгө болот.

Квадрат менен таанышуу ыкмасы тик бурчтук менен таанышуу ыкмасына окшош. Бул учурда сунушталган тик бурчтуктардын ичинен бардык тарабы бирдей болгон тик бурчтук тандалат. Бул квадрат. Квадрат – бардык тараптары бирдей болгон тик бурчтук [2].

Төрт бурчтуктун моделдери жана чиймелери менен практикалык иштөөдө окуучулар тик бурчтуктун карама-каршы жактары, тик бурчтуктун диагоналдары жана алардын касиеттери сыяктуу түшүнүктөр менен таанышат: тик бурчтуктун карама-каршы жактары барабар; тик бурчтуктун (квадраттын) диагоналдары барабар жана кесилишкен жеринде экиге бөлүнөт; Квадраттын диагоналдары кесилишкенде тик бурчтуу түзөт.

3-сүрөт. Диагональ эки чектеш эмес чокуларды бириктирүүчү сегмент

Тегерек жана айлана геометриялык фигуралар катары 3-класста салттуу программа боюнча математика сабагында каралат. Айлана – бул тегиздиктин берилген чекиттен берилген аралыкта жайгашкан бардык чекиттеринен турган фигура. Бул чекит айлананын борбору деп аталат. Ал эми бул жерде практикалык иштерди жана окуу китеби менен иштөө методун колдонуу менен студенттер негизги терминдерди: айлана, тегеректин чеги; айлананын жана айлананын борбору; айлананын радиусу жана диаметри жана айлана.

Бул мисалдар практикалык көнүгүүлөрдү аткарууда төмөнкүлөргө ээ болуу керек [2].

1. Геометриялык фигураларды таануу – мугалим фигураларды көрсөтүп,

окуучулар алардын аталышын жана мүнөздөмөлөрүн айтышат.

2. Фигураларды түзүү – окуучулар кагаздан, пластилинден же ар кандай материалдардан фигураларды жасашат.

3. Көнүгүүлөр жана оюндар – мисалы, класстагы объекттерди геометриялык фигураларга бөлүп кароо

Жыйынтык. Башталгыч класстарда геометриялык фигураларды окутуу окуучулардын логикалык жана мейкиндик ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө чоң мааниге ээ. Эффективдүү методдорду колдонуу аркылуу окуучулар геометрияны терең түшүнүп, аны турмушта колдонууга үйрөнүшөт. Ошондуктан, мугалимдер ар түрдүү методдорду жана практикалык көнүгүүлөрдү колдонуп, окуучулардын кызыгуусун арттырууга аракет кылышы керек.

Колдонулган адабияттар

1. Бекбоев И., Ибраева Н. Математика: Орто мектептердин 3-кл. үчүн окуу китеби — онд., толукталып 4-бас. — Бишкек: Билим-компьютер, 2015
Подробнее <https://bilim.akipress.org/>

2. Казакова, М.А. Использование геометрического материала при изучении деления в начальном курсе математики/Начальная школа – 2008. – №3 – 44 с.

3. Кабылова С.А., Кайдиева Н.К., Таалайбекова Ч.Т. Кенже мектеп окуучулардын маалыматтык-коммуникациялык компетенцияларын калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү. Ж. Баласагын ат. КУУнун Жарчысы №2 (114), 2023. С. 99-103. ISSN 1694-8033 <https://elibrary.ru/item.asp?id=54125239>

4. Кайдиева Н.К. Кабылова С.А. Применение информационных технологий в обучении Вестник КГУ им. И. Арабаева, 2014. – С.67-70

5. Методика, преподавания математики в начальных классах. Вопросы частной методики: учеб. пособие. – М.: Просвещение. – 1986. – С. – 321.

6. Моро, М.И., Бантова, М.А., Бельтюкова, Г.В. Учебник для 3 кл. начальной школы в 2 ч. – М.: Просвещение. – 2009. – С. – 265.

Рецензент: к.пед.н., доцент Аликова А.М.

УДК 371

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-95-99

Кадырова Халимахан Нурмухаммад кызы

Кары-Ниязы атындагы Улуттук педагогика жана тарбия институту, Ўзбекистан

Кадырова Халимахан Нурмухаммад кызы

Национальный институт педагогики и воспитания имени Кары-Ниязы, Узбекистан

Kadyrova Khalimakhon Nurmukhammad kizi

National Pedagogical Institute named after Kary Niyazy, Uzbekistan

**ТҮРК ЭЛДЕРИНИН САЛТТУУ СПОРТ ТҮРЛӨРҮНӨ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН
ОКУУЧУЛАРЫНЫН БААЛУУЛУК МАМИЛЕСИН КАЛЫПТАНДЫРУУ МАСЕЛЕСИ
ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНОГО ОТНОШЕНИЯ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ
КЛАССОВ К ТРАДИЦИОННЫМ ВИДАМ СПОРТА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ**

THE PROBLEM OF FORMING THE VALUE-BASED ATTITUDE OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS TOWARDS TRADITIONAL SPORTS OF TURKIC PEOPLES

Кыскача мүнөздөмө: Макалада түрк элдеринин салттуу спорттук оюндарынын маанилүүлүгү жана баалуулугун сактоо маселеси каралат, бул оюндары байыркы мезгилдерден бери эл арасында сүйүктүү жана кеңири тараган. Ошондой эле, башталгыч класстын окуучуларын ушул спорттук оюндары менен тааныштыруу, аларды окуу жана чыгармачыл иштерде кеңири колдонуу мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө сөз болот.

Аннотация: В статье рассматривается актуальнейшая проблема сохранения значимости и ценности традиционных спортивных игр тюркских народов, которые издревле были любимы и распространены в народе, а также широкого использования этих спортивных игр в учебной и внеклассной работе с учащимися младших классов.

Abstract: The article discusses the pressing issue of preserving the significance and value of traditional sports games of Turkic peoples, which have been beloved and widespread among the people since ancient times. It also addresses the introduction of these sports games to elementary school students and the possibilities of their wide use in both academic and extracurricular activities.

Негизги сөздөр: спорттук оюндары; күрөш; башталгыч мектеп; илгерилетүү; улуттук окуу программасы.

Ключевые слова: спортивные игры; борьба; начальная школа; продвижение; национальная учебная программа.

Keywords: sports games; wrestling; primary school; promotion; national curriculum.

Одним из основных двигателей социально-экономического и цифрового развития страны является система образования. Место учителя здесь, безусловно, особое. Роль педагога в развитии современного общества зависит от его подготовки в соответствии с требованиями времени и повышением интереса учащихся к обучению, познавательной активности [8].

Не будет преувеличением сказать, что весь мир живет в состоянии зависимости от Интернета, что приводит к упадку многих видов нематериального наследия. Но мы, люди, как наследники определенной нации, должны чувствовать свою обязанность передать наше нематериальное наследие будущим поколениям в его первоначальном виде [7]. Поэтому сегодня нам необходимо широко пропагандировать и использовать традиционные спортивные игры тюркских народов среди учащихся младших классов, формировать у детей интерес к этим играм, ценить, сохранять и продолжать их традиции.

Турецкий ученый Ибрагим Акыш сказал: «Одним словом, спорт – это не просто игра. Не будет преувеличением, что это и есть сама жизнь во всех отношениях. «Благодаря нашим традиционным видам спорта, которые нас объединяют, мы встречаемся здесь и общаемся, рассказываем о своих проектах, говорим о своих проблемах, делимся своими надеждами» [1].

Как в эпосе, так и в реальной жизни дарение самцов животных очень

распространено в турецкой спортивной культуре. «Я отдал жеребца от лошади, барана от овцы и быка от верблюда», – сказал Коркут Ота в традиционных спортивных организациях за пределами Османского дворца [2]. Ибн Сина отнес ежедневные занятия физкультурой и физическими упражнениями к типу быстрых движений, которые в основном состояли из национальных народных игр или отдельных их элементов. Например:

1. Взаимное притяжение;
2. Драться, толкая друг друга кулаками;
3. Стрельба из лука;
4. Быстрая ходьба;
5. Метание копья;
6. Подпрыгивать и висеть на чем-то, находящемся выше;
7. Прыжки на одной ноге;
8. Ограждение;
9. Искусство владения копьем;
10. Верховая езда; размахивание двумя руками, во время которого человек встает на цыпочки и быстро двигается, вытягивая руки вперед и назад [3].

В китайском источнике «Исторические мемуары» («Шицзи») говорится, что гунны, считающиеся предками тюрков, с юных лет были искусными наездниками и стрелками: «Их дети, верхом на овцах, могли стрелять из лука и стрел, поражая птиц и мышей. Когда он немного подрастет, на него нападут лисы и кролики и съедят его. «Молодые и среднего возраста мужчины были искусными

лучниками и полностью вооруженными всадниками» [4].

Как заметил Роланд Ренсон, «лучший способ гарантировать или сохранить традиционные игры – это играть в них» (Ренсон 1991: 81). Эта фраза означает сохранение и охрану традиционных видов спорта и игр [4].

В ходе нашего исследования мы обнаружили такую проблему. Когда и где следует начинать работу по сохранению, широкой популяризации и обеспечению преемственности традиционных видов спорта тюркских народов? По нашему мнению, одним из наиболее эффективных способов популяризации образования является среда учащихся начальной школы.

Таблица 1. 1й класс. Тематическое планирование

№	Названия отделов	Распределение часов		
		Всего	Теоретическая	Практика
1	Гимнастика	16	Во время урока	16
2	Легкая атлетика	14		14
3	Экшн-игры	34		34
4	Шашки	2		2
5	Отдельный час отводится на контрольную работу, которая проводится два раза в четверть в течение урока.			
	Общий	66		66

Таблица 2. 2й класс. Тематическое планирование

№	Названия отделов	Распределение часов		
		Всего	Теоретическая	Практика
1	Гимнастика	16	Во время урока	16
2	Легкая атлетика	14		14
3	Экшн-игры	36		36
4	Шашки	2		2
5	Отдельный час отводится на контрольную работу, которая проводится два раза в четверть в течение урока.			
	Общий	66		66

Таблица 3. 3й класс. Тематическое планирование

№	Названия отделов	Распределение часов		
		Всего	Теоретическая	Практика
1	Гимнастика	16	Во время урока	16
2	Легкая атлетика	14		14
3	Экшн-игры	30		34
4	Шашки	6		6

5	Гимнастика	2		2
6	Отдельный час отводится на контрольную работу, которая проводится два раза в четверть в течение урока.			
	Общий	68		68

Таблица 4. 4й класс. Тематическое планирование

№	Названия отделов	Распределение часов		
		Всего	Теоретическая	Практика
1	Гимнастика	16	Во время урока	16
2	Легкая атлетика	16		16
3	Экшн-игры с элементами спортивных игр	26		26
4	Футбол	8		8
5	Шахматы	2		2
6	Отдельный час отводится на контрольную работу, которая проводится два раза в четверть в течение урока.			
	Общий	68		68

Из программы видим, что часы, отведенные по тематическому плану на физическое воспитание в начальном образовании в Республике Узбекистан, изменяются по мере повышения классов, то есть часов, отведенных на национальные подвижные игры, больше в 1м классе и меньше в 4м классе. Однако вызывает некоторое сожаление тот факт, что в эту программу не включены теоретические и элементарные сведения о традиционных спортивных играх тюркских народов.

Мы хотим, чтобы наши дети выросли такими же умственно и физически зрелыми

личностями [8], как наши предки, но из-за нашей собственной халатности мы буквально отключаемся от нематериального наследия, которое передали нам наши предки, чтобы передать его будущим поколениям.

В заключение можно сказать, что мы надеемся, что в результате усилий исследователей, проводящих исследования традиционных спортивных игр ряда тюркских народов, эти игры также будут включены в учебную программу при разработке будущих учебных программ.

Список использованной литературы

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 11 мая 2022 года № PF-134 "О утверждении Национальной программы развития народного образования на 2022-2026 годы".
2. Акыш И. Функции традиционных видов спорта. VIII Международный симпозиум по традиционным играм турецких народов, 16-18 октября 2019 года: Тезисы докладов, с. 19.
3. Тюркмен М. Ритуалы в традиционных видах спорта турецких народов. VIII Международный симпозиум по традиционным играм турецких народов, 16-18 октября 2019 года: Тезисы докладов, с. 23.
4. Джуманиязова Ф. Традиционные национальные игры народов Турции и понятие "спорт". VIII Международный симпозиум по традиционным играм турецких народов, 16-18 октября 2019 года: Тезисы докладов, с. 5.
5. Сафие З. Баки Налджиоглу. Музефикация традиционных видов спорта и игр. VIII Международный симпозиум по традиционным играм турецких народов, 16-18 октября 2019 года: Тезисы докладов с. 111-112.

6. Сулайманова Р.Т. Средства формирования культурной компетенции и важность учебно-воспитательного процесса в современном медиаобразовании // Вестник КГУ им. И. Арабаева, 2017, № 4, с. 339-342. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42981391_77875955.pdf

7. Математикалык маселелерди чыгаруу жана талдоо, өз чечимдерин талашуу аркылуу окуучулардын критикалык ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүү / А.А. Эгамбердиева, С.А. Кабылова, Н.К. Кайдиева, А.К. Эсенканова // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, № 3(119), с. 270-274. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-270-274. – EDN REPIBR.

8. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, № 3(119), с. 38-45. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=74919223>

Рецензент: PhD, доцент Абнорахонова К.А.

УДК 621.315.592

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-99-106

Кадышев С.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Кадышев С.

КНУ имени Ж. Баласагына

Kadyshev S.

KNU J. Balasagyn

**“МИКРО- ЖАНА НАНОЭЛЕКТРОНИКАНЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН
СУРООЛОРУ” КУРСУНДА КӨК ЖАРЫК ДИОДОРДУ ӨНДҮРҮҮНҮН
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ОКУТУУ**

**ОБУЧЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЯМ ИЗГОТОВЛЕНИЯ СИНИХ СВЕТОДИОДОВ
В КУРСЕ «ВОПРОСЫ ТЕХНОЛОГИЙ МИКРО- И НАНОЭЛЕКТРОНИКИ»
TRAINING TECHNOLOGY FOR THE PRODUCTION OF BLUE LEDS IN THE COURSE
“PROBLEMS OF TECHNOLOGY OF MICRO- AND NANOELECTRONICS”**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада, нурдануусу көзгө көрүнгөн спектрдин кыска толкундуу (445÷480 нм) диапозонуна жана 2,6 ÷ 2,8 эВ тикелүү аралыкка туура келген көк жарыкдиодду өндүрүү технологиясынын көйгөйлөрү жана аларды окутуу маселелери каралган. Менделеевдин таблицасынын III группасынын металлоорганикалык бирикмелеринин $[Ga(CH_3)_3, In(CH_3)_3, Al(CH_3)_3]$ жана аммиактын (NH_3) негизинде МОБ – гидрид эпитаксия ыкмасын колдонуу менен р - жана n - типтеги GaN, InN, AlN жарым өткөргүч материалдардын супер торчолуу структураларын өстүрүү учурунда пайда болгон кээ бир өзгөчөлүктөргө көңүл бөлүнгөн.

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы технологии изготовления синих светодиодов, излучение которых соответствует коротковолновому диапазону видимого спектра (445÷480 нм) и шириной запрещенной зоны 2,6÷2,8 эВ и их преподавания. Уделено внимание некоторым особенностям, возникающим при выращивании сверхрешеточных структур полупроводниковых материалов GaN, InN, AlN р- и n-типа методом МОС-гидридной эпитаксии на основе металлоорганических соединений III группы таблицы Менделеева $[Ga(CH_3)_3, In(CH_3)_3, Al(CH_3)_3]$ и аммиака (NH_3).

Abstract: The article considers the problems of the manufacturing technology of blue light-emitting diodes, the emission of which corresponds to the short-wavelength range of the visible spectrum (445÷480 nm) and the band gap of 2.6÷2.8 eV and their teaching. Attention is paid to some features that arise during the growth of superlattice structures of GaN, InN, AlN p- and n-type semiconductor materials by MOS-hydride epitaxy based on organometallic compounds of group III of Mendeleev's table $[Ga(CH_3)_3, In(CH_3)_3, Al(CH_3)_3]$ and ammonia (NH_3).

Негизги сөздөр: реакция; технология; кристаллдашуу, эпитаксия; газ фазасы; металлоорганика; суперторчо; өсүү ыкмасы; иштөө курамы; галий; индий; ташуучу газ.

нурдануу рекомбинациясынын ыктымалдуулугу кыйла төмөн.

Бирок, I жана II шарттары ар дайым эле жетиштүү боло бербейт. Жогорку натыйжалуу жарыкдиоддорду түзүү үчүн:

а) жогорку сапаттагы монокристаллдарды өстүрүү;

б) p-n-өткөөлдөрүн ийгиликтүү өндүрүү талап кылынат.

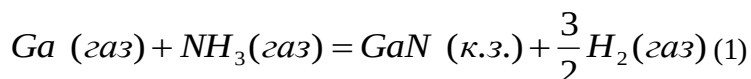
Тыюу салынган тилкесинин кендиги I шартты канаттандыруучу жарым өткөргүчтөр үчүн а) жана б) шарттарды аткаруу ошол кезде технологиялык жактан өтө татаал маселе болгондуктан, көп жылдар бою жогорку эффективдүү көк жарыкдиоддорду чыгарууга мүмкүнчүлүк болгон эмес.

1960-жылдардын аягында жана 1970-жылдары көк жарыкдиоддорду өндүрүү үчүн материалдардын потенциалдуу талапкерлеринин катарында $E_g = 3,0$ эВ менен кремний карбиди ($6H-SiC$), $E_g = 2,7$ эВ менен цинк селениди ($ZnSe$) жана $E_g = 3,4$ эВ менен GaN болушкан. Булардын ичинен p-n-өткөөлүн даярдоо үчүн жалгыз кеңири тыюу салынган тилкелүү монокристаллдык жарым өткөргүч – кремний карбиди болгондуктан, көптөгөн изилдөөчүлөр ушул материалдын негизинде көк жарыкдиодду иштеп чыгууга аракет жасап, изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Бирок, бул материал кыйыр тилкелүү түзүлүшкө ээ болгондуктан жарыкты натыйжалуу чыгара албай тургандыгы аныкталган. Ошол эле учурда, $ZnSe$ жана GaN түз тилкелүү жарым өткөргүчтөр болгону менен, бул материалдардан монокристаллдарды өстүрүү технологиялык жактан оор маселе болуп, алардын p-типтеги монокристаллдары али өстүрүлө элек болучу. Бирок көптөгөн изилдөөлөр $ZnSe$ жарым

өткөргүчүнүн энергиялык байланышынын жана кристаллдын өсүү температурасынын төмөндүгү кристаллдашуу деңгээлин начарлатып, анын кристаллдык торчосунун туруксуздугуна алып келүүсүн тастыктаган

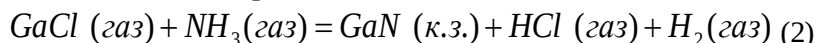
1980-жылдардын аягынан 1990-жылдардын башына чейин GaN материалындагы жана шаймандарындагы өзгөчө жетишкендиктер көптөгөн илимпоздордун көңүлүн буруп, илимдин бул тармагындагы изилдөөлөр улантылып, III группанын нитриддеринин (GaN , InN , AlN) касиеттерин изилдөө физиканын эң кызыктуу багыттарынын бирине айланып, көптөгөн макалалар илимий журналдарда жарыяланган. Мындай изилдөөлөрдүн ичинен өзгөчө GaN жарым өткөргүчүнүн негизиндеги жарыкдиоддорду жана лазердик диоддорду өндүрүү жолдору эл аралык конференцияларда сунушталгандыгын студенттерге маалымдоо керек.

Кристаллдын сапатына аны өстүрүүдө пайдаланылган химиялык реакциялардын мүнөзү катуу таасир тийгизери белгилүү. Башка сөз менен айтканда, өсүү ыкмалары жана параметрлери маанилүү. Демек, бул багытта изилдөө аймагынын келечеги өсүү ыкмасын тандоо менен аныкталган. Эпитаксиалдык GaN катмарларын башка жарым өткөргүчтөрдөгүдөй эле молекулярдык нур эпитаксия (MBE), газ фазалык-хлориддик эпитаксия (HVPE) же металл-органикалык газ абалдык фазадан МОС-гидрид эпитаксиясы – (MOVPE) өстүрсө боло тургандыгы, бул убакытка чейинки изилдөөлөрдө тастыкталгандыгы жөнүндө айтып, бирок молекулярдык нур эпитаксия (МНЭ) ыкмасы менен [3] (1982-ж.) өстүрүлгөн галлий нитридинде:

азоттун жетишсиздиги (вакансиясы) көп болуп, ошол кездеги технологиянын шартында өсүү темпинин өтө төмөндүгү байкалгандыгын, ал эми галлий нитридинин

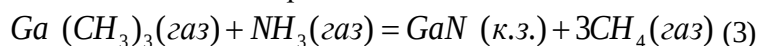
монокристаллдык эпитаксиалдык катмарын газ фазалык-хлориддик эпитаксия (HVPE) [4] (1969-ж.) ыкмасы менен өстүрүүдө:

реакциянын тетири кайгаланып кетүүсү жана жогорку ылдамдыгы кристаллдын сапатын начарлатып, көйгөйлөрдү жаратышынын себептерин түшүндүрүү зарыл.

Металлорганикалык кошулмалардын газдык фазасынан галлий нитридинин монокристаллдык эпитаксиалдык катмарын

MOVPE ыкмасы менен өстүрүүдө Х.М.Манасевит ж.б. (1971-ж.) [5] тетири кайгалануучу реакциянын жоктугун, реакциянын ылдамдыгын контролдоп, легирленген катмарларды өстүрүү мүмкүнчүлүгүн:

көрсөткөндүгү, бирок, Манасевит Х.М. подложка катары пайдаланган сапфир (Al_2O_3) ал кезде анча белгисиз материал болгондуктан, технологияда колдоого алынбагандыгы айтылыш керек.

GaN технологиясынын багытында изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын анализдөөлөрдүн негизинде, профессор Исаму Акасаки (Matsushita Research Institute Tokyo, Inc.) 1964-1981 жж., андан кийин Нагоя университети (Nagoya University) бул жаатта подложка катары сапфир гана колдонулаарын түшүнүп, 1979-жылы MOVPE ыкмасын оптималдаштыруу боюнча илимий иштерди кайра жандандырган. Чындыгында, сапфир MOVPEнин катаал шарттарында, айрыкча 1000°C ден жогорку температурада жана аммиак (NH_3) атмосферасында туруктуу, ошондой эле ал кристаллографиялык симметриясы боюнча GaNге окшош.

Буга чейин MOVPE ыкмасы негизинен $\text{A}^{\text{III}}\text{B}^{\text{V}}$ жарым өткөргүчтөрүнүн жука катмарларын өстүрүүдө колдонулгандыктан пайдаланылган түзүмдөрдү GaN, AlN, InN жана алардын кошулмаларынын өсүү шарттарына ылайыктап өзгөртүп түзүп, өркүндөтүү зарыл болучу.

Биринчи өркүндөтүү – GaN жана AlGaN катмарларынын өсүшүн камсыз кылуучу триметилгаллий (TMGa) жана триметилалюминий (TMAI) сыяктуу металлорганикалык бирикмелердин, ташуучу газдар (NH_3) жана суутек (H_2) менен аралашуусу реактордун түтүгүнүн карама-каршысында өткөндөй шарт түзүлгөн. Андан кийин бул аралашма газ жеткирүүчү түтүккө жөнөтүлүп, мурунку эксперименттердеги горизонталдык абалдан айырмаланып, 45° бурчка кыйшайган подложкага багытталган. Ошондой эле, реактордун түтүгүндөгү газдардын агымынын ылдамдыгы $2\text{ см}\cdot\text{с}^{-1}$ ден болжол менен $110\text{ см}\cdot\text{с}^{-1}$ ге чейин көбөйтүлгөн. Ошентип, алар баштапкы металлорганикалык заттардын жана NH_3 кошулмаларынын аддуктарынын пайда болушун төмөндөтүү менен подложканын жогорку температуралык аймагындагы газдардын конвекция агымын басууга жетишип, натыйжада газ агымынын бирдей болушуна жана бир тектүү GaN катмарларынын пайда болушун шартташкан.

Бирок, алынган катмардын калыңдыгы подложканын бардык аймагында болжол менен бирдей болгондугуна карабастан, анын бетинде жаракалар жана ойдуңдар пайда болуп, электрдик жана оптикалык касиеттеринде олуттуу жакшыруу байкалган эмес.

Исаму Акасаки негизинен сүрөттөлгөн көйгөйлөр GaN менен сапфирдин ортосундагы эркин энергиянын чоң маанисине байланыштуу деп божомолдоп, кристаллдардын турактуулуктарынын 16% га дал келбестигинен улам келип чыгуусу менен түшүндүргөн. Эпитаксиалдык торчонун турактуулугунун толугу менен дал келиши, GaAs подложкасында GaAs өстүрүү сыяктуу эле, GaN жарым өткөргүч кристаллдарынын өсүшүндө да маанилүү деп эсептеген. Гетероэпитаксиалдык өсүш менен, 1%га дал келбестик жакшы сапаттагы кристаллдардын өсүшүн бир топ татаалдаштырат.

Бул көйгөйдү чечүү үчүн 1985-жылы И.Акасакинин тобу GaN үчүн төмөнкү температуралык (ТТ) буфердик катмар технологиясын иштеп чыгышкан [6-9]. Бул ыкманын маңызы, физикалык касиеттери GaN жана сапфирге окшош материалдан турган, калыңдыгы 20÷50 нм болгон жука буфердик катмар түзүүдөн турат. Буфердик катмардын өсүү температурасы тиешелүү түрдө бир нече жүз градус Цельсий болушу мүмкүн, бул GaN монокристаллдык катмарынын типтүү өсүү температурасынан кыйла төмөн. Андан кийин температура көтөрүлүп, GaN монокристаллдык катмарынын өсүшү үчүн зарыл болгон чоңдукка жеткирилет – болжол менен 1000°C .

Бул идеянын максаты подложка менен GaN катмарынын ортосунда монокристаллдык структуралык түзүлүшкө ээ боло элек, жумшак жана ийкемдүү жука катмарды түзүү болгон. Буфердик катмар, негизинен, бөлүү чегинин бош энергиясы жок болгон, гомоэпитаксиянын шарттарына мүмкүн болушунча жакын шарт түзүшү керек болучу. Ал буфердик катмар үчүн материалдар катары AlN, GaN, цинк оксиди (ZnO) жана SiC деп эсептеген. Биринчиси, Исаму Акасаки буга чейин билген AlNди колдонушкан [3].

Биринчи өркүндөтүүдөн тышкары, AlN буфердик катмардын ТТ технологиясы колдонулуп, газдын чыгымы болжол менен $430\text{ см}\cdot\text{с}^{-1}$ ге чейин көбөйтүлгөн. Ушул ыкманы колдонуп, 1985-жылы алар эң жогорку сапаттагы дүйнөдөгү биринчи эпитаксиалдык GaN катмарын (жарым өткөргүч түрүн) өстүрүүгө жетишишкен [9] жана бул GaNди изилдөө жаатында чоң жетишкендик болгон.

Оптималдуу шарттарда өстүрүлгөн ТТ буфердик катмарын колдонуу кристаллдын сапатын гана эмес, электрдик жана люминесценттик касиеттерин да жакшырткан [6-9].

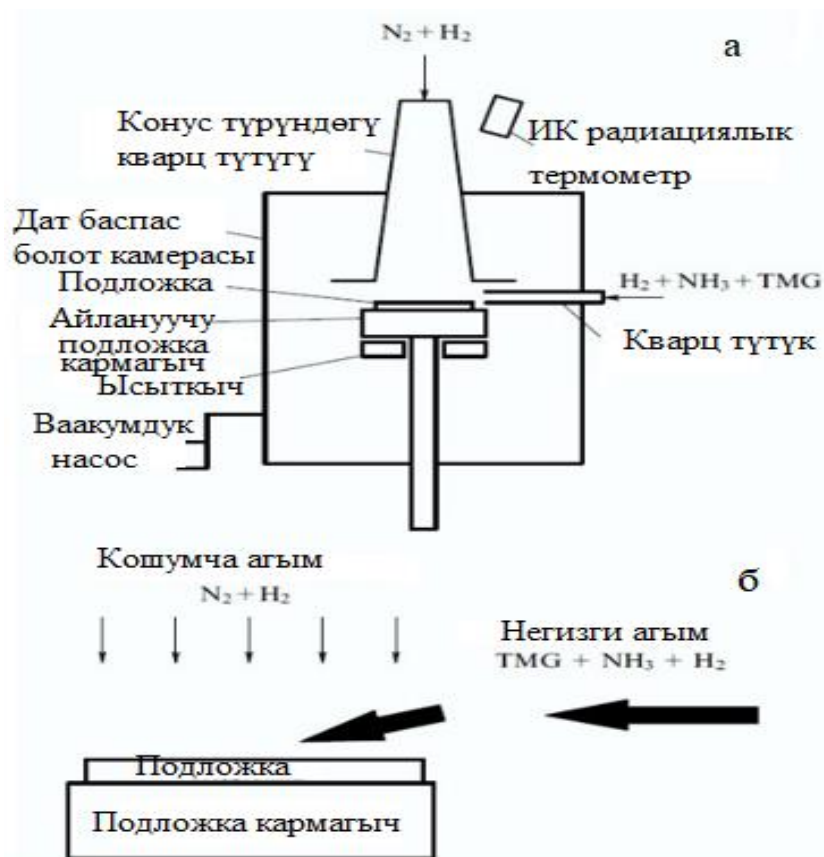
Алюминий нитридинин (AlN) буфердик катмарынын колдонулушу Акасаки жана анын шакирттери тарабынан чоң жылыш болуп, бети жылмакай болгон GaN жогорку сапаттагы катмарлардын өсүшүнө мүмкүндүк берген [5], бирок алюминийди колдонуу реактордун абалына жана GaN катмарларынын ырааттуу өсүшүндө кайталануучулуктун төмөндөшүнө алып келген. Алюминийдин жогорку концентрациясын колдонуудан баш тартуу негизги маселе болгон.

Ошол эле мезгилде “Nichia Chemical Corporation” химиялык корпорациясынын изилдөөчү профессору Ш. Накамура, шакирттери менен газ агымынын төмөнкү ылдамдыгындагы МОС гидриддик эпитаксиясы үчүн реактордун жаңы түрүн ойлоп тапкан, аны эки агымдуу МОС гидриддик эпитаксия деп атаган (2,а-сүрөт) [10]. Бул реактордун жардамы менен ал GaN кристаллынын бирдей жана сапаттуу өсүшүн ишке ашырган. Бул реактордун негизги өзгөчөлүгү кошумча газ агымынын болушу (2,б-сүрөт), ал ташуучу газдарды подложкага бирдей багыттап, ошондой эле жылуулук чек ара катмарын жакшырткан. Бул шаймандын жардамы менен алынган маанилүү жетишкендиктердин бири, AlN буфердик катмарынын колдонулушун жокко чыгарган, GaN буфердик катмары болгон. Кош агымдуу MOS гидриддик эпитаксия жана GaN буфердик катмарын ойлоп табуу менен, GaN

кристаллдарын дүйнөдөгү эң мыкты сапатта өстүрүү мүмкүн болду.

Кристаллдын сапатын мүнөздөөчү чоңдуктардын бири – бул заряд алып жүрүүчүлөрдүн кыймылдуулугу. Кристаллдагы дефекттер канчалык аз болсо, ошончолук заряд ташуучулардын чачыроо процесси азайат жана алардын кыймылдуулугунун мааниси ошончолук жогору болот. И.Акасаки жана Х.Аmano тарабынан сапфирде буфердик катмарсыз өстүрүлгөн GaN монокристаллдык катмарлар үчүн кыймылдуулук болжол менен $50 \text{ см}^2 \cdot \text{В}^{-1} \cdot \text{с}^{-1}$ [7,8] жетсе, эки агымдуу МОС- гидрид эпитаксиясын колдонуу менен өстүрүлгөн катмарда ал $200 \text{ см}^2 \cdot \text{В}^{-1} \cdot \text{с}^{-1}$ түзгөн.

AlN буфердик катмарын колдонуу И.Акасаки жана Х.Аmano кыймылдуулукту $450 \text{ см}^2 \cdot \text{В}^{-1} \cdot \text{с}^{-1}$ чейин көбөйтүүгө мүмкүнчүлүк берсе [9], GaN буфердик катмарын жана эки агымдуу МОСVD эпитаксия ыкмасын колдонгондо, бөлмө температурасында ченөөлөр кыймылдуулуктун $600 \text{ см}^2 \cdot \text{В}^{-1} \cdot \text{с}^{-1}$ маанисин көрсөткөн [11]. Бул эки агымдуу МОС гидриддик эпитаксия чоң аянттагы (2 дюйм, (3,08 см)) подложкаларда жакшы сапаттагы GaN монокристаллдык катмарларын өндүрүү мүмкүнчүлүгүн айкын кылды, бул GaNge негизделген түзүмдөрдү коммерциялаштырууда негизги фактор болуп эсептелет.

2 - сүрөт. GaN монокристаллдык катмарларын эки агымдуу МОС-гидриддик эпитаксия ыкмасы менен өстүрүү түзүмү (а), биринчи сунушталган газ-ташуучулардын кошумча агымынын аракети (б) [10]

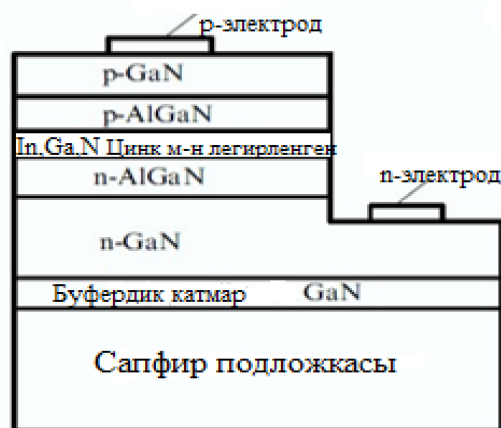
Натыйжалуу көк жарыкдиоддорду өндүрүүдөгү кийинки олуттуу кадам 1992-жылы жасалган, анда Ш. Накамура, эмне себептен р-типтеги GaN кристаллдары 20 жыл бою алынбагандыгын аныктай алган. 1989-жылы Акасаки жана Аmano магний кошулган GaN монокристаллдык (GaN:Mg) катмарларын төмөнкү энергетикалык электрондук агым (ТЭЭА) менен нурдантуунун негизинде р-типтеги GaN алып, чоң ийгиликке жетишкен [12]. Бирок, бул процесстин механизми үч жыл бою белгисиз бойдон калган. 1992-жылы Ш.Накамура суутектин атому р-тибиндеги GaNде пассивдешүүнүн булагы экендигин түшүнгөн [13]. Бир нече жылдан кийин Йорг Нойгебауэр менен Крис Ван де Валле магний кошулган GaNдин суутек пассивдешүүсүн тастыктаган теориялык эсептөөлөрдү жүргүзүшкөн [14].

МОС гидриддик GaN эпитаксиясында аммиак (NH_3) азот булагы катары колдонулат.

ТЭЭАны колдонуу менен р-типтеги GaNдин локалдуу пайда болушун, электрондук нурдун таасиринде GaN:Mg кристаллынын ысытылышы менен түшүндүрсө болот. Бул ысытуу суутектин атомунун кристаллда

Өсүү учурундагы пиролиз процессинде аммиак ажырап, суутек атомдору GaN кристаллына кошулат. Эгерде кристаллдык торчодо магний бар болсо, анда суутек атомдору аны менен суутектик (Mg – H) байланыш түзүшөт жана магнийдин акцептордук борбор болушуна жол бербейт [15]. $400^{\circ}C$ дан жогорку температурадагы суутексиз чөйрөдө GaN:Mg үлгүсүн термикалык ысыгууда, суутектин кристаллдык торчодон чыгып, магний менен байланыштын үзүлүшүнө шарт түзүлөт [16]. Мындай термикалык ысыгуу чоң өлчөмдөгү бир нече үлгүлөргө бир эле учурда тез колдонулушу мүмкүн болгондуктан (бул ТЭЭА менен мүмкүн эмес), заманбап технологиянын бул тармагында р-GaN катмарларын активдештирүүнүн стандарттуу жалгыз ыкмасы болуп калгандыгын угуучулардын назарына белгилеп коюу зарыл.

локалдык диффузиясына алып келет жана бошогон магний атомдору акцепторлордун ролун аткарып, өткөрүмдүүлүктү жүзөгө ашыраарын ырастайт.

3 - сүрөт. Кошгетерокаптамдуу көк жарыкдиоддунун (InGaN/AlGaN) структурасы [18]

Мына ушундай көптөгөн жылдар бою аткарылган изилдөөлөрдүн натыйжасында п-жана р-типтеги GaN кристаллдарын өндүрүүнүн ыкмалары пайда болгондон кийин, жөнөкөй р-п-өткөөлүнүн негизинде жарыкдиоддорду (бирок активдүү катмарсыз) түзүү мүмкүн болду. Алгачкы көгүлтүр жарыкдиодду 1989-жылы И. Акаси, Х. Аmano ж. б. төмөнкү температуралык AlN буфердик катмарын жана р-типтеги GaN катмарларын өстүрүүдө колдонулган ТЭА процессин пайдаланып өндүрүшкөн [12]. Алар өндүрүлгөн жарыкдиоддун электролюминесценциясын жана вольтампердик мүнөздөмөсүн көрсөтүшүп, анын чыгуу кубаттуулугу же эффективдүүлүгү жөнүндө маалымат беришкен эмес.

1991-жылы, Ш. Накамура ж.б. төмөнкү температурадагы GaN буфердик катмарын жана ТЭА технологиясын колдонуп, GaN р-п-өткөөлүнүн негизинде 20 мА токто жана түз чыңалуусу 4 В, кубаттуулугу 42 мкВт болгон жарыкдиодду иштеп чыгышкан [17;18]. Диоддун сырткы кванттык эффективдүүлүгү жана нурдануунун максималдуу толкун узундугу тиешелүүлүгүнө жараша 0,18% жана 430 нм түзгөн (3-сүрөт). Студенттер бул кошгетерокаптамдуу жарык чыгаруучу диод

төмөнкү түзүлүшкө ээ: р-GaN/р-AlGaN/цинк кошулган InGaN/n-AlGaN/n-GaN болгондугун жана калыңдыгы 45нм болгон цинк кошулган InGaN активдүү катмарын структурага киргизгенде, жарыктын көбөйүшү байкалганын билиши абзел.

Ш. Накамуранын макаласынын [17] жарыяланышы менен бир мезгилде, ал иштеген “Nichia Chemical Industries Ltd.” корпорациясы 1993-жылдын 30-ноябрында кошгетерокаптамдуу жана р-типтеги катмарлуу, жаркырак көк жарык нурдантуучу диоддорду чыгаргандыгын, анын чыгуу кубаттуулугу 1,5 мВт жана жарыктыгы 1000 микроканделадан ашкандыгын жарыялаган [19]. Бул окуя “Toyoda Gosei Co. Ltd.” компаниясы тарабынан 1993-жылы 20-октябрда чыгуу кубаттуулугу 70 мкВт МДЖӨ типтеги жарыкдиодду түзүү жөнүндө жарыядан бир ай өткөндөн кийин болгон [20].

2014-жылы ак диоддорду иштеп чыгууга жол ачкан ачык көк жарыкдиоддордун технологиясын ойлоп таап, ишке киргизген эмгектери үчүн Исаму Акаси, Хироши Аmano жана Шуджи Накамура Нобель сыйлыгына татыктуу болушкандыгын маалымдап, лекцияны аяктаса болот.

Колдонулган адабияттар

1. Кадышев С., Жусупкелдиев Ш. Кремнийге негизделген Күн батареяларын Кыргызстанда өндүрүүнү уюштуруу жөнүндө // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2023, атайын чыгарылыш (S), 62-67-бб.

2. Кадышев С. Об особенностях преподавания МОС-гидридной технологии в курсе “Спец. вопросы технологии микро- и нанoeлектроники” // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 3, с.176-181.
3. Ohki Y., Toyoda Y., Kobayashi H., Akasaki I. IOP Conf. Ser. 63 479, 1982.
4. Maruska H.P., Tietjen J.J. The preparation and properties of vapor-deposited single-crystalline GaN // Appl. Phys. Lett. 15 327, 1969.
5. Manasevit H. M., Erdmann F. M., Simpson W. I. The use of metalorganics in the preparation of semiconductor materials: IV. The nitrides of aluminum and gallium" J. Electrochem. Soc. 118 1864, 1971.
6. Amano H., Sawaki N., Akasaki I., Toyoda Y. Metalorganic vapor phase epitaxial growth of a high quality GaN film using an AlN buffer layer // Appl. Phys. Lett. 48 353, 1986.
7. Akasaki I., Amano H. Breakthroughs in improving crystal quality of GaN and invention of the p - n junction blue-light-emitting diode // Jpn. J. Appl. Phys. 45 9001, 2006.
8. Amano H., Akasaki I., Hiramatsu K., Koide N., Sawaki N. Effects of the buffer layer in metalorganic vapour phase epitaxy of GaN on sapphire substrate // Thin Solid Films 163 415, 1988.
9. Akasaki I., Amano H., Koide Y., Hiramatsu K., Sawaki N. Effects of AlN buffer layer on crystallographic structure and on electrical and optical properties of GaN and $\text{Ga}_{1-x}\text{Al}_x\text{N}$ ($0 < x < 0.4$) films grown on sapphire substrate by MOVPE // J. Cryst. Growth 98 209, 1989.
10. Nakamura S., Harada Y., Seno M. Novel metalorganic chemical vapor deposition system for GaN growth // Appl. Phys. Lett. 58 2021, 1991.
11. Nakamura S. GaN growth using GaN buffer layer // Jpn. J. Appl. Phys. 30 L1705(1991).
12. Amano H., Kito M., Hiramatsu K., Akasaki I. P-type conduction in Mg-doped GaN treated with low-energy electron beam irradiation (LEEBI) // Jpn. J. Appl. Phys. 28 L2112 (1989).
13. Nakamura S., Iwasa N., Senoh M., Mukai T. Hole compensation mechanism of p-type GaN films // Jpn. J. Appl. Phys. 31 1258, 1992.
14. Neugebauer J., Van de Walle C. G. Hydrogen in GaN: Novel aspects of a common impurity // Phys. Rev. Lett. 75 4452, 1995.
15. Nakamura S., Mukai T., Senoh M., Iwasa N. Thermal annealing effects on p-type Mg-doped GaN films // Jpn. J. Appl. Phys. 31 L1 39, 1992.
16. Nakamura S., Mukai T., Senoh M. High-power GaN^p – junction blue-light-emitting diodes // Jpn. J. Appl. Phys. 30 L1998, 1991.
17. Nakamura S., Mukai T. High-quality InGa^N films grown on GaN films // Jpn. J. Appl. Phys. 31 L 1457, 1992.
18. Nakamura S., Mukai T., Senoh M. Candela-class high-brightness InGa^N/AlGa^N double-heterostructure blue-light-emitting diodes // Appl. Phys. Lett. 64 1687, 1994.
19. P - n junction DH Blue LEDs with a brightness of more than 1000mcd were developed by Nichia Chemical Industries Ltd. // Nikkei Sangyo Shinbun, Japanese Newspaper Press Release, 1993, November 30th.
20. MIS type blue LEDs with a brightness of 200 mcd were developed by Toyoda Gosei // Nikkan Kogyo Shinbun, Japanese Newspaper Press Release, 1993, October 20.

Рецензент: к.т.н., доцент Кармышаков А.К.

Кайдиева Н.К., Эгамбердиева А.А., Нурбек кызы Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Кайдиева Н.К., Эгамбердиева А.А., Нурбек кызы Т.
КНУ имени Ж. Баласагына

Kaidieva N.K., Egamberdieva A.A., Nurbek kyzy T.
KNU J. Balasagyn

**МАТЕМАТИКА БОЮНЧА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЖЕТИШ КЕНДИКТЕРИН
БААЛООНУН ЗАМАНБАП ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ
ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОЦЕНИВАНИЯ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ ПО МАТЕМАТИКЕ
THE USE OF MODERN TECHNOLOGIES FOR ASSESSING EDUCATIONAL
ACHIEVEMENTS IN MATHEMATICS**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада математика сабагында заманбап баалоо технологияларын колдонуунун актуалдуулугу каралат. Санарип платформалар, автоматташтырылган тесттер жана интерактивдүү тапшырмалар сыяктуу окуучулардын билимин баалоонун инновациялык ыкмалары талданды. Ошондой эле алардын баалоонун объективдүүлүгүнө, окутууну жекелештирүүгө, окуучулардын мотивациясын жогорулатууга жана санариптик компетенцияларды өнүктүрүүгө тийгизген таасирине көңүл бурулду. Онлайн-ресурстарды пайдалануунун мисалдары келтирилген (IBilim.kg, BaalooApp, LearningApps) башталгыч мектепте математика сабактарында. Билим берүүнүн сапатын жогорулатуу жана окуучуларда туруктуу окуу көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн баалоонун заманбап технологияларынын маанилүүлүгү көрсөтүлдү.

Аннотация: В статье рассматривается актуальность применения современных технологий оценивания на уроках математики. Проанализированы инновационные подходы к оценке знаний учащихся, такие как цифровые платформы, автоматизированные тесты и интерактивные задания. Также внимание уделено их влиянию на объективность оценивания, индивидуализацию обучения, повышение мотивации школьников и развитие цифровых компетенций. Приведены примеры использования онлайн-ресурсов (IBilim.kg, BaalooApp, LearningApps) на уроках математики в начальной школе. Показана значимость современных технологий оценивания для повышения качества образования и формирования устойчивых учебных навыков у учащихся.

Abstract: The article examines the relevance of using modern assessment technologies in mathematics lessons. Innovative approaches to assessing students' knowledge, such as digital platforms, automated tests and interactive assignments, are analyzed. Attention is also paid to their impact on the objectivity of assessment, the individualization of learning, increasing the motivation of schoolchildren and the development of digital competencies. Examples of using online resources are given (IBilim.kg, BaalooApp, LearningApps) in elementary school math lessons. The importance of modern assessment technologies for improving the quality of education and the formation of sustainable learning skills among students is shown.

Негизги сөздөр: заманбап технологиялар; баалоо; математика; онлайн-платформалар; интерактивдүү тапшырмалар.

Ключевые слова: современные технологии; оценивание; математика; онлайн-платформы; интерактивные задания.

Keywords: modern technologies; assessment; mathematics; online platforms; interactive tasks.

В условиях цифровизации образования и изменения подходов к обучению традиционные методы оценки, такие как контрольные работы и устные опросы уже не в полной мере соответствуют потребностям современных школьников. Поэтому применение современных технологий оценивания образовательных достижений

учащихся начальной школы играет важную роль в повышении качества образования.

Современные технологии оценивания образовательных достижений учащихся начальной школы играют огромную роль в повышении качества образования, так как позволяют сделать процесс оценивания более объективным, прозрачным и мотивирующим. Использование цифровых платформ на основе

интерактивных заданий, геймификации и автоматизированных систем анализа успеваемости способствует индивидуализации обучения, оперативной обратной связи и развитию цифровых компетенций у младших школьников. Это делает оценивание не только инструментом контроля, но и важным элементом формирования интереса к обучению и саморефлексии. [2]

Рассмотрим, что дает и к чему приводит применение современных инновационных технологий в обучении.

1. Индивидуализация и дифференциация обучения.

Современные технологии позволяют учитывать уровень подготовки каждого ученика, адаптируя задания под его возможности. Цифровые платформы, такие как Baaloo App, IBilim, Якласс, Uchi.ru, LearningApps, предлагают персонализированные задания, что способствует лучшему усвоению материала.

2. Объективность и прозрачность оценивания.

Использование автоматизированных систем проверки знаний (онлайн-тестов, электронных дневников) снижает субъективный фактор при выставлении оценок. Это повышает доверие учащихся и родителей к процессу оценивания.

3. Развитие мотивации к обучению.

Оценивание результатов обучения играет важную роль в формировании и поддержании учебной мотивации у учащихся. Традиционные методы контроля знаний, такие как письменные работы и устные опросы, часто воспринимаются детьми как стрессовые и однообразные. Внедрение цифровых инструментов делает процесс оценивания более гибким, интересным и мотивирующим.

Игровые технологии и элементы геймификации (баллы, рейтинги, награды) повышают интерес детей к математике. Интерактивные задания, квесты и викторины делают процесс обучения более увлекательным.

4. Оперативность обратной связи.

Электронные технологии оценивания позволяют мгновенно анализировать результаты тестирования и давать рекомендации по исправлению ошибок, что ускоряет процесс обучения.

5. Развитие информационной компетентности.

Применение современных технологий оценивания развивает у младших школьников навыки работы с цифровыми инструментами, что является важным требованием в современном мире.

Рассмотрим некоторые приложения и платформы, предложенные для оценивания результатов достижения учащихся.

1. Платформа IBilim.kg.

Образовательная платформа IBilim.kg предназначена для учеников начальных классов и их учителей. В ней размещены дополнительные учебные ресурсы по предметам на кыргызском и русском языках. Особенностью платформы iBilim.kg является многообразие предметов, она охватывает 7 предметов, включая математику, английский язык, кыргызский язык, русский язык, окружающий мир, изобразительное искусство и музыку.

Материалы по предметам представлены в интерактивном режиме, iBilim.kg предлагает мультимедийные и наглядные ресурсы, которые можно использовать для объяснения новых тем, закрепления знаний через интерактивные тесты, а также для расширения кругозора учащихся и развития речи.

Ресурсы данной платформы доступны онлайн для всех пользователей бесплатно и без регистрации. В школах, оснащенных мультимедийными библиотеками, материалы можно использовать без подключения к Интернету, скопировав их на компьютер или ноутбук. Использование платформы позволяет учителям разнообразить уроки, делая их интересными и эффективными, а также способствует повышению интереса учащихся к обучению.

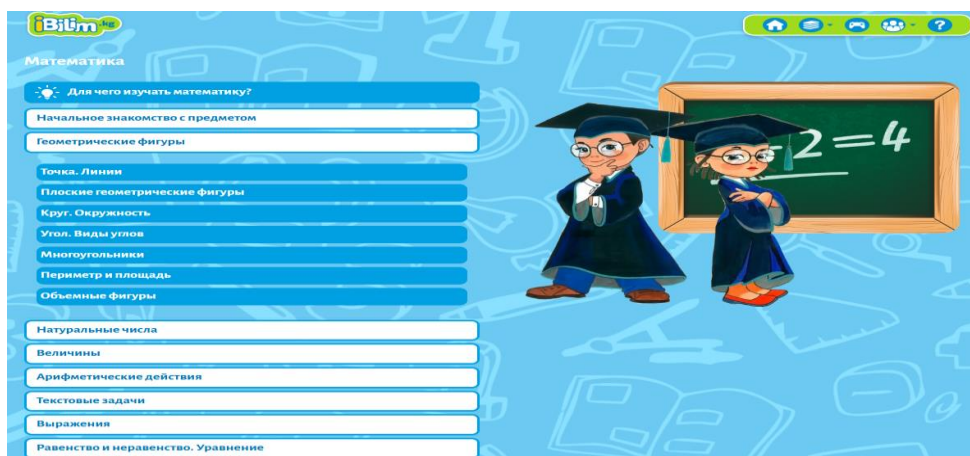

Рис. 1. Платформа IBilim.kg

Данная платформа не только объединяет в себе ресурсы по обучению, но и

позволяет оценивать результаты обучения по каждой тематике, предложенной в программе.

Рис. 2. Формы проверки знаний учащихся

2. Программа Baaloo App.

При применении в обучении математике приложения BaalooApp для оценивания образовательных достижений можем видеть, как развиваются математические навыки учащихся начальной школы. Программа Baalooapp используется в целях оценки математических навыков учащихся 1-4 классов. [1]

С помощью инструментов, предлагаемых данной программой, можем проверить степень, в которой учащиеся развивают математические навыки по нескольким темам, выделить их сильные стороны в своем развитии и определить проблемы, с которыми сталкиваются учащиеся. Все это помогает своевременно учителю корректировать учебный процесс для достижения успеха учащихся и использовать

обратную связь для улучшения и развития математических навыков. [4]

3. Программа LearningApps

LearningApps.org – это бесплатная онлайн-платформа, она предназначена для создания и использования интерактивных обучающих приложений. Её можно использовать во всех образовательных учреждениях, включая начальную школу, для улучшения процесса обучения и оценки знаний учащихся.

Основными возможностями LearningApp являются:

- Создание интерактивных заданий – учителя самостоятельно могут разрабатывать упражнения в различных форматах: викторины, пазлы, сортировки, тесты и др.

- Готовые шаблоны – возможность использовать уже созданные задания по

разным предметам, изменяя их по необходимости.

- Адаптация под разные уровни – учителя могут подбирать упражнения в зависимости от уровня знаний учеников.

- Обратная связь и оценивание – задания проверяются автоматически, что позволяет мгновенно оценить успехи учащихся.

- Использование на разных устройствах – LearningApps доступен на компьютерах, планшетах и смартфонах, что делает обучение более удобным.

Применение LearningApps в начальной школе на уроках математики позволит учителям самостоятельно создавать интерактивные задачи, логические игры и головоломки, развивающие математическое мышление, викторины для проверки знаний в игровой форме и др. На основе вышеперечисленных особенностей у учащихся повышается мотивация к обучению через геймификацию. Это способствует развитию самостоятельности в обучении.

Рассмотрим задания, предложенные данной платформой.

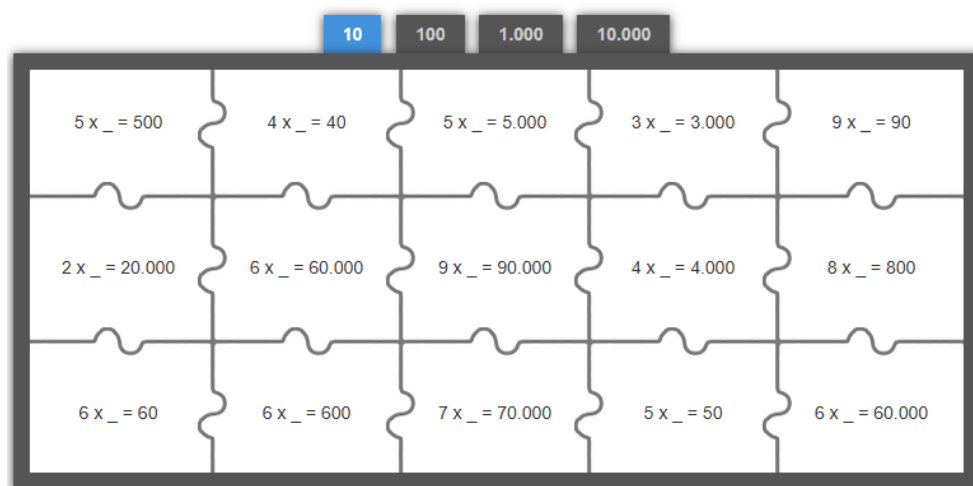

Рис. 3. Задания по математике в LearningApps

Использование LearningApps на уроках математики в начальной школе помогает сделать обучение более интерактивным, интересным и эффективным.

Применение в учебном процессе цифровых технологий, как в обучении, так и оценивании, формирует у учащихся информационную компетентность, являющейся одной из ключевых. Информационная компетентность учащихся, алгоритмическое мышление на основе формирования стиля обращения и исследовательских способностей направлены на подготовку учащихся к жизни в общественной среде, и учителя начальной школы должны учитывать особенности этого возраста. [3]

На основе рассмотренных выше предложений по оцениванию образовательных достижений учащихся по математике можем сделать вывод, что применение современных технологий:

- способствует повышению эффективности обучения, делает процесс оценки знаний более справедливым, объективным и мотивирующим для детей;

- современные технологии оценивания не только упрощают процесс контроля знаний, но и превращают его в эффективный инструмент обучения, способствующий развитию самостоятельности и познавательной активности учеников.

Список использованной литературы

1. Башталгыч класстарда (1-4) математикалык көндүмдөрдү калыптандыруучу баалоонун инструменттери (BaaloApp программасы колдонуу менен). Башталгыч класстардын мугалимдери үчүн методикалык курал / Авт. - түз.: Казиева Г.К. ж.б. – Бишкек, 2022.
2. Герман Ю.В. Современные технологии в оценивании образовательных достижений учащихся. – Москва: Изд-во «Просвещение», 2020.

3. Кабылова С.А., Кайдиева Н.К., Таалайбекова Ч.Т. Особенности формирования информационно-коммуникативных компетенций младших школьников // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 99-103.
4. Кайдиева Н.К., Кабылова С.А., Каримбаева Ш. Математикалык билим берүүдө электрондук ресурстарды Baalo App программасынын мисалында колдонуу // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2023, № 3, с. 168-171.
5. Петрова И.Н. Геймификация и современные технологии в обучении математике. – Пермь: Пермский государственный университет, 2018.

Рецензент: к.п.н., доцент Байтокова А.С.

УДК: 373.3:37.013.42

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-111-117

Карабалаева Г.Т., Адылбек кызы Г., Сыздыкова Л.Т., Хасенова А.И.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Карабалаева Г.Т., Адылбек кызы Г., Сыздыкова Л.Т., Хасенова А.И.
КНУ имени Ж. Баласагына

Karabalaeva G.T., Adylbek kyzy G., Syzdykova L.T., Khasenova A.I.
KNU J. Balasagyn

**БАШТАЛГАН БИЛИМ БЕРҮҮНҮН МАЗМУНУН ЖАҢЫРТУУГА ЗАМАНЧЫЛЫК
МАМИЛЕ: ДИДАКТИКАЛЫК ЖАНА ГЕРМЕНЕВТИК ПРИНЦИПТЕРДИН
ИНТЕГРАЦИЯСЫ
СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБНОВЛЕНИЮ СОДЕРЖАНИЯ НАЧАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ: ИНТЕГРАЦИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ И ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИХ
ПРИНЦИПОВ
MODERN APPROACHES TO UPDATING THE CONTENT OF PRIMARY EDUCATION:
INTEGRATION OF DIDACTIC AND HERMENEUTIC PRINCIPLES**

Кыскача мүнөздөмө: Изилдөөнүн актуалдуулугу билим берүү чөйрөсүндөгү технологиялык жана социалдык өзгөрүүлөрдүн тездик менен жүрүп жатканы менен байланыштуу. Бул макала башталгыч билим берүүнүн мазмунун жаңылоодогу заманбап тенденцияларды талдоого арналган. Изилдөөнүн жыйынтыгында башталгыч билим берүүдө дидактикалык түшүнүктөрдүн негизги компоненттери аныкталып, классикалык жана заманбап дидактикалык теориялар каралат. Макалада дидактикалык жана герменевтикалык принциптерди интеграциялоо аркылуу билим берүү мазмунун жаңылоонун негизги багыттарына көңүл бурулат. Герменевтикалык ыкманын башталгыч класстын окуучуларында сынчыл ой жүгүртүү, түшүнүү жана тексттерди интерпретациялоо жөндөмдөрүн өнүктүрүүдөгү мүмкүнчүлүктөрү талданат. Ошондой эле бул ыкмаларды натыйжалуу колдонууга жөндөмдүү мугалимдерди даярдоого өзгөчө көңүл бурулат. Макалада окуучулардын жетишкендиктеринин мониторинги жана мугалимдердин пикирлери келтирилип, герменевтикалык методдордун натыйжалуулугу тастыкталган. Жыйынтыгында, билим берүүнүн мазмунун жаңылоодо дидактикалык жана герменевтикалык негиздердин синтези аркылуу комплекстүү мамилени колдонуунун зарылдыгы белгиленет.

Аннотация: Актуальность исследования обусловлена стремительными технологическими и социальными изменениями обучающей среды. Статья посвящена анализу современных тенденций в области обновления содержания начального образования. Полученные результаты включали определение ключевых составляющих понятий дидактики начального образования, а также рассмотрение ключевых классических и современных дидактических теорий. В статье рассматриваются современные направления обновления содержания начального образования, акцентируя внимание на интеграции дидактических и герменевтических принципов. Анализируются возможности герменевтического подхода в развитии у младших школьников навыков критического мышления, понимания и интерпретации текста. Отдельное внимание уделяется подготовке педагогов, способных эффективно применять эти подходы в образовательной практике. Представлены результаты мониторинга учебных достижений и обратной связи от учителей, подтверждающие эффективность применения герменевтических методов. В заключение подчеркивается необходимость

комплексного подхода к обновлению содержания образования на основе синтеза дидактических и герменевтических основ.

Abstract: The relevance of this study is driven by the rapid technological and social changes in the learning environment. The article is devoted to analyzing modern trends in the renewal of the content of primary education. The results obtained include the identification of key components of didactic concepts in primary education and the examination of both classical and modern didactic theories. The article focuses on the integration of didactic and hermeneutic principles in current directions of primary education reform. It analyzes the potential of the hermeneutic approach to developing critical thinking, understanding, and interpretation skills in younger students. Particular attention is given to the training of teachers capable of effectively applying these approaches in educational practice. The article presents the results of academic performance monitoring and teacher feedback, confirming the effectiveness of hermeneutic methods. In conclusion, the necessity of a comprehensive approach to curriculum renewal based on the synthesis of didactic and hermeneutic foundations is emphasized.

Негизги сөздөр: башталгыч билим берүү, мазмунду жаңылоо, дидактика, герменевтика, педагогикалык даярдык, сынчыл ой жүгүртүү, интерпретация, билим берүү ыкмалары, методология.

Ключевые слова: начальное образование, обновление содержания, дидактика, герменевтика, педагогическая подготовка, критическое мышление, интерпретация, образовательные подходы, методология (7-10 слов).

Keywords: primary education, curriculum renewal, didactics, hermeneutics, teacher training, critical thinking, interpretation, educational approaches, methodology.

Современные образовательные реформы в Республике Казахстан направлены на обновление содержания начального образования с учетом глобальных тенденций и национальных приоритетов. В этом контексте особое внимание уделяется интеграции дидактических и герменевтических принципов, способствующих формированию у учащихся критического мышления и способности к интерпретации информации. Одно из направлений в реформировании современной государственной политики в Республике Казахстан на современном этапе получило название «обновление». Обновление предполагает качественное положительное изменение в чем-то или чего-то, замену устаревших элементов, звеньев, ведущую к улучшению при сохранении базы, сохранении лучших образцов прошлого, восстановлении прежних элементов. Другими словами, обновление — это замена устаревших элементов новыми, более современными, актуальными, без замены фундаментальных основ. Сегодня школа динамично меняет свой облик. Это связано, прежде всего, с серьезными переменами в казахстанском образовании. Перед учителями встают проблемы: «Как учить в век информатизации?», «Как повысить качество, как знания, полученные на уроках, помогут ученику стать конкурентоспособной личностью?». В последние годы, например, Р.Ж. Жакеева, А.А. Омурова рассматривают проблемы деятельности будущего учителя начальных классов, который формируется и

развивается через овладение системой знаний, умений и навыки, а также прослеживается генетическая связь между ними в выполняемой деятельности т.е. педагогическом процессе [1]. Исследование Качкын уулу А., Бактыбек кызы В. посвящено психолого-педагогическому сопровождению адаптации младших школьников к обучению в школе, где отмечается, что дети с чрезмерной тревожностью при адаптации к учебе испытывают длительный стресс. Было экспериментально выявлено влияние познавательной и социальной мотивации, а также школьной тревожности на процесс адаптации к школьному обучению, авторами использовалась специально разработанная программа по адаптации к школе, на контрольном этапе проверялась ее эффективность [2].

Обновление дидактики в начальном образовании является крайне важным, поскольку оно направлено на адаптацию учебного процесса к современным вызовам и требованиям общества. Обновленная дидактика способствует более гибкому и индивидуализированному обучению, развивает критическое мышление и предоставляет учащимся навыки, необходимые для успешной адаптации в современном обществе.

Проблематика исследования заключается в том, что старые методы обучения могут быть устаревшими и неспособными полноценно учитывать технологический прогресс, разнообразие

культур, а также индивидуальные потребности и способности учащихся. В связи с этим важно рассмотреть, какие изменения в образовательных стратегиях могут наилучшим образом подготовить детей к современной динамичной среде, содействуя их успешной адаптации и развитию ключевых компетенций.

Проблема обновления дидактики в начальном образовании актуальна во многих странах, включая Казахстан и Кыргызстан, и стала более явной в последние десятилетия. В настоящее время уже проделана большая работа, направленная на адаптацию системы образования под глобальные вызовы. Но так как данное направление государственной политики является системным и поэтапным, эта работа продолжается. В условиях быстрого технологического развития и изменяющегося общественного контекста, традиционные методы обучения могут стать недостаточными для полноценной подготовки учащихся. В мире наблюдается стремление к адаптации образовательных методов к современным вызовам, включая разработку новых подходов к обучению, интеграцию современных технологий и учет потребностей разнообразных групп учащихся. Однако, несмотря на некоторые усилия в этом направлении, существуют такие препятствия, как недостаточная подготовка педагогов, неоднородность в доступе к современным образовательным ресурсам и необходимость более системного внедрения инноваций в образовательный процесс [5].

Обновление содержания начального образования предполагает внедрение компетентностного подхода, ориентированного на развитие у учащихся ключевых компетенций, таких как критическое мышление, коммуникативные навыки и способность к самостоятельному обучению. В рамках этого подхода дидактические методы обучения трансформируются, акцентируя внимание на активных и интерактивных формах обучения, таких как проектная деятельность, групповые задания и практико-ориентированные упражнения [6].

В Республике Казахстан обновление содержания начального образования осуществляется в рамках Концепции развития образования на 2023–2029 годы. Основными дидактическими подходами являются:

- Компетентностный подход: ориентирован на формирование у учащихся способности применять знания на практике, развитие

критического мышления и функциональной грамотности.

- Личностно-деятельностный подход: предполагает активное участие учащихся в образовательном процессе через проектную деятельность, исследовательские задания и интерактивные методы обучения.

- Интеграция содержания: в учебных программах усиливается межпредметная интеграция, реализуемая через сквозные темы и междисциплинарные связи.

- STEAM-подход: внедрение элементов науки, технологии, инженерии, искусства и математики в образовательный процесс для развития творческого и аналитического мышления.

- Полиязычное образование: обучение на казахском, русском и английском языках с целью формирования многоязычной личности. [4, с.4].

В Кыргызской Республике обновление содержания начального образования осуществляется через внедрение Национального куррикулума, утвержденного Министерством образования. Основные дидактические подходы включают:

- Компетентностный подход: направлен на развитие у учащихся способности применять знания в реальных жизненных ситуациях, формирование критического мышления и коммуникативных навыков.

- Личностно-ориентированный подход: учитывает индивидуальные особенности учащихся, их интересы и потребности, способствует развитию самостоятельности и ответственности.

- Интеграция содержания: в учебных программах предусмотрена межпредметная интеграция, направленная на формирование целостного восприятия мира у учащихся.

- Использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ): внедрение цифровых ресурсов и платформ для повышения эффективности обучения.

Сопоставляя дидактические подходы в обновлении содержания начального образования в Казахстане и Кыргызстане, выявлено обновление содержания начального образования является ключевым направлением образовательных реформ в Казахстане и Кыргызстане. Оба государства стремятся адаптировать свои образовательные системы к современным требованиям, внедряя инновационные дидактические подходы, ориентированные на развитие ключевых компетенций учащихся.

Герменевтический подход, основанный на интерпретации и понимании текста, приобретает особую значимость в контексте формирования у младших школьников навыков критического анализа и осмысленного восприятия информации. Применение герменевтических методов в образовательной практике способствует развитию у учащихся способности к самостоятельному мышлению, умению задавать вопросы и искать ответы, а также формированию личностного отношения к изучаемому материалу [7].

Герменевтика в образовании предполагает:

- Диалогичность: активное взаимодействие между учителем и учеником, где обсуждаются смыслы и значения учебного материала.

- Рефлексию: учащиеся осмысливают полученные знания, связывая их с личным опытом.

- Индивидуализацию: признание уникальности каждого ученика и адаптация методов обучения под его потребности.

В начальной школе герменевтический подход помогает развивать критическое мышление, умение задавать вопросы и формировать собственные суждения. Эффективное применение герменевтического подхода требует систематического мониторинга учебных достижений учащихся. Это позволяет отслеживать прогресс и своевременно вносить коррективы в образовательный процесс. Согласно методическим рекомендациям, выделяются четыре уровня усвоения знаний:

1. Недопустимый – не усвоен программный минимум.

2. Критический – усвоен программный минимум.

3. Допустимый – знания в основном соответствуют требованиям программы.

4. Оптимальный – знания полностью соответствуют требованиям программы.

Эти уровни помогают учителю объективно оценивать результаты обучения и планировать дальнейшую работу. [3]

Обратная связь играет ключевую роль в герменевтическом подходе. Она обеспечивает:

- Оперативную коррекцию: своевременное выявление и устранение пробелов в знаниях.

- Мотивацию: поддержание интереса учащихся к обучению через признание их успехов и усилий.

- Развитие навыков саморефлексии: учащиеся учатся анализировать свои достижения и определять области для улучшения.

Педагоги отмечают, что регулярная обратная связь способствует более глубокому пониманию учебного материала и повышает общую успеваемость класса. [8, с.14]

Интеграция герменевтического подхода в начальное образование, поддерживаемая систематическим мониторингом и активной обратной связью, создает благоприятные условия для всестороннего развития учащихся. Это способствует формированию у детей не только прочных знаний, но и навыков критического мышления, саморефлексии и самостоятельного обучения.

С помощью этого научного подхода дидактические теории, стратегии обучения и система начального образования были изучены с точки зрения комплексных взаимосвязей, где каждый элемент влияет на общий результат. Исследование дидактических теорий с системной точки зрения позволило выявить теоретические основы и подходы, используемые в образовательной системе Казахстана.

В ходе исследования был проведен опрос. Выборка состояла из 71 человека, среди которых было 12 учителей младших классов, все они были женщины, средний возраст – 43,8 года, 26 родителей учеников младших классов, из которых 17 – женщины, 9 – мужчины, средний возраст – 32,1 года, и 33 ученика младших классов, среди которых 15 – девочки, 18 – мальчики, средний возраст детей составил 7,6 лет. Каждой из групп респондентов были заданы вопросы согласно приведенным ниже категориям. Респонденты должны были дать оценку согласно предложенным утверждениям, однако также имели возможность дать расширенный ответ и предоставить собственные мысли и предложения касательно учебного процесса.

Вопросы для учителей младших классов:

1. Каков уровень вашей удовлетворенности текущей системой образования в младших классах, где 1 – очень неудовлетворен(а), 5 – очень удовлетворен(а)?

2. Насколько часто вы используете современные образовательные технологии в своей практике, где 1 – редко, 5 – постоянно?

3. Оцените эффективность внедрения дополнительных педагогических методик для поддержки разнообразных стилей обучения, где 1 – неэффективно, 5 – очень эффективно.

Вопросы для родителей учеников младших классов:

1. Насколько вы удовлетворены текущей образовательной средой вашего ребенка, где 1

– очень неудовлетворен(а), 5 – очень удовлетворен(а)?

2. Как бы вы оценили необходимость изменений в учебной программе начальной школы вашего ребенка, где 1 – необходимы кардинальные изменения, 5 – все отлично?

3. Оцените влияние современных технологий на образование вашего ребенка, где 1 – негативное влияние, 5 – положительное влияние.

Вопросы для учеников младших классов:

1. Насколько вам нравится учиться в школе, где 1 – совсем не нравится, 5 – очень нравится?

2. Насколько некоторые уроки вам кажутся сложными, где 1 – все очень сложные, 5 – все уроки очень легкие?

3. Если бы вы могли выбирать, что бы вы хотели узнать или как бы вы хотели учиться в школе, где 1 – предпочел бы не учиться вовсе, 5 – был бы очень заинтересован.

С помощью метода синтеза полученная в ходе исследования информация была объединена, что позволило сформулировать конкретные рекомендации по улучшению дидактики начального образования.

Результаты

В начальных школах Казахстана учебный процесс организован в соответствии с государственными стандартами. Цель начального образования – формирование образовательного пространства для гармоничного развития личности учащихся, включая развитие знаний, критического мышления, исследовательских навыков и работу с информационно-коммуникационными технологиями, а также развитие языковых и коммуникативных навыков.

Система образования в Казахстане обладает несколькими сильными сторонами. Прежде всего, она предлагает разнообразные предметы, охватывающие различные образовательные области, такие как язык и литература, математика, естествознание, общество, технология и искусство, а также физическая культура, что обеспечивает комплексное развитие учащихся и дает возможность выбирать свои сильные стороны. Система четко определяет ожидаемые результаты обучения для каждой образовательной области и предмета. Такой подход помогает стандартизировать образовательный процесс и предоставляет ясные цели для учащихся, учителей и родителей.

Тем не менее у настоящей системы образования также есть свои слабые места.

Стандартизация, хотя и полезна для обеспечения качества образования, может привести к упущению индивидуальных потребностей учащихся. Система оценок и экзаменов может вызывать высокий уровень стресса. Недостаточное внимание уделяется развитию критического мышления и решению проблем, а некоторые аспекты учебных программ могут быть слишком теоретическими, не обеспечивая достаточного взаимодействия с реальными вызовами. Также стоит отметить недостаточное развитие сферы ИКТ (информационно-коммуникационных технологий) в образовательной системе. Образовательный опыт не всегда полноценно обогащается за счет применения современных технологий из-за ограниченного доступа к ним, что сокращает возможности учащихся в получении разносторонних знаний и эффективном развитии цифровых навыков, так как некоторые образовательные учреждения и педагоги не всегда обладают достаточной компетентностью и ресурсами для полноценного использования ИКТ в обучении. Для успешной реализации современного образовательного процесса также требуется постоянное обновление кадров и методик.

Опрос, проведенный среди различных участников образовательного процесса, был призван выявить их мнения и предложения относительно текущего состояния начального образования в Республике Казахстан. В результате, были получены разносторонние ответы, отражающие специфику восприятия образования разными группами участников. Например, результаты опроса учителей начальных классов.

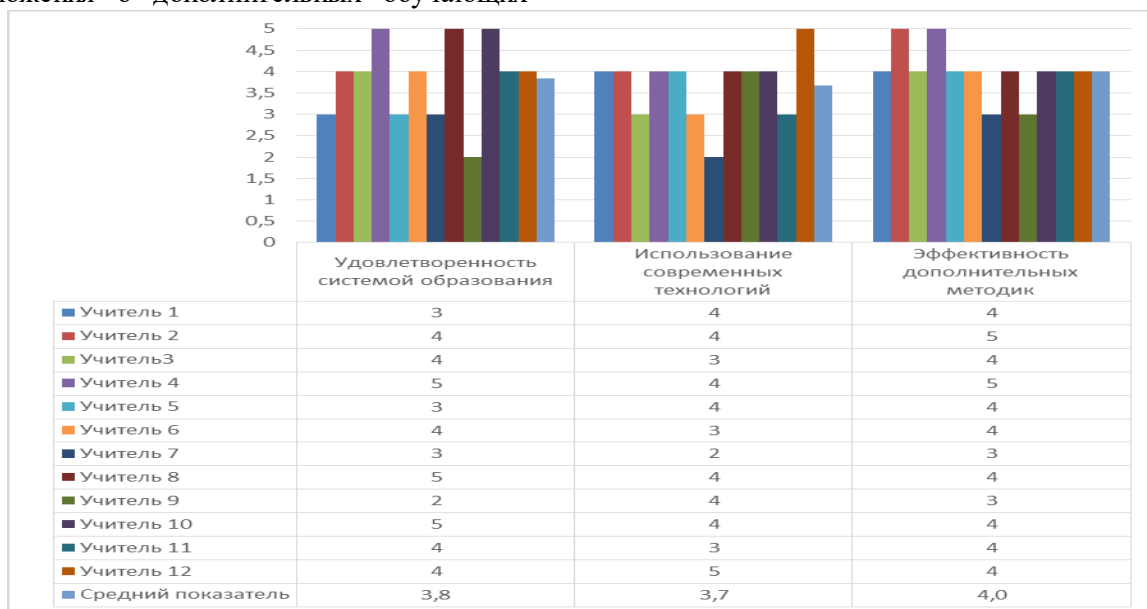
Учителя младших классов

В ходе опроса учителей младших классов были выявлены актуальные показатели их восприятия образовательной среды. В среднем, уровень удовлетворенности системой образования был оценен как относительно высокий – 3,8 балла из 5 возможных, а большинство учителей (7 из 12) выразили удовлетворенность оценкой 4 и выше, что свидетельствует о достаточно положительном общем восприятии текущей образовательной системы. Учителя в среднем оценили использование современных технологий на уровне 3,7 балла, что указывает на умеренное использование технологий в учебном процессе, хотя некоторые учителя оценили этот аспект крайне положительно, что может указывать на разность доступа к современным технологиям в разных школах и даже классах в рамках одних образовательных учреждений.

Оценки учителей по эффективности дополнительных методик составили в среднем 4 балла, что указывает на тот факт, что учителя в целом считают дополнительные методики довольно эффективными в поддержке разнообразных стилей обучения учащихся. (см. рисунок).

В открытых ответах также звучали предложения о дополнительных обучающих

программах для более эффективного обучения определенным предметам, таким как математика. Одна из опрошенных учительниц высказала свое мнение о том, что система образования обеспечивает хороший базовый уровень, но нужны дополнительные средства для более интересного обучения.

Источник: составлено авторами

Числовые показатели опроса учителей младших классов

Другая учительница подчеркнула важность современных технологий, но иногда педагогам не хватает специализированных программ для преподавания математики. Также было выражено мнение относительно дополнительных методик, поскольку они действительно помогают разнообразить обучение, особенно при работе с детьми, имеющими трудности.

Таким образом, учителя младших классов в целом положительно оценили имеющуюся образовательную систему. Они также активно используют технологии и признают важность дополнительных методик для успешного обучения.

Обновление дидактики начального образования в Республике Казахстан рекомендуется реализовывать путем комплексной методологии, ориентированной на развитие различных аспектов обучения:

- Интерактивные методы обучения;
- Использование информационно-коммуникационных технологий;
- Дифференцированный подход;

- Развитие навыков критического мышления и творческой активности;
- Обучение социальным навыкам и гражданской ответственности;

- Акцент на обучении в области STEM.

Выводы

Проведенное исследование позволило сделать несколько важных заключений относительно современного состояния образования в начальных классах. Рассмотрение классических и современных дидактических подходов, а также разбор основных положений системы образования младшей школы РК продемонстрировало актуальность структурных изменений, особенно в интеграции современных педагогических подходов и технологий для обеспечения высококачественного образования, соответствующего требованиям современного общества.

Эффективная реализация интеграции дидактических и герменевтических принципов в образовательной практике требует соответствующей подготовки будущих учителей начальных классов. В процессе педагогического образования необходимо

акцентировать внимание на формировании у студентов навыков критического мышления, способности к рефлексии и умения применять герменевтические методы в учебном процессе. Это включает в себя изучение теоретических основ герменевтики, освоение практических методов интерпретации текста и развитие коммуникативных компетенций.

Развитие личностных качеств вместе с навыками широкого спектра является основой для привития учащимся базовых ценностей образования: «патриотизм и гражданская ответственность», «уважение»,

«сотрудничество», «труд и творчество», «открытость», «образование в течение всей жизни». Обновление содержания начального образования позволит раскрыть вклад учебного предмета в воспитание учащегося как субъекта и своего учения, и межличностного общения. Эффективная реализация данного подхода требует соответствующей подготовки педагогов, разработки методических материалов и постоянного мониторинга результатов внедрения.

Список использованной литературы

1. Жакеева Р.Ж., Омурова А.А. Профессиональная компетенция учителя начальных классов в системе педагогического образования // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, №2 (114), с. 239-245.
2. Качкын уулу А., Бактыбек кызы В. Экспериментальное исследование психолого-педагогического сопровождения адаптации учеников начальных классов к учебе // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, №2 (114), с. 245-252.
3. Abduxamidov, S., Abduxamidova, N. 2023. Effectiveness of using didactic games in primary education. *Pedagog republican scientific journal*, 6(2), 532-535. <https://bestpublication.org/index.php/pedg/article/download/3795/3650>
4. Appendix 1 to the order of the Minister of Education of the Republic of Kazakhstan dated August 3, 2022 No. 348, 2022. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031#z20>
5. Kambatyrova, A., Assylbekova, B., Goodman, B. 2022. Primary School English Language Education in Kazakhstan. Policy, Preparation, and Practice. In: Zein, S., Butler, Y. (eds.), *English for Young Learners in Asia. Challenges and Directions for Teacher Education*. London: Routledge. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003016977-4/primary-school-english-language-education-kazakhstan-assel-kambatyrova-bayan-assylbekova-bridget-goodman>
6. Karimova, G., Ishanov, P., Sarzhanova, G., Odintsova, S., Abildina, S. 2023. Digital transformation of knowledge and learning content in educating English language to primary school children. *International Journal of Knowledge and Learning*, 16(4), 374-394.
7. Сулейменова Г.А., Сатынская А.К. О современном состоянии преподавания в начальной школе в рамках обновления содержания образования в Казахстане // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Педагогические науки. 2020. № 2. С. 337–341.
8. Аллаярова С.Н. Герменевтический подход в системе образования // Credo New. 2020., с. 26-29.

Рецензент: к.п.н., доцент Аймагамбетова Р.Х.

УДК 37.018.43:004.738.5

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-117-121

Каримова Г.Т., Дуйшембиева А.Ж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Каримова Г.Т., Дуйшембиева А.Ж.
КНУ имени Ж. Баласагына

Karimova G.T., Duissembiyeva A.J.
KNU J. Balasagyn

ЭЛЕКТРОНДУК БИЛИМ БЕРҮҮ РЕСУРСТАРЫ АРКЫЛУУ АНГЛИС ТИЛИН
НАТЫЙЖАЛУУ ОКУТУУ
ЭФФЕКТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ С ПОМОЩЬЮ
ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

EFFECTIVE TEACHING OF ENGLISH THROUGH ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада англис тилин үйрөнүүдө электрондук билим берүү ресурстарынын (ЭБР) натыйжалуулугу талданат. Санариптик технологиялар жана мультимедиялык ресурстар тилди үйрөнүүнү кыйла жеңилдетип, билим алууну натыйжалуу кылып, окутуу процессин интерактивдүү жана кызыктуу кылат. Электрондук ресурстар реалдуу тилдик чөйрөнү түзүүгө жардам берип, окутуунун индивидуалдуу ыкмаларын ишке ашырууга өбөлгө түзөт. Макалада ЭБРдин негизги артыкчылыктары, алардын окутуу процессиндеги орду жана колдонуунун ыкмалары каралат.

Аннотация: В данной статье анализируется эффективность электронных образовательных ресурсов (ЭОР) в изучении английского языка. Цифровые технологии и мультимедийные ресурсы значительно упрощают процесс изучения языка, делают обучение более эффективным, а учебный процесс — интерактивным и увлекательным. Электронные ресурсы способствуют созданию реальной языковой среды и обеспечивают возможности для реализации индивидуальных методов обучения. В статье рассматриваются основные преимущества ЭОР, их роль в образовательном процессе и методы использования.

Abstract: This article analyzes the effectiveness of electronic educational resources (EER) in learning English. Digital technologies and multimedia resources significantly simplify the language learning process, making education more effective and the learning experience more interactive and engaging. Electronic resources help create a real-language environment and provide opportunities for implementing individualized teaching methods. The article examines the main advantages of EER, their role in the educational process, and methods of application.

Негизги сөздөр: электрондук билим берүү ресурстары; санариптик технологиялар; англис тили; интерактивдүү окутуу; мультимедиялык окуу материалдары; онлайн платформалар; мобилдик колдонмолор; натыйжалуу окутуу.

Ключевые слова: электронные образовательные ресурсы; цифровые технологии; английский язык; интерактивное обучение; мультимедийные учебные материалы; онлайн-платформы; мобильные приложения; эффективное обучение.

Keywords: electronic educational resources; digital technologies; English language; interactive learning; multimedia learning materials; online platforms; mobile applications; effective teaching.

Бүгүнкү күндө билим берүү тармагында инновациялык технологияларды колдонуу заман талабы болуп калды [8]. Санариптик доордо англис тилин үйрөнүүнүн натыйжалуу жолдорунун бири – электрондук билим берүү ресурстарын колдонуу. Электрондук билим берүү ресурстары мугалимдерге жана окуучуларга заманбап билим алуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү менен катар, алардын тил билүү деңгээлин жогорулатууга шарт түзөт. Салттуу билим берүүдө студенттер негизинен окутуучунун түшүндүрмөлөрүнө жана окуу китептерине таянса, бүгүнкү күндө ЭБР аркылуу алар ар кандай форматтагы материалдар менен иштей алышат: аудио, видео, интерактивдүү тапшырмалар, онлайн тесттер жана мобилдик колдонмолор. Бул ыкма окуу процессин ийкемдүү, натыйжалуу жана жеткиликтүү кылат.

Англис тилин үйрөнүүдө ЭБРдин артыкчылыктарын карап чыгалы:

Тил чөйрөсүн түзүү жана реалдуу коммуникация. ЭБРдин эң негизги

артыкчылыктарынын бири – реалдуу тил чөйрөсүн түзүү. Англис тилин үйрөнүүдө практикалык көндүмдөрдү өнүктүрүү үчүн тилдик чөйрөгө аралашуу өтө маанилүү. Мисалы: Англис тилин жаңы үйрөнүп жаткан студенттерге HelloTalk тиркемесин колдонуу сунушталат. Мисалы, Кыргызстандын бир студенти АКШдагы тил өнөктөшү менен күн сайын сүйлөшүү аркылуу сөз байлыгын кеңейтип, акцентин оңдоого жетишкен. Электрондук билим берүү ресурстары төмөнкү мүмкүнчүлүктөрдү берет:

- Аутентикалык материалдар – студенттерге реалдуу сүйлөө жана жазуу үлгүлөрү менен таанышууга шарт түзөт. Мисалы, подкасттар, жаңылыктар, блогдор жана англис тилиндеги макалалар [1].

- Онлайн баарлашуу платформалары – дүйнө жүзүндөгү адамдар менен англис тилинде баарлашууга мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, Tandem, HelloTalk, Speaky сыяктуу тиркемелер аркылуу англис тилдүү өнөктөштөр менен сүйлөшсө болот [2].

- Виртуалдык симуляциялар – интерактивдүү диалогдор жана симуляциялык сценарийлер аркылуу англис тилин колдонуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат [3].

Интерактивдүүлүк жана кызыктуу окутуу. Салттуу окуу ыкмалары, мисалы, китептер жана лекциялар, көпчүлүк учурда монотондуу болуп, студенттердин мотивациясын төмөндөтүшү мүмкүн. Ал эми электрондук билим берүү ресурстары окутууну кызыктуу жана динамикалуу кылуу үчүн төмөнкү элементтерди колдонушат:

- Оюн элементтери (геймификация) – тесттер, викториналар жана көнүгүүлөр оюн форматына айландырылган. Мисалы, Duolingo, Quizlet, Kahoot! сыяктуу платформалар окуу процессин кызыктуу кылат [4].

- Визуалдык жана аудио материалдар – видеолор, анимациялар жана инфографикалар студенттерге материалды оңой түшүнүүгө жардам берет [5].

- Интерактивдүү тапшырмалар – студенттер диалог куруп, көнүгүүлөрдү аткаруу менен активдүү катышууга мажбур болушат [6].

Бул ыкмалар студенттердин көңүлүн сабакка буруп, тил үйрөнүү процессин жеңилдетет. Мисалы, англис тили сабагында студенттер Kahoot! викторинасына катышып, жаңы сөздөрдү оюн аркылуу жаттап, сабакка болгон кызыгуусу артат.

Жекелештирилген жана өз алдынча окутуу. ЭБР ар бир студенттин билим деңгээлине жана муктаждыктарына жараша адаптацияланат. Бул окуучуларга материалды өз темпинде үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берет:

- Онлайн курстар – студенттер темаларды өз алдынча тандоо менен үйрөнө алышат. Мисалы, Coursera, Udemy, EdX, BBC Learning English сыяктуу платформаларда ар түрдүү деңгээлдеги курстар бар [1].

- Мобилдик колдонмолор – студенттер каалаган убакта жана каалаган жерде тил үйрөнө алышат [3].

- Персоналдаштырылган машыгуулар – кээ бир платформалар студенттердин алсыз жактарын анализдеп, атайын тапшырмаларды сунуштайт [1].

Бул ыкма окуучулардын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алып, эффективдүү билим алууга жардам берет.

Окутуунун ийкемдүүлүгү жана жеткиликтүүлүгү. ЭБРдин дагы бир чоң артыкчылыгы – билим алуунун ийкемдүүлүгү жана жеткиликтүүлүгү. Бул факторлор тил үйрөнүүнү ар кимге жеткиликтүү кылат:

- Интернетке туташкан каалаган түзмөктөн жеткиликтүү – студенттер компьютерден, планшеттен же уюлдук телефондон тил үйрөнө алышат [2].

- Аймактык чектөөлөр жок – алыскы жана айылдык аймактардагы студенттер да сапаттуу билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат [3].

- Окуу убактысын эркин тандоо – студенттер сабактарга белгилүү бир убакытка байланбастан, өз ыңгайына жараша үйрөнө алышат [4].

Бул ыкма жумуш менен окууну айкалыштырган адамдар үчүн да пайдалуу.

Прогресссти көзөмөлдөө жана баалоо. Электрондук билим берүү ресурстары студенттердин жетишкендиктерин баалоо жана көзөмөлдөө үчүн да пайдалуу. Бул үчүн төмөнкү мүмкүнчүлүктөр каралган:

- Жетишкендиктерди көзөмөлдөө системалары – кээ бир платформалар (мисалы, Duolingo, Babbel) студенттердин прогрессин сактап, аларга статистика берет [5].

- Тесттер жана баалоо системалары – студенттер өз билим деңгээлин үзгүлтүксүз текшерип, кемчиликтерин аныктап, кайсы темаларды кайра карап чыгуу керектигин билишет [6].

Мугалимдер үчүн отчеттор – электрондук системалар мугалимдерге ар бир студенттин ийгилигин талдоого жана алсыз жактарын аныктоого жардам берет. Бул ыкмалар билим берүү процессинин натыйжалуулугун жогорулатууга жардам берет [1]. Мисалы, мугалим Google Classroom же Moodle платформаларында студенттердин тапшырмаларын электрондук форматта текшерип, алардын жетишкендиктерин графиктер жана анализдер аркылуу баалап турат.

Электрондук билим берүү ресурстары англис тилин үйрөнүү процессин жаңы деңгээлге чыгарып, студенттерге көбүрөөк мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Алар тил чөйрөсүн түзүү, интерактивдүү жана кызыктуу окутуу, жекелештирилген билим берүү, ийкемдүүлүк жана прогресссти көзөмөлдөө сыяктуу факторлорду камтыйт. Заманбап технологияларды эффективдүү колдонуу менен студенттер тилди тезирээк жана натыйжалуу үйрөнө алышат. Ошондуктан, ЭБРди билим берүү системасына кеңири киргизүү заман талабы болуп эсептелет.

Англис тилин үйрөнүүдө ЭБРди колдонуунун негизги формалары:

Онлайн курстар жана платформалар [7]. Мисалы, Coursera, Udey, Duolingo, BBC Learning English жана Cambridge English сыяктуу платформалар студенттерге интерактивдүү жана жеткиликтүү курстарды сунуштайт. Бул платформалар грамматиканы, лексиканы, угуу жана сүйлөө көндүмдөрүн жакшыртууга багытталган. Көпчүлүк курстар талапкерлерди тилдин негиздеринен баштап, илгерки деңгээлдерге чейин үйрөтүү мүмкүнчүлүгүн берет.

Видеоматериалдар жана подкасттар. TED Talks, YouTubeдагы билим берүү каналдары жана подкасттар англис тилин үйрөнүүдө чоң жардам берет. Студенттер каалаган темадагы видеолорду көрүп, угуу менен тилди натыйжалуу үйрөнө алышат. Видеоматериалдар көркөмдүк жана маанимандык жагынан бай болгондуктан, алар сөз байлыгын арттырууга, түшүнүүнү жакшыртууга жана өзгөчө угуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жакшы таасир этет.

Мобилдик колдонмолор. Мобилдик колдонмолор, мисалы, Duolingo, Memrise, Babbel, Busuu сыяктуу тиркемелер тилди үйрөнүүнү кызыктуу жана оюндуу форматта уюштурат. Алар студенттерге күнүмдүк негизде машыгуу мүмкүнчүлүгүн берип, тил үйрөнүүнү жеңилдетет. AI технологиялары да колдонуп, студенттин өнүгүүсүнө карата көнүгүүлөрдү ыңгайлаштырып, талапкерлердин муктаждыгына ылайык программаларды түзөт [7].

Виртуалдык жана кеңейтилген реалдуулук (VR & AR). Виртуалдык реалдуулук (VR) жана кеңейтилген реалдуулук (AR) аркылуу студенттер англис тилин чыныгы жашоодо колдонулгандай шартта үйрөнө алышат. Mondly VR, ImmerseMe сыяктуу тиркемелер интерактивдүү сүйлөө көндүмдөрүн жакшыртып, тил үйрөнүү процесстин кызыгуусун арттырат. Бул технологиялар менен студенттер англис тилин жашоодогу реалдуу кырдаалдарда колдонуу мүмкүнчүлүгүн алат.

Чет тилин үйрөнүүгө багытталган социалдык тармактар. HelloTalk, Tandem, Speaky сыяктуу социалдык тармактар жана мобилдик тиркемелер студенттерге англис тилинде сүйлөгөн адамдар менен түздөн-түз байланышууга мүмкүнчүлүк түзөт. Бул платформалар аркылуу тил үйрөнүүчүлөр чет тилдеринде сүйлөгөн адамдар менен баарлашып, өзүнүн тилин чыңдап, реалдуу коммуникациядагы көндүмдөрүн жакшырта алышат. Түздөн-түз баарлашуу тил үйрөнүүдө

эң маанилүү жана натыйжалуу ыкмалардан болуп саналат.

Англис тилин окутууда ЭБРдин натыйжасын жогорулатуу боюнча төмөнкү стратегиялар сунушталат:

1. Аралаш окутуу (Blended Learning): Салттуу сабактарды онлайн ресурстар менен айкалыштыруу.
2. Окуучуларга ылайыктуу ресурстарды тандоо: Окуучулардын кызыгуусуна жараша эң натыйжалуу платформаларды сунуштоо.
3. Оюн элементтерин киргизүү: Геймификация окутуу процессине мотивация берет.
4. Мугалимдердин IT көндүмдөрүн өнүктүрүү: Мугалимдерге заманбап технологияларды натыйжалуу колдонууга үйрөтүү.
5. Ата-энелер менен кызматташуу: Үй тапшырмалары үчүн электрондук ресурстарды колдонуу боюнча кеңештер берүү.

Англис тили сабактарында санариптик билим берүү ресурстарын колдонуу төмөнкүлөргө мүмкүндүк берет:

- сабактын натыйжалуулугун жана билим сапатын жогорулатуу;
- билим берүүнүн заманбап максаттарына багыт алуу;
- окуучулардын чет тилдерди үйрөнүүгө болгон мотивациясын арттыруу;
- өлкөнү таануу аспектине эске алуу;
- сабактарды эмоционалдуу жана эсте кала тургандай кылуу;
- окутууда индивидуалдык мамилени ишке ашыруу.

Билим берүүнүн жаңы максаттарын ишке ашырууга өбөлгө түзгөн натыйжалуу санариптик билим берүү ресурстарын тандоо маселеси бүгүнкү күндө эң актуалдуу көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Чет тилдерди үйрөтүүдө санариптик билим берүү ресурстарын колдонуу – окуучулардын мотивациясын жогорулатуунун, окутуу каражаттарынын түрүн кеңейтүүнүн жана колдонулган окуу тапшырмаларынын топтомун ар түрдүү кылуунун бирден-бир жолу. Маалыматтык технологиялардын тездик менен өнүгүшү билим берүү процессин уюштуруунун жаңы ыкмаларын издөө зарылдыгын аныктайт. Заманбап мугалим билим берүү процессинде маалыматтык жана коммуникациялык технологияларды натыйжалуу колдоно билиши керек.

Жыйынтыктоо. Мугалим бул материалдарды педагогикалык ишмердүүлүгүндө колдонуу менен студенттердин таанып-билүү кызыгуусун

ойготуп, окуу программасын натыйжалуу өздөштүрүүсүнө өбөлгө түзө алат. Анткени берилген материал кызыктуу, көрнөк-жарнактык жактан бай жана маалыматтык мазмундуу болуп, окутулуп жаткан теманы ар тараптуу кароого мүмкүнчүлүк берет.

МКТ жана санариптик билим берүү ресурстарын колдонуу менен сабакка даярдануу ар кандай материалдарды кылдат иштеп чыгууну талап кылат. Бирок бул – билимди инновациялык форматта

интеграциялоого шарт түзгөн чыгармачыл процесс. Сабактын көркөмдүүлүгү, жаңычылдыгы жана компьютердик элементтердин жаркыраган дизайны башка методикалык ыкмалар менен айкалышып, аны өзгөчө, кызыктуу жана эсте кала тургандай кылат. Мындан тышкары, мындай ыкма мугалимдин окуучулардын көз алдындагы беделин жогорулатып, анын педагогикалык чеберчилигин да бекемдейт.

Колдонулган адабияттар

1. О.В. Каткова, М.В. Мухина, Е.П. Гуреева, В.В. Мартысевич. Использование электронных образовательных ресурсов в процессе дистанционного обучения студентов. Вестник педагогических наук, 2021, № 7, с. 16-21.
2. Кудрина В.Р., Медведева О.А. Инновационные технологии дистанционного обучения // Современная наука, 2021, № 2-1, с. 271-274.
3. Хажирокова Ю.Ю. Сравнительный анализ платформ дистанционного обучения в образовании. Педагогическая перспектива, 2021, № 2, с. 42-49.
4. Чупина И.П., Зырянова Н.И. Цифровые платформы в образовательном процессе: преимущества и недостатки // Журнал прикладных исследований, 2021, № 3(4), с. 24–28. doi 10.47576/2712-7516_2021_3_4_24.
5. Ковалёва Е.Ю. Использование дистанционного обучения и образовательных платформ при изучении иностранных языков в вузах. Тенденции развития науки и образования, 2021, № 70–4, с. 89–93. doi 10.18411/lj-02-2021-138.
6. Козина О.В., Меркулова Е.Н. Возможности цифровых образовательных платформ в обучении иностранному языку студентов заочного отделения в условиях дистанционного обучения. – Известия Волгоградского государственного педагогического университета, 2021, №7(160), с. 52-58.
7. Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А. Развитие критического мышления и аналитических навыков студентов с использованием искусственного интеллекта // Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына, 2024, №3(119), с. 451-455 – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-451-455. – EDN AACLZN.
8. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Повышение интереса выпускников школ к высшему образованию // Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына, 2023, № 2(114), с. 72-77 – DOI 10.58649/1694-8033-2023-2(114)-72-77. – EDN WBQTTK.

Рецензент: к.пед.н., доцент Иманкулова С.Э.

УДК 37.087

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-121-127

Келдибекова А.О.¹, Мендигалиева Г.Х.², Саксан кызы К.¹

Ош мамлекеттик университети¹,

Х. Досмухамедов атындагы Атырау университети²,

Келдибекова А.О., Мендигалиева Г.Х., Саксан кызы К.

Ошский государственный университет,

Атырауский университет им. Х. Досмухамедова

Keldibekova A. O., Mendigaliyeva G. Kh., Saksan kyzы K.

Osh State University,

Kh. Dosmukhamedov Atyrau University

ORCID: 0000-0001-6444-0468

**ЗАМАНБАП МЕКТЕПТИН ПРЕДМЕТ МУГАЛИМИНИН
УКУКТУК СТАТУСУ ЖӨНҮНДӨ**

О ПРАВОВОМ СТАТУСЕ УЧИТЕЛЯ-ПРЕДМЕТНИКА СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЫ ON THE LEGAL STATUS OF A SUBJECT TEACHER IN A MODERN SCHOOL

Кыскача мүнөздөмө: Макалада мугалимдин ролу анын совет мезгилиндеги мектеп жана билим берүүнүн азыркы этабындагы кесиптик ишмердүүлүгүн салыштыруу аркылуу, тез өзгөрүп жаткан дүйнөнүн көйгөйлөрүн эске алуу менен каралат. Изилдөө темасынын актуалдуулугу мугалимдин азыркы коомдогу орду жана кесиптик милдеттерин натыйжалуу аткаруу үчүн мугалимдин укуктук статусунун мааниси менен байланыштуу. Билим берүү мейкиндигин трансформациялоо шарттарында мугалимдин фундаменталдык функцияларына көңүл бурулат.

Аннотация: В статье рассматривается роль учителя через сопоставление его профессиональной деятельности в советский период школьного обучения и современного этапа образования с учетом вызовов стремительно меняющегося мира. Актуальность темы исследования связана с положением учителя в современном обществе и значением правового статуса учителя для эффективного выполнения профессиональных обязанностей. Акцентируется внимание на основополагающих функциях педагога в условиях трансформации образовательного пространства.

Abstract: The article examines the role of the teacher by comparing his professional activity in the Soviet period to school education and the modern stage of education, taking into account the challenges of a rapidly changing world. The relevance of the research topic is related to the role of the teacher in modern society and the importance of the legal status of the teacher for the effective performance of professional duties. Attention is focused on the fundamental functions of the teacher in the conditions of transformation of the educational space.

Негизги сөздөр: мугалим; кесип; билим берүү мейкиндиги; кесиптик ишмердүүлүктүн артыкчылыктары.

Ключевые слова: учитель; профессия; образовательное пространство; приоритеты профессиональной деятельности.

Keywords: teacher; profession; educational spaces; priority of professional activity.

Введение. Учитель-предметник играет ключевую роль в образовательном процессе, так как именно он обеспечивает передачу знаний, формирование компетенций и воспитание школьников. Однако современная школа сталкивается с рядом вызовов: цифровизация образовательного процесса привела к повышению требований к качеству образования, что затрагивает содержание прав всех участников образовательного процесса. В условиях глобализации, адаптируясь к постиндустриальной парадигме, экономические системы переходят к кластерному построению и сетевому способу координации. Инновационные преобразования в экономике и развитие общественных отношений обуславливают необходимость совершенствования системы образования и подготовки кадров, что тесно связано с ролью учителя в обществе и значением его правового статуса для эффективного выполнения профессиональных обязанностей.

Современные вызовы и перспективы развития правового статуса учителя связаны с изменениями в системе образования, социальными и экономическими процессами, ростом требований к профессиональной деятельности педагогов. Ключевые изменения вызваны:

- увеличением нагрузки учителя и повышением требований общества к нему: учителя сталкиваются с ростом бюрократической нагрузки (отчеты, документация), родители и общество требуют от учителей большего, иногда игнорируя их права;

- нарушением трудовых прав: невыполнение норм законодательства о заработной плате, часовой нагрузке или обеспечении социальных гарантий, задержки выплат, отсутствие повышения квалификации за счет работодателя.

Вышеперечисленные проблемы связаны со следующими факторами:

- физическая и психологическая безопасность учителя: участвовавшие случаи агрессии и растущее давление со стороны учеников, их родителей, в том числе через социальные сети (кибербуллинг);

- недостаточная правовая защита: в ряде случаев механизм защиты учителей от необоснованных обвинений или конфликтов с родителями недостаточно эффективен;

- непрестижность профессии: низкий уровень заработной платы и социального положения приводит к дефициту педагогов в образовательной сфере.

Вышеперечисленное указывает на актуальность темы исследования, обусловленную тем, что не выработан единый подход к вопросам реализации прав и свобод, где в полной мере применялись бы отдельные положения нормативных правовых актов в вопросе правовой защиты педагогов. В этой связи правовой статус учителя требует четкого определения, регулирования и защиты.

Методика исследования предполагает анализ литературы, обобщение результатов, подведение теоретических выводов. Для обработки и анализа результатов исследования использовались методы включенного наблюдения и аналитической обработки данных. Изучение проблемы исследования выявило, что вопрос о статусе учителя в Кыргызстане затрагивает социальные, культурные и экономические аспекты, нашедшие отражение в разных источниках, включая пособия, статьи, нормативно-правовую базу: Законы Кыргызской Республики «О статусе учителя» [1], «Об образовании» [2]:

1. Документальная литература о развитии системы образования в Кыргызстане, где упоминается роль учителя в разные исторические периоды (до и после советского периода):

- история Кыргызстана, в том числе в контексте образования [3; 4; 5; 6];

- исследования о влиянии советской образовательной системы на современное образование.

2. Исследования, освещающие различные аспекты образования, в том числе проблему правового статуса учителя:

- исследования, связанные с развитием системы образования в Кыргызстане [7; 8];

- исследования по педагогике и социологии образования в Центральной Азии, проводимые высшими учебными заведениями республики [9; 10; 11; 12; 13; 14];

- статьи об известных педагогах республики библиографического характера [15; 16].

3. Учебные пособия для студентов педагогических вузов, где рассматривается роль учителя, его профессиональная этика и статус в обществе.

4. Документы и отчеты международных организаций ЮНЕСКО, ПРООН, Всемирного банка о статусе и роли учителя в Кыргызстане содержат анализ ситуации с образованием, зарплатами, условиями труда и статусом учителей.

5. Художественная литература, раскрывающая роль учителя в обществе:

- в произведениях Ч.Т. Айтматова часто поднимаются темы социальной значимости профессий, включая учительство;

- произведения кыргызских писателей о жизни в современном Кыргызстане.

Объект исследования – система школьного образования. Предмет исследования – педагогические условия, обеспечивающие повышение правового статуса педагогов в школе.

Целью исследования является изучение правового статуса педагога в современной школе. Исходя из цели, объекта и предмета исследования сформулированы задачи: 1) исследовать современную систему правового регулирования труда педагогов; 2) изучить особенности правового статуса педагогических работников школ Кыргызской Республики. **Обсуждение.** Правовой статус – одна из важнейших политико-правовых категорий, определяющих положение педагогического работника в обществе. В настоящий момент существуют проблемы реализации прав, свобод и гарантий педагогических сотрудников в образовательных отношениях, имеющие как теоретический, так и практический характер.

Особенности работы учителя-предметника в современной школе.

Традиционное образование в Кыргызстане и Казахстане охватывает больше общенаучных дисциплин, используется более широкий подход, цель которого – обучить фундаментальным азам науки. Европейский же подход, напротив, основан на получении учащимися узких специализаций, которые востребованы на практике. Таким образом, в системе образования постсоветских республик еще со школьной скамьи возникает конфликт между широкой классической подготовкой учащихся и их узконаправленной профориентацией.

Работа учителя-предметника в современной школе имеет ряд особенностей, связанных с изменениями в образовательной системе, внедрением требований к профессиональной деятельности педагога.

1. Требования к профессиональной компетентности

- учитель должен владеть не только глубокими знаниями своего предмета, но и методикой его преподавания;

- важно обладать навыками межпредметного взаимодействия, чтобы интегрировать знания из разных областей.

2. Использование цифровых технологий

- внедрение интерактивных досок, онлайн-платформ, электронных учебников, других инструментов;
- организация дистанционного или смешанного обучения;
- использование цифровых ресурсов для подготовки уроков, тестирования и оценки знаний учащихся.

3. Индивидуализация обучения

- учет индивидуальных особенностей учащихся (уровень знаний, интересы, способности);
- применение дифференцированных подходов для обеспечения эффективного обучения каждого ученика.

4. Работа с новыми образовательными стандартами

- необходимость ориентироваться на государственные образовательные стандарты, предусматривающие не только обучение знаниям, но и развитие компетенций учеников;
- включение проектной и исследовательской деятельности в учебный процесс.

5. Взаимодействие с родителями и другими участниками образовательного процесса

- проведение родительских собраний, индивидуальных консультаций;
- сотрудничество с коллегами-педагогами, школьными психологами.

6. Участие в воспитательной работе

- учителя-предметники часто совмещают преподавание с обязанностями классного руководителя;
- организация внеклассных мероприятий, экскурсий, олимпиад, конкурсов.

7. Высокая эмоциональная нагрузка

- постоянное взаимодействие с учащимися, необходимость поддержания дисциплины;

- работа в конфликтных ситуациях, как между учениками, так и с их родителями.

8. Проблема и вызовы

- недостаточное финансирование образовательных учреждений;
- увеличенная рабочая нагрузка: проверка домашних заданий, подготовка к урокам, отчетность;
- сложности работы с трудными или немотивированными учащимися;
- несоблюдение режима труда: переполненные классы с количеством

учащихся 50-60 человек не соответствуют нормам труда.

Учителя-предметники обязаны соблюдать требования профессионального стандарта педагога, содержащего квалификационные характеристики, перечень формируемых компетенций, необходимых для эффективной педагогической деятельности. Следовательно, в обязанности учителя входит:

- реализация образовательных программ в рамках государственных стандартов;
- обеспечение качества преподавания своего предмета;
- соблюдение норм профессиональной этики.

Содержание правового статуса педагога в системе общего образования зависит от:

- квалификационной характеристики должности педагогического работника;
- вида учреждения образования (например: средняя общеобразовательная школа, школа-гимназия, школа-лицей, учебно-воспитательный комплекс, школа-интернат и др.);
- категории детей, с которыми работает педагог (например: одаренные дети, дети с ограниченными возможностями здоровья);
- статуса отраслевой принадлежности образовательного учреждения (например: спортивная школа, танцевальная школа, школа программирования, школа с углубленным изучением предмета, школа олимпийского резерва и др.);
- внедрения в деятельность школы инновационных технологий (например: Национальная школа-лицей инновационных технологий им. А. Молдокулова);
- проведения в школе экспериментальной деятельности.

Защита педагогического статуса

Профессиональную деятельность учителей защищает Законодательство КР, предоставляя им права на: безопасные условия труда; социальные гарантии; защиту от неправомерных действий со стороны учеников, родителей или коллег.

Основные аспекты юридической защиты учителей в Кыргызстане. Юридическая защита учителей в Кыргызской Республике обеспечивается законодательными актами, которые регулируют их профессиональную деятельность, права и социальные гарантии. Ключевыми документами являются Закон КР «Об

образовании» [2], Трудовой кодекс КР [17], другие нормативно-правовые акты. Права учителя-предметника включают:

- заключение трудового договора с образовательным учреждением;
- справедливую оплату труда, соответствующую квалификации и сложности выполняемой работы;
- защиту от необоснованного увольнения;
- право на отпуск (включая ежегодный, оплачиваемый);
- ограничения на сверхсрочную работу и соблюдение норм рабочего времени.

Учитель имеет право на профессиональную автономию:

- выбирать методики и формы преподавания;
- разрабатывать авторские программы (в рамках образовательных стандартов);
- на свободу выражения мнений, связанных с образовательным процессом.

А также на выполнение социальных гарантий:

- льготы, включая надбавки за стаж, работу в условиях высокогорья, квалификационную категорию;
- предоставление жилья для молодых специалистов, направленных на работу в школы, расположенные в отдаленной высокогорной местности;
- пенсионное обеспечение в соответствии с пенсионной системой КР.

Юридическая ответственность за нарушение прав учителей

Нарушение трудовых, социальных и профессиональных прав учителей может повлечь административную или уголовную ответственность.

Если права учителя, предусмотренные трудовым договором, нарушены (например, невыплата заработной платы, отказ в предоставлении отпуска), в случае конфликтных ситуаций, связанных с профессиональной деятельностью, он может обратиться, для взыскания компенсации за причиненный ему вред, в:

- суд для защиты своих трудовых прав;
- государственную инспекцию труда;
- профсоюз работников образования;
- местные органы власти или правоохранительные органы;

Защита учителей и педагогических работников от дискриминации и насилия:

- учителя защищены от физического или психологического насилия со стороны учащихся, их родителей и других лиц;

- законодательство запрещает любые формы дискриминации по признаку пола, возраста, национальности, вероисповедания.

Административную ответственность согласно Кодексу о нарушениях КР можно понести в случаях:

- оскорбления или унижения достоинства учителя;
- нарушения трудового законодательства со стороны руководства образовательного учреждения (например, незаконное увольнение, может караться штрафами и санкциями).

Уголовная ответственность: физическое насилие, вред, угроза в отношении учителя могут квалифицироваться по статьям Уголовного кодекса КР, например, оскорбление чести и достоинства, что может повлечь уголовное наказание.

Перспективы развития правового статуса учителя.

Работа учителя-предметника сегодня требует не только профессиональной подготовки, но и гибкости, эмоциональной устойчивости и способности адаптироваться к меняющимся условиям. Эти особенности подчеркивают важность поддержки учителей и повышения их статуса в обществе. Повышение социального статуса профессии учителя возможно реализовать через:

а) совершенствование законодательства

- укрепление правового статуса учителя через уточнение норм в трудовом законодательстве;
- введение механизмов защиты учителей от клеветы, агрессии и давления;
- государственные программы поддержки педагогов, включая материальные поощрения и льготы;
- признание учителя как ключевого специалиста для устойчивого развития общества.

б) Усиление программ социальной защиты

- расширение программ поддержки: медицинское страхование, психологическая помощь;
- повышение пенсий и льгот для педагогов.

в) Профессиональное развитие и обучение в условиях цифровизации образования:

- поддержка учителей в освоении цифровых технологий: создание гибких программ повышения квалификации и переподготовки;

- развитие образовательных технологий, позволяющих учителям совершенствовать навыки;

- создание правовых норм для регулирования дистанционного обучения, защита их интеллектуальной собственности.

г) Ознакомление и принятие международного опыта: внедрение успешных практик стран с высоким уровнем образования, таких как Финляндия, Сингапур и др., где профессия учителя имеет высокий социальный статус и признание общества.

Решение проблемных ситуаций в образовании позволит полноценно решать вопросы повышения качества образования через расширение предметных областей, внедрение интегрированных образовательных программ, разработку специальных проектов работы со школьниками, учителями, родителями, а также полноценного включения в социум людей с ограниченными возможностями здоровья.

Заключение. Правовой статус учителя-предметника направлен на повышение престижа педагогического труда, обеспечение

условий для эффективного выполнения профессиональных обязанностей и играет ключевую роль в формировании качественной образовательной среды. В то же время государство, образовательные учреждения и сами учителя должны сотрудничать для обеспечения соблюдения своих прав и обязанностей.

Для реализации этих целей важно не только совершенствовать законодательство, но также повышать правовую грамотность педагогов. Подобные меры позволят не только защитить права учителей, но и улучшить качество образования, которое они предоставляют. Улучшение условий труда и повышение социальной защищенности учителей станут важными шагами к развитию системы образования в целом.

Моделирование процесса формирования готовности педагогов позволит разработать технологию готовности педагогов и организаций образования к работе в условиях взаимодействия технологий и использованию нормативных и учебно-методических ресурсов.

Список использованной литературы

1. Мусакулов Т.М. Мугалимдик кесиптин азыркы абалы жана кадыр-баркы // Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2022, № 1(109), с. 7-13.
2. Закон Кыргызской Республики «О статусе учителя» от 14 января 2001 года № 9. – URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111522>
3. Закон Кыргызской Республики «Об образовании» от 11 августа 2023 года №179. – URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913>
4. Борубашев Б.И. История государства и права Кыргызской Республики. – Бишкек: Кыргызско-Российский Славянский университет, 2015, 356 с.
5. Жумагазиева Н.М. Особенности развития советской государственности в Кыргызстане // Вестник Барнаульского юридического института МВД России, 2013, № 1(24), с. 23.
6. Кравченко Т.Ф. Особенности индустриального развития Кыргызстана в 20-е - 30-е гг. XX века // Вестник КРСУ, 2013, т. 13, № 6, с. 27-30.
7. Караев О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа. – Бишкек: Кыргызстан, 1995, с. 123.
8. Болджурова И.С. История развития системы образования Кыргызской Республики в переходный период (1990-2005 гг.): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – Москва, 2006, 256 с.
9. Калдыбаев С.К. Исторический аспект развития компьютерных и информационных технологии в системе образования Кыргызстана // Тенденции развития науки и образования, 2024, № 107-1, с. 94-96.
10. Келдибекова А.О., Баженов Р.И. и др. Интеграция научно-исследовательской и образовательной деятельности в процессе реализации программ высшего профессионального образования // Вестник Омского государственного университета. Педагогика. Психология, 2024, № 2(5), с. 88-104.
11. Келдибекова А.О., Келдибеков Э.Н. и др. Управление педагогическим персоналом при реализации образовательной программы по подготовке магистра "550200 Физико-математическое образование" // Международный научно-исследовательский журнал, 2023, № 6(132).
12. Келдибекова А.О., Тагаев У.Б., Садыков З.М. Принцип студентоцентрированного обучения в реализации образовательной программы по подготовке магистра "550200 Физико-математическое образование" // Международный научно-исследовательский журнал, 2023, № 4(130).

13. Келдибекова А.О., Тагаев У.Б., Садыков З.М. Влияние субъектов образовательного процесса на эффективность ОП ВПО "550200 Физико-математическое образование" // Журнал педагогических исследований, 2022, т. 7, № 6, с. 45-48.

14. Орозобекова Ч., Калмамбетова Н. Социальное положение и статус школьных учителей в Кыргызской Республике. – URL: https://st-0.akipress.org/st_runews/.storage/runews/files/60b76f1a5c1a03458af417179a38db92.pdf

15. Аркабаева А.С. Кыргыз Эл мугалими Заркунов Асандын өрнөктүү илимий-педагогикалык ишмердүүлүгү // Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, № 4(120), 4-7 бб.

16. Өмүрова А.А. Кыргызстанда атактуу мугалим, Апыш Койчумановдун педагогикалык идеялары жөнүндө // Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2022, № 3(111), 84-88 бб.

17. Трудовой кодекс Кыргызской Республики. – URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/200043>

Рецензент: д.пед.н., профессор Смагулов Э.Ж.

УДК 37.013.75

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-127-130

Келдибекова А. Ө., Ожибаева З.М., Салахидинова М.М.

Ош мамлекеттик университети,

Ш. Уалиханов атындагы Кокшетау университети,

Ош мамлекеттик университети

Келдибекова А.О., Ожибаева З.М., Салахидинова М.М.

Ошский государственный университет,

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Казахстан, г. Кокшетау,

Ошский государственный университет,

Keldibekova A. O., Ozhibaeva Z.M., Salakhidinova M. M.

Osh State University,

Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kazakhstan, Kokshetau,

Osh State University

БИЛИМ БЕРҮҮДӨ «ӨТМӨ» ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ «СКВОЗНЫХ» ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

MAIN DIRECTIONS OF APPLICATION OF CROSS-CUTTING TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Макалада билим берүүдөгү жасалма интеллектти «өтмө» технологиялардын бир түрү катары колдонуунун негизги багыттары, окутууну персоналдаштыруу жана кесипке багыт берүү маселелерин чечүү каралат. Билим берүү процессине жасалма интеллектти киргизүүнүн зарылчылыгы жана мүмкүнчүлүктөрү изилденип, окутууну персоналдаштырууда нейрондук тармактардын мүмкүнчүлүктөрү талдоого алынган. Авторлор окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатууга жана студенттердин санарип маданиятын калыптандырууга алып келе турган билим берүүдөгү «өтмө» технологияларды өркүндөтүү зарылдыгы жөнүндө корутундуга келишкен.

Аннотация: В статье рассматриваются основные направления применения искусственного интеллекта как разновидности «сквозных» технологий в образовании: в решении задач персонализации обучения и профориентационной работе. Изучены необходимость и возможности внедрения искусственного интеллекта в процесс обучения, представлены возможности нейронных сетей в персонализации обучения. Авторы пришли к выводу о необходимости совершенствования «сквозных» технологий, что приведет к повышению эффективности обучения, формированию цифровой культуры обучающихся.

Abstract: The article discusses the main areas of application of artificial intelligence as a type of «cross-cutting» technologies in education, in solving the problems of personalization of training and career guidance work. The necessity and possibilities of introducing artificial intelligence into the learning process are studied, the possibilities of neural networks in personalization of training are presented. The authors came to the conclusion about the need to improve «cross-cutting» technologies in education, which will lead to increased efficiency of training, the formation of a digital culture of students.

Негизги сөздөр: билим берүү; «өтмө» технологиялар; нейротехнологиялар; жасалма интеллект.

Ключевые слова: образование; сквозные технологии; нейротехнологии; искусственный интеллект.

Keywords: education; end-to-end technologies; neurotechnology; artificial intelligence.

Введение. Применение так называемых «сквозных технологий», кардинально меняя традиционные методы преподавания и обучения, становится неотъемлемой частью образовательного процесса. Постоянно увеличивающиеся массивы знаний оказывают огромное влияние на мозг человека, и «сквозные технологии» могут стать отличными помощниками для сбора и фильтрации информации, которая поможет студентам обучаться эффективнее, а преподавателям повысить качество усвоения учебного материала. Актуальность темы обусловлена необходимостью повышения качества образования в условиях цифровизации общества. В данном исследовании попробуем разобраться, что такое «сквозные технологии» и каковы их области применения. Исходя из этого определена цель данной статьи – исследовать роль «сквозных» технологий в образовательном процессе, уделив особое внимание влиянию и перспективам применения искусственного интеллекта (ИИ) на процесс обучения.

Для проведения исследования использованы следующие **методы**:

- анализ литературы: изучение современных публикаций на тему ИИ в образовании;
- кейс-стадии: рассмотрение успешных примеров внедрения ИИ в образовательных учреждениях;
- анкетирование и сбор данных о восприятии ИИ учащимися, преподавателями и администрацией;
- сравнительный анализ: изучение различных платформ EdTech, таких как Coursera, Duolingo, Khan Academy, использующих технологии ИИ.

Обсуждение исследования

Исследователи обращают внимание на проникновение «сквозных технологий» в отрасли производственной жизнедеятельности [1], в том числе в сферу образования [2; 3]. Их

применение обусловлено необходимостью разработки программ и средств персонализации образовательного процесса для повышения качества и эффективности обучения [4].

«Сквозные» цифровые технологии относятся к ключевым научно-техническим направлениям, тесно связанным с национальными технологическими инициативами различных государств, в перечне основных отметим направления [5]:

- большие данные;
- нейротехнологии и искусственный интеллект;
- системы распределенного реестра;
- квантовые технологии;
- новые производственные технологии;
- промышленный интернет;
- компоненты робототехники и сенсорики;
- технологии беспроводной связи;
- технологии виртуальной и дополненной реальностей.

Более подробно рассмотрим направления применения нейротехнологии и искусственного интеллекта в образовательном процессе.

Нейротехнологии, созданные на основе принципов работы нервной системы человека, в которых мозг – это совокупность соединенных между собой нейронов (нейросеть), используют технологии по улучшению работы мыслительных процессов и высшей нервной деятельности мозга. Бисенбаева М.Б. дает следующее определение: «Нейронные сети – это математическая модель, массивный вычислительный код, способный выдавать предсказание путем решения поставленной интеллектуальной задачи на основе оценки критериев заданного вопроса. Анализируя огромное количество информации баз данных, искусственный интеллект составляет наиболее реальный

ответ» [6]. По определению А.Ф. Иванько и соавторов: «Нейронные сети – это инструменты машинного обучения, в которых компьютер учится выполнять определенную задачу, анализируя примеры обучения» [7]. Оба определения указывают на свойство адаптированности нейросети к самообучению, что способствует заинтересованности субъектов образования в его применении в учебной деятельности.

Искусственный интеллект представляет собой комплекс технологических решений, имитирующих когнитивные функции человека, способен к самообучению и поиску решений без заранее созданного алгоритма. При выполнении задач, ИИ объединяет информационно-коммуникационную инфраструктуру, программное обеспечение с использованием машинного обучения, процессы и сервисы по обработке данных, выработке решений и может быть сопоставим с интеллектуальной деятельностью человека [2].

Искусственный интеллект, машинное обучение как разновидности нейротехнологий активно внедряются в процесс обучения: проверка знаний осуществляется автоматическим подбором материала для обучающихся в сферах, где они испытывают трудности. ИИ способен адаптироваться к индивидуальным потребностям каждого обучающегося, учитывая их поведение, динамику результатов обучения, оказывает помощь в выполнении различных видов задач, позволяя развивать критическое мышление и креативность обучающихся. Это позволяет более сознательно вникнуть в тему, повысить образовательный уровень, анализируя успеваемость и производительность труда, корректировать план обучения при постоянном и лояльном контроле «бесчувственной» машины [8; 9].

Анализируя деятельность обучающихся, искусственный интеллект способен выявлять необходимость дополнительного вмешательства, а далее и помощи в решении вопроса эффективного изучения материала.

Исследователи выделяют основные направления использования ИИ в образовании:

1. Автоматизация рутинных задач. Профессиональная деятельность учителей включает в себя такие виды работ методического содержания, как: отбор заданий для текущего и рубежного контроля знаний учащихся, их проверка, подготовка к уроку,

написание конспектов и др. В этом случае искусственный интеллект может оказать существенную помощь, экономя время преподавателя для деятельности более творческого содержания [6].

2. Персонализация обучения представляет собой способ разработки образовательного плана, в котором студент является субъектом процесса обучения с учетом его личностных особенностей. Посредством ИИ возможна реализация индивидуальных образовательных планов студентов, осваивающих конкретные учебные дисциплины, с последующим контролем их усвоения. ИИ, на основе анализа индивидуальных интересов студентов, способен предлагать интересующий студентов материал и выявлять разделы, усвоение которых затруднительно для обучающегося, контролировать самостоятельность выполнения заданий в период удаленного или самостоятельного обучения.

Применение искусственного интеллекта в создании персонализированной траектории обучения становится возможным благодаря разработке методик определения способностей, мотивации, силы воли, мониторинга знаний учащихся [2; 10] и других показателей психологического развития обучающихся, на основе которых выстраивается индивидуальная программа обучения.

3. Функция создания образовательных приложений и специализированного контента для обучающихся применима ко всем предметам, что обеспечивает популярность как у студентов, так и у преподавателей [11; 12].

4. Сбор и анализ больших массивов разрозненных данных, позволяющий представить общую картину ситуации, прогнозировать развитие ситуации, предложить варианты ее корректировки в зависимости от запроса, также входит в возможности ИИ [6].

5. Проблема качественной профориентации, включающей этапы профессионального просвещения, самоопределения, консультирования, отбора и трудоустройства выпускников, решается посредством применения нейросети. Профориентационная карта выпускника, в которой представлены природные склонности, способности, профессиональные интересы, составляется с применением тестирования, вопросы которого затрагивают требования к профессиям из разных областей деятельности человека [6].

Заключение Масштабное внедрение разновидностей сквозных технологий в сферы

жизнедеятельности человека способствует созданию конкурентоспособных высокотехнологичных цифровых продуктов, платформ и сервисов. В исследованиях выделены основные направления применения нейротехнологий в образовательном процессе: автоматизация рутинных задач, персонализация обучения, создание образовательных приложений и специализированного контента, сбор и анализ больших массивов разрозненных данных, профориентация выпускников образовательных учреждений, способствующих повышению эффективности обучения

Практическая

значимость применения нейронных сетей, в том числе и искусственного интеллекта в образовании состоит в возможности персонализировать процесс обучения, оптимизировать образовательный процесс с учетом образовательных потребностей и генетических особенностей каждого обучающегося, способствуют развитию их цифровой и информационной культуры. Нейросети, облегчая рутинные задачи (проверка объемных домашних заданий, контрольных работ, решений сложных математических задач), являются полезным инструментом в руках преподавателя.

Список использованной литературы

1. Адамбекова Б.А., Сыдыкова Г.М. Современные проблемы психологии: искусственный интеллект в свете психологических аспектов // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 1(117), с. 103-109.
2. Игнатъева Э.А., Келдибекова А.О. Педагогические подходы, основанные на применении искусственного интеллекта в образовательном процессе вуза // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева, 2024, № 2 (123), с. 118-126.
3. Монуева М.А., Абдималик кызы Ж., Эсенбай уулу С. Билим берүүдөгү жасалма интеллекттин мүмкүнчүлүктөрү // Вестник Ошского государственного университета. Педагогика. Психология, 2024, № 2(5), с. 105-110.
4. Абдыбекова Н.А., Елисеева К.Ю. Педагогические условия внедрения онлайн-обучения в вузе // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 4-11.
5. Егорова А.О., Курылёва О.И., Долгова Ю.А. Сквозные технологии в образовательной деятельности // Проблемы современного педагогического образования, 2023, № 78(3), с. 86-88.
6. Бисенбаева М.Б. Применение искусственного интеллекта в образовании. – URL: <https://infourok.ru/primenenie-iskustvennogo-intellekta-v-obrazovanii-7213602.html>
7. Иванько А.Ф., Иванько М.А., Сизова Ю.А. Нейронные сети: общие технологические характеристики // Научное обозрение. Технические науки, 2019, № 2, с. 17-23.
8. Гушин А.В., Ваганова О.И., Филатова О.Н. Особенности реализации информационной стратегии высшей образовательной организации // Известия Балтийской государственной академии рыбопромыслового флота, 2021, № 3(57), с. 47-51.
9. Сябитова К.С., Филатова О.Н. Искусственный интеллект в системе профессионального образования // Профессиональное самоопределение молодежи инновационного региона: проблемы и перспективы, 2023, с. 132-134.
10. Вайндорф-Сысоева М.Е., Тихоновецкая И.П., Вьюн Н.Д. «Цифровой форсайт» – образовательная практика с конструктором коллективной работы в условиях гибридного обучения // Вестник Мининского университета, 2022, т. 10, № 2(39).
11. Булаева М.Н., Филатова О.Н., Канатъев П.В. Методические рекомендации применения цифровых платформ в профессиональных образовательных организациях обучения // Проблемы современного педагогического образования, 2022, № 72(4), с. 34-36.
12. Лебедева Т.Н. Формирование цифровой культуры педагога средствами массовых открытых онлайн-курсов / Т.Н. Лебедева, О.Р. Шефер, С.В. Крайнева, Н.А. Белоусова, Е.Н. Эрентраут, Ю.А. Ахкамова // Вестник Мининского университета, 2022, т. 10, № 3(40), с. 6.

Рецензент: д.ф-м.н., профессор Сайинбекова А.М.

Конгайтиева С.А., Джееналиева Э.О.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Конгайтиева С.А., Джееналиева Э.О.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kongaitieva S.A., Dzheenalieva E.O.
KNU J. Balasagyn

**БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТИН ОКУУЧУЛАРЫН “МАНАС” ЭПОСУ АРКЫЛУУ
МЕКЕНЧИЛДИККЕ ТАРБИЯЛООНУН ПРАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ
ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ ПАТРИОТИЗМА У УЧАЩИХСЯ
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ЧЕРЕЗ ЭПОС «МАНАС»
PRACTICAL FOUNDATIONS OF PATRIOTISM EDUCATION FOR PRIMARY SCHOOL
STUDENTS THROUGH THE EPIC OF «MANAS»**

Кыскача мүнөздөмө: Бул илимий макалада "Манас" эпосунун мектептеги тарбиялык мааниси, өзгөчө башталгыч класстардагы мекенчилдикке тарбиялоодогу ролу каралат. "Манас" эпосу кыргыз элинин улуттук руханий мурасы катары мектептеги тарбиялык иштерде өзгөчө мааниге ээ. Иштин негизинде эпостун каармандары жана анын баалуулуктары аркылуу мекенчилдик, улуттук идентификация жана жоопкерчилик сыяктуу негизги сапаттарды өстүрүүгө багытталган методикалык сунуштар берилет. Эпос аркылуу окуучулар өз элинин тарыхын, каада-салтын, руханий баалуулуктарын үйрөнүп, өз мекенине болгон сүйүү жана патриоттук сезимдерди калыптандырышат. Ошондой эле, эмпирикалык изилдөө жүргүзүү менен, мектептерде "Манас" эпосун окутуудагы ийгиликтер жана анын тарбиялык таасири талданат.

Аннотация: В данной научной статье рассматривается воспитательное значение эпоса "Манас" в школе, особенно его роль в воспитании патриотизма у младших классов. Эпос "Манас" является важным элементом духовного наследия кыргызского народа и играет особую роль в воспитательных мероприятиях в школе. В работе предлагаются методические рекомендации по формированию таких качеств, как патриотизм, национальная идентичность и ответственность, через образы героев эпоса и его ценности. Через эпос учащиеся знакомятся с историей, традициями и духовными ценностями своего народа, формируют любовь к родине и патриотические чувства. Также с помощью эмпирического исследования анализируются успехи в преподавании эпоса "Манас" в школах и его воспитательное влияние.

Abstract: This scientific article discusses the educational significance of the epic "Manas" in schools, particularly its role in fostering patriotism among elementary school students. The epic "Manas" is an essential element of the spiritual heritage of the Kyrgyz people and plays a significant role in educational activities within schools. The article offers methodological recommendations for developing qualities such as patriotism, national identity, and responsibility through the characters and values of the epic. Through the epic, students learn about the history, traditions, and spiritual values of their people, forming love for their homeland and patriotic feelings. The article also analyzes the success of teaching the epic "Manas" in schools and its educational impact through empirical research.

Негизги сөздөр: Манас эпосу; мекенчилдик; башталгыч мектеп; улуттук баалуулуктар; патриоттук тарбия; мектептик тарбия; улуттук идентификация; руханий мурас; тарбиялык иш-чаралар; эмпирикалык изилдөө.

Ключевые слова: эпос "Манас"; патриотизм; начальная школа; национальные ценности; патриотическое воспитание; школьное воспитание; национальная идентичность; духовное наследие; воспитательные мероприятия; эмпирическое исследование.

Keywords: Epic "Manas"; patriotism; elementary school; national values; patriotic education; school education; national identity; spiritual heritage; educational activities; empirical research.

Кыргыз элинин улуттук руханий мурастарынын бири болгон "Манас" эпосу – дүйнө жүзүндөгү эң узун эпикалык чыгармалардын бири болуп саналат. Анын мазмуну аркылуу кыргыздардын бай тарыхы,

салт-санаасы, үрп-адаттары жана баалуулуктары чагылдырылып, улуттук иденттүүлүктү сактоодо маанилүү роль аткарат [1]. Муну менен бирге, "Манас" эпосу мекенчилдикти, акыйкаттыкты, жоокерликти,

калыс болууну жана эл аралык биримдикти пропагандалаган баалуулуктарга ээ. Бул эпос жаш муундарга тарбия берүүдө өзгөчө мааниге ээ болуп, балдарда улуттук аң-сезимди, мекенчилдикти жана жоокердик рухту өстүрүүдө колдонулушу мүмкүн.

Мектептеги тарбиялык иштерде, анын ичинде башталгыч класстарда "Манас" эпосун үйрөтүү аркылуу окуучулардын руханий жана моралдык баалуулуктарын калыптандыруу, мекенге болгон сүйүү, эркиндикти жана жоопкерчиликти сезүү сыяктуу маанилүү сапаттарды өстүрүү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөрдү түзөт [2]. Мектептин башталгыч класстары – балдардын жашоосундагы эң маанилүү этаптардын бири болуп, бул кезде алар дүйнөнү, коомду, улутту жана өзү тууралуу түшүнүктөрдү калыптандыра башташат. Демек, ушул жаш куракта "Манас" эпосунун негизинде тарбиялык сааттарды өткөрүү – мектептеги улуттук баалуулуктарды үйрөнүү жана мекенчилдикти өнүктүрүү үчүн маанилүү инструмент болуп саналат.

Бул теманын актуалдуулугу мектептерде улуттук баалуулуктарды өстүрүү жана мекенчилдикти, жалпы коомдук жоопкерчиликти калыптандыруу процесстеринин маанилүүлүгүнө негизделген [3]. "Манас" эпосу бул максатта эң мыкты инструмент болуп, мектеп жашындагы балдар үчүн өзгөчө тарбиялык мааниге ээ. Балдардагы улуттук рухту, мекенчилдикти жана жоопкерчиликти өстүрүү, бүгүнкү күндүн глобалдык чагымдарында өз ордуна ээ болууга жардам берет.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 29-январындагы «Инсандын руханий адеп-ахлактын өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө», 2022-жылдын 21-майындагы «Улуттук нарк жөнүндөгү» Жарлыктары коомдун руханий, адеп-ахлактык деградациялануу босогосунда турган бүгүнкү абалын жөнгө салуу, калыбына келтирүү чараларын өз учурунда көргөн мамлекеттик расмий документ катары кабыл алынды [4]. Анын жоболоруна ылайык инсандын руханий жана адеп-ахлактык жактан тазалануусу учурда мамлекет жүргүзүшү керек болгон идеология аркылуу гана эмес, эң оболу, элдин кылымдар бою оозеки формада сактап келген адабий-маданий мурастары аркылуу, негизинен, «Манас» сыяктуу руханий, маданий, көөнөрбөс мурастар аркылуу жүргүзүлгөнү – мезгил талабы [5]. «Манас» – кыргыз элинин руханий, маданий мурасы катары улуттун узак тарыхы менен

санжырасын көркөм чагылдырган эл турмушунун энциклопедиясы, ал элдин аң-сезими менен бирге жаралып, анын башынан кечирген тарыхый жана реалдуу окуялардын негизинде көркөм сөз өнөрүнүн эң бир уникалдуу көрүнүшү болгон манасчылардын (жомокчулардын) табият тартуулаган кайталангыс талантынын, көп жылдык тажрыйбасынын аркасында калыптанып, атадан уулга, муундан муунга өтүп, биздин күндөргө жетти [6].

Президенттин ал Жарлыгы «Манас» эпосуна тиешелүү болгон өзүнө чейинки мамлекеттик бир катар расмий иш-чараларды, негизинен, 2012-жылдагы «Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүүнү тереңдетүү жана жарандык атуулдукту калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндөгү» президенттик Жарлыктын негизги жоболоруна да дал келүүдө.

Бүгүн талашсыз нерсе, «Манас» эпосунда ата-бабаларыбыздын кылымдар бою өзүнө сиңирген коомдук, адеп-ахлактык, руханий асыл нарктары, бийик гуманисттик идеялары, тарыхы, үрп-адаты, каада-салты, географиясы, диний, саясий жана медициналык түшүнүктөрү, эл аралык мамилелери, келечекке карата умтулуулары, терең кыялы көркөм чагылдырылган. Аны системалуу окуп-үйрөнүү гана эмес, илимий жактан терең изилдеп, түпкүрүндө ачылбай жаткан катмарларын ачуу милдети бүгүн да актуалдуу болуу менен ар тараптан жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн негизинде эпосту элге жайылтуу, кеңири пропагандалоо милдети ар дайым күн тартибинде болуп келүүдө.

2021-жылдын 27-сентябрында «Манас» эпосун, ошондой эле кенже эпосторду жана манасчы, дастанчылардын чыгармачылыгын сактоо жана жайылтуу максатында министрлер кабинетинин токтому менен Кыргыз улуттук «Манас» театры, ал эми 2022-жылы үчилтикти жана кенже эпосторду, кыргыз элинин материалдык эмес маданий мурастарын ар тараптан изилдөө жана жайылтуу максатында «Манас» улуттук академиясы ачылды. Мындай жагдайлар «Манас» эпосун окутууда жана жайылтууда чоң өбөлгө түзөт.

Илимий негиздери. Башталгыч мектептеги билим берүү процесси эгемендик жана улуттук иденттүүлүктү сактоо үчүн маанилүү. "Манас" эпосунун мазмуну, анын тарыхый жана философиялык тереңдиги окуучуларга өз элинин баалуулуктарын, мекенге болгон сүйүүсүн жана

жоопкерчилигин түз жана таасирдүү түрдө жеткирүүгө мүмкүнчүлүк берет. “Манас” эпосу аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо билим берүү системасындагы тарыхый, маданий жана социалдык жоопкерчиликтин алкагында көркөм жана руханий багытта терең түшүнүктөрдү камсыз кылат.

Методикалык негиздери. Башталгыч мектептин окутуучулары үчүн “Манас” эпосун колдонуу үчүн ар кандай методикалык каражаттар бар. Алсак, текстти окуп үйрөнүү, эпостун каармандарынын иш-аракеттерин талдоо, баяндалган темалар боюнча дискуссиялар уюштуруу, чыгарманы искусство түрүндө ишке ашыруу (массалык иш-чаралар, театрлаштырылган көрсөтүүлөр) жана диалогго негизделген талкуулар аркылуу мекенчилдикке багытталган идеологияны өнүктүрүүгө болот. Эпос чагылдырган улуттук баалуулуктар, мисалы, эрдик, көз карандысыздык, достук, жарандык жоопкерчилик – бул мектептеги тарбиялоонун негизги элементтерине айланат.

Мектеп программасындагы “Манас” эпосу аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун иш жүзүндөгү методикалык аспектери төмөнкү факторлорго негизделет:

1. Эпос аркылуу улуттук иденттүүлүктү калыптандыруу – окуучуларды өз элинин тарыхы жана маданияты менен тааныштыруу, бул өз кезегинде алардын мекенге болгон сүйүүсүн арттырат.

2. Моралдык жана этикалык баалуулуктарды калыптандыруу – эпос аркылуу мекенчилдиктин негизги элементтери, адилеттүүлүк, эркектер жана аялдар арасында теңчилик, каармандык жана жоопкерчилик жөнүндө билимдер берилет.

3. Көчмөндөр маданиятын түшүнүү жана ага урмат көрсөтүү – “Манас” эпосу кыргыздын көчмөн коомунун тагдырына жана тарыхына таасирин тийгизип, анын тарыхый тамырларын түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

4. Көркөм чыгарма аркылуу эмоционалдык жана акыл-эс багытындагы тарбия – эпостун сюжеттик аркасы аркылуу эмпатияны, улуттук биримдикти, элдин ийгиликтерине жана кыйынчылыктарына болгон түшүнүктү тереңдетүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Ошентип, “Манас” эпосунун башталгыч мектепте мекенчилдикке тарбиялоодогу практикалык негиздери, анын таасирдүү жана көп кырдуу касиетине таянып, кыргыз элинин руханий баалуулуктарын жаш муундарга тартуу кылган билим берүү процессинде маанилүү ролду ойнойт [7]. Мектептик тарбиянын негизги максаты –

окуучуларды гана билим менен канааттандырып тим болбостон, аларды өз элинин каада-салттарына, тарыхына жана улуттук баалуулуктарына таандык, мекенчил жарандарды тарбиялоого багыттоо керек. Ал окуучулардын окууга билим алууга карата кызыгуусун, таанып-билүүгө болгон активдүүлүгүн арттырууга көз каранды [11].

Башталгыч мектепте “Манас” эпосунун колдонулушун изилдөө үчүн, бир нече мектепте эмпирикалык изилдөө жүргүзүлдү. Изилдөөдө төмөнкү этаптар каралды:

1. Тема боюнча лекциялар: Эпосун мектептик тарбия программасына киргизүү.

2. Группалык жана жеке талкуулар: Эпос аркылуу мекенчилдик идеологиясынын маанисин түшүндүрүү.

3. Өзүнчө жана топтук ишмердүүлүк: Эпос каармандарынын мисалдары менен мекенчилдикке негизделген окууларды уюштуруу.

4. Көркөм иш-чаралар жана театралдаштырылган көрсөтүүлөр: Окуучуларды кызыктыруу үчүн эпостун негизги сюжеттерин көркөм түрдө чагылдыруу.

Мектептерде жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында, “Манас” эпосу аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо процесси окуучулардын өз элине болгон сүйүүсүн, патриоттук сезимин, улуттук баалуулуктарга болгон түшүнүгүн күчөттү. Эпос аркылуу окуучулар улуттук тарых, салттар, элдин биримдиги жана өлкөнүн өнүгүүсүнө болгон жоопкерчиликке карата аң-сезимдери өнүгүп, алар жалпы жарандык жана коомдук активдүүлүктү үйрөнүштү [8].

Изилдөөнүн жыйынтыгы катары төмөнкү түйүндүү ойлорду чыгарууга болот:

1. **Эпос мекенчилдикке тарбиялоонун күчтүү куралы:** “Манас” эпосу мекенчилдикти калыптандырууда чоң роль ойнойт. Ал кыргыз элинин тарыхы, баалуулуктары, каада-салттары жана руханияты жөнүндө терең билим берип, мекенге болгон сүйүү жана улуттук биримдикти өстүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

2. **Башталгыч билим берүүдө маанилүү роль:** Эпос башталгыч мектептин окуучуларына ар кандай тарбиялык жана билим берүү максаттарына жетүүгө жардам берет. Бул билим берүү программасы мектептеги патриоттук тарбияны күчөтөт [10], жаш муунга улуттук иденттүүлүктү сактоо жана элдин келечегине салым кошуу жоопкерчилигин жүктөйт.

3. Методикалык иш-аракеттер: Изилдөө процессинде, эпосту билим берүү программасына интеграциялоо үчүн ар кандай методикалык куралдар колдонулду. Окуучулардын мекенчилдик сезимин арттырууда иш-аракеттердин туура тандалышы жана практикалык колдонулушу алардын жогорку натыйжалуулугун көрсөттү.

Практикалык сунуштар:

1. "Манас" эпосун башталгыч мектеп программасына киргизүү: Башталгыч мектептин тарбиялык иштеринде "Манас" эпосун колдонуу үчүн атайын методикалык колдонмолор жана окутуу куралдары иштелип чыгышы керек. Эпос балдардын жаш курагына ылайыкталган кыскартылган варианттары жана иллюстрациялар менен сунушталышы зарыл.

2. Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу: Мугалимдер үчүн "Манас" эпосу аркылуу патриоттук тарбия берүү боюнча тренингдер, семинарлар жана практикумдар уюштурулушу керек. Бул иш-чаралар мугалимдердин эпосту окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык колдоно билүүсүн камсыздайт.

3. Интерактивдүү усулдарды колдонуу: Тарбиялык сааттарда оюн формалары, сахналаштырылган көрүнүштөр, мультимедиялык технологиялар жана талкуу ыкмалары колдонулушу керек. Бул окуучулардын кызыгуусун арттырып, сабактарды жандуу жана таасирдүү кылат.

4. Ата-энелерди тарбиялоо процессине тартуу: Ата-энелер үчүн "Манас" эпосунун баалуулуктары тууралуу маалымат берүүчү жолугушуулар, тегерек столдор уюштурулушу зарыл. Ата-энелер эпостун идеяларын үй-бүлөлүк тарбиялоодо да колдонсо, балдардын дүйнө таанымы тереңирээк калыптанат.

5. Мекенчилдик темасына арналган иш-чараларды өткөрүү: Мектепте "Манас" эпосуна арналган сынактар, фестивалдар, сүрөт көргөзмөлөрү жана тематикалык кечелерди өткөрүү окуучулардын эпоско болгон кызыгуусун арттырат жана аларды активдүү катышууга шыктандырат.

6. "Манас" эпосу менен практикалык байланыштарды түзүү: Окуучуларга "Манас"

эпосу менен байланышкан тарыхый жайларга экскурсияларды уюштуруу сунушталат. Бул алардын эпосту реалдуу турмуш менен байланыштыруусуна өбөлгө түзөт жана мекенге болгон сыймыгын арттырат.

7. Патриоттук кутучаларды түзүү: Ар бир класста "Патриоттук куту" уюштуруп, ал жакка эпостон алынган таасирдүү цитаталарды, сүрөттөрдү, жана тарбиялык мааниси бар материалдарды жайгаштыруу керек. Окуучулар бул кутудан каалаган учурда маалымат алып, андан шыктанышы мүмкүн.

8. Сабактарга инновациялык элементтерди киргизүү: Мисалы, интерактивдүү китептер, аудио жана видео материалдар, 3D визуализациялар сыяктуу технологияларды колдонуу менен "Манас" эпосун жандуу формада окутууга болот.

9. Эпос аркылуу өз алдынча чыгармачылыкка багыт берүү: Окуучуларга эпостон илхам алып, сүрөт тартуу, ыр жазуу же чакан баяндарды жаратуу мүмкүнчүлүгүн берүү маанилүү. Бул алардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүп, баалуулуктарды терең кабыл алуусуна шарт түзөт.

10. Окуучуларды талдоо жана чагылдыруу иштерине тартуу: Окуучулар эпостон алынган окуялар боюнча өз ойлорун айта алышы, чакан эсселерди жазып же презентацияларды жасап, талдоого активдүү катышуусу абдан натыйжалуу болот.

Бул практикалык сунуштарды колдонуу "Манас" эпосунун тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүн натыйжалуу ишке ашырууга жардам берип, окуучуларда мекенчилдикти калыптандыруу процессин тереңдетүүгө шарт түзөт [9].

Жыйынтыгында, "Манас" эпосу башталгыч мектепте патриоттук тарбия берүү процессинде уникалдуу инструмент болуп санала турганы далилденди. Анын мазмунун колдонуу менен окуучуларда улуттук аң-сезимди, мекенге болгон сүйүү жана жоопкерчиликти калыптандыруу – заманбап билим берүүнүн негизги максаттарынын бири катары каралышы зарыл. Бул изилдөө практикада да, теорияда да мекенчилдикке тарбиялоонун педагогикалык потенциалын жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Абдылдаев Э. Манас эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. – Фрунзе: Илим, 1981.
2. Абдымомунова Г.А. "Манас" эпосунун негизинде жаштарды патриотизмге тарбиялоонун айрым маселелери. – Бишкек, 2005, 111 б.

3. Айтымбетов О. Улуу баатыр баяны («Манас» эпосуна жаңыча көз караш) // Ала-Тоо, 1990, №3, 4, 5, 6.
4. Алимбеков А. Эпос жана эл мугалимин даярдоо // Актуальные проблемы образования и науки / сб. научн.-методич. труд. – Вып. 5. – Бишкек: РЦНПМ И ФР МЗ, 1997, с. 28-33.
5. Байгазиев С. Манастаануу. – Бишкек: Эл аралык "Мээрим" фондусу, 2000.
6. Жумалиев К. Манас эпосундагы жалпы адамзаттык идеялар. – Бишкек, 1999.
7. Исаков Б. "Манас" эпосун окутуу. – Фрунзе: Мектеп, 1989.
8. Ормонов Т. «Манас» эпосунун мектептеги тарбиялык мааниси. Китепте: Окутуу жана тарбиялоо процессинин кээ бир маселелери. – Фрунзе: Мектеп, 1969.
9. Сооронов О. «Манас» трилогиясында эпикалык окуялардын сүрөттөлүшү өзгөчөлүктөрү. – Фрунзе: Илим, 1981.
10. Конгайтиева С.А., Джееналиева Э.О. Ж. Кыргыз акын-жазуучуларынын (Жеңижок, Үсөнбаев жана Чыңгыз Айтматовдун) чыгармалары аркылуу башталгыч класстардын окуучуларына экологиялык тарбия берүү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, № 3(119), 14-18 бб.
11. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, № 3(119), с. 38-45.

Рецензент: к.пед.н., профессор Рысбаев С.

УДК 373.3:37.036

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-135-140

Конгайтиева С.А., Джееналиева Э.О.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Конгайтиева С.А., Джееналиева Э.О.
КНУ имени Ж. Баласагына

Kongaitieva S.A., Dzheenalieva E.O.
KNU J. Balasagyn

**ЖЕҢИЖОКТУН ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА ПРАКТИКАЛЫК
САБАКТАРДЫ ӨТҮҮДӨГҮ ТАРБИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕР
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ПРАКТИЧЕСКИХ УРОКОВ
В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ ЧЕРЕЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЖЕНИЖОК
EDUCATIONAL ISSUES IN CONDUCTING PRACTICAL LESSONS IN PRIMARY GRADES
THROUGH THE WORKS OF ZHENIZHOK**

Кыскача мүнөздөмө: Кыргызстандын башталгыч класстарында тарбиялык сабактарды өтүүдөгү Жеңижоктун чыгармаларынын ролу абдан маанилүү. Макалада Жеңижоктун чыгармаларынын тарбиялык жана моралдык аспектери аркылуу балдардын акыйкаттык, эмгекке мамиле, адамдык урмат-сый жана коомдук адеп-ахлактык баалуулуктарын калыптандыруу тууралуу сөз болот. Изилдөө Жеңижоктун чыгармаларынын башталгыч класстардагы тарбиялык иштерге, социалдык жана моралдык түшүнүктөрдү калыптандырууга болгон таасирин талдайт. Авторлар Жеңижоктун чыгармаларынын негизинде адеп-ахлактык баалуулуктарды үйрөтүүдө мектептерде колдонулуучу дидактикалык жана интерактивдүү ыкмаларды сунушташат. Изилдөө учурдагы тарбиялык көйгөйлөргө ылайык, Жеңижоктун чыгармаларын мектептерде колдонуу зарылдыгын баса белгилейт.

Аннотация: Роль произведений Женижок в проведении воспитательных уроков в начальных классах Кыргызстана имеет большое значение. В статье рассматриваются воспитательные и моральные аспекты произведений Женижок, через которые формируются у детей понятия справедливости, отношения к труду, человеческого уважения и общественных моральных ценностей. Исследование анализирует влияние произведений Женижок на воспитательную работу в начальных классах и формирование социальных и моральных понятий. Авторы предлагают дидактические и интерактивные методы, которые могут быть использованы в школах для обучения этическим ценностям на основе произведений Женижок. Исследование подчеркивает необходимость

использования произведений Женижок в школах в соответствии с современными воспитательными проблемами.

Abstract: The role of Zhenizhok's works in conducting educational lessons in primary schools in Kyrgyzstan is of great importance. The article discusses the educational and moral aspects of Zhenizhok's works, through which concepts of justice, attitude towards labor, human respect, and public moral values are formed in children. The study analyzes the impact of Zhenizhok's works on educational activities in primary schools and the formation of social and moral concepts. The authors propose didactic and interactive methods that can be used in schools to teach ethical values based on Zhenizhok's works. The study emphasizes the necessity of using Zhenizhok's works in schools in line with contemporary educational issues.

Негизги сөздөр: Жеңижок; башталгыч класстар; тарбиялык сабактар; моралдык баалуулуктар; тарбиялоо; акыйкаттык; адеп-ахлак; социалдык өнүгүү; интерактивдүү ыкмалар; кыргыз адабияты; педагогика.

Ключевые слова: Жеңижок; начальная школа; воспитательные уроки; моральные ценности; воспитание; прозрачность; нравственность; социальное воспитание; интерактивные методы; кыргызская литература; педагогика.

Keywords: Zhenizhok; primary school; educational lessons; moral values; upbringing; transparency; morality; social education; interactive methods; Kyrgyz literature; pedagogy.

"Жеңижоктун чыгармалары аркылуу башталгыч класста практикалык сабактарды өтүүдөгү тарбиялык маселелер" темасынын актуалдуулугу азыркы учурда Кыргызстандын билим берүү системасынын өзгөчөлүктөрүнө, ошондой эле коомдогу социалдык жана маданий трансформацияларга байланыштуу өтө маанилүү. Башталгыч класстарда балдардын интеллектуалдык, эмоционалдык жана социалдык өнүгүүсүн көзөмөлдөө жана стимулдаштыруу – билим берүү процессинин негизги максаты болуп саналат. Бул максатка жетүүдө кыргыз элинин классикалык адабиятынын маанилүү ролу бар, ал жаш муунга тарбиялык жана моралдык баалуулуктарды үйрөтүүдө эффективдүү каражат болуп кызмат кылат [1].

Жеңижоктун чыгармалары, анын ичинде "Курманбек", "Кудайберген", "Жер титирөө" сыяктуу чыгармалары, адамдын руханий дүйнөсүн терең изилдейт жана жалпы эле моралдык-этикалык маселелерди көтөрөт. Жеңижоктун чыгармаларынын ичинен балдар үчүн эң ылайыктуусу – алардын коомдогу адилеттүүлүк, эмгек, адамдык урмат-сый жана акыйкаттык баалуулуктарын өстүрүүгө багытталган чыгармалары. Мындай чыгармалар жаштарга адамдык баалуулуктарды, адеп-ахлактык негиздерди жайылтуу менен гана чектелбестен, ошондой эле адамдардын социалдык ролдорун жана коомдун өнүгүүсүндөгү ордун түшүнүүгө жардам берет [3].

Кыргызстандын башталгыч класстарында тарбиялык сабактарды өтүүдө Жеңижоктун чыгармаларын колдонуу билим берүү процессинин маанилүү компоненти

болуп саналат. Мектептерде балдарга туура тарбия берүү жана алардын адеп-ахлактык жана социалдык өнүгүүсүн камсыздоо максатында анын чыгармалары аркылуу практикалык сабактарды өтүү актуалдуу болуп саналат. Өзгөчө, адеп-ахлакка байланыштуу сабактарда жана тарбиялык иштерде балдарга моралдык баалуулуктарды түшүндүрүүдө Жеңижоктун чыгармалары маанилүү роль ойнойт. Мындай сабактарда балдар акыйкаттык, эмгекке болгон мамиле, ата-энени урматтоо, жаратылышка болгон сый-урмат тууралуу түшүнүктөрдү практикада колдонууга үйрөнүшөт [5].

Ошол эле учурда, заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо да өзгөчө мааниге ээ. Анткени, башталгыч класстын мугалими окуучулардын адеп-ахлактык сапаттарын калыптандыруу менен катар, алардын ой жүгүртүү, чыгармачылык жана активдүү үйрөнүү жөндөмдөрүн өстүрүүгө багытталган методикалык даярдыкка ээ болушу керек [11].

Кыргызстандын башталгыч класстарында окуучулардын тарбиялык жана акыйкаттыкка байланыштуу маселелеринин актуалдуулугу азыркы учурда өзгөчө болуп турат. Тарбиялык иштердин жетишсиздиги, мектептеги окуучулар арасында адеп-ахлактык жана социалдык көйгөйлөрдүн өсүшү, мектептин социалдык ролунун көбөйүшү – бардык бул маселелер мектептерде тарбиялык иштердин жаңы ыкмаларын жана инструменттерин талап кылат [10]. Жеңижоктун чыгармалары ушул маселелерге жооп болуп, мектеп окуучуларына адеп-

ахлактык баалуулуктарды үйрөтүүдө маанилүү курал болуп саналат.

Мисалы, кыргыз мектептериндеги башталгыч класстарда, көп учурда социалдык көйгөйлөр, жеке-жауапкерчилик, кыйынчылыктарды жеңүү, эмгекке болгон мамиле маселелери маанилүү. Жеңижоктун чыгармаларынын негизинде балдарды мына ушул көйгөйлөр боюнча талкуулоого жана жашоо турмушундагы реалдуу кырдаалдар менен байланыштырып, чечүү жолдорун табууга үйрөтүү мүмкүнчүлүгү түзүлөт.

Ошондуктан, Жеңижоктун чыгармалары аркылуу башталгыч класстарда тарбиялык сабактарды өтүүнүн актуалдуулугу, балдардын жеке дараметин ачып, алардын коомдо өз ордун таап, келечекте жоопкерчиликти жана моралдык жактан чың адамдар болуп өсүүсүнө салым кошот [6]. Алар окуучулардын окууга билим алууга карата кызыгуусун, таанып-билүүгө болгон активдүүлүгүн арттырууга көз каранды [11]. Тарбиялык иштердин бул ыкмасы балдарды кыйынчылыктарга даярдап, аларды акыйкаттык жана адилеттүүлүк принциптерине негизделген турмушту көздөөгө багыттайт.

"Жеңижоктун чыгармалары аркылуу башталгыч класста практикалык сабактарды өтүүдөгү тарбиялык маселелер" темасын изилдөөдө негизги максат – Жеңижоктун чыгармаларын тарбиялык жана моралдык баалуулуктарды үйрөтүүдө, ошондой эле балдардын интеллектуалдык жана эмоционалдык өнүгүшүн жакшыртууда колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө [7]. Бул изилдөө балдардын адеп-ахлактык тарбиясы, социалдык жана моралдык түшүнүктөрдүн калыптанышы, ошондой эле жалпы эле билим берүү процессиндеги анын мааниси жана колдонулушу менен байланыштуу.

Изилдөөнүн негизги багыттары төмөнкүдөй болду:

1. Жеңижоктун чыгармаларындагы тарбиялык жана моралдык баалуулуктар:

➤ Жеңижоктун чыгармаларында адамдын ички дүйнөсү, ар-намыс, акыйкаттык, эмгекке болгон мамиле сыяктуу тарбиялык маселелер терең изилденет. Бул чыгармачылыкты башталгыч класстарда колдонуу, балдардын адамдык баалуулуктарды түшүнүүсүн жогорулатууга көмөктөшөт.

➤ Тема боюнча изилдөө балдардын адеп-ахлактык тарбиясын ар тараптуу изилдөөгө жана алардын жашоо турмушундагы моралдык чечимдерин кабыл алууда Жеңижоктун чыгармаларынын ролун баалоого багытталат.

2. Башталгыч класстарда Жеңижоктун чыгармаларын колдонуу ыкмалары:

➤ Жеңижоктун чыгармаларын башталгыч класстарда тарбиялык сабактарда колдонуу, балдарга адеп-ахлактык жана социалдык баалуулуктарды үйрөтүүнүн эң эффективдүү жолу катары каралат.

➤ Практикалык сабактарда Жеңижоктун чыгармаларындагы кейипкерлердин көйгөйлөрүн жана алардын чечимдерин талкуулоо аркылуу окуучуларга адамдык жана социалдык жоопкерчилик түшүнүктөрүн иштеп чыгуу жана аларды жашоо турмушунда колдонууга үйрөтүү максат кылынат.

3. Кыргызстандагы башталгыч класстарда тарбиялык көйгөйлөр:

➤ Кыргызстанда башталгыч класстарда балдардын тарбиялык маселелерине байланыштуу көйгөйлөрдү изилдөө (мисалы, акыйкаттык, эмгекке мамиле, коомдогу ролу) Жеңижоктун чыгармаларынын колдонулушу менен тыгыз байланышта. Бул тарбиялык көйгөйлөрдүн келип чыгышына, мектептеги тарбиялык иштердин жетишсиздигине жана аларды Жеңижоктун чыгармалары аркылуу чечүү жолдоруна көңүл бурулат [8].

➤ Изилдөө ошондой эле Кыргызстандагы башталгыч класстардын коомдук жана маданий мейкиндиктериндеги өзгөчөлүктөрдү эске алып, тарбиялык иштердин актуалдуу маселелерин аныктоого багытталат.

4. Жеңижоктун чыгармаларынын жаш муунду тарбиялоодогу өзгөчөлүктөрү:

➤ Жеңижоктун чыгармаларынын моралдык маанисин түшүндүрүү жана балдардын эмоциялык интеллектин өнүктүрүү. Балдарды моралдык кыйынчылыктарды жана дилеммаларды чечүүгө үйрөтүү.

➤ Башталгыч класстардын окутуучулары үчүн Жеңижоктун чыгармаларын окуучулардын кызыгуусун тартуулай турган практикалык жана тарбиялык иш-чаралар аркылуу сунуштоо.

5. Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси:

➤ Бул изилдөө тарбиялык иштин таасирдүү жолдорун иштеп чыгууга көмөктөшөт, ошондой эле Жеңижоктун чыгармаларынын мазмунун мектеп программасына киргизүү боюнча сунуштарды түзөт.

➤ Кыргызстандын башталгыч класстарындагы тарбиялык иш-чаралардын сапатын жакшыртуу, ошондой эле балдардын коомдогу ордуна жана адеп-ахлактык баалуулуктарына терең түшүнүү берүүгө багытталган практикалык сунуштар.

Изилдөөдө, негизинен, Жеңижоктун чыгармаларынын тарбиялык жана моралдык аспектерин байкап, алардын башталгыч класстардын балдарын тарбиялоодо кандайча колдонулушу мүмкүн экендигин түшүнүү максатында, окутуучуларга жана педагогикалык кадрларга жетекчилик көрсөтүү болжолдонуп жатат [10]. Эмпирикалык маалыматтарды топтоо аркылуу иш-чаралардын, сабактардын жана практикалык тренингдердин эффективдүүлүгүн талдоого мүмкүнчүлүк түзүлөт [9].

Бул изилдөө балдарга тарбиялык багыт берүүдө маданий жана адабий мурас жөнүндөгү түшүнүктү тереңдетүү, ошондой эле мектептерде тарбиялык иш-чаралардын сапатын жакшыртуу үчүн жаңы ыкмаларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет [2].

"Жеңижоктун чыгармалары аркылуу башталгыч класста практикалык сабактарды өтүүдөгү тарбиялык маселелер" темасын изилдегенден кийин мугалимдер үчүн илимий негизделген төмөнкүдөй сунуштарды беребиз:

1. Жеңижоктун чыгармаларын мектеп программасына киргизүү

Жеңижоктун чыгармалары башталгыч класстарда тарбиялык сабактарда колдонууга эң ылайыктуу. Мугалимдерге Жеңижоктун чыгармаларын мектеп программасына киргизүүнү сунуштайбыз. Бул чыгармалардын негизинде социалдык жана моралдык баалуулуктарды, адеп-ахлакты үйрөтүүгө болгон мүмкүнчүлүктөрдү арттырууга болот. Мектеп программасына анын чыгармачылыгынын негизги идеяларын жана кейипкерлерин киргизүү балдардын тарбиясына оң таасирин тийгизет.

Сунуш:

- Башталгыч класстардын окутуучуларына Жеңижоктун чыгармаларын окутуунун дидактикалык ыкмаларын иштеп чыгуу жана окутуу процесстеринде анын тарбиялык маанисин көбүрөөк ачуу керек.

- Мектеп программасында балдардын деңгээлин эске алуу менен Жеңижоктун чыгармаларын бөлүмдөргө бөлүп, ар түрдүү сабактарда практикалык колдонуу.

2. Тарбиялык сабактарды жүргүзүүнүн интерактивдүү ыкмаларын колдонуу

Жеңижоктун чыгармаларынын терең моралдык жана тарбиялык маани-маңызын

балдарга түшүндүрүүдө интерактивдүү жана диалогдук ыкмаларды колдонуу зарыл. Бул ыкмалар балдарга чыгармалардагы чыгармачылыкка өз таасирлерин көрсөтүүгө жана өз ойлорун, баалуулуктарын ачууга мүмкүнчүлүк берет. Жеңижоктун чыгармаларында тартылган көйгөйлөрдү талкуулоо аркылуу балдар өз ара пикир алышып, ойлорун бөлүшүү менен адеп-ахлактык көз караштарын өнүктүрүшөт.

Сунуш:

- Сабактарды кызыктуу, интерактивдүү түрдө жүргүзүү үчүн рольдүү оюндарды, дебаттарды, ачык талкууларды жана симуляцияларды колдонуу.

- Сабактарда чыгармалардын негизги темалары боюнча учурдун актуалдуу маселелерин талкуулоо (акыйкаттык, эмгек, адеп-ахлак).

3. Кейс-стади жана практикалык иштерди колдонуу

Жеңижоктун чыгармаларындагы кейипкерлердин жашоосундагы кырдаалдарды иштеп чыгып, балдарга эмнени туура жана туура эмес деп чечүүнү үйрөтүү үчүн кейс-стадийлерди колдонууга болот. Бул иш-аракеттер балдардын аналитикалык жана критикалык ойлоосун өнүктүрөт.

Сунуш:

- Чыгармачылыктан алынган практикалык мисалдарды колдонуп, балдарды күнүмдүк жашоодо туура чечимдерди кабыл алууга үйрөтүү.

- Мугалимдер чыгармачылыктын негизинде "моральдык дилеммалар" жараткан кейс-стадийлерди колдонуп, балдардын логикалык ой жүгүртүүсүн жана жоопкерчилик сезимин жогорулатуу.

4. Эмоционалдык интеллектти өнүктүрүү

Жеңижоктун чыгармалары эмоциялардын жана моралдык таңсыктыктардын негизинде балдардын эмоциялык интеллектин өнүктүрүүгө жардам берет. Чыгармалардын ар бир кейипкери өзгөчө психологиялык жана моралдык көйгөйлөр менен күрөшөт. Мугалимдерге балдардын өз эмоцияларын түшүнүүгө жана аларды башка адамдардын эмоцияларына туура жооп берип түшүнүүгө үйрөтүү боюнча сунуштарды киргизүү зарыл [4].

Сунуш:

- Эмоционалдык интеллектти өнүктүрүү үчүн Жеңижоктун чыгармалары аркылуу кыйынчылыктарды жеңүү жана ийгиликтерге жетүү жөнүндөгү сабактарды өткөрүү.

• Сабактарда "эмоционалдык рефлексия" ыкмасын колдонуп, балдардын өз эмоциялары жана башкалардын сезимдери боюнча ойлонууга мүмкүнчүлүк берүү.

5. Моралдык баалуулуктарды жашоодо колдонууга үйрөтүү

Жеңижоктун чыгармалары адеп-ахлактык тарбия берүүдө маанилүү роль ойнойт. Мугалимдерге балдарды чыгармалардагы кейипкерлердин иш-аракеттери аркылуу моралдык баалуулуктарга, адилеттүүлүккө жана жоопкерчиликке үйрөтүү сунушталат.

Сунуш:

• Моралдык баалуулуктарды жашоодо колдонууну жана адеп-ахлактык чечимдерди кабыл алууну талкуулоо.

• Жеңижоктун чыгармаларынын негизинде балдарды чечимдерин кабыл алууда жоопкерчиликке жана эмгекке үйрөтүү.

6. Жеңижоктун чыгармаларынын тарбиялык таасирин өлчөө

Жеңижоктун чыгармаларынын башталгыч класстарда канчалык эффективдүү колдонулуп жаткандыгын өлчөө жана баалоо процесси жүргүзүлүшү керек. Бул үчүн баалоо ыкмалары жана анкеталар, сурап билүү жана башка эмпирикалык изилдөө ыкмалары колдонулушу мүмкүн.

Сунуш:

• Сабактарда пайдаланылган чыгармалардын тарбиялык таасирин баалоо үчүн пикиртерди жана анкеталарды колдонуу.

• Жеңижоктун чыгармаларын колдонуу менен балдардын тарбиялык өнүгүүсүн жана моралдык баалуулуктарды кабыл алууга болгон мамилесин мониторингдөө.

7. Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу

Жеңижоктун чыгармаларын окуу жана анын тарбиялык маанисин түшүнүү үчүн мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу керек. Мугалимдер чыгармачылыктын негизинде жаңы жана ишенимдүү ыкмаларды колдонууга даяр болушу үчүн алардын билимин жана билим берүү боюнча ыкмаларын жетилдирүү маанилүү.

Сунуш:

• Мугалимдер үчүн семинарларды, тренингдерди жана мастер-класстарды уюштуруу.

• Мугалимдердин профессионалдык деңгээлин жогорулатуу жана Жеңижоктун чыгармаларынын тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүн терең изилдөө.

Жыйынтыктап айтканда, Жеңижоктун чыгармалары аркылуу башталгыч класстарда тарбиялык сабактарды өтүү – балдардын моралдык, социалдык жана интеллектуалдык өнүгүүсү үчүн маанилүү ыкма болуп саналат. Мугалимдер үчүн бул чыгармаларды колдонуу жана алардын тарбиялык таасирин кеңири колдонуу үчүн сунушталган ыкмалар жана методдор балдарга адамдык баалуулуктарды, адеп-ахлактык түшүнүктөрдү жана социалдык жоопкерчиликти үйрөтүүгө көмөктөшөт.

Жеңижоктун чыгармалары аркылуу башталгыч класстарда тарбиялык сабактарды өтүү – балдардын моралдык жана социалдык өнүгүүсүнө чоң таасир этүүчү маанилүү ыкма болуп саналат. Бул чыгармаларда адеп-ахлактык, эмгектик жана коомдук баалуулуктар чагылдырылган, ал эми мугалимдерге сунушталган ыкмалар аркылуу бул баалуулуктарды балдарга эффективдүү үйрөтүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мектеп программасында Жеңижоктун чыгармаларын колдонуунун мааниси чоң: чыгармалар балдарга моральдык баалуулуктарды түшүнүүгө, эмоционалдык интеллектти өнүктүрүүгө жана тарбиялык маселелерди талкуулоого мүмкүнчүлүк берет. Мугалимдерге сабактарды интерактивдүү жана практикалык ыкмаларды колдонуп өткөрүү сунушталат. Ошондой эле, мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу, Жеңижоктун чыгармаларынын тарбиялык таасирин өлчөө жана анализдөө аркылуу балдардын тарбиясына болгон таасирди максималдаштырууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Бул процесс балдардын жалпы адамдык жана коомдук өнүгүүсүн камсыз кылууга жардам берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдукаимов У. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, I бөлүк. 3-окуу жылына арналган. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1933, 71 б.
2. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү / Түз: Ж. Шериев, А. Муратов. – Фрунзе: Мектеп, 1987, 120 б.
3. Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1970.
4. Ананьев Б.Г. Психология педагогической оценки. Избранные психологические труды. – Москва: Педагогика, 1980, 267 с.

5. Байгазиев С., Жээнбеков Б. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы // Кутбилим, 2010, 20-авг.
6. Жеңижок /эскерүүлөр/. – Фрунзе, 1982, 263 б.
7. Жеңижок. Накыл кеп. – Фрунзе, 1982, 129 б.
8. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери. – Фрунзе: «Мектеп», 1984, 176 б.
9. Педагогика: курс лекций / Б.Т. Лихачев ; под ред. В.А. Сластенина. – Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2010, 647 с.
10. Конгайчиева С.А., Джееналиева Э.О. Ж. Кыргыз акын-жазуучуларынын (Жеңижок, Үсөнбаев жана Чыңгыз Айтматовдун) чыгармалары аркылуу башталгыч класстардын окуучуларына экологиялык тарбия берүү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, № 3(119), с.14-18.
11. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, № 3 (119), с. 38-45.

Рецензент: к.пед.н., профессор Рысбаев С.

УДК 378.147; 81-13
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-140-146

Кулубаева А.М., Кожомкулова Г.Э.
С. Тентишев атындагы АЗМИ,
М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий-изилдөө университети
Кулубаева А.М., Кожомкулова Г.Э.
АЗМИ имени С. Тентишева,
НИУ Кыргызский экономический университет имени М. Рыскулбекова
Kulubaeva A.M., Kozhomkulova G.E.
AzMI named after S. Tentishev,
Kyrgyz Economic Scientific Research University named after M. Ryskulbekov

**ТИЛДИК ЭМЕС ЖОЖДО ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУДА ДОЛБООРЛОРДУН
МЕТОДИКАСЫН КОЛДОНУУ
ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ПРОЕКТОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ
В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ
APPLICATION OF THE PROJECT METHOD IN TEACHING
A FOREIGN LANGUAGE AT A NON-LINGUISTIC UNIVERSITY**

Кыскача мүнөздөмө: ЖОЖдун глобалдашуусунун жана интернационализациясынын заманбап шарттарында тилдик эмес университеттерде чет тилин окутуунун эффективдүү методдорун издөө өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Инновациялык педагогикалык технология катары өзүн далилдеген долбоор ыкмасы чет тилдерди окутуунун методикасы жаатындагы мугалимдерди жана изилдөөчүлөрдү өзгөчө кызыктырат. Долбоордун методу-бул теорияны практика менен интеграциялоо аркылуу студенттер Комплекстүү маселелерди өз алдынча чече турган билим берүү ыкмасы. Тил эмес университетте чет тилин окутуунун контекстинде бул ыкма академиялык билим менен аны кесиптик колдонуунун ортосундагы көпүрө болуп калат. Мисалы, болочок инженер англис тилинде жаңы технологиялар жөнүндө презентация иштеп чыгуу менен тил көндүмдөрүн гана өркүндөтпөстөн, адистикке тереңирээк сүнгүп кирет. Макалада долбоордук методиканы киргизүүнүн негизги себептери, анын салттуу ыкмалардан артыкчылыктары, ошондой эле практикалык сунуштар жана кейстер көрсөтүлөт.

Аннотация: В современных условиях глобализации и интернационализации высшего образования особую актуальность приобретает поиск эффективных методов обучения иностранному языку в неязыковых вузах. Метод проектов, зарекомендовавший себя как инновационная педагогическая технология, представляет собой особый интерес для преподавателей и исследователей в области методики преподавания иностранных языков. Метод проектов – это образовательный подход, при котором студенты самостоятельно решают комплексные задачи,

интегрируя теорию с практикой. В контексте обучения иностранному языку (ИЯ) в неязыковом вузе этот метод становится мостом между академическими знаниями и их профессиональным применением. Например, будущий инженер, разрабатывая презентацию на английском о новых технологиях, не только совершенствует языковые навыки, но и глубже погружается в специальность. Статья раскрывает ключевые причины внедрения проектной методики, её преимущества перед традиционными подходами, а также представляет практические рекомендации и кейсы.

Abstract: In modern conditions of globalization and internationalization of higher education, the search for effective methods of teaching a foreign language in non-linguistic universities is of particular relevance. The project method, which has proven itself as an innovative pedagogical technology, is of particular interest to teachers and researchers in the field of methods of teaching foreign languages. The project method is an educational approach in which students independently solve complex problems, integrating theory with practice. In the context of teaching a foreign language in a non-linguistic university, this method becomes a bridge between academic knowledge and its professional application. For example, by developing a presentation in English about new technologies, a future engineer not only improves his language skills, but also delves deeper into his specialty. The article will reveal the key reasons for the implementation of the project methodology, its advantages over traditional approaches, as well as provide practical recommendations and cases.

Негизги сөздөр: долбоор ыкмасы; окутуу методикасы; чет тили; тил эмес университет; коммуникативдик компетенция; кейстер; дисциплиналар аралык интеграция.

Ключевые слова: метод проектов; методика преподавания; иностранный язык; неязыковой вуз; коммуникативная компетенция; кейсы; междисциплинарная интеграция.

Keywords: project method; teaching methods; foreign language; non-linguistic university; communicative competence; case studies; interdisciplinary integration.

Теоретические основы проектной методики

Проектная методика основывается на личностно-ориентированном подходе к обучению и предполагает самостоятельную деятельность студентов по решению определенной проблемы с использованием иностранного языка. Данный метод позволяет интегрировать знания из различных областей и применять их на практике, что особенно важно для студентов неязыковых специальностей.

Развитие коммуникативной компетенции

В основе коммуникативной компетенции лежит способность осуществлять эффективное общение на иностранном языке в различных профессиональных и социальных контекстах. Метод проектов создает естественную среду для развития данной компетенции, поскольку студенты вынуждены активно использовать язык для решения реальных задач.

При работе над проектом студенты развивают несколько важных составляющих коммуникативной компетенции. В первую очередь это лингвистическая составляющая – они расширяют свой словарный запас, особенно в области профессиональной терминологии, совершенствуют грамматические навыки и улучшают произношение. Например, при подготовке презентации о современных технологиях в своей области студенты инженерного

факультета не только изучают специализированную лексику, но и учатся грамотно строить предложения для описания технических процессов [1, с. 25-30].

Социолингвистическая составляющая развивается через понимание контекста общения и выбор соответствующего регистра языка. Работая над международными проектами, студенты учатся различать формальный и неформальный стили общения, осваивают правила деловой переписки на иностранном языке, знакомятся с особенностями профессионального этикета в разных культурах.

Дискурсивная компетенция развивается через создание связных, логически построенных устных и письменных текстов. В процессе работы над проектом студенты учатся структурировать информацию, использовать средства связи, создавать целостные тексты различных жанров – от аналитических отчетов до презентационных материалов.

Стратегическая составляющая коммуникативной компетенции совершенствуется через развитие умения преодолевать языковые трудности. При недостатке языковых средств студенты учатся использовать перифраз, синонимы, невербальные средства коммуникации, что особенно важно в реальном профессиональном общении [7, с. 12-18].

Особую роль в развитии коммуникативной компетенции играет интерактивный характер проектной работы. Студенты постоянно взаимодействуют друг с другом и с преподавателем, обмениваются информацией, обсуждают проблемы и пути их решения.

Для максимально эффективного развития коммуникативной компетенции преподавателю следует тщательно планировать проектную деятельность, учитывая уровень языковой подготовки студентов и специфику их будущей профессии. Необходимо создавать ситуации, требующие использования различных видов речевой деятельности – говорения, аудирования, чтения и письма, а также обеспечивать постоянную языковую поддержку и обратную связь.

Традиционное обучение часто фокусируется на грамматике и лексике, упуская из виду умение применять язык в реальных ситуациях. Проекты же моделируют аутентичные сценарии:

• **Пример:** Студенты-экономисты проводят дебаты на тему глобализации на иностранном языке, используя профессиональную терминологию.

• **Результат:** Формируется навык спонтанной речи, адаптации к нестандартным вопросам, аргументации.

Междисциплинарная интеграция

Междисциплинарная интеграция в контексте применения метода проектов представляет собой особенно ценный аспект обучения иностранному языку в неязыковом вузе. Данный подход позволяет объединить изучение языка с профессиональными дисциплинами, создавая синергетический эффект в образовательном процессе.

Сущность междисциплинарной интеграции заключается в органичном соединении языковых навыков с профессиональными знаниями и компетенциями. При работе над проектами студенты не просто изучают иностранный язык изолированно, а используют его как инструмент для решения профессиональных задач. Например, студенты-медики, работая над проектом по исследованию современных методов лечения, одновременно углубляют свои знания в области медицины и совершенствуют владение профессиональным иностранным языком.

Практическая реализация междисциплинарной интеграции происходит на нескольких уровнях. На содержательном

уровне проекты разрабатываются с учетом специфики основной специальности студентов. Так, будущие инженеры могут работать над проектами по анализу технической документации зарубежного оборудования, изучая одновременно технические характеристики и соответствующую терминологию на иностранном языке [4, с. 107-119].

Важным элементом междисциплинарной интеграции является сотрудничество между преподавателями иностранного языка и профильных дисциплин. Такое взаимодействие позволяет создавать более качественные и профессионально ориентированные проекты. Преподаватели-предметники могут консультировать по содержательным аспектам проекта, в то время как языковые преподаватели обеспечивают лингвистическую поддержку.

Для успешной реализации междисциплинарной интеграции необходимо тщательное планирование проектной деятельности. Это включает:

1. Анализ учебных программ профильных дисциплин для выявления точек соприкосновения с языковым курсом
2. Разработку проектных заданий, учитывающих как языковые, так и профессиональные компетенции
3. Создание системы оценивания, отражающей междисциплинарный характер проектов

Эффективность междисциплинарной интеграции проявляется в нескольких аспектах. Во-первых, повышается мотивация студентов к изучению иностранного языка, поскольку они видят его непосредственную связь с будущей профессией. Во-вторых, формируются более глубокие и устойчивые знания как в языковой, так и в профессиональной сфере. В-третьих, развиваются метапредметные навыки, такие как аналитическое мышление, способность к синтезу информации из разных источников, навыки исследовательской работы.

Активная позиция студента

В отличие от пассивного слушания лекций, проектная работа требует инициативы. Студенты:

- Самостоятельно ставят цели (написать статью для международного журнала).
- Распределяют роли в команде (редактор, исследователь, дизайнер).
- Оценивают риски (например, нехватку терминов в теме).

Формирование «мягких навыков» (soft skills)

В условиях быстро меняющегося мира именно эти универсальные компетенции часто определяют успешность профессиональной деятельности выпускников неязыковых вузов.

Проектная методика создает естественную среду для развития целого комплекса «мягких навыков» [6, с. 45-46]. В первую очередь, это касается навыков командной работы. При реализации групповых проектов студенты учатся эффективно взаимодействовать с коллегами, распределять обязанности, брать на себя ответственность за общий результат. Например, при работе над проектом по исследованию международного рынка студенты-экономисты не только применяют профессиональные знания, но и развивают навыки координации действий, урегулирования конфликтов, поиска компромиссов.

Особую значимость приобретает развитие лидерских качеств. В ходе проектной работы студенты поочередно могут выступать в роли руководителей отдельных этапов или направлений работы. Это позволяет им приобрести опыт принятия решений, делегирования полномочий, мотивации команды. При этом использование иностранного языка добавляет дополнительный уровень сложности и делает приобретаемые навыки более универсальными.

Критическое мышление как один из ключевых «мягких навыков» развивается через аналитическую работу с информацией на иностранном языке. Студенты учатся оценивать достоверность источников, сопоставлять различные точки зрения, выявлять противоречия и находить обоснованные решения. Например, при анализе международного опыта в своей профессиональной области они должны критически оценивать применимость зарубежных практик в отечественных условиях.

Для эффективного формирования «мягких навыков» преподавателю важно создавать соответствующие педагогические условия:

- Моделировать ситуации, требующие проявления различных soft skills;
- Обеспечивать регулярную обратную связь по развитию этих навыков;
- Создавать атмосферу психологической безопасности для

экспериментирования с новыми моделями поведения;

- Поощрять рефлексию студентов относительно развития их «мягких навыков».

Оценка развития soft skills должна носить комплексный характер и включать:

- Самооценку студентов;
- Взаимную оценку членов проектной команды;
- Наблюдения преподавателя;
- Анализ конкретных ситуаций и результатов проектной работы.

Интеграция языковой подготовки и развития soft skills позволяет готовить специалистов, способных эффективно функционировать в международной профессиональной среде.

Практические стратегии для преподавателей

Практические стратегии для преподавателей требуют системного подхода и тщательного планирования. Рассмотрим ключевые аспекты этой методической работы.

Этапы реализации проекта

1. **Подготовка:** Определение целей, ресурсов, критериев оценки.
2. **Исследование:** Сбор информации на ИЯ (интервью, статьи, видео).
3. **Производство:** Создание продукта (презентация, видео, сайт).
4. **Презентация:** Защита перед аудиторией с Q&A-сессией.
5. **Рефлексия:** Анализ ошибок и достижений.

Подготовительный этап является фундаментом успешной проектной деятельности. Преподавателю необходимо начать с анализа уровня языковой подготовки студентов, их профессиональных интересов и потребностей. На основе этого анализа формируется банк проектных тем, которые должны находиться в зоне ближайшего развития обучающихся – быть достаточно сложными, чтобы стимулировать развитие, но выполнимыми с учетом имеющихся компетенций.

В процессе формирования проектных групп преподавателю следует учитывать не только уровень владения языком, но и психологическую совместимость студентов, их личностные характеристики [5, с. 3-18]. Оптимальной считается ситуация, когда в каждой группе есть студенты с разным уровнем языковой подготовки, что создает условия для взаимного обучения. При этом важно обеспечить равномерное распределение ролей и ответственности.

Языковая поддержка должна осуществляться на всех этапах проектной работы. В начале проекта целесообразно провести предварительную работу с ключевой лексикой и грамматическими структурами, которые потребуются студентам. Например, если проект связан с анализом данных, следует отработать лексику для описания графиков, динамики, тенденций. Преподаватель может создать глоссарий профессиональных терминов, подготовить шаблоны типовых документов, разработать речевые клише для презентаций.

Мониторинг и контроль проектной деятельности требуют особого внимания. Эффективной стратегией является организация регулярных консультаций, во время которых преподаватель может отслеживать прогресс, корректировать языковые ошибки, давать рекомендации по улучшению работы. При этом важно соблюдать баланс между контролем и автономностью студентов, не подавляя их инициативу чрезмерным вмешательством.

Организация межгруппового взаимодействия может значительно обогатить проектную работу. Преподаватель может организовывать промежуточные презентации, где группы представляют свои наработки и получают обратную связь от однокурсников. Это создает дополнительные возможности для языковой практики и развития навыков конструктивной критики на иностранном языке [3, с. 1-47].

Использование цифровых инструментов существенно расширяет возможности проектной работы. Преподаватель может организовать виртуальное пространство для совместной работы, где студенты могут обмениваться материалами, обсуждать проект, получать консультации. Это особенно важно при работе с большими группами или при ограниченном аудиторном времени.

Оценивание проектной работы должно быть комплексным и прозрачным. Преподавателю следует разработать четкие критерии оценки, охватывающие как языковые аспекты (грамматическая правильность, лексическое разнообразие, произношение), так и содержательные (глубина исследования, качество анализа, практическая значимость). Важно ознакомить студентов с этими критериями в начале работы над проектом.

Рефлексия и анализ результатов помогают совершенствовать проектную работу. После завершения проекта преподавателю важно организовать

обсуждение, где студенты могут поделиться своими впечатлениями, трудностями, успехами. Это помогает корректировать методику работы и делает процесс обучения более осознанным [2, с. 55-60].

Проект должен отражать специфику вуза.

- **Для IT-специалистов:** Разработка мобильного приложения с интерфейсом на английском.

- **Для журналистов:** Создание подкаста на актуальную социальную тему.

Инструменты и технологии

- **Canva** или **Prezi** для визуализации данных.

- **Trello** для управления задачами.

- **Zoom/ Microsoft Teams** для международных коллабораций.

Примеры успешных проектов

Рассмотрим несколько конкретных случаев, которые показали высокую результативность в различных профессиональных областях.

Для студентов инженерных специальностей особенно успешным оказался проект "Экологичные технологии в современном строительстве". В рамках этого проекта студенты исследовали международный опыт применения "зеленых" технологий в строительстве. Они изучали технические документации на английском языке, анализировали кейсы успешных зарубежных проектов, проводили сравнительный анализ различных технологических решений. Финальным продуктом стала комплексная презентация с рекомендациями по внедрению экологичных технологий в местных условиях. Особую ценность проекту придало сотрудничество с реальной строительной компанией, которая впоследствии использовала некоторые из предложенных решений.

В сфере экономического образования показательным стал проект "Международные стартапы: путь к успеху". Студенты работали в группах, каждая из которых исследовала успешные стартапы в различных странах. Они проводили анализ бизнес-моделей, изучали стратегии выхода на международный рынок, исследовали факторы успеха и причины неудач. Работа включала проведение онлайн-интервью с основателями стартапов на английском языке, что обеспечило реальную языковую практику в профессиональном контексте. Результаты проекта были представлены на студенческой конференции и

вызвали интерес у представителей местного бизнес-сообщества.

Для студентов медицинского направления эффективным оказался проект "Телемедицина: глобальные практики". Участники исследовали опыт различных стран в организации телемедицинских консультаций, анализировали технические решения, изучали правовые аспекты и этические вопросы. Особенностью проекта стало создание двуязычного справочника по телемедицине, который впоследствии был использован в учебном процессе. Студенты также подготовили серию информационных видеороликов на английском языке о возможностях телемедицины.

В области информационных технологий успешно реализован проект "Искусственный интеллект в повседневной жизни". Студенты разрабатывали прототипы приложений с использованием ИИ, изучали документацию на английском языке, участвовали в международных онлайн-форумах разработчиков. Важным аспектом проекта стало создание технической документации на английском языке и презентация проектов потенциальным инвесторам.

Межфакультетский проект "Устойчивое развитие городской среды" объединил студентов различных специальностей. Архитекторы, экологи, экономисты и социологи работали над комплексным исследованием возможностей улучшения городской среды с учетом международного опыта. Проект включал создание виртуальной выставки на английском языке, проведение онлайн-конференции с зарубежными экспертами и разработку рекомендаций для городской администрации.

Особого внимания заслуживает проект "Международный научный журнал", в рамках которого студенты разных специальностей создавали и публиковали научные статьи на английском языке по своим

профессиональным областям. Это способствовало развитию навыков академического письма и знакомству с международными стандартами научных публикаций.

Успех этих проектов обусловлен несколькими ключевыми факторами:

- Тесная связь с реальными профессиональными задачами;
- Практическая применимость результатов;
- Возможность межкультурной коммуникации;
- Использование современных технологий;
- Междисциплинарный подход;
- Сотрудничество с внешними партнерами.

Важно отметить, что все эти проекты предусматривали не только финальную презентацию, но и создание конкретного продукта, который имел практическую ценность. Это повышало мотивацию студентов и обеспечивало более глубокое погружение в профессиональную проблематику через иностранный язык.

Опыт реализации данных проектов показывает, что наибольшую эффективность имеют долгосрочные проекты (от одного семестра), предполагающие регулярное использование иностранного языка в профессиональном контексте и создающие условия для формирования устойчивых языковых навыков и профессиональных компетенций.

Метод проектов не просто учит языку – он готовит студентов к реальным профессиональным вызовам. Преподаватели, внедряющие этот подход, отмечают рост мотивации, глубины знаний и креативности у аудитории. Для вузов, ориентированных на практику, проектная методика становится ключевым инструментом в подготовке конкурентоспособных специалистов.

Список использованной литературы

1. Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка. – Москва: Изд-во «Академия», 2009. с. 96-112.
2. Fried-Booth D. Project Work. Oxford University Press, 2002, p. 1-136.
3. Thomas J.W. A Review of Research on Project-Based Learning. Buck Institute for Education, 2000, p. 1-47. – URL: www.bie.org
4. Stoller F.L. Project Work: A Means to Promote Language and Content // Richards J.C., Renandya W.A. (Eds.) Methodology in Language Teaching: An Anthology of Current Practice. Cambridge University Press, 2002, p. 107-119.
5. Grabe W., Stoller F.L. Project-Based Second and Foreign Language Education: Past, Present, and Future // Project-Based Second and Foreign Language Education. Information Age Publishing, 2006, p. 3-18.

6. Колесникова И.Л., Долгина О.А. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков. – СПб.: Изд-во «Просвещение», 2001, с. 45-78.

7. Воронина Е.В. Метод проектов в обучении иностранным языкам студентов неязыковых специальностей // Иностранные языки в школе, 2015, No 5 с. 12-18.

Рецензент: к.филол.н., доцент Мукашева Р.М.

УДК 371. 3:53

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-146-152

Курбаналиев М.Б., Макамбаева Ж.А., Кубатбек кызы У.

Ош мамлекеттик университети

Курбаналиев М.Б., Макамбаева Ж.А., Кубатбек кызы У.

Ошский государственный университет

Kurbanaliev M.B., Makambaeva J.A., Kubatbek kyzy U.

Osh State University

ORCID ID: 0009-0005-1566-3637

**ОКУУЧУЛАРДЫ ФИЗИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУГА
ҮЙРӨТҮҮ МЕТОДИКАСЫНЫН ПРОБЛЕМАЛАРЫ
ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ РЕШЕНИЮ
ФИЗИЧЕСКИХ ЗАДАЧ
PROBLEMS OF METHODS OF TEACHING STUDENTS
TO SOLVE PHYSICAL PROBLEMS**

Кыскача мүнөздөмө: Маселелерди чыгаруу физикага окутуунун практикалык методдорунун ичинен негизги орунду ээлейт. Бирок, көптөгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй окуучулардын физикалык маселелерди чыгаруу көндүмдөрү көңүл жылытарлык эмес. Ошондуктан бул проблема атайын изилдөөлөрдү талап кылат. Белгилүү болгондой окутуунун бихевиористтик, когнитивдик жана ишмердүүлүк теориялары бар. Биз окутуунун ишмердүүлүк теориясын жактайбыз, башкача айтканда окуучуларды физикалык маселелерди чыгарууга үйрөтүү үчүн алардын тиешелүү окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу керек деп эсептейбиз. Окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу дегенде биз окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн уюштурууну жана аны текшерип баалоону түшүнөбүз. Иш жүзүндө окуучунун акыл аракеттери мугалим тарабынан текшерип баалоого алынат. Акыл аракеттерин калыптандыруу П.Я. Гальпериндин акыл аракеттерин этаптар боюнча калыптандыруу теориясына негизделиш керек. Бул теорияга ылайык биз окуучулардын маселе чыгаруу ишмердүүлүгүнө, башкача айтканда алардын акыл аракетин багыттоочу негиздерди иштеп чыгып бул негиздерди колдонуу боюнча усулдук сунуштарды киргиздик. Бул усулдук сунуштар мектеп практикасында апробациядан өткөрүлүп өзүнүн оң натыйжасын берди. Учурда бул сунуштарды массалык жайылтууга даярдык көрүлүүдө.

Аннотация: Решение задач – один из наиболее практичных методов преподавания физики. Однако многие исследования показали, что навыки решения задач по физике у учащихся не воодушевляют. Поэтому данная проблема требует специального исследования. Существуют бихевиористская, когнитивная и деятельностная теории обучения. Мы отстаиваем деятельностную теорию обучения, то есть считаем, что для того, чтобы научить учащихся решать физические задачи, им необходимо развивать соответствующую учебную деятельность. Когда говорим о формировании учебной деятельности, имеем в виду организацию учебной деятельности учащихся, ее проверку и оценку. На практике интеллектуальная деятельность ученика проверяется и оценивается преподавателем. В соответствии с теорией поэтапного формирования умственных действий нами разработаны принципы, направляющие проблемную деятельность студентов, то есть их мыслительную деятельность, и даны методические рекомендации по использованию этих принципов. Данные методические рекомендации апробированы в школьной практике и дали положительные результаты. В настоящее время ведется подготовка к массовому распространению этих предложений.

Abstract: Problem solving is one of the most practical methods of teaching physics. However, many studies have shown that students' physics problem-solving skills are not encouraging. Therefore, this

problem requires special research. As you know, there are behaviorist, cognitive and activity theories of learning. We advocate activity theory of learning, that is, we believe that in order to teach students to solve physics problems, they need to develop appropriate learning activities. When we talk about the formation of educational activities, we mean the organization of students' educational activities, their testing and evaluation. In practice, the student's intellectual activity is checked and assessed by the teacher. Formation of mental actions P.Ya. Halperin, its basis should be on the theory of the gradual formation of mental actions. In accordance with this theory, we have developed principles that guide the problematic activities of students, that is, their mental activity, and introduced methodological recommendations for the use of these principles. These methodological recommendations have been tested in school practice and have yielded positive results. Preparations are currently underway for mass distribution of these proposals.

Негизги сөздөр: информациялык технология; физикалык маселе; алгоритм; логикалык ойлоо; физикалык тушунук; стандарттык маселе; броундук кыймыл.

Ключевые слова: информационные технологии; физическая задача; алгоритм; логическое мышление; физическая концепция; стандартная задача; броуновское движение.

Keywords: information technology; physical problem; algorithm; logical thinking; physical concept; standard problem; Brownian motion.

Каалагандай мектептин окуу ишинин жыйынтыгы анын окуучуларынын билим деңгээли менен бааланат. Информациялык технологиялардын тез өнүгүшү, жаңы социалдык –экономикалык шарттар мектептин алдына жаңы талаптарды коюп жатышат. Окуучуларга терең жана сапаттуу билим берүүдө теория менен практиканын биримдүүлүк принцибин ишке ашыруу, башкача айтканда, окуучулардын маселе чыгаруу иш-аракетин системалуу уюштуруу негизги ролду ойнойт.

«Учурдагы коомдун өнүгүшү, ага байланыштуу мектепте билим берүүнүн мазмунунун өзгөрүшү жогорку окуу жайларынын алдына мугалимдерди даярдоо боюнча чоң милдеттерди койду. Кыргыз билим берүү системасын реформалоо, өнүктүрүү процессинин ийгиликтүү жүрүшү көпчүлүк учурда педагогикалык кадрларга, болочок мугалимдерди даярдоо процессине жана алардын коомдук баалуулук багыттарына көз каранды болот. Кыргыз Республикасынын жогорку педагогикалык билим берүүсүнүн негизги милдеттеринин бири катары коомдук турмуштагы ар кандай кырдаалдарга ыңгайлаша алган, азыркы билим берүү практикасын дифференциациялоо жана инновациялаштыруу шартында иштөөгө жөндөмдүү болочок педагогдорду даярдоо болуп саналат». [2, 53-58-б].

Өспүрүм балдарга жүргүзүлгөн эл аралык PISA (Program International Student Assessment) тест сынагында окуучулардын окуп-түшүнүү, математикалык жана табигый илимдер боюнча билимдүүлүгү текшерилет. Бул тестте окуучулардын билимин 6 деңгээлде өлчөшөт. Мисалы, 2-деңгээл чектик деп эсептелип, мында окуучулар билимин жана

билгичтигин окуудан тышкаркы эң жөнөкөй шарттарда колдоно билүүсү талап кылынат. 4-деңгээлге ылайык, окуучулар билимин жана билгичтигин жаңы маалымат алуу үчүн колдонууга жөндөмдүү болушу керек. Ошентип, бүгүнкү окуучулардан өз алдынча ойлонуп, кыйын абалдардан чыгууну, татаал маселелерди чечүүнү, маалымат менен иштөөнү үйрөнүү талап кылынат. Бул сынакка 2006-жылы 57 өлкө, 2009-жылы 65 өлкө катышып, Кыргызстан эки жолу тең акыркы орунду [1, 2009] алган. Бул факт окуучулардын физикалык маселелерди чыгарууну жакшы билишпей тургандыгынан кабар берет. Акыркы жылдары «физика-математикалык билим берүү» багыты боюнча бюджеттик орундардын толбой калуусу жогорку окуу жайларына өтүү чегине көп окуучулар жетпей калгандыгын көрсөтөт. Ал эми тест тапшырмалардын негизги бөлүгүн физикалык маселелер түзө тургандыгын эске алсак, бул дагы жогорку ойду ырастайт. Түрдүү деңгээлдерде өткөрүлгөн олимпиадалардын жыйынтыгы дагы бул ойду ырастайт.

Окуучуларды физикалык маселелерди чыгарууга үйрөтүү проблемасына арналган изилдөөлөр бир топ арбын. Бирок, ал изилдөөлөрдө физикалык маселелердин конкреттүү бир түрүнө гана басым жасалган (эксперименталдык, сапаттык, ж.б.). Экинчиден, бул эмгектерде маселе чыгаруунун методикасы гана изилденип, маселе чыгарууга үйрөтүү процесси ишмердүүлүк позициясынан талданган эмес. Билимдер, билгичтиктер, көндүмдөр окуу ишмердүүлүгүнүн натыйжасында гана калыптана тургандыгы педагогика илиминде эчак эле далилденген. Окуучулардын физикалык маселелерди чыгаруу ишмердүүлүгүн калыптандыруунун

методикалык шарттары, мындай ишмердүүлүктү калыптандыруунун каражаттары, бул багытта мугалимдин жүргүзө турган ишмердүүлүгүнүн болжолдуу модели али иштелип чыга элек.

Философиялык, психолого-педагогикалык методикалык эмгектерди, ошондой эле алдыңкы педагогикалык тажрыйбаларды, PISA тест сынагынын [1, 2009], жалпы республикалык тестирлөөнүн [2, 3-б.], олимпиадалардын жыйынтыктарын анализдөө окуучулардын физикалык маселелерди чыгаруу ишмердүүлүгүн калыптандырууда бир топ карама-каршылыктар бар экендигин көрсөттү:

1) окуучулардын физикалык билим сапатына коюлган талаптар менен окутуунун жана тарбиялоонун теориясы жана практикасында бул багыптын (окуучулардын физикалык маселелерди чыгаруу ишмердүүлүгүн калыптандыруу) жеткиликтүү иштелип чыга электиги;

2) окуучулар билимин окуудан тышкары шарттарда колдоно билүүсүнүн эл аралык стандартка туура келбей жаткандыгы;

3) окуучулардын маселе чыгаруу ишмердүүлүгүн алардын аракетин багыптоочу негиздер менен камсыз кылуунун зарылдыгы жана мындай аракетке багыптоочу негиздердин түзүлө электиги.

Ошондуктан, окуучулардын физикалык маселелерди чыгаруу ишмердүүлүгүн (ФМЧИ) калыптандыруунун максаты, мазмуну, методдору жана каражаттары комплекстүү биримдикте, бүтүндүктө каралган атайын изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл. Жогоруда баяндалгандар окуучулардын физикалык маселелерди чыгаруу ишмердүүлүгүн калыптандыруу багытында изилдөөлөр актуалдуу болуп саналат.

Окуучулардын ФМЧИ калыптандыруунун этаптары кайсылар деген суроого П.Я. Гальпериндин акыл аракеттерин этаптар боюнча калыптандыруу теориясына таянып, Я.М. Хендре төмөнкүчө жооп берет:

Биринчи этап – АБНдин схемасын түзүү этабы [3, 44-58-б.]. Бул этапта башкы ролду мугалим ойнойт. Бирок, ал бул ролдон акырындык менен “кетүүсү” керек.

Экинчи этап – материалдашкан түрдөгү аракеттерди калыптандыруу этабы. Бул этапта окуучулар активдүү аракеттене башташат. Мында 3-6 окуучудан турган тайпалык ишмердүүлүктү уюштуруу керек. Тайпа мүчөлөрү маселени биргеликте талкуулашып, аны чыгаруунун планын түзүшөт. Маселени ар бир окуучу өз алдынча

чыгарууга киришет. Мындай иштин жыйынтыгы тайпада кайра талкууланып, мугалимге же класска көрсөтүлөт [3, 44-58-б.].

Үчүнчү этапта мугалим түздөн-түз жетекчилик кылуусун токтотуусу зарыл [3, 44-58-б.]. Бул этапта алдыңкы планга үйгө тапшырма катары берилген маселелер чыгат. Окуучулардын бири-биринен көчүрүп алуусун жокко чыгарыш үчүн аларга бирдей эле маселени түрдүүчө сандык маанилер менен беришет. Мындай иш-аракеттер аркылуу ФМЧИ төртүнчү этабы – аракеттер кыскарып, аларды аткаруу тездиги калыптанган этап башталат [3, 44-58-б.].

Н.Н. Тулькибаева жана А.В. Усова окуучуларды маселе чыгарууга үйрөтүүнүн төмөнкүдөй этаптарын белгилешет:

- маселенин шартын анализдөөгө үйрөнүү;

- маселелердин чоң классы үчүн жалпы мүнөздүү болгон операцияларды аткарууга үйрөнүү;

- белгилүү бир тема боюнча маселелердин белгилүү бир түрүн чыгаруунун конкреттүү методдорун өздөштүрүү;

- алгоритмдик мүнөздөгү көрсөтмөлөрдү пайдаланууга үйрөнүү;

- алгоритмдик мүнөздөгү жалпы көрсөтмөлөрдү пайдаланып маселе чыгарууга үйрөнүү [4, 63-64-б.].

Бул этаптардын ар биринин кыскача мазмунун алар төмөнкүчө баяндашат.

Биринчи этап. Конкреттүү физикалык маселени анализдөө процесси анын (маселенин) шарты менен таанышуудан башталат. Маселенин шартын кыскача жазуу (берилген чондуктарды жазуу, сүрөт тартуу, чиймелерди жана схемаларды чийүү).

Экинчи этап маселени чыгаруу процессинин структурасын окуп үйрөнүүдөн башталат. Мында негизги көңүл каалагандай физикалык маселени чыгарууда аткарылуучу жалпы операциялардын мазмунуна бурулат. Бул операциялар А. В. Усованын доктордук диссертациясында [4, 523-б.] бөлүп көрсөтүлгөн: маселени чыгаруунун рационалдуу ыкмасын тандоо, жакындаштырып эсептөөлөрдү жүргүзүү, чондуктарды бир бирдиктер системасына келтирүү, чондуктар менен аракеттерди жүргүзүү, жыйынтыкты текшерүү жана анализдөөнүн түрдүү ыкмаларын колдонуу. Аталган операциялар конкреттүү маселени чыгаруу процессинде калыптандырылат.

Үчүнчү этапга конкреттүү тема боюнча маселелерди чыгаруу процессинин жалпы структурасы өздөштүрүлөт.

Төртүнчү этапта алгоритмдик мүнөздөгү көрсөтмөлөрдүн жардамында конкреттүү тема, конкреттүү закондорго кайсы бир түрдөгү (эсептеп чыгарылуучу, логикалык, эксперименталдык) маселелер чыгарылат.

Бешинчи этапта алгоритмдик мүнөздөгү көрсөтмөлөр андан ары жалпыланып, окуучулар каалагандай физикалык маселелерди чыгаруу үчүн алгоритмдик мүнөздөгү жалпы көрсөтмөлөрдү пайдаланууга үйрөнүшөт [4, 63-64-б.].

Ошентип, Я. М. Хендре окуучулардын ФМЧИ калыптандыруу үчүн АБН дерди пайдаланууга басым жасаса, Н. Н. Тулькибаева жана А. В. Усова алгоритмдик ыкмага басым жасашат.

Окуучулардын маселе чыгаруу ишмердүүлүгүн калыптандыруу проблемасы жаңы эмес. Бул проблема көптөгөн усулчулардын, психологдордун көңүл борборунда болуп, алар тарабынан изилденип келүүдө. В.Г. Разумовский, Л.М.Фридман маселе чыгаруу ишмердүүлүгү мектепте өтүлүүчү билимдердин негизин окуучуларга берүүнүн, аларга өз алдынча иштөөнүн жолдорун, ыкмаларын үйрөтүүнүн эң маанилүү каражаты болууга тийиш деп эсептешет. Ушул максатта Л.М. Фридман “Как научиться решать задачи” деген эмгегинде [5, 191-б.] маселе чечүүнүн жолдорун, этаптарын математиканын мисалында бөлүп көрсөткөн. Ал эми белгилүү психолог П.Я. Гальперин тигил же бул предметке окутуудагы биринчи жана башкы маселе болуп, окуучуну АБН менен камсыз кылуу эсептеле тургандыгын [6, 332-б.] белгилейт.

Окуучу маселенин шартын окуп чыккандан кийин кандайдыр бир аныксыздыкка дуушар болот. Анын ойлору чаташкан, иретсиз же П.Я.Гальперин жазгандай “броундук” мүнөздө жүрөт. Мына ушундай “броундук” кыймылдын жүрүшүндө окуучуда **“маселени мындайча чыгарса болчудай”** деген ой пайда болсо гана ал белгилүү бир аракеттерди жасоого киришет: жазат, чиет, эсептейт жана башка. Башкача айтканда, ал өзү түзгөн план боюнча иштейт, анын акыл аракети ички пландан сыртка чыгат, материалдашат. Аракеттин сырткы шарттарына тиешелүү болгондордун бардыгын АБН деп аташат (П.Я. Гальперин). Ал эми аракеттин ички шарттарына тиешелүү болгондордун баарын аракеттин ички планы (АИП) деп аташат (Л.А. Пономарев). Бирок,

азыркы мезгилде педагогикалык психологияда ички шарттарды аныктоонун так критерийлери иштелип чыга элек. Ошондуктан АБНдин функцияларын карап өтөлү.

Окуучу маселенин шартын окуп чыккандан кийин ал эч кандай аракет жасаган жок, же көптөгөн формулаларды жазып, эмнеден баштаарын билбей турат. Бул учурда мугалим окуучуга кантип ойлоону керектигин көрсөтөт, тагыраак айтканда, окуучунун оюн белгилүү бир нукка бурат. АБНдин багыт берүүчүлүк функциясы мына ушунда турат.

Окуучунун ойлоосунун деңгээли да маселе чыгарууда даана байкалат. Мисалы, окуучуга төмөнкүдөй сапаттык маселени берели: салмаксыз абалдагы суюктукка матырылган телого архимед күчү аракет этеби? Ойлоосу эмпирикалык деңгээлдеги окуучулар ооба деп жооп беришет. Себеби, алар суюктукка матырылган телого архимед күчү аракет эте тургандыгын сабак учурунда угушкан, демонстрациялык тажрыйба кезинде байкап көрүшкөн. Ойлоосу теориялык деңгээлдеги окуучулар болжол менен төмөнкүчө ой жүгүртүшөт:

1) суюктуктун түртүп чыгаруу күчү суюктуктун түрдүү деңгээлдериндеги басымдардын айырмасынан улам пайда болот;

2) басымдардын айырмасы суюктуктун өздүк салмагынын эсебинен басым жасоосунан улам пайда болот;

3) салмаксыз абалда суюктуктун салмагы нөлгө барабар, демек ал өз салмагынын эсебинен басым жасай албайт;

4) демек, суюктуктун бардык чекигтеринде басым бирдей болот, анда басымдардын айырмасы нөлгө барабар;

5) басымдардын айырмасы нөлгө барабар болсо, түртүп чыгаруучу күч да нөлгө барабар;

6) салмаксыз абалдагы суюктукка матырылган телого суюктук тарабынан түртүп чыгаруучу күч аракет этпейт.

Ошентип психологиялык пландап алып караганда маселе ойлоонун катализатору катары чыгат. Маселенин шарты менен анын талабынын ортосундагы дал келбөөчүлүк окуучунун оюн белгилүү бир нукка бурат. Маселе чыгаруу процессин өзүнчө бир мини изилдөө катары, башкача айтканда, өзгөчө бир таанып-билүү процесси катары кароо керек. Ошондуктан маселени чыгарып жаткан окуучу ушул таанып-билүү процессине мүнөздүү болгон бардык ой операцияларын аткаруусу керек.

Окуучулардын ФМЧИ калыптандыруунун экинчи зарыл шарты болуп

окуучуларды логикалык ойлоонун ыкмаларына атайылап, максаттуу түрдө үйрөтүү эсептеле тургандыгын белгилейбиз. Бирок, Н.Ф. Талызина адилеттүү түрдө белгилегендей, тигил же бул предметти окутууда калыптанууга тийиш болгон ойлоонун логикалык ыкмаларынын конкреттүү программасы азырынча жок [7, 288-б.]. Натыйжада окуучулардын логикалык ойлоосун өнүктүрүү жумушун ар бир мугалим өз дараметине ылайык жүргүзүүдө. Бул иштин ийгиликтүү жүрүшү үчүн мугалим жок дегенде логикалык ойлоонун элементтеринин мазмунун, аларды калыптандыруунун удаалаштыгын билүүсү керек.

Жаңы маалыматтарды билдирүүгө арналган сабактардан башка сааттардын кыйла бөлүгү берилген маалыматтарды бышыктоого сарпталат. Бул түрдөгү сабак көрсөтүлгөн убактысы боюнча жаңы материалды баяндоо убактысынан бөлүнүп турууга тийиш деп ойлоого жарабайт. Айрым учурларда жаңы материалды баяндагандан кийин эле, ал материал колдонулган көнүгүүлөрдү иштей тургандай кылып сабакты түзүүгө болот. Окутуунун бир гана сабагында окутуунун ар кандай методдору колдонулган сыяктуу эле берилген убакытты окутуу менен бирдикте көнүгүү иштөөгө да пайдалануу керек. Бирок, сабактардын программалык планы боюнча сабактын бир бөлүгү толук көнүгүү иштөөгө арналат. Көнүгүүнүн эң негизги бөлүгү болуп, физика боюнча маселе чыгаруу эсептелет. Окуу практикасында мындай факт көп кездешет: эгер окуучуга физикалык маселе сунуш кылынган болсо, көпчүлүк учурларда алардын чыгарылышынын негизин математикалык элемент ээлейт. Мына ушундан улам маселе жыйнактарында биринчи планга физикалык жактан маңыздуу маселелерди коюу зарылдыгы келип чыгат.

Азыркы учурда мектептерде физика боюнча маселе чыгаруу иши предметти окуп-үйрөнүүнүн негизги куралы болуп эсептелет. Себеби, биринчиден, психологияда физикалык түшүнүктөрдү өздөштүрүү үчүн маселелерди пайдалануунун зарылдыгы далилденди. Экинчиден, азыркы дидактика теория менен практиканын бирдиктүү болушун, физикалык түшүнүктөрдү мүмкүн болушунча көбүрөөк конкреттештирүүнү жана аларды практикалык маселелерди чыгарууга колдонууну талап кылып жатат. Үчүнчүдөн, окуучулардын билимин текшерүүнүн (мектептерде жана жогорку окуу жайларга кирүүдө) негизги каражаты катарында азыр тестирлөө эсептелет.

Ал эми физика боюнча тесттердин мазмунун негизинен физикалык маселелер түзөт.

Окуучулардын физикалык маселелерди чыгаруу ишмердүүлүгүн калыптандыруунун мектеп практикасындагы абалына токтололу. Азыр мектептерде негизинен тест формасындагы маселелерге көп көңүл бурулуп жатат. Себеби, бул учурдун талабы. Бирок, тест тапшырмаларда валиддүүлүк касиет сакталбаган учурлар кездешет (valid – англис сөзү, негиздүү (обоснованный) дегенди билдирет). Мугалим окуучунун билиминин кайсы элементин текшерүүнү көздөсө, тест тапшырмасы так ошол элементти текшере тургандай түзүлүшү керек. П.И.Леонтьев «Биз окуучу жарыктын сынуу законунун формуласын билүүсүн текшерүү үчүн төмөнкүдөй тест тапшырмасын берели. Эгер түшүү бурчу 30° болсо, экинчи чөйрөнүн биринчи чөйрөгө салыштырмалуу сынуу көрсөткүчү кандай?

1) $\sqrt{3}$;	2) $\frac{1}{\sqrt{3}}$;
3) $\frac{2}{\sqrt{3}}$;	4) 0,5.

Бирок, окуучу эки учурда туура эмес жооп бериши мүмкүн: 1) сынуу законун билбесе; 2) тиешелүү бурчтардын синустарын билбесе. Ошондуктан жоопторду төмөнкүчө берүү кыйла валиддүүрөөк болмок:

1. $\frac{\sin 30^\circ}{\sin 60^\circ}$;	2. $\frac{\sin 30^\circ}{\cos 60^\circ}$;
3. $\frac{\sin 60^\circ}{\sin 30^\circ}$;	4. $\frac{\sin 60^\circ}{\cos 30^\circ}$.

Ошондуктан тест тапшырманы түзүүдө билимдин же билгичтиктин кайсы элементин текшерүүнү көздөсөнүз, ошол элементти текшере тургандай тапшырманы түзүнүз» деп жазат [8, 16-17-б.].

Мектеп практикасында сөз менен айтылган аныктоолорго көбүрөөк көңүл бурулат. Бул маанини психология да баалайт. Ал сөздү түшүнүктүн зарыл туюнтмасы деп эсептейт жана да түшүнүк болмоюнча сөз жашай албаган сыяктуу эле, түшүнүк да сөз болмоюнча жашай албайт деп тааныйт. Бирок, ушуну менен катар маселе чыгаруу процесси да өз кезегинде түшүнүктүн келип чыгышын окуп-үйрөнүүгө негиз түзөт.

Окуу предметинин мазмуну катарында түшүнүк эле алынбастан, ошол **түшүнүктүн пайда болуу процессинин өзү** алынууга тийиш, башкача айтканда синтетика-генетикалык метод болуш керек. Жогоруда айтылган маселе деген сөздү сөздүн кеңири маанисинде, мектеп процессиндеги окуучулардын алдына коюлган проблема деген мааниде түшүнүү керек.

Ошентип, маселе чыгаруунун мааниси төмөнкүлөрдө турат:

✓ маселе чыгаруу физикалык түшүнүктөрдүн өтө айкын иретке келтирилишине, аларды тереңирээк түшүнүүгө жана бекем өздөштүрүүгө түрткү берет, маселелердин мазмунун тиешелүү тартипте тандап алуу аркылуу окуучуларды жаңы материал менен тааныштырууга, алардын билимин кеңейтүүгө жана курстун андан аркы бөлүгүн өздөштүрүүгө даярдоого болот ;

✓ теория менен практиканын биримдүүлүк принцибин жүзөгө ашырат.

✓ техникалык мазмундагы маселелерди тандап алуу иши, политехникалык принципти ишке ашырууга түрткү берет;

✓ маселе чыгаруу иши конкреттүү мазмун менен физикалык формулаларды тандап алуу жана аларды пайдалана билүү жагынан окуучуларды ыкмалаштырууга ээ кылат;

✓ маселе чыгаруу түрдүү физикалык чоңдуктардын түрдүү системадагы бирдиктерин билүүгө жана пайдаланууга түрткү берет, турактуу физикалык чоңдуктардын сан маанилери берилген таблицаларды пайдаланууга үйрөтөт;

✓ маселе чыгаруунун жогоруда айтылган максаттарынын жүзөгө ашырылышы окуучулардын ойлоосунун өөрчүшүнө алып келет;

✓ конкреттүү маселелерди чыгаруу үчүн физиканын түрдүү областтарынан тиешелүү билимдер талап кылынгандыктан, маселе чыгаруу иши курстук кайталоого көмөкчү болот;

✓ окуучулардын билимин, билгичтиктерин, көндүмдөрүн текшерүүдө маселенин мааниси чоң;

✓ окутуу иши тарбиялык иш менен үзгүлтүксүз байланышта болгондуктан, маселе чыгаруу кезинде да тарбиялык максаттар жүзөгө ашырылат, эрк сапатынан өзү көздөгөн максатка жетүүгө, туруктуу болууга, тоскоолдуктарды жеңүүгө, өз алдынчалыкка, эмгекти сүйүүгө тарбиялоо менен сабакка болгон кызыгууну арттырат.

Жыйынтыктап айтканда, физикалык маселелерди окуу процессинде пайдалануу окутуунун негизги үч функциясынын тең эффективдүү ишке ашуусуна алып келет. Анткени анын билим берүүчүлүк да, өнүктүрүүчүлүк да, тарбиялык таасир көрсөтүүчүлүк да ролу чоң.

Биздин оюбузча окуучулардын ФМЧИ калыптандыруу төмөнкүдөй этаптардан туруусу зарыл.

1-этапта мугалим конкреттүү маселени сунуштап, аны чыгарууга карата АБН ди окуучуларга даяр түрдө берет. Окуучунун ушул АБНдин (план-программанын) негизинде жүргүзүлгөн ишмердүүлүгүн уюштурат, текшерет жана баалайт. Бул АБНде аракеттин үлгүсү гана берилбестен, аны аткаруунун көрсөтмөсү кошо берилет. Окуучу даяр түрдө берилген АБНдин негизинде маселени чыгарат, анын ишмердүүлүгүндө пландаштыруу жана текшерип-баалоо элементтерин калыптандырууга негиз түзүлөт.

2-этапта мугалим аракеттин үлгүсү гана берилген АБНди сунуштайт. Мисалы, бир маселенин толук чыгарылышын берип, ага окшош экинчи маселени чыгарууну талап кылат. Пландаштырууну окуучуга акырындык менен өткөрө баштайт. Маселени чечүүнүн жолун окуучу ушул эки маселенин шартындагы окшоштукту издеп таап, чыгарылышы кошо берилген маселени АБН катары пайдаланат. Маселени чыгаруунун планын издеп табууга үйрөнө баштайт.

3-этапта мугалим бир типтеги маселелерди чыгаруу менен алардын шартындагы жана чыгарылышындагы окшоштуктарды белгилеп көрсөтөт. Бул окшоштуктарды пайдаланып ушул типтеги маселеге жалпы АБН түзүү мүмкүн экендигин белгилейт. Натыйжада, окуучуда бир типтеги маселелерди чыгарууга карата жалпы АБН түзүүгө (бир типтеги маселелерди чыгаруунун алгоритми) мүмкүн деген ишеним калыптанат. Окуучунун ишмердүүлүгүндө пландаштыруу жана аткаруу звенолору калыптана баштайт.

4-этапта мугалим стандарттык маселелерди чыгарууга өтөт жана аларды чыгаруунун структуралык формулаларын окуучулар менен биргеликте түзөт. Окуучулар билимдерди тааныш кырдаалда пайдаланууга үйрөнүшөт, анын ишмердүүлүгүндө пландаштыруу, аткаруу звенолору калыптанып, өзүн-өзү текшерип-баалоого негиз түзүлөт. Окуучу АБНди өзү түзүүгө үйрөнөт.

5-этапта мугалим татаал маселелерди чыгарууга үйрөтөт. Мында окуучуга АБН кыйыр түрдө гана берилет. Тексттеги айрым сөздөр кара шрифт менен терилет же асты сызылып коюлат. Үн чыгарып окуганда аларды интонация аркылуу бөлүп көрсөтөт. Окуучу ушул таяныч сөздөрдү пайдалануу менен маселени чыгаруунун планын өзү түзөт. Окуучунун ишмердүүлүгүнүн үч звеносу

(пландаштыруу, аткаруу, текшерип-баалоо) калыптанат.

6-этапта мугалим окуучуга жалпы гана багыт берип, кошумча адабияттарды сунуштайт. Окуучу өз алдынча иштөөгө толук үйрөнөт.

Бул педагогдордун тажрыйбасын тез темп менен алга жылдыруу менен өз иштеринде чыгармачыл, бүгүнкү күндө биз

элестете албаган жаңы ыкмаларды түзүүгө алып келиши мүмкүн жана дагы билимде тереңирээк дүйнө жөнүндөгү түшүнүгүбүздү өзгөртө турган жаңы ачылыштарды күтсөк болот [10].

Бул багытындагы усулдук иштер ОшМУнун “Жалпы физика жана ФОУ” кафедрасында улантылууда.

Колдонулган адабияттар

1. Результаты международной программы PISA – 2009. – Режим доступа: www.obrazovanie.66.ru.
2. Айгбай кызы Айгүл. Болочоктогу физика мугалиминин баалуулуктар системасын өркүндөтүүнүн методикасы: пед. ил. канд. дис. автореф.: 13.00.02. – Бишкек, 2016, 22-б.
3. Хендре Я.М. Требования к умению решать задачи // Новые методы обучения решению задач по физике: Учебный материал (в надзаг. Таллинский пед. инст-т им. Э. Вильде). – Таллин, 1981, с. 44-58.
4. Тулькибаева Н.Н., Усова А.В. Методика обучения учащихся умению решать задачи: учебное пособие для вузов. – Челябинск: ЧГПИ (в надзаг: Мин. прос. РСФСР), 1981, 87 с.
5. Усова А.В. Влияние системы самостоятельных работ на формирование у учащихся научных понятий: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – Ленинград, 1970, 523 с.
6. Фридман Л.М. Как научиться решать задачи: кн. для учителей / Л.М.Фридман, Е.Н.Турецкий. – М.: Просвещение, 1989. –191 с.
7. Гальперин П.Я. Развитие исследований по формированию умственных действий // Введение в психологию: учеб. пос. для вузов. – Москва: Книжный дом «Университет», 1999, 332 с. – С. 253-309.
8. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. – Москва: Академия, 1998, 288 с.
9. Сулайманова Р.Т. Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоо маселесинин теориялык жактан изилдениши // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2021, №4 (108), с. 53-58.
10. Калдыбаева А.Т., Сулайманова Р.Т. Кыргызстандагы заманбап билим берүүнүн тенденциялары жана көйгөйлөрү // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), 43-50-бб.

Рецензент: к.ф.-м.н., доцент Осмонбаев М.Ч.

УДК 371. 3:53

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-152-159

Курбаналиев М.Б., Макамбаева Ж.А., Кубатбек кызы У.

Ош мамлекеттик университети

Курбаналиев М.Б., Макамбаева Ж.А., Кубатбек кызы У.

Ошский государственный университет

Kurbanaliev M.B., Makambaeva J.A., Kubatbek kyzy U.

Osh State University

ФИЗИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР ФИЗИКАГА ОКУТУУНУН МАКСАТЫ ЖАНА КАРАЖАТЫ КАТАРЫНДА ФИЗИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ КАК ЦЕЛЬ И СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ PHYSICAL TASKS AS A GOAL AND MEANS OF TEACHING PHYSICS

Кыскача мүнөздөмө: Өлкөбүз эгемендүүлүк алгандан кийин орто мектептер үчүн окуу китептери кыргыз окумуштуулары тарабынан даярдалып жарык көрүштү. Бул айтылгандар физика предметине да тиешелүү. Физикалык билим берүү мурда эки баскычтуу системада жүргүзүлүп келген болсо, азыркы учурда концентрдик система орун алып калды. Бирок, ушул концентрдик системага ылайыкташкан маселелер жыйнагы али жарык көрө элек. Ошундуктан мектеп практикасында ушул күнгө чейин А.Р. Рымкевичтин физика боюнча маселелер жыйнагы колдонулуп

келе жатат. Бул жыйнактагы окуу материалынын удаалаштыгы окуу китебиндеги удаалаштыкка дал келбейт. А.В. Суворова тарабынан белгиленгендей маселелер окутуунун максаты жана каражаты катарында каралуусу зарыл. Ошондуктан физика боюнча окуу китебинин мазмунуна үндөш, шайкеш келген маселелер жыйнагын түзүү учурдун кечиктирилгис талабы болуп саналат.

Аннотация: После обретения нашей страной независимости учебники для средних школ подготовили и издали кыргызские ученые. Это касается и предмета физики. Раньше физическое воспитание осуществлялось по двухуровневой системе, но теперь возникла концентрическая система. Однако сборник задач, адаптированный к этой концентрической системе, до сих пор не опубликован. Поэтому в школьной практике до сих пор используется сборник задач по физике А.Р. Рымкевича. Последовательность чтения материала в этом сборнике не соответствует последовательности в учебнике. Как отметила А.В. Суворова, необходимо рассматривать задачи как цели и средства воспитания. Поэтому насущной потребностью момента является улучшение содержания учебника по физике, создание сборника совместимых задач.

Abstract: After our country gained independence, textbooks for secondary schools were prepared and published by Kyrgyz scientists. This also applies to the subject of physics. Previously, physical education was carried out according to a two-tier system, but now a concentric system has emerged. However, a collection of problems adapted to this concentric system has not yet been published. Therefore, in school practice to this day, a collection of problems in physics by A.R. Rymkevich is still used today. The sequence of reading the material in this collection does not correspond to the sequence in the textbook. As noted by A.V. Suvorov, it is necessary to consider tasks as goals and means of education. Therefore, the urgent need of the moment is to improve the content of a physics textbook and create a collection of compatible problems.

Негизги сөздөр: окутуу методу; таанып билуу ишмердүүлүгү; маселе тушунугу; денгээлдер; моделдештирүү; физикалык маселе.

Ключевые слова: метод обучения; познавательная деятельность; понимание задачи; уровни; моделирование; физическая задача.

Keywords: teaching method; cognitive activity; task understanding; levels; modeling; physical task.

Сабактын билим берүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк жана тарбиялоочулук функцияларынын комплекстүү биримдикте аткарылышы окутуунун максатын ишке ашырууга мүмкүндүк берет. И. Б. Бекбоев “Окутуу методу деп окуучуларга билим, билгичтик, көндүмдөрдү берүүгө, аларды тарбиялоого жана өстүрүп өнүктүрүүгө багытталган мугалим менен окуучулардын арасындагы максаттуу өз ара биргелешип аракеттенүүлөрүнүн ыкмасын айтабыз” деп жазат [1, 17-б.].

Окутуунун методдору аябай көп. Ошол себептүү аларды тигил же бул белгилери боюнча классификациялоо зарылдыгы келип чыгат. Дидактикалык эмгектерди анализдөө көрсөткөндөй, XX кылымдын акыркы жылдарынан баштап, дидактика окутуу методдорун ишмердүүлүк теориясынын позициясынан кароодо. Окутуу методдорунун дидактикада берилген аныктамалары алардын маанилүү белгилерин бөлүп көрсөтүшкөнү менен көпчүлүк изилдөөчүлөр методдорду жеке маселенин позициясынан баалашат. Айрым изилдөөчүлөр окутуу методдорун классификациялоодо негиз катары окутуунун максатын алууну сунуш кылышса, айрымдары маалыматты берүүнүн ыкмасын сунуш

кылышат. Негизги дидактикалык максаттары боюнча билимдерге ээ болуу методдору, билгичтиктерди пайдалануу методдору деп классификациялашат. Академик Ю.К. Бабанский окутуу методдорун классификациялоодо негиз катары ишмердүүлүктүн компоненттерин алууну сунуш кылган жана окутуу методдорун төмөнкүдөй үч группага бөлгөн:

1) окуучулардын окуу-таанып билүү ишмердүүлүгүн уюштуруу жана ишке ашыруу методдору;

2) окуучулардын окуу-таанып билүү ишмердүүлүгүн стимулдаштыруу жана мотивациялоо методдору;

3) окуучулардын окуу-таанып билүү ишмердүүлүктөрүн текшерүү жана өзүн-өзү текшерүү методдору [2, 89-б.].

Эгерде негиз катары ишмердүүлүктүн мүнөзүн алсак, анда окуучулардын таанып-билүү өз алдынчалуулуктарынын деңгээлдери даана ажыратылат:

1) маалыматтык-рецептивдик же түшүндүрмө-иллюстративдик метод;

2) репродуктивдүү (программалаштырылган окутуунун негизин түзөт) метод;

3) проблемалуу баяндоо методу;

4) эвристикалык же жарым-жартылай изденүү методу;

5) изилдөө методу.

Бул методдорду гностикалык деп да аташат, себеби, мында алдынкы планга окуучунун ишмердүүлүгү чыгат. Акыркы үч метод (проблемалуу баяндоо, эвристикалык, изилдөө) өнүктүрүп окутуу (развивающее обучение) идеясын ишке ашыруунун негизин түзөт.

Жогорудагылардан көрүнүп тургандай окутуу методдорунун татаал, көп өлчөмдүү феноменинен улам алигиче толук кандуу аныктама бериле элек. Окутуунун ар бир методун ошол методдун курамында колдонулган ыкмалардын көп түрдүүлүгү, алардын өз ара жуурулушуусу, айкалышуусу менен гана даана ачып көрсөтүүгө болот. Окуучунун ишмердүүлүгүндө практикалык иш басымдуулук кылат. Мындай иштердин жүрүшүндө негизги ролду өз алдынча ойлоо процесси ойнойт. Өз алдынча ойлоо алган окуучу гана изделүүчү чондукту таба алат. Окутуунун практикалык методдорунун ичинен (таркатма материалдар менен иштөө, лабораториялык иштерди аткаруу, маселе чыгаруу) маселе чыгаруу өзгөчө орунда турат. Окуучулардын билимин конкреттештирүүдө маселенин ролу аябай чоң. Маселе чыгармайынча окуучунун билими практикалык баалуулукка ээ болбойт, мындай билимдин окуучуга анын күндөлүк жашоосунда эч кандай кереги тийбейт. Маселенин жардамында окуучуларды жаңы проблемага кызыктырууга, ынтызар кылууга болот.

Маселелердин жардамында окуу проблемасын коюу окуучуларда жаңы материалга карата ынтызарлыкты, кызыгууну жаратат, алардын билимин бышыктайт, жаңы билимдерди мурдагы билимдер менен байланыштырат жана аларды системалаштырууга шарт түзөт. Негизги кыйынчылык ар бир темага ылайыктуу маселени түзүүдө же маселелер жыйнактарынан издеп табууда турат. Эгерде ылайыктуу маселе табылбаган болсо, анда окуу проблемасын түзүү үчүн суроо-маселелерди пайдаланууга болот. Кээ бир адабияттарда суроо-маселелерди сапаттык маселелер деп аташат жана тескерисинче.

Мисалы, абанын нымдуулугун окуп-үйрөнүүдө төмөнкүдөй сапаттык маселелерди (суроо-маселелерди) сунуш кылууга болот: эмне үчүн жай мезгилинде таңкы шүүдүрүм күн ачык болуп турган күндөрү гана түшөт? Эмне үчүн кыштын күнү сырттан үйгө кирген

көз айнекчен адам көз айнегин сүртүп тазалайт? Мына ушундай суроолор берилгенден кийин окуучулардын жоопторун (көбүнчө туура эмес) уккан мугалим бүгүнкү тема бул суроолорду чечмелөөгө жардам бере тургандыгын белгилейт. Окуучулардын билимдери бул суроолорго жооп берүү үчүн жетиштүү деп эсептелген моментте мугалим суроолорду кайра берет. Бирок мындай суроо-маселелерди берүүдө аларды пайдалануунун терс жактары да бар экендигин унутпоо керек. Мындай суроолорду билимдерди бышыктоодо пайдалануу окуучулардын активдүүлүгүн арттырат. Эгерде окуучулар туура жоопту таба алышпаса, анда аларга багыт берүүчү суроолордун жардамында көмөк көрсөтүү керек. Алынган билимдерди жана багыт берүүчү суроолорду пайдаланып, туура жоопту таба алган окуучу канааттануу алат, анын билими практикалык мүнөздө боло баштайт. Коюлган суроолордун мүнөзү акырындык менен өзгөрүп, татаалдашып баруусу зарыл. Окуучулардын таанып-билүү жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүгө умтулган мугалим окутууну “жакын арадагы өнүгүү зонасын” (Л.С.Выготский) эсепке алуу менен жүргүзүүсү керек.

Суроо-маселелерди коюу менен окуучулардын ойлоосун активдештирүүгө мисал келтирели. Бир калыпта ылдамдатылган түз сызыктуу кыймылды окуп-үйрөнүүдө мугалим мындай кыймылдын графигин чийет. Бул учурдагы которулушту кантип тапса болот деген суроо коюлат. Окуучулар бир калыптагы түз сызыктуу кыймыл үчүн которулушту табууну билишет: ал сан жагынан ылдамдыктын графигинин алдына камтылган фигуранын (тик бурчтуктун) аянтына барабар. Мугалим бир калыпта ылдамдатылган кыймыл үчүн дагы ушул ыкманы колдонууну сунуш кылат. Натыйжада төмөнкү формула алынат:

$$S = g \cdot t + \frac{1}{2} a t^2$$

Бул учурда окуучулардын эске тутуусуна гана басым жасалгандыгы айдан ачык. Эгерде мугалим ушул эле материалды маселе түрүндө берип, аны окуучулар менен биргеликте чыгарса, окуучулардын эске тутуусуна гана эмес, алардын ойлоосун да бир кыйла өстүрүүгө жетишмек. Психологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, түшүнүктөр маселе чыгаруу процессинде гана калыптанат. Сөздүн кеңири маанисинде алганда, бул окуучунун алдына коюлган проблеманын чечилүүсү, ал эми сөздүн тар маанисинде алганда маселе жыйнактарындагы маселелерди чыгаруу. Бул

методсуз физиканы окутуу бүгүнкү күндө мүмкүн эмес. Коюлган маселени кеңири көз карашта талдоо, аны табияттын закондору менен, башка предметтер менен байланыштыруу “унитардык” мамилеге, тагыраак айтканда, “керектүү” формуланы издөөгө каршы коюлушу керек.

Ар бир маселени чыгаруунун өз максаты бар. Мугалим маселенин шартын түшүндүрүп жатып, окуучунун алдына белгилүү бир максатты коёт: 1) ушул маселени чыгаруу үчүн окуучу эмнени билүүсү керек; 2) ушул маселени чыгарып бүткөндөн кийин окуучу эмнени билип калуусу керек?

Маселени чыгаруу үчүн физика курсунун теориясын жакшы билүү зарыл, бирок жетиштүү эмес. Айрым учурларда конкреттүү билимдерден сырткары жалпыланган билимдер талап кылынат, башкача айтканда, маселелердин кайсы бир классын чыгаруу үчүн атайын методдорду, ыкмаларды билүү керек. Башка бир учурларда мындай методдор такыр жок болушу да мүмкүн. Мындай абалда ийгиликке жетүү үчүн теориялык билимдерден сырткары аналитикалык ойлоно билүү жөндөмдүүлүгү, ой жүгүртүү билгичтиги, керек болсо тапкычтык, алдын-ала көрө билүүчүлүк талап кылынат. Ошондуктан мындай шарттарда мугалим маселенин чыгарылышын даяр түрдө бере салбастан, ушундай чечимге келүүнүн жолдорун түрдүү методдорду пайдаланып көрсөтүп берүүсү керек. Окуучу мугалимдин ой жүгүртүү удаалаштыгын байкап, так ушундай удаалаштыкта ой жүгүртүүгө машыгуусу, керектүү учурларда бул удаалаштыкты кантип өзгөртүүгө боло тургандыгынын үстүнөн тынымсыз иштөөсү гана ийгиликке алып келет. “Ар бир предмет боюнча ишмердүүлүктүн түрлөрүнүн конкреттүү программасы аны окуп-үйрөнүүнүн максаты аркылуу аныкталат. Окуп-үйрөнүүнүн максатын “бекем билүү”, “чыгармачылык менен колдонуу” сыяктуу терминдер жана башка жалпы сөздөр менен эмес, маселенин (бул сөздүн кеңири маанисинде) тилинде берүү керек. Өздөштүрүү процесси – окуучулардын белгилүү бир аракеттерди аткаруу процесси, алардын жардамында тиешелүү маселелерди чыгаруу процесси. Бул болсо, проблемаларды чечмейинче, белгилүү бир тапшырмаларды аткармайынча билимдерди да, билгичтиктерди да толук кандуу өздөштүрүүгө болбойт дегенге жатат. Ушундан улам мугалимдин алдына маселелерди туура тандап алуу, түрдүү проблемаларды иштеп чыгуу маселеси

коюлат” [3, 90-б.]. Бул өңүттөн алып караганда **маселе чыгаруу физикага окутуунун методу катары гана эмес, физикага окутуунун максаты катары, физикага окутуунун ички керектөөсү катары, ал эми физикалык маселелер физикага окутуунун каражаты катары каралуусу керек.** Эгерде мугалим окуу материалын маселе катарында, маселе түрүндө (шарты жана талабы, эмне берилди, эмнени табуу керек) бербесе, анда окуучулар фактыларды фиксациялоо, сабакта өтүлгөндөрдү кайра кайталап айтып берүү менен гана чектелип калышат. Натыйжада билимдин мазмуну менен формасынын ортосунда ажырым пайда болот. Ошондуктан маселе чыгаруу жөнүндө сөз жүргөндө, маселе деген сөздү ал сөздүн кеңири маанисинде кабылдоо керек.

Мугалимдердин иш-тажрыйбасын окуп-үйрөнүү (анкетирлөө, интервью, аңгемелешүү, байкоо) мектептерде негизинен репродуктивдүү методдор колдонулуп жаткандыгын көрсөттү. Репродуктивдүү мүнөздөгү окуу ишмердүүлүгү азыркы окуучунун керектөөсүн канааттандырбайт. Мындай өзгөрүүнүн себеби окуучулардын бир эле позицияда калуусунда, башкача айтканда, окуучу мугалимдин ишмердүүлүгүнүн объектиси катары кала берет. Качан гана окуучу окутуунун объекти гана эмес, субъекти катары да чыкканда абал өзгөрөт.

Дидактикада билимдердин сапатын бөлүп көрсөтүү жана аларды жөн гана мүнөздөө жетишсиз боло тургандыгы, билимдердин өздөштүрүлүү деңгээлдерине коюлуучу талаптарды мүмкүн болушунча так аныктоонун зарылдыгы баса белгиленет. Эгерде бул талаптар аткарылбаса, анда окуучулардын билиминдеги формалдуулук менен күрөшүүгө туура келет.

Жогорудагылардын негизинде окуучулардын физика боюнча билимдеринин төмөнкүдөй үч деңгээлин бөлүп көрсөтүүгө болот:

1) эмпирикалык билимдер деңгээли (окуучулар тажрыйбаларды, алардын жүргүзүлүү жолдорун жана натыйжаларын, түшүнүктөрдүн аныктамаларын жана формулаларын, закондорду, эрежелерди, закон ченемдүүлүктөрдү айтып, жазып бере алышат);

2) теориялык билимдер деңгээли (окуучулар жогоруда айтылгандардан сырткары физикалык кубулуштарды, тажрыйбалардын жыйынтыктарын түшүндүрүп бере алышат, түшүнүктөрдүн,

закондордун, эрежелердин маани-маңызын даана, ачык-айкын түшүнүшөт);

3) түшүнүктөрдүн, закондордун ж.б. теориядагы ордун жана ролун түшүнүү деңгээли (же методологиялык).

Бул деңгээлдерди аң-сезимдүү түрдө кабылдаган окуучу өз билимин баалоодо аларды (деңгээлдерди) критерий катары пайдалануусу мүмкүн. Мисалы, окуучуга идеалдык газ закондору жөнүндө суроо коюлсун. Окуучу газ закондорунун формулаларын жазып, айтып берсин, ал закондордун формулаларын молекулалык-кинетикалык теориянын негизги теңдемесинен келтирип чыгарсын. Бирок, окуучу ал закондорду идеалдык газдын молекулалык-кинетикалык теориясынын негизинде түшүндүрө албайт дейли. Бул окуучунун билимин эмпирикалык деңгээлде деп айтуу керек. Анын аракеттери сырттан караганда математикалык жактан эч кынтыксыз болуп көрүнүшү толук мүмкүн, ал эсептеп чыгарылуучу стандарттык мүнөздөгү маселелерди өз алдынча чыгара алат. Бирок ушул окуучуга сапаттык маселе (маселе-суроо) берилсе, ал өзүн «жоготот». Эгерде окуучу жогоруда айтылгандардан сырткары, ал закондорду идеалдык газдын молекулалык-кинетикалык теориясынын негизинде түшүндүрүп бере алса, анда анын билими теориялык билимдер деңгээлинде деп айтсак болот. Башкача айтканда, окуучу окуу материалын “өзү үчүн түшүндүрүү” планында түшүнө билет. Окуучу ушул закондордун молекулалык-кинетикалык теориядагы ордун кошо түшүнсө, анда анын билими үчүнчү деңгээлге ылайык келет. Физика сабактарында байкоо, демонстрациялык эксперимент менен катар таанып-билүүнүн теориялык деңгээлине мүнөздүү болгон **ой эксперименти, идеалдаштыруу, аналогия жүргүзүү, моделдештирүү** методдорун колдонуу окуучулардын билимдери эмпирикалык деңгээлден теориялык деңгээлге өтүүсүнө шарт түзөт, окуучулардын билиминдеги формализмдин алдын алууга мүмкүндүк берет. Бул учурда стандарттык эмес маселелерди чыгаруу максатка ылайыктуу. Түшүнүктөрдүн, закондордун тиешелүү теориядагы ордун жана ролун түшүнүү деңгээлине өтүүнү чыгармачылык мүнөздөгү маселелерди пайдалануу аркылуу камсыз кылууга болот.

Ошентип, окуучулардын физикалык маселелерди чыгаруу ишмердүүлүгүн калыптандыруу максатында түзүлүүчү маселелердин системасы үч деңгээлден турушу керек:

1) эмпирикалык билим деңгээлиндеги маселелер;

2) теориялык билим деңгээлиндеги маселелер;

3) методологиялык же фактылардын, түшүнүктөрдүн, закондордун тиешелүү теориядагы ордун жана ролун түшүнүү деңгээлиндеги маселелер (бул деңгээлде комбинациялык мүнөздөгү, башкача айтканда, физиканын бир нече бөлүмдөрүнөн тиешелүү билимдерди талап кылган маселелер, чыгармачыл маселелер, жаңылык ачуучу маселелер болот).

Билимдердин эмпирикалык жана теориялык деңгээлдерине ылайык тиешелүү түрдө ойлоону да эмпирикалык жана теориялык деп экиге ажыратышат. Эмпирикалык ойлоо объекттердин ортосундагы байланышты гана чагылдырып, кубулуштун маңызын ачып бере албайт. В.В.Давыдов белгилегендей, эмпирикалык ойлоо процессинин областы, биринчиден, формалдуу жалпы белгилерди бөлүп көрсөтүү максатында сезип-билүүгө боло турган конкреттүү маалыматтарды салыштыруу жана классификациялоо менен, экинчиден, сезип-билүүгө боло турган конкреттүү объекттерди бул же тигил класска киргизүү максатында ажыратып-таанып алуу (опознание) менен чектелген [4, 72-б.]. ”Эмпирикалык билимде маани-маңыз берилбейт, бирок, эмпирикалык билимди жандап өтүү менен маани-маңызды ачууга да болбойт” деп жазат Н.К. Вахтомин [5, 221-б.]. Теориялык ойлоо объекттердин, кубулуштардын ички байланыштарын, алардын өнүгүү закондорун чагылдырат.

Окуучунун ойлоо деңгээли анын физикалык маселелерди чыгаруу процессинде так, даана байкалат. Ошондуктан, биз сунуштаган үч деңгээлдеги маселелер системасы багып берүүчүлүк функцияны аткара алат. Окуучу бул маселелер системасын чыгарып жатып, өзүнүн билими кайсы деңгээлде экендигин так аныктай алат. Өзүнүн үстүнөн иштөө менен экинчи же үчүнчү деңгээлдеги маселелерди чыгарууга жетишкен окуучу өзүнүн билим деңгээлинин өскөнүн даана сезет. Бул өнүгтөн караганда, биз сунуштаган маселелер системасынын мотив берүүчүлүк же мотивациялык функцияны кошо аткара алуусу да мүмкүн. Я.А. Пономарев жазгандай, таанып-билүү ойлоого куюлушуп, белгилүү ченде ага өз курамын таңуулайт, бирок, ойлоо процессинин формасын кабылдоо менен таанып-билүү өз алдынчалыгын жоготот [6, 67-б.]. Башка сөз менен айтканда, таанып-билүү адамга

ойлоонун анык бир ыкмасын таңуулайт жана ойлоонун (ойлоо процессинин) зарыл шарттарынын бири катарында чыгат. Демек, окуучулардын ойлоосу тигил же бул типте (эмпирикалык же теориялык) болуусуна, анын калыптануусуна физика мугалиминин таасири чоң. Физикага окутууда эмпирикалык жалпылоо жана таанып-билүү басымдуулук кылса, анда окуучуларда эмпирикалык ойлоо тез калыптанат. Эгерде теориялык жалпылоо жана таанып-билүү басымдуулук кылса, анда окуучуларда теориялык ойлоо көбүрөөк өнүгөт.

Мугалимдин эмгегинин жыйынтыгы дароо эле көрүнө калбайт. Анын жыйынтыгын көрүү үчүн убакыт керек. Бул жыйынтык окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүнүн, логикалык ойлоосунун, билимдерге өз алдынча умтулуусунун жана аларды практикада колдонуусунун өсүшү менен байланыштуу. Ошондуктан, маселелер системасына коюлуучу дагы бир талап төмөндөгүдөй: маселелер окуучунун мотивациясын уюштуруучунун ролун аткаруусу керек. Жөнөкөй маселелерди улам-улам чыгара берүү мотивацияны жаратпайт, демек, окуу ишмердигин калыптандырууга шарт түзбөйт. Окуучу үчүн эң башкы мотивдердин бири – билип алууга ынтызарлануу (любопытность). А.Н. Лук таасын белгилегендей, ар кандай ишмердүүлүктө сырткы жана мазмундук мотивацияны бөлүп көрсөтүүгө болот: ишмердүүлүктүн мүнөзүнө байланышпаган мотивация же сырткы мотивация, ошондой эле мазмундук мотивация, бул учурда ишмердүүлүктүн мазмуну кызыктуу жана жагымдуу [7, 78-б.]. Маселелер сөзсүз түрдө өздөрүнө мүнөздүү структурада (шарты жана талабы) болуусу абзел. Окуучу окуу материалын өзүнүн сезүү органдары аркылуу кабыл алат: угат, көрөт, жана башка. Борбордо окуп, электр чынжырын компьютерде жыйнаган окуучунун физикалык билими менен электр өлчөөчү приборлорду (амперметр, вольтметр ж.б.) түк көрбөгөн окуучунун физикалык билиминин ортосунда айырма барбы? Болсо да аз гана. Демек, маселелердин белгилүү бир бөлүгү сапаттык (суроо-маселелер), дагы бир бөлүгү эксперименталдык, конструктордук мүнөздө болушу шарт.

Илимий билим берүүнүн критерийлерин кайра карап чыгууга мезгил жетти. Предметтер боюнча окуучулардын жетишүүсүн баалоодо мурда окуу китебиндеги тиешелүү текстти айтып берүүгө көңүл

бурулуп келсе, азыр окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн максаттуу түрдө анализдөөгө басым жасалууда. Мындай мамиле көптөгөн психологиялык-педагогикалык изилдөөлөргө мүнөздүү (В.П. Беспалько, Е.И. Байко, И.Я. Лернер, А.В. Усова). Бирок, мектеп практикасында билимдерди өздөштүрүүнүн төмөндөгү үч деңгээли: билим-копия, билим-билгичтиктер, билим-трансформация гана эске алынууда.

Бул педагогдордун тажрыйбасын тез темп менен алга жылдыруу менен өз иштеринде чыгармачыл, бүгүнкү күндө биз элестете албаган жаңы ыкмаларды түзүүгө алып келиши мүмкүн жана дагы билимде теренирээк дүйнө жөнүндөгү түшүнүгүбүздү өзгөртө турган жаңы ачылыштарды күтсөк болот [12].

Ошондуктан окутуу процесси да ушундай эле этаптардан турууда:

1) мугалим тарабынан маалыматтын жана ишмердүүлүктүн ыкмасынын берилиши;

2) маалыматты жана ишмердүүлүктүн ыкмасын окуучунун айтып берүүсү, билимдерди тааныш (стандарттык) кырдаалдарда пайдалануу билгичтиги;

3) билимдерди жана билгичтиктерди тааныш эмес кырдаалдарда чыгармачылык менен пайдалануу.

Э.В.Ильенков көп жылдар мурда белгилегендей, окуучунун мотиви, керектөөсү эске алынбай, ойлоонун жана эске тутуунун механизми бузулууда (Ильенков Э.В. Об идеалах и идеалах. М.: Политиздат, 1968) жана (Университетте болочок физика мугалимдерин окуучулардын таанып билүү активдүүлүгүн калыптандырууга даярдоо (Курманов М.)) [11]. “Бул айтылгандар азыркы күндө деле эске алына элек. А.В.Усова [8, 3-31-б.] окуучулардын физикалык маселелерди чыгарууда кыйынчылыктарга туш болууларынын себептерин изилдеп, негизги себептердин катарына төмөнкүлөрдү кошкон:

- маанилүүнү маанисизден ажырата албоо;

- түшүнүктөрдүн негизги, маанилүү белгилерин көрсөтө албоо;

- түшүнүктөрдү классификациялоону жүргүзө албоо;

- түшүнүктөрдүн ортосундагы байланыштарды начар өздөштүрүү.

Традицияга айланган текшерүү иштеринин, акыркы жылдары кеңири колдонула баштаган тестирилөө ыкмаларынын диагноздоо жана прогноздоо мүмкүнчүлүктөрү чектелүү. Текшерүү иши да, тестирилөө да тапшырма аткарылган кырдаалды

да, аткарылбаган кырдаалды да психологиялык интерпретациялоону жокко чыгарат. Текшерүү ишинде пайда болгон кыйынчылыктарды атайын изилдөө керек. Тестирилөөдө болсо, чечимдин структурасын мазмундук аспектте анализдөө зарыл. Тестирилөөнүн жыйынтыгы сандык баалоого, статистикалык жактан кайра иштеп чыгууга ыңгайлуу болгондуктан кээде тестирилөө сыноонун объективдүү формасы катары кабыл алынып жүрөт. Чындыгында иш андай эмес. Тестирилөөдө мугалим окуучунун билиминин структурасын жана деңгээлин биле албайт, ал акыркы жыйынтыкты гана көрөт, тагыраак айтканда, бланкада же компьютерде белгиленген, тегеректелген жоопторду гана көрөт: туура жооп же туура эмес жооп. Ал эми **ушул жоопко тикеден-тике алып келген процесстин өзү көмүскөдө кала берет жана көпчүлүк учурларда такыр эле изилденбейт. Процесстин эң баалуу бөлүгү көңүлдөн сырткары калат. Окуучу белгилеген жоопко караганда ошол жоопту белгилөөгө алып келген процесс педагогикалык жактан кымбат** турат эмеспи. Ошондуктан маселелер жыйнагынын белгилүү бир бөлүгүндө жогорудагы кемчиликтерден арылган, өркүндөтүлгөн тест тапшырмалар болуусу зарыл [9, 173-181-б.].

Маселе чыгаруунун негизги ыкмаларынын бири – ташуу, алып өтүү. Башка сөз менен айтканда, бир маселенин даяр түрдө берилген чыгарылышы ушуга окшош экинчи бир маселени чыгарууда окуучуга багыт бере алат. Ошондуктан маселелер жыйнагында чыгарылышы менен берилген маселелер жана ага удаалаш ушул маселеден көп айырмаланбаган (ошол типтеги) маселелер болушу зарыл. Натыйжада окуучу ушул типтеги маселелердин алгоритмин өз алдынча түзүүгө жетишет.

Ошентип, окуучулардын ФМЧИ калыптандыруу максатында түзүлгөн

маселелер системасы төмөнкүдөй талаптарга жооп бериши керек [10, 228-231-б.]:

- окуу китебинде иллюстративдик жана таблицалык формада берилген окуу материалын окуучу өздөштүрүүсү үчүн көмөк көрсөтө турган репродуктивдүү мүнөздөгү суроо-маселелер сөзсүз болушу зарыл, бул маселелер ар бир тема боюнча класста жана үйдө иштөө үчүн бөлүнүп коюлушу керек.

- маселелер үч деңгээлге (эмпирикалык, теориялык жана методологиялык же түшүнүктөрдүн, закондордун теориядагы ордун жана ролун түшүндүрүү деңгээли) бөлүнүп түзүлөт;

- ар бир маселе кылдаттык менен тилдик анализден өтүүсү керек;

- маселелер окуучуда мотивацияны (сырткы жан мазмундук) пайда кыла ала тургандай таризде түзүлүүсү зарыл;

- маселелердин белгилүү бир бөлүгү эксперименталдык, конструктордук мүнөздө, дагы бир бөлүгү сапаттык мүнөздө (суроо - маселелер) болуусу шарт;

- жыйнакта өркүндөтүлгөн формадагы тест тапшырмалардын болуусу;

- айрым маселелерди кеңири чыгарылышы менен берүү жана ушул типтеги бир нече маселени удаалаш түрдө улам татаалдаштырып жайгаштыруу;

- бир эле маселени түрдүүчө формулировкада, түрдүү вариантта сунуш кылуу;

- маселелердин көпчүлүгүнүн АБН менен камсыз болушу;

- окуучуларга үй тапшырмасы катары берилүүчү маселелер, булардын айрымдарына окуучу өзү АБН түзүп келүүсү керек;

- оригиналдык маселелер (мындай маселелерге эч кандай көрсөтмө берилбейт, аларды окуучу «каплет» келе калган ойдун же мугалимдин кыйытып, табышмактатып айткан сөздөрүнө таянуу менен чыгарат);

- тузак-маселелер же капкан маселелер.

Колдонулган адабияттар

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. – Бишкек: “Бийиктик”, 2011, 3-басылышы, 384-б.
2. Избранные педагогические труды / Сост. М.Ю. Бабанский. – Москва: Педагогика, 1989, 560 с.
3. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. – Москва: Академия, 1998, 288 с.
4. Давыдов В.В. Виды обобщений в обучении. – Москва: Педагогика, 1972, 422 с.
5. Вахтомин Н.К. Практика – мышление – знание: к проблеме творческого мышления. – Москва: Наука, 1978, 112 с.
6. Пономарёв Л.А. Знания, мышление и умственное развитие. – Москва: Просвещение, 1967, 264 с.
7. Лук А.Н. Мышление и творчество. – Москва: Политиздат, 1978, 144 с.

8. Усова А.В. Роль самостоятельной работы в формирования у учащихся понятий // Вопросы методики формирования физических понятий. – Челябинск, 1970. вып.2. с. 3-31.
9. Курбаналиев М.Б., Оморалиева З.И. Физика боюнча тест тапшырмалардын мазмунун жана структурасын өркүндөтүүнүн айрым маселелери // Ош Мамлекеттик Университетинин жарчысы, 2001, №3, 173-181-бб.
10. Курбаналиев М.Б. Решение физических задач как цель и метод обучения физике // Вестник КГУ им. И. Арабаева, 2012, вып. 6, с. 228-231.
11. Сулайманова Р.Т. Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоо маселесинин теориялык жактан изилдениши // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2021, № 4(108), с. 53-58. – Режим доступа: [www. https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/01/VKNU2021_4.pdf](http://www.https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/01/VKNU2021_4.pdf)
12. Калдыбаева А.Т., Сулайманова Р.Т. Кыргызстандагы заманбап билим берүүнүн тенденциялары жана көйгөйлөрү // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), 43-50-бб.

Рецензент: к.ф.-м.н., доцент Осмонбаев М.Ч.

УДК 373.2 (575.2) (04)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-159-163

Куштарбек кызы Элизат
Т. Эрматов атындагы Бишкек музыкалык-педагогикалык институту
Куштарбек кызы Элизат
Бишкекский музыкально-педагогический институт имени Т. Эрматова
Kushtarbek kyzy Elizat
Bishkek Musical and Pedagogical Institute named after T. Ermatov

**12-ЖЫЛДЫК БИЛИМ БЕРҮҮГӨ ӨТҮҮНҮН МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ
БЕРҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ ПЕРЕХОДА НА 12-ЛЕТНЮЮ СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ
НА ДОШКОЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ
THE IMPACT OF THE TRANSITION TO A 12-YEAR EDUCATION SYSTEM
ON PRESCHOOL EDUCATION**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада 12 жылдык билим берүү системасын ишке ашыруунун бала бакчалардын ишмердүүлүгүнө тийгизген негизги таасирлери каралат. Изилдөөдө мектепке чейинки билим берүүнүн структурасы, окуу программалары жана окутуу методдорундагы өзгөрүүлөргө көңүл бурулат. Автор педагогикалык кадрларды даярдоонун маанилүүлүгүн жана ата-энелер менен тыгыз кызматташуунун зарылдыгын баса белгилейт. Макалада Кыргызстандагы жана башка өлкөлөрдөгү тажрыйбалар салыштырылып, мектепке чейинки билим берүүнү өркүндөтүүнүн багыттары сунуш кылынат.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные последствия внедрения 12-летней системы образования на деятельность детских садов. В исследовании основное внимание уделяется изменениям в структуре дошкольного образования, учебных программах и методах обучения. Автор подчеркивает важность подготовки педагогических кадров и необходимость тесного сотрудничества с родителями. В статье сравнивается опыт Кыргызстана и других стран и предлагаются пути улучшения дошкольного образования.

Abstract: In this article, the main consequences of the implementation of the 12-year education system on the activities of kindergartens are considered. In the study, the main attention is paid to changes in the structure of preschool education, curricula and teaching methods. The author emphasizes the importance of training pedagogical staff and the need for close cooperation with parents. The article compares the experience of Kyrgyzstan and other countries and suggests ways to improve preschool education.

Негизги сөздөр: 12 жылдык билим берүү; мектепке чейинки билим берүү; билим берүү системасы; окутуу программалары; мектепке даярдоо; педагогикалык даярдык; эл аралык тажрыйба; реформанын таасири.

Ключевые слова: 12-летняя система образования; дошкольное образование; образовательная система; учебные программы; подготовка к школе; профессиональная подготовка педагогов; международный опыт; влияние реформ.

Keywords: 12-year education system; preschool education; education system; curricula; school readiness; teacher training; international experience; impact of reforms.

Киришүү. Кыргызстанда билим берүү тармагынын трансформациясы жана анын жаңылануусу улуттук өнүгүүнүн маанилүү бөлүгү болуп саналат. Бул жаңыланууларды ишке ашыруу үчүн маалыматтык маданиятты өнүктүрүү чоң мааниге ээ. Р.Т. Сулайманованын пикири боюнча: “Инсандын маалыматтык маданиятын өстүрүү маселесин талдоодо биз адам тарабынан кабыл алынып жаткан билимдердин көлөмүнүн күндөн күнгө өсүп жатканын, анткени менен алардын күндөлүк турмуштун актуалдуу маселелерин чечүү үчүн колдонуу активдүүлүгүнүн барган сайын төмөндөп баратканынын ортосундагы карама-каршылыктардын күч алып жаткандыгын бөлүп карайбыз. Инсандын жаңы маалыматты алууга болгон кызыкчылыгы өзүн өзү өстүрүүгө болгон керектөөгө эмес, көбүнчө алардын ошол маалыматты билүүгө карата болгон жөн гана кызыгуусуна жараша аныкталат. Азыркы мезгилдеги инсандын маалыматтык маданиятын өнүктүрүүнүн негизги фактору болуп адамга селдей агылып жаткан маалыматтык агымдан керектүүсүн тандап алуунун нормаларын жана эрежелерин өздөштүрүп алуу саналат” [10]. Бул жыйынтыкта Кыргызстанда билим берүү системасын жаңылоо, билим алуунун сапатын арттыруу үчүн адамдардын маалыматтарды туура пайдалануу жөндөмүн өнүктүрүүгө басым жасоо зарыл экендигин көрсөтөт. Маалыматтык маданияттын көтөрүлүшү улуттук өнүгүүгө, ошондой эле жаңы билимдерди практикада колдонууга мүмкүндүк берет.

12 жылдык билим берүү системасына өтүү өлкөнүн билим берүү тармагындагы эң ири өзгөртүүлөрдүн бири болуп калды. Бул система Кыргыз Республикасында билим берүүнүн сапатын жогорулатууга, балдардын эрте өнүгүүсүнө жана дүйнөлүк билим берүү стандарттарына шайкеш келүүсүн камсыз кылат.

Бул реформанын максаты – заманбап эмгек рыногунун талаптарына ылайык, окуучулардын билим деңгээлин жогорулатуу жана алардын келечектеги кесиптик, социалдык, интеллектуалдык өнүгүүсүнө бекем негиз түзүү. Бирок бул процесстин ийгиликтүү ишке ашырылышы үчүн билим

берүү тутумунун бардык баскычтарына, анын ичинде мектепке чейинки билим берүүгө да олуттуу көңүл бурууну талап кылат.

Мектепке чейинки билим берүү – баланын интеллектуалдык, эмоционалдык жана социалдык өнүгүүсүнүн алгачкы жана эң маанилүү этабы болуп эсептелет. 12 жылдык билим берүү системасына өтүү бул баскычка кандай таасир этет? Биринчиден, мектепке чейинки билим берүү программалары балдарды мектепке даярдоонун жаңы талаптарына ылайыкташтырылышы керек. Экинчиден, жаңы система мектеп жашына чейинки балдардын өнүгүү динамикасын эске алуу менен, окутуу усулдарын жана стандарттарын кайрадан карап чыгуу талабын коет.

Бул макалада Кыргызстанда 12 жылдык билим берүү системасына өтүүгө байланыштуу 5-6 жаштагы балдарды мектепке даярдоонун сапатын камсыз кылууга багытталган жаңы программаларды иштеп чыгуу, бул тармактагы дүйнөлүк тажрыйбага кайрылуу, аларды салыштыруу менен биздин мамлекеттеги мектепке чейинки билим берүүнү өркүндөтүү жолдорун аныктоо талабын актуалдаштырат. Ошондой эле, бул өзгөрүүлөрдүн негизинде мектепке чейинки билим берүүнү өркүндөтүү боюнча сунуштар берилет.

Бул макаланын максаты – Кыргызстанда 12 жылдык билим берүү системасына өтүүнүн мектепке чейинки билим берүүгө тийгизген таасирин талдоо. Макалада бул реформанын мектепке чейинки билим берүүнүн мазмунуна, методикасына жана балдарды мектепке даярдоо процесстерине кандай өзгөртүүлөрдү киргизери каралат. Ошондой эле, дүйнөлүк тажрыйбага таянуу менен, мектепке чейинки билим берүүнү жаңы шарттарга ылайыкташтыруунун мүмкүнчүлүктөрү жана зарылдыгы тууралуу сөз болот.

Бул макалада төмөнкү **изилдөө методдору** колдонулду:

1. Теориялык-аналитикалык талдоо методу аркылуу 12 жылдык билим берүү системасы жана анын мектепке чейинки билим берүүгө тийгизген таасири боюнча илимий адабияттарды, мыйзамдык-укуктук

документтерди жана эл аралык тажрыйбаларды талдоо жүргүзүлөт.

2. Салыштырмалуу анализ – дүйнөлүк тажрыйбаны изилдеп, ар кайсы өлкөлөрдөгү мектепке чейинки билим берүүнүн 12 жылдык билим берүү системасы менен шайкештигин жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

3. Маалыматтарды синтездөө аркылуу мектепке чейинки билим берүүнүн өзгөрүүсүнө байланыштуу негизги тенденцияларды аныктоо жана жалпылоо.

4. Констатациялык-диагностикалык методдор аркылуу (эмпирикалык маалыматтар колдонуу менен) – мугалимдердин, тарбиячылардын жана ата-энелердин пикирлерин сурамжылоо же интервью алуу аркылуу тиешелүү маалыматтарды топтоо.

Талкууга алынуучу маселелер.

Учурда 12 жылдык билим берүү системасына өтүүнүн мектепке чейинки билим берүүгө тийгизген таасири илимий талдоону талап кылган бир катар **маселелер жарлууда**. Биринчи кезекте, мектепке чейинки билим берүүнүн мазмундук өзгөрүүлөрү жана окутуу методикасынын жаңы талаптарга ылайыкташтыруу талабы жаралат. Бул балдарды мектепке даярдоонун мазмунун жана эффективдүү усулдарын иштеп чыгууну жана аларды практикага киргизүүнү талап кылат.

Ошондой эле, педагогикалык кадрларды даярдоо жана алардын квалификациясын жогорулатуу маселеси өзгөчө актуалдашат. Тарбиячылар жана мугалимдер 12 жылдык билим берүү концепциясынын алкагында балдардын өнүгүүсүн камсыздай ала турган жаңы билимдерге жана көндүмдөргө ээ болушу керек.

Мектепке чейинки жана башталгыч билим берүүнүн ортосундагы үзгүлтүксүз байланышты камсыз кылуу да илимий талдоону талап кылган маселелердин катарында турат. Бул эки баскычтын ортосундагы программалык жана методикалык шайкештикти камсыз кылуу балдардын окууга болгон адаптациясын жеңилдетүүгө шарт түзүшү зарыл.

Жогоруда белгиленген талаптар мектепке чейинки билим берүүнүн балдардын психологиялык, когнитивдик жана эмоционалдык өнүгүүсүнө тийгизген таасирин илимий негизде изилдөө менен 12 жылдык билим берүү системасына өтүү балдардын өнүгүү динамикасына жана алардын мектепке даярдык деңгээлине кандайча таасир этерин аныктоону талап кылат.

Ошол эле мезгилде бала-бакчаларда 12 жылдык билим берүү талабына жооп бере турган материалдык-техникалык база маселеси алдыга чыгат. Мектепке чейинки билим берүү мекемелеринин жетишсиздиги, алардын жаңы талаптарга ылайык келиши жана билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу боюнча илимий-методикалык каражаттарга талдоо жүргүзүү жана айрымдарын кайрадан иштеп чыгуу зарыл.

Акырында, 12 жылдык билим берүүгө өтүүдө ата-энелердин ролу, алардын мектепке чейинки билим берүү процессине катышуусу илимий жактан изилдениши керек. 12 жылдык билим берүү системасынын алкагында ата-энелердин жоопкерчилиги, билим берүү мекемелери менен болгон кызматташтыгы жана үй-бүлөнүн баланын билим алуусундагы орду талдоону талап кылган маанилүү маселелердин бири болуп саналат.

Бул маселелерди илимий негизде изилдөө жана чечүү 12 жылдык билим берүү системасына өтүүнүн мектепке чейинки билим берүүгө тийгизген таасирин терең түшүнүүгө жана анын ийгиликтүү ишке ашырылышын тездетет.

Өздүк тажрыйбадан келип чыккан байкоолор жана практикалык тажрыйбалар 12 жылдык билим берүү системасынын мектепке чейинки билим берүүгө тийгизген таасирин тереңирээк түшүнүү жана аны ишке ашыруу жолдорун изилдөөгө түртү болууда.

Практикалык ишмердүүлүктө байкалган негизги тажрыйбалардын бири – балдардын мектепке даярдык деңгээлинин ар түрдүүлүгүн кабыл алуу. Көпчүлүк ата-энелер мектепке чейинки билим берүүгө жетиштүү маани бербегендиктен, кээ бир балдар мектепке жетиштүү деңгээлде даяр болбой келет. Демек, 12 жылдык билим берүү шартында мектепке чейинки билим берүү программаларын күчөтүү жана ата-энелерди окутуу маанилүү.

Мугалимдер жана тарбиячылар менен болгон иш тажрыйбасынан улам, жаңы окуу программаларын жана методдорун иштеп чыгууда кыйынчылыктар бар экени белгилүү болду. Тарбиячылар жана башталгыч класстын мугалимдери мектепке чейинки жана башталгыч билим берүүнүн үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу үчүн тыгыз кызматташышы керек. Бирок практика көрсөткөндөй, бул байланыш ар дайым жетиштүү деңгээлде болбой, программадагы айрым ажырымдар балдардын мектепке ыңгайлашуусуна терс таасирин тийгизиши байкалат.

Ата-энелер менен иштөө тажрыйбасынан белгилүү болгондой, кээ бир ата-энелер баланы мектепке даярдоо милдетин толугу менен бала бакчага жүктөп коюшат. Бирок 12 жылдык билим берүү системасынын натыйжалуу ишке ашырылышы үчүн ата-энелердин активдүү катышуусу аркылуу боло тургандыгын түшүнө беришпейт. Ошондуктан, ата-энелерди бала тарбиялоого активдүү тартуу жана аларга керектүү кеп-кеңештерди берүү боюнча иш-чараларды күчөтүү керектигин көрөбүз.

Балдардын психологиялык жана социалдык адаптациясына байланыштуу тажрыйбалар көрсөткөндөй, айрым балдар мектепке чейинки билим берүү мекемелерине барбагандыктан, мектепке барганда кыйналып, социалдык көндүмдөрдү өздөштүрүүдө кыйынчылыктарга дуушар болушат. 12 жылдык билим берүү системасына өтүү балдардын мектепке даярдыгын күчөтүүнү талап кылгандыктан, мектепке чейинки билим берүүнү бардык балдар үчүн жеткиликтүү кылуу өтө маанилүү.

Жыйынтыктап айтканда, өздүк тажрыйбадан келип чыккан байкоолор көрсөткөндөй, 12 жылдык билим берүү системасынын ийгиликтүү ишке ашышы үчүн мектепке чейинки билим берүү мекемелеринин мазмунун жакшыртуу, мугалимдердин жана тарбиячылардын өз ара кызматташтыгын күчөтүү, ата-энелерди билим берүү процесстерине тартуу жана балдардын психологиялык адаптациясын колдоо керек.

Батыштагы бала бакчалардын мектепке даярдоо маселелерине кайрылсак, бала бакчалар мектепке даярдоо боюнча өзгөчө көңүл буруп, балдардын акыл-эстик, социалдык, эмоционалдык жана физикалык өнүгүүсүнө негизделген комплекстүү программаларды иштеп чыккандыгын көрүүгө болот. Балдарды мектепке квалификациялуу даярдоо үчүн алар атайын педагогикалык концепцияларды жана методикаларды колдонушат. Мисалы, Финляндия, Швеция жана Германия сыяктуу өлкөлөрдө мектепке чейинки билим берүү балдарга «өлчөмдүү» билим берүү эмес, жашына ылайык социалдык жана психологиялык көндүмдөрдү, ошондой эле креативдүү ой жүгүртүүнү жана өз ара аракеттенүүнү үйрөтүү максатын көздөйт.

1. Балдардын социалдык жана эмоционалдык даярдыгы: Батыш өлкөлөрүндө бала бакчалар балдардын социалдык өз ара аракеттенүү жөндөмдүүлүгүн, эмоцияларын башкарууну жана ийгиликтүү топко иштөөнү үйрөтүүгө басым жасашат. Мектепке чейинки

билим берүү бала бакчадагы оюн, команда менен иштөө жана өзүн-өзү баалоо аркылуу баланын эмоционалдык туруктуулугун өнүктүрүүгө багытталган.

2. Акыл-эстик өнүгүү: Батыштагы бала бакчаларда балдар үчүн интерактивдүү окуу иш-чаралары, логикалык оюндар жана когнитивдик көндүмдөрдү өнүктүрүүчү активдүүлүктөр кенири колдонулат. Математикалык түшүнүктөр, тилдик өнүгүү жана башкалардын негиздери оюн формада киргизилет.

3. Жеке муктаждыктарга ылайык адаптация: Мектепке даярдоо программаларынын көпчүлүгү ар бир баланын индивидуалдуу ыкмаларын жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алып иштелет. Батыш өлкөлөрүндө бул, адатта, баланын жеке психологиялык, эмоционалдык жана интеллектуалдык өзгөчөлүктөрүн жакшы түшүнүү менен ишке ашырылат.

Кыргызстандагы бала бакчаларда көңүл бурушу керек маселелер.

Кыргызстандагы мектепке чейинки билим берүү мекемелери үчүн бир катар негизги маселелерди эске алуу маанилүү. Батыштагы тажрыйбага таянып, төмөнкүлөргө көңүл буруу зарыл:

1. Социалдык жана эмоционалдык даярдык: Кыргызстандын бала бакчаларында балдардын социалдык көндүмдөрү жана эмоцияларын башкаруу жөндөмдүүлүктөрү боюнча жумуштарды күчөтүү зарыл. Балдарга өз-ара байланыш, бири-бирине жардам берүү жана конструктивдүү иштөө көндүмдөрү үйрөтүлүшү керек.

2. Инклюзивдүү билим берүү: Мектепке чейинки билим берүүнү бардык балдар үчүн жеткиликтүү кылуу, ар түрдүү мүмкүнчүлүктөрү бар балдар үчүн теңдикти камсыз кылуу маанилүү. Кыргызстанда мындай иштерди ишке ашыруу үчүн балдардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу жана ийкемдүү программалар иштеп чыгуу талап кылынат.

3. Акыл-эстик өнүгүү жана билим берүү: Балдардын креативдүү ой жүгүртүүсүн, логикалык ойлоону жана тилдик өнүгүүсүн колдоо керек. Бул үчүн бала бакчаларда оюндарды, искусствону, окуу жана жазуу көндүмдөрүн өнүктүрүүчү методикаларды колдонуу зарыл.

4. Педагогикалык кадрларды даярдоо: Бала бакчаларда иштеген педагогдорду үзгүлтүксүз окутуп, аларды заманбап педагогикалык ыкмалар менен тааныштыруу маанилүү. Батыштын тажрыйбасына ылайык,

мугалимдердин балдар менен иштөө боюнча өз алдынча иштөөгө мүмкүндүк берүүчү тренингдер уюштурулуп, билим берүүнүн сапатын жогорулатуу зарыл.

5. Ата-энелер менен кызматташуу: Ата-энелерди бала бакчадагы тарбия жана билим берүү процесстерине тартуу керек. Бул батыштагы тажрыйбага негизделген ишти көбөйтүү менен, ата-энелер балдардын өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир этүүгө мүмкүндүк алышат.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстанда 12 жылдык билим берүүгө өтүү дүйнөлүк алдыңкы тажрыйбаларды эске алуу менен балдарды бала бакчаларда даярдоо боюнча атайын даярдоо программаларды, балдардын жаш өзгөчөлүгүн эске алуу менен окутуу технологияларын иштеп чыгууну, ата-энелердин педагогикалык билимин жогорулатуу сыяктуу комплекстүү иш-аракеттерди талап кыла тургандыгы белгилүү болду.

Кыргызстанда 12 жылдык билим берүү системасына өтүү мектепке чейинки билим берүүгө бир катар олуттуу маселелерди чечүү талабын коюуда. Бул реформа биринчи ирэтте балдарды мектепке даярдоонун мазмунун, жаңы ыкмаларын иштеп чыгууну, педагогикалык кадрлардын квалификациясын жогорулатууну жана билим берүүнүн үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылууну талап кылат [9].

Изилдөөнүн жүрүшүндө белгилүү болгондой, мектепке чейинки билим берүүнүн мазмунун жаңыртуу, тарбиячылар менен башталгыч класстардын мугалимдеринин тыгыз кызматташтыгын камсыз кылуу жана ата-энелерди билим берүү процессине активдүү тартуу зарыл экендигин көрсөтүүдө. Мындан тышкары, материалдык-техникалык базаны чыңдоо жана билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн кеңейтүү маселеси дагы актуалдуу бойдон калууда.

Практикалык байкоолор жана дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, 12 жылдык билим берүү системасынын ийгиликтүү ишке ашырылышы мектепке чейинки билим берүү баскычына жасалган инвестицияга жана өзгөртүүлөргө көз каранды. Ошондуктан, аталган баскычтагы окутуунун сапатын жогорулатуу жалпы билим берүү системасынын натыйжалуулугун арттыруунун негизги фактору болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, мектепке чейинки билим берүү 12 жылдык билим берүү системасына өтүүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана анын ийгиликтүү ишке ашышы балдардын келечектеги окуусуна жана интеллектуалдык өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир этет. Бул багытта илимий негизделген реформаларды жүргүзүү, кадрларды даярдоо жана билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу маанилүү милдет болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, “Кыргыз Республикасында билим берүүнү 2021–2030-жылдарга өнүктүрүү программасы”. – Бишкек, 2021. – Кирүү режими: <https://edu.gov.kg/media/files/3ae0adc0-2c9b-4014-9ee5-af90ce612959.pdf>
2. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги “12 жылдык мектептик билим берүүгө өтүү концепциясы”. – Бишкек, 2024. – Кирүү режими: <https://edu.gov.kg/posts/3614/>
3. Сатыбекова М.А., Асипова Н.А. ж.б. Компетенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды колдонуу менен студенттердин предметтик компетенттүүлүгү // Илим жана билим берүүнүн перспективасы, 2023, № 2(62), с. 351-370. – Кирүү режими: <https://doi.org/10.32744/pse.2023.2.20>
4. “Кут Билим” гезити “12 жылдык мектеп: Ар бир балага сапаттуу билим”. – Бишкек, 2023. – Кирүү режими: <https://kutbilim.kg/news/inner/12-zhyldyk-mektep-ar-bir-balaga-sapattuu-bilim/>
5. ЮНЕСКО. Мектепке чейинки билим берүүнүн сапатын жогорулатуу: Эл аралык тажрыйба жана сунуштар. – Париж, 2021.
6. Heckman J.J. Skill Formation and the Economics of Investing in Disadvantaged Children // Science, 2006, 312(5782), 1900-1902.
7. OECD. Starting Strong: Early Childhood Education and Care // OECD Publishing, 2017.
8. Кыргыз билим берүү академиясы. Кыргызстанда мектепке чейинки билим берүү: абалы, көйгөйлөрү жана өнүгүү перспективалары. – Бишкек, 2022.
9. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, № 3(119), с. 38-45. – Кирүү режими: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=74919223>
10. Сулайманова Р.Т. Средства формирования культурной компетенции и важность учебно-воспитательного процесса в современном медиаобразовании // Вестник КГУ им. И. Арабаева, 2017, № 4, с. 339-342. – Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42981391_77875955.pdf

Рецензент: д.п.н., профессор Мамбеткунов У.Э.

Мааткеримов Н.О.¹, Кайдиева Н.К.², Айдаркул кызы К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Мааткеримов Н.О., Кайдиева Н.К., Айдаркул кызы К.
КНУ имени Ж. Баласагына

Maatkerimov N.O., Kaydieva N.K., Aidarkul kyzy K.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0005-5427-9312, SPIN-код: 7894-0121¹

ORCID: 0000-0002-2110-8454, SPIN-код: 6750-4327²

**БОЛОЧОК БАШТАЛГЫЧ МУГАЛИМИНИН ИЗИЛДӨӨ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН
КАЛЫПТАНДЫРУУ
ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ
УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
DEVELOPING RESEARCH COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY
SCHOOL TEACHERS**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада башталгыч мугалимдин изилдөө компетенттүүлүгүн калыптандыруунун маңызы, аны өнүктүрүүнүн негизги багыттары жана усулдары каралат. Окутуу процессинде компетенттүүлүк мамиле кылуу жана окуучулардын жекече окуу траекториясын түзүүгө жардам берүү анын өз алдынча билим алуусун камсыз кылууга шарт түзөт. Ушуга байланыштуу болочок башталгыч мугалимдерге жаңы билимди, жаңы интеллектуалдык продуктуну түзүүгө, жаңы көйгөйдү чечүү үчүн натыйжалуу изилдөөгө үйрөтүү проблемасы актуалдуу болуп эсептелет.

Аннотация: В статье рассматривается сущность формирования исследовательской компетентности начинающего учителя, основные направления и методы ее развития. Компетентностный подход к процессу обучения и помощь в построении индивидуальных траекторий обучения студентов обеспечат их самостоятельное обучение. В связи с этим актуальна проблема обучения будущих учителей начальных классов созданию новых знаний, новых интеллектуальных продуктов, проведения эффективных исследований в данном направлении.

Abstract: The article examines the essence of the formation of research competence of a beginning teacher, the main directions and methods of its development. A competency-based approach to the learning process and assistance in building individual learning trajectories for students will ensure their independent learning. In this regard, the problem of teaching future primary school teachers to create new knowledge, new intellectual products, and conduct effective research to solve new problems is relevant.

Негизги сөздөр: болочок мугалим; билим берүү; компетенттүү; изилдөө; калыптандыруу.

Ключевые слова: будущий учитель; образование; компетентность; исследование; формирование.

Keywords: future teacher; education; competence; research; formation.

Киришүү. Башталгыч мектеп мугалими билим берүү процессинде өзүнүн педагогикалык ишмердүүлүгүн илимий негизде жүргүзүүгө тийиш. Азыркы мезгилде билим берүү системасы инновациялык ыкмаларды талап кылгандыктан, болочок мугалимдердин изилдөө компетенттүүлүгүн калыптандыруу чоң мааниге ээ. Мектепте билим алуунун башталышы балага жашоодо жаңы позицияны ээлеп, социалдык маанидеги билим берүү ишмердүүлүгүнө өтүүгө мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда кенже мектеп курагындагы балдардын көпчүлүгүндө ийгиликтүү социалдык адаптацияга көмөктөшүүчү маанилүү социалдык

сапаттарды калыптандыруу үчүн өбөлгөлөр түзүлөт [4].

Изилдөө компетенттүүлүгү мугалимдин кесиптик өсүшүнө өбөлгө түзүп, окуучуларга заманбап билим берүүнү камсыз кылат. Жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик стандартында бүтүрүүчүнүн универсалдык жана кесиптик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу талабы коюлган. Компетенттүүлүктүн маңызын, ролун изилдөөгө чет элдик жана ата-мекендик окумуштуулар Т.А. Абдрахманов, Н.А. Асипова, И.Б. Бекбоев, В. Байденко, Е.Ф. Зеер, И.А. Зимняя, Н.К. Дюшеева, С.К. Калдыбаев, О.Е. Лебедев, В.А. Хуторской ж.б. татыктуу

салым кошушкан. Студенттердин компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу алардан тиешелүү актуалдуу материалдарды издөөнү, изилдөөчүлүк менен иш-аракеттерди жүргүзүүнү талап кылат. Булар, ошол эле учурда студенттердин изилдөөчүлүк билгичтиктерин калыптандыруунун негизин түзүшөт [5].

Изилдөөчүлүк компетенттүүлүк «иш-аракет», «изилдөө», «изилдөө иш-аракети» категорияларында көрүнөт, бул түшүнүктөрдү эске алуу максатка ылайыктуу. Изилдөө – илимий билимдин методдору аркылуу педагогикалык процессти уюштурууга чыгармачылык процессти таануу катары аныкталат [2].

Изилдөөчүлүк компетенттүүлүк болчок мугалимдерди изденүүчүлүккө, коюлган проблеманы чечүүдө тиешелүү маалыматтарды издеп табууга, аларды сын көз караш менен иргеп алууга, аларды жалпылаштырып, системалаштыруунун негизинде жаңы билимдерди таап, иштеп чыгууга көнүктүрөт. Мындан тышкары изилдөө компетенттүүлүгү – бул мугалимдин изилдөө жүргүзүү, маалыматты талдоо жана аны практикага колдонуу жөндөмдүүлүгү. Бул жөндөмдөр мугалимге сабакты сапаттуу уюштурууга, окутуунун натыйжалуу ыкмаларын колдонууга жана билим берүүнүн деңгээлин жогорулатууга жардам берет [7].

Изилдөө компетенттүүлүгү болчок башталгыч мугалимдин билим берүү процессинде илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү, маалыматты талдоо жана натыйжаларды практикага киргизүү жөндөмүн камтыйт. Бул компетенттүүлүк төмөнкү компоненттерден турат:

- **Теориялык билим.** Изилдөө методологиясын билүү жана аны педагогикалык ишмердүүлүктө колдонуу.

- **Методикалык жөндөмдүүлүк.** Изилдөө жүргүзүү ыкмаларын колдонуу.

- **Аналитикалык жөндөм.** Изилдөө жыйынтыктарын талдоо жана жыйынтык чыгаруу.

- **Ишмердүүлүк компетенттүүлүгү.** Изилдөөнүн натыйжаларын билим берүү процессинде колдоно билүү.

Башталгыч мугалимдин изилдөө жөндөмүн өнүктүрүү бир нече багытта жүргүзүлүшү мүмкүн:

1. Жогорку окуу жайында сапаттуу билим берүү. Мында педагогикалык илимдер боюнча негизги билимдерди тереңдетүү жана изилдөө методологиясы боюнча курстарды киргизүү кирет. Мисалы: Окуу

программаларга "Илимий изилдөө методдору" сабагын киргизүү жана студенттерди практикалык изилдөөлөргө тартуу керек. Бул студенттердин аналитикалык ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүп, практикалык изилдөөлөргө тартылуусуна өбөлгө түзөт. Мындай предмет студенттерге төмөнкүдөй пайда алып келет: Изилдөө маданиятын калыптандыруу – студенттер теорияны практика менен айкалыштырып, эмпирикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө үйрөнүшөт; Критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү – талдоо, гипотезаларды коюу жана далилдөө жөндөмү жогорулайт [6].

2. Практикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү. Окуу процессинде эксперименттерди уюштуруу жана сабак учурунда илимий изилдөө элементтерин колдонуу. Студенттерди изилдөө иштерине активдүү тартуу. Мисалы: Мугалим окуучулардын математика боюнча жетишкендиктерин ар кандай окутуу ыкмаларын колдонуп салыштыруу аркылуу изилдей алат.

3. Мугалимдер үчүн усулдук семинарлар жана тренингдер. Илимий-изилдөө ыкмаларын үйрөтүү жана изилдөөлөрдү жүргүзүү боюнча практикалык иш-чаралар. Санариптик куралдар менен иштөөнү үйрөтүү. Мисалы: Мектептерде "Окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү" темасында семинарларды өткөрүү.

4. Мугалимдин өз алдынча өнүгүүсү жана илимий иштерге катышуусу. Конференцияларга жана семинарларга катышуу жана илимий макалаларды жазуу жана жарыялоо. Курстук жана дипломдук иштер аркылуу изилдөө жүргүзүү көндүмдөрүн бекемдөө. Мисалы: Болчок башталгыч мугалимдер үчүн "Жылдын мыкты изилдөөчү мугалими" сынагын уюштуруу.

5. **Изилдөө маданиятын өркүндөтүү.** Болчок мугалимдерге илимий-изилдөө иштеринин маанисин түшүндүрүү жана маалымат чогултуу, аны талдоо жана жыйынтык чыгаруу көндүмдөрүн калыптандыруу.

Студенттерге «Башталгыч класстардын окуучуларынын окууга кызыгуусун арттыруунун методдору» темасында изилдөө жүргүзүү тапшырылат. Бул процессте алар төмөнкү этаптарды аткарышат [3]:

- проблеманы аныктоо;
- маалымат чогултуу (сурамжылоо, интервью, байкоо);
- алынган маалыматты талдоо;

- натыйжаларды иштеп чыгуу жана сунуштарды берүү;
- изилдөө жыйынтыктарын практикада колдонуу.

Болочок мугалим үйрөтүү, окутуу, түшүндүрүү, кабарлоо, далилдөө жана башка ушул сыяктуу кесиптик компетенцияларга ээ болушу керек. Бүгүн компетенттүү педагог болуу үчүн сабактын темасына жана мазмунуна гана көңүл бурбастан, окуучулардын даярдыгына жана курактык деңгээлдерине карап иш алып баруу керек. Андан тышкары сабакты өтүүдө жана

уюштурууда окутуу технологияларынын бардык арсеналын билүү жана практикалык ишмердүүлүктө колдоно билүү компетенттүү мамиленин негизги көрсөткүчү болот.

Жыйынтык. Башталгыч мугалимдин изилдөө компетенттүүлүгүн калыптандыруу билим берүү сапатын жакшыртууда маанилүү роль ойнойт. Мугалимдердин изилдөө жөндөмдөрүн өнүктүрүү аркылуу алардын кесиптик чеберчилиги жогорулап, билим берүү процессинин натыйжалуулугу артат. Ошондуктан, бул багыттагы иштерди системалуу жана үзгүлтүксүз жүргүзүү зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Абдрахманов Т.А., Ногаев М.А. Компетентный подход в современном образовании. – Бишкек, 2011. – 114 с.
2. Дахин А.Н. Педагогика компетентности // Школьные технологии, 2012, №6, с. 67-78.
3. Калдыбаев С.К. Основы научных исследований / С.К. Калдыбаев, Г.Ж. Мунайпасова, Б.М. Биймурсаева. – Бишкек, 2011, 88 с.
4. Кабылова С.А., Кайдиева Н.К., Таалайбекова Ч.Т. Кенже мектеп окуучулардын маалыматтык-коммуникациялык компетенцияларын калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү. Ж. Баласагын ат. КУУнун Жарчысы, 2023, № 2(114), с. 99-103. ISSN 1694-8033 <https://elibrary.ru/item.asp?id=54125239>
5. Кабылова С.А. Информатиканы окутуунун теориясы жана методикасы курсун окутууда студенттердин изилдөөчүлүк компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун технологиясы: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – Бишкек, 2024.
6. Леонтович А.В. Исследовательская деятельность – стержень работы школы // Лицейское и гимназическое образование, 2001, № 6, 14-16-бб.
7. Рассказова Ж.В. Исследовательская компетентность школьников: сущность и структура // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: Сб. ст. по матер. XV междунар. науч.-практ. конф. Ч. I. – Новосибирск: СибАК, 2012.

Рецензент: к.п.н., доцент Аликова А.М.

УДК 373.31
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-166-169

Мадумарова М. К¹., Юсупова А.М².
Ош мамлекеттик университети¹
Ж. Баласагын атындагы КУУ²
Мадумарова М. К., Юсупова А.М.
Ошский государственный университет
КНУ имени Ж. Баласагына
Madumarova M.K., Yusupova A.M.
Osh State University
KNU J. Balasagyn

БАШТАЛГЫЧ КЛАСС ОКУУЧУЛАРЫНЫН КЕБИН ӨРКҮНДӨТҮҮ ЖОЛДОРУ СПОСОБЫ УЛУЧШЕНИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ WAYS TO IMPROVE THE SPEECH OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

Кыскача мүнөздөмө: Макала башталгыч класстарда балдардын кебин өркүндөтүүгө багытталган билим берүү методдору талкуулоого арналган. Башталгыч класстарда биринчи пайдубалы коюлуп, мотивациялык чөйрө калыптанат, акыл-эстүү жөндөмдөр өнүгөт жана ал келечектеги инсандык өсүшкө таасир этет. Мына ушул себептен, башталгыч билим берүү методдору

жана окутуу каражаттары балдардын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталышы керек. Окуучулардын сөз байлыгын жана сүйлөө жөндөмдөрүн өнүктүрүү үчүн эне тилин окутуунун маанилүүлү. Текстте, сөз айкаштарын жана сүйлөмдөрдү өнүктүрүү үчүн колдонулган рецептивдүү, репродуктивдүү жана продуктивдүү методдор боюнча практикалык тапшырмалар сунушталат. Башталгыч класстын окуучулары үчүн бул методдор окуу процессинде билимди тереңирээк жана натыйжалуу өздөштүрүүгө, ошондой эле алардын ой жүгүртүүсүн жана чыгармачылыгын өркүндөтүүгө жардам берет. Мектептерде эне тилин үйрөнүү, текстти түшүнүү жана өз алдынча мазмун түзүү көндүмдөрүн калыптандыруу – бул балдардын кийинки билим алуусуна негиз түзүп, аларды келечектеги билимге даярдайт.

Аннотация: Статья посвящена обсуждению педагогических методов, направленных на совершенствование речи детей начальных классов. В начальных классах закладываются первые основы, формируется мотивационная среда, развиваются интеллектуальные способности, что влияет на дальнейший личностный рост. По этой причине методы и средства обучения в начальной школе должны быть направлены на развитие речевых навыков детей. Важность обучения родному языку для развития словарного запаса и навыков говорения учащихся. Предлагаются практические упражнения по рецептивным, репродуктивным и продуктивным методам построения текста, фраз и предложений. Учащимся начальной школы эти методы помогают глубже и эффективнее усваивать материал в процессе обучения, а также развивать мышление и творческие способности. В школах изучение родного языка, понимание текста и развитие навыков самостоятельного создания контента закладывают основу для последующего образования детей и готовят их к будущему обучению.

Abstract: The article is devoted to discussing educational methods aimed at improving children's speech in primary grades. In primary grades, the first foundation is laid, a motivational environment is formed, intellectual abilities are developed, and this affects the future personal growth. For this reason, primary educational methods and teaching aids should be aimed at developing children's speech skills. The importance of teaching the mother tongue for the development of students' vocabulary and speech skills. Practical tasks are offered on receptive, reproductive and productive methods used in the text to develop phrases and sentences. For primary school students, these methods help to more deeply and effectively assimilate knowledge in the learning process, as well as to improve their thinking and creativity. Learning the mother tongue in schools, developing the skills of understanding the text and creating independent content - this is the basis for children's further education, preparing them for future education.

Негизги сөздөр: башталгыч класстар; кеп; сүйлөө жөндөмү; билим берүү тармагы; сөз байлыгы; методика; коммуникативдик функция; түшүнүү; рецептивдүү методдор; репродуктивдүү методдор; продуктивдүү методдор.

Ключевые слова: начальные классы; речь; речевые навыки; образовательная сфера словарный запас; методика; коммуникативная функция; понимание; рецептивные методы; репродуктивные методы; продуктивные методы.

Keywords: primary grades; speech; speaking skills; educational field; vocabulary; methodology; communicative function; comprehension; receptive methods; reproductive methods; productive methods.

Азыркы учурда билим берүү тармагы башталгыч класстагы окуучулардын кебин өркүндөтүүдө бир катар кыйынчылыктарга туш болуп жатат. Башталгыч класстарда балдар билим алуу процесстеринин негизин түзүшөт, ошондуктан бул курактагы окуучулардын сүйлөө жөндөмүн жакшыртууга өзгөчө көңүл бөлүү абзел. Себеби бул көндүмдөрдү жөнгө салбаса, балдар программаны андан ары түшүнүүдө кыйынчылыкка дуушар болушу мүмкүн.

Башталгыч билим берүү мезгили – бул баланын жашоосундагы өтө маанилүү жана сезимтал кезең. Бул мезгилде билимдин биринчи пайдубалы коюлуп, мотивациялык чөйрө калыптанат, акыл-эстүү жөндөмдөр өнүгөт жана ал келечектеги инсандык өсүшкө

таасир этет. Мына ушул себептен, башталгыч билим берүү методдору жана окутуу каражаттары балдардын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталышы керек.

Кепти өнүктүрүү маселеси салттуу түрдө эне тилин окутуунун теориясында жана практикада негизги маселелердин бири катары каралган. Бул тармак ар дайым педагогика, психология жана филология сыяктуу бир канча илимдердин чордонунда болуп келген. Учурда кепти өнүктүрүүгө арналган көптөгөн илимий изилдөөлөр бар. Кыргыз тилин окутуунун методикасында сүйлөө жөндөмүнө көңүл буруу биринчи этаптарда эле башталган. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун алгачкы негиздери И. Арабаев, К. Тыныстанов жана С. Нааматов тарабынан

коюлуп, кийинчерээк Э. Бердибаев, С. Турусбеков, К. Сартбаев, Б. Рысбекова сыяктуу окумуштуулар тарабынан өнүктүрүлгөн. Окуучулардын кебин өркүндөтүү С. Нааматовдун методикасында да белгиленген. Окумуштуу сөз айкаштарын жана байланыштуу сүйлөмдөрдү өнүктүрүүнүн жолдорун караган. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда грамматикалык материалдар менен гана чектелбей, тилдин практикалык колдонулушуна да көңүл бурулушу зарыл.

Учурда мектептерде окуучулардын сүйлөө жөндөмдөрүн ар тараптуу үйрөтүүгө жана активдүү сөз байлыгын жакшыртууга басым жасалууда. Мектептин негизги милдеттеринин бири – бул балдардын ой жүгүртүүсүн, билимин жана анын негизинде ар кандай тапшырмаларды чечүү жөндөмүн өнүктүрүү. Ошондуктан башталгыч класстарда окуучулардын кебин өркүндөтүү өтө маанилүү маселелердин бири болуп саналат, жана бул ишти өздөштүрүү аларга сөздүн так айтылышын, анын туура колдонулушун үйрөтүү аркылуу таанып-билүү процессинин негизин түзөт.

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 1-4-класстары үчүн "Кыргыз тили жана адабий окуу" предметинин стандарты (2022) [1], ошондой эле башталгыч класстар үчүн Кыргыз тили жана адабий окуу программасы (2022) менен кыргыз тили жана адабий окуу предметтерин сүйлөмдөрдү өркүндөтүү аркылуу окутуу боюнча окутуу ченемдери иштелип чыккан [2]. Аталган чен-өлчөмдөргө таянып, кыргыз тили жана адабий окуу сабактарын окутууда башталгыч класстардын окуучуларынын функционалдык сабаттуулугун, коммуникациялык жана окурмандык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталып келет. Алдыбызда окуучулардын сабаттуулугун, ой жүгүртүүсүн, интеллектуалдык жана чыгармачылык жөндөмдөрүн өркүндөтүүгө чоң жоопкерчилик турат.

Текстти талдоо, структуралаштыруу, кайра иштеп чыгуу, окуунун ылдамдыгын арттыруу сыяктуу талаптар башталгыч класстарда окуу жана түшүнүү көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган жагын карап чыгуу талап кылат [6]. Анткени окуучулар эне тилин үйрөнүү жана текстти окуп, түшүнүүсүн калыптандыруу башка сабактарды да үйрөтүүнүн натыйжалуулугун камсыз кылат.

Кептин эң маанилүү функцияларынын бири – коммуникативдик функция. Башталгыч класстын окуучуларынын кебин өнүктүрүү

үчүн атайын түрдүү көнүгүүлөр жана тапшырмалар берилет. Окуучуларынын кебин өнүктүрүүдө түрдүү методдорду колдонуп жүрүшөт. Окуучулардын кепти өнүктүрүү процессинде **рецептивдүү, репродуктивдүү, жана продуктивдүү методдор** өз ара тыгыз байланышта жана өзгөчө мааниге ээ. Ар бир метод кепти өнүктүрүүнүн өз алдынча милдеттерин аткарып, окуучулардын тилди өздөштүрүү деңгээлин жогорулатууга багытталган.

Рецептивдүү методдор окуучуларга текстти кабыл алуу, түшүнүү жана эсте сактоо жөндөмдөрүн өркүндөтүүгө жардам берет. Бул методдор аркылуу окуучулар тилди үйрөнүүнүн негизи болгон сөз байлыгын топтойт жана кеп үлгүлөрүн өздөштүрөт. Алардын сөздөрдү жана тексттерди туура кабыл алуу көндүмдөрү калыптанат.

Репродуктивдүү методдор окуучулардын практикалык кептик көндүмдөрүн өнүктүрөт. Бул методдор текстти кайра түзүү, кайталоо жана сүйлөмдөрдү грамматикалык жактан туура куруу аркылуу кепти иш жүзүндө колдонууга үйрөтөт. Бул методдордун өзгөчөлүгү – берилген маалыматтардын негизинде иш-аракет кылууга багытталгандыгы.

Продуктивдүү методдор чыгармачылыкка жана изилдөө иштерине басым жасап, окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүп, мазмундуу тексттерди түзүүгө багыттайт [5]. Бул методдор аркылуу окуучулар ойлоп табуу, текст түзүү жана мазмунду талдоо жөндөмдөрүн өнүктүрөт. Ошондой эле, продуктивдүү методдор балдардын чыгармачылыгын жана кептик көз карашын активдештирүүгө шарт түзөт.

Төмөндө аталган методдор боюнча практикалык тапшырмаларды сунуштайбыз. Бул тапшырмалар башталгыч класстын окуучуларына ылайыкташтырылган жана кепти өнүктүрүү максатын көздөйт.

1. **Рецептивдүү методдор** боюнча тапшырмалар.

Максат: Окуучулар текстти угуу, окуу жана кабыл алуу аркылуу кеп жөнүндө маалыматтарды түшүнүүгө үйрөнүшөт.

1-тапшырма: Текстти түшүнүү

Берилген текстти окунуз (мисалы, "Булбул" жомогу). Андан соң, төмөнкү суроолорго жооп бериңиз:

1. Булбул хандын сарайында эмне үчүн капаланды?

2. Хан булбулду эркиндикке коё бергенден кийин эмне болду?

2-тапшырма: Эреже менен окуу

Берилген грамматикалык эреже менен таанышыңыз: Сүйлөмдөрдө так убакытты танда Андан кийин ушул эрежени колдонуп, төмөнкү сүйлөмдөрдү толтурунуз:

1. Мен кечинде _____ окуйм.

2. Алар эртең менен _____

барышат.

3-тапшырма: Жаттоо

- "Жигит элин сагынат, булбул ырын сагынат" макалын жаттап, досторуңарга түшүндүрүп бериңиз.

2. Репродуктивдүү методдор боюнча тапшырмалар

Максат: Окуучулар кепти практика жүзүндө калыптандырып, текст жана сүйлөм түзүү көндүмдөрүн өркүндөтүшөт.

1-тапшырма: Сүйлөмдөрдү түзүү

Биз. Төмөнкү сөздөрдү колдонуп, үч кыска сүйлөм түзүңүз:

1. Мекен

2. Булбул

3. Эркиндик

2-тапшырма: Текстти кайра айтып берүү.

"Булбул" жомогун кыскача кайра айтып бериңиз. Бирок сиз текстти өз сөздөрүңүз менен өзгөртүп айтып көрүңүз. Мисалы:

- Жомоктун мазмунун өзүнчө башталыш жана аяктоо менен толуктаңыз.

3-тапшырма: Бузулган сүйлөмдөрдү оңдоо.

Берилген сүйлөмдөрдү туура формасына келтириңиз:

1. Хан алтындан сайрап турган булбулга үй салдырды.

2. Өзүнүн көз жашы мекенин көзүнөн булбулдун агып сагынды.

3. Продуктивдүү методдор боюнча тапшырмалар

Максат: Окуучулар чыгармачылыкка, текстти түзүүгө жана мазмунду өз алдынча иштеп чыгууга үйрөнүшөт.

1-тапшырма: Текст түзүү.

"Менин сүйүктүү жерим" деген темада кыска текст жазыңыз. Текстте төмөнкү суроолорго жооп бериңиз:

1. Сиздин сүйүктүү жериңиз кайда жайгашкан?

2. Ал жердин өзгөчөлүгү эмнеде?

3. Ал жакка барган сайын сиз эмнени сезесиз?

1-тапшырма: Жомок ойлоп табуу.

- "Эркиндикти издеген кичинекей куш" деген темада жомок түзүңүз. Жомоктун башталышын, негизги окуясын жана аяктоосун ойлоп жазыңыз.

2. Каармандарыңыздын аттарын жана мүнөздөрүн сүрөттөп бериңиз.

3-тапшырма. Теманы талдоо.

Берилген тексттен (мисалы, "Булбул" жомогу) төмөнкүлөрдү аныктап жазыңыз:

1. Тексттин негизги темасы жана идеясы.

2. Хандын жана булбулдун мүнөздөрү.

3. Өз оюңуз боюнча тексттен кандай сабак алдыңыз?

Бул тапшырмалар окуучулардын кабыл алуу, кайталоо жана чыгармачылык жөндөмдөрүн өркүндөтүүгө багытталган. Ар бир тапшырма ар башка деңгээлдеги жөндөмдөрдү иштеп чыгууга шарт түзөт.

Кепти өнүктүрүүдө үч негизги методдун ар бири маанилүү ролду ойнойт жана бири-бирин толуктап турат. Окуучуларга кепти кабыл алуу, кайра калыптандыруу жана өз алдынча текст түзүү мүмкүнчүлүктөрүн берүү аркылуу гана тилди терең өздөштүрүүгө жетишүүгө болот. Мугалимдер бул методдорду окуучулардын деңгээлине жараша натыйжалуу айкалыштырып, ар бир балага кептин күчтүү жана ар тараптуу куралы катары калыптанышына жардам берүүсү зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Бекбоев И.Б., Алимбеко А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. – Бишкек, 2012, 25-б.

2. Рысбаев С. Окуучунун сүйлөө ишмердиги (теориялык жана практикалык маселелер). Мектеп мугалимдери жана жогорку окуу жайынын окутуучулары үчүн. – Бишкек, 2013, 50-б.

3. Кыргыз Республикасынын окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү уюмдарынын 1-4-класстары үчүн "Кыргыз тили жана адабий окуу" предметтик стандарты, 2022, 3-б.

4. Башталгыч класстардын программасы. Кыргыз тили жана адабий окуу. – Бишкек, 2022, 4-б.

5. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Вестник КНУ, 2024, № 3(119), с. 38-45.

6. Юсупова А.М. Самостоятельная работа на уроке как форма развития самостоятельности учащихся // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114).

Рецензент: д.пед.н., профессор Добаев К.Д.

Мирзалим кызы Г., Асаналиева Ч.Н., Таалайбек кызы У.
Ж. Баласагына атындагы КУУ,
И. Арабаев атындагы КМУ

Мирзалим кызы Г., Асаналиева Ч.Н., Таалайбек кызы У.
КНУ имени Ж. Баласагына,
КГУ имени И. Арабаева

Mirzalim kzy G., Asanalieva C.N., Taalai kzy U.
KNU J. Balasagyn,
KSU named after I. Arabaev

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮНҮ САНАРИПТЕШТИРҮҮ:
ПРОБЛЕМАЛАР ЖАНА КЕЛЕЧЕКТЕР
ЦИФРОВИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
DIGITALISATION OF EDUCATION: PROBLEMS AND PROSPECTS
IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргыз Республикасында билим берүү системасын санариптештирүүнүн көйгөйлөрү жана келечеги каралат. Кыргызстан, Россия жана Сингапурдагы санариптик билим берүү процессинин салыштырмалуу анализи жүргүзүлөт. Негизги көйгөйлөр жана өнүгүү жолдору сунушталат.

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы и перспективы цифровизации системы образования в Кыргызской Республике. Обсуждается мировой опыт цифрового образования, а также проводится сравнительный анализ цифровизации образования в Кыргызстане, России и Сингапуре. Выделяются основные вызовы и предлагаются рекомендации для дальнейшего развития цифрового обучения.

Abstract: The article examines the problems and prospects of digitalization in the education system of the Kyrgyz Republic. It discusses global experience and provides a comparative analysis of digital education in Kyrgyzstan, Russia, and Singapore. The main challenges are highlighted, along with recommendations for future development.

Негизги сөздөр: санариптештирүү; билим берүү; технологиялар; Кыргызстан; Россия; Сингапур; дүйнөлүк тажрыйба.

Ключевые слова: цифровизация; образование; технологии; Кыргызстан; Россия; Сингапур; дистанционное обучение; мировой опыт.

Keywords: digitalization; education; technology; Kyrgyzstan; Russia; Singapore; distance learning; global experience.

Introduction.

At the beginning of this article I would like to outline my position on the situation in education. At the present stage of development of sciences, including human and social sciences, production technologies, culture (intellectual, technological, social, spiritual, informational) and education itself, there is a need for transition to a practice-oriented type of lifelong learning based on the fundamental content of sciences and inexhaustible possibilities of a human being as a subject of general and professional development, including through the use of huge opportunities of digital learning tools. A human being is an integral unity of spirit (basic social and personal values and principles), soul (all mental processes) and body, which realises the goals and fulfils the

programmes set by the previous two ‘instances’. The psyche, in turn, is the unity of biological and social, consciousness and unconsciousness, intellectual and emotional, rational and irrational. Digital learning takes from this very poorly known incredible wealth only its intellectual component, which indirectly influences some other components of this unity. Digitalisation shapes individual learning environments, which can include Internet platforms that allow the learner to individually manage learning content and personally create a kind of virtual desk. Digitalisation in education makes it possible to enrich real-life learning situations with digital data. For example, students can develop the skills of determining the place of origin or content of any thing, document, just by photographing its

QR code. The formats of learning by means of digital games, which are beginning to be used in professional education, have a positive significance for the formation of significant qualities of the personality of a modern professional. Game simulations allow to reproduce real life situations at the training sessions according to the profile of training. Of course, digital technologies introduced in the educational process allow to develop skills of effective information search and processing, new forms of 'remote' communication, visualisation of things and processes being studied or researched. The realities of the modern educational process are such that the main feature of education is its globality due to the integration processes taking place in the world and the interaction of states in different areas of society. Thus, education is gradually moving from national priorities of developed countries to global priorities. The introduction of technology in various spheres of society is always accompanied by changes, as the new and the old (traditional) collide. Thus, innovation should be seen as a process of 'creative destruction' and creation at the same time. In this regard, technological advances and developments inevitably entail various kinds of conflicts and problems. In recent years, the digitalisation of education has become a key objective for many countries around the world. The use of digital technologies allows to increase access to educational resources, make the learning process more interactive and adaptive [1]. In the Kyrgyz Republic, the process of digitalisation has started relatively recently, but certain successes have already been achieved, such as the introduction of online platforms and distance learning [2]. However, for a full-fledged transition to digital education, it is necessary to take into account the world experience and adapt it to national peculiarities.

Russia and Singapore – countries with different approaches to digitalisation of education – were chosen for comparison. Russia emphasises the creation of a unified educational platform and ensuring equal access to digital resources in all regions of the country [3]. Singapore, on the contrary, focuses on personalised learning and integration of artificial intelligence into educational processes [4].

Comparative analysis of the digitalisation of education

1. Kyrgyz Republic. The main efforts are focused on building infrastructure and training teachers. However, insufficient funding and the digital divide between urban and rural schools remain key challenges [5]. 2. Russia is actively

developing national projects in the field of digital education. Much attention is paid to cybersecurity and the creation of digital educational platforms such as My School and Russian Electronic School [6]. 3. Singapore. Singapore is considered a world leader in the digitalisation of education. The use of artificial intelligence and data analysis technologies makes it possible to create individual educational trajectories for each student [7]. The state actively invests in innovation and development of digital skills among schoolchildren. Despite significant successes, the process of digitalisation of education faces a number of complex challenges:

- Digital Inequality – There is a gap in access to digital technologies between urban and rural regions. Schools in remote areas often lack the necessary infrastructure and access to high-speed internet [1].
- Low digital literacy among educators – Many teachers do not have sufficient skills to use digital tools in the educational process, which reduces the effectiveness of learning [2].
- Cyber threats and data protection – The adoption of digital technologies requires increased security measures to protect students' personal data and prevent cyber-attacks [3].
- Financial constraints – With limited budgets, many schools are unable to implement modern technology and update their technology base [4].

Technological innovations can lower the threshold of receptivity and sensitivity to another person and, as a consequence, form the spiritual emptiness of people. Modern learners often do not show signs of socially approved behaviour and do not strive for it. They develop social egoism – the absolutisation of the personal 'I', the desire to stand out, attract attention and make an impression. Science is creating ever new means of satisfying people's needs and making their lives as comfortable as possible. Under such conditions, education becomes more and more disadvantaged and is replaced by scientific and technological progress as a value in itself. At the same time, this progress cannot replace the process of education. Digitalisation provokes the development of such negative processes in education. Perspectives on the digitalisation of education. Despite the challenges, digitalisation offers many opportunities to improve the quality of education:

- Accessibility of education for all – Online courses and distance platforms allow education even in remote areas [5].
- Individualisation of learning – Digital technologies allow educational programmes to be

tailored to the needs of each student, making the process more efficient [6].

- Use of Artificial Intelligence (AI) – AI systems can assist learners in real time, suggest supplementary materials and analyse learning progress [7].

- International co-operation and experience sharing – Kyrgyzstan can benefit from the successful experiences of other countries such as Russia and Singapore to accelerate the adoption of digital technologies [8].

Conclusion

Digitalisation of education is not just a trend, but a necessity dictated by time. The success of this process in the Kyrgyz Republic depends on a comprehensive approach to problem solving and adaptation of global experience to local conditions. Thus, our study has made an attempt to objectively analyse the digitalisation of education, and allowed us to identify a number of problems and prospects for the development of digitalisation in the domestic education system. Among the arguments 'for' the digital revolution we will highlight the cardinal change in the labour market, the emergence of new competencies, improved cooperation, increased responsibility of citizens, their ability to make independent decisions; transformation of educational processes, increased role of the student in information search and problem solving, development of communicative abilities and creative potential; economic efficiency, the absence of time and geographical boundaries, the possibility of individualisation, optimisation of the teacher's work. However, on closer examination, these arguments can be interpreted less unambiguously. The risks of digitalisation for society lie in the dehumanisation of educational, and subsequently all other social relations, the possible deepening of the crisis of people's intellectual culture and their ability to create, the growth of pragmatism and individualism based on

the values of personal comfort and selfish consumption. The immediate prospects for the development of digitalisation in the national education system include three defining directions: firstly, equipping educational institutions with quality software, Secondly, it is the introduction of information (distance) technologies, involving mediated interaction between students and teachers; and thirdly, online learning (e-learning), which allows for the organisation of educational activities and online interaction between students and teachers. Undoubtedly, the development of digitalisation will change the requirements for learners and trainees and stimulate the formation of new organisational educational structures. The deployment of digital educational formats also implies complex changes in the architecture of education and inevitable changes in the usual forms and methods of education. From all this we can conclude that modernisation of domestic higher education is inevitable, it is in step with the times, but it is necessary to take into account the risks of innovation and not to abandon the traditional educational technologies that have proven their effectiveness. Comparative analysis has shown that each of the countries considered has its own unique approach to digitalisation of education. The Kyrgyz Republic is at an early stage of this process, and the experience of Russia and Singapore can be useful in formulating a national development strategy. For the successful implementation of digital technologies in Kyrgyzstan, it is necessary to address the issues of infrastructure, training and financing [7].

If properly implemented, digitalisation of education can increase accessibility and quality of education, prepare students for the challenges of the modern world and reduce the digital divide. Special attention should be paid to teacher training and the development of local digital platforms adapted to the needs of Kyrgyz schools.

References

1. Концепция цифровой трансформации КР на 2024-2028 годы: Приложение к Указу Президента КР от 5 апреля 2024 года № 90, с. 7-9.
2. Farrell A., Kagan S.L., Tisdall E.K.M. Early childhood research: An expanding field. – Los Angeles, USA: SAGE, 2015, pp. 1-12.
3. Zolnowski A., and Warg M. Conceptualizing resource orchestration – The role of service platforms in facilitating service systems // Hawaii International Conference on System Sciences. – Waikoloa Beach, HI, 2018, pp. 1036-1045.
4. Brown A. Digital Transformation in Education. – New York: Tech World, 2023; O'Reilly K. Building Digital Infrastructure for Education. – Dublin: Tech Edu, 2024.
5. Lee H. Personalized Learning in Finland and Singapore // The Journal of Strategic Information Systems. – Helsinki: EdTech, 2023, № 28(2), pp. 118-144.
6. GSC Advanced Research and Reviews, 2024, № 18(02), pp. 261-271; Lee H. Personalized Learning in Singapore. – Singapore: EdTech, 2023.

7. UNESCO. Global Report on Digital Education. Paris: UNESCO Publishing, 2024.
8. Tilson D., Lyytinen K., and Sørensen C. Research commentary – Digital infrastructures: The missing IS research agenda // Information Systems Research (21:4), 2010, pp. 748-759.
9. Horst H.A. New Media Technologies in Everyday Life / Miller D. (eds.). Digital Anthropology. – London: Berg, 2012, pp. 61-79. – URL: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2024/11BA3-2024>

Рецензент: к.филол.н., доцент Давлеталиева Н.К.

УДК 37:371.3

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-173-176

Мирзалим кызы Г., Чортекова М.Т., Исабай кызы А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

И. Арабаев атындагы КМУ

Мирзалим кызы Г., Чортекова М.Т., Исабай кызы А.

КНУ имени Ж. Баласагына

КГУ имени И. Арабаева

Mirzalim kyzy G., Chortekova M.T., Isabai kyzy A.

KNU J. Balasagyn

KSU named after I. Arabaev

**ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУДА МААЛЫМАТ-КОММУНИКАЦИЯЛЫК
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ АРКЫЛУУ СТУДЕНТТЕРДИН САНАРИПТИК ОКУУ
КӨНДҮМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ
ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ ПРИ
ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИКТ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ
FORMING DIGITAL SKILLS IN STUDENTS THROUGH THE USE OF ICT IN FOREIGN
LANGUAGE TEACHING**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада студенттер чет тилдерин үйрөнүүдө маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) колдонуу аркылуу санариптик көндүмдөрдү калыптандыруу маселелери каралат. МКТны билим берүү процессине интеграциялоо боюнча ыкмалар, билим берүү сапатына жана студенттердин санариптик компетенциясын калыптандыруудагы таасири талданат. Чет тилдерин үйрөнүүдө көндүмдөрдү жакшыртууга жардам берүүчү эффективдүү билим берүү платформаларынын жана онлайн-ресурстардын мисалдары келтирилет. Студенттердин санариптик сабаттуулугун калыптандыруунун маанилүүлүгү, алардын санарип дүйнөсүнө адаптациясы жана келечектеги кесиптик жашоосу үчүн маанилүү экендиги көрсөтүлөт.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы формирования цифровых навыков у студентов при обучении иностранным языкам с использованием информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Анализируются методы и подходы к интеграции ИКТ в образовательный процесс, влияние ИКТ на качество образования и развитие цифровых компетенций у студентов. Приводятся примеры эффективных образовательных платформ и онлайн-ресурсов, которые способствуют улучшению навыков владения иностранным языком. Статья подчеркивает важность формирования цифровой грамотности студентов, что имеет ключевое значение для их успешной профессиональной адаптации и жизни в цифровом мире.

Abstract: This article explores the role of Information and Communication Technologies (ICT) in forming digital skills in students during the process of foreign language learning. The article analyzes methods and approaches to the integration of ICT into the educational process, its influence on the quality of education, and the development of digital competences in students. The examples of effective educational platforms and online resources that contribute to language acquisition and digital skills development are provided. The article highlights the importance of developing students' digital literacy, which is essential for their future professional life and adaptation to the digital world.

Негизги сөздөр: маалыматтык-коммуникациялык технологиялар; санариптик сабаттуулук; чет тилдери; онлайн-окуу; мультимедиялык ресурстар; санариптик көндүмдөр; билим берүүнүн санариптештирилиши; студенттер; педагогика.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии; цифровая грамотность; иностранные языки; онлайн-обучение; мультимедийные ресурсы; цифровые навыки; цифровизация образования; студенты; педагогика.

Keywords: Information and Communication Technologies; digital literacy; foreign languages; online learning; multimedia resources; digital skills; digitalization of education; students; pedagogy.

Важность цифровых навыков в образовании.

В современном мире цифровые навыки считаются такими же важными, как и традиционная грамотность. Они охватывают широкий спектр способностей, таких как использование цифровых инструментов для исследований, коммуникации, создания контента и решения проблем. В контексте обучения иностранным языкам эти навыки имеют решающее значение для улучшения изучения языка и подготовки студентов к их будущей профессиональной карьере. С быстрым развитием технологий цифровые навыки стали ключевой компетенцией для достижения успеха как в образовательной, так и в профессиональной среде [1]. Интегрируя информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) в изучение иностранных языков, студенты не только улучшают свои языковые навыки, но и развивают цифровую грамотность, которая будет способствовать их будущему карьерному росту. С помощью ИКТ учащиеся могут искать информацию, взаимодействовать с цифровым контентом и сотрудничать со сверстниками и учителями в онлайн-среде. Например, использование цифровых ресурсов, таких как приложения для изучения языков, онлайн-словари и мультимедийные инструменты, помогает студентам более эффективно овладевать иностранными языками. ИКТ открыли новые возможности как для преподавателей, так и для учащихся. С помощью различных цифровых инструментов и платформ учащиеся могут получать доступ к языковым учебным материалам, общаться с носителями языка и создавать цифровой контент. Например, такие платформы, как Duolingo, Coursera и Rosetta Stone, позволяют студентам практиковать языки в интерактивном режиме, с обратной связью в режиме реального времени и геймифицированным опытом обучения [3]. Кроме того, использование мультимедийных средств в классе, таких как видео, подкасты и анимации, делает обучение более увлекательным и динамичным. Эти инструменты не только поддерживают

понимание языка, но и улучшают способность студентов понимать культуру и контекст, которые необходимы для овладения иностранным языком.

Преимущества и проблемы использования ИКТ в иноязычном образовании. Использование ИКТ в образовании имеет множество преимуществ.

Во-первых, ИКТ облегчают доступ к учебным материалам в любое время и из любого места, что особенно важно в контексте дистанционного обучения. Такая гибкость позволяет студентам учиться в своем собственном темпе и при необходимости пересматривать содержание, повышая эффективность обучения [5].

Во-вторых, ИКТ поддерживают персонализированное обучение, позволяя учащимся адаптировать свой образовательный опыт на основе своих предпочтений, интересов и уровня владения языком. Такой индивидуальный подход мотивирует студентов, повышая их вовлеченность и улучшая результаты обучения [6].

Однако, несмотря на эти преимущества, существует ряд проблем, связанных с использованием ИКТ в образовании. Во-первых, не все учащиеся имеют равный доступ к цифровым ресурсам, особенно в регионах с ограниченной инфраструктурой Интернета. Кроме того, учащимся необходимо проявлять самодисциплину в онлайн-среде, что для некоторых может стать проблемой.

Цифровые инструменты для улучшения изучения языка.

Несколько цифровых инструментов предназначены для улучшения изучения иностранного языка. Наилучшими среди них являются:

• **Приложения для изучения языков:**

Такие приложения, как Duolingo, Babbel и Memrise, предлагают игровой опыт обучения, помогая студентам улучшить словарный запас и грамматические навыки [7].

• **Онлайн-платформы для совместной работы:** Google Classroom, Microsoft Teams и Zoom облегчают

виртуальное взаимодействие между учащимися и преподавателями [4].

• **Языковые помощники на базе искусственного интеллекта:** Чат-боты и приложения на основе искусственного интеллекта, такие как ChatGPT [8] и Grammarly, помогают студентам улучшить свои навыки письма и устной речи.

• **Виртуальная реальность (VR) и дополненная реальность (AR):** такие технологии, как Google Expeditions и Mondly VR, обеспечивают захватывающий опыт обучения, который помогает студентам практиковать разговоры в реальной жизни.

Цифровая грамотность и будущее изучения языков.

Развитие цифровой грамотности имеет решающее значение для успеха учащихся в мире, основанном на технологиях. Внедряя ИКТ в обучение иностранным языкам, учащиеся не только развивают свои лингвистические способности, но и приобретают необходимые цифровые навыки, такие как:

• **Поиск и анализ информации:** студенты учатся эффективно искать и анализировать информацию в Интернете, особенно на иностранных языках.

• **Творческое использование технологий:** учащиеся создают мультимедийные проекты, подкасты, презентации и многое другое, совершенствуя свои творческие способности и навыки создания цифрового контента.

• **Сотрудничество и коммуникация:** онлайн-платформы позволяют осуществлять совместные проекты, позволяя студентам работать вместе в виртуальных средах с использованием таких инструментов, как Google Docs или Microsoft Teams.

Эти навыки необходимы на современном рынке труда, где цифровая грамотность является фундаментальным требованием практически во всех отраслях.

Роль искусственного интеллекта в обучении иностранным языкам.

Интеграция искусственного интеллекта (ИИ) в обучение иностранным языкам значительно изменила методологию преподавания. Инструменты на базе искусственного интеллекта, такие как чат-боты, адаптивные платформы обучения и программное обеспечение для распознавания речи, позволяют студентам практиковать свои языковые навыки в интерактивном режиме и получать мгновенную обратную связь. Искусственный интеллект помогает

преподавателям более эффективно оценивать успеваемость учащихся и предоставлять персонализированный опыт обучения [8]. Более того, сервисы перевода на основе искусственного интеллекта, такие как Google Translate и DeepL, помогают студентам понимать иностранные тексты, хотя использование этих инструментов должно быть сбалансировано с традиционными методами обучения для обеспечения надлежащего языкового развития. Недавние достижения в области ИКТ привели к появлению новых подходов к изучению языков, включая:

• **Геймификация:** Интерактивные игры и обучение, основанное на вознаграждении, мотивируют студентов чаще практиковать иностранные языки;

• **Блокчейн для образования:** Безопасная сертификация и цифровые учетные данные повышают доверие к онлайн-языковым курсам;

• **Большие данные и аналитика обучения:** подходы, основанные на данных, помогают отслеживать прогресс учащихся и персонализировать пути обучения [5].

Эти инновации прокладывают путь к более эффективному и персонализированному изучению языка.

В заключение следует отметить, что интеграция информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в обучение иностранным языкам стала не просто ценным инструментом, но и фундаментальным компонентом эффективного преподавания и усвоения знаний в 21 веке. По мере того как мы все дальше продвигаемся в цифровую эпоху, необходимость овладения студентами как лингвистическими, так и цифровыми компетенциями приобретает первостепенное значение. Благодаря использованию ИКТ учащиеся могут получить доступ к широкому спектру ресурсов, участвовать в более совместной и коммуникативной учебной среде и развивать навыки, необходимые для успеха в мире, который все больше управляется технологиями.

Роль цифровых инструментов в изучении языка – от интерактивных приложений до захватывающих мультимедийных средств – дает студентам возможность практиковать свои языковые навыки разнообразными и увлекательными способами, тем самым повышая их уровень владения языком. Помимо развития языка, ИКТ развивают критическое мышление, умение решать проблемы и цифровую

грамотность – все это важные навыки, которые выходят далеко за рамки классной комнаты и готовят учащихся к жизни в технологически развитом мире. Хотя интеграция ИКТ приносит многочисленные преимущества, важно осознавать проблемы, которые сопровождают ее внедрение. Такие проблемы, как неравный доступ к технологиям, необходимость непрерывной подготовки учителей и качество цифровых ресурсов, должны быть решены, чтобы гарантировать, что все учащиеся имеют равные возможности воспользоваться этими достижениями. Для преодоления этих препятствий крайне важно, чтобы образовательные учреждения, политики и преподаватели работали сообща над созданием благоприятной учебной среды, в которой и учителя, и учащиеся могли бы преуспевать в цифровом ландшафте.

Заглядывая в будущее, можно сказать, что продолжающееся развитие таких технологий, как искусственный интеллект, дополненная реальность и виртуальная

реальность, еще больше повысит потенциал ИКТ в обучении иностранным языкам. Эти инновации обещают создать еще более интерактивный, персонализированный и захватывающий опыт обучения, который изменит то, как учащиеся изучают языки и взаимодействуют с миром.

В конечном счете, внедрение ИКТ в обучение иностранным языкам не только улучшает результаты обучения, но и готовит студентов ориентироваться в сложностях взаимосвязанного и быстро меняющегося глобального общества. Развивая цифровую грамотность и интегрируя технологии в языковое обучение, мы закладываем основу для того, чтобы студенты преуспели как в учебе, так и в профессиональной и личной жизни [9]. Цифровая эпоха сопряжена как с вызовами, так и с возможностями, и, используя возможности ИКТ, мы можем гарантировать, что учащиеся получают навыки и знания, необходимые для будущего.

Список использованной литературы

1. Будакова О.В. Игровые технологии как эффективное средство активизации учебного процесса на уроке иностранного языка // Педагогическое мастерство: материалы Междунар. науч. конф. (г. Москва, апрель 2012 г.). – Москва : Буки-Веди, 2012. с. 152-154. – URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/22/2161/> (дата обращения: 20.01.2019).
2. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Режим доступа: <http://www.gramota.ru/slovari/>
3. Кузнецова Е.В. (2019). Информационно-коммуникационные технологии в образовании. – Санкт-Петербург: Лань, 2019, с. 58-60. – Режим доступа: www.lanbooks.ru
4. Коваленко Н.А. Роль ИКТ в обучении иностранным языкам. – Киев: Научная мысль, 2020, с. 45. – Режим доступа: www.nauchnayaumysl.ua
5. Смит Дж. Искусственный интеллект и изучение языков: новые перспективы. – Оксфорд: Издательство Оксфордского университета, 2022. – Режим доступа: www.oup.com
6. Дэвис Р. Роль виртуальной реальности в изучении языка. – Лос-Анджелес: Академическая пресса, 2023, с. 8-7. – Режим доступа: www.academicpress.com
7. Уваров А.Ю. Компьютерные телекоммуникации в современном образовании // Информатика и образование. – Москва, 1998, № 4.
8. Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А. Жасалма интеллектти колдонуу менен студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык жөндөмүн өнүктүрүү // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, № 3(119). с. 451-455. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-451-455. – EDN AACLZN.
9. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Мектеп бүтүрүүчүлөрүн жогорку билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2023, No. 2(114), pp. 72-77. – DOI 10.58649/1694-8033-2023-2(114)-72-77. – EDN WBQTTK.
10. Режим доступа: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2024/11BA3-2024>

Рецензент: к.филол.н., доцент Андашова Р.Н.

Мусаева В.И., Байбосова Д.К.
И. Арабаев атындагы КМУ
Мусаева В.И., Байбосова Д.К.
КГУ имени И. Арабаева
Musaeva V.I., Baibosova D.K.
KSU named after I. Arabaev

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК БАГЫТТА ОКУТУУНУН
ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ
НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО
ЯЗЫКА В ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАПРАВЛЕНИИ
SCIENTIFIC AND THEORETICAL ISSUES OF TEACHING
THE KYRGYZ LANGUAGE IN THE ETHNOPEDAGOGICAL DIRECTION**

Кыскача мүнөздөмө: Бул илимий макалада теманын тегерегинде жогорку өкмөттүк деңгээлде ишке ашырылып жаткан иш чаралар, акыркы жылдардагы кабыл алынган расмий документтер тууралуу сөз болду. Ошондой эле, учкай болсо да, жалпы эле этнопедагогикалык эмгектер жана, айрыкча, кыргыз тилин этнопедагогикалык негизде окутуу тууралуу алгачкы ирет тунгуч агартуучу окумуштуулардын сиңирген эмгектерине басым жасалды. Кыргыз тилин жана кыргыз адабиятын этнопедагогикалык багытта окутуу жаатындагы илимий-теориялык, педагогикалык жана методикалык жактан илимий изилдөөлөр саналып өттү жана тилекке каршы, түздөн түз эне тилин, улуттук тилди этнопедагогикалык негизде окутуп-үйрөтүү маселесинин дагы деле болсо толук кандуу ишке ашпай, бул проблеманын актуалдуу бойдон калып жаткандыгы белгиленди.

Аннотация: В данной научной статье рассматриваются мероприятия, проводимые на высшем государственном уровне по данной теме, а также официальные документы, принятые в последние годы. Также, хотя и в несколько ограниченном объеме, акцент делался на этнопедагогические работы в целом и, в частности, на труды ранних педагогов по преподаванию кыргызского языка на этнопедагогической основе. Перечислены научно-теоретические, педагогические и методические исследования в области преподавания кыргызского языка и кыргызской литературы в этнопедагогическом направлении и отмечено, что вопрос непосредственного обучения родному языку, национальному языку, на этнопедагогической основе до сих пор не реализован в полной мере, и эта проблема остается актуальной.

Abstract: This scientific article examines the events held at the highest state level on this topic, as well as official documents adopted in recent years. Also, although in a somewhat limited volume, the emphasis was placed on ethnopedagogical works in general and, in particular, on the works of early teachers on teaching the Kyrgyz language on an ethnopedagogical basis. Scientific, theoretical, pedagogical and methodological studies in the field of teaching the Kyrgyz language and Kyrgyz literature in the ethnopedagogical direction are listed and it is noted that, unfortunately, the issue of direct teaching of the native language, the national language, on an ethnopedagogical basis has not yet been fully implemented, and this problem remains relevant.

Негизги сөздөр: кыргыз тили; окутуу; этнопедагогикалык негизде; улуттук наркты; улуттук дем; элдик идеялар; элдик педагогика; илимий изилдөөлөр; этнопедагог окумуштуулар.

Ключевые слова: кыргызский язык; обучение; этнопедагогическая основа; национальные ценности; национальный дух; народные идеи; народная педагогика; научные исследования; ученые-этнопедагоги.

Keywords: Kyrgyz language; ethnopedagogical basis; national values; national spirit; folk ideas; folk pedagogy; scientific research; ethnopedagogical scientists.

Учурда бүт дүйнө жүзүндөгү, анын ичинде, билим берүү системасындагы санариптештирүү, жасалма интеллект сыяктуу маалыматтык технологиянын тез темпте өнүгүүсү [14], дүйнөлөшүү, ааламдашуунун өтө ылдамдыкта кучак жаюусунан улам, ар

бир эл, калк, улут, мамлекет, биринчи кезекте, өзүнүн улуттук тилин байытуу, өркүндөтүү, ата-бабадан бери карай таберикке калган таалим-тарбиялык улуттук нарк, баалуулуктарына кайтуу, рухий-көркөм-маданий байлыктарын, элдик мурастарын

сактоого, коргоого, жаңы табылгалар менен толуктоого кам көрүп жатышкандыгын табигый көрүнүш катары кароого болот.

Кыргыз Республикасынын Президенти С. Жапаровдун 2021-жылдын 21-январындагы “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбия” [1], 2022-жылдын 21-майындагы “Улуттук наркты сактоо жана өнүктүрүү тууралуу Жарлык (2022-2027-жж.) [2], ошондой эле, жакындагы эле 2024-жылдын 18-декабрындагы (ПЖ № 369) “Улуттук дем - дүйнөлүк бийиктик” унгу жолу жөнүндөгү Жарлыкта [3], ачык-айкын белгиленгендей, “... ар бир доордо жашап өткөн даанышмандардын, улуу ойчулдардын жараткан акыл-ой корутундулары, элдик макал-лакаптар, учкул сөздөр элибиздин демине дем кошуп, келечекке багыт берген унгу жол милдетин аткалды...” [3].

Ушуну менен катар эле, Кыргыз Республикасынын 2021-2025-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү Программасы [4], Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилинин 35 жылдыгына, Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлгөндүгүнүн 100 жылдыгына карата, КРнын билим берүү жана илим министрлигинин 2024-жылдын 10-сентябрындагы №1404/1 “Мамлекеттик тилдин үч айлыгын жарыялоо жөнүндө” буйругунун [4] негизиндеги 10-сентябрдан 10-декабрга чейинки мамлекеттик тилдин үч айлыгы, “Манас” эпосун изилдөө жана жайылтуу боюнча Концепцияны ишке ашыруунун (2023-2027-жж.) тегерегиндеги иш чаралар, Г.Мадаминовдун Энелер мектебинин программасынын [6], жер-жерлерде аткарылышы, кыргыз жараны Концепциясы ж.б. у.с.

Кыргыз тилин эне тили катары элдик идеяларга негиздеп окутуу маселеси тээ 20-30-жылдарда эле И. Арабаев, К. Тыныстанов, С. Нааматов, К. Бакеев ж.б. тунгуч агартуучулар тарабынан жүзөгө ашырылып, алгачкы окуу китептерине элдик макал-лакап, табышмак, жаңылмач, аңгеме, жомоктордун киргизилип, окутулуп келгендигин биз тарыхый архивдик материалдардан улам билебиз.

Бирок, тилекке каршы, коомдук татаал шарт-кырдаалдардын кесепетинен улам, ал этнопедагогикалык багыттагы идеялар, иш аракеттер системалуу мүнөзгө ээ болбой, жокко чыгарылып, ал эми кийинки 60-70-жылдардагы кыргыз тилинин окуу китептеринде жалаң кургак тилдик теориялык материалдар орун алып келгендигин жакшы

билебиз. Албетте, эгерде, ошол тунгуч агартуучулар чыйыр салган элдик педагогикалык окуу материалдары үзгүлтүксүз окутулуп келгенде, анда, кыргыз тилин окутуунун бүгүнкү абалы бир кыйла жогорку деңгээлде болмокчу демекчибиз.

Учурунда Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, Н.И. Пирогов, К.Д.Ушинский, Н.К. Крупская, А.С. Макаренко, Г.С. Виноградов, В.А. Сухомлинскийлер да этнопедагогиканын ролуна басым жасашкан. Дегеле, этнопедагогика түшүнүгү илимий расмий термин катары тилибиздин лексикасына Г.Н. Волковдун 1966-жылкы «Чуваш элинин этнопедагогикасы» [7] жана 1974-жылкы «Этнопедагогика» [8] аттуу эмгектери аркылуу 1960-1970-жылдарда кирди десек болот.

Г.Н. Волковдун пикири боюнча “Этнопедагогика – бул өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоо боюнча калайык-калктын тажрыйбасы, анын педагогикалык көз караштары, турмуш-тиричиликтин, үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун жана элдин педагогикасы жөнүндөгү илим” [7, 66-б.]. Кыргыз элинде да этнопедагогика илими кадимкидей калыптанып, өнүгүп, бир катар эмгектер жарык көргөн. Мисалы, “Кыргыз этнопедагогикасы” аттуу окумуштуу А. Алимбековдун окуу куралында элдик педагогика жана этнопедагогика терминдерине жалпы түшүнүк берилип, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү аныкталып, кыргыз элиндеги тарбиялоонун жалпы маселелери каралган [9]. Албетте, буга чейин да кыргыз этнопедагогикасында да бир катар эмгектер жаралып, илимий изилдөөлөр аткарылгандыгын белгилеп кетишибиз керек. Эгерде, биз кыргыз этнопедагогикасын өзүнчө бир чалкып жаткан океан катары элестетсек, анда анын чекеси дагы оюла элек экендигин билебиз.

Кыргыз тилин этнопедагогикалык багытта окутуу маселесине алгачкы ирет тунгуч агартуучулар из салган десек болот. Мисалы, И. Арабаев [10] кыргыз алиппеси окуу китебинде, К. Тыныстанов [11] эне тилине арналган окуу куралдарында, С. Нааматов [12] кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган китептеринде, К. Бакеев [13] кыргыз тили окуу китептеринде жана башка да агартуучулардын 1920-30-40-жылдардагы тунгуч окуу китептеринде [10; 11; 12; 13] кыргыз элинин тээ кылымдардан бери карай сакталып келаткан элдик таалим-тарбиялык мазмундагы тексттер окуу материалы катары ошол мезгилде эле

киргизилип, окутулуп келгендигин дагы да баса белгилеп айтмакчыбыз.

Аты аталган алгачкы агартуучулардын алиппе, эне тили, кыргыз тили ж.б. окуу китептеринде, окуу-методикалык колдонмолорунда элдик ыр, аңгеме, жомок, макал-ылакап, жаңылмач, табышмактар кенири сунушталып, окуучуларды тарбиялык мазмундагы улуттук үрп-адат, каада-салттар камтылган дидактикалык чыгармалар аркылуу эмгекчилдикке, эне тилин сактоого, патриоттуулукка, ак ниет, асыл ойлуулукка, эли, жерине кызмат кылууга үгүттөгөн таалим-тарбиялык иш аракеттер аткарылган.

Кийинчерээк 1950-60-70-жылдарда кыргыз тили окуу китептеринде жалаң грамматиканы окутууга, эреже, аныктамаларды механикалык түрдө жаттатууга гана басым чыгармачылык багыттар унутта калгандыгы белгилүү.

Элибиз эгемендүүлүккө ээ болгондон тартып, кыргыз тилин жаңыча багытта окутуу процесси кайрадан жанданып, бир катар эмгектер жарыкка чыккан. Акыркы мезгилде кыргыз тилин окутууда элдик этнопедагогикалык ой-тилек, идеялардын орун алуусунун зарылдыгы жаатында илимий изилдөөлөр да колго алына баштады. Ошентсе да, айрыкча, акыркы мезгилде бул багытта бир катар изилдөөлөр ишке ашырылып жатат десек туура болот.

Ошондой эле, ал «элдик педагогика – элдин оозеки чыгармачылыкта, үрп-адат, каада-салттарда сакталган педагогикалык идеяларынын жана тарбиялык тажрыйбаларынын тутуму, оозеки педагогикалык чыгармачылык, оозеки педагогикалык чыгармачылык» деп, элдик педагогика менен этнопедагогиканын карым-катнашын жана өзгөчөлүктөрүн ачып берген болсо аны Я.И. Ханбиков, А.Ш. Гашимов, А.Э. Измайловдор да толукташкан.

Кыргыз этнопедагогикасынын атайын илим катары калыптанышында бир катар агартуучу-окумуштуулардын ысымдарын баса белгилеп айта кетүүгө татыктуу. Мисалга алсак: Ж. Койчуманов, Л.А. Шейман, Н. Имаева, Б. Апышев, М. Рахимова, А. Калдыбаева, А. Исаев, Н. Панкова, А. Аттокуров, А. Акматалиев, А. Алимбеков, Т. Уметов, С. Ипгаров, С. Рысбаев, М. Манликова, А. Муратов ж.б. Булар кыргыз этнопедагогикасынын ар кыл жагдайларын изилдөөгө алуу менен бирге эле ага өздөрүнүн салымын кошушкан.

Ошону менен катар эле кыргыз этнопедагогикасынын ар түрдүү маселелерине арналган илимий иштер аткарылып, атап

айтканда, 2000-жылдардан кийин бир катар докторлук диссертациялар корголгон. Мисалы:

С.К. Рысбаев – 2006-жыл;
А.Т. Калдыбаева – 2007-жыл;
М.М. Манликова – 2008-жыл;
А.Ж. Муратов – 2010-жыл;
К.Д. Кенжешов – 2023-жыл.

Ошону менен бирге эле бир нечелеген кандидаттык диссертацияларды да атап кетүүгө болот. Алар:

М.Ж. Найманбаев – 2009-жыл;
З.С. Раимбердиева – 2016-жыл;
А.Б. Максүтова – 2016-жыл;
К.Ш. Иманакунова – 2017-жыл;
Н.И. Тахирова – 2019-жыл;
Г.Э. Маатазимова – 2021-жыл;
Н.А. Асанбекова – 2021-жыл;
А.Э. Нажимидинова – 2021-жыл;
Д.С. Жумабаева – 2022-жыл.

Албетте, жогорудагыдай илимий изилдөөлөр ишке ашырылып жаткандыгы менен алардын дээрлик бардыгы кыргыз адабияты предметин этнопедагогикалык багытта окутуунун проблемаларына арналып отурат.

Мына ушундан улам, кыргыз тилин улуттук тил катары улуттук этнопедагогикалык нукта окутууга арналган мейли мектепте, мейли колледждерде же орто жана жогорку окуу жайларында болобу (мектепке чейинки билим берүү мекемелерин айтпаганда дагы) атайын изилдөөнүн объектисине алынып, ишке ашырылган фундаменталдуу илимий эмгектер дале болсо жокко эсе экендиги өкүндүрөт.

Жалпы билим берүүчү, орто жана жогорку окуу жайларында да мектепке чейинки мекемелерден баштап (ал эми кыргыз тилин этнопедагогикалык негизде окутуу иштери дал ушул мектепке чейинки билим берүү мекемелеринен башталышынын зарылдыгы айтпасак да түшүнүктүү) окуу программаларынан баштап, окуу китептери, окуу куралдары мурдагыдай эле тилдик грамматикалык материалдар менен толтурулган десек болот.

Кыргыздын нукура эне тилин турмушта ээн-эркин колдонгудай этнолингвистикалык, этномаданий көндүмдөрүн калыптандыруучу тилдик, кептик жана маданий компетенттүүлүктөрүн арттыруучу, таалим-тарбиялык мазмундагы турмушка даярдай турган окуу-методикалык комплектилерине билим берүү мекемелери дагы дале муктаж болуп турган учуру. Бул жаатта атайын фундаменталдуу илимий

изилдөө иштеринин жүргүзүлүүсү зарыл деп эсептейбиз.

Ушуну менен бирге эле, тигил же бул кесипке багытталган ар бир билим берүү мекемелеринин окуу программасы, окуу куралдарынын мазмуну дал ошол кесипке багыт берүүчү этнопедагогикалык кырдаалдагы окуу материалдары менен толукталышы келечекте толук кандуу мекенине ак кызмат өтөй турган адис жаштарды даярдоого мүмкүнчүлүк түзмөкчү.

Жалпысынан айтканда, профессор Р.Т. Сулайманова белгилегендей, «Кыргыз

Республикасынын жогорку педагогикалык билим берүүсүнүн негизги милдеттеринин бири катары коомдук турмуштагы ар кандай кырдаалдарга ыңгайлаша алган, азыркы билим берүү практикасын дифференциациялоо жана инновациялаштыруу шартында иштөөгө жөндөмдүү болочок педагогдорду даярдоо болуп саналат». Бул ойду эске алуу менен, билим берүү программалары улуттук өзгөчөлүктөрдү жана заманбап талаптарды эске алуу менен жаңыланып, өнүктүрүлүүгө тийиш [15].

Колдонулган адабияттар

1. КРнын Президенти С. Жапаровдун “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбия” тууралуу Жарлыгы.
2. КРнын Президенти С. Жапаровдун “Улуттук наркты сактоо жана өнүктүрүү тууралуу Жарлыгы.
3. КРнын Президенти С. Жапаровдун "Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик" уңгужолу жөнүндөгү Жарлыгы.
4. Кыргыз Республикасынын 2021-2025-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү Программасы.
5. КРнын билим берүү жана илим министрлигинин 2024-жылдын 10-сентябрындагы №1404/1 “Мамлекеттик тилдин үч айлыгын жарыялоо жөнүндө” буйругу.
6. Мадаминов Г. Эселер мектебинин программасынын, 2022.
7. Волков Г.Н. Этнопедагогика чувашского народа. – Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1966.
8. Волков Г.Н. Этнопедагогика. – Чебоксары, 1974.
9. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. – Бишкек, 1996.
10. Арабай уулу Э. Кыргыз Алипшеси. – Ташкент, 1924.
11. Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз. – Фрунзе, 1928, 68-б.
12. Нааматов С. Тилибиздин методикасынан. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1932, 36-б.
13. Бакеев К. Кыргыз тили. – Фрунзе, 1939, 63-б.
14. Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А. Жасалма интеллект колдонуу менен студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык жөндөмүн өнүктүрүү // Вестник КНУ, 2024, №3 (119), 451-454-66.
15. Сулайманова Р.Т. Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоо маселесинин теориялык жактан изилдениши. // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2021, №4 (108), с. 53-58. – Режим доступа: https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/01/VKNU2021_4.pdf

Рецензент: д.пед.н., профессор Добаев К.Д.

УДК 612.6

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-180-186

Нурмаматова К.У., Казиева Г.Х.

Ош мамлекеттик педагогикалык университети

Нурмаматова К.У., Казиева Г.Х.

Ошский государственный педагогический университет

Nurmatova K.U., Kazieva G.H.

Osh State Pedagogical University

ORCID 0009-0007-6447-8213

ORCID 0009-0005-6928-8633

**БАЛДАРДЫН ОРГАНИЗМИНИН ӨСҮП ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ ЭНДОКРИН
СИТЕМАСЫНЫН РОЛУ
РОЛЬ ЭНДОКРИННОЙ СИСТЕМЫ В РОСТЕ И РАЗВИТИИ ДЕТСКОГО
ОРГАНИЗМА
THE ROLE OF THE ENDOCRINE SISTEM IN THE GROWTH AND DEVELOPMENT
OF CHILDRENS BODIES**

Кыскача мүнөздөмө: Организмдин бир бүтүндүүлүгүн камсыз кылуудагы нерв система менен бирдикте ички секреция бездеринин ролун, башкача айтканда нерв системасы менен ички секреция бездеринин организмдеги нейрогумордук жөнгө салынуусу каралды. Секрет. Ички секреция бездери, ички секреция бездеринин түрлөрү, ар бир бездин организм үчүн аткарган кызматтары, ар бир ички секреция бездердин ишинин бузулушу организмде, балдардын өсүп өнүгүүсүндө кандай өзгөрүүлөргө алып келерин, ал өзгөрүүлөр эмненин негизинде келип чыга тургандыгы. Аралаш секреция бездеринин маанис жөнүндө. Балдардын жыныстык жактан жетилиши, баланын жыныстык жактан тарбиялануусунда ата-эне, мугалим жана врачтар бирдикте катышуусу. Мектеп жашындагы балдарды жыныстык жактан тарбиялоодо окутуучунун орду жана ички секреция бездери боюнча билимдин зарылчылыгы жөнүндө баяндалат.

Аннотация: Исследована роль нервной системы и эндокринных желез в обеспечении целостности организма, иными словами, нейрогуморальная регуляция нервной системы и эндокринных желез в организме. Секрет. Эндокринные железы, типы эндокринных желез, функции, которые каждая железа выполняет в организме, какие изменения в организме, а также в росте и развитии детей может вызвать нарушение работы каждой эндокринной железы и что вызывает эти изменения. О значении желез смешанной секреции. Половое созревание детей и совместное участие родителей, учителей и врачей в половом воспитании ребенка. Обсуждается роль учителя в половом воспитании детей школьного возраста и необходимость знаний об эндокринных железах.

Abstract: The role of the endocrine glands together with the nervous system in ensuring the integrity of the organism, that is, the neurohumoral regulation of the nervous system and the endocrine glands in the organism, is considered. Secret. Endocrine glands, types of endocrine glands, the functions of each gland for the organism, what changes the dysfunction of each endocrine gland leads to in the organism, in the growth and development of children, and what are the reasons for these changes. About the importance of mixed secretion glands. Sexual maturation of children, the joint participation of parents, teachers and doctors in the sexual education of a child. The role of the teacher in the sexual education of school-age children and the need for knowledge of the endocrine glands are described.

Негизги сөздөр: эндокрин; секрет; гипофиз; гормон; адреналин; гликоген.

Ключевые слова: эндокринная система; секреция; гипофиз; гормон; адреналин; гликоген.

Keywords: endocrine; secretion; pituitary; hormone; adrenaline; glycogen.

Нерв жана эндокрин системалары организмди жөнгө салуучу система болуп эсептелет. Алардын катышуусуз организмде бир да процесс жүрбөйт, эндокрин жана нерв системасы өз ара тыкыс байланышта болуп, алардын иши бузулса организмде олуттуу өзгөрүштөр болот. Эндокрин системасын ички секреция беги түзөт. Алар өздөрү иштеп чыгарган биологиялык активдүү заттарды – гормондорду бөлүп чыгаруу өткөөлдөрү болбогондуктан сыртка чыгарбай, канга жана лимфага кошот. Бул процесс ички же эндокрин секрециясы деп да аталат. Ички секреция бездеринин түзүлүшүн, функциясын, алардын бузулушун эндокринология изилдейт.

Биздин организмбизде көп сандаган, ар түрдүү бездер бар. Алардын эпителий клеткаларынын негизги кызматы, организмдин

ар кандай иш аракеттерине таасир этүүчү, өзгөчө заттарды секретти пайда кылып, бөлүп чыгаруу.

Биздин организмбиздеги бардык бездерди кызматына жараша үч топко бөлөт: сырткы, ички жана аралаш бездер деп.

А) Сырткы секреция бездери–секретин дененин сырткы бөлүгүнө же органдын көндөйүнө бөлүп чыгарат, аларга тамак сиңирүү, тер, сүт, май ж.б. бездер кирет.

Б) Ички секреция бездери – атайын бөлүп чыгаруу түтүкчөсү болбойт, гормон деп аталган секретин бездердеги тармактанган капиллярларга, канга түздөн-түз куят. Гормондор белгилүү касиетке ээ, анын таасири специфичтүү экендигин, организмдин тирчилик процессине өтө аз дозада,

концентрациясы күчтүү таасир эте тургандыгын белгилөөгө болот.

Ички секреция бездери кадимки шартта өлчөмү өтө кичине, салмагы граммдын бир бөлүгүнөн бир нече граммга барабар. Өлчөмүнүн кичинелигине карабай, ички секреция бездери, организмдин иш аракетине адамдын өзүн сезүүсүнө жана ишке жөндөмдүүлүгүнө, физиологиялык процесстеринин жөнгө салынышына жана активдештирүүсүнө (зат алмашуу, өсүү, өнүгүү) чоң таасир этет. Мисалы организмге күчтүү таасир этүү менен бөйрөк үстүндөгү безден адреналин бөлүнүп чыгып, кан аркылуу ал жүрөктүн ишин күчөтүп, андан ал кан тамырларга таасир этип, ал ичегилердин перистальтикасына таасир этет. Ички секреция бездерине: калкан, гипофиз, бөйрөк үстүндөгү жана башка.

В) Аралаш секреция бездери - бөлүп чыгаруу түтүкчөсү аркылуу гормонун органдын көндөйүнө же сыртка, бир бөлүгү түздөн-түз канга куят. Аралаш секреция бездерине жыныс жана карын астындагы бездер кирет.

Организм—органдардын ишин өз ара контролдоп жана ишке ашырып туруучу, бирдиктүү татаал комплекс. Бир эле ички секреция бездин ишинин четтеши, бардык организмдин иш аракетинин терең өзгөрүшүнө алып келет.

1. *Гипофиз* — мээнин төмөнкү бөлүгүнүн бөлүгү — гипофиз — салмагы (0,5-0,7 г). Баш мээнин чара сөөгүнүн астында жайланышкан да үч бөлүктөн турат: алдыңкы, аралык жана арткы. Ар бир долясынан өзүнчө бездер болот, андан өзүнчө специфiktүү гормондор бөлүнүп чыгат. Гипофиз жалпысынан 22 гормон иштелип чыгат.

Гипофиздин алдыңкы бөлүгү, өсүүгө, жыныс жана калкан безинин иш аракетин жөнгө салуучу гормон бөлүп чыгарат. Гормондун канга түшүшүнөн организмдин нормалдуу өсүүсүн ишке ашырат. Гипофиздин алдыңкы бөлүгүнүн кызматы күчөп кетсе балада —гигантизм оорусу пайда болот. Мындан баланын жыныстык жетилүүсү артта калып, башы ооруйт, шалдыроо, тез чарчоо, көрүүсү начарлоо, денесинин пропорциясынын татаалданышы келип чыгат. Гигантизм салыштырмалуу аз, миң адамдан 3-4 адам гигантизм белгилерине чалдыгат. Баланын тез өсүүсү — нормалдуу, эгер жогорудагы белгилер байкалбаса.

Баланын өсүшүнө гипофиздин алдыңкы бөлүгү гана таасир этпестен андан башка дефакторлор таасир этет (өлкөнүн

географиялык абалы, тамактануусу, жашы, жынысы, улуту). Ошого карабай кээ бир балдар нормадан да ашып кеткен учурда мугалимге, ата-энеге, врачка кайрылуу зарыл.

Чоң адамдарда өсүү гормону канга көп келүүсү — а к р о м е г а л и я оорусун пайда кылат. Анын себеби, көбүнчө гипофиздин алдыңкы бөлүгүнүн шишиги (а д е н о м а) Мындай оору дененин бир бөлүгүнүн чоңоюп кетишине алып келет: муруну, эрини, бутунун таманы, ж.б. Балдар акромегалия менен оорубайт, кээде гигантизм кездешет б.а. денесинин бир бөлүгү, мисалы колунун манжасы чоңоюп калат. Гипофиздин алдыңкы бөлүгүнүн кызматы төмөндөсө өсүүнүн кармалышына (гипофизардык нанизм) таасир этет. Гипофизардык нанизм көбүнчө 6-8 жаштагы балдарда кездешет. Жыныстык жетилүүсү бул ооруда өнүкпөйт.

Гипофиздин кээ бир жабырланышынан тез арыктап, шалдырап, тырышы көбөйүп, бетинде бүктөлүштөр пайда болуп, тамак жегиси келбей, кан басымы төмөндөйт. Кээде ичинде, сүт безинде, далысында, жамбашында майдын ашыкча топтолушу пайда болот. Гипофиздин аралыгы, ортоңку бөлүгү чоң кишилерде дээрлик жок, балдарда жакшы өрчүгөн. Гипофиздин аралык бөлүгү теринин пигментациясын пайда болушуна, көздүн кара пигментинин пайда болушуна таасир этүүчү гормон иштеп чыгарат.

Мына ошентип, гипофиз, өлчөмү аз болгондугуна карбай, ички секреция бездеринин ичинен өзгөчө оорунду ээлейт.

2. *Калкан бези*. Калкан кемирчегинин төмөн жагында, кекиртектин алдында калкан бези жайланышкан. Он жана сол үлүштөн турган буурчак сыяктуу. Калкан безинде жыш кан тамыр, лимфа тамырлары жана нерв талчалары менен жабылган. Бул без аркылуу 1 саатта 5-6 л кан агып өтөт. Адамдын организмде өзү ушунчалык санда кан болот. Калкан безинин түзүлүшү, адамдын жашына жараша болот. Жаңы төрөлгөн баланын калкан бези — 1 г, кенже мектеп жашындагы балада — 5-10 г, чоң кишиде 25-35 г салмагы. Калкан безинин, функционалдык активдүүлүгү дагы жаштык өзгөчөлүгүнө жараша болот. Айрыкча 5-7 жаштагы балдарда жана 13-15 жаштагы өспүрүмдөрдө көбүрөөк. Кыздарда жыныстык жактан өсүү мезгилинде калкан бези бир кыйла чоңоет. Бул убактылуу кубулуш, жыныстык без менен гипофиздин иш аракети менен байланыштуу.

Калкан бези — тироксин ж.б. гормондорду иштеп чыгуучу фолликула — анча чоң эмес көбүкчөлөрдөн турат. Калкан

безинин тканында иод (кандын плазмасынан 300 эсе көп) дун өлчөмү көп.

Калкан беzi-ички секрециянын маанилүү органы. Анын гормону зат алмашууну жөнгө салат, кан тамыр жана нерв системасынын иш аракетине таасир этет. Калкан безинин кызматы, гипофиз менен борбордук нерв системасынын иш аракетине көз каранды.

Калкан безинин иш аракетинин четтеши, тубаса жана кийин жаралган болот. Алар организмдин иш аракетинин нормалдуулугунун бузулушуна алып келет.

Калкан безинин кызматынын жетишсиздиги (гипофункция), канга гормондун аз келишине алып келет жана кретинизм, зоб, микседема ооруларын пайда кылат.

Микседема (слизистый отек) – калкан безинин кайра жаралуусу болуп эсептелет. Бул баланын организмнин өзгөрүүсүн гана пайда кылбастан, психикасына да чоң таасир этет. Мындай балдардын териси кургак, морт, көгөрүп, зат алмашуу төмөндөп, ар дайым куусу келет. Алар ар дайым унутчаак болуп, уйкусураа, аз кыймылдуулук, тез чарчоо, кан жүрөк-кан тамыр системасынын кызматы солгундап, өсүүсү кармалат.

Кретинизм (слабоумие) – карлик болуп-өсүүсү менен коштолот, денесинин бөлүктөрүнүн пропорционалдуулугу бузулат, идиотизмге өтүү менен, акыл жагынан бир кыйла артта калат жана жыныстык жактан өрчүүсү артта калат. Кретинизм оорусу сүт эмүү мезгилинен башталат, кээде түйүлдүк мезгилинде байкалат. Ал организмде иоддун жетишсиздигинен келип чыгат. Мындай балдарды сырткы көрүнүшүнөн эле байкоого болот. Алардын башы чоң, тулку бою узун, экинчилик жыныстык белгилери өрчүбөйт.

Калкан безинин иши, сууда иоддун жетишсиздигинен, жугуштуу оорулардын жугушунан, жашоосунун санитардык жактан начардыгы, иоддун организмде жетишсиздигинен келип чыгат. Калкан безинин оорусу – зоб деп аталат. Чоң кишилерде кээде, калкан беzi чоңоюп 5-6 кг жетет.

Калкан безинин гормону канга ашыкча бөлүнүп (гипофункция) чыгып анын ишин күчөтсө, базедов оорусун пайда кылат. Көзү өтө чоң ачылып, сейрек көзүн ирмейт. Мындай менен ооруган адамдын жүрөгү тез-тез согул, ичи приступ сыяктуу тез-тез ооруйт, температурасы жогорулап, зат алмашуу бир топ тез жүрөт, тез арыктап, алсызданып, уйкусу качат, нерв системасынын жалпы

дүүлүгүүсү жогорулайт, такай тынчсызданууну пайда кылат, кыжалат болуп, дамыгып, тердейт. Чоң адамдарга караганда жаш балдарда азыраак кездешет. О.э. жаш балдардын бул оорусунун белгилери чоң кишилердикине дал келбейт. Мисалы, чоң кишилер тез арыктайт, ал эми жаш балдардын өсүүсү жана организмнин калыптануусу тездейт [4].

3. *Калкан жанындагы без* – ички секреция бездеринин эң кичинеси. Өлчөмү -1-2 мм. 4 бездин салмагы 0,2 г. Ал калкан безинин артында капсулада жайланышкан. Балдарда калкан жанындагы без кызгыч, ачык түстө, чоңдордо тыгызданып карамтыл түстө. Башка бездердей жыш кан тамыр менен капталган.

Калкан жанындагы бездин организм үчүн мааниси өтө чоң. Алар организм үчүн калий жана фосфор бөлүп чыгарат жана бул заттардын канда туруктуу кармалышын жөнгө салат.

Бул бездин кызматынын төмөндөшү, канда кальцийдин азайышына алып келет, ал эми фосфордун өлчөмү жогорулайт. Бул тетанин-оорусу беттин булчуңунун, кекиртект жана буттардын судорогуна алып келет, чачы түшүп, тырмак жана тиш кичинерет. Мындай оорулу адамдардын нерв системасы ар дайым такай, күчтүү дүүлүккөн абалда жүрөт. Калкан жанындагы бездин начар өрчүшү балдарда, рахит, жаракаттануу, жугуштуу оорулар менен ооруган абалда болот. Жаш балдарда тетания өтө оор абалда өтөт.

Калкан безинин жанындагы бездин кызматы күчөгөндө башка ооруларды, сөөгү ооруйт, көбүнчө бутунун сынышы байкалат, жалпы шалдыроо, кээде бөйрөктүн оорусу менен коштолот. Бул оорунун себеби, организмдеги канда кальцийдин концентрациясы жогорулап, кандан фосфордун бөлүнүп чыгышы күчөшү б.э. ошондуктан, калкан жанындагы бездин кызматы күчөгөндө сөөк жумшап, ийилип, жамбаш сөөгү, колдун манжалары ж.б.деформацияланат.

4. Айры сымал без

Көкүрөктүн артында, перикард менен ири тамырларда айры сымалже зобная железа жайланышкан. Борпон клетчатка менен байланышкан, эки долядан турат. Ар бир доля эки катмардан турат. Сырткы – бир кыйла карамтыл – кыртыш жана ички, бир кыйла ачык – мээ катмарынан турат. Кыртыш жана мээ катмарлар атайын гормондорду иштеп чыгарат.

Айры сымал без көбүнчө балалыктын, же өсүүнүн беzi деп аталат. Адамдын өсүү

мезгилинде анын кызматы күчөп, размери максималдуу чоңоет. Улам барган сайын бездин өлчөмү кичирейе башгайт, ал эми карыган адамдарда бул бездин кызматы төмөндөп, бириктиргич ткан жана майга алмашат. Жаңы төрөлгөн балада калкан жанындагы бездин өлчөмү – 10-13 г, 6-10 жаштагы балдарда 26 г, максималдуу өлчөмү жыныстык жактан жетилүү мезгилинде 37 г, 50 жаштагы адамдарда – 13 г, төмөндөйт, ал эми карыган мезгилде 6 г. Балдарда секретордук иш аракети бул бездин жыныс безинин өнүгүүсүн тормоздойт. XXдын 40-жылдарында окумуштуулар, бул бездин башка бездер менен тыгыз байланышта экендигин аныкташкан, айрыкча гипофиз, бойду өстүрүүчү гормонду иштеп чыгуу менен. Организм үчүн айры сымал без мааниси ар түрдүү: иммунитетти иштеп чыгуу, коргоп-ыңгайлануу реакциясына катышуу.

Вилочковый бездин оорусу кээде кездешет, тез шалдырап, лимфа бездери чоңоюп, жугуштуу ооруларга туруктуулугу төмөндөйт. Жаныбарларда бул безди алып салганда минералдык алмашуу бузулуп, сөөк жумшак болуп, кыйындык менен сөөктү ажыратат.

5. *Бөйрөк үстүндөгү без* – бөйрөк үстүндө жайланышкан, кенже мектеп жашындагы балдарда бир бөйрөк үстүндөгү бездин салмагы 4-5 г, эки катмардан турат: сырткысы-кыртыш, ичкиси – мээ катмарынан.

Ар бир катмар өзүнчө гормон иштеп чыгат. Кыртыш катмары – кортизон, гидрокортизон, альдостерон гормондорун иштеп чыгарат. Кортизон жана гидрокортизон иммунитетти жогорулатууда, углевод жана белоктук алмашууда маанилүү роль ойнойт, ал эми альдостерон-суу-минералдык алмашууну жөнгө салат. Кыртыш катмарынын гормондорунун тобу биологиялык таасири боюнча эркектик жана аялдык жыныс гормондоруна жакын.

Мээ катмары адреналин жана норадреналин гормонун иштеп чыгарат. Адреналин симпатикалык нерв системага таасир этет, анын дүүлүгүүсүн жогорулатуу менен, о.э. зат алмашууну, айрыкча углеводдук, алмашууну жөнгө салат. Бөйрөк үстүндөгү бездин гормону жүрөктүн иш аракетин тездетет, тамырларды тарытып, кан басымын жогорулатат. Кандагы адреналиндин өлчөмү корккондо, теринин катуу оорусунда, кыжырланууда жана башка учурларда жогорулайт. Норадреналин тескерисинче жүрөктүн иш аракетин акырындатат.

Кыртыш катмарынын иш аракети бузулганда балдарда оор ооруну пайда кылат: жыныстык жактан эрте жетилүү же карама каршы экинчилик жыныстык белгилердин өрчүшү. Ошондой эле аларда алсыздыкты, кан басымы төмөндөп, аппетит төмөндөп, ичеги карындын иш аракети бузулат, дененин баары ооруксунат.

Мээ катмарынын жабырланышы – балдарда кан басымы тез жогорулайт, башы ооруп, көөнү айланып, жүрөгүнүн тушу ооруйт.

Аралаш секреция бездери.

1. *Карын астындагы без.*

Бул без ашказандын төмөнкү жана арка бөлүгүндө биринчи бел омурткасынын тушунда жайгашкан болуп, узундугу 16-20 см, салмагы 70-80 г. Уйку бези аралаш без болуп, тканынын 98-99% сырткы секреция функциясын аткарып, тамак сиңирүүдө катышуучу ферменттерди бөлүп чыгарат. Без тканынын 1-2% б.а. Лангерганс аралчасы деп аталуучу бөлүгү, ички секреция функциясын аткарат. Сырткы секреттик кызматынан сырткары, ички секреттик кызмат аткарат. Лангерганс–Соболева аралчасынын клеткалары жыш кан тамыр менен жабдылган ошондой эле инсулин (латындын инсула-аралча деген сөзүн түшүндүрөт) гормонун бөлүп чыгарат. Карын астындагы бездин гормону углеводдук алмашууда манилүү роль ойнойт. Дени сак чоң адамдын канында 0,1-0,12% глюкоза кармайт. Кандагы углеводдун ашыкчасы боор аркылуу өткөндө, инсулиндин таасири астында полисахарит гликогенге полимеризацияланат да боордо запас түрүндө сакталат. Канда глюкоза жетишпегенде гликогендин бир бөлүгү глюкозага айланат. Гликоген кандын составын плазманын динамикалык туруктуулугун, гомеостазын камсыз кылат.

2. *Жыныстык бездер* – эркектик жумурткалык жана энелик жумурткалыктар, карын астындагы бездер сыяктуу, аралаш бездерге кирет. Жыныс бездери эки кызмат аткарат: жыныс клеткаларын бөлүп чыгаруу (сырткы секреттик кызматы) жана энелик жана эркектик жыныс гормондорун бөлүп чыгаруу (эндокриндик кызматы). Жыныс гормондору, канга түшүп, жыныс аппараттарынын калыптануусун камсыз кылуу менен, баланын жалпы өнүгүүсүнө, өсүүсүнө, экинчилик жыныстык белгилердин пайда болуусуна, психикасына чоң таасир этет. Экинчилик жыныс белгилерин, эркек жана аялдарга мүнөздүү, сырткы белгилерин билет [1].

3. Балдардагы жыныстык безинин эндокриндик кызматы. Балдар жана кыздардын организмнен, эрте балалык кезинде, экөөнүн тең бири-бирине таасир этүүчү, жыныс гормондору-эркектик жана аялдык, пайда болот. 6 жаштагы балдарда жана кыздарда бирдей өлчөмдө эркектик жыныс гормону пайда болот, 12 жашында балдарда эркектик жыныс гормону, кыздарга караганда эки эсе көп бөлүнүп чыгат.

14-15 жаштагы өспүрүмдөрдө жумурткалыктан, спермотозоиддери менен уруктук суюктугу, сырткы секреция бездери катары иштей баштайт. Жыныс бездери эндокриндик без катары эрте иштей баштайт: ички өрчүүнүн алгачкы стадиясында, түздөнтүз канга куюучу, эркектик жыныс гормонун иштеп чыгарат. Ал башында биринчилик, кийинки өнүгүүсүндө экинчилик (бетте жана денеде түктүн өсүшү, кекирттектин өсүшү, үн байламталарынын жооноюшу жана өсүшү, тулкусунун өсүшү) жыныс белгилерин калыптандырат. 5-7 жашында балдардын яичниги билинбегендей өсөт, кийин билинерлик өсөт [2].

4. Кыздардагы жыныстык безинин эндокриндик кызматы [5].

Энелик жыныс бези, жыныстык жетилүү мезгилинде сырткы секреция бези катары иштейт. Жумурткалыкта жыныстык жактан жетиле элек жумуртка клеткалары менен көп сандаган фолликулалар болот. 400-500 жумуртка клеткасы гана толук жетилет. Фолликуланын бети энелик жыныс гормонун иштеп чыгаруу менен ички секреция безинин кызматын аткарат. Кыздарда энелик жыныс гормону балдарга караганда эртерээк жетилет. Башкача айтканда 12-13 жашында, кээде 10-11 жашында жыныс гормону менструциянын келишинен жана экинчилик жыныс белгилеринин өнүгүшү менен башталат. (дененин белгилүү бөлүгүндө түктүн өсүшү, сүт безинин өнүгүшү, кекирттектин ичке үн байламталарынын калыптанышы).

5. *Адамдын жыныстык жактан жетилиши.*

Адамда жыныстык жетилүү процессин, жыныстык бездердин кызматынын акырындап күчөшү, жана ошол эле мезгилде вилючковый бездин жоголушунда, бир нече стадияга бөлөт:

1-стадия – балалык (кыздарда – 8 жаш, балдарда – 10 жаш),

2-стадия – препубертаттык (кыздарда – 9-11 жаш, балдарда – 10-14 жаш),

3-стадия – пубертаттык (кыздар – 12-16 жаш, балдарда – 14-18 жаш).

Жаш балдарда айына 1-2 жолу, кээде азыраак эрксизден уруктук куюлуусу – поллюции жүрөт. Бул түнкү уйку мезгилинде жүрүүчү, организмдин ашыкча уруктук суюктан бошонуу, кадимки табигый физиологиялык процесс.

6. *Жыныстык тарбия.*

Жыныстык тарбия, өзгөчө социалдык-гигиеналык проблема, нравалык тарбиянын бирден бир жагы. Окуучулардын табигый өнүгүүсүн психологиялык педагогикалык коштоо маанилүү экени анык болду, бул иш психолог, мугалим, мектеп администрациясы жана ата-энелердин катышуусунда жүрүүгө тийиш

Жыныстык тарбия баланын биринчи күнүнөн тартып, жыныстык жактан жетилгенге чейинки мезгил жүрөт. Бөбөк мезгилинде кам көрүүдөн, гигиенанын жөнөкөй эрежелерин сактоодон, кийинчерээк – нравалык жүрүш турушунун калыптануусунан жана жыныстык просвещениенен турат.

Ата-энелер көбүнчө, жыныстык жактагы суроолор балага туура келбейт, балалык көз карашы таза калуу керек деп ойлошот. Ата-энелер баланы кызыктырган суроолордон качышат, чоңдорго ылайык, баладарда жүргөн жаштык өзгөрүүлөргө маани беришпейт б.а. «жыныстык эмес» тарбия жүрөт.

Баланын жыныстык жактан тарбиялануусунда ата-эне, мугалим жана врачтар бирдикте катышуусу керек. Жыныстык тарбияны социалдык тарбия катары кароо керек. Азыркы мезгилде жыныстык тарбиянын өзгөчө мааниге ээ болушу акцелерацияга байланыштуу башкача айтканда баланын жыныстык, дене, психологиялык жана интелектуалдык өнүгүүсүнүн тездигинен. Жыныстык жактан эрте жетилүү сексуалдык-этикалык тарбия чоң актуалдуулук. Жыныстык тарбияны личностту социалдык чөйрөдө тарбиялоонун бөлүгү катары карайт, ошондуктан сексуалдык-этикалык тарбия - педагогикалык проблема.

Мектеп жашы – бул балдар өзүнүн жынысын тааныган мезгил. Туура эмес тарбиядан балдар менен кыздардын ортосунда антогонизм келип чыгышы мүмкүн. Мектеп жашындагы балдарды жыныстык жактан тарбиялоонун ийгилиги көптөгөн педагогикалык жактан тажрыйбаларга, балдарды так, сезгич түшүнүүгө байланыштуу болот. Мектеп жашындагы балдарды жыныстык жактан тарбиялоо суроолору боюнча, оңдолгус кемчилдиктер класстык чогулуштарда туура эмес, чындыкты ача

албаган, ашыкча шашылыш
аңгемелешүүлөрдөн келип чыгат.
Ошондуктан, балдар менен эмне жөнүндө
аңгемелешүү керектигин гана эмес, аны менен
кантип сүйлөшүү керектигин билүү өтө
маанилүү.

А.С. Макаренко жыныстык тарбияны
кароодо тарбиялоо проблемасын башкалардан
бөлүп, өзүнчө кароонун жана ага өтө маани
берүүнү сунуштаган эмес. Мугалимдин
миждети: балдар менен кыздардын ортосунда
бирин бири сыйлоочу, оң мамилени түзүүгө,
кыздарда өзүнүн деңгээлин, жетишкендигин,
балдар өзүнүн мырзалыгын сезүүгө жардам
берүү (орун бошотуу, кыйын мезгилде жардам
берүү, коргоо жана башка). Балдардагы
балалык достукту аң-сезимдүү контрол менен
кенеитүү керек. Өзүнүн окуучуларынын
кызыгуусун жана жекече өзгөчөлүктөрүн
абдан жакшы билүү керек. Булардын баары,

өспүрүмдөрдөгү акцелерациядагы байкалуучу,
өспүрүмдөр менен балдардын дене жана
социалдык жетилүүсүндөгү дал келбестиктен
арылуу үчүн зарыл.

Жалпысынан айтканда, профессор Р.Т.
Сулайманова белгилегендей, «Кыргыз
Республикасынын жогорку педагогикалык
билим берүүсүнүн негизги милдеттеринин
бири катары коомдук турмуштагы ар кандай
кырдаалдарга ыңгайлаша алган, азыркы билим
берүү практикасын дифференциациялоо жана
инновациялаштыруу шартында иштөөгө
жөндөмдүү болочок педагогдорду даярдоо
болуп саналат» [6]. Демек, жыныстык
тарбиялоодо мугалимдердин ролу өзгөчө
маанилүү болуп, алар өз тажрыйбасы жана
педагогикалык ыкмалары аркылуу
окуучулардын гармониялуу өнүгүүсүнө өбөлгө
түзүшү керек.

Колдонулган адабияттар

1. Абдыбекова Ш., Абдыкеримов С. «Ден соолук» энциклопедиясы. – Фрунзе, 1991, 829-б.
2. Нурмаматова К.У. Кеңже мектеп жашындагы балдардын анатомия, физиология жана гигиенасы // Ж. Баласагын атындагы КУУ, 2015, 93-97-бб.
3. Парийская Е.Н., Ерофеев Н.П. Физиология эндокринной системы. – Спб., 2013, с. 6-7.
4. Качкын уулу А., Бактыбек кызы В. Башталгыч класстын окуучуларынын окууга ыңгайлашуусун психологиялык-педагогикалык жактан колдоонуу // Ж. Баласагын атындагы КУУ, 2023, № 2(114), 245-252-бб.
5. Курманбекова Д.Д., Болотова А.С., Бекболотова Э.О. Адамдын анатомиясы жана морфологиясы. – Жалал-Абад, 2013, 70-71-бб.
6. Сулайманова Р.Т. Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоо маселесинин теориялык жактан изилдениши // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2021, № 4(108), с. 53-58. – Режим доступа: [www. https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/01/VKNU2021_4.pdf](http://www.https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/01/VKNU2021_4.pdf)

Рецензент: к.пед.н., доцент Долонова Г.М.

УДК 001:378.1

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-186-190

Орозбаева А.А.

Ош мамлекеттик педагогикалык университети

Орозбаева А.А.

Ошский государственный педагогический университет

Orozbaeva A.A.

Osh State Pedagogical University

ОКУУ ПРОЦЕССИНДЕ МААЛЫМАТТЫК-КОММУНИКАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЭФФЕКТИВДҮҮ ПАЙДАЛАНУУНУН АЙРЫМ УСУЛДАРЫ РАЗЛИЧНЫЕ МЕТОДЫ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ VARIOUS METHODS OF EFFECTIVE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE LEARNING PROCESS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада билим берүүдө колдонулуучу маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын (МКТ) окуу процессинде пайдалануунун эффективдүүлүгү

жана натыйжалуулугунун сүрөттөлүшү. Билим берүү процессине МКТны киргизүү аркылуу чечиле турган милдеттер белгиленген. Окутууда технологиянын бул түрүн кеңири жайылтуунун негизинде керектүү билимдерди алуунун артыкчылыктары жана кемчиликтери келтирилген. Компьютерлештирүүнүн өнүгүшү жана жаңы технологиянын пайда болушунун негизинде маалымат жана билим ар бир адамга жеткиликтүү болуп калды. Жаңы технологияларды колдонуу, маалыматташтыруу жана компьютерлештирүү азыркы учурда билим берүүнүн жана бүтүндөй окуу процессинин ажырагыс бир бөлүгү, «билим» жана «маалыматтык-коммуникациялык технологиялар» билимди алууда бир бүтүмгө айланат. Ошондуктан МКТнын ыкмаларын, каражаттарын ар түрдүү тармактагы ишмердүүлүгүнө колдонуунун өзү экономиканын алдыга жылышынын өбөлгөсү болуп эсептелет.

Аннотация: В данной статье демонстрируется эффективность и результативность использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовательном процессе. Включение ИКТ в образовательный процесс является актуальной задачей. Отмечены достоинства и недостатки получения качественных знаний на основе широкого распространения данной технологии в обучении. С развитием компьютеризации и появлением новых технологий информация и знания стали доступны каждому человеку. Использование новых технологий, информации и вычислений является неотъемлемой частью образования и всего процесса обучения, а «знания» и «информационно-коммуникационные технологии» становятся неотъемлемой частью получения знаний. Поэтому использование методов и инструментов ИКТ для основной деятельности считается необходимым условием прогресса экономики.

Abstract: This article demonstrates the effectiveness and efficiency of the use of information and communication technologies (ICT) in the educational process. The inclusion of ICT in the educational process is an urgent task. The advantages and disadvantages of obtaining quality knowledge based on the widespread use of this technology in education are noted. With the development of computerization and the advent of new technologies, information and knowledge have become available to every person. The use of new technologies, information and computing, is now an integral part of education and the entire learning process, and “knowledge” and “information and communication technologies” are becoming an integral part of acquiring knowledge. Therefore, the use of ICT methods and tools for core activities is considered essential for economic progress.

Негизги сөздөр: маалымат; маалыматтык-коммуникациялык технологиялар; компьютерлештирүү; World Wide Web; электрондук ресурстар; технология, компьютер, проектор жана интерактивдик доска.

Ключевые слова: информация, информационно-коммуникационные технологии, компьютеры, Всемирная паутина, World Wide Web; электронный рабочий стол; техника; компьютер; проектор и интерактивная доска.

Keywords: Information; information and communication technologies; computers; World Wide Web; electronic desktop; equipment; computer; projector and interactive whiteboard.

XXI кылымдын башталышы маалыматтык технологияны пайдаланууда коомдо тез ылдамдык менен өнүгүү багытын алды десек жаңылышпайбыз. Бул МКТнын окутуунун жаңыча методдорунун пайда болушуна алып келүүдө. Жаңы маалыматтык технологиялардын дидактикалык мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдаланууга карата шарттар билим берүү системасында толук түзүлүшү абзел. Ал үчүн окуу жайлар заманбап материалдык техникалык база менен жабдуулоо зарыл. Ар бир окуу аудиториясы компьютер, проектор жана интерактивдик доскалар менен жабдылып, ал эми компьютердик класстарда жаңы муундагы компьютерлер, ар бир кесипке ылайык түзүлгөн колдонмо программалар, ошондой эле локалдык жана глобалдык тармактардын

болушу керек [4]. Анткени, адам баласы өзүнүн тармактуу ишмердик чөйрөсүндө өтө тездик менен өсүп бара жаткан маалыматтардын агымына туш болуп, аны компьютердик технологиянын жардамысыз иштетүү, өздөштүрүү, пайдалануу мүмкүн эместигине көзү жетип олтурат. Азыркы мезгилде бардык өлкөлөрдөй эле Кыргызстанда маалыматтык технология прогрессивдүү өнүгүүдө. Ар кандай тармактагы кызматкерлер мисалы, тейлөө тармактарындагы кызматкерлер үчүн да МКТны терең өздөштүрүүсү өзүнүн кесиптик деңгээлин жогору көтөрүү менен бирге, убакытты үнөмдүү пайдаланышына шарт түзөт. Ошондуктан МКТнын ыкмаларын, каражаттарын ар түрдүү тармактагы ишмердүүлүгүнө колдонуунун өзү

экономиканын алдыга жылышынын өбөлгөсү болуп эсептелет [3].

Ошентип, маалыматтык технологиянын өнүгүшү, биздин мээбизге сакталбай турган же кагазга "кол менен" жазыла албаган чоң көлөмдөгү маалыматтын пайда болушуна түрткү болду. Маалымат – бул адамдар муундан-муунга, бири-бирине өткөрүп, жаңылап, иштеп чыгып, толуктап турган билимдин белгилүү көлөмү. Азыркы учурда өзүнүн билимин толуктоого жана колунда бар нерсени өркүндөтүүгө умтулбаган заманбап адамды элестетүү мүмкүн эмес. Бүгүнкү күндө маалымат алуу үчүн көптөгөн булактар бар жана биринчи кезекте, негизги булак, ошондой эле жеткиликтүү жана, балким, алмаштырылгыс, бул Интернет болуп саналат. Бүткүл дүйнөлүк желе глобалдык мейкиндикти камтыйт жана биздин доордо эң күчтүү таасирге ээ болгон компьютердик технологиялар ар бир адамга маалыматтык колдоо көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Билим алуу эмнеден башталат? Албетте, билимден. Эл макалында айтылгандай: “Билимдүүгө дүйнө жарык”. Билимдүү болуу – бул толук кандуу жашоо, өзүнө ишенген, ар тараптуу адам болуу, ошондой эле коомго пайда алып келүү. Компьютерлештирүүнүн өнүгүшү жана жаңы технологиянын пайда болушунун негизинде маалымат жана билим ар бир адамга жеткиликтүү болуп калды. Жеткиликтүүлүк – бул биз жөн гана билимдүү болбостон, билим “казынабызды” улам толуктап, заман агымынан артта калбашыбыз керек болгон негизги көрсөткүч. Жаңы технологияларды колдонуу, маалыматташтыруу жана компьютерлештирүү азыркы учурда билим берүүнүн жана бүтүндөй окуу процессинин ажырагыс бир бөлүгү болуп саналат. Ошентип, «билим» жана «маалыматтык-коммуникациялык технологиялар» билимди алууда бир бүтүмгө айланат [2].

Маалыматтык-коммуникациянын реалдуулугу жана зарылчылыгы биргелешкен ишмердүүлүк менен аныкталат: жашоо үчүн адамдар өз ара аракеттенүүгө аргасыз болушат. Активдүү адам ар дайым баарлашат, анын ишмердүүлүгү башка адамдардын ишмердүүлүгү менен кесилишет. Маалыматтык-коммуникация коомдук иштерди уюштурууга, аны адамдар ортосундагы жаңы байланыштар жана мамилелер менен байытууга мүмкүндүк берет [1].

Билим берүүдөгү маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ) – заманбап билим берүү процессинин

системасында маалыматты чогултуунун, берүүнүн жана сактоонун ыкмалары жана ошондой эле мугалим менен окуучунун өз ара аракеттенүүсү. Ар бир мугалим маалыматтык коммуникациялык технологиялар тармагында жок дегенде эң жөнөкөй көндүмгө ээ болуп, аны практикада колдоно билүүсү керек, жана келечекте өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүндө маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу боюнча билимдин бардык түрүн өздөштүрүү үчүн умтулуусу зарыл.

МКТны колдонуудагы маанилүү түзүлүш компьютер болуп саналат, ага бардык керектүү программалык камсыздоо жана ага тиешелүү жабдуулар орнотулушу керек: проектор, мультимедиялык такта, колонкалар ж.б. Мындай жабдуулар маалыматты визуалдык түрдө берүүгө жана максатка төмөнкүлөрдүн жардамы менен эффективдүү жеткирүүгө мүмкүндүк берет: презентациялар, слайд-шоулар, таблицалар, видео жана аудио жазуулар, визуалдык кабылдоо менен тезирээк жана теренирээк сиңире турган керектүү материал. Мультимедиялык досканы колдонуу сабакты кызыктуу жана түстүү кылат, биз билгендей, баланын мээси маалыматты көңүл ачуучу формада берсе, жакшы кабыл алат, ошондуктан сунушталган материал оңой кабыл алынып, эсинде жакшы сакталат. Билим берүү процесси маалыматтык-коммуникациялык технологиялар “мугалим-окуучу-мугалим” чынжырындагы байланышты жана жаңы билимдерди алууну толуктап, алмаштырбай тургандай түзүлүшү керек.

Компьютерлештирүүнүн өнүгүшү менен билим берүү жаңы деңгээлге чыкты. Бул дүйнөнүн каалаган жеринен, ар кандай булактардан маалымат алууну камтыйт. Электрондук ресурстарга (китепканаларга, сактоочу жайларга, архивдерге, маалымат базаларына ж.б.) оңой жетүү Интернетке туташуу аркылуу гана билим алууга мүмкүндүк берет. World Wide Web ошондой эле онлайн сабактар, тесттер, олимпиадалар, курстар, конференциялар, консультациялар жана көптөгөн башка кенири таралган МКТ технологияларын колдонууга мүмкүндүк берет. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар дистанттык окутуунун эң негизги көмөкчүсү болуп саналат (мугалим менен студенттин аралыктан өз ара аракеттенүүсү, окуу процессинин бардык зарыл компоненттерин сактоо). Онлайн же электрондук почта аркылуу маалымат алмашып, үзгүлүксүз окуу процесси жүргүзүлөт.

Электрондук билим берүү басылмалары билимдин кубаттуу булагы болуп саналат. Алар глобалдык тармакта бөлүштүрүлөт, ошондой эле алынуучу медиада сакталат жана берилет. Мындай материалга жекече мамиле кылуу өз алдынча изилденген материалды терең түшүнүүгө жана кабыл алууга жана өз билимин текшерүүгө мүмкүндүк берет. Ошентип, жогоруда айтылгандардын негизинде билим берүүдөгү маалыматтык-коммуникациялык технологияларды методикалык максатта пайдаланууда төмөнкүдөй классификациялоого болот:

Билим берүү (билимге, көндүмгө ээ болуу, материалды өздөштүрүүнүн жетиштүү деңгээлин камсыз кылуу).

1. Симуляторлор (билиминизди текшерүү, көндүмдөрдү практикалоо, машыгуу).

2. Маалымат издөө жана маалымдама (зарыл маалыматты издөө).

3. Көрсөтүү (зарыл маалыматты визуалдык кабыл алуу).

4. Симуляция (реалдуу объекттин реалдуу системаны так сүрөттөгөн модели менен алмаштыруу).

5. Лаборатория (эксперимент жана тажрыйба жүргүзүү жөндөмдүүлүгү).

6. Моделдөө (объекттин моделин түзүү).

7. Эсептөө (эсептөөлөрдү, формулаларды ж.б. автоматташтыруу).

8. Билим берүү жана оюн (окуу процесси оюн түрүндө көрсөтүлөт) [7].

Мугалим МКТны колдонуу менен чече ала турган көйгөйлөр:

- сабакты уюштурууну жакшыртуу жана окуудагы индивидуалдуулугун жогорулатуу;

- окуучулардын өз алдынча машыгуусуна кызыгуусун жана өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу;

- окууга болгон мотивацияны жогорулатуу;

- МКТны колдонуунун бардык артыкчылыктарын практикалоо;

- окууга жана жаңы билимдерди алууга мотивацияны жогорулатуу;

- билим берүү процессин активдештирүүгө;

- студентти илимий иштерге тартуу;

- окутуу ийкемдүүлүгүн камсыз кылуу [5].

Жыйынтыктап айтканда, билим берүү тармагында маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун көптөгөн артыкчылыктары менен катар кемчиликтери да бар. Мындан 15-20 жыл мурун, бала китеп окуганды жакшы көрсө, азыр кино көргөндү жакшы көрөт. Бирок бүгүнкү күндө, маалымат, жарнама, компьютердик технологиялар, электрондук оюнчуктар, оюн консолу ж.б. күчтүү басма сөздүн астында азыркы жаштар барган сайын чындыктан алыстап баратат. Эми, эгер окуучу китеп окуй албай койсо, ал китепканага барбай, планшетине жүктөп алат. Азыркы учурда көпчүлүк жаштардын тобу сейил бакта, аянтта же соода-көңүл ачуу комплексинде отурушат, алар бири-бири менен байланышпай, бардык көңүлү смартфондорго, планшеттерге, ноутбуктарга бурулган. Эгер бул көрүнүш байкала берсе, анда жакын арада балдар кантип баарлашууну унутуп калышат. Муну менен талашып-тартышуу кыйын, бирок, мындай билим берүү процессинин экинчи тарабы, балдардын мугалим менен байланышын токтотушу, демек, ой жүгүртүү жөндөмү төмөндөйт, ошондой эле башкалардын материалдарын колдонуу, жана аларды көчүрүп алуу, өткөрүп берүү мүмкүнчүлүгү бар экендигин айткым келет. өзүнүкү катары, мындайча айтканда - плагиат. Даяр эсселерди, чечилген маселелерди, отчетторду жана башка көптөгөн нерселерди алуу окуунун натыйжалуулугун төмөндөтөт. Андыктан, маалыматтык коммуникациялык технологияларды колдонууда окуучуларга пайдалуу жагын көбүрөөк айтып, кесиптик ишмердүүлүктө эффективдүү жана пайдалуу колдонулушу керек.

Колдонулган адабияттар

1. Кабылова С.А., Кайдиева Н.К., Таалайбекова Ч.Т. Кенже мектеп окуучулардын маалыматтык-коммуникациялык компетенцияларын калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү // Вестник КНУ №2 (114), 2023.им. Ж. Баласагына, с. 99-103. ISSN 1694-8033. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=54125239>

2. Кулуева Ф.Ш. Колледждерде маалыматтык коммуникациялык технологияларды кесипке багыттап окутуунун педагогикалык шарттары: пед. илим. канд. ... дисс.: 13.00.01. – Бишкек, 2019, 188-б.

3. Норенков И.П., Зимин А.М. Информационные технологии в образовании. – Москва: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2004.

4. Турдашунова А.С. Бакалаврды аралыктан окутуу технологиясы аркылуу даярдоонун методикалык негиздери: пед. илим. канд. ... дисс.: 13.00.02. – Бишкек, 2017, 170-б.
5. Яковлев А.И. Информационно-коммуникационные технологии в образовании // Информационное общество, 2001, вып. 2, с. 32-37.
6. Wikipedia. Эркин энциклопедия. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Информационные_технологии
7. Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А. Жасалма интеллектти колдонуу менен студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык жөндөмүн өнүктүрүү // Ветник КНУ им. Ж. Бадасагына, 2024, № 3(119), с. 451-455. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-451-455. – EDN AACLZN.

Рецензент: к.пед.н., доцент Кайдиева Н.К.

УДК 378
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-190-194

Сарсекеев Б.С.
А.К. Кусаинов атындагы Евразия гуманитардык институту
Сарсекеев Б.С.
Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова
Sarsekeev B.S.
Eurasian Humanities Institute named after A.K. Kusainov

ОКУУ КИТЕБИ – МУГАЛИМДИН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ КАРАЖАТЫ УЧЕБНИК КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕДАГОГА THE TEXTBOOK AS A MEANS OF DEVELOPING A TEACHER’S PROFESSIONAL COMPETENCIES

Кыскача мүнөздөмө: Макалада педагогикалык компетенттүүлүгүн калыптандыруу каражаты катары окуу долбоорлоо мүмкүнчүлүктөрүн изилдейт. Студенттер үчүн окуу китептерин жана окуу китептерин талдоонун негизинде студенттердин кесиптик компетенцияларын калыптандырууга көмөктөшүүчү аларды өркүндөтүүнүн резервдери аныкталды. Келечектеги мугалимдердин компетенттүүлүгүн өнүктүрүү окуу темасынын башында көйгөйлүү тапшырмаларды иштеп чыгуу жана окуу текстинин аягындагы тапшырмалар аркылуу окутуунун мазмунун долбоорлоо аркылуу каралат. Автор тарабынан болочок мугалимдердин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандырууга мүмкүндүк берген жаңы типтеги окуу китебинин принципалдуу айырмачылыктары көрсөтүлүп, анын методикалык системасы баяндалган.

Аннотация: В статье исследуются возможности проектирования учебника как средства формирования педагогических компетенций. На основе анализа учебников и учебных книг для студентов выявлены резервы их совершенствования, способствующие формированию профессиональных компетенций студентов. Развитие компетенции будущих учителей рассматривается через разработку проблемных заданий в начале учебной темы и проектирования содержания обучения с помощью заданий в конце учебного текста. Автором показаны принципиальные отличия учебника нового типа, позволяющие формировать профессиональные компетенции будущих учителей, описана его методическая система.

Abstract: The article explores the possibilities of designing a textbook as a means of developing pedagogical competencies. Based on the analysis of textbooks and student manuals, the author identifies areas for their improvement, aimed at fostering the professional competencies of students. The development of competencies among future teachers is considered through the design of problem-based tasks at the beginning of the lesson topic and the structuring of educational content using tasks at the end of the text. The author outlines the key features of a new type of textbook that facilitates the formation of professional competencies in future teachers and describes its methodological system.

Негизги сөздөр: студенттин окуу китеби; жаңы типтеги окуу китеби; компетенттүүлүккө негизделген ыкма; компетенттүүлүк; компетенттүүлүк; милдеттер.

Ключевые слова: учебная книга студента; учебник нового типа; компетентностный подход; компетенция; компетентность; задания.

Keywords: student textbook; new type of textbook; competency-based approach; competencies; competence; tasks.

Высшее образование является основой качественного развития общества. В этой связи значимость приобретает одно из основных средств обучения – вузовский учебник. Учебник должен отвечать современным стандартам, обеспечивать формирование фундаментальных и системных знаний в контексте определенной науки, одновременно выполняя функции управления (планирования, организации, контроля и т.д.) познавательной деятельностью студентов, создавая условия для формирования профессиональных компетенции. Проектирование такого учебника требует разработки методологической составляющей, обеспечения обучающихся возможностями усвоения различных методов и способов познания, самовоспитания и практической деятельности, что позволит решить задачи последующего непрерывного самообразования и саморазвития будущих педагогов [6].

Анализ показывает, что, несмотря на появление инновационных технологий обучения [5], учебник остается одним из основных источников знаний, средством организации учебного процесса. Отметим общие черты вузовских учебников по разным дисциплинам: выделение фундаментальных идей, теорий, законов; отбор основных понятий; блочное построение; усиление методологической и практической составляющей содержания предмета.

Основной проблемой современной вузовской учебной книги является монофункциональность, ориентация на информационную функцию, что обуславливает теоретизированность обучения в ущерб практическим компетенциям. К другим проблемам можно отнести устаревание информации, которая не успевает за стремительным научно-технологическим прогрессом и быстро теряет актуальность; ограниченную интерактивность, что делает их менее привлекательными для студентов, привыкших к интерактивным и мультимедийным форматам; ориентированность на среднего обучаемого без учета индивидуальных потребностей, разного уровня подготовки, что делает его не всегда удобным для всех обучающихся;

неактуальные методы подачи материала, учебники носят монологический характер, отсутствие визуализации и примеров из реальной жизни делает их неинтересными и трудными для восприятия.

Целью нашего исследования является поиск скрытых резервов учебной книги, которые позволят будущим педагогам перейти от теоретизированного обучения к практическим умениям, от информационного обучения к интегрированным знаниям.

Изучение научных работ по проблемам учебника позволяет выявить передовой опыт и достижения в области учебниковедения. Построение учебника на основе системного подхода создает условия для формирования у обучающихся системы знаний, адекватной изучаемой науке и системной организации деятельности студента. Проблемный подход обуславливает принципы и методы проблемного обучения. Введение психологических подходов к формированию содержания учебника позволит учитывать потребности обучающегося и обеспечить комфортные условия для обучения.

Современные образовательные процессы требуют новых подходов к созданию вузовских учебников, которые могут эффективно влиять на ведение учебного процесса. Учебник должен быть направлен на подготовку студентов к успешной профессиональной деятельности, обеспечивая как фундаментальные знания, так и практические навыки. Важно, чтобы учебник способствовал формированию инновационного, творческого, системного и других эффективных способов мышления. В этом смысле, интерактивные методы и технологии помогут трансформировать учебник в мощный образовательный инструмент. Соединение содержания учебника с современными методами и технологиями обучения может существенно повысить его эффективность и сделать процесс обучения более увлекательным.

Мы рассматриваем учебник не только как «источник знаний», но как инструмент организации учебной деятельности, позволяющий сформировать профессионально-педагогические

компетенции будущих учителей. В данной статье на основе проведенных исследований рассматриваются пути модернизации вузовского учебника. Научная новизна заключается в том, что проектирование учебника анализируется с позиций соединения содержания образования с методами и технологиями обучения посредством потенциальных возможностей учебной книги для формирования профессиональных компетенций. Результатами исследования являются выявленные резервы совершенствования учебника, что имеет научно-практическую значимость и создает теоретическую основу для проектирования учебника нового типа, ориентированного на развитие способностей и компетенции обучаемых.

Исследования учебника шли в рамках компетентностного подхода с акцентом на раскрытие содержания обучения через деятельность. Практическая работа с материалом учебника реализуется посредством заданий к учебным текстам. Задания формулируются как сценарии предстоящей деятельности. Такой подход акцентирует внимание на функциях учебника, способствующих общему развитию личности обучаемого, в особенности функции развития способностей и компетенций.

Автор статьи придерживается позиции тех исследователей, которые считают, что концептуальные знания и практический опыт важнее и что теоретические знания имеют ценность только тогда, когда понимаются концептуально и применяются на практике [1]. Такая постановка вопроса требует пересмотра взглядов на роль учебника, так как традиционные подходы, ориентированные на изложение информации, не в состоянии выполнять задачи формирования компетенций. Выбор компетентностной парадигмы связан с ее ориентацией на компетенции/компетентности, которые должны быть достигнуты в ходе учебного процесса. Проектирование учебника в рамках компетентностного подхода в единстве с методами обучения позволит рассматривать учебник как инструмент формирования специальных компетенций будущих учителей.

Реализация задач формирования профессионально-педагогических компетенций требует [6] разработки учебных книг, соединяющих в себе содержание образования с методами обучения, развивающими профессиональные умения. Чтобы учебник стал средством формирования

специальных компетенций, необходимо к раскрываемому содержанию обучения разработать задания на формирование (развитие) определенных компетенций. Задания должны быть сформулированы таким образом, чтобы студенты в ходе выполнения этих заданий не только изучили предлагаемую тему, но активно взаимодействовали между собой. Изменение организации учебной деятельности средствами учебника позволит студентам усвоить программный материал на основе сформированных компетентностей.

Опыт разработки учебной литературы подобного рода [2; 3; 4] позволяет описать методическую систему рассматриваемого учебника. На наш взгляд, первым шагом автора (авторов) должно быть составление списка компетенций будущего педагога, которые будут формироваться на конкретной дисциплине. Речь идет о том, что каждый предмет по своему влияет на формирование будущего специалиста и соответственно развивает те или иные способности и компетенции. Поэтому важно определить цели-компетенции каждой темы, как основного ориентира при конструировании учебника или учебного пособия.

Список компетенции позволит соответствующим образом разработать структуру и содержание учебной книги, которая строится в соответствии с целями как ожидаемыми результатами. Смысл отбора содержания, его системного структурирования и разработки заданий состоит в том, чтобы предоставить студентам возможность обсудить свои знания, чему способствует предложенный алгоритм действий, позволяющий усилить личностную направленность образования, обеспечить активность в образовательном процессе. Поэтому единицей проектирования личностного содержания является образовательная ситуация и способы действия в этих ситуациях.

Автору следует определить те умения, которые будут формироваться при изучении той или иной темы. Речь идет о структурировании учебных текстов в соответствии с учебными заданиями, которые задаются последовательно по мере изложения учебных материалов, что обуславливает важность представления знаний в логической взаимосвязи.

Мы предлагаем выстроить структуру учебной темы (параграфа) по схеме «Проблемное задание – учебный текст – задания по работе с текстом», где цели,

структура, содержание органично связаны с функциями, методами, формами и средствами обучения [4]. Центральным является отбор содержания по изучаемой теме, ключевым – разработка заданий, по которым идет процесс обучения.

Задания предназначены как для индивидуальной работы, так для группового и парного способа обучения. Разработка проблемного задания перед каждой темой создает условия для актуализаций изучаемой темы, анализа собственных знаний и представлений по теме. Это делается для создания условий к принятию новой информации.

Далее предлагается учебный текст, который студенты должны проработать. На этом этапе предлагаются разные способы обучения (индивидуальный, парный, групповой) и задания, позволяющие сформировать свое собственное понимание прочитанного [2, с.10].

Определение содержания обучения и умений обуславливают составление алгоритмов действий студентов при изучении материалов учебной книги. Структура и содержание параграфа должны стимулировать практическое применение знаний и их осмысленное закрепление, а задания к ним давать возможность комментировать, делиться мыслями, участвовать в обсуждениях, совместно выполнять задания.

На третьем этапе идет выражение мысли через усвоенные понятия и представленную в тексте информацию, создается личностное понимание содержания. **Практические задания** выполняются в парах, группах, всем коллективом. Учебник становится платформой для совместной работы: студенты могут делиться идеями, задавать вопросы, получать помощь от преподавателей и группы, например, при создании плана занятия или решении педагогических ситуаций, анализировать собственную деятельность по использованию полученных знаний и способов действий. Коллектив (учебная группа) при необходимости может помогать отвечать на вопросы, способствовать освоению изучаемой темы.

Представленная концепция разработки учебной книги студента создает условия для формирования специальных компетенций будущих учителей как результатов образования. Предлагаемая модель учебника обуславливает методы работы с учебной

литературой. Задания к учебным текстам могут быть сценарием учебной деятельности студентов, что одновременно меняет функции преподавателя, роль которого трансформируется с позиции источника информации на организатора учебного процесса. Последнее требует от него владения технологиями обучения.

Таким образом, совершенствование вузовской учебной книги возможно за счет смены акцентов с описания педагогического содержания на организацию учебной деятельности обучаемых с учебным материалом. Задания к учебным текстам дают возможность работать в группах, практиковаться в максимально приближенной ситуации к педагогической реальности. Это позволит студентам эффективно применять усвоенные знания в практической деятельности и успешно адаптироваться в общественную жизнь школы.

Представленная технология разработки учебной книги создает ряд возможностей:

- 1) предоставляет студенту возможность организовывать свою работу, выбирать форму выполнения задания, применять свой план решения;
- 2) обеспечивает понимание специфики изучаемого предмета, дает возможность выработать специальные умения и навыки;
- 3) влияет на повышение интереса студентов к изучаемой дисциплине;
- 4) способствует формированию профессиональных компетенций будущих учителей.

В перспективе основными направлениями модернизации учебника могут быть:

- 1) предоставление студентам дополнительных материалов, таких как видеолекции, интерактивные задания и тесты;
- 2) введение элементов тренинговых форм занятий (для повышения мотивации и вовлеченности студентов в учебный процесс);
- 3) обеспечение учебника примерами и кейсами из реальной школьной жизни.

Резюмируя, отметим, соединение возможностей учебника с технологиями обучения при соответствующих управленческих инструментариях делает процесс обучения эффективным, позволяет студентам более глубоко осмыслить усвоенные материалы, создать условия для развития практических умений и подготовиться к реализации реальных профессиональных задач.

Список использованной литературы

1. Франсуа-Мари Жерар, Ксавье Рожье. Разработка и анализ школьных учебников / Пер. с франц. АВ ОВО, 1998, 372 с.
2. Сарсекеев Б.С. Модели обучения педагогическому мастерству: учебное пособие для студентов педагогических специальностей. – Астана, 2016, 59 с.
3. Сарсекеев Б.С. Модели обучения истории в школе: учебное пособие. – Астана: ТОО «Мастер ПО», 2018, 46 с.
4. Сарсекеев Б.С. Педагогическое мастерство: учебное пособие для студентов педагогических специальностей. – Нур-Султан, 2022, 124 с.
5. Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А. Жасалма интеллектти колдонуу менен студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык жөндөмүн өнүктүрүү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, No. 3(119), с. 451-455. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-451-455. – EDN AACLZN.
6. Сулайманова Р.Т., Бообаева Н.А. Жогорку окуу жайларда болочок мугалимдерди даярдоонун илимий-теориялык негиздери // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, No. 3(119), с. 45-49. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-45-49. – EDN BBNVOC.

Рецензент: к.и.н., профессор Джанпеисова М.М.

УДК 372.857(575.2)

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-194-198

Сатыбекова М.А., Алыкулов У.Ж.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Сатыбекова М.А., Алыкулов У.Ж.

КНУ имени Ж. Баласагына

Satybekova M.A., Alykulov U.J.

KNU J. Balasagyna

ORCID 0009-0003-3384-7128

БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНДЕГИ ГЕЙМИФИКАЦИЯ: ЫКМАЛАР, МИСАЛДАР ЖАНА СУНУШТАР

ГЕЙМИФИКАЦИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ: МЕТОДЫ, ПРИМЕРЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ

GAMIFICATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS: METHODS, EXAMPLES AND RECOMMENDATIONS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада билим берүү процессинде геймификациянын мааниси жана анын ар түрдүү аспектиери талданат. Авторлор заманбап жаштардын санариптик технологиялар дүйнөсүндө өсүп жатканын жана салттуу окутуу ыкмалары көп учурда окуучулардын көңүлүн бурдура албаганын белгилешет. Геймификация окуучулардын мотивациясын жогорулатып, креативдүүлүгүн өнүктүрүүгө, материалды жакшы өздөштүрүүгө жардам берет. Макалада геймификациянын негизги элементтери, окуу процесси үчүн оюндардын мисалдары жана практикалык сунуштар берилген. Педагогика жана биология сыяктуу дисциплиналарда оюн ыкмаларын колдонуу окуучулардын кызыгуусун арттырып, практикалык көндүмдөрдү өнүктүрүүдө натыйжалуу инструмент катары сунушталат.

Аннотация: В статье рассматривается значение геймификации в образовательном процессе и её различные аспекты. Авторы отмечают, что современная молодежь растет в мире цифровых технологий, и традиционные методы обучения часто не способны удерживать внимание учащихся. Геймификация способствует повышению мотивации, развитию креативности и лучшему усвоению материала. В статье представлены основные элементы геймификации, примеры игр для образовательного процесса и практические рекомендации. Использование игровых методов в таких дисциплинах, как педагогика и биология, предлагается как эффективный инструмент для повышения интереса учащихся и развития практических навыков.

Abstract: This article discusses the significance of gamification in the educational process and its various aspects. The authors note that modern youth grows up in a world of digital technologies, and traditional teaching methods often fail to maintain students' attention. Gamification helps increase motivation, fosters creativity, and improves material retention. The article presents the main elements of gamification, examples of games for the educational process, and practical recommendations. The use of game-based methods in disciplines such as pedagogy and biology is suggested as an effective tool for increasing student engagement and developing practical skills.

Негизги сөздөр: геймификация; окутуу процесси; санарип технологиялар; мотивация; салттуу методдор; оюн элементтери; практикалык көндүмдөр; сынчыл ойлом; педагогика; биология.

Ключевые слова: геймификация; образовательный процесс; цифровые технологии; мотивация; традиционные методы; игровые элементы; практические навыки; креативность; педагогика; биология.

Keywords: gamification; educational process; digital technologie; motivation; traditional methods; game elements; practical skills; creativity; pedagogy; biology.

Актуалдуулугу. Заманбап билим берүү процесси студенттердин кызыгуулары жана муктаждыктарынын өзгөрүшүнө байланышкан бир катар чакырыктарга туш болууда. Жаш муун санариптик технологиялар дүйнөсүндө чоңоюп жатат, ал эми салттуу окутуу ыкмаларынын натыйжалуулугу барган сайын төмөндөп жатат. Мындай шарттарда окутуучулар студенттердин кызыгуусун сактап, билим берүү процессин кызыктуу жана азыркы чындыкка ылайыктуу кылуу үчүн жаңы ыкмаларды издөөгө аргасыз болушууда. Ушундай ыкмалардын бири – геймификация, башкача айтканда, билим берүү процессине оюн элементтерин жана механизмдерин киргизүү [6].

Геймификация мотивацияны жана сабакка катышууну жогорулатуу менен гана чектелбестен, предмет боюнча татаал темаларды өздөштүрүүнү жеңилдетет. Педагогика жана биологияны окутуу методикасы дисциплиналары визуалдык маалыматка бай жана практикага багытталган илим катары, оюн ыкмалары менен өзгөчө жакшы айкалышат. Алар татаал процесстерди визуалдаштырууга, экосистемаларды моделдөөгө жана студенттердин сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет [4].

Бул макаланын максаты – педагогикалык багытта окутууда геймификациянын артыкчылыктарын, анын негизги элементтерин, билим берүү оюндарын жана квесттерди түзүүгө практикалык ыкмаларды карап чыгуу, ошондой эле окутуу тажрыйбасына оюн технологияларын натыйжалуу киргизүү боюнча сунуштарды берүү болуп саналат.

Азыркы жаштар санариптик технологиялар менен медиа дүйнөсүндө өсүп жаткандыктан, билим берүү процессинде

интерактивдүү жана кызыктуу ыкмаларга болгон муктаждык жогору. Салттуу окутуу ыкмалары көп учурда окуучулардын көңүлүн бурдура албайт, ал эми геймификация билимди өздөштүрүүнү динамикалуу жана кызыктуу алып барууга мүмкүнчүлүк жаратат.

Геймификацияны окуу процессине киргизүү төмөнкү учурларда жардам берет:

1. Татаал же “супсак” темаларга көңүл бурдураат.

2. Окуу материалына эмоционалдык байланышты түзөт.

3. Сынак жана сыйлыктар аркылуу мотивацияны стимулдайт.

4. Чыныгы көйгөйлөрдү чечүү үчүн кырдаалдарды моделдейт [2, 45-б.].

Ошентип, геймификация заманбап мугалимдин арсеналында жөн гана тренд эмес, зарыл болгон инструмент болуп калууда.

Окутуу процессинде геймификацияны пайдалануу бул артыкчылыктарга ээ:

1. **Мотивацияны жогорулатуу:** оюн формасындагы окутуу процессин кызыктуу кылат, окуучулар белгиленген максаттарга жетүүгө умтулушат.

2. **Материалды жакшы өздөштүрүү:** педагогикалык процесстерди визуалдаштыруу жана алар менен активдүү иштөө маалыматты жакшы сактоого жардам берет.

3. **Көндүмдөрдү өнүктүрүү:** оюндар сынчыл ой жүгүртүү, командалык иш, изилдөө жөндөмдөрү жана көйгөйлөрдү чечүү жөндөмдөрүн өрчүтөт [3].

4. **Ар кандай даярдык деңгээлине ылайыкташуу:** оюн элементтерин студенттердин билим деңгээлине жараша ыңгайлаштырып, билим алууну баарына жеткиликтүү кылууга болот.

Геймификациялык ыкмаларды колдонуп сабак өтүүдө бул элементтер колдонулат.

1. Сюжет: тапшырмаларды байланыштырган негизги линия (мисалы, экосистеманы куткаруу, ДНКны изилдөө, жергиликтүү фаунаны изилдөө).

2. Максаттар жана миссиялар: аткара турган так тапшырмалар (мисалы, ДНК кодун чечмелеп, жоголуп кетүү коркунучундагы түрдү сактап калуу).

3. Ролдор: окуучулар өздөрүнө окумуштуу, эколог, врач же изилдөөчү сыяктуу ролдорду тандап, ошол ролго ылайык тапшырмаларды аткарышат.

4. Сыйлыктар: упайлар, значоктор, виртуалдык сыйлыктар же тапшырмаларды ийгиликтүү аткаруу үчүн кийинки деңгээлге өтүү.

Геймификация билим берүү процессин кызыктуу, натыйжалуу жана заманбап кылат. Ал студенттердин кызыгуусун арттырып, билимди практикалык көндүмдөр менен айкалыштырууга жардам берет. Педагогика дисциплинасында геймификация студенттердин материалды терең өздөштүрүүгө жана сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө шарт түзөт. Мисал катары “Педагогикалык марафон” оюнунун жүрүшүн карап көрөлү.

Оюндун аталышы: “Педагогикалык марафон”.

Максаты: Студенттердин педагогикалык кырдаалдарды талдоо жана билим берүү практикасына байланыштуу чечимдерди кабыл алуу жөндөмүн калыптандыруу.

Сюжет: Студенттер башталгыч билим берүү педагогдорунун ролунда марафонго катышуучулар болушат. Оюндун жүрүшүндө алар профессионалдык өсүү этаптарынан өтүшөт, чыныгы педагогикалык кырдаалдарга байланышкан тапшырмаларды аткарышат.

Оюндун этаптары:

1. “Биринчи сабак”: Катышуучуларга классты башкарууга байланышкан кейстер сунушталат (мисалы, үлгүрбөй жаткан окуучуга же окуучулар арасындагы чыр-чатакка кандай реакция кылуу керек).

2. “Мастер-класс”: Студенттер берилген тема боюнча интерактивдүү сабак иштеп чыгып, өздөрүнүн креативдүүлүгүн жана методикалык жөндөмдөрүн көрсөтүшөт.

3. “Мугалимдер кеңеши”: Командалык иш, анда катышуучулар биргеликте көйгөйлүү педагогикалык кырдаалдарды талдап, чечимдерди сунушташат.

4. “Жылдын мыкты педагогу”: Финалдык этап, анда катышуучулар иштелип чыккан долбоорду же сабакты “калыстар

тобунун” (окутуучулардын же кесиптештердин) алдында коргошот.

Оюн элементтери:

• Ролдор: Ар бир катышуучу өзүнө ролду тандайт (мисалы, класс жетекчи, методист же предметтик мугалим).

• Упайлар жана сыйлыктар: Тапшырмаларды ийгиликтүү аткаргандыгы үчүн упайлар чогултулат, сертификаттар же виртуалдык сыйлыктар ыйгарылат.

• Кайгарым байланыш: Ар бир этаптан кийин окутуучу жана студенттер кабыл алынган чечимдерди жана алардын негиздүүлүгүн талкуулашат.

Оюн студенттерге педагогикалык ой жүгүртүүнү, командада иштөө жөндөмүн, конфликттик кырдаалдарды чечүү, сабактарды пландоо жана теориялык билимди практикада колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жана кесипке багыт алууга жардам берет [1]. Оюн форматынын аркасында окуу кызыктуу болуп, катышуучулар баалуу практикалык көндүмдөргө ээ болушат.

Педагогика же биологияны окутуу методикасы боюнча билим алган студенттер үчүн квесттерди же оюндарды мугалим алдын ала түзүп берсе дагы болот.

Квест (англ. quest сөзү “изденүү”, “саякаттоо” же “миссияны аткаруу” дегенди билдирет) – бул тапшырмаларды аткаруу, максаттарга жетүү үчүн иштелип чыккан оюн же иш-чаранын форматы. Квесттер, адатта, бир нече этаптан турат жана катышуучулар ар бир этапта белгилүү бир маселени чечип, кийинки деңгээлге өтөт. Окутууда квесттер менен иштөө аркылуу студенттерде темага болгон кызыгуу жаралып, маалыматты жакшыраак өздөштүрүүгө жардам берет [7].

Мисалы, биология боюнча квесттерди түзүүдө төмөнкү идеялар колдонулат:

• Табият лабораториясы: Окуучулар ар кандай табигый экосистемалардын моделдерин түзүп, алардын иштешин түшүндүрүшөт.

• Генетикалык сыры: ДНК структурасы жана мураска алынуучу белгилерди түшүндүрүү үчүн интерактивдүү оюндар.

• Экологиялык миссия: Экосистемаларды сактоо жана калыбына келтирүү боюнча практикалык тапшырмалар.

Мындай ыкмалар биологияны кызыктуу жана жеткиликтүү кылат, студенттердин кызыгуусун арттырып, окуу процессин натыйжалуу кылууга шарт түзөт.

Биологиялык оюндардын жана квесттердин форматтары катары төмөнкүлөрдү алсак болот.

1. Класс ичиндеги квесттер. Мугалим бир нече этаптан турган сценарий түзөт (мисалы, микроскоп менен иштөө, генетика боюнча башкачармалар, экологиялык системалар боюнча тапшырмалар). Ар бир этап негизги сюжет менен байланышкан, ал эми окуучулар этаптарды ырааттуу түрдө өтүп, “шилтемелерди” же “артефакттарды” чогултат.

• Мисал: “Түрдүн жоголушун иликтөө” – команда түрдүн жоголуу себептерин табуу үчүн биологиялык маселелерди чечет.

2. Топтогу оюндар. Мурдагы белгилүү оюндардын механикасынын негизинде жаңы оюндарды жаратуу. Мисалдар:

- Монополия – экосистемаларды куруу.
- Мафия – вирус менен иммундук системанын күрөшү.
- Пазлдар – ДНК структурасын чогултуу.

3. Компьютердик оюндар жана тиркемелер. Билим берүү оюндарын түзүү үчүн платформаларды колдонуу (мисалы, Kahoot, Quizizz). Оюн элементтери бар интерактивдүү тесттерди түзүү. Мисалы, виртуалдык симулятор, анда окуучу врач ролунда болуп, симптомдорду анализдеп диагноз коёт.

4. Табигый шарттагы же талаа квесттери. Ачык абада өткөрүлүүчү оюндарды уюштуруу, анда катышуучулар чыныгы табигый объекттерди изилдешет. Мисалы, “Экологиялык детектив” – булганган аймакты изилдөө жана аны калыбына келтирүү боюнча план түзүү.

Башка дагы биологиялык квесттердин мисалдарынан буларды келтирсек болот.

1. Квест: “Планетаны сактап калуу”. Сюжет: Зыяндуу корпорация табигый ресурстарды жок кылууда. Окумуштуулар (окуучулар) флора, фауна жана экосистемалар тууралуу негизги маалыматтарды чогултуп, катастрофанын алдын алууга аракет кылышат.

Этаптар:

1. ДНКнын кодун чечмелөө.
2. Өсүмдүктөрдүн үлгүлөрүн чогултуу жана классификациялоо.
3. Тамак-аш чынжырлары боюнча башкачармаларды чечүү.
4. Экологиялык калыбына келтирүү планын иштеп чыгуу.

2. Квест: “Эволюция”. Максаты: Окуучулар өздөрүнүн популяциясын өнүктүрүп, кайсы түр эң ийгиликтүү болорун аныкташат.

• Механика: Мутациялар, адаптациялар жана экологиялык чакырыктар менен карталарды колдонуу.

Мындай оюндардын сценарийлерин жаратууда бул практикалык сунуштарды дагы эске алуу зарыл [5].

1. Окуу максаттарын аныктоо: Кайсы тема же бөлүм каралат?

2. Жөнөкөйлүк жана жеткиликтүүлүк: Тапшырмалар түшүнүктүү жана окуучулардын билим деңгээлине шайкеш болушу керек.

3. Визуалдык колдоо: Мыкты материалдарды колдонуу – карталар, иллюстрациялар, 3D моделдер.

4. Кайтарым байланыш: Окуучуларга натыйжаларды анализдеп, өз сунуштарын киргизүүгө мүмкүнчүлүк берүү.

5. Рефлексия: Оюндун жыйынтыгын талкуулап, материалды бекемдөө.

Геймификация билим берүүдө окуучулардын кызыгуусун арттырып, материалды жакшы өздөштүрүүгө жардам берген уникалдуу мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Педагогикада болсун, биологияда болсун визуалдуулугу жана практикалык багытына байланыштуу оюн элементтерин киргизүү өзгөчө натыйжалуу [8].

Оюндар жана квесттер окуучуларды табиятты изилдөөгө шыктандырып, креативдүүлүктү, сынчыл ой жүгүртүүнү жана көйгөйлөрдү чечүү көндүмдөрүн өнүктүрөт. Бирок ийгиликтүү геймификация үчүн сценарийдин кылдат иштелип чыгышы, окуучулардын деңгээлин эске алуу жана визуалдык жактан кызыктуу материалдарды жаратуу зарыл.

Геймификацияны колдонгон мугалимдер мейли окуучулардын, мейли студенттердин жашоосунда жөн гана окутуучу эмес, илим дүйнөсүнө кызыктуу саякатка жол көрсөтүүчү дагы болушат. Квесттер, оюндар же санариптик тиркемелер аркылуу эсте калаарлык жана шыктандыруучу билим алуу процессин ишке ашырса болот. Окутууну кызыктуу оюнга айланта – натыйжасы бардык күтүүлөрүнүздөн ашып кетет.

Колдонулган адабияттар

1. Алыкулов У.Ж. Окуучуларды эмгекке тарбиялоо жана кесипке багыт берүү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 1(117), 12-18-б.
2. Богданова А.А. Геймификация в образовании: теория и практика. – Москва: Изд-во “Просвещение”, 2015.
3. Иванов П.В. Интерактивные технологии в образовательной среде. – Санкт-Петербург, 2018.

4. Сатыбекова М.А. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мекемелеринде биологиялык билим берүүнүн мазмуну жана структурасы жөнүндө // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2022, № 2 (110), 107-118-б.

5. Сатыбекова М.А., Асипова Н.А и др. Формирование предметной компетентности учащихся с использованием компетентностно-ориентированных задач // Перспективы науки и образования, 2023, № 2 (62), с. 351-370. – Режим доступа: <https://doi.org/10.32744/pse.2023.2.20>

6. Kapp K.M. The Gamification of Learning and Instruction: Game-Based Methods and Strategies for Training and Education. Pfeiffer, 2012.

7. Zichermann G., & Cunningham C. Gamification by Design: Implementing Game Mechanics in Web and Mobile Apps. O'Reilly Media, 2011.

8. Hamari J., Koivisto J., & Sarsa H. (). Does gamification work? – A literature review of empirical studies on gamification. Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences, 2014, pp. 3025-3034.

Рецензент: д.пед.н., профессор Бабаев Д.Б.

УДК 004:371:52

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-198-203

Сейтмуратова Г.Ж.

Ажинияз атындагы Нукус мамлекеттик педагогикалык институту

Сейтмуратова Г.Ж.

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Seytmuratova G.J.

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

**АСТРОНОМИЯНЫ ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК МЕТОДДОРУ ЖАНА
МЕКТЕПТИК БИЛИМ БЕРҮҮДӨ САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ
ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АСТРОНОМИИ
С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ШКОЛЬНОМ ОБУЧЕНИИ
INNOVATIVE METHODS OF TEACHING ASTRONOMY USING DIGITAL
TECHNOLOGIES IN SCHOOL EDUCATION**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада санариптик технологияларды колдонуу менен мектеп системасында астрономияны окутуунун учурдагы абалы жана өнүгүшү каралат. Автор лекциялар, физикалык моделдер, телескоптун байкоолору жана астрономиялык экскурсиялар сыяктуу салттуу ыкмаларды, ошондой эле виртуалдык жана кеңейтилген чындыкты, астрономиялык симуляторлорду, геймификацияны жана аралыктан билим берүү ресурстарын камтыган инновациялык ыкмаларды талдайт. Окуучулардын катышуусун жогорулатууда жана интерактивдүү билим берүү чөйрөсүн түзүүдө санариптик технологиялардын ролуна өзгөчө көңүл бурулат. Макалада астрономияны натыйжалуу өнүктүрүү жана окуучулардын илимий ой жүгүртүүсүн калыптандыруу үчүн санариптик технологияларды салттуу ыкмалар менен интеграциялоонун маанилүүлүгү баса белгиленет.

Аннотация: В статье рассматривается современное состояние и развитие методик обучения астрономии в школьной системе с использованием цифровых технологий. Автор анализирует традиционные методы, такие как лекции, физические модели, наблюдения с помощью телескопов и астрономические экскурсии, а также инновационные подходы, включая виртуальную и дополненную реальность, астрономические симуляторы, геймификацию и дистанционные образовательные ресурсы. Особое внимание уделяется роли цифровых технологий в повышении вовлеченности учащихся и создании интерактивной образовательной среды. Статья подчеркивает важность интеграции цифровых технологий с традиционными методами для более эффективного освоения астрономии и формирования у школьников научного мышления.

Abstract: The article discusses the current state and development of astronomy teaching methods in the school system using digital technologies. The author analyzes traditional methods such as lectures, physical models, observations through telescopes, and astronomical excursions, as well as innovative approaches including virtual and augmented reality, astronomical simulators, gamification, and distance

learning resources. Particular attention is given to the role of digital technologies in increasing student engagement and creating an interactive educational environment. The article emphasizes the importance of integrating digital technologies with traditional methods for more effective learning of astronomy and the development of scientific thinking in students

Негизги сөздөр: астрономия; мектеп; санариптик технологиялар; интерактивдүү билим берүү чөйрөсү.

Ключевые слова: астрономия; школа; цифровые технологии; интерактивная образовательная среда.

Keywords: astronomy; school; digital technologies; interactive educational environment.

Введение

Астрономия – это наука о небесных телах, их движении и развитии, а также о вселенной в целом. Она изучает не только физические, химические и биологические процессы, происходящие в космосе, но и затрагивает философские, культурные и исторические аспекты восприятия космоса. С древности люди пытались объяснить явления на небе, и астрономия служила основой для развития многих других наук. В наше время астрономия является важной составляющей образовательных программ в школах, где она играет роль как инструмент для обучения естественнонаучным дисциплинам, так и средства для развития логического и критического мышления учащихся.

С развитием технологий, в том числе цифровых, методы преподавания астрономии значительно изменились. В последние десятилетия наблюдается стремительный рост использования цифровых технологий в образовательном процессе [7]. Современные педагогические подходы и методики обучения астрономии в школе включают использование разнообразных цифровых инструментов, таких как интерактивные программы, виртуальные лаборатории, астрономические симуляторы, а также дистанционные образовательные ресурсы. В настоящее время всё чаще ведутся обсуждения и выдвигаются предложения о необходимости реформирования сферы образования, а также этот вопрос активно обсуждается на международных симпозиумах и конференциях [8].

Важно отметить, что эти нововведения позволяют сделать процесс обучения астрономии более доступным, интересным и эффективным для учеников.

Цифровизация образования открывает новые возможности для школьников, давая им шанс участвовать в исследовательских проектах, моделировать астрономические процессы и явления, а также наблюдать за небесными объектами в реальном времени. Например, с помощью астрономических

симуляторов и специализированных приложений учащиеся могут изучать движение планет, предсказывать солнечные и лунные затмения, исследовать миры далеких звездных систем, а также взаимодействовать с данными, полученными с реальных телескопов и спутников. Эти технологии дают возможность школьникам по-настоящему погрузиться в изучаемую дисциплину, научиться работать с научными данными и развить практические навыки, которые могут быть полезны им в дальнейшем обучении и профессиональной деятельности [1-3].

Тем не менее, несмотря на значительные достижения в области цифровых технологий, проблема интеграции этих технологий в школьное преподавание астрономии остается актуальной. Множество факторов – от недостатка квалифицированных кадров и оборудования до нехватки доступных и качественных образовательных материалов – могут ограничивать использование цифровых технологий в учебном процессе. Кроме того, важным аспектом является необходимость правильного подхода к организации обучения с использованием цифровых ресурсов, чтобы они служили не только инструментом для реализации учебной программы, но и способствовали формированию у учеников системного подхода к изучению астрономии, развивали творческие и аналитические способности, а также стимулировали интерес к науке.

Таким образом, актуальность темы методик обучения астрономии в школе с применением цифровых технологий обусловлена потребностью в формировании нового поколения учащихся, которое будет готово к вызовам современного научного мира и будет обладать необходимыми навыками для работы с цифровыми технологиями в различных областях. Исследование современных подходов к обучению астрономии с применением цифровых технологий имеет большое значение как для педагогики, так и для развития научной грамотности

школьников, что, в свою очередь, способствует подготовке квалифицированных специалистов и научных кадров в области астрономии и смежных дисциплин.

Основная часть статьи будет посвящена анализу различных методик и подходов, используемых в преподавании астрономии в школе, с акцентом на возможности применения цифровых технологий. Мы рассмотрим, как традиционные, так и инновационные методы обучения, исследуем их преимущества и ограничения, а также представим примеры успешного применения цифровых инструментов в учебном процессе. В заключении статьи будут подведены итоги, а также сделаны выводы о значении и перспективах использования цифровых технологий в преподавании астрономии в школьном обучении.

1. Традиционные методы обучения астрономии. Традиционные методы обучения астрономии остаются основой педагогической практики в школах, несмотря на внедрение цифровых технологий. Эти методы, хотя и не так интерактивны, как современные подходы, играют ключевую роль в создании прочной основы для дальнейшего изучения науки и формирования у учащихся научного подхода [4].

- *Лекции и объяснение теории.* Традиционный метод преподавания астрономии в школе часто включает в себя лекционные занятия, на которых учитель объясняет ключевые концепции астрономии: строение Солнечной системы, циклы Луны, виды звезд, классификация небесных тел и другие важнейшие понятия. Лекции сопровождаются объяснениями с использованием схем, карт и атласов.

Пример: Учитель объясняет концепцию вращения планет вокруг Солнца и их орбитальные особенности с использованием схемы солнечной системы. Учащиеся на доске могут видеть, как планеты движутся по своим орбитам, и сравнивать их размеры и расстояния.

- *Использование физических моделей.* Модели астрономических объектов, такие как планетарии или модель Солнечной системы, являются важными средствами визуализации космических объектов и явлений. Они помогают ученикам понять расположение планет, их движение, а также взаимодействие с другими небесными телами.

Пример: Модель солнечной системы, состоящая из планет, вращающихся вокруг Солнца, может быть представлена в виде

настольной модели с вращающимися элементами. Это позволяет учащимся лучше понять размеры и взаимное расположение планет.

- *Наблюдения с использованием телескопов.* Прямое наблюдение за небесными объектами является одним из самых эффективных методов, использующих традиционный подход. Это может быть как наблюдение звездного неба с помощью бинокля или телескопа, так и использование школьных астрономических наблюдений, когда ученики участвуют в астрономических вечерах, организованных школой.

Пример: На уроках астрономии учащиеся могут использовать телескоп для наблюдения за Луной, планетами или яркими звездами. Учитель может продемонстрировать, как через телескоп наблюдаются детали на Луне или фазы Венеры, что дает возможность увидеть эти объекты в более детализированном виде, чем на обычной карте звездного неба.

- *Экскурсии и астрономические наблюдения на природе.* Одним из популярных традиционных методов является проведение астрономических экскурсий, на которых школьники могут наблюдать звездное небо вдали от городских огней. Это позволяет лучше увидеть небесные тела и понять, как устроены различные астрономические явления.

Пример: Школьная астрономическая экскурсия в обсерваторию или выезд в загородную местность для наблюдения звезд. На таких мероприятиях ученики могут увидеть Млечный Путь, метеорные дожди, а также понаблюдать за планетами, астрономическими объектами, недоступными для наблюдения в условиях города.

- *Астрономические атласы и карты.* Астрономические атласы и карты – это важные инструменты для изучения небесных объектов. Они позволяют ученикам определить расположение планет, звезд, созвездий и других небесных объектов, а также узнать их характеристики.

Пример: На уроках ученики могут использовать звездные карты для нахождения созвездий или планет в различных частях неба в зависимости от времени года. Использование атласов помогает ученикам понять, как ориентироваться на звездном небе и как определять местоположение астрономических объектов.

Традиционные методы обучения астрономии, такие как лекции, физические модели, наблюдения через телескоп и

астрономические экскурсии, по-прежнему остаются важными и актуальными. Они дают ученикам возможность не только усвоить базовые теоретические знания, но и развить практические навыки, такие как наблюдение за космосом, ориентация на звездном небе и проведение простых научных экспериментов. Несмотря на стремительное развитие цифровых технологий, традиционные подходы остаются неотъемлемой частью образовательного процесса, обеспечивая прочную основу для освоения более сложных астрономических понятий и явлений.

2. Инновационные методы обучения астрономии. Инновационные методы обучения астрономии используют современные технологии и педагогические подходы, которые делают процесс обучения более интерактивным, персонализированным и доступным для учеников. Эти методы направлены на то, чтобы заинтересовать учащихся, развить у них критическое и аналитическое мышление, а также усилить практическую составляющую в процессе изучения космоса [5, 6].

- *Использование виртуальных и дополненных реальностей.* Виртуальная реальность (VR) и дополненная реальность (AR) являются одними из самых перспективных технологий для создания инновационных методов обучения астрономии. Эти технологии позволяют создавать интерактивные и увлекательные образовательные среды, которые значительно усиливают вовлеченность учеников.

Пример 1: Виртуальная экскурсия по Солнечной системе. С помощью технологий VR учащиеся могут совершить виртуальное путешествие по Солнечной системе, «посетив» планеты, изучая их поверхности и атмосферу. Они могут наблюдать за движением небесных тел в 3D, исследовать кратеры Луны или «полететь» к Юпитеру, рассматривая его спутники вблизи. Программы, такие как Google Expeditions, предоставляют возможность погружения в такие исследования, что помогает значительно улучшить понимание учащимися пространственного расположения объектов в космосе.

Пример 2: Дополненная реальность для изучения звезд. С помощью дополненной реальности на мобильных устройствах, таких как приложение SkyView или Star Walk, ученики могут на своем телефоне или планшете увидеть расположение планет, звезд и созвездий в реальном времени, направив

устройство в любую точку неба. Эти приложения позволяют наложить виртуальные изображения астрономических объектов на реальный мир, предоставляя ученикам наглядные и интерактивные пособия для наблюдения за небом.

- *Использование астрономических симуляторов и программного обеспечения.* Интерактивные астрономические симуляторы и программы, такие как Stellarium, Universe Sandbox и Celestia, предоставляют возможность моделировать различные космические явления и процессы. Эти инструменты позволяют ученикам исследовать орбиты планет, движение звезд, столкновения небесных тел и другие астрономические явления, что способствует лучшему пониманию сложных физических законов и процессов.

Пример 1: Симулятор Stellarium. Программа Stellarium предоставляет ученикам возможность изучать звездное небо в любое время и в любом месте. Ученики могут наблюдать за движением планет, звезд, созвездий и даже спутников, создавая различные сценарии наблюдений, например, для определенной даты или времени года. Это помогает учащимся понять, как изменяется звездное небо в течение года и как определить расположение астрономических объектов в разные моменты времени.

Пример 2: Моделирование астрофизических явлений с помощью Universe Sandbox. Программа Universe Sandbox позволяет учащимся моделировать взаимодействие небесных тел, такие как столкновения планет, гравитационные волны или образование черных дыр. Ученики могут изменять параметры объектов (массу, скорость, направление) и наблюдать, как эти изменения влияют на развитие космических процессов, что развивает у них навыки научного анализа и критического мышления.

- *Геймификация и игровые технологии.* Геймификация – это метод, который использует элементы игрового процесса (например, баллы, уровни, достижения) для повышения мотивации учеников и вовлеченности в процесс обучения. В астрономии игровые элементы могут быть использованы для создания увлекательных и познавательных заданий, которые стимулируют учащихся к поиску решений и развитию творческих навыков.

Пример 1: Космические игры и симуляции. Игры, такие как Kerbal Space Program или Space Engine, позволяют учащимся

проектировать свои собственные космические миссии, запускать ракеты, строить спутники и исследовать космос. Эти игры не только развлекают, но и обучают студентов основам астрофизики, инженерии и планирования, давая им возможность почувствовать себя исследователями космоса.

Пример 2: Викторины и конкурсы по астрономии. Организация игровых конкурсов и викторин по астрономии помогает мотивировать учеников к изучению предмета. Например, можно провести конкурс на тему "Загадки космоса", где учащиеся должны будут ответить на вопросы по астрономии или даже провести эксперимент, моделируя астрономическое явление с использованием астрономических симуляторов. Такой подход развивает дух соперничества и сотрудничества среди учеников, стимулирует их интерес к предмету и усиливает процесс закрепления знаний.

- *Дистанционные образовательные ресурсы и проектная работа.* Интернет и онлайн-ресурсы значительно расширяют возможности для самообучения и взаимодействия с мировым сообществом ученых. Дистанционные образовательные платформы позволяют школьникам получать доступ к лекциям, семинарам и видеоматериалам, создавая платформу для самостоятельной работы и углубленного изучения астрономии.

Пример 1: Курсы и видеолекции на онлайн-платформах. Платформы, такие как Coursera, edX и Khan Academy, предлагают курсы по астрономии, созданные университетами и научными организациями. Эти курсы могут быть использованы как дополнение к школьной программе, давая учащимся доступ к более углубленным знаниям по теме, таким как теория относительности, экзопланеты, черные дыры и другие сложные астрономические концепции.

Пример 2: Проектная работа по астрономии. Проектный подход помогает учащимся развивать навыки научного поиска и работы с данными. Например, учащиеся могут собирать данные о планетах, звездах или астрономических явлениях с помощью онлайн-ресурсов, таких как NASA's Eyes on the Solar System или Slooh, а затем представлять результаты своих исследований в виде презентаций или отчетов. Такой подход развивает у школьников не только научные навыки, но и творческое мышление, исследовательские способности и умение работать в команде.

Инновационные методы обучения астрономии позволяют значительно повысить интерес учеников к предмету, стимулировать их к исследовательской деятельности и развивать критическое мышление. Использование современных технологий, таких как виртуальная и дополненная реальность, астрономические симуляторы, геймификация и проектная работа, помогает сделать астрономию более доступной и увлекательной. Эти методы не только увеличивают вовлеченность учащихся, но и подготавливают их к более глубокому пониманию сложных астрономических и физических процессов, что важно для будущего научного и технологического прогресса.

Цифровые технологии позволяют учащимся не только легче воспринимать сложные астрономические концепции, но и активно участвовать в научной деятельности. Они становятся не просто инструментами для обучения, а средствами для погружения в реальную научную практику.

Заключение

Цифровизация образования в целом и астрономического образования, в частности, открывает перед учителями и учениками новые возможности. Цифровые технологии позволяют значительно расширить горизонты знания и понимания астрономии, а также способствуют более глубокому и наглядному восприятию научных концепций.

Однако для успешного внедрения этих технологий необходимы усилия на нескольких уровнях: от модернизации образовательных программ и подготовки учителей до обеспечения доступа к необходимым техническим средствам. Важно также учитывать, что цифровые технологии должны быть дополнением к традиционным методам, а не их заменой, и использоваться таким образом, чтобы максимально эффективно способствовать образовательному процессу.

Роль астрономии в образовательных программах будет продолжать расти, особенно в условиях стремительного развития космических технологий и расширяющихся возможностей для научных исследований. Цифровые технологии открывают новые горизонты для преподавания астрономии, делают ее доступной, интересной и интерактивной для учащихся всех возрастов. Важно, чтобы эти технологии служили не только инструментами обучения, но и мощным катализатором для развития у школьников научных и аналитических способностей, а

Список использованной литературы

1. Попова А.А., Ерёмин А.М. Применение цифровых технологий на уроках астрономии в средней образовательной школе // Методика преподавания математических и естественно-научных дисциплин: современные проблемы и тенденции развития, 2022, с. 227-230.
2. Биккинина Л.И. Информатизация образовательного процесса в преподавании астрономии // Ученые записки Казанского филиала Российского государственного университета правосудия, 2019, т. 15, с. 338-342.
3. Жигаленко С.Г., Разгоняева Д.В. Использование современных информационных технологий на уроке астрономии, 2021, с. 74.
4. Макушкина Н.М. Наставничество как метод обучения физике и астрономии // Актуальные проблемы физико-математического образования, 2017, с. 226-227.
5. Митилёв Д.И., Сысоев Д.В., Белошапка А.Я. Применение инновационных технологий обучения при изучении курса астрономии в старшей школе, 2013.
6. Яшина Г.А. Из опыта применения инновационных технологий в преподавании астрономии // Муниципальное образование: инновации и эксперимент, 2008, №. 5, с. 52-52.
7. Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А. Развитие критического мышления и аналитических способностей студентов с использованием искусственного интеллекта // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 3(119), с. 451-455. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-451-455. – EDN AACLZN.
8. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Повышение интереса выпускников школ к получению высшего образования // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 72-77. – DOI 10.58649/1694-8033-2023-2(114)-72-77. – EDN WBQTTK.

Рецензент: д.с-х.н., профессор Жумамуратов А.

УДК 371.3.51

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-203-207

Смагулов Э.Ж., Мендигалиева Г.Х.

И. Жансугуров атындагы Жетису университети, Талдыкорган, Казакстан Республикасы,
Х. Досмухамедов атындагы Атырау университети, Атырау, Казакстан,

Смагулов Е.Ж., Мендигалиева Г.Х.

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан;
Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан,

Smagulov E.J., Mendigalieva G.H.

Jetyysu University named after I. Jansugurov, Tal dykorgan, Republic of Kazakhstan;
A tyrau University named after G.H. Dos mukhamedov, A tyrau, Kazakhstan,

ОКУЧУУЛАРДЫ КЕСИПКЕ БАГЫТТАЛГАН ОКУТУУДА МЕКТЕП МАТЕМАТИКА КУРСУНАН ЖОГОРКУ МАТЕМАТИКАНЫН ЭЛЕМЕНТТЕРИНЕ ЖЫЛМАКАЙ ӨТҮҮНҮН КӨЙГӨЙҮНҮН ЧЕЧИМИ

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЛАВНОГО ПЕРЕХОДА ОТ ШКОЛЬНОГО КУРСА МАТЕМАТИКИ К ЭЛЕМЕНТАМ ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКИ ПРИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТИРОВАННОСТИ УЧЕНИКОВ

SOLVING THE PROBLEM OF A SMOOTH TRANSITION FROM A SCHOOL MATHEMATICS COURSE TO ELEMENTS OF HIGHER MATHEMATICS WITH PROFESSIONALLY ORIENTED STUDENTS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада билим берүү чөйрөсүн өнүктүрүүнүн негизги багыттары, мектеп окуучуларынын кесиптик багыттагы ишмердүүлүгүндө математиканын жана өндүрүштүк милдеттердин ролу талкууланат. Математиканын негизги маселеси – анын сапатын жогорулатуу, республиканын окуу жайларынын, өзгөчө чакан жана аз топтолгон айылдык мектептердин көйгөйлөрү баяндалган. Бүгүнкү күндө мамлекеттин бүгүнкүсү менен келечегине билим берүү системасынын абалына карап баа берсе болот деген ой дүйнөдө даана байкалууда.

Аннотация: В статье рассмотрены основные направления развития образовательной среды, роль математики и производственных задач в профессионально-ориентированной деятельности школьников. Описан ключевой вопрос математики – повышение качества ее преподавания, проблемы общеобразовательных учреждений республики, особенно малых и малоконцентрированных сельских школ. Сегодня в мире ярко проявляется идея о том, что о настоящем и будущем государства можно судить по состоянию системы образования.

Abstract: The article examines the main directions of the educational environment development, the role of mathematics and production tasks in the professionally oriented activities of schoolchildren. The key issue of mathematics is described, namely, improving its quality, and the problems of educational institutions in the Republic, especially small and low-concentration rural schools. Today, the idea that the present and future of the state can be judged by the state of the education system is vividly manifested in the world.

Негизги сөздөр: мектеп окуучулары; билим берүү; математика; маалыматтык технологиялар; кесиптик билим берүү; өндүрүштүк милдеттер.

Ключевые слова: школьники; образование; математика; информационные технологии; профессиональное обучение; производственные задачи.

Keywords: schoolchildren; education; mathematics; information technology; vocational training; production tasks.

Информационные технологии глубоко проникают во все сферы жизни общества, в том числе и в систему образования, становясь ее основным компонентом. Использование цифровых технологий в образовательном процессе становится все более актуальным в связи с внедрением в практику образовательного процесса современных информационных технологий. Исследователи, подчеркивая необходимость адаптации образовательных систем к новым вызовам в обществе VUCA, указывают на тенденции будущего образования: междисциплинарное общение, сотрудничество, устойчивость и интеграция технологий искусственного интеллекта, способствующих созданию динамичной и вдохновляющей среды обучения для будущих поколений [5].

Сегодня в селах, в отличие от крупных городов, часто отсутствуют учреждения культуры, возможности получения дополнительного образования сведены к минимуму [1]. Также исследователи отмечают низкую толерантность к обучению студентов вузов, считая, что это ограничивает развитие учебной мотивации и инновационных способностей студентов [4]. Следовательно, образовательно-развивающая деятельность вне уроков (литературные вечера, литературные кружки, диспуты, беседы и т.п., аналогично технических кружков, математических вечеров и т.п.), характерная для школ советского периода, в настоящее время не проводится. Для большинства сельских школьников единственными «университетами» являются сотовые телефоны и телевизионные программы весьма сомнительного и даже

вредного содержания, не способствующие внедрению культурных норм.

В Республике существуют два главных вектора обучения [2]:

1) классы социально-гуманитарного направления;

2) классы естественно-математического направления.

Научный аспект преподавания элементов высшей математики изучали А.Я. Хинчин П.С. Александров, Г.Д. Глазер, Т.В. Капустин, С.С. Кравцов, Л.Л. Якобсон, Л.И. Доллингер, О.С. Ахметов, Э.И. Кузнецов, Л.А. Баймаханов, Э.Ж. Бабаева Д.Б., Келдибековой А.О., и другие. Ведется работа по использованию цифровых технологий в процессе математического образования.

Следует отметить, что важнейшим недостатком обучения старшеклассников (особенно сельских) является неготовность учащихся к **профессионально-ориентированной деятельности**, а также неумение самостоятельно мыслить. По-видимому, преобладание догматических методов обучения, используемых учителем, станет в будущем непреодолимым препятствием для ученика, когда ему потребуется высказать свое оценочное мнение или, например, проанализировать прочитанное издание. Учащиеся, которых на уроках в школе учат не анализировать, а лишь воспроизводить текст учебника, сталкиваются с трудностями при сборе лекционного материала и ответах на семинарских занятиях, они избегают выполнения творческих заданий в виде рефератов и курсовых работ. Как показывает богатый опыт учителей, при такой цепочке, как зубрилка-школьник –

неуспешный ученик учитель получает неутешительные результаты.

Таким образом, вытекают следующие выводы:

- для школьников из класса социально-гуманитарного направления решение проблемы гладкого перехода от школьного курса математики к элементам высшей математики имеет не основное значение в связи с **профессионально-ориентированной деятельностью**;

- для школьников из класса естественно-математического направления решение проблемы гладкого перехода от школьного курса математики к элементам высшей математики имеет основное значение в связи с **профессионально-ориентированной деятельностью**.

Отсюда для второго варианта возникает вопрос, как решить данную проблему?

Цель исследования. Разработать систему специализированной подготовки учащихся как средство повышения качества образования, ориентированного на

индивидуализацию обучения с учетом реальных потребностей рынка; разработка механизмов и моделей обучения для формирования профессиональных компетенций обучающихся.

Показателями решения **задачи** будут:

- оказание профориентационной поддержки учащимся в процессе выбора сферы будущей профессиональной деятельности; получение диагностических данных о предпочтениях, склонностях и возможностях учащихся психолого-педагогической готовности к самоопределению;

- возможность построения индивидуальной траектории обучения для каждого учащегося. Кроме всего прочего в рамках обновленного содержания образования учащийся может либо сам выстраивать эту траекторию, либо с помощью учителя.

Для реализации указанных условий на базе специального образования создан сайт <http://mektep-zhmath.kz/> (рис. 1) для обучения элементам высшей математики [3].

Рис. 1. Главная страница сайта mektep-zhmath.kz

Контент образовательного сайта основан на обязательном минимуме образовательного контента с начала изучения алгебры и анализа в средней школе, а также отобранны и включены упражнения того уровня, который важен для использования цифровых технологий. Организация учебного материала разделена на модули по уровню сформированности мыслительных навыков, в которых предусмотрены упражнения, позволяющие кратко усвоить теоретический материал, демонстрируются возможности и задания по наглядному просмотру таблиц и графиков, а также освоению практического учебного материала. При создании образовательного сайта учитывалось несколько принципов. Диагностика знаний и умений учащихся осуществляется на основе различных форм тестирования по каждой теме. Сайт содержит основную информацию,

которая позволяет учителям представлять материал учебника в любом удобном им порядке. Школьникам предоставляется возможность выбирать собственный темп работы, при необходимости возвращаться к предыдущим заданиям и исправлять любые допущенные ими ошибки. Такой подход также направлен на повышение интереса школьников к процессу обучения.

Кроме того, сайт был разработан таким образом, чтобы быть простым в использовании, с интегрированными несколькими учебными платформами для каждой темы, что означает, что школьники могут использовать необходимые учебные платформы через специальные ссылки для каждой темы. Вы можете предоставить визуальные материалы, используя источники из Интернета. Это повышает познавательный

интерес учащихся и позволяет им понять условия вычисления.

Для успешного проведения урока с использованием цифровых технологий при обучении элементам высшей математики учителю, как и на традиционном уроке, необходимо решить следующие задачи: дидактические (подготовка материала урока, компьютерных программ, используемых в процессе обучения); методические (выявление методов использования компьютеров в преподавании темы, анализ результатов урока, постановка следующей цели обучения); организационная (организация работы таким образом, чтобы избежать перегрузки учащихся и эффективно использовать время); педагогическая (уточнение и закрепление знаний учащихся по предметной области,

навыков работы с предложенной программой). Уроки с использованием компьютерных систем не заменяют учителя, а скорее делают отношения ученика с учителем более доверительными, поддерживающими, содержательными, личными и активными. Создание уроков с использованием цифровых технологий требует отхода от традиционных концепций и соблюдения современных принципов обучения и научно-методических правил.

Для того чтобы обеспечить школьникам полное усвоение заданной темы и получение качественного образования, разделили темы на модули с помощью блоков. При нажатии кнопки «Модуль» отображается подокно «Вычисление дифференциала» (рис. 2), а подокно «Вычисление интеграла» (рис. 3).

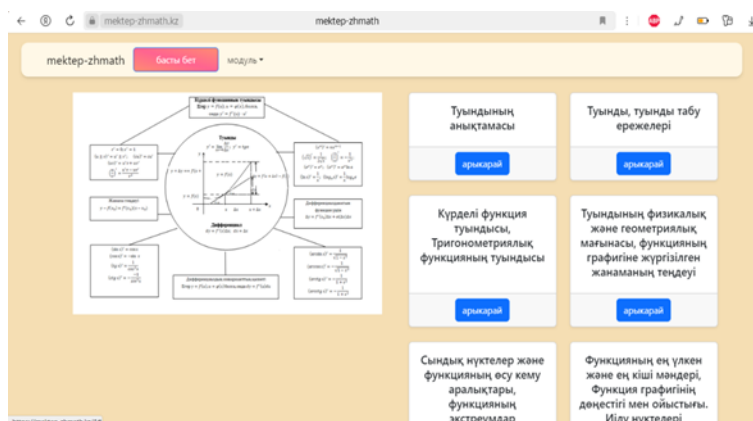

Рис. 2. Внутреннее окно модуля «Вычисление дифференциала»

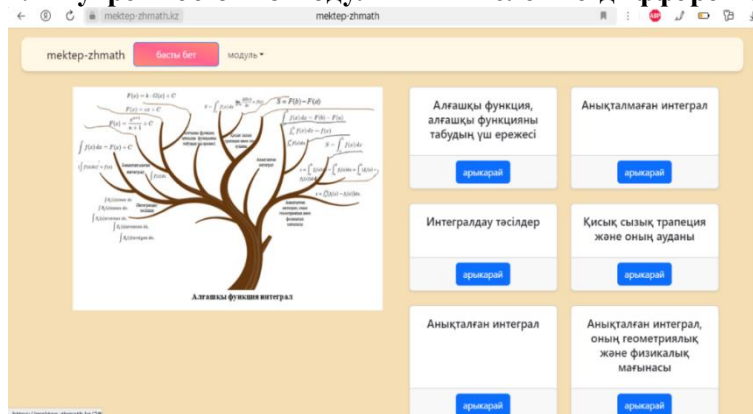

Рис. 3. Внутреннее окно модуля «Вычисление интеграла»

Этот модуль разделен на шесть тем, каждая из которых предоставляет школьнику краткое теоретическое определение, формулу расчета, способы решения задачи для каждого уровня школьника и визуальное представление графика. Также показаны домашние задания и способы решения задач с помощью прикладного курса.

Базовый уровень А: задания, основанные на понимании учащимися основных понятий,

формул и операций. Знание и понимание через навыки мышления.

Средний уровень В: задания, требующие от учащихся вычислительных навыков и логического мышления. Применение навыков мышления.

Высокий уровень С: сложные проблемы, многошаговые решения, задачи, требующие творческого и аналитического мышления. Анализ и синтез навыков мышления.

Заклучение. Среди широкого круга актуальных вопросов, стоящих перед школьниками, особое внимание уделяется эффективному использованию прикладных курсов. Как показывает мировой опыт, возникающие информационные проблемы и поиски их решений оказываются актуальными.

Развивать логическое мышление и математическую культуру учащихся путем повышения их интереса, формирования у них

умения решать сложные нестандартные задачи, развития их знаний и умений, повышения уровня прикладных дисциплин в обучении учащихся элементам высшей математики. Повысить интерес учащихся к естественным наукам и математике, продемонстрировать связь прикладных задач с практикой и обосновать ее место в повышении эффективности урока.

Список использованной литературы

1. Аналитический отчет по реализации принципов Болонского процесса в Республике Казахстан, 2018 год. – Астана: Центр Болонского процесса и академической мобильности МОН РК, 2018, 64 с.
2. Абылкасымова А.Е. и др. Научно-методические основы совершенствования содержания общего образования в Республике Казахстан. – Алматы, 2001, 123 с.
3. Yessengabylov I., Nurgozhayev S., Aldabergenova A., Smagulov Y., Krivankova L. Factors in the productive use of information and communication technologies by mathematics teachers. Copyright © 2021 World Institute for Engineering and Technology Education (WIETE), ABN: 50 135 362 319. p. 392-398. Last updated: 21 Nov 2021
4. Ванг И., Ма Д. Воспитание педагогической толерантности у студентов университета: формирование будущих наставников в образовательных учреждениях // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 2(118), с. 12-29.
5. Нуруева Ж.Б. Билим берүүнүн заманбап тенденциялары // Вестник КНУ, 2024, № 3(119), с. 26-31.

Рецензент: д.пед.н., профессор Сеитова С.М.

УДК 377:378

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-207-211

Сражатдинова Фатима Торебай кызы

Бердах атындагы Каракалпак мамлекеттик университети, Нукус шаары

Сражатдинова Фатима Торебай кызы

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, город Нукус

Srazhatdinova Fatima Torebay kyzy

Karakalpak State University named after Berdakh, Nukus City

ИЗИЛДӨӨ КОМПЕТЕНЦИЯСЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МЕТОДДАРЫ КЕЛЕЧЕК ФИЗИКА МУГАЛИМДЕРИ МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ METHODS FOR DEVELOPING RESEARCH COMPETENCE IN FUTURE PHYSICS TEACHERS

Кыскача мүнөздөмө: Болочок физика мугалимдеринин изилдөө компетенттүүлүгүн өнүктүрүү заманбап окуу процессинин шартында мугалимдерди даярдоонун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Бул ар кандай ыкмаларды, анын ичинде долбоордук иш-чараларды, илимий изилдөөлөрдү, маалыматтык технологияларды колдонууну жана илимий конференцияларга активдүү катышууну талап кылат. Бул методдор окуучулардын аналитикалык ой жүгүртүүсүн, илимий методдор жана технологиялар менен иштөө жөндөмдүүлүгүн, стандарттуу эмес педагогикалык маселелерди чечүү жөндөмүн өнүктүрүүгө жардам берет. Бул изилдөөнүн максаты келечектеги физика мугалимдеринин изилдөө компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн натыйжалуу ыкмаларын талдоо жана окуу процессин оптималдаштыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Аннотация: Формирование исследовательской компетентности будущих учителей физики является неотъемлемой частью подготовки педагогов в условиях современного образовательного процесса. Это требует применения различных методов, включая проектную деятельность, научные исследования, использование информационных технологий и активное участие в научных конференциях. Эти методы способствуют развитию у студентов навыков, таких как аналитическое мышление, умение работать с научными методами и технологиями, а также способность решать нестандартные педагогические задачи. Целью данного исследования является анализ эффективных методов формирования исследовательской компетентности у будущих учителей физики и разработка рекомендаций по оптимизации образовательного процесса.

Abstract: The formation of research competence in future physics teachers is an essential part of teacher preparation in the modern educational process. This requires the use of various methods, including project activities, scientific research, the use of information technologies, and active participation in scientific conferences. These methods help develop skills such as analytical thinking, the ability to work with scientific methods and technologies, and the ability to solve non-standard pedagogical problems. The aim of this study is to analyze effective methods of forming research competence in future physics teachers and to develop recommendations for optimizing the educational process.

Негизги сөздөр: изилдөө компетенттүүлүгү; келечектеги физика мугалимдери; долбоордук иш-чаралар; илимий изилдөө; маалыматтык технологиялар; педагогикалык моделдөө; илимий конференциялар.

Ключевые слова: исследовательская компетентность; будущие учителя физики; проектная деятельность; научные исследования; информационные технологии; педагогическое моделирование; научные конференции.

Keywords: research competence; future physics teachers; project activity; scientific research; information technologies; pedagogical modeling; scientific conferences.

Введение.

Формирование исследовательской компетентности будущих учителей физики представляет собой важную составляющую современного образовательного процесса [1-3]. В условиях стремительных изменений в науке и технике, а также в условиях перехода к инновационным моделям образования, исследовательская компетентность становится ключевым фактором в подготовке педагогов, способных не только передавать знания, но и развивать у учеников критическое мышление, способность к самостоятельной научной деятельности и решению нестандартных задач.

Исследовательская компетентность учителей физики включает в себя широкий спектр знаний, умений и навыков, направленных на развитие аналитических способностей, научного подхода к решению педагогических задач, а также умение работать с современными научными методами и технологиями. Это означает, что будущие педагоги должны овладеть не только знаниями физики, но и осознанием важности научного поиска, способности к решению проблем и развитию инновационного мышления у своих учеников.

Целью данного исследования является анализ эффективных методов формирования исследовательской компетентности у студентов педагогических вузов, а также

разработка рекомендаций для оптимизации образовательного процесса с учетом требований современной образовательной практики и научных достижений в области физики.

Основная часть.

Методы формирования исследовательской компетентности у будущих учителей физики должны быть многогранными и включать как теоретическую подготовку, так и практическую деятельность, которая позволяет студентам применить научные знания и методики в реальных образовательных условиях. В этом контексте особое внимание уделяется проектной деятельности, научным исследованиям, а также активному использованию информационных технологий и современного лабораторного оборудования.

Процесс формирования исследовательской компетентности у будущих учителей физики требует активного включения их в научную и исследовательскую деятельность. Рассмотрим несколько методов, которые могут быть использованы в подготовке педагогов.

1. Проектная деятельность.

Проектная деятельность – это метод, который активно используется для формирования исследовательской компетентности у будущих учителей физики. Этот метод предполагает создание и реализацию научных или образовательных

проектов, которые позволяют студентам применять свои знания и навыки в реальной исследовательской или педагогической деятельности. Проектная работа помогает студентам развивать способность к самостоятельному поиску решений, постановке научных задач, анализу данных и представлению результатов.

Проектная деятельность может быть, как теоретической, так и экспериментальной, что дает студентам возможность работать с реальными научными проблемами, используя различные методы исследования.

Пример: "Исследование законов сохранения в механике".

Описание проекта: Студенты выбирают задачу, связанную с законами сохранения энергии и импульса, например, на примере столкновений тел (упругих и неупругих). Им нужно будет провести теоретический анализ, рассчитать параметры для различных типов столкновений и затем проверить эти теоретические данные с помощью лабораторных экспериментов.

Этапы проекта:

1) Изучение и объяснение теоретической основы (законы сохранения энергии и импульса).

2) Проведение лабораторных экспериментов с различными телами и измерение параметров столкновения.

3) Сравнение результатов теоретических расчетов с экспериментальными данными.

4) Написание научной работы и оформление отчетности, подготовка презентации с результатами исследования.

Результат: Студенты научатся использовать научные методы для проверки физических законов, а также улучшат навыки проведения экспериментов, анализа данных и научного письма.

Проектная деятельность является мощным инструментом формирования исследовательской компетентности у будущих учителей физики, поскольку она развивает навыки постановки научных задач, применения теоретических знаний на практике и анализа полученных результатов. Проекты могут быть как теоретическими, так и экспериментальными, что позволяет студентам применять различные методы научного поиска, моделирования и анализа. Это способствует развитию навыков критического мышления, научной рефлексии и умений работать в команде, что является

необходимыми компетенциями для будущих педагогов.

2. Исследовательская работа в лабораториях.

Лабораторные работы играют ключевую роль в формировании исследовательской компетентности у будущих учителей физики. Эти работы помогают студентам овладеть основами научного метода: выдвигать гипотезы, проводить эксперименты, собирать и анализировать данные, а затем делать выводы. Лабораторные занятия дают возможность работать с современным оборудованием, развивают практические навыки и позволяют непосредственно столкнуться с реальными физическими процессами, что делает обучение более увлекательным и осмысленным.

Пример: Изучение зависимости сопротивления проводника от температуры.

Цель работы: Изучить, как изменяется электрическое сопротивление проводника (например, медной проволоки) с изменением температуры.

Этапы работы:

1) Подготовка к эксперименту:

выбор проводника и соответствующего измерительного оборудования (амперметр, вольтметр, термометр);

создание установки, в которой сопротивление проводника будет измеряться при различных температурах (например, с использованием термостатов для нагрева или охлаждения проводника).

2) Проведение эксперимента:

- измерение сопротивления проводника при различных температурах;

- построение графика зависимости сопротивления от температуры.

Анализ данных:

- Сравнение полученных данных с теоретическими расчетами (использование закона Ома и зависимости сопротивления от температуры).

- Рассмотрение факторов, влияющих на точность измерений, таких как погрешности инструментов и температурные колебания.

Результат: Студенты не только изучают теоретические аспекты электрического сопротивления, но и развивают навыки работы с измерительными приборами, анализа экспериментальных данных и оформления отчетности.

Лабораторные работы являются важной составляющей образовательного процесса в подготовке будущих учителей физики, поскольку они помогают студентам развивать

навыки научного поиска, самостоятельной работы с экспериментами, а также критического анализа полученных данных. Практическое проведение экспериментов с использованием современного оборудования укрепляет теоретические знания и способствует лучшему усвоению материала, а также формированию уверенности у студентов в своих исследовательских способностях.

3. Научные конференции и семинары

Научные конференции и семинары играют важную роль в формировании исследовательской компетентности у будущих учителей физики. Участие в таких мероприятиях дает студентам уникальную возможность представить свои исследования широкой аудитории, обменяться мнениями с коллегами, преподавателями и специалистами в области физики, а также получить ценные замечания и обратную связь, которые помогут улучшить их научную работу. Кроме того, участие в конференциях и семинарах развивает навыки научной рефлексии, критического мышления и умения защищать свои идеи.

Пример: Студенческая научная конференция "Актуальные проблемы физики".

Цель: Дать студентам возможность представить результаты собственных научных исследований и проектов в области физики, а также повысить уровень научной коммуникации среди молодых ученых.

Этапы работы:

1) Подготовка доклада: Студенты готовят доклад по исследовательской теме, например, "Исследование влияния температуры на сопротивление проводников". В докладе они должны представить теоретическую часть исследования, методику эксперимента, а также основные результаты и выводы.

2) Презентация и защита: Студенты представляют свои исследования на конференции. Во время презентации они объясняют методику, результаты, а также могут ответить на вопросы аудитории, состоящей из преподавателей и других студентов.

3) Обратная связь: По окончании презентации участники получают комментарии и рекомендации от более опытных ученых и преподавателей, которые помогают улучшить научный подход, точность расчетов и качество представленных материалов.

Результат: Участие в такой конференции помогает студентам развивать умения научной

коммуникации, навыки публичных выступлений и защищать свои исследования перед экспертами. Кроме того, они получают ценные замечания, которые помогают совершенствовать их научную работу.

Научные конференции и семинары играют важнейшую роль в процессе формирования исследовательской компетентности будущих учителей физики. Они помогают развивать навыки публичных выступлений, критического мышления, а также предоставляют возможность обменяться опытом с коллегами и преподавателями. Участие в таких мероприятиях способствует не только улучшению научных и педагогических навыков, но и подготовке студентов к реальной научной деятельности.

4. Использование информационных технологий.

Информационные технологии становятся неотъемлемой частью образовательного процесса, особенно в области физики, где важную роль играют вычисления, моделирование физических процессов и работа с большими объемами данных. Для студентов, стремящихся развить свою исследовательскую компетентность, овладение информационными технологиями открывает новые возможности для более глубокого анализа, разработки моделей и решения научных задач. Использование программного обеспечения и научных баз данных позволяет не только ускорить процесс обработки информации, но и повысить точность исследований, что важно как для экспериментальных, так и для теоретических исследований.

Пример: Использование виртуальных лабораторий для изучения физических процессов.

Цель работы: Изучить физические процессы с помощью виртуальных лабораторий, например, симуляторов из PhET Interactive Simulations [4].

Этапы работы:

1) Выбор симулятора: Студенты выбирают симулятор, который соответствует их исследовательской задаче. Например, для изучения колебаний маятника, теории теплопередачи или законов электричества.

2) Проведение эксперимента в симуляторе: Студенты проводят виртуальные эксперименты, изменяя параметры системы, такие как масса, длина, температура, напряжение и другие. Они наблюдают за результатами в режиме реального времени, что

позволяет им лучше понять физические процессы.

3) Анализ результатов: После проведения эксперимента студенты анализируют полученные данные, строят графики и делают выводы, сопоставляя результаты с теоретическими моделями.

Результат: Студенты развивают навыки работы с современными образовательными технологиями, которые позволяют проводить сложные эксперименты в условиях, когда физическое выполнение эксперимента невозможно или неудобно. Это помогает улучшить их понимание физических процессов и развить навыки научного анализа.

Использование информационных технологий значительно расширяет возможности для студентов в процессе формирования их исследовательской компетентности. Работа с научными базами данных, моделирование физических процессов, решение задач с помощью вычислительных методов и использование современных образовательных технологий позволяют студентам развивать навыки научного анализа, критического мышления и использования инструментов для проведения исследований. Эти навыки являются неотъемлемой частью научной работы и помогут будущим учителям физики не только

повысить свой уровень подготовки, но и эффективно передавать знания своим ученикам.

Заключение

Методы формирования исследовательской компетентности у будущих учителей физики разнообразны и многогранны. Каждый из этих методов направлен на развитие определенных навыков и умений, которые необходимы для успешной научно-педагогической деятельности. Практическая работа, проектная деятельность, участие в научных конференциях и использование современных технологий помогают студентам развивать не только глубокие знания в области физики, но и критическое мышление, способность к самостоятельному научному поиску и решению проблем в образовательной среде.

Таким образом, формирование исследовательской компетентности у будущих учителей физики – это многогранный и комплексный процесс, который требует интеграции различных методов и подходов в образовательный процесс. Это создает условия для подготовки педагогов, способных эффективно работать в условиях динамичного научно-педагогического развития и внедрять инновационные методы обучения в своих школах.

Список использованной литературы

1. Никифоров К.Г., Рогожникова О.А. О формировании исследовательской компетентности будущего учителя физики // Школа будущего, 2013, № 1, с. 26-32.
2. Белянин В.А., Пурешева Н.С. Учебные исследовательские задачи как средство формирования исследовательской компетенции будущего учителя физики // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2011, № 5-1, с. 24-30.
3. Лебедева О.В., Гребенев И.В. Подготовка будущего учителя физики к проектированию и организации учебно-исследовательской деятельности // Педагогическое образование в России, 2018, № 5, с. 98-104.
4. Лешкова О.В., Лунёв К.А. Использование виртуальных лабораторий для изучения естественных наук // Инновационная наука, 2023, № 5-2, с. 41-44.
5. Сулайманова Р.Т. Средства формирования культурной компетенции и важность учебно-воспитательного процесса в современном медиаобразовании // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева, 2017, № 4, с. 339-342.
6. Решение и анализ математических задач, развитие критического мышления учащихся через обсуждение собственных решений / А.А. Эгамбердиева, С.А. Кабылова, Н.К. Кайдиева, А.К. Эсенканова // Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына, 2024. – № 3(119). – С. 270–274. – DOI: 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-270-274. – EDN: REPIBR.
7. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Подготовка современного учителя к развитию познавательной активности учащихся. // Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына, 2024, № 3(119), с. 38-45.

Рецензент: д.ф-м.н., профессор Камалов А.Б.

Тобагабылова И.А., Аязбаева А.Т.
Тобагабылова И.А., Аязбаева А.Т.
Tobagabylova I.A., Ayazbayeva A.T.

А.К. Куссайынов атындагы Евразия гуманитардык институту, Астана, Казакстан Республикасы
Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Куссаинова, Астана, Республика Казахстан
Eurasian Humanities Institute named A.K. Kussayinov, Astana, Republic of Kazakhstan

КЛАССТА СЫНЧЫЛЫК ОЙЛОНУУНУ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МЕТОДДОРУ МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В КЛАССЕ METHODS OF DEVELOPING CRITICAL THINKING IN THE CLASSROOM

Кыскача мүнөздөмө: Азыркы маалыматка бай дүйнөдө критикалык ой жүгүртүү жөн гана каалоо эмес, зарыл болгон жөндөмгө айланып баратат. Бул маалыматты талдоо жөндөмү гана эмес, ошондой эле жоопкерчиликти чечимдерди кабыл алуу, өз пикирин калыптандыруу жана маалыматтардын агымын натыйжалуу башкаруу үчүн негиз болуп саналат. Мына ушундан улам бул өнөрдү өнүктүрүүгө, анын ичинде окуу жайларында да өзгөчө көңүл буруу абдан маанилүү.

Аннотация: В современном мире, насыщенном информацией, умение критически мыслить становится не просто желаемым, а необходимым навыком. Это не только способность анализировать информацию, но и основа для принятия ответственных решений, формирования собственного мнения и эффективной навигации в потоке данных. Именно поэтому так важно уделять особое внимание развитию этого навыка, в том числе в образовательных учреждениях.

Abstract: In today's information-rich world, the ability to think critically is becoming not just a desirable, but a necessary skill. This is not only the ability to analyze information, but also the foundation for making responsible decisions, forming one's own opinion and effectively navigating the data stream. That is why it is so important to pay special attention to this skill, including in educational institutions.

Негизги сөздөр: методдору; иштеп чыгуу; критикалык ой жүгүртүү; талдоо; компоненттер; мисалдар.

Ключевые слова: методы; развитие; критическое мышление; анализ; компоненты; примеры.

Keywords: methods; development; critical thinking; analysis; components; examples.

«Critical thinking is the use of cognitive techniques and strategies that increase the likelihood of achieving the desired end result» Diane Halpern.

Critical thinking is the ability to look at things from different perspectives, analyze facts, examine information, and come to objective conclusions. It's not just a skill, it's a real intellectual tool that helps us better understand the world around us, evaluate events, and make informed decisions.

Developed critical thinking is more than just the ability to solve problems. It helps shape your thinking and ability to cope with the challenges of life. With critical thinking skills, it's much easier for you to filter information by highlighting key points, because our world is heavily overloaded with data. The ability to justify your point of view, that is, the ability to clearly express and argue your views, is also one of the indicators of your ability to think critically. Plus, these skills will help you solve problems much more effectively. In a world where everything is

changing fast, the ability to analyze a situation and find solutions is becoming key [1, p. 22].

"The development of modern society and the resulting changes in the content of school education have placed significant responsibilities on higher education institutions in preparing teachers. The success of the process of reforming and developing the Kyrgyz education system largely depends on pedagogical personnel, the process of training future teachers, and their orientation toward societal values. One of the main tasks of higher pedagogical education in the Kyrgyz Republic is to train future educators who can adapt to various social situations and work effectively under conditions of differentiation and innovation in modern educational practice." [7, pp. 53-58].

Critical thinking is the process of actively, creatively, and consciously using the mind to

analyze information rationally and objectively. It includes operations such as:

- setting goals and objectives;
- collecting and evaluating facts and evidence;
- highlighting the main and secondary;
- recognizing difficulties and finding answers;
- identification and study of logical and causal relationships;
- comparison of different positions and arguments of the parties;
- identifying the strengths and weaknesses of one's own and others' opinions and beliefs;
- formulation of the results.

The ability to think critically does not mean denying or refuting everything we are told or shown. It is the ability to think independently, check, have doubts, ask questions, look at a situation from different angles, choose and create your life.

Critical thinking is a key skill needed to successfully solve complex problems.

Its main features are: The ability to think analytically: to analyze data, identify the main aspects and the connections between them. Reflection: the ability to critically evaluate your thoughts, assumptions, and preferences, and take into account their impact on decision-making. Information validation: the ability to evaluate the reliability of sources and distinguish facts from opinions and beliefs. The ability to think systematically: to consider, explore, and understand complex systems, including their interactions and consequences. Critical analysis: the ability to analyze arguments and evidence based on logic and common sense. Critical thinking is one of the ten most important skills because the world is becoming more complex and requires solving a variety of problems. The ability to think critically allows us to analyze the situation more deeply, choose conscious actions, and look at things and phenomena from different angles.

Every teacher wants an atmosphere of creativity and spiritual liberation to reign in the classroom. That is why it is necessary to constantly think about how to build the learning process so that students show vivid imagination, imagination, can compare and associate, analyze, think deeply, rely on intuition and the subconscious. In other words, it is necessary to develop students' critical thinking.

The rapid development of technological progress, international politics, as well as the processes taking place in society – all this leads to an overabundance of communication channels with information that is difficult to verify and analyze. Every day, people face the need to master

new types of activities, quickly process large amounts of data, and expand the field of contacts, both real and virtual. The above-mentioned processes also affect the labor market: in order to be successful in the profession, a certain set of knowledge and skills is not enough, you need to constantly study, to improve, to develop. For a teacher who has the responsibility of educating a new generation, it is more important than anyone else to know how to teach a child to navigate the world around them: to independently find the necessary information, formulate and express opinions, take part in discussions, provide arguments, and so on.

So, D. Halpern writes in the book "Psychology of Critical Thinking": "Critical thinking is the use of cognitive techniques and strategies that increase the likelihood of obtaining the desired end result." This definition characterizes thinking as something. Characterized by controllability, reasonableness, and purposefulness, it is a type of thinking that is used in solving problems, drawing conclusions, probabilistic evaluation, and decision-making. At the same time, the thinker uses skills that are reasonable and effective for the specific situation and the type of task being solved. Critical thinking involves evaluating the thought process itself—the reasoning process that led to our conclusions, or the factors that we took this into account when making the decision" [2, p. 43].

What is the importance of critical thinking? This extremely important skill has a profound impact on various aspects of our lives. It not only allows us to adequately see and assess the situation, but also makes a significant contribution to the emotional state of a person, whether an adult or a child. With this skill, we are able to analyze information more accurately and draw informed conclusions. This gives a person the opportunity to choose the right actions in various areas of life -from professional growth to personal relationships. One of the most important advantages of the ability to think critically is the ability to look at a case from all sides and take into account its various aspects before drawing conclusions. This allows us to predict possible outcomes and choose informed actions in everyday life. In addition, critical thinking allows us to be responsible for our actions. We become aware and careful in making decisions, as we understand their consequences. This helps to minimize risks and create working strategies. The ability to think critically is an integral part of our development, it affects our positive emotions, the ability to assess the situation, argue opinions and choose the right actions. This gives us advantages

in various areas of life and allows us to be more successful and self-confident.

What is critical thinking? Critical thinking is the ability to comprehensively analyze information and draw reasonable (ideally objective) conclusions. Critical thinking is also understood as the ability to question any information, including one's own beliefs.

Signs of advanced critical thinking: When we say that a person has critical thinking, it means

that he: Observant, attentive and inquisitive; rational — his conclusions and decisions are based on logic and analysis; He gives an objective assessment of what is happening, which allows him to make informed decisions.; has a flexible mind; I am ready to admit my mistakes.

The main components of critical thinking include the following (see Table 1).

Table 1. The main components of critical thinking

№	Components	Description
1	Analysis	Dividing information into parts, studying its structure and identifying key elements
2	Interpretation	Understanding the meaning of information, defining its context and identifying hidden meanings
3	Evaluation	Determination of information reliability, identification of bias, errors and manipulations
4	Synthesis	Combining different pieces of information into a single whole, forming your own opinions and conclusions.
5	Application	Using the acquired knowledge and skills to solve problems, make decisions, and achieve goals

Critical thinking Independent /everyone formulates their ideas, assessments, and beliefs independently of others/. Information is the starting point, not the end point of critical thinking / to generate a complex thought, you need to recycle a mountain of facts, ideas, theories. But each new fact is subjected to critical reflection [3, p. 18].

Critical thinking begins with asking questions and understanding the problems that need to be solved. It is necessary to replace traditional funded education with problem-based education. Critical thinking strives for convincing argumentation (statement – evidence – conclusion). The main methods for developing critical thinking are given in the following table 2.

Table 2. Basic methods of developing critical thinking

Method name	Method description	Stage of use								
«Brainstorming»	Purpose of use: 1) finding out what the children know about the topic; 2) sketching out ideas and assumptions on the topic; 3) activation of existing knowledge.	Challenge								
«INSERT»	Reading the text with notes: + I knew it, - I didn't know it, ! That surprised me. ? I would like to know more details. Compilation of the table, the main provisions are written out from the text <table><tr><td>+</td><td>-</td><td>!</td><td>?</td></tr><tr><td></td><td></td><td></td><td></td></tr></table>	+	-	!	?					Comprehension
+	-	!	?							
«Role-playing game»	Purpose: to interest students, surprise them, surprise them, and pose problems. Staged	Challenge								
«Free writing»	A reasoned letter. Within a few minutes, students express their own thoughts on the topic. It can be an essay. The rationale for choosing one or another aphorism, proverb as the main idea	Reflection								
«SINKWEIN»	Pentameter:	Reflection								

	The theme 2 adjectives describing the topic 3 verbs characterizing the action A 4-word phrase that contains the main idea A synonym for the topic. The cinquain reflects the essence of the concept, there should be no single-root words, to express the typical features of the concept.	

Using such methods allows children to formulate their thoughts more clearly, to memorize what they have learned better. I use both individual and group forms of work at all stages of my work. During the lesson, it is necessary to encourage the work of each child, I listen to everyone, I never criticize the personal opinions of children [4, p. 6].

Many teachers check their memory capacity. Understanding is a complex mental operation, but students work hard to comprehend someone else's idea. The student translates other people's ideas into an accessible language and mental level. However, thinking is passive: what is created by others is perceived. Critical thinking occurs when new, already understood ideas are tested, evaluated, developed, and validated. Critical thinking Independent/everyone formulates their ideas, assessments, and beliefs independently of others. Information is the starting point, not the

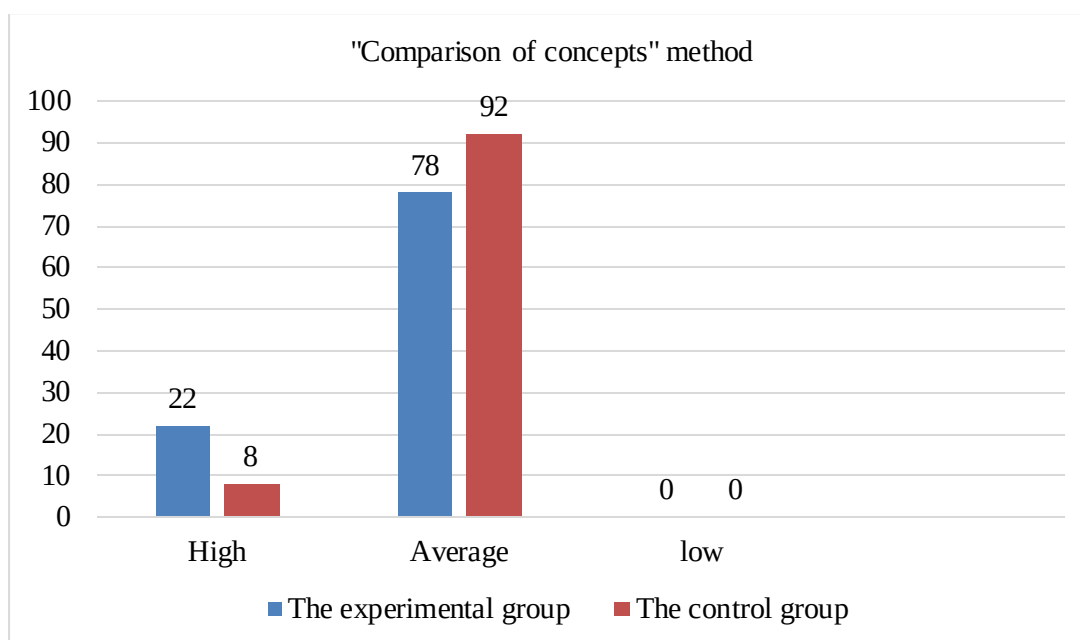
end point of critical thinking / to generate a complex thought, you need to recycle a mountain of facts, ideas, theories. But each new fact is subjected to critical reflection [5].

An experimental study of the development of students' critical thinking was conducted on the basis of the Eurasian Humanities Institute named after A.K.Kussayinov in Astana, there were only 27 students in the discipline of "Critical Thinking", the experimental group consisted of 14 people, for the purity of the experiment, the rest of the group of children formed a control group.

Methodology: "Comparison of concepts". The purpose of the work: to establish the formation of comparative skills. Materials: a pair of comparable concepts. The evaluation form of the test results according to the methodology is shown in Table 3. The results of the study using this technique are presented in Figure 1.

Table 3. – Quantitative processing of results using the "Comparison of concepts" method

The experimental group							The control group						
Name	1	2	3	4	points	level	Name	1	2	3	4	points	level
A	+	+	-	+	3	average	V	+	+	+	+	4	high
M	+	+	+	+	4	high	D	+	+	+	-	3	average
U	+	-	+	-	2	average	A	+	+	-	+	3	average
D	+	+	+	+	4	high	R	+	+	+	-	3	average
P	+	-	+	+	3	average	K	+	+	-	-	2	average
A	+	-	+	+	3	average	N	+	+	-	-	2	average
O	+	+	-	-	2	average	M	+	+	+	-	3	average
N	+	+	+	+	4	high	I	+	+	-	-	2	average
K	+	+	-	+	3	average	C	+	+	-	-	2	average
P	+	+	+	-	3	average	M	+	+	+	-	3	average
K	+	+	-	-	2	average							

Results of the "Comparison of concepts" test methodology

The quantitative results were distributed as follows. In the experimental group, 78% were at the average level, which is 10 people from the group and 22% at the high level. The control group also performed well on the task. 12 people showed an average score of 92% and one high score of 8%.

The data in Figure 2 shows that most students are able to identify commonalities and find differences in two concepts, but they have difficulty expressing differences by river. In particular, if

Almost everyone said the lake was round, but they couldn't describe the river in one word. The options were different: long, narrow, wide shallow.

As a definition, thinking can be viewed through a set of mental processes that underlie cognition. The ability to think is usually understood as the ability to analyze, make judgments based on analysis in accordance with cause-effect relationships, and be logical. The research conducted in the work has shown that almost all students have all mental operations. In education, the development of verbal and logical thinking receives priority. Logical games,

exercises, tasks, riddles were selected for the lesson, the effectiveness of the methods was shown by the results of the experiment. Experimental studies to determine the effectiveness of pedagogical conditions for the development of students' critical thinking in critical thinking lessons showed good results.

Critical thinking begins with asking questions and understanding the problems that need to be solved. It is necessary to replace traditional funded education with problem-based education. Critical thinking strives for convincing argumentation (statement – evidence – conclusion).

In conclusion, I would like to note once again that it is important not to give knowledge in a ready-made form, but to extract it together. The work carried out within the framework of the development of critical thinking is to teach children to analyze, synthesize, compare, and draw conclusions. "The primary driving force behind the country's socio-economic and digital development is the education system. It depends on increasing students' interest in learning and their cognitive activity." [6].

References

1. Темпл Ч., Стил Дж.Л., Мереди К.С. Критическое мышление – углубленная методика. – Москва: Изд-во Ин-та «Открытое общество», 2011, 120 с.
2. Halpern D. Psychology of critical thinking. – St. Petersburg: Peter, 2000, 512 pp.
3. Bassham G., Irwin W., Nardone H., Wallace J.M. Critical Thinking A Student's Introduction. 4 ed. – New York: Mc. Graw-Hill, 2011.

4. Галиев Т.Т., Галиева А.Т., Байжанова З.Т. Жүйелік ойлау, білімдер жүйелілігі, креативтілік: оқытудағы дамыту және өзін-өзі дамыту: оқу құралы. – Астана: "Global сапа" білім беру орталығы баспасы, 2023, 114-б.

5. Элен Битэм, Рона Шарп. Переосмысление педагогики для цифровой эпохи. Дизайн в обучении XXI века. 2-е изд. – Алматы: Общественный фонд "Ұлттық аударма бюросы", 2019, 352 с.

6. Sulaimanova R.T., Alymkulova N.A. Preparing a Modern Teacher for Developing Students' Cognitive Activity. Bulletin of Jusup Balasagyn Kyrgyz National University, 2024, No. 3 (119), pp. 38-45. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=74919223>.

7. Sulaimanova R.T. Theoretical Study of the Issue of Teacher Training in Kyrgyzstan // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2021, No. 4(108), pp. 53-58. – URL: : https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/01/VKNU2021_4.pdf.

Рецензент: д.пед.н., профессор Сарсекеев Б.С.

УДК 373.3+51

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-217-223

Торогелдиева К.М., Кочорова А.К.

И. Арабаев атындағы КМУ,
Ж. Баласагын атындағы КУУ

Торогелдиева К.М., Кочорова А.К.

КГУ имени И. Арабаева,
КНУ имени Ж. Баласагына

Torogeldieva K.M., Kochorova A.K.

KSU named after I. Arabayev,
KNU J. Balasagyn

**МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА ЖАСАЛМА ИНТЕЛЕКТ АРКЫЛУУ
ОКУУЧУЛАРДЫН ТААНЫП БИЛҮҮ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН АКТИВДЕШТИРҮҮ
АКТИВАЦИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРИ
ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА
ACTIVATION OF STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY WHEN TEACHING
MATHEMATICS USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE**

Кыскача мүнөздөмө: Учурдун талабына ылайык азыркы заманыбызда ар бир бала электрондук маданиятка аралашып жүрөт. Аны менен катар эле мугалимдин ролу да өзгөрүлүп жатат. Ал билимдерди берүүчү эле эмес, маалыматтык агымдын багыттоочусу болушу зарыл. Демек, мугалим предметти окутуунун методикалары менен катар жаңы билим берүү технологияларын, анын ичинде информациялык-компьютердик технологияларды өздөштүрүүсү керек болуп жатат. Анткени окуучулардын заманбап гаджеттерге кызыгуусу жогору жана аларды ыкчам өздөштүргөндүктөн, мугалим окуучулар менен алардын тилинде баарлашканы максатка жана талапка ылайык. Макала математиканы жасалма интелект аркылуу окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүгө арналган. Негизи эле окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүдө жасалма интелектти колдонуу окуу процессин эффективдүү гана кылбастан, келечекте татаал математикалык түшүнүктөрдүн бекем пайдубалын түзөт. Математикалык көндүмдөрдү үйрөтүүдөн тышкары, математикага болгон кызыгууну да жаратат, бул өз кезегинде узак мөөнөттүү билим берүүнүн өнүгүшүн колдойт.

Аннотация: В соответствии с требованиями времени каждый ребенок вовлечен в электронную культуру. Параллельно с этим меняется и роль учителя. Необходимо, чтобы он был не просто передатчиком знаний, а направляющим информационного потока. Поэтому наряду с методиками преподавания предмета преподаватель должен осваивать новые образовательные технологии, в том числе информационно-компьютерные. Потому что у студентов высокий интерес к современным гаджетам и быстрое их освоение, поэтому учитель общается с учениками на их языке в соответствии с целью и требованиями времени. Статья посвящена активизации познавательной деятельности студентов с помощью искусственного интеллекта математики. В принципе, использование искусственного интеллекта в активизации познавательной деятельности студентов не

только делает процесс обучения эффективным, но и закладывает прочную основу для сложных математических понятий в будущем. Помимо обучения математическим навыкам, это также вызывает интерес к математике, которая, в свою очередь, поддерживает развитие долгосрочного образования.

Abstract: In accordance with the requirements of the times, in our modern times, every child is engaged in electronic culture. At the same time, the role of the teacher is also changing. It is necessary that he be not just a transmitter of knowledge, but a guide of the information flow. Therefore, along with the teaching methods of the subject, the teacher must master new educational technologies, including information and computer technology. Because students have a high interest in modern gadgets and their rapid development, therefore, the teacher communicates with students in their language in accordance with the purpose and requirements. The article is devoted to the activation of cognitive activity of students with the help of artificial intelligence of mathematics. In principle, the use of artificial intelligence in enhancing students' cognitive activity not only makes the learning process effective, but also lays a solid foundation for complex mathematical concepts in the future. In addition to teaching mathematical skills, it also generates interest in mathematics, which in turn supports the development of long-term education.

Негизги сөздөр: билим берүү; интеллект; жасалма; технология; компетенттүүлүк; окуучу; мугалим; математика сабагы.

Ключевые слова: образование; интеллект; искусственные; технология; компетентность; учащийся; учитель; урок математики.

Keywords: education; intelligence; artificial; technology; competence; student; teacher; mathematics lesson.

Биз жашап жаткан учурдун негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири бул билимдердин тездик менен көбөйүүсү жана эскирүүсү, ал эми маалыматтын коомдун өнүгүүсү үчүн стратегиялык ресурс болуп калгандыгы. Мындан билим берүү процессин информациялык технологияларды колдонуу менен жүргүзүлүшү үзгүлтүксүз экендиги айкын болуп турат. Баарыбызга белгилүү болгондой, 2022-жылы OpenAI компаниясы ChatGPT иштеп чыгып, бүт дүйнөгө сунуштагандан кийин гана. Ушул тармакта иштеген кесипкөйлөр колдонуп, бардык мүмкүнчүлүктөрүн байкап, тажрыйба топтогондон кийин гана министирликтин тапшырмасынын негизинде алгачкылардан болуп университеттин мугалимдерин, Кыргыз билим берүү академиясынын кызматкерлерин, кийин аймактарды кыдырып каалоочулардын баарын окута башташты, ошол эле учурда өз алдынча кызыккандар да билим алууда. Эмнеге себептен биринчи эле мугалимдерди окута башгады деген суроо туулат, себеби окуучулардын заманбап гаджеттерге кызыгуусу жогору жана аларды ыкчам өздөштүргөндүктөн, мугалим окуучулар менен алардын тилинде баарлашканы максатка жана талапка ылайык, ошол эле учурда теориялык жактан да окуучуларды дайындоону унутпоо керек. Жасалма интеллектин канчалаган түрлөрү пайда болду да ошонун ичинен өзүнө туура так маалымат берүүчүлөрдү, туура багытта колдонсо анда мугалим сабагына тиешелүү кызыктуу маалыматтарды 4-5

секунддун ичинде бүт дүйнө жүзү боюнча таба алат. Бул китепканага барып издеген убактысын үнөмдөйт, бир окуу китеби менен гана чектелестен көп маалыматтарга ээ болот. Бирок ошол эле учурда мугалим ал түшүнүк туралуу так маалыматка жана илимий жактан да билимүү б.а. теориялык жактан өзү да кабардар болуусу абзел. Токтоло кетчү бир учуру жасалма интелекти иштеп чыгуучулар OpenAI компаниясына окшогон көптөгөн чет элдик компаниялар экенин эске алуу керек жана биздин тилде туура так маалымат болбой калышы айкын. Андыктан мындай учурда ар бир өз кесибин жакшы өздөштүргөн кесипкөй адистер туура так аталышта izdelүүчү маалыматты жазсак, эмне үчүн керек экенин жана кандай максатта колдонуу экендигин туура буйрук кылуу менен бирге өзү да туура маалыматка, бериле турган маалыматтарга сүрөт, видео тартып, презентация жасап сабагын кызыктуу өтөт, жазылган планынын негизинде окуучулары текст менен иштөөгө көнөт, лабораториялык иш жасаганга, маалыматтарды издегенге үйрөнөт. Мугалимге жардам берет, билимдин да сапаты жогорулайт. Мисалы: <https://chatgpt.com/> или <https://copilot.microsoft.com> ж.б. сайттарын салыштыралы.

Мисалы: <https://copilot.microsoft.com> сайты аркылуу “Бөлчөк түшүнүгүн берүүгө презентация жасоо деген буйрук берсем. Ал мага төмөнкүдөй жооп кылды. Бөлчөк түшүнүгүн берүүгө презентация жасоо

Албетте! Бул жерде бөлчөк түшүнүгүн түшүндүрүүгө арналган презентациянын мазмуну:

Бөлчөк Түшүнүгү

Слайд 1: Киришүү

Саламдашуу жана теманы тааныштыруу.

Максат: Бөлчөктөр деген эмне экенин жана аларды кантип эсептөөнү үйрөнүү.

Слайд 2: Бөлчөк деген эмне?

Аныктама: Бөлчөк – бул бүтүн нерсенин бөлүгү.

Мисалдар: Пицца, алма жана башка күнүмдүк нерселер.

Слайд 3: Бөлчөктөрдүн бөлүктөрү

Чоң бөлүк (нумератор) – бөлчөктүн үстүнкү сан.

Кичинекей бөлүк (деноминатор) – бөлчөктүн астынкы сан.

Мисал: $\frac{3}{4}$ (Үч төрттөн).

Слайд 4: Бөлчөктөрдү көрсөтүү

Визуалдык мисалдар: Пиццанын $\frac{1}{2}$ бөлүгү, торттун $\frac{3}{8}$ бөлүгү.

Сүрөттөр жана диаграммалар.

Слайд 5: Бөлчөктөрдү салыштыруу

Бирдей деноминаторлор: $\frac{2}{4}$ жана $\frac{3}{4}$.

Ар кандай деноминаторлор: $\frac{1}{2}$ жана $\frac{1}{3}$.

Интерактивдүү мисалдар жана оюндар.

Слайд 6: Бөлчөктөрдү кошуу жана алууну үйрөнүү

Бирдей деноминаторлорду кошуу: $\frac{1}{4} + \frac{2}{4} = \frac{3}{4}$.

Ар кандай деноминаторлорду кошуу: $\frac{1}{2} + \frac{1}{3} = ?$

Мисалдар жана практика.

Слайд 7: Күнүмдүк жашоодогу бөлчөктөр

Ашканада: Рецепттерди пайдалануу.

Убакытты бөлүү: $\frac{1}{2}$ саат, $\frac{1}{4}$ саат.

Слайд 8: Суроолор жана жооптор

Окуучулардан суроолорду алуу жана жооп берүү.

Кошумча мисалдар жана түшүндүрмөлөр.

Слайд 9: Жыйынтык жана үй тапшырмасы

Башкы түшүнүктөрдү кайталоо.

Үй тапшырмасы: Бир нече бөлчөк маселелерин чечүү.

Бул презентацияны PowerPoint же башка презентациялык программаларда жасасаңыз болот. Эгерде кандайдыр бир кошумча бөлүктөр же мисалдар керек болсо, мага кабарлаңыз, мен кубаныч менен жардам берем!

Ал эми <https://chatgpt.com/> сайты аркылуу “Мектеп математикасында бөлчөк түшүнүгүн түшүндүрүүгө презентация жасоо” – деп бул жерде толук жана так маалымат жазганыбызда төмөнкүдөй маалыматка ээ болдук.

Окуучуларга бөлчөк түшүнүгүн түшүндүрүү үчүн презентацияны кызыктуу жана түшүнүктүү кылып түзүү маанилүү. Бул үчүн жөнөкөй тилди колдонуу, сүрөттөр жана анимацияларды колдонуу менен бөлчөк түшүнүгүн күнүмдүк жашоодогу мисалдар аркылуу түшүндүрүү сунушталат. Төмөндө презентация түзүү боюнча сунуштар:

Презентациянын түзүмү

1. Киришүү: Бөлчөк деген эмне?

Слайд 1: Бөлчөк тууралуу түшүнүк.

Мисалы: "Бөлчөк – бул бир нерсенин бөлүгү. Ал бүтүндүн канча бөлүгү алынганын көрсөтөт."

Сүрөттөр: пицца, алма же шоколаддын бөлүктөрү.

Анимация: Пиццаны 4кө бөлүп, бир бөлүгүн белгилеп көрсөтүү.

2. Бөлчөктүн бөлүктөрү:

Слайд 2: Бөлчөктүн эки бөлүгү:

Жогорку бөлүк: **Числитель (алымы).**

Төмөнкү бөлүк: **Знаменатель (Бөлүмү).**

Мисалы: $\frac{1}{2}$ – бул бир бүтүндүн экиден бир бөлүгү.

Сүрөттөр: Чыныгы нерселерди (пирог же алма) бөлүп, цифралар менен байланыштыр.

3. Күнүмдүк мисалдар:

Слайд 3: Мисалдар.

Алма 4кө бөлүндү. 1 бөлүгүн алсаң, $\frac{1}{4}$ болот.

Торттун 3төн 2син алсаң, $\frac{2}{3}$ болот.

Анимация: Объекти бөлүп, бөлчөк түрүндө жазуу.

4. Бөлчөккө байланыштуу оюндар:

Слайд 4: Суроолор жана жооптор.

"Эгер 8 кесим пицца болсо, 4 кесим эмне болот?"

"Эгер 5 шоколаддын 2си алынган болсо, бул кандай бөлчөк?"

Балдарга ар кандай мисалдарды чечүүгө шарт түзүү.

5. Жыйынтык:

Слайд 5: Бөлчөктүн мааниси.

Бөлчөк күнүмдүк турмушта көп колдонулат.

Бул тамак-аш, убакыт жана башка нерселерди бөлүшүүдө маанилүү.

Дизайн жана окутуу ыкмалары

Түстүү жана жөнөкөй дизайн: Балдардын көңүлүн бурдуруу үчүн ачык түстөрдү жана чоң шрифттерди колдонуу.

Интерактивдүүлүк: Суроолорду бериңиз жана балдардан жоопторду суроо менен процесске катыштырыңыз.

Кыймылдуу анимациялар: Нерселердин бөлүнүшүн анимация аркылуу көрсөтүү теманы түшүнүүгө жардам берет.

Эгер кааласаңыз, ушул структура боюнча даяр презентацияны жасоого жардам бере алам. Айтыңызчы! □
Жогоруда көрсөтүлгөндөй эле бул эки учур да тен кыска убакыттын ичинде бир эле

түшүнүктү кандай жолдор аркылуу берсе болоорун жана ал түшүнүк тууралуу маалыматтар, кандай типте берилүү керек экенин жасап берди.

PowerPoint (PPTX) форматында кыргызча жана параллел орус тилинде

Память обновлена

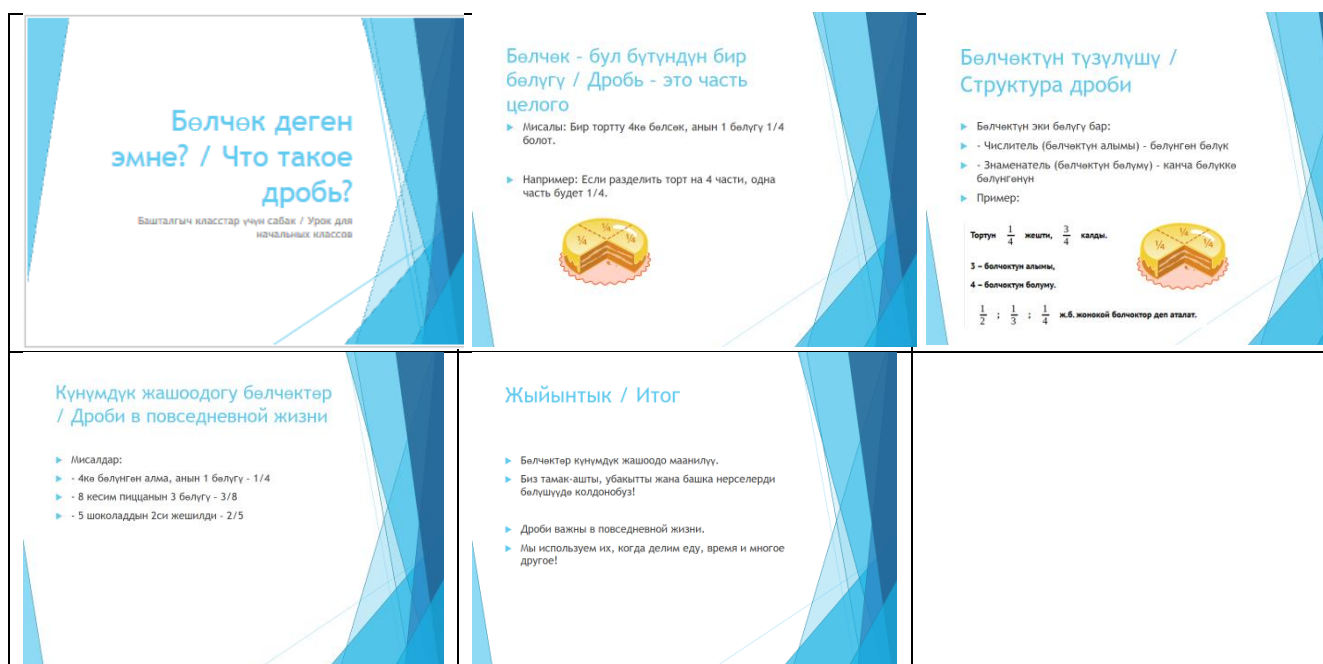
Мен сизге кыргыз жана орус тилдеринде PowerPoint (PPTX) форматында бөлчөк тууралуу презентация даярдайм. Ал кызыктуу, визуалдык жана түшүнүктүү болот. Даяр болгондо бул жерге жүктөп берем. Бир аз убакыт күтө туруңуз! 😊

Мен сиз үчүн бөлчөк темасында кыргыз жана орус тилдеринде PowerPoint презентациясын даярдадым. Аны ушул жерден жүктөп алсаңыз болот:

Бөлчөк түшүнүгү (PPTX)

Эгер өзгөртүүлөр же кошумчалар керек болсо, айтыңыз! 😊 ➡

1-сүрөт <https://chatgpt.com/> сайты аркылуу “Мектеп математикасында бөлчөк түшүнүгүн түшүндүрүү үчүн жасалган презентациянын жасалуу учуру

Жасалма интеллекттин жардамында жасалган төмөнкү презентацияны мугалим алат, өзүнүн толуктоосун кошуп сабак учурунда көрсөтүп, түшүндүрүп берет.

Жасалма интеллекттин негизги өзгөчөлүгү кандай гана аткарылуучу тапшырма берилсе аны адам акылынын деңгээлинде жасоого мүмкүнчүлүгү жетип турат. Болгону

тапшырманы бергенибизде туура так жазуу керек. Эгерде тапшырманы так, толук жазсак анда биз каалаган маалыматты ала алабыз.

Математикалык түшүнүктүктөрдү берүүдө окуучулардын жаш өзгөчөлүгүн эске алуу менен алардын ой жүгүртүүсү да көрсөтмөлүү-образдуу жүргөндүктөн, сабактарды көрсөтмө каражаттарсыз өткөрүү

дээрлик мүмкүн эмес. Компьютерде слайддардын, анимациялардын кооздугу, көрктүүлүгү, ачыктыгы жана кызыктуулугу окуучулардын жаңы материалды кабылдоо процессине бир эле мезгилде көрүүнү, угууну, эмоцияны жана элестетүүнү катыштырат.

Математикалык маселелерди чыгаруу жана өз чечимдерин негиздөө жөндөмү окуучуларга жашоонун ар кайсы тармагында пайдасы тийет. Иш ордунда аналитикалык ой

Колдонууга мүмкүн болгон информациялык технологиялар боюнча дидактикалык материалдардын мазмуну жана формалары өтө эле көп түрдүү. Мугалимдердин иш практикасында сүрөттөр, видеороликтер, тема боюнча презентациялар, түрдүү тесттер, өнүктүрүүчү, компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар, кроссворддор, оюндар кеңири колдонулушка ээ.

Информациялык технологияларды колдонуу менен өтүлгөн сабактарда окуучуларда алынган билимдерди кеңейтүү жана бышыктоо гана жүрбөстөн, алардын чыгармачылык жана интеллектуалдык потенциалы да кыйла жогорулайт. Мектеп окуучуларында өзүн көрсөтүүгө карата ынтызарлыгы, фантазиясы күчтүү болгондуктан, аларды өз оюн баяндап айтууга, туура сүйлөөгө, өз оюн жеткире билүүгө үйрөтүү керек жана окуучулардын таанып

ЖИ колдонууда окуу ишмердигинин бардык түрлөрүн: жаны материалды өздөштүрүүнү, үй тапшырмасын даярдоону жана текшерүүнү, өз алдынча, текшерүү иштерди, класстан тышкаркы жана чыгармачыл иштерди активдештире алат.

Информациялык-компьютердик технологияларды колдонулган сабактарды долбоорлоо календарлык-тематикалык планды иштеп чыгуудан башталат. Мында мугалим окуу материалынын мазмунун, мектептин компьютердик, программдык жана аудио-видео каражаттар менен камсыздалышын, сабакка карата дидактикалык талаптарды (максатуулугу, логикалык аягына чыккандыгы, методдордун түрдүүлүгүн жана адекваттуулугу ж.у.с.) көңүлгө алуусу керек. Окутуучу үчүн компьютер тема боюнча кошумча материалды издөөдө жумушчу объекттин функциясын аткара алат [4].

Мисалы, билимдерди актуалдаштыруу этабында мугалим информациялык-компьютердик технологиялар менен кийинки окуп-үйрөтүү үчүн керектүү болгон өтүлгөн материалдын орчундуу моменттерин кайталоону ыкчам жүргүзө алат. Чечмелеп берүүнү же чыгаруу талап кылынган

жүгүртүү, чечимдерди негиздей алуу жана ар башка пикирлерди талдоо сыяктуу көндүмдөр абдан баалуу. Математикада маселелерди чыныгы жашоодогу кырдаалдарга байланыштыруу окуучуларга теориялык билимдерин практикада колдонууга жардам берет. Бул алардын сабакка болгон кызыгуусун арттырат жана билимдерин тереңдетет [9].

билүү ишмердүүлүгү аркылуу ийгиликтүү ишке ашырганга болот. Математика сабактарында информациялык-компьютердик технологияларды (ИКТ) же жасалма интелекти колдонуу мугалимге салттык көрсөтмө каражаттарды, демонстрациялык материалдарды жасаганга кеткен убакытты үнөмдөө, сабакты оптималдуу көргөзмөлүү өтүү, окуу материалын эмоциялуу түшүндүрүү, окуучулардын билимин интерактивдүү режимде текшерүү мүмкүнчүлүгүн берет. Мындай учурда окутуунун эффективдүүлүгү артып, окуучунун таанып-билүү, моралдык, нарк-насилдик, чыгармачыл, коммуникативдик жана эстетикалык потенциалы арта тургандыгын, анын интеллектинин, маалыматтык маданиятынын өнүгүүсүнө өбөлгө жаратыларын практика жүзүндө далилденип келүүдө.

тапшырмаларды мугалим алдын ала интерактивдүү доскада (ИД) даярдап, сактап койгону максатка ылайык.

Жасалма интелект аркылуу биз окуучуларга окуучуга жогорку деңгээлде изилденип жаткан материалды жакшыраак өздөштүрүүгө жардам берет жана алынган материал окуучулардын психикалык операцияларынын жана бүткүл психикалык ишмердүүлүгүнүн өнүгүшүнө шарт түзөт, ошону менен математикалык билимди өздөштүрүү процессинде конкреттүүлүктөн абстракттууга өтүүнү камсыз кылат [2].

Заманбап билим берүүдө көрсөтмө куралдар окуу процессинде, өзгөчө математиканы окуп түшүнүү жана кызыгуусун, окуп таанып билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүнү калыптандырууда негизги оорунду ээлейт. Математика сабагында мындай көрсөтмө куралдарды колдонуу балдарга абстракттуу түшүнүктөрдү жакшыраак түшүнүүгө да жардам берет.

Көрсөтмө куралдар мугалимдерге тилдик тоскоолдуктарды жеңүүгө мүмкүндүк берет, анткени алар тил жөндөмүнө карабастан, бардык окуучулар үчүн жалпы түшүнүк тилин

камсыздайт. Мотивацияны жана кызыгууну жогорулатуу: Ар түрдүү көрсөтмө куралдарды колдонуу математика сабагын балдар үчүн кызыктуу кылат, бул алардын активдүү

Кандай көрсөтмө куралдарды колдоно аласыз?

Математикалык оюндар жана табышмактар: Оюндар жана пазлдар окууну кызыктуу кылып гана тим болбостон, балдардын логикалык ой жүгүртүүсүн да өнүктүрөт.

Манипуляциялоочу каражаттар: Бул саноочу таякчалар, кубтар, геометриялык фигуралар жана башка балдар көрүп, тийип, кыймылдай турган башка объекттер. Алар балдарга кошуу, кемитүү, көбөйтүү жана бөлүү сыяктуу математикалык түшүнүктөрдү элестетүүгө жана түшүнүүгө жардам берет.

Диаграммалар жана графиктер: Диаграммалар жана графиктер түрүндө берилиштерди визуалдаштыруу балдарга сандык мамилелерди жана схемаларды жакшыраак түшүнүүгө жардам берет.

Интерактивдүү доскалар жана программалар: Интерактивдүү доскаларды жана компьютердик программаларды колдонуу мугалимдерге математикалык түшүнүктөрдү интерактивдүү түрдө көрсөтүүгө мүмкүндүк берип, сабактарды динамикалуу жана эсте калаарлык кылат.

Мугалимдер үчүн практикалык сунуштар: Көрсөтмө куралдарды алдын ала даярданыз: Көрсөтмө куралдарды алдын ала даярдоо мугалимдерге керектүү материалдарды издеп убара болбостон, сабак учурунда аларды натыйжалуу пайдаланууга жардам берет.

Көрсөтмө куралды жасоодо эмнелерге көңүл буруу керек:

- Материалдарды окуучулардын деңгээлине ылайыкташтыруу: Мугалимдер көрсөтмө куралдарды тандоодо жана колдонууда ар бир окуучунун жеке муктаждыктарын жана түшүнүү деңгээлин эске алышы керек.

катышуусуна түрткү берип, окуусу жакшыртат жана кызыгуусун да арттырат.

- Активдүү катышууга шыктандыруу: Балдарды көргөзмө куралдарды колдонуу процессине активдүү катышууга, суроолорду берүүгө, талкууларды жүргүзүүгө жана командада иштөөгө түрткү бериңиз.

- Натыйжалуулугун баалоо: Сабактан кийин кайсы көрсөтмө куралдар эн натыйжалуу болгонун талдап, практикаңызды жакшыртуу үчүн бул маалыматты колдонууз [6].

Көрсөтмө куралдарды колдонуу менен ар түрдүү иш-аракеттерди берүү мугалимдерге сабактарды дифференциялоого жана ар бир окуучуга алардын чеберчилик деңгээлине жана кызыгуусуна жараша жекече мамиле жасоого мүмкүндүк берүү менен бирге таанып билүү ишмердүүлүгү активдештирилет.

Тактап айтканда, азыркы замандын жаңы мууну (Z мууну) санариптик чөйрөдө жашайт, алар: телекоммуникациялык технологиялар, жасалма интелект, робототехника ж.б.[10] Технологияны колдонуу контекстинде мугалимдер окуучуларга ар кандай санариптик инструменттер жана ресурстар менен көндүмдөрдү өнүктүрүүгө жардам берүү менен санариптик сабаттуулукка үйрөтө алышат. Бул аспектилерди кошуу макаланын көлөмүн кеңейтип, мазмунун байытып, мектепте математиканы эффективдүү окутууга кызыккан мугалимдерге жана ата-энелерге пайдалуу болот. Окутууда көрүнүү мектеп окуучуларында курчап турган дүйнөдөгү объектилерди жана процесстерди кабыл алуунун аркасында объективдүү чындыкты туура чагылдырган идеялардын калыптанышына, ошол эле учурда кабыл алынган кубулуштардын билим берүү милдеттерине байланыштуу талданышына жана жалпыланышына шарт түзөт [5].

Колдонулган адабияттар

1. Акбарова З.Ш. Применение инновационных технологий, направленных на обучение конкурентоспособного практико-ориентированного специалиста // Вестник Башкирского университета, 2011, т. 16, № 4, с. 1414.
2. Архипова О.А. Уроки математики с применением информационных технологий. 1–4 классы. – Москва: Изд-во «Глобус», 2010, 192 с.
3. Бекбоев И.Б., Ибраева Н.И. Математика 4 класс. – Бишкек: Изд-во «Aditi». 2009, 184 с.
4. Казиева Г.К., Сыдыкова М.Б., Акматов А.М. Совершенствование самостоятельной работы студентов на курсах математики с использованием IT-технологий // Современные направления психолого-педагогического сопровождения детства: международный опыт: Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием / Под ред. Г.С. Чесноковой. – Новосибирск, 2022, с. 43-50.

5. Осмоловская И.М. Инновации и педагогическая практика // Народное образование, 2010, № 6, с. 182-188.
6. Билим берүүдө онлайн платформаларды колдонуу: Методикалык колдонмо / М. Алтыбаеванын редакциясында. – Ош: «Book-дизайн» компьютердик кызматы, 2022, 223 б.
7. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү уюмдарынын 1-4-класстары үчүн “Математика” боюнча предметтик стандарт. – Бишкек, 2022.
8. Алтыбаева М.А., Назаров М.Н. Орто мектепте математиканы окутуунун методикасы: Студенттер жана мугалимдер үчүн окуу усулдук колдонмо. 2-басылышы. – Ош, 2004, 235 с.
9. Математикалык маселелерди чыгаруу жана талдоо, өз чечимдерин талашуу аркылуу окуучулардын критикалык ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүү / А.А. Эгамбердиева, С.А. Кабылова, Н.К. Кайдиева, А.К. Эсенканова // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2024, No. 3(119) с. 270-274. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-270-274. – EDN REPIBR.
10. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Мектеп бүтүрүүчүлөрүн жогорку билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы, 2023, No. 2(114), с. 72-77. – DOI 10.58649/1694-8033-2023-2(114)-72-77. – EDN WBQTTK.

Рецензент: к.ф-м.н., и.о. профессора Асанова Ж.

УДК 378

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-4-223-228

Фуянь Ли

Түндүк-Батыш педагогикалык университети, Информатика жана инженерия факультети

Фуянь Ли

Северо-Западный педагогический университет, Факультет компьютерных наук и инженерии

Fuyan Li

North-West Pedagogical University, Faculty of Computer Science and Engineering

**КЫЙЫНЧЫЛЫК ЖАНА ЖОЛ: ЖОГОРКУ ОКУУЧУ СТУДЕНТТЕРДИ
ЦИФРАЛЫК ЧӨЙРӨНДӨ БАШКАРУУ
ВЫЗОВ И ПУТЬ: УПРАВЛЕНИЕ СТУДЕНТАМИ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ
В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ
CHALLENGE AND PATH: COLLEGE STUDENT MANAGEMENT IN DIGITAL
ENVIRONMENT**

Кыскача мүнөздөмө: Санарип дооруна кирип, колледж жана университеттерди башкаруу санариптик ресурстар, санариптик предметтер, ар кандай идеялар жана санариптик технологиялар колледждерди жана университеттерди башкарууга терең таасир эткен жаңы кыйынчылыктарга туш болууда. Башкаруу тажрыйбасын үч аспектке өркүндөтүү менен гана: санариптик жалпы пландаштыруу жөндөмүн өркүндөтүү, так башкаруу кызматтарынын платформасын куруу жана негизги баалуулуктарды жетектөө, колледж студенттеринин башкаруу иш-аракеттери күтүлгөн натыйжаларды бере алат.

Аннотация: Вступая в цифровую эпоху, управление колледжами и университетами сталкивается с новыми вызовами, в которых цифровые ресурсы, цифровые предметы, разнообразные идеи и цифровые технологии оказали глубокое влияние на управление колледжами и университетами. Только путем улучшения методов управления в трех аспектах: продвижение цифровой общей способности планирования, построение точной платформы услуг управления и руководство основными ценностями, управленческая деятельность студентов колледжей может дать ожидаемые результаты.

Abstract: Entering the digital age, the management of colleges and universities is facing new challenges, in which digital resources, digital subjects, diverse ideas and digital technology have had a profound impact on the management of colleges and universities. Only by improving the management methods from three aspects: the promotion of digital overall planning ability, the construction of accurate management service platform and the guidance of mainstream values, can college students' management activities produce the expected results.

Негизги сөздөр: санариптештирүү; колледждер жана университеттер; студенттик башкаруу.

Ключевые слова: оцифровка; колледжи и университеты; управление студентами.

Keywords: digitization; colleges and universities; student management.

Nine departments, including the Ministry of Education, clearly put forward in the Opinions on Accelerating the Digitalization of Education that "we should persist in digital empowerment and promote the overall reform of educational concepts, teaching models and educational governance" [1]. The digital management of college students promotes the goal of educating people in colleges and universities, which is an important mission of the innovation of college management mode in the digital age. College student management uses the advantages of digital technology, improves the management effect through big data analysis, optimizes management methods, realizes more targeted management services, promotes the development of college management activities, and provides a new path for college management in the digital age.

I. Challenge factors of college student management under the background of digitalization

1. Massive digital resources

Entering the digital age, astronomical information resources are flooding the network, which is the most intuitive feeling for the background of this era. Network application technology and information dissemination technology are changing with each passing day, and information technology represented by digital application technology has significantly accelerated the creation and dissemination of digital resources. The low cost, sharing and variability of network digital resources also confuse netizens, especially college students who are widely exposed to the network. Among them, the low correlation between the vast amount of data information and data resources also puts forward new requirements for college students' data selection ability and data analysis ability. This means that digital resources are just like coins with two sides for college students. In the digital age, college students enjoy the efficient and convenient services of digital resources for learning and self-management, but at the same time, they are exposed to the inherent risks of digital resources, that is, the integration of digital information makes college students' controllability of the selection results significantly reduced. This is because the unusually complex digital information increases the pressure on students to choose, which "easily confuses the minds of college students who are in the growth stage and

their thoughts have not yet been fully finalized, resulting in confusion psychology" [2].

At present, the wide application of digital network terminals based on big data management and analysis technology in students' daily study and life makes students' access to digital products more diverse. Compared with the traditional way of obtaining teaching and management knowledge by reading text materials, students can quickly solve their own puzzles through network digital resources. Compared with the traditional way of obtaining teaching and management knowledge by reading text materials, students can quickly solve their own puzzles through network digital resources. To put it another way, digital resources damage students' ability to think and solve problems independently and weaken students' ability to create knowledge. Learning in colleges and universities is very important for the all-round development of a college student. Especially for college students in the digital age, how to improve their ability to distinguish and effectively use digital resources is highly valued by university administrators. It is necessary for college teachers and administrators to actively explore the characteristics of digital resources to carry out daily management work, and to resolve the contradictions and risks of management more pertinently.

2. Hidden digital subject

In the digital age, digital network provides students with a simulated living environment. This simulation environment is essentially a code exchange based on text and numbers. For students in network life, it has no tactile feeling. However, this digital environment provides participants with a cyberspace that can exist secretly and enjoy freedom.

Participate in the symbolization of subjects and become strangers with instant contact with each other. Generally speaking, in the digital network, there is no power beyond the participants except some managers who maintain the normal operation of the digital network. The participants in the student group make up their own identities, and they can design their behaviors in the digital network environment according to their own wishes. All the environments seem to be extraordinarily free, which leads to the publicity of their personalities and sometimes tends to be extreme. Because of the concealment of digital network, the participants in the school can talk

freely in any virtual room, and they can tag their thoughts and what they see and put them in the digital space for other participants to discuss. These network operations will not involve the identity of the participants in real life at all, nor will they affect the image of the participants. Both friends in life and academic competitors have become a meaningful audio-visual logo in the digital space, and the moral binding force between the participants has basically disappeared, only the self-subject in the digital network is illusory in the virtual scene. In the digital age, there are more and more ways for college students to create and obtain data and information, and more and more digital resources are exposed to them. However, this stage is also a critical period for the formation of college students' values, and their judgment on right and wrong is not rigorous enough. "Wrong speech guidance will make people deviate from their values" [3]. For managers, the concealment of the subject in digital network will bring great impact to the management of student groups.

3. Diversified concept communication

Digital resources are highly shared, so various student management ideas exist side by side in the information network. This brings new problems to the management mode, authority and student behavior of specific schools. First of all, with the support of big data algorithm, digital network carries out specific-oriented information dissemination, reshaping the trend of students' emotions and hobbies invisibly, making the student management model encounter shortcomings. Intensive information and diversified values have brought many unprecedented new problems to the management of college students. The emergence of new digital information carriers makes it difficult for the original student management model to effectively deal with emergencies. In order to manage students more scientifically, university administrators should adjust their management model in time to meet new challenges. With the increasing demand for digital resources in the era of digitalization and networking, digital resources have become an important tool in students' study and life. Diversified digital resources have a compound influence on the behavior of college students, which threatens the authority of student management. Although digital information that crosses the time and space constraints can expand students' knowledge to a certain extent, some digital resources are seriously distorted, so college students' management should actively screen the spread digital information to maintain the authority of management. Finally, although digital resources have overcome the constraints of

changing time and space on behavior, their one-sided image design of behavior is more likely to cause some college students to imitate and increase the possibility of students' behavior change. In fact, college student management workers failed to take timely and effective corrective measures, and those out-of-date network images are likely to penetrate into students' daily behavior. At the same time, due to the transition from campus life to society, young college students still have limited understanding of the rules of social operation, especially weak awareness of the rule of law in digital resources, so university administrators in the digital age will face greater variability and unpredictability of student behavior.

4. A severe technical test

In the information age, digital management technology has become an important way to compete the feasibility of students' management ideas in different universities. Facing the complex and rapidly developing digital application technology and management groups with complex values, the management literacy, digital processing technology and comprehensive coping ability of college student managers are facing severe tests. First of all, college student administrators have to keep pace with the progress of the digital age. If his ideas are backward, he is not good at dealing with all kinds of information prevailing on the internet, and he is not good at distinguishing authenticity and refining information, which will lead to little actual effect of student management. Secondly, in the era of highly developed creation and dissemination of digital information, college student managers, if they do not have firm ideals and beliefs and scientific understanding of their own students' management value pursuit, will easily lose their judgment and mislead students' behavior in the digital culture surrounded by science and technology. Finally, if college student managers lack skilled computer technology and are not good at using big data management technology, they can't meet the needs of information university management. As an important guarantee for students' growth, college student managers can only become an excellent manager by constantly updating their skills, carrying out management work through big data management mechanism, spreading guiding management ideas and values, and having certain network information analysis technology. Therefore, in a certain sense, it is necessary to train university administrators in network analysis skills, making them an example of digital network application, so as to play the value of digital resources in specific management

work and improve the efficiency of management work.

II. The Realization Path of College Student Management under the Background of Digitalization

1. Improve the digital overall planning ability of management subject and object

First of all, in order to realize the purpose of enhancing university management with digital resources, university administrators need to actively improve their digital literacy, skillfully apply digital resources, profoundly grasp the essence and laws of big data management technology, and "really play the role of big data management system in university management and teaching" [5]. The improvement of digital management ability of university administrators is manifested in the understanding of management data and network information as new management factors. Managers need to study the data resources and related performance of management in the combination of macro and micro, better meet the needs of university management in the digital age, deeply understand the instrumentality of digital resource management and the management logic reflected, and make scientific judgments in management activities under multiple scenarios. University administrators need to know the development degree of students' thoughts in time. In the state of digital management, managers should analyze the speech and behavior in digital network resources professionally, grasp the different changes of college students in time, and form professional insight. Educational managers need to constantly optimize the management activities, realize the formalization of management behavior through various management means and functions extended by digital resources carriers, improve the level of management art, and be good at giving full play to the advantages of digital management methods to enhance the attractiveness and binding force of management behavior. University administrators also need to use the reliable data provided by big data management and analysis technology to make a rigorous evaluation, realize the intellectualization of management and education, continuously improve the scientific degree of management, and have high data coordination ability in order to find useful information in complex management data and lay a more solid foundation for further deployment.

Secondly, strengthen the cultivation of digital ability of college students and cultivate the potential resources of digital colleges and universities. Big data analysis technology extends the space of university management activities and

promotes the personalization of university students' learning and lifestyle. College students can learn different knowledge according to their study habits, and carry out multi-modal self-management, self-education and self-service, which requires students to have strong data coordination ability and data resource discrimination ability, to consciously analyze the misleading information, and to maintain a clear value judgment in the digital network. On the one hand, it is necessary to deepen college students' understanding of digital resources and clear the blind area of digital technology. It is necessary to guide college students to deeply understand the original recommendation of big data algorithm, recognize the false statements in the false network environment, continuously improve the ability of students to judge and improve the ability to correctly use big data management services. On the other hand, it is necessary to enhance the ability of college students to strip false information and keep a sober behavior in the multi-dimensional network preset environment.

2. Building a precise management service platform

It is an important measure to innovate the digital service platform of university management and build a linkage, real-time and targeted digital management platform to promote the high efficiency of university management. "The traditional student management model is obviously lagging behind for college students in the era of big data" [6]. In the digital age, the process and the results of college students' management activities can be displayed as data resources, which provides scientific data guarantee for digital resources to empower college management. First, establish the basic objectives and main functions of the digital student management service integration platform. The purpose of the management service integration platform should cover improving the educational goal of education management integration, meeting the different requirements of college students, strengthening the identity and personalization of management behavior, etc., and the idea of reflecting digital governance should run through the whole process of research and application of the management platform, serving the central task of management service integration in colleges and universities. Second, realize the comprehensive cognition of management objects through big data management technology. Fully understanding the characteristics of college students' ideological development is always the basic foothold of the effectiveness of management work. Relying on the collection and arrangement

of management data, through systematic analysis and summary of students' management problems, we can accurately grasp the behavior characteristics, learning status and living habits of college students in the digital age, deeply tap their hobbies and personalized needs, and "obtain accurate and comprehensive student information in a short time" [5]. Third, under the support of big data analysis technology, the accurate supply of management content is realized. One of the most obvious characteristics of college students in the situation of digital management is that the personalized requirements are relatively obvious. Under the big data analysis technology, it is no longer an unattainable task to accurately grasp the individual needs of students. Under the guidance of personalized demand, we can further understand the blind spots of management activities, find out the causes of management errors, and output personalized management content under the same management objectives to meet the real needs of students. Fourth, innovate personalized supply channels based on the big data management service platform. The renewal of digital technology has constantly spawned a new digital management service platform, and the specific carrier of college students' management service needs to be constantly changed. At present, with the promotion of big data management platform technology, college student management can carry out management activities that college students can easily participate in and accept with the help of platforms such as Tik Tok, WeChat official account and academic forums. These management platforms not only innovate the form of management work, but also change the solidified thinking of traditional management thinking, so that the student management work can be carried out in a form closer to life. Fifth, strengthen the risk management of digital management platform in colleges and universities to ensure the long-term operation of digital management platform. Digital student management platform needs strong network protection ability to ensure the safety of students' management data and content and prevent the leakage of management data from bringing negative effects to students.

3. Strengthen the guidance of mainstream values

Value reflects the satisfaction of the object to the subject, and reflects the positive significance of the object. Here refers to the guiding role and far-reaching influence of the practice of national mainstream values on the comprehensive efficiency of university management, which embodies the fundamental view of university

management on management concepts and plays an important role in promoting the management activities of university administrators. Generally speaking, a country's educational management institutions have clear requirements for the value orientation of university management, so it is inevitable for university management to strengthen the leading role of value, run the mainstream values of the country through the whole process and every link of educational management activities, and form a long-term mechanism for managing and educating people. Furthermore, in the process of strengthening the dissemination of core values, university management should widely adopt all kinds of advanced digital information carriers, identify all kinds of digital resources that are beneficial to student management, and start with its own management value-oriented construction to realize the organic unity of campus local value and social overall value of education management. Through scientific theoretical education and standardized practice training, students are guided to strengthen their ideas and beliefs, which fully reflects the normative significance of digital intelligence management. Relying on digital publicity of advanced models, organizing students' voluntary management and service activities, caring for the needs of specific groups and other ways, students can grow into advanced groups with noble network behavior in the digital age, which reflects the moral guidance function of student management in the digital background through multiple channels. With the help of digital network education activities, digital campus construction and smart classroom application in colleges and universities, "building the integration of teaching and student management" [8] reflects the cultural cohesion of student management. Expand the digital network management platform, innovate the mode of student management, form a digital management mechanism, cultivate college students' self-management ability in practical experience, guide students' value pursuit, and show the behavioral shaping power of college management.

Scientific management of college students to promote the realization of the goal of moral education is the fundamental content of college management. Different from the previous management activities in colleges and universities, the new challenge factors bring difficulties to the management of college students. Therefore, university administrators need to solve this dilemma by improving the comprehensive quality of digital governance, innovating

management methods and strengthening the guidance of value.

Reference

1. The Ministry of Education and other nine departments. Opinions on accelerating the digitalization of education [EB/OL]. (2025-04-25). – URL: https://www.gov.cn/zhengce/zhengceku/202504/content_7019045.htm.
2. Huali Liu, Xirong Wang. Research on the effect of ideological and political education in colleges and universities under the new media environment [M]. Beijing: Intellectual Property Press, 2016, p. 160.
3. Zhanjuan Ren. Research on Campus Culture Construction and Cultural Self-confidence Cultivation in Colleges and Universities [M]. Beijing: Beijing University of Technology Press, 2023, p. 142.
4. Ximing Xiao, Zhuozhuo Li. Information Resources Construction [M]. Wuhan: Wuhan University Press, 2020, p. 214.
5. Xiaofang Zhao, Dong Zhang, Hui Zhang. Research on Higher Education Management in Big Data Era [M]. Tianjin: Tianjin Science and Technology Press, 2023, p. 127.
6. Weijun Yin. Reform and development of university management mode in the era of big data [M]. Beijing: China Atomic Energy Press, 2021, p. 59.
7. Jie Li. Research on College Students' Education Management in the New Media Era [M]. Qingdao: Ocean University of China Press, 2024, p. 201.
8. Xi Li. The transformation and innovation of college students' management mode in internet plus era [M]. Changchun: Northeast Normal University Press, 2017, p. 199.

Рецензент: к.филол.н., доцент Исмаева Р.М.

УДК: 37.013.75

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-228-232

Чэн Си, Карабалаева Г.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Чэн Си, Карабалаева Г.Т.
КНУ им. Ж. Баласагына
Cheng XI, Karabalaeva G.T.
KNU J. Balasagyn

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ МЕНЕН ИШТЕТИЛГЕН ОКУТУУ МОДЕЛИ АТАЙЫН ИННОВАЦИЯЛЫК ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН ОКУУ ПРОГРАММАСЫНДА ИЗИЛДӨӨ ЖАНА ПРАКТИКА

ИЗУЧЕНИЕ И ПРАКТИКА МОДЕЛЕЙ ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РАМКАХ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ИНТЕГРИРОВАННОЙ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЫ ARTIFICIAL INTELLIGENCE-ENABLED TEACHING MODEL EXPLORATION AND PRACTICE IN SPECIALIZED INNOVATION INTEGRATED CURRICULUM

Кыскача мүнөздөмө: Жасалма интеллект (Ии) технологиясынын тез өнүгүшү жогорку билим берүү реформасына жаңы жолдорду ачты. Бул изилдөө адистештирилген инновациялык интеграцияланган окуу программасында (СИИ) Ии тарабынан иштетилген Троица онлайн окутуу системасын түзүүгө, курстун мазмунун тыгыз интеграциялоого жана иинин кесиптик билим берүү менен инновациялык-ишкердик билим берүүнүн ортосундагы синергияны тереңдетүүдө ролун изилдөө үчүн ар түрдүү баалоо механизмин кабыл алууга багытталган. Жыйынтыктар көрсөткөндөй, Ии тарабынан өркүндөтүлгөн СИИК окутуусу окуучулардын өз алдынча багытталган окуу жөндөмүн, инновациялык ой жүгүртүүсүн жана практикалык колдонмо көндүмдөрүн натыйжалуу жакшыртат, жогорку билим берүүнүн санариптик трансформациясы үчүн баалуу түшүнүктөрдү берет.

Аннотация: Стремительное развитие технологий искусственного интеллекта (ИИ) открыло новые пути для реформирования высшего образования. Это исследование посвящено моделям обучения с использованием искусственного интеллекта в рамках специализированной инновационной интегрированной учебной программы (СИИУП), созданию системы онлайн-обучения trinity с использованием искусственного интеллекта, тесной интеграции содержания курса и

внедрению разнообразного механизма оценки для изучения роли искусственного интеллекта в углублении синергии между профессиональным образованием и образованием в области инноваций и предпринимательства. Полученные результаты демонстрируют, что обучение СИИ с использованием искусственного интеллекта эффективно развивает у студентов способности к самостоятельному обучению, инновационное мышление и навыки практического применения, предоставляя ценную информацию для цифровой трансформации высшего образования.

Abstract: The rapid advancement of artificial intelligence (AI) technology has provided new pathways for higher education reform. This study focuses on AI-enabled teaching models in the Specialized Innovation Integrated Curriculum (SIIC), constructing a trinity online teaching system empowered by AI, closely integrating course content, and adopting a diversified evaluation mechanism to explore AI's role in deepening the synergy between professional education and innovation-entrepreneurship education. The findings demonstrate that AI-enhanced SIIC teaching effectively improves students' self-directed learning abilities, innovative thinking, and practical application skills, offering valuable insights for the digital transformation of higher education.

Негизги сөздөр: жасалма интеллект (ИИ), адистештирилген инновациялык интеграцияланган окуу программасы (ИИИ), окутуу модели, экосистема, студенттер, көндүмдөр.

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ), Специализированная инновационная интегрированная учебная программа (СИИ), модель обучения, экосистема, студенты, навыки.

Keywords: artificial intelligence (AI), Specialized Innovation Integrated Curriculum (SIIC), teaching model, ecosystem, students, skills.

Amidst the deepening integration of information technology and higher education, the emergence of artificial intelligence (AI) has provided a powerful tool for teaching reform. As a pivotal technology driving scientific advancement, AI has profoundly impacted the education sector. AI-powered course assistants, AI-augmented teaching systems, and other innovations have effectively addressed modern pedagogical demands through novel methodologies, laying the groundwork for AI-enabled implementation of the *Specialized Innovation Integrated Curriculum (SIIC)* teaching model. This study constructs an *AI-empowered SIIC teaching framework*, integrating AI technologies throughout the entire process of curriculum design, instructional delivery, and evaluation feedback, thereby achieving an organic unity of professional knowledge acquisition and innovation-entrepreneurship competency development.

Zhylchieva D.S, Egamberdieva A.A. in their research note that in conditions of rapid development of technology and the increase in the volume of information, students are faced with the need to effectively analyze data and critically evaluate information. Artificial intelligence (AI) offers new opportunities to improve the quality of education, including developing critical thinking and analytical skills in students. [1]

The article by Nurueva Zh.B., Muktarbekov R.Zh. considers examines the concept of "artificial intelligence" and its main features in the field of education. The advantages and possibilities of using AI for teachers are

discussed. An example of some standard technologies for artificial intelligence, used by modern foreign and domestic creators of education. Description problems and perspectives of their use in the sphere of modern education. [2]

I. Foundation for Implementation.

We rely on provincial-level online first-class courses to carry out teaching activities. As the earliest provincial-level quality online open courses and online first-class courses of Sociology in the province, the courses were launched on the MOOC platform and were widely reported by the media. Those who rely on courses to teach are rated as excellent courses of provincial undergraduate education online teaching. In order to better exert the influence of AI enabled, specialized and creative integration courses to the greatest extent, radiate and drive more students to benefit, we pay attention to the comprehensive training of students' innovative thinking, application ability and willpower quality in many aspects of teaching and talent training, strengthen AI empowerment, highlight the requirements of "SIIC" in training objectives, integrate the teaching content into "SIIC" thinking, run through the concept of "SIIC" in team training, highlight the quality of "SIIC" in talent evaluation, and emphasize the ability of "SIIC" in practice platform, and integrate the driving role of online specialized and creative integration courses into every link of teaching, scientific research and talent training.

II. The Constructive Value of AI-Enabled SIIC Teaching Model.

1. Technology-Empowered Precision Education: Reshaping the New Paradigm of Professional-Innovation Integration. The deep integration of AI technology effectively addresses the core challenges in traditional specialized innovation education, such as "high disciplinary barriers" and "limited innovation pathways." By establishing an intelligent teaching cloud platform and creating an SIIC case database, knowledge graph technology enables smart correlations between professional courses and entrepreneurial elements. [3] During learning, the system automatically recommends innovation and entrepreneurship cases, forming a multidimensional knowledge network. This teaching model not only breaks the spatiotemporal constraints of traditional classrooms but also generates personalized learning paths for each student through adaptive learning algorithms, truly achieving "customized" innovation talent cultivation.

2. Data-Driven Teaching Innovation: Building an Ecosystem for Competency Development. Leveraging educational big data analytics and intelligent decision-making systems, a closed-loop teaching framework integrating "learning, practicing, creating, and evaluating" is constructed. At the instructional design level, AI analyzes students' research reports to identify key nodes in innovative thinking development, enabling dynamic adjustments to teaching plans. During implementation, an intelligent teaching assistant system employs affective computing to monitor classroom engagement in real time. When a decline in students' innovative thinking is detected, interactive sessions are automatically triggered. This data-driven teaching transformation frees educators from repetitive tasks, allowing them to focus on guiding innovative thinking, ultimately forming a new educational ecosystem where "AI manages standards, and teachers foster growth."

3. Intelligent Platform for the Future: Accelerating Talent Development. AI-enhanced SIIC teaching transforms real-world societal challenges into instructional resources, significantly improving the application of course knowledge into practical competencies. Meanwhile, AI optimizes learning efficiency by delivering precision teaching tailored to individual students, effectively enhancing outcomes for learners at different levels. This model substantially improves the allocation efficiency of innovation education resources in universities, providing a practical blueprint for resolving the structural mismatch between talent cultivation and societal needs.

III. Development Approach of the Teaching Model.

AI-Enhanced Teaching System for Curriculum Development. The course adopts the "Trinity" online teaching system enabled by artificial intelligence. It is designed from three dimensions: memory knowledge, bottom-level thinking, and application ability, forming three subsystems: online course, online discussion, application and practice. Each subsystem has its corresponding teaching task. The online course link includes course videos, courseware teaching plans, online tests, etc.; the online discussion link includes interactive question and answer, expert class, reverse class, etc.; the application and practice link includes online social research and topic discussion, etc.; all the above links are participated by AI teaching assistants. Through such a system, students can effectively participate in teaching and improve their self-study ability.[4] Specifically, students watch online open course video teaching content before class, some of which use virtual scene to assist teaching, download and read all kinds of teaching materials prepared by teachers online, and use AI course assistant to assist in correcting course assignments and establishing course test paper library. At the same time, the online teaching concept of "problem-based" is adopted. The teacher organizes students to discuss in groups around the teaching content, and creates an artificial intelligence digital human to help answer doubts, realizing the whole 24-hour course teaching online. At the same time, carry out online "project" teaching, guide students to form a project team on a certain social and life problem, try to solve the social problems they face, and AI helps students understand various social phenomena in life. In the online link, experts and scholars are also introduced into the classroom at the right time to understand the society from different perspectives and interact with students.

Innovate teaching content and enhance learning interest. The course content closely meets the needs of the society, and is composed of six major modules: sociological imagination, sociology and urban and rural areas, sociology and emotional world, sociology and the Internet era, sociology and campus life, sociology and the new era. The logical level is clear and fits the social reality. Through the study of this course, we can understand the colorful world from a group perspective, recognize the laws of social development, and explore the mysteries of socialization, social stratification, social interaction, social roles, and social development, so as to broaden the vision of knowledge,

cultivate objective and rational thinking, and improve the comprehensive ability to understand social phenomena and deal with social problems. Course cases and related teaching resources are well combined with the latest social hot spots, academic frontier and SIIC requirements, and the use of modern information technology and classroom teaching are deeply integrated to innovate the educational form and reshape the teaching process. Through artificial intelligence, the course helps teachers internalize the requirements and standards of high-level college students' innovation and entrepreneurship competition into the teaching content. At the same time, artificial intelligence assists students' choice. In this way, the teaching of professional course knowledge is well integrated with the improvement of College Students' innovation and entrepreneurship literacy, and becomes an excellent carrier for cultivating applied talents. By guiding students to participate in various types of innovation and entrepreneurship training programs at all levels and high-level competitions, the students' professional ability and innovation and entrepreneurship ability have been improved synchronously by using competition as a substitute for practice, training to promote learning, and learning to promote behavior.

3. Do well in course evaluation and test teaching effectiveness. According to the characteristics of the course, the course adopts the online Diversified Assessment and evaluation mode, through the enabling process evaluation and summative evaluation of artificial intelligence, and sets the evaluation coefficient of each module based on artificial intelligence. The teaching evaluation of the course is composed of three modules, namely "basic knowledge"+"SIIC ability"+"comprehensive literacy". All evaluations are widely participated by artificial intelligence, such as AI assisting in correcting homework and evaluation. Specifically, the "basic knowledge" part is comprehensively checked by students' course video learning, online test scores and homework completion, and the "basic knowledge" part is used to check students' mastery of the basic contents of the course; SIIC ability is assessed by Social Research Report, project entrepreneurship practice, participation in innovation and entrepreneurship competition, and comprehensive evaluation of case group discussion results.[5] The "SIIC ability" part is used to test students' ability to apply professional knowledge to participate in innovation and entrepreneurship; The "comprehensive quality" part is a comprehensive evaluation of whether to actively participate in online discussions, whether to

actively answer the questions raised by teachers or students, whether to actively raise questions, etc. the comprehensive quality score is conducive to stimulating the enthusiasm of students to actively participate in learning and enhancing students' self-confidence. The comprehensive literacy evaluation module more reflects the process evaluation, and the basic knowledge and application ability evaluation module integrates the process evaluation and summative evaluation.

4. Optimize teaching methods and improve teaching efficiency. In the whole course teaching method setting process, AI will assist teachers to set up different teaching methods based on the course content. Through the analysis of the course content and students' situation, AI assisted teachers to establish the boppps teaching mode and apply it to the whole teaching process of the course, using online "theory practice" integrated teaching, "project-based" teaching, "problem-based" teaching and other methods to innovate classroom teaching. For example, select the appropriate chapter, integrate "teaching, learning and doing" into one, and guide students to understand the grassroots social governance in their area during the epidemic with the method of "video guidance+students' online research". The course adopts flipped classroom to promote the online teaching reform of the course. In order to better realize online flipping, the input link of memory knowledge is assisted by AI course assistant through video, PPT、 The form of the test is pushed to the students. After learning, you can bring questions to the Tencent live classroom. Through the live link, you can focus on the in-depth discussion on the understanding of knowledge connotation and the application of theory, guide students to talk about some chapters, help answer questions and solve doubts with AI, promote practice at different levels, analyze key and difficult points, form expert online classes, and share cutting-edge progress.

5. Improve organization and implementation, "AI+MOOC" collaborative promotion. The course adopts the way of flipped classroom to promote the online teaching reform of the course and continuously optimize the course. In order to better realize online flipping, the course adopts the "AI+MOOC" method to solve the possible problems in teaching activities as much as possible. In this form, the course uses the MOOC platform to input such memory knowledge as concepts and theories via video, PPT、 The form of test is pushed to students through mobile phones. At present, there are learning videos, after-class discussions, unit test

questions, classroom cases, etc. After learning, when you encounter something you don't understand, you can bring the problem to the classroom with you. At the same time, you can implement the whole process with the help of artificial intelligence, which is also the highlight of improving students' learning ability. Through each link, the course focuses on the in-depth discussion of the understanding of knowledge connotation and the application of theory, guides students to talk about some chapters, organizes questions and answers between students or between teachers and students, promotes exercises at different levels, analyzes and discusses key and difficult points, interacts with experts outside the school, and shares cutting-edge progress. This series of teaching activities have consolidated the students' understanding of the course knowledge and effectively improved their application ability.

IV. Conclusion.

The deep integration of artificial intelligence and education and teaching is the inevitable trend of higher education reform. The enabling role of artificial intelligence has significantly improved the students' comprehensive quality and practical ability. Contemporary college students need to comprehensively cultivate their innovative thinking, application ability and will quality in order to be pioneering, innovative and courageous pioneers of the times. In recent years, through this teaching mode, on the basis of constantly improving students' professional level and learning confidence, we have effectively promoted the growth of students and improved their comprehensive ability to use professional knowledge for innovation and entrepreneurship. It provides beneficial experience for the digital transformation of higher education and the education reform of SIIC.

References

1. Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А. Развитие критического мышления и аналитических навыков студентов с использованием искусственного интеллекта. Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, №3 (119), 2024. С. 451-455.
2. Нуруева Ж.Б., Муктарбекова Р.Ж. Искусственный интеллект в образовании: новые возможности для педагогов. Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, №3 (119), 2024. С. 455-461.
3. Wang, L., et al. Teaching Reform of Computer Specialty Courses Under the Concept of Specialty-Innovation Integration [J]. Computer Education, 2024(8).
4. Zhang, Y. Construction and Practice of "Specialty-Innovation Integration" Course in "Internet of Things Technology" Based on OBE Concept [J]. Electronic Components and Information Technology, 2024(6).
5. Lai, Y. Practical Exploration of "Specialty-Innovation Integration" in Business English Courses Under the Background of Artificial Intelligence Application [J]. Innovation and Entrepreneurship Theory Research and Practice, 2023(11).

Рецензент: к.п.н., доцент Баялиева А.С.

УДК 37.+342.725.3+93/575.2
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-232-237

Шапетова Б.Т., Абдылдаева Д.К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Шапетова Б.Т., Абдылдаева Д.К.
КНУ имени Ж. Баласагына
Shapetova B.T., Abdylidaeva D.K.
KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН БИРИНЧИ АГАРТУУЧУ-ИЛИМПОЗУ ПЕРВЫЙ УЧЕНЫЙ-ПРОСВЕТИТЕЛЬ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА THE FIRST KYRGYZ EDUCATER AND SCIENTIST

Кыскача мүнөздөмө: XX кылымдын биринчи жарымында жаратман аракетте болгон кыргыздын чыгаан уулу, саясий жана коомдук ишмер, илимпоз агартуучу Ишеналы Арабаевдин

баскан жолу, элине арнаган баа жеткис эмгеги жөнүндөгү ойлор макаланын өзөгүн түзөт. Ал өзүнүн артында кийинки муундар үчүн өрнөктүү из калтырды.

Аннотация: Сущность данной статьи состоит в размышлении о великом сыне кыргызов первой половины XX века, политическом и общественном деятеле, ученом-просветителе Ишеналы Арабаеве. Он своим созидательным трудом оставил после себя бесценный опыт для подражания последующими поколениями.

Abstract: The essence of this article is to reflect on the Kyrgyz in the first half of the 20th century, a political public figure and scientist educator Ishenaly Arabaev. His creative work, he left invaluable experience for the subsequent generation to follow. He left behind with his creative work invaluable experience to follow for subsequent generations.

Негизги сөздөр: Кара-Кыргыз автономиялуу областы; көрүнүктүү инсандар; саясий ишмер; тарых барактары; мамлекеттүүлүк; залкар инсандар; алиппе; өлбөс-өчпөс издер; тарыхый процесс; улуттук кызыкчылыктар; өрнөктүү из; мекен; эстутум.

Ключевые слова: Кара-Киргизская автономная область; видные деятели; политический деятель; страницы истории; государственность; выдающиеся личности; букварь; неугасаемый след; исторический процесс; национальные интересы; бесценный опыт; родина; память.

Keywords: Kara-Kyrgyz autonomous region, prominent figures; political figure; pages of history; statehood; outstanding personalities; primer; unfading traces; historical process; national interests; invaluable experience; homeland; memory.

Ишеналы Арабаев кыргыз элинин тарыхына, маданиятына эбегейсиз салым кошкон чыгаан инсандардын бири экендиги талашсыз. Ал эми кыргыз илимпозунун жана агартуучусунун эмгектери бүгүн күнү өзүнүн чыныгы баасына татыктуу бааланды. Билимге жөндөмдүү Ишеналы мектепти аяктаган алгачкы жылдардан бери эле айылдагы мектептердин биринде мугалим болуп иштейт. 1910-1913-жылдары Оренбургда Кусейни медресесинде окуп, андан соң Уфада атактуу Галия медресесинде окуусун уланткан. Айрым маалыматтарга караганда, ал Мекке менен Мединага зыярат кылып, Стамбулда да окуган.

Педагог К. Сарсекеев менен биргеликте казак жана кыргыз балдары үчүн «Алиппе» же болбосо «Тез окууну үйрөтүү» аттуу биринчи китебин («Алип бее жаки тете окуу») жарыкка чыгарды, ал Уфа шаарындагы «Шарк» басмасынан жарык көргөн. 1911-жылы Ишеналы Арабаев акын-жазуучу, ойчул Молдо Кылычтын «Кыса зилзала» китебине баш сөз жазып, Казан шаарынан бастырып чыгарган. Бул поэмада Кемин районунда болгон катуу жер тигирөө: талкаланган айылдар, тургундардын көз жашы жана азап-кайгы жөнүндө айтылат.

1912-жылы И. Арабаев «Жазуу өрнөктөрү» китебин чыгарып, анда орфографиянын жаңы ыкмасын иштеп чыккан. Бул китеп дароо эле мугалимдерге таркатылып, таасирдүүлүгү менен казак элинин арасында чоң суроо-талапка ээ болгон. Арабаев ошол эле жылы «Айкан» журналынын биринчи санына жарыяланган «Орунбордон

Ташкентке чейин» («Оренбургдан Ташкентке») очерки жарыкка чыгат.

И. Арабаев Уфадан кайтып келгенден кийин жердештеринин сабатсыздык маселесин чечип, алган билимин кыргыз балдарына берип, Нарын, Каракол шаарларында мектептерди ачып, мугалимдик ишмердүүлүк менен кызуу алектенет.

Улуттук-боштондук күрөштүн жылдарында агартуучу бүткүл кыргыз эли сыяктуу эле Кытайга качууга аргасыз болгон. Октябрь революциясынан кийин мекенине кайтып келип, Кытайдан тентип кайткан жердештерине колдоо көрсөтүп, Алаш партиясынын Пишпек бөлүмүндөгү ячейкаларынын бирин жетектеп, кайрымдуулук иштери менен да алектенген. И.Арабаев казак агартуучусу, саясий ишмер, «Алаш» партиясынын лидери Ахмед Байтурсунов менен жакшы мамиледе болуп, казак интеллигенциясынын арасында өгө таасирдүү, кадыр-барктуу инсан болгон.

Кыргыз агартуучусу Совет бийлигин орнотууга өзүнүн салымын кошкон. Ишеналы Арабаев жетектеген «Алаш» партиясында Дүр Сооронбай уулу, А. Сыдыков, И. Айдарбеков, К. Тыныстанов сыяктуу чыгаан инсандар, эл уулдары өз жардамдарын беришти. Д. Байжанов, И. Шайбеков, И. Шабданов жана башка баш болгон Ишеналы Арабаев В.И. Ленин Кытайдан келген качкындарга жана ал жактан кайтпай калган Пржевальский, Нарын, Токмок, Пишпек райондорунун жашоочуларына жардам көрсөтүү жана аларга уй-жайын кайтарып берүү менен өзгөчө көңүл буруу өтүнүчү менен кайрылган. Кийинчерээк

алардын өтүнүчү аткарылып, жардамдар көрсөтүлүп, каржылык колдоолор бөлүнгөн. Алтургай Ишеналы Арабаев өз элинин тагдырына кайдыгер карабагандыктан, калган кыргыздарды кайтаруу максатында Кытайга бир-эки жолу барган. Албетте, мындай оор операция өзгөчө жоопкерчиликти, кайраттуулукту жана чечкиндүүлүктү талап кылган, бирок Кыргызстандын элине болгон өзгөчө сүйүү жана камкордук аны ушундай олуттуу кадамга барууга аргасыз кылды.

Белгилүү жазуучу Ж. Алыкулов «Эркин Тоо деп ким атады» деген макаласында мындай деп жазат: «Ал жөнүндө Кытайдагы кыргыздар көп уккан, Молдо Кылычтын «Кыргыз алиппе», «Жер тигирөө» китептери да популярдуу болгон,

1916-жылдагы уркүндөгү качкындарга Ишеналы Арабаев жеке салымын кошкон. Ошентип, 1920-жылы 300 миң кыргыз жана казак өз мекенине кайтып келген. 1921-1924-жылдары агартуучу коомдук-саясий иштерге активдүү катышып, көптөгөн съезддерге, союздарга катышып келет. 1924-жылдын январь айында мурда, 1920-жылдын 17-августундагы Бүткүл Союздук БАКтын сессиясында “Түркстанды административдик жактан бөлүштүрүү жөнүндө” кабыл алынган токтомдун негизинде Орто Азиядагы жооптуу кызматкерлердин улут маселесине арналган жыйыны өткөрүлөт. Анда Ишеналы Арабаев чыгып сүйлөйт. Ал кыргыз улутуна тийешелүү маселе көтөрүп, кыргыздар өз алдынча улут экендигин баса белгилейт. Тилекке каршы, кыргыздардын улут катары эч жерде эске алынбагандыгын айтып сындаган. Кыргыздар өз автономиясын түзүүсү тууралуу сунуш киргизип, маселени күн тартибине койгон. Бирок ошол жыйында И. Арабаевди колдогондор азчылыкты түзүп калгандыктан кыргыздар ээлеген аймакты Казак Республикасынын алкагына киргизүү сунушу жактырылган. Ошондой болсо да жогоруда кеп болгон жыйындан кийин көп мезгил өтпөдү. Ошол эле 1924-жылы, октябрь айынын 14-үндө Москвада өткөн Бүткүл Союздук БАКтын XI чакырылышынын экинчи сессиясында Орто Азия элдеринин улуттук бөлүнүшү жөнүндө чечим кабыл алынат. Кара кыргыз автономиялуу облусу түптөлүп РСФСРдин курамына киргизилет. Жаңы Кара кыргыз автономиялуу облусунун большевиктик-партиялык жетекчилигине Михаил Каменский (1889-1963) дайындалса, облустун революциялык комитетинин (ревком) төрагалыгына Иманалы Айдарбеков бекитилген.

Кыргызстан 1925-жылдын 25-майынан тарта Кыргыз автономиялуу облусу, 1926-жылдын 1-февралынан баштап Кыргыз АССРи аталган [1].

1924-жылдан Кара-Кыргыз областынын академиялык борборунун председатели. Орто Азия университетинде тарых жана адабият, кыргыз жана казак тилдеринен сабак берген. Белгилей кетсек, Ишеналы Арабаев «Эркин-Тоо» гезитинин өнүгүшүнө зор салым кошкон; Гезиттин биринчи санына редактордун кириш сөзүн жазган. 1925-жылы башталгыч класстар үчүн арифметика, табият тарыхы боюнча окуу куралдарын түзүп, ошондой эле географиянын баштапкы курсун, коомдук-саясий адабияттарды кыргыз тилине которгон. Кыргыз окумуштуусу фольклорду жыйноого зор салым кошкон.

Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлүшү Ишеналы Арабаев (1882-1933) сыяктуу өзүнүн көрүнүктүү инсандарын – өз каармандарын эл алдына алып чыкты жана алардын жаратман мээнеттеринин өлбөс-өчпөс издери тарых барактарында алтын тамга менен жазылып калды. Атай кетсек: Жусуп Абдрахманов (1901-1938), Абдыкерим Сыдыков (1889-1938), Иманалы Айдарбеков (1884-1938), Абдыкадыр Орозбеков (1889-1938) сыяктуу саясий жана коомдук ишмерлердин Кара кыргыз автономиялуу облусунун түптөлүшүндөгү орду опол тоодой. Алардын арасында Ишеналы Арабаев окумуштуу, агартуучу эле эмес саясий да, коомдук да ишмер катары иш алып баргандыгы жалпыга белгилүү.

1917-жылдагы Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы тарыхый өңүттөн алып караганда Кыргызстан сыяктуу бүгүнкү өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн келечегине жол ачты. Бирок, чабылган жол даңгыр болуп кетпеди. Совет бийлиги орногондон кийин, албетте, улуттук чек ара маселелерин жөнгө салуу көйгөйү келип чыкты. Мындан улам 1920-жылдын 17-августунда Бүткүл Союздук Борбордук Аткаруу Комитетинин (БАК) сессиясында “Түркстанды административдик жактан бөлүштүрүү жөнүндө” токтом кабыл алынган. СССРдин түзүлүшү 1922-жылдын 30-декабрында жарыяланат. Ошол учурда кыргыздар РСФСРдин курамындагы Түркстан АССРине кошулгандыгы маалым. Мындай кырдаалда кыргыз элинин келечеги бүдөмүк болуп, улут катары сакталып калуу же калбоо маселеси күн тартибиндеги өтө олуттуу маселелерден болуп турган. Ушундан улам бүгүнкү күндө Кара кыргыз автономиялуу облусунун түзүлгөндүгүнүн 100

жылдыгынын мамлекеттик деңгээлде белгиленеиши тек жерден келип чыкпады.

1924-жылдын январь айында мурда, 1920-жылдын 17-августундагы Бүткүл Союздук БАКтын сессиясында “Түркстанды административдик жактан бөлүштүрүү жөнүндө” кабыл алынган токтомдун негизинде Орто Азиядагы жооптуу кызматкерлердин улут маселесине арналган жыйыны өткөрүлөт. Анда Ишеналы Арабаев чыгып сүйлөйт. Ал кыргыз улутуна тийешелүү маселе көтөрүп, кыргыздар өз алдынча улут экендигин баса белгилейт. Тилекке каршы, кыргыздардын улут катары эч жерде эске алынбагандыгын айтып сындаган. Кыргыздар өз автономиясын түзүүсү тууралуу сунуш киргизип, маселени күн тартибине койгон. Бирок ошол жыйында И. Арабаевди колдогондор азчылыкты түзүп калгандыктан кыргыздар ээлеген аймакты Казак Республикасынын алкагына киргизүү сунушу жактырылган.

Ошондой болсо да жогоруда кеп болгон жыйындан кийин көп мезгил өтпөдү. Ошол эле 1924-жылы, октябрь айынын 14-үндө Москвада өткөн Бүткүл Союздук БАКтын XI чакырылышынын экинчи сессиясында Орто Азия элдеринин улуттук бөлүнүшү жөнүндө чечим кабыл алынат. Кара-Кыргыз автономиялуу облусу түптөлүп РСФСРдин курамына киргизилет. Жаңы Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун большевиктик-партиялык жетекчилигине Михаил Каменский (1889-1963) дайындалса, облустун революциялык комитетинин (ревком) төрагалыгына Иманалы Айдарбеков бекитилген.

Кыргызстан 1925-жылдын 25-майынан тарта Кыргыз автономиялуу облусу, 1926-жылдын 1-февралынан баштап Кыргыз АССРи аталган.

Жогоруда айтылып кеткен окуяларга кайрадан кайрылсак 1920-жылдары Орто Азияда азыркы Өзбекстан, Казакстан жана Түркмөн союздук республикалары түптөлө баштаган. Кыргыздардын казак менен өзбек элине сиңип кетүү коркунучу жаралган. Мындан улам Ишеналы Арабаев, Абдыкерим Сыдыков, Иманалы Айдарбеков, Турдалы Токбаев, Касымбай Телтаев жана Жусуп Абдрахманов сыяктуу кыргыздын каймактары жана башка чыгаан инсандар биргелешип улуттук автономияны түптөөгө умтулушат. Кыргыз мамлекеттүүлүгүн кайра калыбына келтирүүнү көздөгөн кыргыздын саясий элитасы бул тарыхый процессте улуттук кызыкчылык үчүн жанын аяган эмес. Натыйжада 1924-жылы 27-октябрда Кара-

Кыргыз автономиясы Россиянын курамына кошулуп, кыргыздар көз карандысыздыгын сактап калган, эгемен Кыргызстандын пайдубалын залкар инсандарыбыз түптөгөн.

Белгилүү тарыхчы Зайнидин Курманов эмгектеринде: "1924-жылы мекенчилдердин тобу нечен кылымдан кийин кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүн кайрадан калыбына келтиришкен. Алардын өмүрү ушул максат үчүн кыйылды" – деп белгилейт [1].

Өйдөтө айтылгандай, залкар инсандардын арасында кыргыз элинин алгачкы илимпоз агартуучусу Ишеналы Арабаевдин дагы өз орду бар. Ал агартуучу гана болбостон тарых барактарынын беттеринде саясий ишмер катары да жазылып калды.

Жаратман инсан бир катар жооптуу кызматтарда эмгектенет. Кыргыз мектептеринде мугалимдерди даярдап чыгара турган алгачкы курстарды түптөйт. 1924-жылы Түркстан АССРинде биринчи жолу илимий комиссия уюшулат. Ушул илимий комиссиянын жетекчилигине И. Арабаев дайындалат. Мунун артынан география сыяктуу илимдерди камтыган бир катар окуу китептерин жарыкка чыгарат. Элдик оозеки чыгармаларды жыйноо менен бирге улуу манасчы Сагымбай Орозбак уулунан "Манас" эпосунун вариантын жаздырып алуунун демилгечиси болот.

Ал тунгуч кыргыз алфавитин, "Кыргыз алиппесин", грамматика жана табият таануу боюнча биринчи кыргызча окуу китебин, "Сабатсыз чоңдор үчүн алиппени" жана кыргыз мугалимдерине колдонмо иретинде "Саамалык" аттуу китепче жазып, анда он бир сабактын үлгүсүн берген. Арабаевдин агартуу жаатындагы ишмердиги жалпы кыргыз элинин сабаттуу болуусуна өбөлгө болуп, ал жазган "Алиппе" улам жаңыланып отуруп азыркы кезге чейин жеткен.

Ала-Тоо Ата-Журтун кайрадан ачкан, бүркүттүн бийигинен эл-жерин жаңыча өңүттөн тааныган десек жаңылышпас элек. Ал элинин социалдык-саясий боштондукка муктаж экендигине, айрыкча, агартуунун зарылчылыгына, журтунун өзүнчө мамлекет болуп, өз эне тилин туу кылып жашоого акылуу экенине көзү жеткен. Ошондо, И. Арабаев өзүнүн төмөнкүдөй улуу сөзүн, улуу ишенимин үнү кардыкканча кыйкырып жалпыга жарыя кылган:

“Ар бир улут өзүнүн энчилүү тили болбой улут боло албайт. Бүгүнкү илим-билимдин заманында ар бир улут өз эне тили менен эзилген эмгекчилерине, жаш муундарына

китептерди даярдап, ошону менен тарбия кылууга тийиш. Ал эми, андай болгондон кийин кыргыз эли бир улут экендигибизде талаш жок. Бирок Түркстандагы башка улуттардан тил жүзүндө айырмабыз барбы дегенде, ооба бар. Биринчиден, бир жарым миң жылдан бери сүйлөнүп келген кыргыз тили башка тилге аралашпастан сакталып келди деп айтсак, муну эч ким талашпас. Башка тилден сөз кирсе да, ал сөздөр кыргыз тебетейин кийген. Мисалы, өзбек, татар, башка түрк элдеринин тилин алсак, араб-фарс тилинен көп сөздөр кирген, түшүнүү кыйын. Казак тилинде да аралаш сөздөр көп учурайт. Ошондуктан казак тилин кыргызга эне тили ордуна колдонууга болбойт. Көздү жумуп, казак тилинде окуу жүргүзүү дурус эмес”.

«И. Арабаев араб тамгасынан пайдаланып, алгачкы алиппе китебин түзгөн. Толуктап, өзгөртүүлөр киргизип, 20 жылдан ашык мектеп окуучулары, чоң кишилер да ушул алиппеден сабаттуу болууга жетишкен» – деп айтылат [2].

Агартуучу "Эркин-Тоо" гезитин негиздөөгө катышып, анын биринчи санына агартуучунун калемине таандык макала чыккан. Ал тунгуч кыргыз алфавитин, "Кыргыз алиппесин", грамматика жана табият таануу боюнча биринчи кыргызча окуу китебин, "Сабатсыз чондор үчүн алиппени" жана кыргыз мугалимдерине колдонмо иретинде "Саамалык" аттуу китепче жазып, анда он бир сабактын үлгүсүн берген. Арабаевдин агартуу жаатындагы ишмердиги жалпы кыргыз элинин сабаттуу болуусуна өбөлгө болуп, ал жазган "Алиппе" улам жаңыланып отуруп азыркы кезге чейин жеткен.

Көпчүлүктүн көкүрөгүндө муңдуу күү болуп калган армандуу өмүрлөр, массалык өлүмдөргө алып келген репрессия курмандыктарын унутууга болбойт. Саясий куугунтук күчөп, каршылаштарынын жалаасынан улам мамлекеттик репрессия 1930-жылы "Социал-Туран" партиясын уюштурган деген жалган жалаа менен камакка алынгандардын катарында Ишеналы Арабаев да бар эле. Ал 1933-жылы 11-майда камакка алынып, Фрунзеден Ташкенттеги түрмөгө которулган. Ошол эле жылы 7-июнда эртең менен Арабаев жаткан камерага ташкенттик тергөөчү С. Левшин кирип чыккан. Ал эми кечинде камерадан Ишеналы Арабаевдин сөөгү табылган. Илимпоз 1958-жылы толугу менен акталган.

Ишеналы Арабаев – XX кылымдын башындагы залкар кыргыз илимпоз-агартуучусу, коомдук ишмер, "Алаш Ордо"

партиясынын мүчөсү, советтик агартуу системасын түптөөгө зор салым кошкон автор» – деп айтылат [3].

И. Арабаевдин жогорудагы циталанган улут, эне тили, эне тилинде окутуп тарбия берүү жөнүндөгү философиясы кыйын-кезедүү тарыхый кырдаалда, кыйын учурда карангы түндө атылган мылтыктын үнүндөй жаңырып, улуттун тагдырын, улуттун агартуусун оң жолго салууда баа жеткис роль ойногон Улуу сөз болгон. И. Арабаевдин бул улуу тарыхый акылмандыгын, мекенчил педагогикалык концепциясын тарыхый эс тутумубузда алдейлеп сакташыбыз керек.

Ушунун өзүнөн эле көрүнүп тургандай залкар инсан Ишеналы Арабаевдин кыргыз улутунун мамлекеттүүлүгүн түптөөдө, элдин сабатсыздыгын жоюуда алып барган ишмердүүлүгү анын артындагы урпактар үчүн өрнөк, карангыдагы жол чырак, төтө жолдогу чыйыр болуп кала бермекчи. Ошол эле маалда соңку жаңы тарыхыбызда, тактап айтканда өткөн кылымдын 90-жылдарынын башында Кыргызстан көз карандысыз, суверендүү мамлекет макамына ээ болгондо аз жерден өлкө урап кала жаздагынын ошол учурдагы муундун өкүлдөрү жакшы билишет.

Өмүр бою өз элинин келечегин ойлоп, балдардын жаш кезинен эне тилинде билим алышына шарт түзүп, мугалим кадрларын даярдоого салымын кошкон кыргыз элинин алгачкы окумуштуу-агартуучусу жана педагогу И. Арабаевдин педагогикалык мурастарын терең үйрөнүү керек. Ал агартуучулук тармакта мыкты ойлорду иш жүзүнө ашыруу үчүн бардык күч-аракеттерин жумшап, ак ниеттүүлүк менен чарчабай иштеп келген. Ишеналы Арабаевдин эмгектеринин тарбиялык мааниси дагы мына ушунда.

Эгер Мекениң болбосо бирөөнүн жеринде, элинде басынып жүрөрүң бышык. «Башка элдин султаны болгончо өз элиндин ултаны бол» деп даанышман бабаларыбыз жөн жеринен айткан эместир. Ултан демекчи, бул сөздүн маанисин көбү түшүнө бербейт. «Ултан» деп маасынын таманын айтабыз. Мунун мааниси өтө терең. Маселен, бул жерде чет жерде жашап канчалык кадыр күтсөң да кадыр күтпөй эле өз элиндин таманында жүрө бергениң артык экендиги айтылууда. Болбосо карагылачы, дүйнөдө мекени жок канчалаган бактысыз улуттар бар. 2017-жылга карата дүйнөдөгү 262 өлкөнүн ичинен 194 өлкө гана өзүнүн мамлекеттүүлүгүнө ээ. Бул деген 68 өлкө башка мамлекеттерге көз каранды дегенди билдирет. Маселен, уйгурлар Кытайга, курддар Түркияга көз каранды

дегендей. Өлкө менен мамлекеттин ортосунда чоң айырма бар. Өлкөң болуп туруп мамлекеттүүлүгүң жок болсо анда кайсы Мекен жөнүндө кеп болушу мүмкүн?!

Кылымдарды карыткан кыргыз эли нечен трыхты башынан өткөрүп, бүгүнкү күнү эгендүүлүккө ээ болгон Кыргызстан болуп отурабыз. Кыргыз элинде Ишеналыга окшогон эр азаматтар чыкпаса көп улуттуу Кыргызстан башка өлкө алардын арасында өз орду бар мамлекет болот белек деген да ой пайда болот. Азыркы учурда улуттук тил үчүн күрөшөбүз бирок арабызда эне тилин билбегендер да жок эмес, орусча, англисче сүйлөп, орусча ойлонушат, бирок бул мезгилдин талабы акырындап мамлекет тарабынан тилге болгон камкордукка талап күчөп, алар да кыргызча ойлонууга, сүйлөөгө аракеттенип жатышат. Туура жолмандай тер менен келүүчү дасторкондон курулган аң-сезим, түшүнүк патриот атанын деле жан дүйнөсүнө таасир этет. Адамдын руху жеген азыгына жараша акыл, пикир өндүрүп чыгат. Бири бирин угушпайт, какшык, кыйынсынуу, сын тагуу, куудулдануу, чет сөз менен айтканда – демагогия жокко эсе болот. Мына ушунун өзүндө «кыргыз тили жоголуп кетет» дегенден алыс болуп, Ишеналы агабызга окшогон патриот уулдарыбыз болот жана төрөлө берет деген жакшы үмүт тилектер менен жашамакчыбыз.

Кыргызстан, бийик тоолор, Ала-Тоонун сүрөтү анын карагай-кайыңы, суулары, ажайып жаратылыштын фонундагы боз үйдүн сүрөтү менен башталат. Баланы адегенде эле Ата-Журттун атмосферасы тартып алат. Андан ары окуучуну ошо Ата-Журттун ичиндеги төрт түлүк, түркүн аталыштагы чөптөр, өсүмдүктөр, толгон-токой куштар, жан-жаныбарлар, түркүн улуттук тамак-аштар, улуттук кийимдер, кыргызча антропонимдер, үрп-адат, салттар, этнографиялык буюмдар, ар кандай элдик ырлар, тамсилдер, жомоктор, табышмактар, жаңылмачтар, макал-ылакаптар курчап калат. Улуу инсандардын эмгегин, эл кандай баалайт жана кантип сактайт? Өлкөнүн бүтүндүгү, тынчтыгы үчүн эл өзү кандай болушу керек да, эмне кылышы зарыл? Өлкөнүн келечеги үчүн элдин ынтымагы, тынчтыгы, эркиндиги, балдарынын келечеги үчүн талыкпаган күрөшү гана өлкө бүтүндүгүн камсыздай алат. Андыктан мамлекет, коом ынтымакта алга карай өнүгүү жолуна түшсөк келечек көптү үмүттөндүрөт.

Кыргыз эли ушундай чыгаан инсандарын муундан-муунга жеткирип, жасаган эмгектерин дагы да болсо даңазалай бермекчи.

Ишеналы Арабаев сыяктуу тарыхый залкар инсандарыбыз элдин эстутумунда бекем орун алып, алардын өрнөктүү өмүрү сабак катыр кызмат кылып турганда кыргыз элинин жаркыраган келечеги али алдыда деген илгери үмүт биздин элде жашайт.

Колдонулган адабияттар

1. Электрондук ресурс. Пайдалануу режими – <https://oshshamy.kg/?p=5206> (19.09.2024).
2. Электрондук ресурс. Пайдалануу режими – <https://oshshamy.kg/?p=5206> (19.09.2024).
3. Электрондук ресурс. Пайдалануу режими – <https://oshshamy.kg/?p=5206>
4. Маанаев Э., Осмонкулов А.Э. Арабаев. Кыргыз элинин алгачкы агартуучу-окумуштуусу жана саясий коомдук ишмери. – Бишкек, 2002.
5. <https://kutbilim.kg/analytics/inner/arabaevdin-pedagogikalyk-kontseptsiasy/>
6. <https://sputnik.kg/20210310/ishenaaly-arabaevdin-omur-bayany-1051728584.html>
7. <https://kutbilim.kg/news/inner/eshenaaly-arabaevdin-agartuuchuluk-ishmerd-l-g-zhana-pedagogikalyk-murastary/>

Рецензент: к.пед.н., доцент Абдрасулова Э.К.

Эгамбердиева А.А., Эсенканова А.К., Кайдиева Н.К., Дюшебаева Н.Ж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Эгамбердиева А.А., Эсенканова А.К., Кайдиева Н.К., Дюшебаева Н.Ж.
КНУ имени Ж. Баласагына
Egamberdieva A.A., Esenkanova A.K., Kaidieva N.K., Diushebaeva N.J.
KNU J. Balasagyn

**САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕНЕН САЛТТЫК ОКУТУУНУ
АЙКАЛЫШТЫРУУ: БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАР ҮЧҮН ЭФФЕКТИВДҮҮ СТРАТЕГИЯЛАР
ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ТРАДИЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ:
ЭФФЕКТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ ДЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
INTEGRATING DIGITAL TECHNOLOGIES WITH TRADITIONAL TEACHING:
EFFECTIVE STRATEGIES FOR PRIMARY CLASSES**

Кыскача мүнөздөмө: Билим берүү дайыма өнүгүп, өзгөрүп турат. Илгерки салттуу окутуу системасы негизинен класс менен чектелсе, бүгүнкү күндө технологиянын өнүгүшү билим берүүнүн чектерин кеңейтип, аны жаңы деңгээлге чыгарып жатат. Санариптик билим берүү ар бир окуучуга дүйнөнүн каалаган бурчунда билим алууга мүмкүнчүлүк берет. Бул окуу процессин динамикалуу, жеткиликтүү жана кызыктуу кылат. Айрыкча башталгыч класстардагы окуучулар үчүн санариптик билим берүү өзгөчө маанилүү, анткени алар жаңы билимди өздөштүрүүдө интерактивдүү жана практикалык ыкмаларга муктаж. Санариптик куралдар жана платформалар балдардын табигый кызыгуусун ойготуп, аларга индивидуалдуу жана ийкемдүү билим алуу шарттарын түзөт. Бул макалада санариптик билим берүү башталгыч класстарда кантип натыйжалуу колдонуларын жана окуучулардын кызыгуусун арттыра турган негизги стратегияларды карап чыгабыз.

Аннотация: Образование постоянно развивается и изменяется. Если раньше традиционная система обучения была в основном ограничена классной комнатой, то сегодня развитие технологий расширяет границы образования и выводит его на новый уровень. Цифровое обучение дает каждому ученику возможность получать знания в любой точке мира. Это делает образовательный процесс динамичным, доступным и увлекательным. Особенно важно цифровое обучение для учеников начальных классов, так как в процессе освоения новых знаний они нуждаются в интерактивных и практических методах. Цифровые инструменты и платформы пробуждают естественное любопытство детей, создавая для них индивидуальные и гибкие условия обучения. В данной статье рассматривается, как эффективно применять цифровое обучение в начальных классах и какие основные стратегии могут повысить интерес учащихся.

Abstract: Education is constantly evolving and changing. While traditional teaching methods were primarily confined to the classroom in the past, today's technological advancements have expanded the boundaries of education, bringing it to a new level. Digital education enables every student to access knowledge from anywhere in the world. This makes the learning process dynamic, accessible, and engaging. Digital learning is particularly important for elementary school students, as they require interactive and practical methods to acquire new knowledge. Digital tools and platforms spark children's natural curiosity, providing them with individualized and flexible learning conditions. This article explores how digital education can be effectively implemented in elementary schools and highlights key strategies to enhance student engagement.

Негизги сөздөр: санариптик технологиялар; салттык окутуу; башталгыч класстар; интеграцияланган окутуу; эффективдүү стратегиялар; билим берүү; инновациялык методдор; QNEX билим берүү системасы; жасалма интеллект (AI).

Ключевые слова: цифровые технологии; традиционное обучение; начальные классы; интегрированное обучение; эффективные стратегии; образование; инновационные методы; QNEX образовательная система; искусственный интеллект (AI).

Keywords: digital technologies; traditional teaching; primary classes; blended learning; effective strategies; education; innovative methods; QNEX educational system; artificial intelligence (AI).

Билим берүүдө салттуу жана санариптик класстар бири-биринен олуттуу айырмаланат.

Башталгыч класстардагы окуучулар үчүн бул өзгөрүүлөр билим алуу процессине түздөн-түз

таасирин тийгизет. Салттуу класстарда мугалимдер такта жана бор колдонуп сабак өтүшсө, санариптик класстарда окуучулар чоң интерактивдүү экрандар жана планшеттер аркылуу билим алышат. Бул ыкма окуучулардын көңүлүн буруп, сабакты кызыктуу жана жеткиликтүү кылат. Интерактивдүү дисплейлер темаларды жандуу сүрөттөр, видеолор жана анимациялар менен түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк берет, бул башталгыч класстагы балдар үчүн өзгөчө пайдалуу [2]. Тактап айтканда билим берүү тармагын талапка ылайык заманбап жаңылоого жана санариптештирүүгө биздин мамлекетибиз мезгилден артта калбай мезгил агымы менен келе жатат [10].

Санариптик трансформация. Салттуу класстарда окуучулар китептерди колдонушат, ал эми санариптик класстарда электрондук китептер жана онлайн окуу материалдары кеңири жайылган. Электрондук китептер кадимки окуу китептеринин санариптик версиясы болуп саналат жана аларга планшет, телефон же компьютер аркылуу кирүүгө болот.

Башталгыч класстар үчүн электрондук китептер көптөгөн артыкчылыктарды берет:

Жеткиликтүүлүк: Электрондук китептерди каалаган убакта ачып окууга болот, китеп көтөрүп жүрүүнүн кереги жок.

Интерактивдүүлүк: Кээ бир электрондук китептер аудио жана видеолорду камтыйт, бул окуучулардын теманы жакшы түшүнүүсүнө жардам берет.

Экологиялык пайда: Кагаз сарпталбайт, бул айлана-чөйрөнү коргоого көмөктөшөт.

Жеңилдик жана үнөмдүүлүк: Электрондук китептер басма китептерге караганда арзан жана көп орун ээлейт.

Санариптик билим берүү башталгыч класстарда окуучулардын билимди кызыгуу менен кабыл алуусуна шарт түзүп, алардын окууга болгон мотивациясын арттырат.

Башталгыч класстарда санариптик билим берүүнүн артыкчылыктарын изилдөө. Салттуу мектептерде окуу процесси белгилүү бир имараттын ичинде өтөт, ал эми санариптик класстар интернет байланышы бар каалаган жерде иштей алат. Бүгүнкү күндө көптөгөн үй-бүлөлөр санариптик билим берүүнүн артыкчылыктарын таанып, аны активдүү колдонуп жатышат [5].

Башталгыч класстагы окуучулар үчүн салттуу мектептин негизги өзгөчөлүгү – бул чыныгы дүйнө менен түз байланышта болуп, теңгүштары жана мугалимдер менен бетме-бет баарлашуу мүмкүнчүлүгү. Алар сабак

учурунда кыймылда болуп, оюн элементтери аркылуу билим ала алышат. Бирок, санариптик класстардын дагы башка көптөгөн пайдалуу жактары бар.

Санариптик класстардын башталгыч класстар үчүн артыкчылыктары көп. Окуучулар каалаган жерден билим ала алышат. Эгер бала мектепке баруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болбосо, ал үйдөн же башка ыңгайлуу жерден онлайн сабактарга катыша алат.

Мугалимдер алыстан сабак өтө алышат. Санариптик билим берүү мугалимдерге да жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Алар сабактарын онлайн режиминде өтүп, интерактивдүү материалдар менен толуктай алышат.

Динамикалуу жана кызыктуу окуу процесси. Санариптик класстарда балдар видеолор, анимациялар жана интерактивдүү оюндар менен окушат. Бул алардын көңүлүн буруп, жаңы маалыматты оңой кабыл алуусуна жардам берет.

Ар бир баланын муктаждыгына ылайыкташкан окуу. Айрым окуучуларга кошумча түшүндүрмөлөр же жекече мамиле керек болушу мүмкүн. Санариптик класстарда алар материалды кайра карап чыгууга, кайталанма тапшырмаларды аткарууга жана мугалимден кошумча жардам алууга мүмкүнчүлүк алышат.

Инклюзивдүү билим берүү. Санариптик билим берүү мүмкүнчүлүгү чектелген балдар үчүн дагы ыңгайлуу шарттарды түзөт. EdTech технологиялары ар кандай өзгөчөлүктөрү бар окуучуларга жардам берүү үчүн адаптацияланган материалдарды сунуштай алат.

Бүгүнкү күндө көптөгөн мугалимдер жана ата-энелер санариптик класстарды билим берүүнүн жаңы жана натыйжалуу ыкмасы катары көрүшүүдө. Ал балдардын кызыгуусун арттырып, алардын окуу процессин жеңил жана жеткиликтүү кылууга жардам берет.

Класстагы тажрыйбаны кайра элестетүү. Санариптик билим берүү салттуу сабак өтүү ыкмасына жөн эле кошумча эмес, бул толук өзгөрүү. Санариптик технологиялар башталгыч класстардагы билим берүү чөйрөсүн түп-тамырынан өзгөртүп, окуу процессин кызыктуу жана натыйжалуу кылууда.

Интерактивдүү экрандар. Бор менен досканын ордун интерактивдүү такталар жана сенсордук экрандар ээлөөдө. Балдар мугалимдин түшүндүрмөлөрүн жөн гана угуп отурбастан, алар менен иштеше алышат:

сүрөттөрдү жылдырып, тапшырмаларды аткарып, оюн аркылуу окушат. Бул ыкма балдардын сабакка кызыгуусун арттырып, материалды жакшы өздөштүрүүсүнө жардам берет.

Санариптик окуу китептери. Оор баштыктарды көтөрүп жүрүү ордуна, балдар маалыматты планшет же компьютер аркылуу окуй алышат. Санариптик китептерге видеолор, аудиолор жана оюн элементтери кошулгандыктан, балдар үчүн аларды түшүнүү жана эстеп калуу жеңил болот.

Каалаган жерден окуу мүмкүнчүлүгү. Эгер бала ооруп калса же башка себептерден улам мектепке бара албаса, ал сабакты үйдөн да уланга алат. Видеосабактар жана онлайн байланышуу мүмкүнчүлүгү баланын билим алуу процессин үзгүлүксүз жүргүзүүгө шарт түзөт.

Динамикалуу мазмун. Окуу программасы заманбап дүйнөгө шайкеш болушу керек. Санариптик билим берүү мугалимдерге материалды реалдуу убакытта жаңыртууга жана азыркы окуяларга ылайыкташтырууга мүмкүндүк берет. Балдар ар дайым жаңы жана кызыктуу маалыматтарды ала алышат.

Окуучуга багытталган билим берүү. Санариптик технологиялар ар бир баланын өз темпинде окуусуна шарт түзөт. Интерактивдүү тапшырмалар жана мультимедиялык ресурстар балдарга өз алдынча изилдөөгө жана ойлонууга түрткү берет, ал эми мугалимдер алардын билим алуу жолун жетектеген жардамчыга айланат.

Санариптик билим берүү башталгыч класстагы окуучулар үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып, алардын окуу процесси кызыктуу, жеткиликтүү жана натыйжалуу болушуна өбөлгө түзүүдө [1].

QNEX билим берүү тармагы. QNEX санариптик билим берүү революциясынын алдыңкы сабында туруп, башталгыч класстардагы окуу процесстерин жеңилдетүүчү жана кызыктуу кылуучу акылдуу класстык чечимдерди сунуштайт.

QNEXтин башталгыч класстар үчүн кандай пайда алып келерин карап көрөлү.

- **Сабактарды жаздыруу.** Башталгыч класстагы окуучулар кээде ооруп же үй-бүлөлүк себептер менен сабактан калып кетиши мүмкүн. QNEX лекцияларды жаздыруу мүмкүнчүлүгү менен балдар сабактарды кийинчерээк көрүп, өтүп кеткен материалды оңой өздөштүрө алышат.

Кантип иштейт?

Мугалим сабакты бир баскычты басуу менен жаздырып алат.

Сабактын видеосу окуучулар үчүн жеткиликтүү болуп, алар каалаган убакта кайталай алышат.

Онлайн сабактарды түз агым аркылуу өткөрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Башталгыч класстарда балдар көрүп, угуп, кармалап үйрөнгөндү жакшы көрүшөт. QNEX интерактивдүү сенсордук экрандар менен бул процесс дагы да кызыктуу жана таасирдүү болушуна жардам берет.

Эмне үчүн пайдалуу?

Балдар сүрөттөрдү жылдырып, баскычтарды басып, видеолорду көрүп сабакка жигердүү катыша алышат.

Мугалим материалды түшүндүрүп жатканда, экранда сүрөттөрдү жана видеолорду көрсөтүп, сабакты жандуу кылат.

Балдар окуп гана тим болбостон, интерактивдүү оюндар аркылуу билимин бекемдей алышат.

QNEX мугалимдердин убактысын үнөмдөйт жана техникалык иштерге алаксыбай, сабакка көңүл бурууга мүмкүнчүлүк берет.

Кантип иштейт?

Сабак башталарда автоматтык түрдө экран күйөт, керектүү программалар ачылат.

Мугалим компьютерди узак убакыт орнотуунун ордуна, түз эле сабак өтүүгө киришет.

Жандуу видеосабактар. Эгер мугалим башка бөлмөдө же алыскы жерде болсо, ал сабакты онлайн бере алат. Балдар видео аркылуу мугалимди көрүп, суроо берип, сабакка активдүү катыша алышат.

Кантип жардам берет?

Балдар белгилүү бир себептер менен мектепке келе албай калганда, үйдөн сабакты көрө алышат.

Мугалим сабакты бир нече класска бир эле убакта өткөрө алат.

Балдар үчүн сабак кызыктуураак болуп, алар жаңыча үйрөнүү ыкмаларына көнө башташат.

Билим алуу эми жалгыз гана класстарда өтпөйт! QNEX технологиясы мектептеги китепканалар, ашканалар жана коридорлор сыяктуу ар кандай жерлерде аудио-видео (AV) маалыматтарды жеткирүүгө жардам берет.

Бул система аркылуу мугалимдер жана мектептин жетекчилери бардык дисплейлерге (экрандарга) жаңылыктарды, кулактандырууларды жана видео материалдарды жибере алышат. Мисалы, мектеп коңгуроосу автоматтык түрдө белгиленген убакытта жаңырып, директордун сөзү түз эфирде бүт кампус боюнча берилет.

Кээде чоң классты эки бөлүккө бөлүп колдонуу керек болот. QNEX системасынын жардамы менен ар бир бөлүк өз алдынча иштей алат. Эгер мугалим бир чоң бөлмөдө сабак өтүүнү кааласа, эки бөлмөнүн AV системалары биригип, бардык окуучуларга бирдей маалымат жеткирилет.

QNEX башкаруу панели колдонууга оңой жана сенсордук экран менен жабдылган. Бул окуучулар үчүн сабакты кызыктуу жана түшүнүктүү кылууга жардам берет.

Мультимедиялык башкаруу системасы

Мектепте көптөгөн аудио-визуалдык (AV) түзмөктөрдү башкаруу кээде татаал болуп кетиши мүмкүн. Бирок QNEXтин башкаруу системасы бул ишти жеңилдетет. IT администраторлору мектептеги бардык AV түзмөктөрдү бир платформа аркылуу көзөмөлдөй алышат.

Бул система алыстан башкарууну да камсыз кылат. Маселен, мектеп администратору компьютер же телефон аркылуу каалаган убакта экрандарга билдирүүлөрдү чыгарып, видеолорду ойното алат. Мектеп коңгуроосу да автоматтык түрдө бериле турган кылып жөнгө салынышы мүмкүн.

Интерактивдүү жалпак панелдер

Интерактивдүү экрандар билим берүүнү кызыктуу жана жаңдуу кылат. Мугалимдер тактага түз жазып, сүрөттөрдү жана видеолорду көрсөтө алышат. Окуучулар да экран менен иштешип, сабакка активдүү катыша алышат.

Мындай экрандар салттуу билим берүү менен санариптик билим берүүнү айкалыштырат. Алардын жардамы менен окуучулар акыркы жаңылыктарды, изилдөөлөрдү жана башка керектүү маалыматтарды заматта көрө алышат.

Санариптик класстар

Салттуу класстарга караганда, санариптик класстарда билим алуу дагы да кызыктуу жана жеткиликтүү болот.

Мисалы:

Окуучулар интернеттен кошумча маалымат таап, сабакты тереңирээк түшүнө алышат.

Алар дүйнө жүзүндөгү адамдар менен онлайн байланышып, тажрыйба бөлүшө алышат.

Мугалимдер окуучуларга маалымат берүүдөн тышкары, аларды талдоо жүргүзүүгө жана маселелерди өз алдынча чечүүгө үйрөтүшөт.

Санариптик билим берүү – бул жөн гана технология колдонуу эмес, ал билимди берүү жана кабыл алуу жолдорун өзгөртөт. Мисалы, окуучулар мугалимден гана маалымат

албастан, видеолорду көрүп, макалаларды окуп, дүйнө жүзүндөгү маалымат булактарына өз алдынча жете алышат.

Салттуу билим берүү менен санариптик окутуунун негизги айырмасы – эмнени окутууда эмес, аны кантип окутууда. Санариптик билим берүү окуучуларга жаңы темаларды изилдөөдө эркиндик берип, алардын кызыгуусун арттырат [8].

Башталгыч класстар үчүн эффективдүү стратегиялар

1. Визуалдык жана аудиовизуалдык материалдарды колдонуу. Интерактивдүү видеолор, мультфильмдер жана сүрөттөр окуучулардын көңүлүн буруп, аларды кызыктырат. Мисалы, тамгаларды үйрөнүү үчүн анимацияланган тамга видеолорун колдонуу эффективдүү болот.

2. Геймификация жана интерактивдүү тапшырмалар. Оюн аркылуу окутуу – башталгыч класстын окуучулары үчүн эн натыйжалуу ыкмалардын бири. Алар тесттерди, баш катырмаларды же ролдук оюндарды ойноо менен билимди бекемдешет. Мисалы, "Тамгаларды табуу" же "Сан эсептөө жарышы" сыяктуу оюндар балдардын активдүү катышуусун камсыздайт.

3. Виртуалдык чындыкты колдонуу. Виртуалдык экскурсиялар жана симуляциялар – башталгыч класстын окуучулары үчүн абдан кызыктуу. Мисалы, жаныбарларды үйрөнүүдө аларды 3D форматында көрүү, же "Айга саякат" симуляциясы аркылуу аалам жөнүндө түшүнүк алуу.

4. Кыска жана динамикалык сабактар. Башталгыч класстын окуучулары көпкө чейин бир нерсеге көңүл топтой албайт. Ошондуктан, сабактарды 10-15 мүнөттүк кыска бөлүктөргө бөлүп, ар бир бөлүктөн кийин кыймылдуу оюн же практикалык тапшырма берүү сунушталат.

5. Кыймыл-аракет менен окутуу. Балдар кыймылдаганды жакшы көрүшөт. Дене тарбия менен айкалышкан сабактар билимди бекем сактоого жардам берет. Мисалы, математика сабагында санап жатканда, окуучулар ар бир санга жараша секирип же колдорун көтөрүп турушат.

6. Жекелештирилген окутуу. Ар бир баланын үйрөнүү ылдамдыгы ар башка, ошондуктан жасалма интеллект (AI) негизиндеги платформалар ар бир окуучуга ылайыкташкан тапшырмаларды сунуштайт. Бул аларга өз темпинде билим алууга жардам берет. AI колдонуу окуучулардын критикалык ой жүгүртүү жана аналитикалык жөндөмдөрүн өнүктүрүүдө маанилүү роль ойнойт [9].

7. Ата-энелердин катышуусун камсыз кылуу. Башталгыч класстын окуучулары ата-энесинин жардамы менен жакшыраак окушат. Ошондуктан, ата-энелер үчүн онлайн ресурстар, үй тапшырмаларына жардам берүүчү колдонмолор жана сабак жазуулары жеткиликтүү болушу керек.

Демек, санариптик билим берүү – бул келечектин жаңы мүмкүнчүлүгү. Ал

башталгыч класстын окуучулары үчүн кызыктуу, жеткиликтүү жана жекелештирилген билим берүү чөйрөсүн түзөт. Мугалимдер заманбап санариптик куралдарды колдонуу менен окуу процессин жеңилдетип, балдардын кызыгуусун арттыра алышат.

Колдонулган адабияттар

1. Асанов К.К., Исаков Ж.М. Санариптик технологиялар жана билим берүү: мүмкүнчүлүктөр жана көйгөйлөр. – Бишкек: Кыргызстан Мамлекеттик Педагогикалык Университети, 2020, 150-б.
2. Боронбаев М.Б. Башталгыч класстарда санариптик окутуунун өзгөчөлүктөрү // «Билим берүүнүн инновациялык усулдары» республикалык илимий-практикалык конференциясынын материалдары. – Бишкек, 2021, б. 35-42.
3. Джолдошев Т.А., Кенжебаева А.С. Интерактивдүү технологиялардын башталгыч класстардагы ролу. – Бишкек: Илим, 2019, 132-б.
4. Иванов В.Н. Цифровое образование: современные тенденции и перспективы. – Москва: Академия, 2021, 256 с.
5. Кенжебаева А.С. Башталгыч класстарда мультимедиялык окуу куралдарын колдонуу // Педагогика жана билим берүүнүн актуалдуу маселелери: Эл аралык конференция материалдары. – Бишкек, 2022, б. 78-85.
6. Назарова Л.А., Кузнецов Д.С. Цифровая трансформация начального образования. – Санкт-Петербург: Питер, 2020, 198 с.
7. Петров А.А. Интерактивные технологии в начальной школе. – Москва: Просвещение, 2018, 174 с.
8. Токтогулова Ж.К. Санариптик билим берүүнүн башталгыч класстардагы окуучулардын жетишкендиктерине тийгизген таасири. – Бишкек: Билим, 2023, 144-б.
9. Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А. Жасалма интеллектти колдонуу менен студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык жөндөмүн өнүктүрүү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 3(119), с. 451-455. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-451-455. – EDN AACLZN.
10. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Мектеп бүтүрүүчүлөрүн жогорку билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 72-77. – DOI 10.58649/1694-8033-2023-2(114)-72-77. – EDN WBQTTK.

Рецензент: к.пед.н., доцент Байтокова А.С.

УДК 371.388.6

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-242-247

Юсупова А.М., Алгожоева Ж.Б., Аскарбекова А.

Баласагын атындагы КУУ

Юсупова А.М., Алгожоева Ж.Б., Аскарбекова А.

КНУ имени Ж. Баласагына

Yusupova A.M., Algozhoeva J.B., Moldogazy kyzy K.

KNU J. Balasagyn

**ЖОЖдагы ЗАМАНБАП ОКУУ ПРОЦЕССИНДЕ СТУДЕНТТЕРДИН
ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ
ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ В СОВРЕМЕННОМ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА
STUDENT CREATIVE ACTIVITY IN MODERN LEARNING PROCESS**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада заманбап билим берүү процессинде студенттердин чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн мааниси жана инновациялык ыкмалары каралат. Жогорку окуу жайларында окутуу процессинде студенттердин креативдүү ой жүгүртүүсүн өркүндөтүү, өз алдынча иштөө жөндөмүн арттыруу жана чыгармачылыкка багытталган методдорду колдонуу негизги максат болуп саналат. Макалада студенттердин чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүнүн негизги аспектиери, анын ичинде дивергенттик ой жүгүртүү, интерактивдүү жана инновациялык методдор, долбоордук ишмердүүлүк, сценарий түзүү, ролдук оюндар жана Сократтык диалог сыяктуу методдор талданган. Ошондой эле, чыгармачылык ишмердүүлүктү өнүктүрүүгө шарт түзгөн практикалык көнүгүүлөр жана тапшырмалар сунушталган. Макала билим берүү процессинде креативдүү ой жүгүртүү жана чыгармачылык ишмердүүлүк окуунун натыйжалуулугун жогорулатуучу маанилүү факторлордун бири экенин көрсөтөт.

Аннотация: В статье рассматриваются значение и инновационные методы развития творческой активности студентов в современном образовательном процессе. Основной целью образовательного процесса в высших учебных заведениях является развитие творческого мышления студентов, повышение их способности к самостоятельной работе, использование методов, направленных на развитие творческих способностей. В статье анализируются основные аспекты развития творческих способностей учащихся, в том числе такие методы, как дивергентное мышление, интерактивные и инновационные методы, проектная деятельность, создание сценариев, ролевые игры, сократовский диалог. Также были предложены практические упражнения и задания для развития творческой активности. В статье показано, что творческое мышление и творческая деятельность в образовательном процессе являются одними из важных факторов, повышающих эффективность обучения.

Abstract: This article considers the importance and innovative methods of developing students' creative activity in the modern educational process. The main goal of the educational process in higher education institutions is to improve students' creative thinking, increase their ability to work independently, and use methods aimed at creativity. The article analyzes the main aspects of developing students' creative abilities, including methods such as divergent thinking, interactive and innovative methods, project activities, scenario creation, role-playing games, and Socratic dialogue. It also offers practical exercises and tasks that contribute to the development of creative activity. The article shows that creative thinking and creative activity in the educational process are one of the important factors that increase the effectiveness of learning.

Негизги сөздөр: чыгармачылык ишмердүүлүк; инновациялык ыкмалар; өз алдынча иштөө; креативдүү ой жүгүртүү; практикалык көнүгүүлөр; тапшырмалар; дивергенттик ой жүгүртүү; интерактивдүү жана инновациялык методдор; долбоордук ишмердүүлүк; сценарий түзүү; ролдук оюндар.

Ключевые слова: творческая деятельность; инновационные методы; самостоятельная работа; творческое мышление; практические упражнения; задания; дивергентное мышление; интерактивные и инновационные методы; проектная деятельность; создание сценариев; ролевые игры.

Keywords: creative activity; innovative methods; independent work; creative thinking; practical exercises; tasks; divergent thinking; interactive and innovative methods; project activities; scenario creation; role-playing games.

Билим берүү системасында заманбап өзгөрүүлөр жана санариптик технологиялардын өнүгүүсү билим берүү процесстеринин жаны деңгээлге көтөрүлүшүн шарттоодо. Өзгөчө башталгыч билим берүү багытында окуган студенттердин чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүү заман талабы болуп эсептелет. Бул макалада жогорку окуу жайларында окуп жаткан студенттердин чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүнүн инновациялык ыкмалары каралат [5].

Башталгыч класстар үчүн билим берүү программалары баланын креативдүү ой жүгүртүүсүн, өз алдынча иштөө жөндөмүн

жана чыгармачылыкка багытталган ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүнү көздөйт. XXI кылымда билим берүүдө көндүмдөрдү өз алдынча иштеп чыгуу, изилдөө жүргүзүү жана инновациялык чечимдерди кабыл алуу эң маанилүү сапаттардын бири болуп саналат. Демек, педагогикалык жогорку окуу жайларында окуган студенттердин чыгармачылык жөндөмүн калыптандыруу жана өнүктүрүү үчүн жаңыча мамилелер талап кылынат.

Чыгармачылык ишмердүүлүк – бул студенттин идеяларды жаратуусу, чыгармачылык ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүүсү жана билимди практикада

колдоно билүүсү. Билим берүү процессинде чыгармачылыкты өстүрүү студенттин интеллектуалдык жана психологиялык өнүгүүсүнө чоң таасирин тийгизет.

Студенттердин окуу процессинде жана окуудан сырткары убактыларында жеке мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга шарт түзүп берүү зарыл. Студент үчүн жаңы маалыматтар, билимдерди өз алдынча өздөштүрүү кызыктуу процесс. Эгерде окутуучу тарабынан аларга туура багыт берилсе, билимге болгон кызыгуусун ойготуп, өз алдынча изилдөө аркылуу билим алуу жөндөмүн жогорулатат. Андыктан, адистикке даярдоодо студенттерге кызыктуу, проблемалуу темаларды берүү менен, алардын ал маселелердин тегерегинде көп изилдеп, көп окуп, өз алдынча чыгармачылык менен жыйынтык чыгарууга багыптоо зарыл. Студенттердин өз алдынча иштөөсүнө окутуучунун жоопкерчилиги да жогорулайт. Биз төмөндө студенттердин чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн негизги аспектилерине көңүл буруп, аларды таалдаганга аракет жасайбыз.

1. Чыгармачылык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү. Студенттердин чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү үчүн төмөнкү принциптерди эске алуу керек:

- Дивергенттик ой жүгүртүү – бир маселени чечүүнүн ар кандай жолдорун табуу;
- Сыноочу ой жүгүртүү – маалыматты терең талдоо жана өз оюн жүйөлүү негиздөө;
- Интуитивдик ой жүгүртүү – күтүүсүз, оригиналдуу идеяларды иштеп чыгуу.

2. Чыгармачылыкка түрткү берүүчү чөйрөнү түзүү. Окутуучулар студенттердин чыгармачылыгын өнүктүрүү үчүн төмөнкү шарттарды камсыз кылышы керек:

- Эркин ой жүгүртүүгө жана жаңы идеяларды сунуштоого мүмкүнчүлүк берүү;
- Ар кандай креативдүү тапшырмалар менен иш алып баруу (ролдук оюндар, квесттер, долбоорлор ж.б.);
- Жаңы идеяларды колдоо жана сынга алуудан алыс болуу.

3. Чыгармачылык ишмердүүлүктү колдогон методдор. Чыгармачылыкты өнүктүрүү үчүн көптөгөн методдорду колдонууга болот:

- Мээ чабуул

Максаты: Кандайдыр бир маселени чечүү үчүн студенттерди ар кандай идеяларды сунуштоого шыктандыруу. Колдонуу ыкмасы:

1. Маселе же суроо коюлат.
2. Студенттер мүмкүн болгон бардык варианттарды сунушташат.

3. Бардык идеялар анализденет жана мыкты вариант тандалат.

- Долбоордук метод

Максаты: Студенттерди өз алдынча изилдөө жүргүзүүгө жана чыгармачылык ишмердүүлүккө тартуу. Колдонуу ыкмасы:

1. Студенттерге актуалдуу тема сунушталат.
2. Алар тема боюнча изилдөө жүргүзүп, өз идеяларын презентациялашат.
3. Долбоордун жыйынтыгы корголот.

Окуучулар чыгармачыл иштерди төмөнкү алкактарда аткарууга мүмкүнчүлүк алышат. тек гана керектүү маалыматты өз алдынча алуу менен чектелбестен, берилген теманы окуу китептеринен гана эмес, башка булактардан да изилдөө. Бул учурда мектеп окуучулары өз алдынча билим алып, ар кандай тармактар боюнча маалыматтарды өздөштүрүшөт, көйгөйлөрдү аныктап жана чечүү жолдорун табышат, кабыл алынган чечимдердин ар кандай варианттарынын натыйжаларын жана мүмкүн болуучу кесепеттерин алдын ала божомолдошот, ошондой эле себеп-натыйжа байланыштарын түзүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүшөт. [1]

Студенттердин чыгармачылыгын өнүктүрүү – бул студенттердин интеллектуалдык жана эмоционалдык потенциалын максималдуу түрдө ачуу, инновациялык ой жүгүртүүнү шыктандыруу жана жаңы идеяларды иштеп чыгуу үчүн шарттарды түзүү. Мунун максаты — студенттердин чыгармалдык жөндөмдөрүн өнүктүрүү, ошондой эле алардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн окутуу процесси аркылуу стимулдаштыруу [2]. Студенттердин чыгармачылыгын өнүктүрүүнүн практикалык жолдору төмөнкү негизги максаттарды көздөйт:

1. Студенттин интеллектуалдык өнүгүүсүн камсыздоо. Студенттердин аналитикалык, сыноочу, логикалык жана креативдүү ой жүгүртүүлөрүн өнүктүрүү.

2. Чыгармачылыкка түрткү берүү. Студенттерди өзүнчө идеяларды иштеп чыгууга жана чыгармачылыкка багыптоо.

3. Өз алдынча иштөө жөндөмдөрүн өнүктүрүү.

Студенттердин өз алдынча жана топ менен иштөө жөндөмдөрүн арттыруу.

4. Проблемаларды чечүү жөндөмүн жакшыртуу. Көйгөйлөргө жаңы жана инновациялык чечимдерди табууга шыктандыруу.

5. Интерактивдүү окутуу усулдары аркылуу кызыгууну арттыруу. Студенттердин кызыгуусун жана мотивациясын жогорулатуу үчүн заманбап окутуу методдорун колдонуу.

Чыгармачылык ишмердүүлүктү өнүктүрүү үчүн студенттерге төмөнкү көнүгүүлөрдү сунуштаса болот:

1. "Эгерде..." көнүгүүсү.

Максаты: Студенттердин элестетүүсүн жана чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү. Мисалы:

- "Эгерде китептер сүйлөй алса, алар эмне деп айтмак?"

- "Эгерде мен бир күнгө мугалим болсом, сабакты кандайча өткөрөт элем?"

2. Сүрөт же видео боюнча чыгармачылык баяндоо

Максаты: Студенттердин тилдик өнүгүүсүн жана чыгармачылык баяндоо жөндөмүн жакшыртуу. Мисалы:

- Студенттерге сүрөт же видео көрсөтүлүп, алар ага негизделген окуяны түзүшөт.

2. Метафоралар менен иштөө. Максаты: Студенттердин креативдүү ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү. Мисалы:

- "Кыргыз тили – бул... (сөздү толуктаңыз)."

- "Билим берүү – бул... (сөздү толуктаңыз)."

3. Жаңылыктарды кайрадан баяндоо. Максаты: Студенттердин чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүү жана ой жүгүртүүсүн активдештирүү. Мисалы:

- Белгилүү бир окуяны алып, аны башка көз караштан баяндоо (мис., бала, мугалим, журналист көз карашынан).

4. Креативдүү эссе жазуу. Максаты: Окуучулардын чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү. Мисалы:

- "Бир күнгө тарыхый инсан болуп калсам..."

- "Келечектин билим берүү системасы кандай болот?"

Студенттердин чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүү аларды интеллектуалдык жана профессионалдык жактан күчөндүрүп, жаңыча ой жүгүртүү жөндөмүн жогорулатат. Чыгармачылыкты өстүрүү үчүн инновациялык методдорду, чыгармачыл ой жүгүртүүнү шыктандыруучу көнүгүүлөрдү, өз алдынча иштөөнү колдоону жана эксперимент жүргүзүүнү окуу процессине киргизүү керек.

Учурда креативдүү ой жүгүртүү билим берүүдө борбордук орунду ээлейт, анткени бул

жөндөм студенттерге көйгөйлөрдү чечүүдө инновациялык мамиле жасоого жардам берет. Башталгыч класстарга билим берген мугалимдер студенттердин чыгармачылыгын өнүктүрүү үчүн төмөнкү ыкмаларды колдонушат:

1. Ачык суроолор жана талкуулар – студенттерди эркин ой жүгүртүүгө багыттайт. Мисалы, кыргыз тили предметин окутууда фонетика жана орфография боюнча талкуу үчүн төмөнкүдөй суроолорду берүүнү сунуштайбыз:

- Эмне үчүн кээ бир сөздөрдүн жазылышы менен айтылышы дал келбейт?

- Орфографиялык нормалар өзгөрүшү мүмкүнбү? Эгер өзгөрсө, кандай учурларда?

- Фонетикалык изилдөөлөр тил өнүгүүсүнө кандай таасир этет?

Талкууга коюлган суроолордун негизиндн студенттер тилдеги тыбыштардын өзгөрүүсү, жаңы сөздөрдүн пайда болушу жана орфографиялык реформалар тууралуу ойлорун бөлүшөт. Кыргыз орфографиясындагы тарыхый өзгөрүүлөр боюнча мисалдарды аргументтештирип, өз ойлорун далилдеши керек.

Ал эми тилдин лексикология бөлүмү боюнча:

- Сөздөрдүн мааниси убакыттын өтүшү менен кантип өзгөрөт?

- Кыргыз тилиндеги көп маанилүү сөздөрдүн пайда болуу себептери эмнеде?

- Диалектилер жана адабий тил ортосундагы байланыш кандай?

Талкууда студенттер ар кайсы диалектилерден келген сөздөрдү салыштырып, алардын адабий тилге кантип таасир эткенин талкуулашат. Семантикалык өзгөрүүлөрдүн мисалдары анализденет.

2. Морфология жана синтаксис бөлүмүн окутууда:

- Эмне үчүн айрым тилдерде сөз тартиби маанилүү роль ойнойт, ал эми башкаларында анча эмес?

- Сүйлөм структурасы тилдин логикасына кандай таасир этет?

- Кыргыз тилиндеги жаңы грамматикалык өзгөрүүлөрдү байкадыңызбы?

Мындай суроолор студенттерди сүйлөм түзүмүндөгү айырмачылыктарды, башка тилдер менен салыштырууларды жүргүзүүгө шарт түзөт. Ошондой эле, жаңы сөз жасоо моделдерин талкуулашат.

Андан сырткары практикалык сабактарда тапшырмалардын вариативдүүлүгү, башкача айтканда бир маселени чечүүнүн бир нече жолдорун сунуштоо жолун пайдаланса болот.

Мисалы: Төмөндө жогорку окуу жайлардын кыргыз тили сабагында колдонулушу мүмкүн болгон тапшырмалардын вариативдүүлүгүнө мисалдарды келтирели.

Маселе:

3. Лексика боюнча тапшырмалар

Төмөнкү сөздөрдү семантикалык жактан анализдеңиз: "ачык", "жарык", "сүйүү", "татыктуу", "ынтымак".

Варианттуу чечүү жолдору:

1. Синонимдик катарларды түзүү

- Ар бир сөздүн синонимдерин таап, алардын маанилик айырмачылыктарын түшүндүрүү.

2. Антонимдерди табуу

- Сөздөрдүн антонимдерин аныктап, аларды колдонууга мисал келтирүү.

3. Этимологиялык анализ

- Бул сөздөрдүн келип чыгышын изилдөө (мис., сөз түрк, араб, фарсы же орус тилинен келгенби?).

4. Көп маанилүү сөздөрдү колдонуу

- Бир сөздүн ар кандай маанидеги колдонулушун мисалдар аркылуу көрсөтүү.

5. Метафора жана эпитеттерди аныктоо

- Сөздөр адабий тексттерде кандайча метафора же эпитет катары колдонуларын анализдөө.

6. Контексттик изилдөө

- Ар бир сөздү көркөм адабияттан мисал келтирүү менен колдонуу.

Тапшырмалардын вариативдүүлүгүн колдонуу студенттердин кыргыз тили боюнча тереңирээк ойлонушуна, бир маселени чечүүнүн ар кандай жолдорун изилдөөсүнө жана тил илиминин ар кайсы аспектилерин түшүнүүсүнө жардам берет. Бул ыкма окутуунун натыйжалуулугун жогорулатат жана чыгармачылык мамилени калыптандырат.

Окуу предметтерин интеграциялап окутуу аркылуу студенттердин ой жүгүртүүсүн өстүрүү, билимдерди толуктоо, ар түрдүү татаал баскыктагы маалыматтардын багыттарын бириктирип, бир багытта толук билим алууга жетишүү учурдун талабы [3, 167]. Студенттердин өз алдынча иштөөсүн камсыз кылуу чыгармачылык ой жүгүртүү жана инновациялык чечимдерди кабыл алуу менен тыгыз байланыштуу. Өз алдынча иштөө үчүн студенттерге төмөнкү темаларды сунуштоого болот:

Темалар:

1. Кыргыз тилин окутууда инновациялык методдор

2. Эне тилди үйрөнүүдө мультимедиялык каражаттардын ролу

3. Адабий окуу сабактарында чыгармачылык көндүмдөрдү өнүктүрүү

4. Тилди окутууда санариптик технологияларды колдонуу

5. Сабаттуулукту өнүктүрүү боюнча көнүгүүлөр

6. Башталгыч класстар үчүн интерактивдүү окутуу усулдары

7. Окуучулардын өз алдынча окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү стратегиялары

8. Кыргыз тилин үйрөнүүдө долбоордук иштин мааниси

9. Жазуу маданиятын жакшыртуунун заманбап ыкмалары

10. Тил жана адабий окуу сабактарында критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү

Рефлексивдик көнүгүүлөр:

1. “Менин окутуу стилим” көнүгүүсү. Максаты: Студенттердин өзүнүн окутуу стилин аңдап түшүнүүсүн камсыз кылуу. Нускама:

• Сиз тилди кандайча үйрөнөсүз? (Көбүнчө угуу, жазуу, талкуулоо аркылуубы?)

• Кайсы методдор сизге көбүрөөк пайдалуу болду?

• Эгер мугалим болсоңуз, кайсы методдорду колдонот элениз?

2. “Менин прогрессим” көнүгүүсү. Максаты: Студенттердин өз алдынча окуу процессиндеги жетишкендиктерин баалоого жардам берүү. Нускама:

• Акыркы үч айда мен кайсы тилдик көндүмдөрүмдү жакшырттым?

• Кандай методдор мага жардам берди?

• Өз алдынча иштөөнү жакшыртуу үчүн дагы кандай стратегияларды колдонсом болот?

3. “Күчтүү жана алсыз жактар” көнүгүүсү. Максат: Өз алдынча иштөөдөгү тоскоолдуктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү аныктоо. Нускама:

• Мен тил үйрөнүүдө эмнеге жакшы өздөштүрөм?

• Менде кайсы кыйынчылыктар бар?

• Бул кыйынчылыктарды жеңүү үчүн кандай ыкмаларды колдонсом болот?

4. “Менин чыгармачылыгым” көнүгүүсү. Максаты: Студенттердин чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү. Нускама:

• Эгер мен тил үйрөнүү методикасына жаңы ыкма киргизе алсам, ал кандай болмок?

• Кыргыз тилин окутууну кызыктуураак кылуу үчүн кандай интерактивдүү көнүгүүлөрдү ойлоп тапсам болот?

• Чыгармачылыкты өнүктүрүү үчүн кандай көнүгүүлөр пайдалуу деп ойлойм?

5. “Ой жүгүртүү журналы” көнүгүүсү. Максаты: Студенттерди өз ойлорун жана

тажрыйбаларын жазып турууга көндүрүү. Нускама:

- Ар бир сабактан кийин эң маанилүү нерселерди жазып туруңуз.

- Сиз үчүн жаңы болгон түшүнүктөрдү баяндаңыз.

- Бүгүнкү сабакта эмнени түшүнүү кыйын болду? Канттип муну жакшырта алам?

Аталган көнүгүүлөр студенттердин аналитикалык жана чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө жардам берет. Көрүнүп тургандай, рефлексивдик көнүгүүлөр аркылуу студенттер өз ойлорун анализдөөнү үйрөнүшөт [4].

Заманбап билим берүү системасы [6] студенттердин чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүнү талап кылат. Айрыкча, башталгыч билим берүү багытында тил жана адабий окуу предметтерин окутууда инновациялык методдорду колдонуу студенттердин креативдүү ой жүгүртүүсүн, өз алдынча иштөө жөндөмүн жана чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө чоң салым кошот. Билим берүүдө креативдүү ой жүгүртүүнү жана чыгармачылык ишмердүүлүктү ар тараптуу өнүктүрүү – билим берүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги факторлорунун бири болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Юсупова А.М. Самостоятельная работа на уроке как форма развития самостоятельности учащихся // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114).
2. Апиш Ф.Н. Самостоятельная работа как способ развития мотивации и саморганизации учебной деятельности студента // Культурная жизнь Юга России, 2008, №2 (27), с. 45-48.
3. Дуванаева К.Т. Особенности дифференцированной организации самостоятельной работы студентов // Известия вузов Кыргызстана, 2015, №6, с. 74-76.
4. Мадумарова М.К. Манас таануу предметин интеграциялап окутууда студенттердин өз алдынча иштерин жүргүзүү // Известия вузов Кыргызстана, 2017, №4, 167-6.
5. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, No. 3(119), с. 38-45. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-38-45. – EDN HGIOJQ.
6. Сулайманова Р.Т., Бообаева Н.А. Жогорку окуу жайларда болочок мугалимдерди даярдоонун илимий-теориялык негиздери // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, No. 3(119), с. 45-49. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-45-49. – EDN BBNVOC.

Рецензент: д.пед.н., профессор Добаев К.Д.

УДК 378.091.3

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-247-251

Юсупова А.М., Алгожоева Ж.Б., Жекшенакуннова М.
Баласагын атындагы КУУ

Юсупова А.М., Алгожоева Ж.Б., Жекшенакуннова М.
КНУ имени Ж. Баласагына

Yusupova A.M., Algozhoeva J.B., Zhekshenakunova M.
KNU J. Balasagyn

1-КУРСТУН СТУДЕНТТЕРИНИН УНИВЕРСИТЕТТЕГИ ОКУУ ПРОЦЕССИНЕ ЫНГАЙЛАШУУСУНА ШАРТ ТҮЗГӨН ПЕДАГОГИКАЛЫК ДИСЦИПЛИНАЛАРДЫ ОКУУ МОДЕЛИ

МОДЕЛЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН, СПОСОБСТВУЮЩАЯ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО КУРСА К ПРОЦЕССУ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

A MODEL OF TEACHING PEDAGOGICAL DISCIPLINES THAT FACILITATES THE ADAPTATION OF FIRST-YEAR STUDENTS TO THE UNIVERSITY LEARNING PROCESS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада жаңы окуу жайга кирген 1-курстун студенттеринин психологиялык абалы жана алардын окуу процесстерине ыңгайлашуусу талданган. Студенттердин жаңы чөйрөгө киришүүсү менен байланышкан стресстин, социалдык изоляциянын жана академиялык

талаптардын артылышы сыяктуу кыйынчылыктар баяндалган. Макалада ошондой эле студенттердин адаптация процессинде пайда болгон психологиялык көйгөйлөрдүн алдын алуу жана алардын ийгиликтүү ыңгайлашуусуна көмөктөшүү үчүн колдонулган стратегиялар каралган. Психологиялык колдоо, социалдык интеграцияга жардам берүү жана мотивациялык программалардын мааниси белгиленген. Ошондой эле, үй-бүлө менен байланыштын студенттин адаптациясындагы орду талданып, окуу чөйрөсүнө ыңгайлашууну жеңилдетүү үчүн университеттерде колдонула турган жардамчы механизмдер сунушталган. Макала студенттердин психологиялык абалын жакшыртуу жана алардын университетте ийгиликтүү окушу үчүн маанилүү болгон аспекти камтыйт.

Аннотация: В статье анализируется психологическое состояние студентов первого курса, поступающих в новое учебное заведение, и их адаптация к процессу обучения. Были описаны проблемы, связанные с переходом студентов в новую среду, такие как стресс, социальная изоляция и возросшие академические требования. В статье также рассматриваются стратегии, используемые для профилактики психологических проблем, возникающих в процессе адаптации студентов, и содействия их успешной адаптации. Подчеркнута важность психологической поддержки, помощи в социальной интеграции и мотивационных программ. Также анализируется роль семейных связей в адаптации студентов и предлагаются поддерживающие механизмы, которые могут использоваться в вузах для облегчения адаптации к учебной среде. В статье рассматриваются аспекты, имеющие большое значение для улучшения психологического состояния студентов и их успешной учебы в вузе.

Abstract: The article analyzes the psychological state of first-year students entering a new educational institution and their adaptation to the learning process. The difficulties associated with the introduction of students to a new environment, such as stress, social isolation, and increased academic demands, are described. The article also considers strategies used to prevent psychological problems that arise during the adaptation process of students and promote their successful adaptation. The importance of psychological support, assistance with social integration, and motivational programs is noted. The role of family ties in student adaptation is also analyzed, and supporting mechanisms that can be used in universities to facilitate adaptation to the learning environment are proposed. The article covers aspects that are important for improving the psychological state of students and their successful study at the university.

Негизги сөздөр: студенттер; окуу процесстерине ыңгайлашуу; психологиялык абал; адаптация; социалдык интеграция; мотивациялык программалар; окуу чөйрөсү; окуу моделдери.

Ключевые слова: студенты; адаптация к процессам обучения; психологическое состояние; адаптация; социальная интеграция; мотивационные программы; учебная среда; модели обучения.

Keywords: students; adaptation to learning processes; psychological state; adaptation; social integration; motivational programs; learning environment; learning models.

Жогорку билим берүү системасында, айрыкча 1-курс студенттери үчүн, окууга ийгиликтүү ыңгайлашуу өтө маанилүү. Бул этапта студенттердин билим алуу ыкмалары жана академиялык жашоосу өзгөрөт. Алсак, жаңы окуу чөйрөсүнө, мугалимдер менен баарлашууга, өз алдынча иштөөгө жана ачык педагогикалык байланышка киришүү керек. Бул процесстин ийгиликтүү болушу үчүн университеттерде педагогикалык дисциплиналарды окутуунун мааниси зор. Аталган дисциплиналар студенттердин академиялык жана социалдык адаптациясын жеңилдетүүдө жана аларды кесиптик ишке даярдоодо негизги роль ойнойт [6]. Алсак, алар жаңы академиялык талаптарга жана билим берүү чөйрөсүнө ылайыкташууга муктаж. Студенттердин окуу процесси менен тез эле ыңгайлашуусу аларга университеттеги академиялык ишмердүүлүгүнө ийгиликтүү баштоо үчүн негиз түзөт [5]. Педагогикалык

дисциплиналардын ролу бул процессти жеңилдетүүдө абдан маанилүү. Бул макаланын негизги максаты – 1-курстун студенттеринин университеттеги окуу процессине ыңгайлашуусун жеңилдетүүчү педагогикалык дисциплиналарды окуу моделдерин изилдөө. Моделдер аркылуу студенттерге академиялык жашоого адаптациялоону жеңилдетүү жана аларды билим алуу процессинде ийгиликтүү болууга даярдоо.

Жаңы окуу жайга келген 1-курстун студенттеринин академиялык адаптациясы өтө маанилүү процесс. Университетке жаңы кирген 1-курстун студенттери үчүн психологиялык жактан адаптация процесси – өтө маанилүү этап. Бул процесс студенттин билим берүү чөйрөсүнө, жаңы талаптарга жана социалдык байланышка ыңгайлашуусун талап кылат. Студенттер көп учурда бир катар психологиялык өзгөрүүлөрдү жана ички кыйынчылыктарды башынан өткөрүшөт,

андыктан жаңы чөйрөгө ыңгайлашуу студенттин академиялык жана социалдык ийгилигине түздөн-түз таасир этет [1].

Мыкты психологиялык адаптация студентке өзүнүн потенциалын толук ачууга, билим алуу процесстерине катышууга жана университеттик коомчулукка өз ордун табууга жардам берет. Ал эми ыңгайлашуу процессинин кыйынчылыктары же көйгөйлөрү студенттин академиялык ийгиликтерине жана жеке өнүгүүсүнө терс таасир этүүсү мүмкүн. 1-курстун студенттери көбүнчө бир нече психологиялык өзгөрүүлөрдү башынан өткөрүшөт. Бул өзгөрүүлөрдү төмөнкүдөй категорияларга бөлүүгө болот:

1. Стресс жана тынчсыздануу. Жаңы чөйрөгө киришкенде, студенттер көп учурда стрессти жана тынчсызданууну сезишет. Алардын алдында чоң өзгөрүүлөр: жаңы социалдык чөйрө, жаңы мугалимдер, жаңы кесиптик талаптар, окуу жаатында жогорку стандарттар пайда болот. Мындай жаңы шарттар студенттердин ички кыйынчылыктарын жаратуусу мүмкүн. Стресс – бул алардын психологиялык жооптуулугу болуп, өзүн-өзү ишенимдүү сезбөө, башка студенттердин арасында өзүн текшерүү же туура эмес мамиле кылуу коркунучтары менен коштолот.

2. Студенттердин үй-бүлөсүнөн алысташы: Көпчүлүк студенттер үчүн университетке келүү – бул үй-бүлөсүнөн алыстап, жаңы жерге көчүү дегенди билдирет. Бул өзүнчө бир бөлөк тынчсыздануу боюнча себепчи болот, себеби үй-бүлөсү менен байланышты үзүү кыйынчылык туудурушу мүмкүн.

3. Жаңы билим берүү талаптары, баалоо системасы, экзамендер студенттердин стресстин күчөшүнө алып келиши мүмкүн. Кээ бир студенттер үчүн бул жогорку талаптар жаңы окуу чөйрөсүнө өтө кыйын болушу ыктымал.

4. Жаңы чөйрөгө ыңгайлашуу. Жаңы окуу жайга келгенде студенттер жаңы социалдык чөйрөдө орун табуу, жаңы адамдар менен таанышуу жана өз ордун табуу керек болот. Бул өз кезегинде ички кыйынчылыктарды жана эмоциялык абалдарды жаратышы мүмкүн.

5. Социалдык изоляция: Көпчүлүк студенттер үчүн биринчи убакта жаңы чөйрөдө жалгыздык жана социалдык изоляция сезими болушу мүмкүн. Үй-бүлөсүнөн алыстап, жаңы адамдар менен сүйлөшүүдө ыңгайсыздык туулушу мүмкүн.

6. Өзүндү жоготуу коркушу: Студенттер коомдук өз ара аракеттенүүдө

ийгиликсиздикке учрап, чоочуп калат. Бул социалдык тынчсызданууну жаратып, жаңы чөйрөгө ыңгайлашууга кедерги келтириши мүмкүн.

7. Иштөө жөндөмдөрүн өстүрүү. Жаңы чөйрөдө академиялык жана социалдык ишмердүүлүктү башкаруу студенттер үчүн чоң сынак болушу мүмкүн. Өз алдынча иштөө, убакытты туура башкаруу, лекциялардын жыштыгы жана сабактарга даярдык — булардын бардыгы жаңы чөйрөгө ыңгайлашууга шарт түзөт.

8. Өз алдынча иштөө кыйынчылыктары: Университетте студенттер көбүнчө өз алдынча иштөө менен жана сабактарды өз убагында даярдоо менен алектенишет. Бул жаңы студент үчүн жаңы, кээде кыйын иш болуп, психологиялык абалын оорлотушу мүмкүн.

9. Чоң жүк жана өзүнө коюлган талаптар: Студенттер үчүн жаңы окуу чөйрөсүндө башталган жогорку деңгээлдеги интеллектуалдык жана академиялык талаптар таасир этет. Жеке жоопкерчилик сезими көбөйөт, бул психологиялык абалды кыйындатат.

10. Өзүн-өзү баалоо жана мотивация маселелери: Окуу процесси жана жаңы чөйрөгө өтүү студенттин өзүн-өзү баалоосуна да таасир этет. Жаңы шартта студенттин өзүнө болгон ишеними түшүп, мотивациясы төмөндөшү мүмкүн [2].

Аталган маселелерге байланыштуу 1-курстун студенттеринин психологиялык абалынын оң олуттуу өзгөрүшү үчүн атайын колдоо керектелет. Университеттерде студенттерге психологиялык жардам көрсөтүү үчүн атайын кеңеш берүү борборлорун ачуу абдан маанилүү. Студенттерге өз ара байланыштарда кыйынчылыктар туулганда же жеке көйгөйлөрү пайда болгондо кураторлор тарабынан колдоо көрсөтүлүшү керек. Студенттер үчүн социалдык чөйрөгө көнүү абдан маанилүү. Түрдүү маданий жана спорттук иш-чаралар студенттерге өздөрүн университетте ийгиликтүү жайгаштырууга жардам берет. Бул алардын психологиялык абалын оңдоого жана жаңы чөйрөгө ыңгайлашууга жардам берет. Студенттерге өздөрүнүн академиялык ийгиликтерин камсыз кылуу үчүн атайын тренингдер жана окутуучулардын көзөмөлү менен мотивация берүү иштерин жүргүзүү зарыл. Мындан тышкары, өз алдынча иштөөнү жеңилдетүү жана убакытты туура башкаруу үчүн атайын методикалар менен жардам берүү керек. Студенттердин психологиялык абалын жакшыртуу үчүн үй-бүлөлүк колдоо дагы

маанилүү. Үй-бүлөнүн кызыгуусу жана жардам берүү студенттин жаңы чөйрөгө ыңгайлашуусун жеңилдетет.

Жаңы окуу чөйрөсүнө келген 1-курстун студенттери көп учурда психологиялык жактан кыйынчылыктарга туш болушат. Стресс, тынчсыздануу, социалдык изоляция жана жеке жактан өз ордун таппоо сыяктуу көйгөйлөр алардын ийгиликтүү адаптациясына тоскоол болушу мүмкүн. Аны жеңүү үчүн университеттерде психологиялык колдоо, социалдык интеграция жана академиялык жардам көрсөтүү маанилүү. Студенттердин психологиялык абалына көңүл бөлүү, аларды мотивациялоо жана колдоо көрсөтүү — алардын университеттеги окуу процесси жана жеке өнүгүүсү үчүн маанилүү фактор болуп саналат [3].

1-курстун студенттеринин академиялык адаптациясы — бул студенттин жаңы окуу чөйрөсүнө, университеттик маданиятка жана билим берүү системасына ыңгайлашуу процессинен турат. Академиялык адаптацияга төмөнкү факторлор таасир этет:

- Академиялык талаптарга жана программаларга көнүү — жаңы курстар, жаңы дисциплиналар, экзамендер, рефераттар жана өз алдынча изилдөө иштеринин көптүгү студенттер үчүн жаңы чөйрөгө адаптациялоону талап кылат.

- Өз алдынча иштөөнү үйрөнүү — университетте студенттердин көпчүлүк иши өз алдынча аткарылат. Өз алдынча окуу, изилдөөлөрдү жүргүзүү, чечим кабыл алуу студенттин академиялык ийгилигине түздөн-түз таасир этет.

- Чоң социалдык өзгөрүүлөр — үйдөн алыс болуу, жаңы адамдар менен таанышуу, социалдык чөйрөгө кирүү.

Ошондой эле 1-курста окутула турган педагогикалык дисциплиналардын ролу да өзгөчө. Педагогикалык дисциплиналар 1-курстун студенттеринин академиялык адаптациясын жеңилдетүүдө маанилүү ролду аткарат. Алар студенттерге төмөнкү жагдайларда жардам берет:

1. Окутуу методикасын үйрөнүү — студенттер өздөрүнүн келечектеги педагогикалык ишмердүүлүгүнө даярданууда, бул дисциплиналар аларга билим берүү процессин ийгиликтүү уюштуруу жана аны студенттерге жеткирүү ыкмаларын үйрөтөт.

2. Коммуникативдик жөндөмдөрдү өнүктүрүү — студенттердин социалдык адаптациясы алардын коммуникациялык көндүмдөрүнө түздөн-түз байланыштуу. Педагогикалык дисциплиналар студенттерге өз

ара иштөө, топтук иштерди уюштуруу, талкууларды жүргүзүү жана аткаруу аркылуу ушул көндүмдөрдү өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

3. Психологиялык таасир жана эмоциялык түшүнүү — педагогикалык дисциплиналар студенттерге психологиялык жактан өздөрүн үйрөнүүгө, эмоционалдык туруктуулукту сактоого жана билим алуу процессинде туура мотивацияларды колдонууга жардам берет.

1-курстун студенттеринин университеттеги окуу процессине ыңгайлашуусуна же академиялык адаптациясын жеңилдетүү үчүн бир нече педагогикалык моделдер сунуш кылынат. Алардын негизги максаты — студенттердин окуу процессине ыңгайлашуусуна жардам берүү. Алардан бири-интеграциялык модель. Бул модель студенттердин академиялык жана социалдык адаптациясын камсыз кылууга багытталат. Анын негизинде студенттерге окуу процессинде гана эмес, ошондой эле коомдук иш-чараларда жана социалдык байланыштарда да активдүү катышууга мүмкүнчүлүк берүүчү комплекстүү көз караш колдонулат. Интеграциялык моделде педагогикалык дисциплиналар студенттердин практикалык иш-тажрыйбасын камсыз кылуу жана аларды социалдык жана академиялык чөйрөдө өнүгүүгө түргү берүүчү инструменттерди берет.

Экинчи модель — ийкемдүү окутуу модели. Ийкемдүү окутуу модели студенттердин жеке муктаждыктарына жана кызыгууларына ылайыкташтырылган окутуу ыкмаларын камтыйт. Бул моделде студенттердин билим алууга болгон кызыгуусун жогорулатуу үчүн интерактивдүү методдор, жеке жана топтук иштер, жана өз алдынча изилдөөлөр кеңири колдонулат.

Үчүнчү моделге — Ментордук системаны кошууга болот. Ментордук система студенттерге жогорку курс студенттери же окутуучулар тарабынан жеке консультациялар берүү аркылуу академиялык жана социалдык адаптация процессин жеңилдетет. Бул система студенттерге психологиялык колдоо көрсөтүү, муктаждыктарын түшүнүү жана алардын укуктары менен милдеттерин так түшүнүүгө жардам берет.

1-курстун студенттеринин университеттеги окуу процессине ыңгайлашуусун камсыз кылууда академиялык ийгиликтерине жетишүү үчүн билим берүү процессин түзүү маанилүү. Бул үчүн төмөнкү аспекти каралууда:

1. Өз алдынча окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү — студенттерге өз алдынча окуу, тайм-

менеджмент жана изилдөө иштерин жүргүзүү боюнча кеңештер берүү.

2. Академиялык жазууларды жана изилдөөлөрдү жазууну үйрөнүү – студенттерге академиялык жазуу стилдерин жана изилдөө процессин туура аткарууну үйрөтүү.

3. Жетишкендиктерди баалоо жана мотивация – студенттердин академиялык ийгиликтерин белгилөө, кыйынчылыктарды жеңүүгө көмөктөшүү [4].

Жыйынтыктап айтканда, 1-курстун студенттеринин университеттеги окуу процессине ыңгайлашуусуна шарт түзгөн педагогикалык дисциплиналардын ролу зор.

Алар студенттерге академиялык талаптарга ылдам жана ийгиликтүү ыңгайлашууга жардам берип, келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүнө даярдоого чоң салым кошот. Ар түрдүү педагогикалык моделдер, мисалы, интеграциялык, ийкемдүү окутуу жана ментордук системалар студенттердин академиялык жана социалдык адаптациясын жеңилдетүүчү натыйжалуу ыкмалар болуп саналат. Мындай моделдерди колдонуу аркылуу 1-курстун студенттери билим алууда ийгиликке жетип, өздөрүнүн жеке жана академиялык потенциалын толук ачууга мүмкүнчүлүк алышат.

Колдонулган адабияттар

1. Бенашвили Л.Л. Психология и педагогика: проблемы адаптации студентов в вузах. – Москва: Академия, 2013.
2. Белова Н.А. Психологическая адаптация студентов к учебному процессу и социальной жизни. – Екатеринбург, 2017.
3. Гончарова Н.В. Психологические особенности адаптации студентов в высшем учебном заведении. – Санкт-Петербург, 2015.
4. Жукова Н.В. Психология личности и социальной адаптации студентов. – Томск: Томский государственный университет, 2012.
5. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, No. 3(119), с. 38-45. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-38-45. – EDN HGIOJQ.
6. Сулайманова Р.Т., Бообаева Н.А. Жогорку окуу жайларда болочок мугалимдерди даярдоонун илимий-теориялык негиздери // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, No. 3(119), с. 45-49. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-45-49. – EDN BBNVOC.

Рецензент: д.пед.н., профессор Добаев К.Д.

УДК 37.018.1

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-251-255

Юсупова А.М.¹, Мадумарова М. К.², Молдогазы кызы К.¹
Баласагын атындагы КУУ,¹
Ош мамлекеттик университети²

Юсупова А.М., Мадумарова М. К., Молдогазы кызы К.
КНУ имени Ж. Баласагына,
Ошский государственный университет
Yusupova A.M., Madumarova M.K., Moldogazy kyzy K.
KNU J. Balasagyn,
Osh State University

АТА-ЭНЕЛЕР МЕНЕН АЛАРДЫН БАЛДАРЫНЫН ӨЗ АРА АРАКЕТИНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫК ТААСИР КӨРСӨТҮҮНҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ РОДИТЕЛЕЙ И ИХ ДЕТЕЙ MAIN DIRECTIONS OF PEDAGOGICAL INFLUENCE ON THE INTERACTION OF PARENTS AND THEIR CHILDREN

Кыскача мүнөздөмө: Макалада үй-бүлө педагогикасынын баланын интеллектуалдык, социалдык жана эмоционалдык өнүгүүсүнө болгон мааниси талданып, ата-энелер менен балдардын ортосундагы тарбиялык өз ара аракеттенүүчү процесстин өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн. Автордун

пикиринде, үй-бүлө бала үчүн биринчи мектеп болуп, ал аны тарбиялоодо эң негизги рольду ойнойт. Ата-энелердин балдарына болгон мамилеси, мээрим жана түшүнүгү бала үчүн маанилүү тарбиялык фактор болуп саналат. Макалада Лев Выготскийдин үй-бүлөдөгү тарбия тууралуу теориясы, тарбиялоо стилдери, ошондой эле Гапыр Мадаминовдун “Ата-энелер сиздер үчүн” китебинин негизинде үй-бүлө тарбиясынын негизги принциптери каралат. Автор үй-бүлөдөгү тынчтык, сүйүү, билимге кызыгуу жана адептүүлүк сыяктуу баалуулуктарды тарбиялоо аркылуу баланын өзүнө ишенген, гармониялуу инсан болуп калыптануусун камсыз кылууга болорун белгилейт. Макала үй-бүлө тарбиясы жана ата-энелер үчүн практикалык жетекчилик болуп, балдардын жакшы тарбия алышына жардам берүүчү негизги аспектилерди сунуштайт.

Аннотация: В статье анализируется значение семейной педагогики для интеллектуального, социального и эмоционального развития ребенка, показаны особенности процесса воспитательного взаимодействия родителей и детей. По мнению автора, семья является первой школой для ребенка и играет важнейшую роль в его воспитании. Отношение, привязанность и понимание родителей по отношению к своим детям являются важными факторами воспитания ребенка. В статье рассматривается теория семейного воспитания Льва Выготского, стили родительского воспитания, а также основные принципы семейного воспитания на основе книги Гапыра Мадаминаова «Родители для вас». Автор отмечает, что прививая в семье такие ценности, как мир, любовь, интерес к знаниям, порядочность, можно помочь ребенку вырасти уверенной в себе, гармоничной личностью. Статья представляет собой практическое руководство для семейного воспитания и родителей, предлагающее ключевые аспекты, помогающие детям получить хорошее воспитание.

Abstract: The article analyzes the importance of family pedagogy for the intellectual, social and emotional development of the child, and shows the features of the educational interaction process between parents and children. In the author's opinion, the family is the first school for the child, which plays the most important role in his upbringing. The attitude, affection and understanding of parents towards their children are an important educational factor for the child. The article considers Lev Vygotsky's theory of family upbringing, upbringing styles, as well as the main principles of family upbringing based on Gapyr Madaminov's book “Parents for You”. The author notes that by cultivating values such as peace in the family, love, interest in knowledge and decency, it is possible to ensure the formation of a child as a self-confident, harmonious person. The article is a practical guide for family education and parents, offering key aspects that help children receive a good upbringing.

Негизги сөздөр: үй-бүлө педагогикасы; тарбия, тынчтык; сүйүү; билимге кызыгуу жана адептүүлүк; социалдык мамилелер; жашоо образы; чөйрө; баалуулуктар; мотивация; тарбиялоо ыкмалары; психологиялык өнүгүү.

Ключевые слова: семейная педагогика; воспитание; мир; любовь; интерес к знаниям и нравственности; социальные отношения; образ жизни; окружающая среда; ценности; мотивация; методы воспитания; психологическое развитие.

Keywords: family pedagogy; upbringing; peace; love; interest in knowledge and morality; social relationships; lifestyle; environment; values; motivation; upbringing methods; psychological development.

Ата-энелер менен балдардын ортосундагы өз ара аракеттенүү – баланын өнүгүүсүнө жана калыптанышына олуттуу таасир этүүчү негизги факторлордун бири. Үй-бүлө – баланын биринчи социалдык чөйрөсү жана анын келечектеги жүрүм-туруму, баалуулуктары жана билим алуусуна таасир этүүчү маанилүү институт болуп эсептелет. Үй-бүлөдөгү тарбиялык процесс мугалимдерден жана башка кесипкөй педагогдордон айырмаланат. Педагогикалык таасир көрсөтүү ата-энелердин балдары менен болгон мамилесин туура калыптандыруу аркылуу алардын интеллектуалдык, социалдык жана психологиялык өнүгүүсүнө көмөк көрсөтүүгө багытталат. Ошондуктан, үй-бүлө педагогикасына да кайрылууга туура келет.

Үй-бүлө педагогикасы, көбүнчө, үй-бүлөнүн өнүгүшүнө, анын жеке мүчөлөрүнүн ортосундагы социалдык мамилелерге, жашоо стилдерине, баалуулуктарга жана тарбиялык ыкмаларга таянат. Бул тарбиялоонун жакшы натыйжалары үй-бүлөдө тынчтык, сүйүү жана өз ара түшүнүшүү менен ишке ашырылат. : Үй-бүлөнүн баланын тарбиясындагы мааниси абдан чоң. Анткени бала эң алгачкы тарбияны үй-бүлөдөн алат. Ар бир үй-бүлө бала тарбиясында жеке баалуулуктарга ээ, үй-бүлөлүк мамилелер да чоң роль ойнойт. Балага болгон мээрим, камкордук, түшүнүү, шыктандыруу бала үчүн маанилүү. Кыргызда “Куш уясында көргөнүн жасайт” деген накыл кеп бекеринен айтылбаган. Баланы тарбиялоодо ата-эне алгачкы үлгү болуш

керек. Ата-энелеринин мамилесин, жасаган ишин, баскан-турганын бала боолгон, алардын изинен барат. Баладагы ички дүйнө жана анын балдар жана чоңдор менен болгон мамилелери үй-бүлөдө кандайча өнүгөт, баланын эмоционалдык абалына үй-бүлөдөгү тарбия кандай таасир тийгизери боюнча психологдор көп изилдөөлөр жүргүзүшкөн.

Белгилүү психолог Лев Выготский үй-бүлөнүн тарбиялык таасиринин психологиялык аспектилерин изилдеген. Анын теориясы боюнча, бала үй-бүлөдөгү чоңдор менен болгон өз ара аракеттенүүсү аркылуу когнитивдик өнүгүүсүн жүргүзөт. Үй-бүлө балага интеллектуалдык жана эмоционалдык өнүгүүсүнө жардам берет, анткени социалдык байланыштар жана сүйлөшүүлөр аркылуу бала билим алат. Үй-бүлөдөгү тарбия балага ата-эненин үлгүсү менен бекемделет, анткени баланын тарбиясы үй-бүлөнүн мүнөзүнө жараша болот. Бала үй-бүлөдө чоң эмоционалдык кыйынчылыктарга туш болбошу үчүн туура тарбияланса, анын психологиялык жана социалдык өнүгүүсү жакшы болот. Үй-бүлөнүн биримдиги жана туруктуулугу балага туруктуу негиз түзөт. Үй-бүлөдө жакшы тарбияланган бала коомго түз позитивдүү таасир тийгизе алат, ал эми үй-бүлө өзү коомдук өнүгүү процессинде маанилүү роль ойнойт. Балага болгон үй-бүлөлүк мамиле жана тарбия жогорку билим берүү мекемелеринде баланы даярдоодо да чоң роль ойнойт [1].

Үй-бүлөдө ата-энелер менен балдардын ортосундагы байланыш баланын дүйнө таанымын, социалдык көндүмдөрүн жана эмоционалдык интеллектинин өнүгүшүн аныктайт. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, ата-энелердин балдарына болгон колдоосу жана тарбиясы төмөнкү негизги аспектилерге таасир этет:

- Интеллектуалдык өнүгүү – ата-энелердин окууга болгон кызыгуусу жана билимге маани берүүсү баланын билим алууга болгон мамилесине түздөн-түз таасирин тийгизет [5].

- Социалдык көндүмдөр – үй-бүлөдөгү карым-катнаш баланын коомдо өзүн алып жүрүүсүнө жана социалдык адаптациясына өбөлгө түзөт.

- Эмоционалдык туруктуулук – ата-энелерден алган мээрим жана колдоо баланын эмоционалдык ден соолугунун жакшырышына көмөктөшөт.

Ата-энелердин тарбиялоо жолдору баланын калыптанышына жана анын мүнөзүнүн түзүлүшүнө олуттуу таасир берет. Психология

жана педагогика илимдеринде төмөнкү негизги тарбиялоо стилдери белгилүү:

1. Авторитардык стиль – катуу тартипти жана талапты негизге алат. Бул стиль менен чоңойгон балдар көп учурда өзүнө ишенбеген же тескерисинче, агрессивдүү болушу мүмкүн.

2. Демократиялык стиль – ата-энелер менен балдардын ортосундагы ачык байланыш, эркин ой жүгүртүү жана өз алдынчалыкты өнүктүрүү. Бул стиль менен чоңойгон балдар адатта ийкемдүү, өзүн-өзү башкаруу жөндөмүнө ээ болушат.

3. Либералдык стиль – ата-энелер балага көп эркиндик берип, анын өз алдынча чечим кабыл алуусуна мүмкүнчүлүк түзүшөт. Бул балдардын чыгармачылыгын өнүктүргөнү менен, кээде жоопкерчилик сезиминин төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн.

4. Индифференттик стиль – ата-энелер балдарына жетиштүү көңүл бурбаган учур. Бул стиль балдардын коомго болгон ишениминин төмөндөшүнө жана жүрүм-турумдук көйгөйлөрдүн жаралышына себеп болушу мүмкүн.

Ата-энелердин балдарына карата педагогикалык таасир көрсөтүүсүнүн натыйжалуулугун арттыруу үчүн үй-бүлөлүк баалуулуктарды калыптандыруу зарыл. Үй-бүлө ичиндеги баалуулуктар жана тарбия принциптери баланын инсандык өнүгүүсүнүн негизи болуп саналат. Ата-энелер бир туугандарын, жакындарына карата өз ара урматтоо жана бирин-бири түшүнүү, чынчылдык, адептүүлүк, эмгекке болгон мамиле, жоопкерчилик жана тартип үй-бүлөлүк тарбиянын негизин түзүш керек.

Балдардын билим алууга кызыгуусун арттыруу үчүн ата-энелер тарабынан баланын суроолоруна зерикпей, туура жана кызыктуу жооп берүү, биргеликте оюн ойноо, сабак аткаруу жана логикалык маселелерди чечүүгө багыттоо, окууда ийгиликке жетишкендиги үчүн мотивация берүү, китеп окуу, маалыматтарды талкуулоо, илимий берүүлөрдү көрүү ж.б. маселелерде дайыма колдоо көрсөтүү керек.

Ата-энелер баланын ой-пикирин угуу, анын сыйлоо, баланын эмоционалдык абалын түшүнүү, чечим кабыл алууда баланын оюн эске алуу жана өз ара бири-бирине болгон ишенимди бекемдөө жүрсө ата-эне менен баланын ортосундагы байланыш бекем болот.

Учурдагы заманбап педагогикада балдардын өнүгүүсүнө багытталган төмөнкү методдор кеңири колдонулат:

1. Оюн аркылуу окутуу – балдардын кызыгуусун арттыруу жана чыгармачылыгын өнүктүрүү;

2. Мисал аркылуу үйрөтүү – балдар ата-энесинин жүрүм-турумунан үлгү алышат;

3. Диалог аркылуу тарбия берүү – бала менен ачык сүйлөшүү жана көйгөйлөрдү биргелешип чечүү;

4. Позитивдүү мотивация берүү – жетишкендиктерин белгилеп, колдоо көрсөтүү.

Белгилүү мугалим Гапыр Мадаминовдун “Ата-энелер сиздер үчүн” [2] деген эксперименталдык тажрыйбалардын негизинде жазылган китебинде айыл жергесинде шарты жок мектептердеги балдарды тарбиялоо, окууга кызыктыруу, ата-энелер менен мектептин байланышын чыңдоо жолдору эксперимент катары бир канча иш-чараларды уюштуруу аркылуу жемштүү жыйынтыктарга жетишкендиги тууралуу жазылган. Гапыр Мадаминов үй-бүлөдөгү тарбия маселелерине, ата-энелердин балдары менен болгон мамилесине, ошондой эле заманбап тарбиянын негизги принциптерине таянып, көп жылдык педагогикалык жана эксперименталдык тажрыйбасына таянып, төмөнкүдөй негизги ойлорду жазат:

1. Үй-бүлө – баланын биринчи мектеби. Автордун пикиринде, баланын биринчи мугалими – ата-эне. Үй-бүлө бала үчүн негизги тарбиялоочу чөйрө болуп саналат. Г.Мадаминов үй-бүлөдөгү үлгү көрсөтүүчү абалды төмөнкүдөй түшүндүрөт: “Эгер бала ата-энесинин эмгекчилдигин көрсө, ал дагы эмгекчил болот. Эгер үй-бүлөдө сабырдуулук, мээрим бар болсо, бала да ошондой сапаттарга ээ болот”.

2. Балага мактоо жана дем берүү чоң мотивация берет. Бирок мактоо чектен ашпашы керек, анткени ашыкча макталган бала кээде жоопкерчилик сезиминен алыс болуп кетет. Ошондой эле сыңдоо да туура багытта болушу керек – кемчиликтерди көрсөтүү менен бирге, аларды оңдоого багыт берүү маанилүү.

3. Бала менен ишенимдүү мамиле түзүү. Балдарга күч колдонуу, катуу жазалоо,

кыйкыруу** аларды тарбиялоонун натыйжалуу жолу эмес. Бала ата-энеси менен ачык сүйлөшө билүүсү керек. Эгерде ата-эне баласын угуп, колдоп, түшүнсө, анда бала келечекте ар кандай кыйынчылыктарды оңой жеңип чыга алат.

4. Баланын окуусуна байкоо салып, аны шыктандыруу маанилүү. Балдарга билим алуу милдет эмес, кызыктуу жараян экенин түшүндүрүү зарыл.

5. Убакытты туура пландаштыруу жана эмгекке тарбиялоо. Баланын күн тартибин туура уюштуруу – анын жашоо образынын туура калыптануусуна жардам берет.

6. Үй-бүлөдө жылуу атмосфера түзүү. Үй-бүлө – бул баланын коопсуздук чөйрөсү. Үй-бүлөдө жаңжал, стресс аз болушу керек, анткени бала ата-эненин эмоционалдык абалынан таасирленет.

7. Тартип жана эрежелер. Балага чектөөлөр жана эрежелер керек, бирок алар адилеттүү болушу зарыл. Бала жазалоонун коркунучу менен эмес, түшүнүү аркылуу туура жүрүм-турумду үйрөнүшү керек.

Гапыр Мадаминовдун “Ата-энелер сиздер үчүн” китеби ата-энелер үчүн практикалык жетекчилик катары кызмат кылып, үй-бүлөдөгү тарбиянын негизги принциптерин, ата-энелердин балдары менен болгон мамилесинин таасирин жана алардын өнүгүүсүнө кандай жардам берүү керектигин көрсөтөт.

Ата-энелер менен балдардын өз ара аракетинин сапаты баланын жалпы өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир этет [3]. Демек, ата-энелер педагогикалык таасир көрсөтүүнүн натыйжалуу ыкмаларын колдонуу менен балдарынын интеллектуалдык, социалдык жана эмоционалдык өнүгүүсүнө шарт түзө алышат. Үй-бүлөлүк баалуулуктарды калыптандыруу, билимге болгон кызыгууну арттыруу жана эффективдүү баарлашууну камсыз кылуу – заманбап педагогиканын негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Педагогикалык методдорду туура колдонуу ата-энелерге жана балдарга гармониялуу мамиле түзүүгө жана баланын ийгиликтүү келечегин камсыз кылууга жардам берет [4].

Колдонулган адабияттар

1. Касымов Т., Миталипов К. Үй-бүлөдөгү мектепке чейинки бала тарбиясы, 2010.
2. Мадаминов Г. Ата-энелер сиздер үчүн. – Бишкек, 2014.
3. Рахимова М.Р. Үй-бүлөдө балдарды адептүүлүккө тарбиялоо «Мектеп» Басмасы. – Фрунзе, 1974.
4. Юсупова А.М. Кенже мектеп окуучуларына каллиграфияны үйрөтүүдөгү кээ бир методдору // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 378-379.

5. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, No. 3(119), с. 38-45. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-38-45. – EDN HGIOJQ.

Рецензент: д.пед.н., профессор Добаев К.Д.

Абдразакова Г.Ш.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Абдразакова Г.Ш.
КНУ имени Ж. Баласагына
Abdrzakova G.Sh.
KNU J. Balasagyn

ТИЛ ЖАНА ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮН КАРЫМ-КАТЫШ МАСЕЛЕСИ ТУУРАЛУУ К ПРОБЛЕМЕ СООТНОШЕНИЯ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ ON THE PROBLEM OF THE RELATIONSHIP OF LANGUAGE AND THINKING

Кыскача мүнөздөмө: Макалада тилдин коомдогу кызматы, социалдык мейкиндикте жана убакытта өнүгүп, татаалданып турган социомаданий кубулуш катары орду обзор түрүндө каралат. Ошондой эле тил менен ой жүгүртүүнүн өз ара карым-катышынын татаал илимий маселеси да каралат.

Аннотация: В статье раскрывается функция языка в обществе, его место как социокультурного феномена, развивающегося и усложняющегося в социальном пространстве и времени. Также рассматривается сложная научная проблема соотношения языка и мышления.

Abstract: The article reveals the function of language in society, its place as a sociocultural phenomenon that develops and becomes more complex in social space and time. The complex scientific problem of the relationship between language and thinking is also considered.

Негизги сөздөр: тил; сөз; маданият; коом; улут; тарых; реалдуулук; ой жүгүртүү; түшүнүк; ишмердик.

Ключевые слова: язык; слово; культура; общество; нация; история; реальность; мышление; понятие; деятельность.

Keywords: language; word; culture; society; nation; history; reality; thinking; concept; activity.

Тил – коомдук кубулуш катары адамдардын маалымат алмашуусун, ой-жүгүртүүсүн камсыз кылган эң маанилүү каражат, белгилердин системасы экендиги бардыгыбызга маалым. Ал аркылуу социомаданий маалыматтар, руханий жана материалдык баалуулуктар маалымат катары сакталып, муундан-муунга өткөрүлүп берилет, адамдардын жүрүм-туруму жөнгө салынат. Тил – ошол тилде сүйлөөчүлөрдүн аң-сезиминин, маданиятынын, үрп-адаттарынын, каада-салттарынын мазмунун объективдештирүүчү негизги фактор. Ошондуктан орус окумуштуу А.Р. Лурия белгилегендей, «тил – предметтерди, белгилерди, иш аракеттерди ошондой эле субъектилердин ортосундагы өз ара мамилелерди, карым-катнаштарды аныктаган коддордун татаал системасы» [1, 30-б.] катары коомдогу жекелик, топтук, уруулук улуттук дүйнө даанымдагы маалыматтык ишмердикти туюндуруучу негизги курал болуп эсептелет.

Тил – социалдык мейкиндикте жана убакытта өнүгүп, татаалданып турган социомаданий кубулуш. Ал – элдин тарыхын,

тажрыйбасын, дүйнөнү таанып билүүсүн чагылдырган улуттун эс-тутуму. Адам жашоосунда тил эң чоң ролду ойнойт. Анткени адам бардык ой-максаттарын өзүнүн тили аркылуу туюндурат. Сөз байлыгы канчалык бай болсо, адамга ой-максаттарды ошончолук так жеткирүү мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Чындыгында эле, адамдардын ой-максаттарын түшүндүрүүнү жана түшүнүүнү, байланыш түзүүнү, маалымат алмашууну ишке ашыруучу курал – тил. Тилдин өзүнө таандык структуралык принциптери бар. Ошол принциптердин негизинде тил өзүнүн функциясын аткарат жана ал адамдардын ой жүгүртүүсүнө, дүйнөнү, коомдук кубулуштарды түшүнүүсүнө өз таасирин тийгизет. Тил – адам жашоосунун табиятын билдирген көрүнүштөрдүн бири.

Тил феномени адамдарды социалдык субъект катары аныктап, аң-сезимдин, ойломдун келип чыгышын, өнүгүшүн шарттайт. Тилдин табияты көрсөткөндөй, адамдардын тили, аң-сезими, дүйнө таанымы – бири-бири менен тыгыз байланышкан процесстер.

В. фон Гумбольдтгун пикири боюнча, тил – бул адам рухунун ишмердиги, элдин бирдиктүү энергиясы. Тил – адамды адам кылган негизги күч. «Адам тил аркылуу маалымат алмашуу учурунда тилге болгон өзүнүн жөндөмдүүлүгүн ойготот жана кеңейтет. Ал өзүнүн аракетинин негизинде тилди жаратат. Тил – өлүк продукт эмес, тил – жаратуучу процесс» [2, 32-б.].

В. Гумбольдтгун концепциясынын негизги жоболору төмөнкүлөргө шайкеш келет: 1) тилде материалдык жана рухий маданият чагылат; 2) тилде белгилүү бир маданияттын улуттук мүнөзү дүйнөнү көрүүнүн өзгөчө каражаттары аркылуу туюнтулат; 3) тилге ар бир элге таандык өзгөчөлөнгөн ички форма тиешелүү, ал элдин маданиятынын туюнтулушу болуп саналат; 4) тил адам менен аны курчап турган дүйнөнүн ортосундагы байланыштыруучу көпүрө болуп эсептелет [3, 74-84-б.].

Тилдин келип чыгышынын жана анын өнүгүшүнүн негизги фактору катары адамдардын тил аркылуу баарлашууга, маалымат алмашууга болгон муктаждыгы эсептелет. Белгилүү окумуштуу А.Г. Луриянын пикирине ылайык, тилге болгон муктаждыктын негизинде бүтүн сүйлөмдөрдүн татаал синтаксистик коддору, түшүнүктөр келип чыккан. Алар адамзаттын аң-сезиминин, дүйнө таанымынын жана ишмердигинин өнүгүшүнө жол ачкан [1, 25-26-б.].

Ар бир тил тигил же бул элдин жашоо тажрыйбасынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Ал реалдуулуктун көрүнүшү катары адамдарга курчап турган айлана-чөйрөдөгү кубулуштар, процесстер жана нерселер жөнүндө ой жүгүртүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Ар бир тил өзүнүн табиятында дүйнөнү кабыл алуунун өзгөчө белгилерин чагылдырат.

Тил – коомдук көрүнүш. Анда коллективдүүлүктүн талабы, көз карашы кызыкчылыгы камтылган болот. Ал жеке адамдын ишмердигинин, чыгармачылыгынын жыйынтыгы эмес, ага жалпылык көрүнүшү мүнөздүү. Башкача айтканда, тилди айрым бирөөлөр ойлоп чыгарбайт же ойлоп таппайт. Тил – социалдуулук жана адамдардын коллективи менен кошо стихиялуу түрдө жаралган көрүнүш. Аң-сезим канчалык байыркы болсо, тил да ошондой байыркы. Тил – чыныгы ойдун айкын көрүнүшү. «Ой-жүгүртүү дагы, тил дагы өз алдыларынча өзгөчө дүйнөнү түзүшпөйт, алар болгону кадимки жашоонун көрүнүшү гана болуп саналат», - деген белгилүү тезис көп учурда чындыкка дал келет. Адамдардын жашоо-

турмушундагы, ишмердигиндеги айырмачылыктар тилде ачык байкалат. Практикалык муктаждыктан жана ар кандай жаратылыштык, социалдык-экономикалык жагдайлардан улам тил өзгөчөлөнгөн мүнөзгө ээ болушу толук мүмкүн. Ошол эле учурда ал жашоо тажрыйбасы менен аң-сезимди тыгыз байланыштырып турган өзгөчө касиетке ээ. Тил нерселердин, көрүнүштөрдүн байланыштарын жана алардын өз ара мамилелерин туюнткан белгилердин негизинде реалдуулукту жаратат.

Швейцариялык тилчи, окумуштуу Фердинанд де Соссюр тил реалдуулугун карама-каршы жактардын, башкача айтканда, белги менен маанинин, тил менен кептин, социалдуулук менен жекеликтин бирдиги, жалпылыгы катары мүнөздөгөн [4, 329-б.]. Тилдин табиятындагы аталган эки жактын биримдиги же анын структурасынын эки катмарлуулугу анын предметтүүлүгүн көрсөтөт. Сөздүк белгилер предметти аныктайт жана аны ой менен жабдыт.

Тил тарыхый-этникалык мүнөзгө ээ. Тилдин жалпы системасы ал тилде сүйлөгөн элдин социалдык-экономикалык, руханий-маданий жагдайлары, менталитети, жашоо образы жана дүйнө таанымы менен терең байланышкан. Ал элдин ой жүгүртүүсүнүн моделин, образын жана шарт-жагдайын калыптандырат. Ушундан улам тил – элдин ой жүгүртүүсүн чагылдырган тарыхый реалдуулук. Ушул жагдайда А.Толстой «тил – улуттун жаны. Тил бул идеялардын, сезимдердин, ойлордун чыныгы жыйынтыгы» [5, 9-б.], – деп туура белгилеген. Белгилер менен маани тилдин өзөгүн түзөт. Тилдин мааниси мааниге ээ болгон нерсе же нерселердин тобу аркылуу берилет. Мында ойдун мааниси негизги ролду ойнойт. Белгилер ар түрдүү маалыматтарды кабыл алууну, сактоону, иштеп чыгууну жана жеткирүүнү камсыз кылган материалдуу көрүнүш катары аныкталат. Ой жүгүртүү менен тилдин өз ара байланышына тиешелүү ушул маселе окумуштуулар арасындагы эки түрдүү көз карашты жаратып келет.

Бири-биринен кескин айырмаланган көп сандаган тилдер аркылуу бирдей маанидеги ой-жүгүртүүнүн берилиши тилди ой-жүгүртүүгө карата аныктоочу катары көрсөткөн теориянын келип чыгышына негиз болгон. Мындай көз карашты Вильгельм фон Гумбольдт [2, 3-88, 301-302-б.] жана анын пикирин жактоочулар сунушташат. Маселен, белгилүү орус окумуштуусу А.А.Потебня өзүнүн ойлом менен тилдин өз ара катнашын

изилдеген эң бир баалуу илимий эмгектеринде тил, маданият жана ойломдун өз ара мамилелеринде тилди аныктоочу катары көрсөтөт [6]. Аталган көз карашка ылайык, ой жүгүртүү менен тилдик ишмердик ажырагыс жалпылыкты түзүшөт, бирок бул көрүнүштө тил аныктоочу ролго ээ. Эгерде бул көз караш менен келишсек, анда биз тил ой жүгүртүүнү калыптандырат жана аныктайт, жыйынтыгында тилдери бири-биринен айырмаланган элдердин ой жүгүртүүсүнүн бирдей түзүлүшү болбойт деген бир тараптуу пикирди колдойт элек. Бул теориянын негизинде ой жүгүртүүнүн жалпы адамзаттык мүнөзү четке кагылат, башкача айтканда, жер жүзүндө жашаган адамдардын бардыгынын универсалдуу-логикалык түшүнүгүнүн түзүлүшү жокко чыгат. Бирок тилдердин айырмачылыгына карабай, ар кандай элдердин ой жүгүртүүлөрүндөгү түшүнүктөрдүн жалпылыгына тарыхый практика ачык күбө.

Ал эми айрым окумуштуулар тил менен ой жүгүртүүнүн катышында ой жүгүртүүнү аныктоочу катары көрсөтүшөт. Биздин оюбузча, бул көз караш дагы өзүнүн бир жактуулугу менен айырмаланат. Тилди ой жүгүртүүдөн, ой жүгүртүүнү тилден ажыратуу мүмкүн эмес. Анткени алардын табияты бир, эволюциялык өнүгүүсү жалпы. П.А. Рачков адилет белгилегендей, «турмуш чындыгында тил менен ой жүгүртүү өз алдынча, бири-биринен обочолонуп жашашпайт. Алар – бир бүтүндүктүн эки жагы. Тил ой жүгүртүүсүз жашай албагандай эле, ой жүгүртүү да тилсиз жашай албайт» [7, 24-б.]. Тил менен ой жүгүртүүгө болгон ушундай көз караш алардын өз ара катнашындагы артыкчылыкты, аныктоочулукту жокко чыгарат жана бул кубулуштарды диалектикалык бирдикте кароо зарылчылыгын жаратат. Тил менен ой жүгүртүү – диалектикалык карама-каршылыктын биримдиги. Алар бирин-бири шарттоо менен өнүгүүгө дуушар болушат.

Ой жүгүртүү процессин вербалдашуу менен гана чектеп, адам баласынын ой жүгүртүүсү тилдик материалдардын негизинде, сөздөрдүн жана билдирүүлөрдүн айрым формаларында гана жашайт деген тенденциялар да илимде кезигет. Аталган көз карашты жактагандар ой жүгүртүүнү анын үндүү комплекси менен байланыштыруу аркылуу ой жүгүртүү тилдин базасында гана жашайт деп бүтүм чыгарышат. Бирок Л.С. Выготский ушул пикирге байланыштуу өзүнүн объективдүү көз карашын мындайча билгизет: «Сөздөгү камтылган ой жүгүртүүдө анын бардык жагы берилбейт. Сөз аркылуу

берилбеген ой жүгүртүүнүн бөлүгү болот. Бул жакка инструменталдык жана техникалык ой жүгүртүүнү жана жалпы эле практикалык интеллект деп аталган тармакты кийирсек болот» [8, 35-б.]. Сөз аркылуу берилген ой жүгүртүү бул ой жүгүртүүнүн бир гана тиби болуп саналат. Бирок ар бир ой жүгүртүү сөзсүз тилдин катышы менен жаралат.

Айрым окумуштуулар ой жүгүртүүнүн тил менен түздөн-түз байланышы жок деген пикирди колдошот. Буга далил катары алар музыка же эстелик жасоодо ой жүгүртүү негизги ролду ойнойт, ал эми тилдин бул процесстерде катыштыгы жок деген жыйынтыкка келишет. Бирок бул окумуштуулар ой жүгүртүүнүн негизги каражаты тил экендигин, ар бир ой тил аркылуу гана бериле тургандыгын эске алышпайт. Чындыгында тилсиз ой белгисиз бойдон калат. Адамдын ой жүгүртүүсүнүн системасынын түзүлүшү, түшүнүктөрдүн аныкталышы жана алардын бир парадигмаларга топтолушу бир гана тил аркылуу ишке ашат.

Ой жүгүртүү менен тилдин ортосундагы байланыш көп кырдуу. Тил менен ой жүгүртүүнүн ар тараптуу өнүгүшү үчүн ой жүгүртүүнүн объективдүүлүгү, реалдуулугу, ал эми тилдин тактыгы, түшүнүктүүлүгү – шарт. «Бардык тилдер тактыкка умтулат, ал эми тактык кыскалыкты, жыйынтыктуулукту талап кылат» [5, 9-б.].

Объективдүү жана реалдуу ой жүгүртүүгө негизделген тил болгондо гана жаңыны жаратууга, эскинин жакшы жактарын улантууга мүмкүнчүлүк жаралат. Ой жүгүртүүнү жандандыра албаган тил өнүгүүгө ээ болбойт. Ушуга байланыштуу Н.Карамзиндин билдирүүсү боюнча, «тилдин байлыгы – бул ой жүгүртүүнүн байлыгы» [5, 5-б.].

Сөздөр каалагандай жарала бербейт. Аларды адамдар күндөлүк турмуштагы иш-аракеттерден, кубулуштардан, ар түрдүү тажрыйбалардан улам жаратышкан. Жыйынтыгында, тил ой жүгүртүүдөн, ой жүгүртүү чындыктан, объективдүүлүктөн бөлүнбөйт. Ушундан улам тилдеги бир сөздү алып салуу менен, ал туюндурган көрүнүштү, нерсени же феноменди жок болду деп айтууга болбойт.

Ойломдун жогорку формасы – бул түшүнүк. Түшүнүк менен сөздүн ортосундагы байланыш ар дайым кыймылда, өнүгүүдө болот. Түшүнүктөр өзүнө чейинки түшүнүктөрдүн байланыштарынын жардамы менен жана нерсени вербалдаштыруу жолу

менен түзүлөт. Ар бир коомдун тили – ошол коомдо жашаган элдин ой жүгүртүп, пикир алмашкан тили болуп эсептелет. Коомдун тажрыйбаларын жөнгө салып турган механизм да тил экени талашсыз. Ар бир тилдин өзүнө таандык ой жүгүртүү алкагы бар. Адам баласы бир тилдин дүйнөсүндө жашайт жана ойлонот. Бирдей тилде сүйлөгөн адамдар шарттуу түрдө окшош ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ушундан улам ой жүгүртүү формаларынын калыптанышында тил да чоң роль ойнойт. Биз тилибиздеги система аркылуу ой жүгүртөбүз. Бул көрүнүш жалгыз гана биздин тилибиздин күчүн аныктабастан, ошол эле мезгилде ой жүгүртүү деңгээлибиздин да негизги көрсөткүчү экендигин ачык билгизет [2, 78-88-б.].

Ошентип, тил менен ой жүгүртүү тыгыз байланышта өнүгүүгө ээ болот. Тил өзүнүн имманенттүү өнүгүшүндө ой жүгүртүүнүн моделин, образын жана шарт-кырдаалдарын калыптандыруучу каражат болуп саналат. Ал ой жүгүртүүнүн материалдык түзүлүшү болуп эсептелет жана сөздөр аркылуу өз жашоосун уланта алат. Ой жүгүртүүсүз тил, тилсиз ой жүгүртүү болбойт, булардын табияты бир. Адам сөздөрдүн же тилдик башка каражаттардын негизинде өзүнүн каалоосун, ой пикирин билдирет. Бул болсо адамдын ой жүгүртүүсү тил аркылуу ишке ашат дегендикке жатат. Башкача айтканда, тил менен ой жүгүртүүнүн ортосунда тыгыз байланыш бар. Тил аң-сезим менен ой жүгүртүүнүн эң жогорку чындыгы болуп саналат. Адам баласында сүйлөшүү жөндөмдүүлүгү жок болсо, анда адам

баалуулуктарды, керектүү маалыматтарды сактап, аларды келечек муундарга өткөрүп бере алмак эмес. Горизонталдык же вертикалдык түрдө мезгилдик жана мейкиндик чөйрөлөрдө тажрыйбаларды топтоп, аны турмушта колдонууга негиз болгон жагдайлардын бардыгы тилге жана сүйлөө жөндөмүнө байланыштуу. «Тил – маданияттын фактысы, тил – биз мурастаган маданияттын түзүмдүк бөлүгү жана ошол эле учурда анын куралы. Элдин маданияты тилде вербалдашат, тил гана аны белгилерге – сөздөргө айландыруу менен, маданияттын негизги концептерин өзүнө топтойт» [9, 62-б.],

Жыйынтыктап айтканда, ар убакта тил маданияттын күзгүсү да, куралы да боло алат. Бул жагдайлар негизги каражаты тил болуп эсептелген маалымат алмашуу жана коммуникация процесстеринде ишке ашат. Дүйнө чагылдырылуучу жалгыз объект болгондуктан, ар бир улуттук тил ошол тилде сүйлөгөндөр үчүн өзгөчөлөнгөн, кайталангыс, объективдүү дүйнөдөн кескин айырмаланган өзгөчө дүйнө сүрөтүн түзбөйт. Улуттук тил дүйнө сүрөтүнө болгону улуттук менталитет, маданият, каада-салт сыяктуу ж.б. коомдук көрүнүштөр менен шартталган өзгөчө түс, боёк берет. Этникалык жамааттын дүйнө көрүү, дүйнө таанууга карата мүнөздүү өзгөчөлүктөрү улуттук ишмердиктин чагылышы катары кыргыз тилинде ой жүгүртүп, ошол тилде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде сакталган билимдерден көрүнөт. Бул маселелерди концептерди талдоого катышкан тилдик факты-материалдар аркылуу далилдөөгө болот.

Колдонулган адабияттар

1. Лурия А.Р. Язык и сознание. – Москва: Вектор, 1979, 297 с.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1984, 397 с.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс, 1985, 451 с.
4. Лешкевич Т.Г. Философия. Вводный курс. – Москва, 1998. – 464 с.
5. В мире мудрых мыслей: афоризмы, изречения, литературные цитаты / Сост. С. Воробьев. – Уфа, 1985, 245 с.
6. Потебня А.А. Мысль и язык. – Москва: Лабиринт, 1999, 269 с.
7. Рачков П.Я. Мышление и язык. – Москва: Изд-во МГУ, 1960, 39 с.
8. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва; Ленинград [б. и.], 1934, 35 с.
9. Маслова В.А. Лингвокультурология, – Москва: Академия, 2001, 204 с.

Рецензент: д.филол.н., профессор Мусаев С.Ж.

Айдралиева А.А., Алыбаева К.Б., Касымбекова Ч.С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Айдралиева А.А., Алыбаева К.Б., Касымбекова Ч.С.
КНУ имени Ж. Баласагына
Aidralieva A.A., Alybaeva K.B., Kasymbekova Ch.S.
KNU J. Balasagyn

КОНЦЕПТ ЖАНА СӨЗ ТЕРМИНДЕРИНИН МААНИСИ ЗНАЧЕНИЕ ТЕРМИНОВ «КОНЦЕПТ» И «СЛОВО» MEANING OF THE TERMS CONCEPT AND WORD

Кыскача мүнөздөмө: Тактап айтканда, концепт «өзүнүн түзүлүшү боюнча адамдагы маданий баалуулуктарды (көбүнчө образдуу) чагылдырылышынан турган жалпы кубулуштун бир түрү экендигине күбө болобууз. Концепт абстракттуулуктун жогорку даражадагы психикалык калыптанышы катары түшүнүк, негизинен сөз менен тыгыз байланышкан. Концепт бардык коммуникативдик мааниге ээ маалыматтарды өз ичине камтыйт жана “көп кырдуу идеалдаштырылган түзүлүштүн формасы. Концепт түшүнүктөн айырмаланып ой жүгүртүп гана койбостон, адамдын жан дүйнөсүндөгү ар кыл кырдаалдарды алып жүрөт. Кайгырат, кубанат. Ушундан улам түшүнүккө караганда концепт кеңири түшүнүккө ээ. Концепт түшүнүктүн өзүн камтыйт, ал негизинен анын милдеттүү негизги компоненти болуп саналат.

Аннотация: Конкретно мы станем свидетелями того, что концепт «является типом общего явления, которое по своей структуре является отражением культурных ценностей в человеке (как правило, образным). Понятие – это психическое образование более высокого уровня абстракции, тесно связанное со словом. Концепт содержит всю информацию коммуникативного значения и представляет собой «форму многогранной идеализированной структуры. Понятие отличается от понятия не только мышлением, но и несет в себе различные ситуации в душе человека. Грустно, радостно. Благодаря этому понятие имеет более широкое значение. Понятие включает в себя само понятие, которое по сути является его обязательным основным компонентом.

Abstract: Specifically, we will witness that the concept “is a type of general phenomenon, which in its structure is a reflection of cultural values in a person (usually figurative). A concept is a mental formation of a higher level of abstraction, closely related to the word. The concept contains all the information of communicative significance and is “a form of multifaceted idealized structure. A concept differs from a word in not only thinking, but also carries various situations in the human soul, such as sadness, joy, etc. Due to this, the concept has a broader meaning than the concept. A concept includes the concept itself, which is essentially its obligatory main component.

Негизги сөздөр: концепция; концепция; түшүнүк; сөз; ойлонуу.

Ключевые слова: концептология; концепт; понятие; слово; мышление.

Keywords: conceptology; concept; notion; word; thinking.

Специальная наука под названием «концептология» предлагается в связи с постоянным ростом работ, посвященных тому или иному «концепту» при изучении трудов авторов обзора современной теоретической литературы. Ее объектом должна стать концепция «междисциплинарного интегративного подхода к пониманию и моделированию сознания, познания, общения, деятельности», - говорит ученый С.Х. Ляпин [5, с. 35]. Вопросы культуры и языка рассматриваются в рамках когнитивной лингвистики, предметом которой являются семантические значения слов и языковых понятий [9, с. 69]. Как мы видели выше, люди

могут распознавать структурированные глобальные концептуальные слова. До сих пор вопрос концепции является объектом исследования для каждой нации и требует постоянного изучения. В частности, сравнение двух языков двух корней, о которых мы говорим, сравнение традиций, менталитета, культурных особенностей и социальных условий двух народов — одна из первых работ русского учёного С.А. Аскольдова в сборнике «Понятие и слово»: Общие понятия и понятия о природе относятся к числу универсальных, старых, достойных исследования вопросов со времен средневековой терминологии. Общее понятие как содержание акта сознания до сих

пор остается весьма загадочным явлением, концептуализм обычно подтверждает существование понятий в сознании человека, а их природа до сих пор остается весьма загадочной [1, с. 267]. В когнитивном направлении изучения и описания языка концепт занимает центральное место в коллективном языковом сознании. Их разрабатывали многие исследователи (Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев, В.Н. Телия, Ю.С. Степанова, Д.С. Лихачев, Н.Ф. Алефириенко, З.Д. Попова, Е.С. Кубрякова, И.В. Стернина, С.Е. Никитина, Р. М. Фрумкина, Ю.Е. Прохоров, С.Ю. Лаврова, В.И. Карасик, В.Р. Колесов, М.М. Маковский и др.). В понимании Ларина термин «понятие» представляет собой обобщенное значение значений слов с разных точек зрения [3, с. 67]. Д.С. Лихачев расширяет рамки понятия и вводит понятие концептов. По его мнению, в нашем словаре имеются следующие уровни понятий:

1. Слова в словаре (включая фразеологизмы);

1. Он совсем не ориентируется – может заблудиться в трёх соснах.

2. Я уверена, что Саша сумеет принять правильное решение – у него есть голова на плечах.

3. Да какой он мне близкий родственник – так, седьмая вода на киселе.

4. Дима необыкновенно талантлив – он схватывает всё на лету. Я думаю, что у этого ребёнка большое будущее.

5. Старик всю жизнь работал в поте лица, а теперь остался без копейки денег.

2. Значения типов словарей;

3. Сходные значения, тесно связанные с национальным, культурным, профессиональным, юношеским, характерным и другим опытом человека, общением, понятиями, которые могут менять свое место в тексте, а иногда и претерпевать изменения [4, с. 283].

Понятия, имеющие отдельное словесное значение, которые мы считаем концептосферой. В лингвистике термин «концепт» используется для «ограничения изучаемого языкового материала, а также для раскрытия внутреннего действия и структуры значимых разделов. В настоящее время термин «концепт» используется в различных определениях и можно сказать, что он еще не приобрел четкого толкования. В.И. Карасик отмечал, что концепция образования представляет собой многогранное образование, раскрывающее его ценностные,

образные и понятные аспекты [2, с. 129]. Иными словами, ученый понимает этот термин как «многогранную структуру смысла, отличающуюся аспектами ценности, образности и понятности. Другой видный лингвист В.Н. Телия подчеркивал, что «концепт» – это не только лингвистическое понятие, но и идеальный плод человеческого сознания, вполне известный нам. Концепт есть конструкция, он не реконструируется, он «реконструируется» через свои лингвистические выражения и экстралингвистические знания [8, с. 97]. Ю.С. Прохоров считает, что «концепт» – это не «слово», а «концепт» – это совокупность многоуровневых элементов, объединенных для обозначения определенных фрагментов картины мира, определяемых рядом параметров, названных в том или ином языке, то есть организация постоянной связи различных структур [7, с.180]. Мы стали свидетелями того, что мнения вышеуказанных лингвистов и ученых разнятся. Некоторые из них подходили к термину «концепт» с позиций лингвистической науки, а некоторые учёные рассматривали «концепт» как продукт человеческого сознания. А некоторые ученые считают термины «понимание» и «концепция» синонимами. Р.М. Фрумкина: «Концепт – это вербализованный концепт, его формирование связано с интерпретацией смысла, направленной на «информацию и общение», и если концепт является идеальным объектом в психике человека с психолингвистической точки зрения, то он закономерен. что одно и то же слово имеет в психике разных людей разные психические образования, и в сознании разных людей могут существовать разные понятия», подчеркивая, что одно и то же понятие может восприниматься в сознании человека по-разному. [11, с. 3]. Ю.С. Степанов считает, что «понятие» и «понимание» относятся к терминам разных наук, «понятие» относится к разным репрезентациям и восприятию культурной среды в сознании человека. Ученый пишет, что «концептуализированная» предметная область существует в языке и культуре и зачастую является областью культуры, где слова, предметы, мифологии и ритуалы объединены в общее представление (культурный концепт). Концепты могут иметь иные формы, чем основная форма (существительное и словосочетание), поскольку они выражаются в словах, в представлении, даже в материальном предмете и несут в себе концептуализированный термин «культурный

концепт» [10, с. 68]. В своей работе Н.В. Шевченко определяет термин «концепт» следующим образом: «С нашей точки зрения, понятие – это объективное представление картины мира в виде реальных связей и конкретных образов, представляющих различные предметы и явления реальность на всех языковых уровнях, но без структурных ограничений какого-либо выражения. Мир вокруг нас не зависит от национальности, он создан по одним и тем же законам природы. Различия в культурном опыте народа отмечаются лишь в содержании мышления, отраженного в языке [12, с. 29].

Ученый С.А. Аскольдов в работе «Понятие и слово» говорит: «Самое существенное отличие художественных понятий от познавательных понятий состоит в неопределенности точных возможностей. В понятиях познания эти возможности подчиняются либо требованию истины, либо законам логики», используя этот термин как лингвистический, он подчеркивает, что он обеспечивает различие между художественным понятием и познавательным понятием. Научные работы, посвященные описанию словесных понятий, весьма разнообразны по форме и содержанию – не только потому, что не существует единых принципов определения понятия, но и потому, что исследователи при описании понятий ставят разные цели (например, описать уникальное индивидуальное понятие для описания близких понятий, сравнения менталитета, показа целого фрагмента понятийной системы и т. д.). Иными словами, это показывает, что когнитивная лингвистика находится в процессе формирования как особая область, имеющая собственную объектную и понятийную структуру. Лингвистическую основу категории культуроспецифичности составляют слова, обозначающие реалии, коннотативная лексика, а также безэквивалентная, фоновая лексика, то есть слова, служащие лингвокультурной характеристикой нашего общества [14]. Одной

из важных задач этой науки является определение и систематизация способов описания понятий. Концептуальный анализ слова приводит к познанию языковой картины мира, ее делению и категоризации, установлению ее ценностного веса в культуре этнической группы. В.А. Маслова выделяет пять основных особенностей концепта: минимальная единица идеальных образов жизненного опыта человека, имеющая широкую структурную структуру и вербализующаяся посредством слов; является основной единицей обработки, хранения и передачи знаний; имеет подвижные границы и конкретные функции; концепт социален. Изучение термина «концепт» в кыргызском языке началось лишь позднее. С этой точки зрения есть веские основания утверждать, что термин «концепция» в кыргызском языке не может конкурировать с термином «концепция» в русском языке, который более знаком научному сообществу. Концепт является базовой единицей культуры [6, с. 70].

Благодаря вышеизложенным мыслям мы можем засвидетельствовать, что концепт является более объемной мыслью и конструкцией человеческого сознания по сравнению с концептом. Конкретно мы станем свидетелями того, что концепт «является типом общего явления, которое по своей структуре является отражением культурных ценностей в человеке (как правило, образным). Понятие – это психическое образование более высокого уровня абстракции, тесно связанное со словом. Концепт содержит всю информацию коммуникативного значения и представляет собой форму «многогранной идеализированной структуры». Понятие отличается от понятия не только мышлением, но и несет в себе различные ситуации в душе человека. Грустно, радостно. В силу этого понятие имеет более широкое значение, чем понятие. В понятие входит само понятие, которое по сути является его обязательным основным компонентом.

Список использованной литературы

1. Аскольдов С.А. Концепт и слова // Русская словесность: антология. – Москва, 1997, с. 267, 279.
2. Карасик В.И. Языковой круг личности, концепты, дискурс. – Москва: Гнозис, 2004, с. 129, 390.
3. Ларин Б.А. О лингвистическом изучении города // История русского языка и общее языкознание (избранные работы). – Москва, 1987.

4. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Под. общ. ред. В.П. Нерознака. – Москва: Academia, 1997, с. 283.
5. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. Научные труды Центроконцепта. – Архангельск: Изд-во Поморского ун-та, 1997, вып. 1, с. 11.
6. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – Минск: Тетра. Системс, 2004, 256, 70.
7. Прохоров Ю.С. Действительность. Дискурс: учебное пособие. – Москва: Флинта; Наука, 140 с.
8. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматические и лингвокультурологические аспекты. – Москва: Школа “Языки русской культуры”, 1996, с. 284, 97.
9. Стернин И.А. Когнитивная интерпретация в лингвокогнитивных исследованиях // Вопросы когнитивной лингвистики, 2004, №1, с. 65-69.
10. Степанов Ю.С. Туруктуулар. Орус маданиятынын сөздүгү. – Москва: Мектеп «Орус маданиятынын тилдери», 1997, с. 40-68.
11. Фрумкина Р.М. Концепт, категория, прототип. Лингвистическая и экстралингвистическая семантика. – Москва: РАН.ИНИОН, 1992, с. 43. 3.
12. Шевченко Н.В. Марина Цветаеванын концептосфералары лексикографиянын күзгүсүндө. Бишкек: КРСУ, 2013.364.29
13. Гареева В.Г. Лингвокультурологический анализ ценностей кыргызской и русской молодежи в дискурсе интернет-СМИ // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, №2 (110). – Бишкек, 2023, 105-109-бб. – Режим доступа: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2025/022024.-1>
14. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 3(119), с. 38-45. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=74919223>

Рецензент: к.филол.н., доцент Нарматова Б.Б.

УДК 811.581

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-260-270

Ван Манлин

Түндүк-батыш педагогикалык университети, Ланчжоу, Кытай

Ван Манлин

Северо-Западный педагогический университет, Ланьчжоу, Китай

Wang Manling

Northwest Normal University, Lanzhou, China

**БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНӨН КЫТАЙ ТИЛИН БАШТАЛГЫЧТАН ОРТОГО ЧЕЙИН
ҮЙРӨНҮҮЧҮЛӨРҮ ҮЧҮН ОКУУ БОЮНЧА ИНСТРУКЦИЯГА ЖООПКЕРЧИЛИКТИ
АКЫРЫНДЫК МЕНЕН БОШОТУУ МОДЕЛИН КОЛДОНУУ
ПРИМЕНЕНИЕ МОДЕЛИ ПОСТЕПЕННОГО ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ ОТВЕТСТВЕННОСТИ
К ОБУЧЕНИЮ ЧТЕНИЮ ДЛЯ ТЕХ, КТО ИЗУЧАЕТ КИТАЙСКИЙ ЯЗЫК ИЗ СТРАН
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА ЭТАПЕ ПЕРЕХОДА ОТ НАЧАЛЬНОГО К СРЕДНЕМУ УРОВНЮ
APPLYING THE GRADUAL RELEASE OF RESPONSIBILITY MODEL TO READING
INSTRUCTION FOR CENTRAL ASIAN HERITAGE LEARNERS OF CHINESE IN THE
ELEMENTARY-TO-INTERMEDIATE TRANSITION STAGE**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кытай тилин үйрөнүп жаткан борбордук азиялык окуучулар үчүн тил билүүнүн баштапкы деңгээлинен орто деңгээлине өтүү мезгилинде окууга үйрөтүүдө жоопкерчиликти акырындык менен өтүү моделин колдонуу каралат. Бул студенттер оозеки көндүмдөрдүн жогорку деңгээлин көрсөтүшөт, бирок иероглифтерди таануу, жазуу дискурсунун логикасын чектелген түшүнүү жана котормого ашыкча көз карандылык сыяктуу окуу кыйынчылыктарына туш болушат. Выготскийдин "проксималдык өнүгүү зонасы" концепциясына жана экинчи тилди окуу стратегияларын изилдөөгө таянып, иш этап — этабы менен — муталим тарабынан моделдөөдөн ("мен жасайм") жетектелген практикага ("биз жасайбыз"), биргелешип иштөөгө ("сиз чогуу жасайсыз") жана өз алдынча колдонууга ("сиз өзүңүз жасайсыз") - бул топтун уникалдуу муктаждыктарына жооп берет. Оозеки компетенттүүлүгүн жана маданият менен тааныштыгын колдонуп, вот стратегиялык окуу көндүмдөрүн өркүндөтүү менен оозеки жана жазуу жүзүндөгү кытай тилинин ортосундагы ажырымды жоюуга жардам берет. Макалада МОМДУН ар бир этабын конкреттүү милдеттерге кантип ылайыкташтырууга болору сүрөттөлөт, динамикалык масштабдоо принциптери баса белгиленет жана мүмкүн болуучу тоскоолдуктарды азайтуу принциптери талкууланат. Изилдөөнүн натыйжалары потенциалды баса белгилейт, бул студенттерге орто деңгээлдеги тексттерди түшүнүү үчүн зарыл болгон өз алдынча окуу көндүмдөрүн өнүктүрүүдө колдоо көрсөтүүдө.

Аннотация: В данной статье исследуется применение модели постепенного перехода ответственности (GRR) в обучении чтению для учащихся из Центральной Азии, изучающих китайский язык, в период их перехода от начального к среднему уровню владения языком. Эти учащиеся, как правило, демонстрируют высокий уровень устных навыков, но сталкиваются с трудностями в чтении, такими как проблемы с распознаванием иероглифов, ограниченное понимание логики письменного дискурса и чрезмерная зависимость от перевода. Опираясь на концепцию «зоны ближайшего развития» Выготского и исследования стратегий чтения на втором языке, в работе утверждается, что поэтапный подход GRR — от моделирования учителем («Я делаю») к практике под руководством («Мы делаем»), совместной работе («Вы делаете вместе») и самостоятельному применению («Вы делаете самостоятельно») — соответствует уникальным потребностям этой группы. Используя их устную компетенцию и знакомство с культурой, GRR помогает преодолеть разрыв между устным и письменным китайским языком, способствуя развитию стратегических навыков чтения. В статье описывается, как каждый этап GRR может быть адаптирован для решения

конкретных задач, подчеркиваются принципы динамического скейлинга и обсуждаются принципы смягчения потенциальных препятствий. Результаты исследования подчеркивают потенциал GRR в поддержке этих учащихся в развитии навыков самостоятельного чтения, необходимых для понимания текстов среднего уровня.

Abstract: This paper explores the application of the Gradual Release of Responsibility (GRR) model in reading instruction for Central Asian heritage learners of Chinese during their transition from elementary to intermediate proficiency. These learners typically demonstrate strong oral skills but face challenges in reading, such as difficulties with character recognition, limited awareness of written discourse logic, and over-reliance on translation. Drawing on Vygotsky's "zone of proximal development" and research on L2 reading strategies, the study argues that GRR's staged approach—progressing from teacher modeling ("I do") to guided practice ("We do"), collaborative work ("You do together"), and independent application ("You do alone")—aligns with the unique needs of this group. By leveraging their oral proficiency and cultural familiarity, GRR helps bridge the gap between spoken and written Chinese, fostering strategic reading competence. The paper outlines how each GRR stage can be adapted to address their specific challenges, emphasizes principles for dynamic scaffolding, and discusses principles to mitigate potential obstacles. Findings highlight the potential of GRR to support these learners in developing autonomous reading skills necessary for intermediate-level text comprehension.

Негизги сөздөр: жоопкерчиликтен акырындык менен бошотуу (ж); Борбордук Азия окуучулары; кытай тилинде окуу; башталгычтан орто деңгээлге өтүү; экинчи тилде окууга үйрөтүү

Ключевые слова: постепенное освобождение от ответственности (GRR); учащиеся из Центральной Азии; чтение на китайском языке; переход от начального к среднему уровню; обучение чтению на втором языке

Keywords: Gradual Release of Responsibility (GRR); Central Asian heritage learners; Chinese reading; elementary-to-intermediate transition; L2 reading instruction

1. Introduction

Central Asian heritage learners of Chinese—individuals with ethnic Chinese roots or sustained exposure to Chinese in regions like Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan—exhibit a distinctive linguistic profile: their oral proficiency (listening and speaking) often approaches an intermediate level due to daily communicative immersion, yet their reading competence remains entrenched in the elementary-to-intermediate transition stage (Zhang, 2020). This disparity manifests in three key challenges: difficulty recognizing and retaining Chinese characters, struggles to navigate the formal

logic of written discourse, and over-reliance on pinyin or translation to comprehend texts beyond simple dialogues (Liu, 2018).

The transition from elementary to intermediate reading in Chinese is a critical threshold, requiring learners to shift from decoding isolated characters and phrases to understanding coherent discourse, including implicit meanings and cultural nuances. For Central Asian heritage learners, this transition is particularly fraught because their oral fluency creates a false sense of mastery, masking gaps in written language processing (Zhou, 2019). Traditional pedagogical approaches, which

prioritize teacher-led explanations of vocabulary and grammar, fail to cultivate the autonomy needed for this shift, leaving learners dependent on external support (Zhao, 2015).

The Gradual Release of Responsibility (GRR) model, developed by Pearson and Gallagher (1983), offers a structured solution to this dilemma. It progresses through four stages—"I do" (teacher modeling), "We do" (guided practice), "You do together" (collaborative practice), and "You do alone" (independent application)—gradually transferring ownership and responsibility of learning to students. Validated in second language (L2) reading contexts (Fisher & Frey, 2013), GRR's emphasis on explicit strategy instruction aligns closely with the needs of transitioning learners. However, its application to Central Asian heritage learners—who possess unique oral and cultural assets—remains underexplored.

This paper examines how the GRR model can leverage these learners' oral strengths to address their reading weaknesses, offering theoretical and practical insights for supporting their transition to intermediate reading proficiency.

2. Theoretical Foundations

The GRR model is theoretically grounded in Vygotsky's (1978) "zone of proximal development," which posits that learners achieve mastery through temporary support ("scaffolding") from more competent individuals, with such support fading as competence grows. In L2 reading, this translates to making invisible cognitive processes—such as inferring meaning from context, identifying topic sentences, or recognizing cohesive devices—visible through teacher think-alouds (Palincsar & Brown, 1984). For transitioning learners, this explicitness is critical: they often know what to read but lack the metacognitive awareness of how to read strategically.

Fisher and Frey (2013) emphasize that the effectiveness of GRR lies in its balance of structure and flexibility: the model provides a clear progression while allowing educators to adjust scaffolding based on learner needs. This adaptability makes it particularly suitable for diverse groups like Central Asian heritage learners, whose reading abilities can vary significantly despite shared oral proficiency. For example, a learner from a Chinese-Kazakh family might recognize more characters due to home exposure, while a peer from a mixed cultural background may rely more on oral associations—the staged approach of GRR can accommodate both.

3. Applying the GRR Model to the Transition Stage

The elementary-to-intermediate transition in Chinese reading requires Central Asian heritage learners to move beyond decoding isolated characters and short dialogues toward comprehending 300–500 character texts with formal register, cohesive devices, and implicit cultural meanings. The four stages of GRR model—tailored to their oral strengths and reading gaps—systematically scaffold this shift. The Gradual Release of Responsibility (GRR) model in Chinese reading classes operates through a purposeful sequence of stages, each with distinct objectives and teacher roles, all anchored in core goals of vocabulary accumulation, text comprehension, and strategy mastery. As Fisher and Frey (2014) emphasize, the model's efficacy lies in its deliberate shift of responsibility from teacher to learner, ensuring that support is scaled back as competence grows.

3.1 Modeling: Explicit Demonstration of Reading Strategies

The Modeling stage establishes the foundation for strategy acquisition by positioning instructors as

"expert readers" who explicitly demonstrate the cognitive processes required to meet intermediate reading objectives. Its core function is to externalize implicit reading practices, enabling learners to observe and internalize effective approaches to text comprehension.

This stage primarily addresses foundational objectives: identifying main ideas and key details, understanding complex sentence structures and logical relationships (e.g., contrast, causality), and applying context-based strategies for inferring word meanings. For example, when engaging with an expository text on Chinese traditional festivals, instructors may:

- Verbally trace their process of identifying main ideas by highlighting topic sentences in introductory and concluding paragraphs (e.g., "春节是中国最重要的传统节日") and explaining how these sentences encapsulate the text's core focus.
- Demonstrate inference of unfamiliar terms (e.g., "庙会") by linking contextual clues (e.g., "买年货、看表演") to deduce meaning ("a traditional festival gathering with shopping and entertainment").
- Deconstruct complex sentences (e.g., "尽管现代生活节奏加快, 但许多家庭仍坚持春节回家团聚") to clarify logical structures (e.g., "尽管...但..." for contrast), making explicit the relationship between form and meaning.

By making these strategies visible, instructors provide a replicable blueprint for learners to emulate in subsequent stages.

3.2 Guided Practice: Scaffolded Application of Skills

In the Guided Practice stage, responsibility shifts partially to learners, with instructors maintaining a supportive role through targeted prompts, questions, and partial scaffolds. This stage focuses on facilitating controlled application of

modeled strategies, ensuring success while reducing dependence on direct instruction.

Key objectives addressed here include connecting specific details to main ideas, recognizing text structures (e.g., chronological order, cause-effect), and inferring implicit meanings (e.g., authorial attitude). For instance, using a narrative about the Mid-Autumn Festival, instructors may:

- Prompt learners to identify details (e.g., "吃月饼、赏月") and explicitly link them to the theme of the text "family reunion," reinforcing the connection between details and main ideas.
- Provide partially completed timelines to guide learners in mapping sequential events (e.g., "买月饼 → 打扫房子 → 家人聚集"), supporting recognition of chronological structure.
- Ask probing questions (e.g., "What emotion does '这样的夜晚, 多少年没经历过了' convey? What clues support this?") to scaffold inference of implicit attitudes (e.g., nostalgia) from contextual cues.

These scaffolds ensure learners practice skills with confidence, laying the groundwork for independent application.

3.3 Collaborative Practice: Peer-Mediated Deepening of Competence

Collaborative Practice further transfers responsibility to learners, who engage in group tasks to apply strategies independently, with peers serving as additional sources of support. This stage fosters interactive engagement, encouraging articulation of reasoning, negotiation of interpretations, and refinement of strategies through social interaction.

Objectives targeted here include flexible application of multiple strategies (e.g., skimming, scanning) based on reading purposes, understanding cultural references to avoid misinterpretation, and

justifying interpretations with textual evidence. For example, using a comparative article on urban vs. rural life in China, groups may:

- Divide roles to practice flexible strategy use (e.g., one member skims for the main difference in education, others scan for supporting examples), synthesizing findings to address a shared task.
- Discuss cultural references (e.g., "留守儿童") and collaborate to link them to broader social contexts (e.g., rural labor migration), with instructor guidance as needed to clarify contextual meaning.
- Debate the author's stance on rural development, requiring citation of textual evidence (e.g., "政府投资建设乡村学校") to support claims, reinforcing evidence-based reasoning.

Peer interaction exposes learners to diverse approaches, enhancing adaptability in strategy use and critical engagement with texts.

3.4 Independent Practice: Consolidation of Autonomous Reading

In the final stage, learners assume full responsibility for independent strategy application, with minimal instructor support. This stage focuses on consolidating skills, building fluency, and fostering metacognitive awareness of strategy effectiveness.

Key objectives here include sustaining comprehension at a moderate speed (150–250 characters per minute), resolving ambiguities independently (e.g., pronoun reference, unfamiliar collocations), and reflecting on strategy use. For example, learners reading a blog post on Hanfu culture may:

- Complete timed comprehension tasks (e.g., identifying reasons for Hanfu's popularity among youth) to balance speed and accuracy, practicing efficient skimming and scanning.

- Independently resolve ambiguities (e.g., tracing "这种传统服饰" to "汉服" using contextual cues) to clarify pronoun reference.

- Complete self-assessment checklists (e.g., "Did I use context to infer '复兴'?") to reflect on strategy effectiveness, promoting self-regulated learning.

Instructors provide process-focused feedback (e.g., "Effective use of context for '复兴'—apply this to '改良' in future texts") to reinforce autonomous skill development.

In summary, the GRR model operationalizes intermediate Chinese reading objectives through a deliberate progression of responsibility, from instructor-led demonstration to learner autonomy. Each stage targets specific goals with tailored activities, ensuring learners develop both comprehension and strategic competence to navigate diverse Chinese texts independently. Each stage intentionally aligns with transition-level reading goals—from recognizing cohesive devices to inferring cultural terms—while leveraging heritage learners' oral and cultural assets. This structured progression builds the strategic independence needed to navigate intermediate Chinese texts confidently.

4. Principles for Implementing the GRR Teaching Model in Chinese Reading Classes for Intermediate-Transitional Central Asian Heritage Learners

When applying the Gradual Release of Responsibility (GRR) model to Chinese reading classes targeting Central Asian heritage learners transitioning from elementary to intermediate levels—who typically exhibit stronger listening and speaking skills than reading and writing—several principles must guide implementation.

First, linguistic scaffolding should align with oral proficiency. Given their robust aural-oral abilities, instructors should initially link reading

materials to familiar spoken contexts. For example, when teaching narrative texts, start with audio clips of the story, allowing learners to rely on their listening skills to grasp the plot before transitioning to written characters. This bridges their oral strengths to reading comprehension.

Second, responsibility release must be gradual and context-specific. These learners often struggle with character recognition and sentence structure. In the "I do" phase, teachers should model character decoding and syntax analysis explicitly, using visual aids like pinyin annotations. In the "we do" phase, collaborative tasks such as paired reading with peer correction can leverage their interactive strengths. The "you do" phase should then introduce short, topic-relevant texts (e.g., family or daily life) to ensure success through familiar content.

Third, cultural relevance enhances engagement. Selecting reading materials related to Central Asian-Chinese cultural intersections (e.g., trade stories or festival exchanges) motivates active participation, as learners draw on their heritage

knowledge to deepen comprehension, easing the shift from guided to independent reading.

Adhering to these principles ensures the GRR model accommodates their skill disparities, fostering incremental growth in reading proficiency while capitalizing on existing linguistic strengths.

5. Conclusion

The GRR model offers a theoretically sound and practically feasible framework for supporting Central Asian heritage learners in transitioning from elementary to intermediate Chinese reading. By leveraging their oral proficiency and cultural familiarity, the model's staged release of responsibility fosters strategic independence, moving learners from dependency to autonomy. For educators, this requires redefining roles: from knowledge transmitters to strategy models, and from rigid instructors to adaptive scaffold providers. By aligning support with these learners' unique profiles, GRR bridges the oral-reading divide, empowering them to engage confidently with diverse Chinese texts.

References:

1. Fisher, D., & Frey, N. (2014). *Better learning through structured teaching: A framework for the gradual release of responsibility*. Association for Supervision and Curriculum Development. ASCD.
2. Gao, H. (2020). *Cultural adaptation in Chinese language teaching in Central Asia*. *Journal of International Chinese Education*, 5(1), 45–62.
3. Jiang, X. (2021). *Orthographic processing in Chinese as a second language*. *Modern Foreign Languages*, 44(3), 389–402.
4. Krashen, S. (1985). *The input hypothesis: Issues and implications*. Longman.
5. Liu, X. (2018). *Teaching Chinese as a second language*. Beijing Language and Culture University Press.
6. Palincsar, A. S., & Brown, A. L. (1984). *Reciprocal teaching of comprehension-fostering and comprehension-monitoring activities*. *Cognition and Instruction*, 1(2), 117–175.
7. Pearson, P. D., & Gallagher, M. C. (1983). *The instruction of reading comprehension*. *Contemporary Educational Psychology*, 8(3), 317–344.
8. Scarcella, R. (2003). *Teaching language minority students in the multicultural classroom*. Heinle & Heinle.
9. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
10. Zhang, X. (2020). *Heritage learners in Chinese language education: A review*. *Journal of Chinese Language Teaching and Research*, 12(2), 1–18.

11. Zhao, J. (2015). *Discourse analysis in Chinese as a second language reading*. Chinese Teaching in the World, 29(4), 545–558.
12. Zhou, X. (2019). *Comparative study of vocabulary acquisition between heritage and non-heritage learners of Chinese*. Foreign Language Teaching and Research, 51(5), 723–735.

УДК 81'25.347.78.034(575.2)(04); 81'272
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-270-277

Давлетов М.С.
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Давлетов М.С.
Национальная академия наук Кыргызской Республики
Davletov M.S.
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

ORCID 0009-0005-7501-572X

**СОВЕТ МЕЗГИЛИНДЕГИ ТИЛ САЯСАТЫ ЖАНА КЫРГЫЗЧА МААЛЫМАТТЫК
КОТОРМО
ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА В СОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ И КЫРГЫЗСКИЙ ИНФОРМАЦИОННЫЙ
ПЕРЕВОД
LANGUAGE POLICY IN SOVIET TIMES AND KYRGYZ INFORMATIVE TRANSLATION**

Кыскача мүнөздөмө: Азыркы мезгилде кыргыз маалыматтык котормосу, анын тарыхы менен азыркы абалы жаңыдан эле илимий изилденүүгө алынып жатат. Бул макалада кыргызча маалыматтык котормонун совет жылдарындагы өнүгүшү менен абалы изилденет. Совет мезгилиндеги кыргызча котормонун тарыхын эки баскычка бөлсө болот: алардын биринчиси баскычы 1917-1945 (1939) жылдардын аралыгына, экинчиси 1946(1940)-1991-жылдардын аралыгына туура келет. Андан кийинки үчүнчү баскыч эгемендүүлүк заманы менен кошо 1991-жылы башталып, азыркы мезгилге чейин уланып келет. Бир чети, тилдик, бир чети, коомдук кубулуш катары, котормо ишмердиги өлкөдө калыптанган тилдик жагдай менен жүргүзүлгөн тилдик саясатка көз каранды болот. Ошон үчүн кыргызча маалыматтык котормо аталган тарыхый-социалдык контекстте каралат. Совет мезгилиндеги эки баскычтын ар биринде мамлекет тарабынан тилге карата ар кандай саясат жүргүзүлүп, бул кыргыз тилинин тагдырына да, андагы котормо ишинин абалына да өз таасирин тийгизди. Өз табиятында да, өкүм сүрүп, колдонулушунда да маалыматтык котормо көркөм котормодон айырмаланат. Таржыма ишинин аталган эки түрүнүн максаты эки башка болуп, басып өткөн жолу да бирдей эмес. 1917-1945(1939)-жылдары жаңыдан түзүлгөн жаш совет мамлекетинде улутташтыруу (же жергиликтештирүү) саясаты жүргүзүлүп, улуттук тилдерди өнүктүрүүгө басым коюлуп, көркөм котормонун да, маалыматтык котормонун да өнүгүшө жакшы шарттар түзүлгөн. Кыргызча көп сандаган адабияттар жаралып, маанилүү саясий документтер кыргыз тилине которулуп, ошонун аркасы менен улуттук терминология да калыптанып, өскөн. 1939-1941-жылдары өлкөдөгү тил саясаты, тилдерге болгон мамиле кескин өзгөрдү. “Жаңы социалдык жалпылыкты – совет элин түптөө” максаты көздөлүп, орусташтыруу саясаты жүзөгө ашырыла баштаган. Негизги басым жалпы совет тили – орус тилине коюлуп, улуттук тилдердин коомдук мааниси азайган. Ошону менен бирге жергиликтүү тилдердеги маалыматтык котормо иши да солгундай баштаган. Изилдөөдө котормо тарыхын аталган эки баскычына сереп салынып, алардын деталдуу талдоосу жүргүзүлөт.

Аннотация: Кыргызский информационный перевод, его история и современное состояние только начинают становиться предметом научного исследования. В статье исследуется развитие и состояние кыргызского информационного перевода в советские годы. Историю кыргызского перевода в советское время можно разбить на два периода: первый из них приходится на промежуток 1917-1945(1939) годов, второй – на промежуток 1946(1940)-1991 годов. Последовавший за этим третий период приходится уже на постсоветское время, начавшись в 1991 году, и продолжается до настоящего времени. Будучи, с одной стороны, языковым, с другой стороны, общественным явлением, переводческая деятельность зависит от сложившейся в стране языковой ситуации и проводимой языковой политики. Поэтому кыргызский перевод рассматривается нами в названном

историко-социальном контексте. На каждом из периодов, относящихся к советскому времени, со стороны государства проводилась разная политика в отношении языков, что сказалось и на судьбе кыргызского языка, и на переводческой деятельности на нем. По своей природе и по своему использованию информационный перевод отличается от художественного перевода, различен и пройденный ими исторический путь. В 1917-1945 (1939) годах в только зародившемся, молодом советском государстве проводилась политика национализации и был сделан упор на развитие национальных языков, что создало хорошие условия для развития как художественного, так и информационного перевода. Была издана многочисленная литература на кыргызском языке, переведены важнейшие политические и экономические документы, а посредством этого формировалась и развивалась национальная терминология. В 1939-1941 годах языковая политика в стране, отношение к языкам резко поменялись. В целях создания новой социальной общности – советского народа стала проводиться политика русификации. Основной упор был сделан на русском языке как на общегосударственном, а общественная значимость национальных языков уменьшилась. В результате уменьшилась и потребность в информационном переводе на местные языки. В исследовании делается обзор названных двух этапов в истории перевода, проводится их детальный анализ.

Abstract: At present, Kyrgyz informative translation, its history and current state are just beginning to become the subject of scientific research. The article examines the development and state of Kyrgyz informative translation in the Soviet years. The history of Kyrgyz translation in Soviet times can be divided into two periods: the first of them falls on the period from 1917 to 1945 (1939), the second - on the period from 1946 (1940) to 1991. The third period that followed falls on the post-Soviet period, began in 1991 and continues to the present day. Being, on the one hand, a linguistic, on the other hand, a social phenomenon, translation activity depends on the language situation in the country and the language policy pursued. Therefore, we consider Kyrgyz translation in the above-mentioned historical and social context. In each of the periods related to the Soviet era, the state pursued different policies regarding languages, which affected both the fate of the Kyrgyz language and translation activities in it. By its nature and use, informative translation differs from literary translation, and the historical path they have traveled is also different. In 1917-1945 (1939), the newly emerging, young Soviet state pursued a policy of nationalization and emphasized the development of national languages, which created good conditions for the development of both literary and informative translation. Numerous literatures in the Kyrgyz language were published, the most important political and economic documents were translated, and through this, national terminology was formed and developed. In 1939-1941, the language policy in the country and the attitude towards languages changed dramatically. To create a new social community - the Soviet people, a policy of Russification was pursued. The main emphasis was placed on Russian as the state language, and the social significance of national languages decreased. As a result, the need for informative translation into local languages decreased. The study provides an overview of the two stages in the history of translation, and a detailed analysis of them.

Негизги сөздөр: маалыматтык котормо; көркөм котормо; тил жагдайы; тил саясаты; улутташтыруу; орусташтыруу; коомдук маани; өнүгүү.

Ключевые слова: информационный перевод; художественный перевод; языковая ситуация; языковая политика; национализация; русификация; общественное значение; развитие.

Keywords: informative translation; literary translation; language situation; language policy; nationalization; Russification; social significance; development.

Кыргызстандагы маалыматтык котормонун тарыхын, биздин оюбузча, үч негизги баскычка бөлсө болот: 1) совет заманынын алгачкы он жылдыктары, экинчи дүйнөлүк согуш аяктаганга чейинки мезгил (1917-1945); 2) экинчи дүйнөлүк согуштун аягынан Советтер Союзу кулап, ыдырап кеткенге чейинки мезгил (1946-1991); 3) акыркы баскычы Советтер Союзу ыдырап, Кыргызстан 1991-жылы көзкарандысыздыкка жетишип, эгемендүү мамлекет катары өнүгө баштаган мезгилге туура келет, бул баскыч азыр да

уланууда. Аталган мезгилдердин экөө совет заманына туура келип, алардын биринчиси көркөм да, маалыматтык да котормонун тез өнүгүшү менен мүнөздөлсө, экинчисинде маалыматтык котормо коомдук турмуштагы мурунку мааниси аздыр-көптүр жоготуп, анын коомдук пикир алышуудагы ролу азайып калган. Бул тарыхый өзгөрүш көркөм котормо чөйрөсүнө анчалык деле чоң таасир бербей, маалыматтык котормо чөйрөсүндө гана орун алган.

Кызыктуу жери, дал ушул эле мезгилде дүйнөлүк аренада да, ошол эле Советтер Союзунда да жалпы маалыматтык котормонун дүркүрөп өнүгүшү башталып, XX кылымдын аягын, XXI кылымды маалыматтык котормо заманы деп да атап келишет. Маалыматтык котормонун коомдук ролунун мындай кескин өсүшү совет өлкөсүндө, тилекке каршы, орус тилине гана таандык болгон. Бирок Кыргызстандын эгемендүүлүгү менен кыргыз тилинин мамлекеттик тил макамы өткөн кылымдын акыркы он жылдыгында жагдайдын өзгөрүшүнө жана өлкөбүздөгү маалыматтык котормонун тез өнүгүшүнө алып келди.

Совет заманындагы кыргыз мамлекетинин саясий жана коомдук турмушу, кыргыз маданиятынын, кыргыз тилинин жана кыргыз адабиятынын ошол кездеги абалы жөнүндө ар кандай, көп учурда карама-каршы пикирлер айтылып жана жазылып жүрөт. Ачыгын айтканда, эки тараптын тен айткан ойлорунда чындыктын үлүшү бар. Кыргыз элинин тарыхындагы аталган аябагандай татаал, көп жагынан чиеленишкен мезгили зор жетишкендиктерге да, кыйла жоготууларга да бай. Кыргыз котормосунун, анын ичинде кыргыз тилиндеги маалыматтык котормонун совет жылдарында басып өткөн жолуна туура баа берүү үчүн бир жактуулуктан качып, бардыгына калыс көз караш менен мамиле жасаган оң болот.

Кыргызстандагы маалыматтык котормо совет заманынын баштапкы он жылдыктарында өнүгүп, кийин, экинчи дүйнөлүк согуштан кийин, анын республиканын коомдук жашоосундагы ролу азайып кеткен. Мунун, биздин оюбузча, эки негизги себеби бар: 1) совет мамлекетинин алгачкы жылдары улуттук аймактардын калкынын көпчүлүк бөлүгү орус тилин билбей же жетиштүү деңгээлде билбей, коомдук-саясий жана билим берүүчүлүк адабияттардын көбүн жергиликтүү тилдерге которуу зарыл болгон; 2) экинчи дүйнөлүк согуш учурунда совет элинин биримдиги күчөп, согуштан кийин мамлекет бийлиги калктын биримдигине өзгөчө басым жасап, улуттар аралык баарлашуунун жана элди бириктирүүнүн куралы катары орус тилинин мааниси эбегейсиз өсүп, ал коомдук пикир алышуунун көп чөйрөлөрүндө улуттук тилдерди сүрүп чыгып, алардын коомдук мааниси басандап калган.

Совет мезгилинде маалыматтык котормо көркөм котормого караганда азыраак өнүгүп, анын өнүгүүсү атайын изилдөө объектиси да

болгон эмес десе болот. Котормо боюнча жазылган эмгектердин жана жакталган диссертациялардын дээрлик баары көркөм котормо маселесине арналган.

Совет мезгилиндеги тил саясаты

Өзүнүн “Тил саясаты жана эне тил” (“Языковая политика и родной язык”) макаласында белгилүү орус тилчиси жана социолингвисти В.М. Алпатов мындай деп жазат: “Тигил же бул түрдө тил саясаты мамлекет бар жердин баарында колдонулат, бирок ал сөзсүз түрдө эле тилге атайын, билип туруп таасир бербейт. Дүйнөдө азыр бир тилдүү мамлекеттер жок (XIX кылымга чейин мындай жагдайга Япония жакын болгон, бирок биздин мезгилде ал жакта да миллиондон ашык башка улуттуу кишилер бар). Дайыма эле бир тилдер кеңири тарап, башкаларынын колдонулушу атайын же өзүнөн-өзү чектелет. Түздөн-түз мамлекеттин кийлигишүүсү жок болсо да, тил саясаты билим берүү системасы, бизнес, массалык маалымат каражаттары, адамдык карым-катнаштар ж.б. аркылуу өзүнөн-өзү жүрө бериши мүмкүн. Көптөгөн адамдар, көпчүлүк учурда билбей эле, баарлашуу үчүн тилди тандоого байланыштуу тигил же бул саясатты жүргүзүшөт. Бирок, арийне, тил саясатынын негизги жүргүзүүчүсү мамлекет болот; заманбап коомдордо мамлекеттик саясат тигил же бул деңгээлде атайын жүргүзүлөт” [Алпатов, 2020, 115-б.].

СССР мезгилиндеги тил саясаты мамлекеттин ар башка тарыхый мезгилинде ар кандай болгон. Эгерде 1917-жылдан баштап, 1930-жылдардын аягына чейинки мезгилди алсак, ошол убакытта жергиликтештирүү саясаты (политика коренизации) жүрүп, совет бийлиги СССР элдеринин жергиликтүү тилдеринин социалдык функцияларынын кеңейишин колдогон. Эң алды республикалардын негизги тилдери үчүн латын арибинин негизинде улуттук алфавиттер түзүлүп, аларда адабий тилдер калыптандырып, тилдик стандарттар иштелип чыга баштаган. Мамлекет ошол улуттук тилдердеги маданиятты жана массалык билим берүүнү өнүктүргөн. 30-жылдардын аягында, бийликке И. Сталин келгенде, жергиликтештирүү саясаты токтотулуп, анын ордуна орусташтыруу саясаты жүргүзүлө баштаган. Жергиликтүү тилдерде орто жана жогорку окуу жайларында билим берүү чектелип, ошол тилдердеги адабияттарды басып чыгаруу кыскарып, СССР тилдери кирилл арибине өткөрүлө баштады [Алпатов, 2000, 29-32-66.].

1950-жылга чейин орус тили билимге, маданиятка, кээде болсо башка да кесиптик чөйрөлөргө жол ачкан бирден-бир артыкчылыктуу тил катары биротоло бекемделген.

1950–1980-жылдары, мамлекеттин тил саясаты жактан эч кандай орчундуу пландары болбосо да, ошол эле орусташтыруу саясаты улана берди [ошол эле жерде, 31-33-бб.]. Союздук республикаларда орус тили менен кошо тигулдук улуттардын тилдери да калган майда тилдерди сүрүп чыгара баштаган [ошол эле жерде, 36-34-,40-43-бб.]. Тилдик саясаттагы карама-каршылыктар кийин, кайра куруу мезгилинде көптөгөн этностук жана тилдик келишпестиктерге алып келди [ошол эле жерде, 31-33,36-37,40-43-бб.].

Ч. Чотаева, совет мезгилине чейинки “Түркстандын Орусия империясына кошулушу аймактагы тилдик жагдайдын олуттуу өзгөрүшүнө алып келбегенин”, “Борбордук Азиядагы мусулмандардын басымдуу көпчүлүгү орус тилин билбей, өз эне тилдеринде сүйлөгөнүн” жана “падышалык администрация... татар тилмечтеринин кызматынан пайдаланганын” белгилеп [Чотаева, 2014, 1-2-бб.], андан кийинки өзгөрүүлөр жөнүндө мындай деп жазат: “Большевиктердин бийликке келиши тил саясатындагы бурулушту билдирди. Анын негизине ар бир адамдын өз эне тилин колдонуу муктаждыгын канааттандыруу жана ал аркылуу дүйнөлүк маданияттын жогорку жетишкендиктерин өздөштүрүү зарылчылыгы салынган. Бардык тилдердин теңчилиги саясаты чет-жакалардын революция жана жарандык согуш жылдарында өздүк этностук аң-сезими бир кыйла өскөн орус эмес калкынын колдоосуна ээ болду” [ошол эле жерде, 2-б.].

1920-жылдардагы жергиликтештирүү саясаты өз убактысы үчүн жаңычыл болуп, жергиликтүү тилдерди колдоо идеясын жүзөгө ашырылышына шарт түзгөн. Бул саясат башка өлкөлөрдө кийин гана, ХХI кылымдын баш четинде популярдуу болуп калган. Ал эми 1930-жылдары башталган кескин бурулушка изилдөөчүлөр демейде терс баа беришет. Бирок СССРде 1950-1980-жылдары жүргүзүлгөн тил саясаты башка өнүккөн индустриалдуу өлкөлөрдү менен дээрлик бирдей, айрым жактарынан болсо алардыкынан дурус болгон [Алпатов, 2000, 37-б.].

Совет өкмөтүнүн алгачкы жылдарында эле бийлик СССР элдеринин өз тилинде билим алуу жана сот ишин жүргүзүү укугун бекиткен

бир нече декретти кабыл алган, ал эми 1921-жылы ошол эле тилдерде административдик, чарбалык жана маданий мекемелердин иштерин жүргүзүү жөнүндө саясий чечимдер чыгарылган. 1922-жылы Орусиянын ар кайсы аймактарынын жана Орто Азиянын тилдеринде китеп басып чыга баштаган Борбордук чыгыш басмасы уюшулган. Жергиликтүү тилдерде мектептер да ачыла баштаган [Алпатов, 2000, 38-39-бб.]. 1917-1925-жылдардын аралыгында жер-жерлерде элдердин өз тилдери расмий тилдер катары бекитилген.

Ошол кездеги советтик мамлекеттик ишмерлердин көбү империялык орусташтыруу саясатын сынга алышып, жаңы жергиликтештирүү саясаты ошого каршы коюлган болчу. Орус тилчиси В. Алпатов белгилегендей, большевиктердин өкмөтү чукул арада дүйнөлүк революция болуп кетерине үмүт кылышып, совет республикаларынын элдери үчүн бирдиктүү тил маселесин али актуалдуу эмес деп эсептешкен [ошол эле жерде, 40-44-бб.].

1920-жылдардын экинчи жарымына чейин жаңы тил саясатын жүргүзүү көпчүлүк учурда жергиликтүү бийлик органдарынын демилгеси болуп, Москва тарабынан бир нукка салынган эмес, анын үстүнө байланыштын начарлыгынан. Орус эмес аймактарынын калкынын басымдуу көпчүлүгү орусташтыруу саясатынан баш тартууну колдоп чыгышты. Бул саясий багытты орус тилчилери да кубатташкан [ошол эле жерде, 44-46-бб.].

Жергиликтештирүү (“улутташтыруу”) саясатында СССР элдеринин улуттук тилдеринин колдонулуш чөйрөлөрүн кеңейтүү каралган болчу. Ушул саясаттын алкагында жаңы жазмалар түзүлүп, тилдердин маданият жана расмий алакалар чөйрөлөрүндө колдонулушу колдоого алынган. Улуттук тилдердин абалы, макамы бирдей болбогон шартта, бардык тилдерге бирдей, “нейтралдуу” мамиле кылуу жергиликтүү тилдер менен маданияттардын өнүгүшө эмес, жок болуп кетишине алып келмек [Мартин, 2011, 21-24, 29-30-бб.].

Жергиликтүү тилдерде түп нуска да, котормо да адабияттар басылып чыга баштады. Англис тилчиси Саймон Крисптин эсептөөлөрү боюнча, 1933-жылга чейин СССР элдеринин жергиликтүү тилдеринде чыккан адабияттардын саны жыл сайын көбөйүп турган, кийин болсо мындай адабияттардын саны азая баштаган [Алпатов, 2000, 76-76-бб.]. Орус тилчиси В.М. Алпатовдун пикири боюнча, жергиликтүү тилдерде басылган

адабияттардын санын туу чокусу 1936-жылга туура келет, ошол кезде СССРде орус тилинен башка тилдерде басылып чыккан адабияттардын жалпы нускасы 108 миллионду түзгөн [ошол эле жерде, 78-б.].

“Бирок, – деп жазат Ч. Чотаева, – жыйырманчы жылдары башталган жана тил курулушу деп да аталган жаңы тил саясатын жүзөгө ашырууга көп тилдердин жетиштүү түрдө өнүкпөгөндүгү жолтоо болуп жатты. СССР элдеринин тилдеринин кээ бири гана ал кезде өз адабий ченемдери менен жазмасына ээ болгон” [Чотаева, 2014, 2-б.]. Ушул себептен улам ад, улутташтыруу саясатына мамлекет жетекчилиги жагынан каршылыктар көрсөтүлгөн үчүн да, улуттук тилдер билим берүү, эң алды жогорку билим берүү чөйрөсүндө жакшы өнүгө алган жок. Ал жакта совет мезгилинин аягына чейин эле орус тили басымдуулук кылып келген [Алпатов, 2000, 79-81].

Жергиликтештирүү, же улутташтыруу, саясаты улуттук тилдердин өнүгүшүнө чоң түргү берди. Ошол мезгилде көп улуттар үчүн, анын ичинде кыргыздар үчүн, жаңы улуттук жазма жаратылып, алардын бирдиктүү адабий тилдери да калыптана баштаган.

В.М. Алпатовдун айтымында, СССРдеги тил курулушунун эң жогорку чеги 1030-жылдардын башына келет. 1932-жылга карата 127 “чыгыш” элинин ичинен 80 элдин өз жазмасы бар болуп, алардын дээрлик жарымы совет мезгилинде жаралган [ошол эле жерде, 73-74-бб.].

Ошол эле 30-жылдары улуттук жазмалар адеп латын арибинде түзүлгөн, себеби мурда Орусия империясында орусташтыруу саясаты жүргүзүлгөндүктөн улуттар көбү кирил арибин колдонууга каршы чыгышкан. Ошондуктан латын арибинде иштелип чыккан улуттук жазмалар улуттук аймактардагы басып чыгаруу ишине да, котормо ишине да өбөлгө түзгөн.

1930-жылдардын орто ченинен баштап совет өкмөтү СССРдин тилдик жана этностук саясатты өзгөртүп, акырындык менен жергиликтештирүү саясатынан мурунку эле орусташтыруу саясатына өтө баштады. Мунун биринчи белгилеринин бири катары ошол эле мезгилде совет элдери үчүн бул жолу кирил арибинин негизинде жаңы алфавиттер түзүлө баштады. 1937-1938-жылдары башкыр жана өзбек тилдери менен кошо, кыргыз тилинин реформалаштырылган алфавити колдонууга киргизилди. 1940-50-жылдары СССР элдеринин баары кирил арибине өтүштү [Алпатов, 2000, 87-88-бб.].

Орус тили артыкчылыктуу тил болуп, аны билүү адамга жогорку билим алууга, кандай болсо да чөйрөдө иштөөгө жана Европа маданиятынын көптөгөн адабияттары, дүйнөдөгү алдынкы илимий-техникалык жетишкендиктер менен таанышууга мүмкүн берген. Саясий ураан мурункудай эле бардык элдердин жана тилдердин “теңчилигин” жарыялаганы менен, жергиликтүү тилдерде, эң алды, республикалардын титулдук улуттарынын тилдеринде аздыр-көптүр маданий ишмердик жүргүзүлүп, мунун көлөмү да кыйла чектелген эле [ошол эле жерде, 103-104-бб.].

Советтер Союзундагы 1940-жылдардан баштап жүргүзүлө баштаган күчтүү тилдик саясат жана тилдик реформалар СССР элдерин унификациялоого, бирдейлештирүүгө багыталып, ошондон улам өлкөнүн бүтүндөй аймагында орус тили үстөмдүк кылып, орус тилдүү жарандар чоң артыкчылыктарга ээ болушу керек болчу. Дал ушул мезгилдин натыйжасында 70-80-жылдары “жаңы саясий бирдик – советтик эл” түзүлдү деген лозунгалар менен орусташтыруу саясатынын натыйжасы даңазаланган. Орус тилинин макамы башка, жергиликтүү жана аймактык тилдерге караганда көтөрүлүп, мунун кесепети күнү бүгүнкүгө чейин тийип жатат.

Орусташтыруу саясаты 90-жылдарга чейин жүргүзүлгөн. СССР элдеринин ичинен Кыргызстандагы тилдик жагдай өзгөчө оор болгон. Бир кезде Кыргыз ССРнин ошол мезгилдеги жетекчилиги демилгеси менен жалгыз Кыргызстанда гана орус тилдүү мектептерде кыргыз тилин окутуу тапкакыр жоюлуп, бул улуттук тилибиздин “тамырына балта чапканга” тете чечим болду.

Республиканын негизинен жергиликтүү эмес улуттардын өкүлдөрү көпчүлүктү түзгөн башкаруу системасында, техникада, табигый илимдерде орус тили толук үстөмдүк кылган. Кыргыз тилинин колдонулушу болсо айыл чарба, орто билим берүү, гуманитардык илимдер, көркөм адабият жана массалык маалымат каражаттары чөйрөлөрү менен чектелип калган [Чотаева, 2014, 4-б.].

Кыргызча маалыматтык котормонун совет мезгилиндеги абалы

Кыргызча маалыматтык котормонун совет мезгилиндеги тарыхын карап жатып, биз дагы ошол кездеги эки чөйрөнүн абалын эсепке албай коё албайбыз, ошол чөйрөлөр – көркөм котормо жана басма тарыхы. Мунун үч негизги себеби бар: 1) маалыматтык котормо боюнча совет мезгилинде эч изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес, демек, бул тууралуу

маалыматтар да жокко эсе, 2) маалыматтык котормонун абалы ошол кездеги басма ишинен, котормо адабияттарынын чыгарылып жаткан басылмалардын арасынан алган орду менен үлүшү бул жагынан маалымат булагы болуп бере алат, 3) көркөм котормо маалыматтык котормодон айырмаланганы менен, таржыма ишмердигинин эки тармагы катары алардын өз ара байланышы бар болуп, көркөм котормо жана көркөм котормо боюнча изилдөөлөр маалыматтык котормо боюнча да азын-оолак кабар бере алат.

“Кыргызстандагы басылмалардын белгилүү бир бөлүгүн чет элдик адабияттын кыргыз тилине которулушу түзгөн”, – деп жазат белгилүү салыштырма изилдөөлөр боюнча адис Г.З. Жамашева, китеп чыгаруу тарыхы менен котормо тарыхынын ортосундагы жогорудагы байланышты белгилеп [Жамашева, 2021, 386-б.]. Анан сөзүн улап, ал кыргыз китеп басып чыгаруу ишинин тарыхына кайрылып, мындай дейт: “Совет бийлиги алдында басма ишинин калыптанышы совет идеологиясын пропагандалоонун негизги куралы катары өзгөчө мааниге ээ болгон” [ошол эле жерде, 382-б.].

Жаңы түзүлгөн совет өлкөсүндө жашаган бардык жергиликтүү калктарды агартуу, аларга билим берүү максаты китеп чыгаруу ишинин да, аны менен кошо ар кандай адабияттарды ошол элдердин тилдерине которуу ишинин өнүгүүсүнө түрткү берди. Ошентип, улуттук тилдерде китеп басып чыгаруу улуттук маалыматтык да, көркөм да котормонун калыптанышына өбөлгө түзгөн. Кыргыздын биринчи эл агартуучулары, айрыкча К. Тыныстанов, кыргыз котормосунун да башатында турушкан деп айтсак жаңылышпайбыз.

“Коомдук мааниге ээ болгон бардык эле интеллектуалдык ишмердиктей, котормо иши да мамлекеттин көзөмөлү алдында болгон, – дейт ошол эле Г.З. Жамашева. – Совет бийлиги шартында бул котормо үчүн бардык адабияттардын репертуары идеологиялык кызыкчылыктар менен догматикалык көз караштардын негизинде жогору жактан танууланып берилгенин билдирет. Эң алды, орустун классикалык адабиятынын, өлкөнүн башкы идеологу В.И. Лениндин эмгектеринин кыргыз тилине которулушу жана басылып чыгарылышы башталган” [ошол эле жерде, 388-б.].

Кыргыздын белгилүү адабиятчысы О. Ибраимов 1935-1938-жылдар аралыгында которулган 111 китептин 70и котормо китеп болгонун айтып, котормолор көркөм

адабияттар менен гана чектелбей, диапозону бир кыйла кеңири болуп, алар өз ичине айыл чарба, саясат, экономика багытындагы материалдарды да камтыганы белгилейт [Ибраимов, 2014, 133-б.]. Ошентип, Кыргызстанда көркөм да, маалыматтык да котормо иши ошол, совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле калыптана баштаган.

XX кылымдын 20-30-жылдары совет республикаларындагы мамлекеттик мекемелердин документтери жергиликтүү тилдерде түзүлүп-толтурулган. Ошол иш кагаздарынын баары которуу, көчүрүү аркылуу орусчасынын үлгүсү менен жасалган. Ошол мезгилде бардык документацияны сөзсүз түрдө орус тилине которуу зарыл болуп, бул жүгүртүлгөн иш кагаздарынын көлөмүн көбөйтүп, мекемелердин штаттарында котормочу кызматкерлер болгон.

Кантсе да, котормонун аталган эки функционалдык түрүнүн өнүгүшү ошондо эле бирдей болгон эмес. Бир жагынан, кыргызча көркөм котормо ошол кезде, айрыкча 40-жылдары сапаттык жагынан жаңы деңгээлге көтөрүлсө [Ибраимов, 2014, 133-б.], экинчи жагынан алганда, ошол эле маалыматтык котормо чөйрөсүндө кыргыз тили “котормо тилине” айланып кеткен [Жамашева, 2021, 387-б.].

“КРда котормо ишмердигинин башталышы кыргыз адабий тилинин өнүгө башташына туура келип, көпчүлүк учурда ал башка тилдерден, баарыдан мурда орус тилинен, кыргыз тилине жасалган котормолордон турат. Котормо иши кыргыз тилинин жанрдык жана стилдик ар түрдүүлүгүнүн өнүгүшүнө зор таасир тийгизип, анын сөздүк корунун байышына, терминологиялык системасынын түптөлүшүнө өбөлгө түзгөн” [Жамашева, 2021, 386-б.].

Г.З. Жамашева өз макаласында А. Шаменованын совет мезгилиндеги саясий котормо жөнүндө мындай сөздөрүн келтирет: “1935-жылы партиянын Кыргыз обкомунун алдында саясий адабияттарды жана марксизм-ленинизм классиктеринин эмгектерин басып чыгаруу боюнча комиссия уюшулган. Кесипкер котормочулар менен тажрыйбалуу басма кызматкерлеринин чыгармачыл тандеми саясий адабияттардын котормосун мурдагыдан жогорку деңгээлге көтөрүүгө гана эмес, жалпысынан да китеп басып чыгаруу практикасын байытууга, жаш чыгармачыл кадрлардын дасыгын жогорулатып, өстүрүү үчүн шарт түзүүгө да мүмкүнчүлүк берди. К. Маркс менен Ф. Энгельстин “Тандалган эмгектери”, В.И. Лениндин 45 томдон турган

чыгармалар жыйнагынын 4-басылышы жана анын саясий таржымалы, ошондой эле көрүнүктүү мамлекеттик ишмерлердин өмүрү жана ишмердиги жөнүндөгү адабияттар басылып чыкты. Чыккан өнүмдөрдүн жалпы көлөмүндө негизги орунду В.И. Лениндин чыгармалары жана саясий адабияттар ээледі, ал кезде бул коомдук жашоо үчүн демейки көрүнүш эле” [ошол эле жерде, 388].

Ошентип, ал кездеги маалыматтык котормонун ичинен эң жакшы өнүгүп, терминологиясы эң жакшы калыптанган чөйрө болуп коомдук-саясий чөйрө эсептелген. Ал кезде борбордук да, республикалык да мезгилдүү басылмаларында, республикалык деңгээлде орусча да, кыргызча да гезит-журналдардын негизги темасына саясий окуяларга арналып, ар кандай коомдук иш-чаралардын материалдары сөзсүз түрдө орус тилинде да, жергиликтүү тилде да жарыяланган.

Маалыматтык котормонун совет мезгилиндеги тарыхынын биринчи баскычына дагы бир нерсе мүнөздүү болгон, ал – тилдик пуризм. Бул туурасында Ж. Осмонова менен Б. Орузбаева мындай деп жазышат: “Адабий тилдин баштапкы калыптануу мезгилинде терминдерди жаратууда айрым пуристтик тенденциялар байкалган, өз алдынча түшүнүктөрдү берүү үчүн нукура кыргыз сөздөрүнүн негизинде гана жаңы сөздөрдү жаратууга бардык аракеттер жасалып, мындай сөздөрдүн ошол түшүнүктөрдүн маанисине жакын семантикасы жок болчу” [Орузбаева, Осмонова 1981, 104-105-бб.].

Ошол кезде кыргыз тилинде жазылган да, кыргыз тилине которулган да адабияттарда азыр орус же эл аралык терминдер которулган учурларда алардын кыргызча котормолору колдонулган. Маселен, саясий котормодо ошол кезде “совет өкмөтү” дегендин ордуна “кеңеш өкмөтү”, “революция” эмес “ыңкылаб”, расмий-иштиктүү чөйрөдө “справка” дегендин ордуна “ыспрапке”, “телеграмма” эмес, “дилгирем” сыяктуу терминдерди учуратса болот.

Ырас, улутташтыруу саясаты улуттук тилдердин өнүгүшүнө жакшы өбөлгө түзгөнү айныгыс чындык. Ошол учурда коомдук-саясий чөйрөдө гана эмес, айрым илимий чөйрөлөрдө да улуттук терминология калыптанган. Ошондой улуттук илимий терминологиянын эң бир сонун үлгүсү катары К. Тыныстанов баш болуп түзүлгөн кыргызча лингвистикалык терминдер системасын айтса болот.

40-жылдардын башында башталган кыргыз котормосунун тарыхындагы экинчи баскычтагы котормо иши жөнүндө кеп кылса, ошол жылдары көркөм котормо иши менен маалыматтык котормо ишинин өнүгүшүндөгү ажырым мурдагыдан да күчөдү десе болот. Көркөм котормо жөнүндө “Согуштан кийинки мезгил котормочулук иштин бир топ алдыга кеткен жылдары болду,” – деп жазышса [Чотикеева, 2011, 337-б.], кыргызча маалыматтык котормо колдонулган чөйрө тарыгандан тарып келатты.

Аталган мезгилде СССРде негизги тил болуп орус тили эсептелген. Маалыматтык котормонун өнүп-өсүшү күч алган мезгил, тилекке каршы, СССРде орус тилинин турушу күчөп, ал бардык советтик республикалардын коомдук турмушунда басымдуулук кылып, республикалардын улуттук тилдерин коомдук көп чөйрөлөрүнөн сүрүп чыгып, алардын өнүгүшү басаңдап калган мезгил катары да белгилүү. Бул көрүнүш Орто Азия республикаларында, айрыкча Кыргызстан менен Казакстанда өтүшүп да кетип, дал ушул себептүү Кыргыз ССРинде улуттук тилдин тагдыры туурасында тынчсыздануу пайда болуп, 1989-жылы кыргыз тилин сактап калуу үчүн атайын “Мамлекеттик тил жөнүндө” мыйзам кабыл алынган.

Кыргыз тилинин колдонулуш чөйрөсү 40-жылдардан кийин тарыганы менен, дал ушул мезгилде кыргыздын биринчи улуттук басмалары түзүлгөн. Жергиликтүү басмалардын эң эскиси болгон “Мектеп” басмасы (адеп “Киргизучпедгиз” болуп, 1965-жылы “Мектеп” деп аталып калган) 1953-жылы атайын мектептер үчүн окуу китеперин басып чыгаруу үчүн ачылган.

Кыргыз ССРинин Илимдер академиясы уюшулары менен, 1955-жылы академия тарабынан чыгарууга сунуш кылынган ар кандай илимий адабияттар, китептер менен брошюралар басыла турган “Илим” басмасы негизделген. Кийин 1968-жылы, Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук комитетинин жана Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин токтому менен Кыргыз ССРинин алдындагы Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы уюшулган [Жамашева, 2021, 383-б.].

Совет мезгилинде маалыматтык котормо аздыр-көптүр колдонулган чөйрөлөр катары билим берүү чөйрөсүн (котормо окуу китептери), саясат чөйрөсүн (идеологиялык максатта партиялык документтер, съезддердин материалдары которулганын), телерадио чөйрөсүн атап кетүү керек.

Ушундай абалдын дагы бир айкын күбөлүгү катары совет убагындагы кыргыз филологиясында, көркөм котормодон айырмаланып, маалыматтык котормо боюнча эч кандай изилдөөлөр жүргүзүлбөгөнүн айтса болот. Мунун башкы себеби маалыматтык чөйрөлөрдө улуттук тилдин колдонулушу өтө чектелгендигинде болгон.

Маалыматтык котормо тарыхындагы экинчи баскычты, ал кезде ашыра орусташтыруу саясаты жүргүзүлгөнүнө карабай, жалаң гана терс жактан караган чындыкка жатпайт. Жалпы тил болгон орус тили чындап эле СССР элдеринин ынтымагын бекемдеп, көптөгөн жергиликтүү улуттарга дүйнөлүк билим, илим, техника жетишкендиктерине жол ачкан.

Ал кезде өлкөдөгү маалымат тилине, өзгөчө коомдук-саясий чөйрөдө, көп көңүл бурулуп, чоң маани берилгенин бир эле фактыдан көрсө болот. Партиялык документтердин баарын

СССР элдерине жергиликтүү тилдерде жеткиликтүү кылып жеткирүү үчүн СССР Жогорку Кеңешинин алдында атайын котормо бөлүмү уюшулуп, бардык съезд-конференциялардын материалдары ал жерден республикалардын тилдерине которулуп, жарыяланып турчу.

Ошондой эле бул мезгилдеги тилдик саясат кандайдыр бир денгээлде тилибизди совет өлкөсүнүн эрте мезгилинде байкалган ашыра пуристтик аракеттердин залакасынан да сактап калган. Кыргыздын белгилүү тилчиси С.А. Давлетов жазгандай: "... тилдин тазалыгы бир тилден экинчи тилге кабыл алынган сөздөрдүн баарына каршы келбейт, орундуу колдонулган сөздөрдү өз кучагына камтыйт жана ал аркылуу байып, өнүгүп отурат", "...жаны кирген сөздөр кыргыз тилине зыян келтирмек турсун, кайра аны бай да, ийкемдүү да кылат" [Давлетов, 1974, 85-86-б.].

Колдонулган адабияттар

1. Алпатов В.М. 150 языков и политика: 1917-2000. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветское пространство. – 2-басылыш. – Москва: КРАФТ, ИВ РАН, 2000, 224 с.
2. Алпатов В.М. Языковая политика и родной язык // Социолингвистика, 2020, № 3(3), с. 114-124.
3. Давлетов С.А. Эмне үчүн өнөр алды – кызыл тил // Ленинчил жаш, 1974, № 69(6668), 2-3-бб.
4. Жамашева Г.З. Функционирование государственного языка в сфере книгоиздания // Тил илими боюнча изилдөөлөр. – Бишкек, 2021, 380-411-бб.
5. Ибраимов О. История кыргызской литературы века: Учебник. – Бишкек, 2014, 544 с.
6. Мартин Т. Империя “положительной деятельности”. Нации и национализм в СССР, 1923-1939. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2011, 855 с.
7. Орузбаева Б., Осмонова Дж. Взаимодействие с русским языком – основной фактор становления и развития терминологической системы современного киргизского языка // Могучий фактор национально-языкового развития. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981, с. 103-113.
8. Чотаева Ч. Языковая политика Кыргызстана: причины, проблемы, противоречия, 2014, с. 11.
9. Чотикеева К.Ш. Кыргыз көркөм котормосунун тарыхынан. // Известия вузов, 2011, №1, 336-337-бб.

Рецензент: к.филол.н., доцент Жамашева Г.З.

УДК 377.5 (575.2)

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-277-280

Иманканова Н.Ш., Жолдошбекова Е.А.

М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий-изилдөө университети

Иманканова Н.Ш., Жолдошбекова Э.А.

НИУ Кыргызский экономический университет имени М. Рыскулбекова

Imankanova N.Sh., Joldoshebekova E.A.

Kyrgyz Economic Scientific Research University named after M. Ryskulbekov

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДАГЫ КОШ
ТИЛДИК ЖАНА КӨП ТИЛДИК ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ШАРТЫНДА**

ДВУЯЗЫЧИЕ И МНОГОЯЗЫЧИЕ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ BILINGUALISM AND MULTILINGUALISM IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Кыскача мүнөздөмө: Ааламдашуу доорунда кош тилдүүлүк жана көп тилдүүлүк, өзгөчө Кыргыз Республикасы сыяктуу ар түрдүү тилдик пейзаждары бар өлкөлөрдө өзгөчө мааниге ээ болууда. Жогорку билим берүү системасында бир нече тилдердин – кыргыз, орус жана англис тилдеринин болушу кыйынчылыктарды да, мүмкүнчүлүктөрдү да жаратат. Бул макалада кыргыз университеттериндеги кош тилдүүлүктүн жана көп тилдүүлүктүн ролу изилденип, дүйнөлүк тенденциялардын тил саясатына, билим берүү практикасына жана лингвистикалык ландшафтка тийгизген таасири каралат. Изилдөө ошондой эле заманбап билим берүү жана глобалдык коммуникацияда чечүүчү ролду ойногон англис тили сыяктуу эл аралык тилдерди интеграциялоодо эне тилдерин колдонууну сактоо көйгөйлөрүн баса белгилейт. Макалада ошондой эле университеттер ааламдашкан дүйнөдө студенттердин академиялык жана кесиптик келечегин жогорулатуу үчүн көп тилдүүлүктү кантип колдонсо болору каралат.

Аннотация: В эпоху глобализации двуязычие и многоязычие становятся все более значимыми, особенно в странах с разнообразными языковыми ландшафтами, такими как Кыргызская Республика. Наличие нескольких языков – кыргызского, русского и английского – в системе высшего образования представляет как проблемы, так и возможности. В этой статье рассматривается роль двуязычия и многоязычия в кыргызских университетах, изучается влияние глобальных тенденций на языковую политику, образовательную практику и языковой ландшафт. В исследовании также подчеркиваются проблемы поддержания использования родных языков при интеграции международных языков, таких как английский, который играет решающую роль в современном образовании и глобальной коммуникации. В статье также рассматривается, как университеты могут использовать многоязычие для улучшения академических и профессиональных перспектив студентов в глобализованном мире.

Abstract: In the era of globalization, bilingualism and multilingualism are becoming increasingly significant, particularly in countries with diverse linguistic landscapes such as the Kyrgyz Republic. The presence of multiple languages – Kyrgyz, Russian, and English – within the higher education system presents both challenges and opportunities. This article explores the role of bilingualism and multilingualism in Kyrgyz universities, examining the impact of global trends on language policies, educational practices, and the linguistic landscape. The study also highlights the challenges of maintaining the use of native languages while integrating international languages such as English, which plays a crucial role in modern education and global communication. The article also considers how universities can leverage multilingualism to enhance students' academic and professional prospects in a globalized world.

Негизги сөздөр: кош тилдүүлүк; көп тилдүүлүк; жогорку билим; Кыргыз Республикасы; глобализация; тил саясаты; лингвистикалык көп түрдүүлүк; Англис тил; билим берүү системасы.

Ключевые слова: двуязычие; многоязычие; высшее образование; Кыргызская Республика; глобализация; языковая политика; языковое разнообразие; английский язык; система образования.

Keywords: bilingualism; multilingualism; higher education; Kyrgyz Republic; globalization; language policy; linguistic diversity; English language; education system.

Introduction

In the context of globalization, linguistic diversity in the Kyrgyz Republic is increasingly under pressure, especially in higher education. The country, which officially recognizes Kyrgyz and Russian as state languages, also faces the growing prominence of English in academic and professional domains. English has become a global lingua franca, facilitating communication and cooperation in various fields such as science, technology, business, and culture. However, this trend has led to concerns about the potential erosion of native languages, particularly Kyrgyz,

which faces challenges in maintaining its use and importance in an increasingly globalized world. This article aims to examine the dynamics of bilingualism and multilingualism in Kyrgyz universities, exploring how these phenomena contribute to the academic success and future opportunities of students while preserving the linguistic and cultural heritage of the country.

Bilingualism and Multilingualism in Kyrgyzstan's Higher Education System

Higher education institutions in the Kyrgyz Republic are places where language policies are most visibly enacted, as they shape students'

linguistic competencies for the future. The use of multiple languages – Kyrgyz, Russian, and increasingly English – creates a complex linguistic environment that both reflects and influences the educational landscape.

1. The Role of Kyrgyz and Russian Languages

Kyrgyz, as the state language, is promoted in public life, but Russian continues to serve as a vital medium of instruction in many universities. Russian, as the language of the Soviet era, remains entrenched in academia, particularly in technical, scientific, and medical disciplines. However, the growing trend of promoting the Kyrgyz language in education reflects efforts to preserve national identity and cultural heritage. In universities, many students are required to study both Kyrgyz and Russian, and bilingual education programs aim to enhance proficiency in both languages.

2. The Influence of English in Higher Education

English has become an indispensable language in the globalized world of academia. In Kyrgyzstan, English is increasingly used in universities for subjects like business, economics, engineering, and international relations. English-language programs, often offered in partnership with international universities, provide students with opportunities to engage with global academic networks. The widespread use of English in academic texts, journals, and online resources also enhances access to global knowledge and research, which is vital for maintaining academic competitiveness in a rapidly changing world.

3. Challenges of Multilingualism

Despite the advantages of bilingualism and multilingualism, there are challenges to managing the linguistic diversity in higher education institutions in Kyrgyzstan. One of the main challenges is the potential marginalization of Kyrgyz, as students and professors increasingly turn to Russian and English for academic purposes. In some fields, Russian and English are seen as more relevant for future careers, which may lead students to undervalue their native language. Another challenge is the lack of sufficient resources and trained personnel to deliver high-quality education in Kyrgyz, which can contribute to the unequal distribution of educational opportunities across linguistic groups.

The Impact of Globalization on Language Use in Kyrgyzstan

Globalization has led to significant changes in the linguistic landscape of many countries, and Kyrgyzstan is no exception. The impact of

globalization on the higher education system is complex, as it both challenges and enriches local languages and cultures.

1. Increased Demand for English

The global prevalence of English as the primary language of international business, technology, and diplomacy has made it a key language in the academic domain. In Kyrgyzstan, English is not only essential for international cooperation but also for academic and professional advancement. Universities that offer courses and programs in English attract students from both within and outside the country, expanding their global reach and academic collaboration. As a result, there is a growing demand for English-language proficiency, which is increasingly seen as an essential skill for young professionals.

2. Cultural and Linguistic Tensions

The push for English language education can create tensions with efforts to preserve native languages. While English opens doors to global knowledge and opportunities, it also risks overshadowing Kyrgyz and, to a lesser extent, Russian. This tension highlights the need for a careful balance between embracing the global language and ensuring that local languages remain a central part of the educational and cultural fabric of the country.

3. The Role of Universities in Language Preservation

Kyrgyz universities have a pivotal role in preserving linguistic diversity while embracing globalization. They can promote multilingualism by offering programs that allow students to become proficient in multiple languages without sacrificing the use of their native tongue. Universities can also contribute to language preservation by producing academic materials, research, and cultural content in Kyrgyz, ensuring that it remains a living and dynamic language.

Strategies for Promoting Bilingualism and Multilingualism

Several strategies can help mitigate the negative effects of globalization on the Kyrgyz language while maximizing the benefits of multilingualism in higher education:

1. Bilingual Education Programs

To ensure the continued use of Kyrgyz alongside Russian and English, universities can implement bilingual education programs that integrate native languages into academic curricula. These programs should focus on subjects where the Kyrgyz language has the potential to thrive, such as history, literature, and cultural studies. By offering high-quality education in Kyrgyz, universities can ensure that

students are proficient in both their native language and global languages.

2. Language Policy and Support

The Kyrgyz government can play a critical role by implementing policies that encourage the use of Kyrgyz in academia while promoting multilingualism. This may include providing resources for the development of educational materials in Kyrgyz, supporting research in the native language, and incentivizing institutions to offer courses in both Kyrgyz and English. Furthermore, universities can collaborate with international organizations to strengthen their language support services and create a more inclusive academic environment for students from diverse linguistic backgrounds.

3. Promoting Cultural and Linguistic Awareness

Universities can also promote cultural and linguistic awareness by organizing events, conferences, and workshops that highlight the

value of linguistic diversity. By fostering an understanding of the importance of preserving native languages, universities can inspire students to take pride in their linguistic heritage and become ambassadors of their native languages in a globalized world.

Conclusion

Bilingualism and multilingualism are critical components of the educational and cultural landscape in the Kyrgyz Republic, especially in the context of globalization. While English offers significant advantages for academic and professional development, it is important to ensure that native languages like Kyrgyz and Russian continue to play an active role in higher education. By implementing effective language policies, supporting bilingual education, and promoting cultural awareness, universities in Kyrgyzstan can navigate the challenges of globalization while preserving their rich linguistic heritage.

References

1. Baker, C. (2011). Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Multilingual Matters.
2. Cenoz, J., & Gorter, D. (2011). Focus on Multilingualism: The Interplay of Language and Education. Multilingual Matters.
3. Dufva, H., & Hynninen, N. (2014). Language Policy and Planning: From Nationalism to Globalization. Routledge.
4. Kymlicka, W. (2015). Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford University Press.
5. Tatar, S. (2013). The Role of English in the Globalization Process: A Case Study of Kyrgyzstan. Journal of Language and Globalization, 12(3), 45-59.

Рецензент: к.пед.н., доцент Бийназарова Н.С.

УДК 821.512.154

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-280-284

Казакова Н.А.

Ала-Тоо Эл аралык университети

Казакова Н.А.

Международный университет Ала-Тоо

Kazakova N.A.

Ala-Too International University

КАЗАТ АКМАТОВДУН “АРХАТ” РОМАНЫНДАГЫ АДИЛЕТ-МИЛАРЕПАНЫН МҮНӨЗ КАТАРЫ КАЛЫПТАНУУ ЖОЛУ

ПУТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ХАРАКТЕРА АДИЛЕТА-МИЛАРЕПЫ В РОМАНЕ

КАЗАТА АКМАТОВА “АРХАТ”

THE PATH OF CHARACTER FORMATION OF ADILET-MILARAPA IN KAZAT AKMATOV'S NOVEL "ARHAT"

Кыскача мүнөздөмө: Макалада эгемендүүлүктөн кийин кыргыз роман жанрынын өнүгүү жолу тууралуу сөз болот да, дал ошол эгемендүүлүктөн кийин кыргыз проза жанры сандык жактан абдан чоң секирик жасагандыгы каралат. Сандык жактан да, сапаттык жактан өсүшү байкалат. Кыргыз адабиятында жаңы темалар иштеле баштагандыгы жана кыргыз эл жазуучусу, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын ээси Казат Акматовдун “Архат” романы тууралуу сөз болот.

Роман эгемендүүлүктөн кийинки кыргыз роман жанрында жаңы багыттагы, жаңы сөз болгон. Ошондуктан, бул макалада “Архат” романы тууралуу кеңири адабий изилдөө жүргүзүлөт, сюжеттик-композициялык маселелери, идеялык-тематикалык өзгөчөлүгү, образдар системасы, мүнөз түзүү чеберчилиги каралат. Жогорудагы маселелерди кароодо салыштырма-тарыхый метод, башка адабиятчы жана жазуучулардын пикирлери талданат.

Аннотация: В статье речь пойдет о пути развития кыргызского романа после обретения независимости, а также о значительном скачке жанра кыргызской прозы как количественно, так и качественно. Отмечается рост как в количественном, так и в качественном плане. В кыргызской литературе начинают прорабатываться новые темы. Рассматривается роман кыргызского писателя, лауреата Государственной премии имени Токтогула, Казата Акматова «Архат». Этот роман стал новым словом в жанре кыргызского романа после обретения независимости, представляя собой новое направление. Поэтому в статье проведено подробное литературное исследование романа «Архат», рассмотрены его сюжетно-композиционные вопросы, идейно-тематические особенности, система образов и мастерство характеристики. При анализе вышеуказанных вопросов использован сравнительно-исторический метод, а также проанализированы мнения других литературоведов и писателей.

Abstract: The article will discuss the development of the Kyrgyz novel after the country gained independence, as well as the significant leap in the genre of Kyrgyz prose, both quantitatively and qualitatively. The growth is noted in both quantitative and qualitative terms. New themes begin to be explored in Kyrgyz literature, and the novel Arhat by Kyrgyz writer and Toktogul State Prize laureate Kazat Akmatov will also be examined. This novel marked a new milestone in the genre of the Kyrgyz novel after independence, representing a new direction. Therefore, the article will conduct a detailed literary study of Arhat, addressing its plot and compositional issues, ideological and thematic features, the system of images, and the mastery of character portrayal. In analyzing these aspects, a comparative-historical method will be used, along with an examination of the views of other literary scholars and writers.

Негизги сөздөр: кыргыз романдары; Казат Акматов; “Архат” романы; мүнөз; каарман; окуялар.

Ключевые слова: кыргызские романы; Казат Акматов; роман “Архат”; характер; персонаж; события.

Keywords: kyrgyz novels; Kazat Akmatov; the novel "Arhat"; character; protagonist; events.

Киришүү. Эгемендүүлүктөн кийин кыргыз адабияты эркин өнүгүү жолуна түшүп, идеялык-тематикалык жактан байыды. Байыды деген сөзүбүздүн эки мааниси бар. Биринчиси, чынында, социалисттик реализм методунан бошонгон жазуучулар теманы кеңири тандоо жолуна түшүп, бир учурда тарыхый окуялар, инсандар тууралуу чыгармаларды абдан көп жазышты: Т. Касымбеков “Баскын”, “Чапкын”, Ж. Токтоналиев “Хан Ормон”, А. Стамов “Хан Тейиш”, Э. Турсунов “Балбай”, С. Жусуев “Курманжан Датка”, Ж. Эгембердиев “Канат хан”, А. Сарманбетов “Жылдыздар жерде жанышат” романдарын атасак болот. Мындан сырткары айрым тарыхый окуяларга кайрадан башка көз менен карап, толуктоолорду киргизген К. Ашымбаевдин “Азат көчү” жана А. Койчиевдин “Мисмидирик”, И. Айтмамбетовдун “Бет-Алман” романдары өзгөчө кызыгуу жаратты. Жанрдык жактан да К. Байбосуновдун “Кармазой” фантастикалык чыгармасы, мистикалык нуктагы Ч. Абыкеевдин чыгармалары, М. Мамазаированын “Аймараны”, Ж. Исабаеванын “Адашкандары” жарыяланып, өз

окурмандарын тапты. Ошол эле учурда совет доорунда да жазып, эгемендүүлүктөн кийин да чыгармачылыгын уланткан калемгерлердин катарында “Боз улан” аңгемелер жыйнагы менен кадам шилтеп, кийин “Мезгил”, “Мунабия”, “Күндү айланган жылдар”, “Эки сап өмүр” өңдүү чыгармаларын биринин артынан бирин жарыялап, кыргыз проза жанрынын казынасын өз роман, повесть, аңгемелери менен байыткан жазуучу, Н. Островский, М. Ломоносов жана “Руханият” сыйлыктарынын ээси Казат Акматов 2005-жылы “Архат” аттуу үч китептен турган (кийинчерээк автор аталган чыгармасына толуктоолорду киргизип, кайра бир китептен турган роман катары экинчи редакциясын жарыялады) романын калың окурман журтчулугуна тартуулады [1]. Романды жазуу үчүн абдан даярдык керек болгону, ламалар тууралуу маалыматтар, романга жабылган жалаалар ж.б.маалыматтар ошол мезгилде абдан кеңири тарап, талкуулар болгон [2]. Бир кызыгы 2012-жылы жарык көргөн “Кыргыз адабиятынын тарыхынын” 7-томунда К. Акматовдун чыгармачылыгы кирип, бирок,

“Архат” тууралуу бир ооз сөз айтылган эмес [3, 659-690-66.].

Роман – сюжеттик-композициялык татаал курулушу, көтөргөн идеялык оор жүгү, деги эле жалпы мазмуну боюнча кыргыз адабиятындагы жаңы үн. Улуу жазуучубуз Ч. Айтматов айткандай “кыргыз адабиятындагы жаңы сөз” [4].

“Архат” кыргыз адабиятында иштелбей, дың жаткан темалардын бири – адамзаттын аң-сезиминде уялап, түпкүлүгү далай “кыйроолорду” алып келчү “эго” сезимди мистика, фантастика, реалдуу жашоо-турмуш аркылуу көркөм изилдейт. Чыгармада адамжандын “МЕНИ” ашынып кетсе, ага дабаа, арга барбы – деген суроо түз коюлуп, романдын баш каарманы Мани Ясо, ыйык Миларепаанын реинкарнациясы, кыргыз жигити Адилет Нарбаев төрөлгөндө эле адилетсиздикке дуушарланып, Тибет окуусунун “сыйкырын” нечен жыл үйрөнүп, акыры адамдын “МЕНИ” кандай зор рухий күч экендигин окутуучусу Лама Цунун жардамы менен таанып билип, илгери Миларепа туш болгон “кара сыйкырга” аргасыздан Далай-лама аркылуу аралашып, андан чыгып кетүүнүн жолдорун басып өткөн далай окуялардан кийин “МЕНге” каршы “Толерант” мантрасын ойлоп чыгарып отурат. Адамзаттын бардыгында эле “эго” сезим бар эмеспи, ал эми аталган сезими ашыкча өөрчүгөндөрдөн ай ааламды тигиретип, элди баш көтөрткүс кылууну самаган деспот-тирандар, диктаторлордун айынан дүйнө тынчтыгы канча жолу бузулгандыгы карт тарыхтын эсинде сакталуу.

“МЕНдин” күчү жаратылыш стихиясындай албуут, бир күч алса, токтолбой кала тургандыгы чыгармада бир канча эпизоддор менен ачылат. Бирок селдей агымы күчтүү бул сезимди “дарылоону” эмнеден баштоо зарыл? Суроонун жообу Лама Цу менен Адилеттин диалогунда айтылат: “Кеп урукта болуп жатат, ата. “Эгонун” жашынган “уясы” дал ошол жерде экен” – дейт да, окуянын өнүгүшүндө нускама боюнча адам баласы болгон жердин бардыгына жайылтуу максатында Миларепа көптөгөн өлкөлөрдү кыдырып, элге жардамга келет [1, 261-б.].

1995-жылы Ч. Айтматовдун “Кассандранын эн тамгасы” романы жарык көргөндө кыргыз адабиятында дагы бир жаңы адабий тилке ачылган. Анда жазуучу турмуштагы ууру-кескилер, баңгичилер, сойкулар, мыкаачылар, ичкиктер ж.б. төрөлөөрдө энесинин дал мандайына так түшөөрү айтылат да, космос монахы Филофейдин изилдөөсүндө жогорку

топтогу адамдар түйүлдүк-эмбрион кезде эле белги берип, бул жашоого жаралуудан баш тартат экен. Айтматовдун “Кассандрасы” көпчүлүк ичинде бушаймандыкты пайда кылып, баардыгыбызды ойлонууга түрткөн. Анткени адам баласы түйүлдүк болуп жаралган кезде эле тарбиялоону күтө тургандыгы чыгарманын түпкүрүндө катылган болчу. Ал эми “Архатта” да Казат Акматов адамдын бүткүл руханий дүйнөсүн, коомдогу мамилени бузуучу “МЕН” урук-түйүлдүк кезинде эле “дарылана” тургандыгын Адилет-Мани Ясо тарабынан изилдеп жатпайбы. Эгер медицинанын маалыматтарына таянсак, кош бойлуу жаш энелер төрөлө элек наристеге акыл-насаат айтса, музыка укса, мээримдүү сүйлөсө, ал угат. Анда эмне үчүн бала түйүлдүк кезинде анын “эго” сезимин тарбиялоого болбосун? Романда көтөрүлгөн ушул бүткүл адамзаттык проблема Мани Ясонун жардамы аркылуу чечмеленет.

“Архат” – полифониялуу чыгарма, анда жеке гана жогорудагы маселе каралбастан, көркөм изилденген проблема көп, маселен “Жер планетасынын экологиялык кырсыкка жакындап баратышы жана андан кантип кутулуу амалын баяндаган окуялар” (Ч. Айтматов) бар, мындан сырткары жер айлампасынын ичинде Мани Ясонун жери – Кыргызстандын абалы, социалдык турмуш жагдайы, адамдардын жашоо-турмуш тууралуу философиялуу ой жүгүртүүлөрү кеңири баяндалат. Сүрөткер (жазуучу маанисинде) өз доорунун, заманынын кан тамырынын кандай согуп жатканын байкап, жашап жаткан мезгилинин жарчысы болот эмеспи. Бул жагдайдан алганда, К. Акматов өлкөбүздөгү баш-аламан хаостук абалды, бийликтин “алдамчы” саясатын, элдин жакырчылыкка батып бара жатышын реализм менен фантастиканын айкашуусунан туруп сүрөттөөгө алган.

Мамлекет ичиндеги материалдык байлыктардын – жаңгак жыгачынан баштап форелге чейин, ал гана эмес элдин рухий дөөлөтү – Умай эненин элеси чегилген ташты да сатып жиберип, капчыкка акча толтуруудан уялбай калган ажонун үй бүлөсүнүн жашоо түшүнүгү, “философиясы” Темир аркылуу “түнкү империя” деп аталган талап-тоноо саясатынын рычагдары, чыдамы кеткен элдин көтөрүлүшү, ажонун үй бүлөсүнүн жерин, өлкөсүн таштай качкан окуялары баяндалат [1, 301-б.]. Ошентип Калагия маалында Мани Ясого угулган онгоо тоолордуку гана эмес, бүтүндөй каржалып, карызга белчесинен баткан өзүнүн кыргыз элинин онгоосу болуп

чыгат. Эгер Багдад, Индия, Непалдын ж.б. шаарлардын, өлкөлөрдүн башчылары Мани-Ясо-Миларепадан жардам күтүп, адамдардын көкүрөгүндө оттой алоолоп жанган жырткычтык сезимдерин азайтуу үчүн чакырышса, Кыргызстанда ажонун кызы бир кездеги Далай-ламадай Адилетти үй бүлө саясатына каршы чыккан саясатчылардын жазасын берүү үчүн чакыртат. Бирок Мани Ясонун: “Кичинекей өлкөдө чоң калыссыздыктар бар экен. “Түнкү империя” деген турмушунарды көрдүм. Башкасын айтпаганда да кыргыздын тукумун колдогон касиеттүү Умай эненин элесин четке сатып жиберүүгө чейин барып жаткандарды, же болбосо өз элине ок аткандарды эч ким жазалабайт экен” [1, 310-б.] – деген сөздөрү канбийкечке жакпай калат. Түбүң түшкөн жашоонун адилетсиз мыйзамы ушундайбы, айтор чындыкты бетке айткан адам эч убакта эч кимге жаккан эмес. Мани Ясонун чындыгын угуп канбийкечтин кабагы да өзгөрүлөт. Акыры толкуган элдин сүрүнөн үй бүлө мамлекетин таштай качты. Ушул окуядан кийин элдин жашоосу оңолобу десе, дагы эле кыргыз жергесинен чыккан кейиштүү добуштар Мани Ясого угула берди... “Толерант” мантрасын түшүнгүсү келбеген элине архат Адилет кыргыз элинин атактуу акыны Буканын ырын балким элге дал ушул ыр таасир берер деген кыялда багыштайт. Ырдын философиялык мазмуну күчтүү, анда көсөм менен эл, өз менен жат, салт менен нарк, калыстык менен калп жана ушул өңдүү мааниси терең түшүнүктөр камтылган. Ыр саптарынын аягындагы “сак болгун!” редифи көңүлдү буруп, аталган ыр дидактикалык мүнөзгө ээ болуп, кийинки муун үчүн таалим тарбия, насаат боло алат. Эмесе, ырдын мазмунуна кыскача токтолсок ашыкча болбостур:

Көгүш тоону кыян жууп,
Көрк бузулат, сак болгун.
Көсөмдөрүң элди алдап,
Көч бузулат, сак болгун.
Өзөгүнө өрт таштап,
Өз бузулат, сак болгун.
Сөөлөгүнөн ажырап,
Сөз бузулат, сак болгун.
Салкын тоону кыян жууп,
Салт бузулат, сак болгун.
Намыс кетип, ар кетип,
Нарк бузулат, сак болгун.

Кара тили калп минип,
Карт бузулат, сак болгун.
Калыс сөзүн айта албай,
Калк бузулат, сак болгун. [1, 313-б.]

Ошентип, окуянын жүрүшүндө Адилет-Миларепа далай континент, өлкөлөрдү кыдырып, “Толерант” мантрасын жайылтат, бирок эң өкүнүчтүүсү Кыргызстандын башчыларынын Миларепаны кабыл албай коюшу элибиздин “эгосунун” күчөп бара жатышын көрсөтүп, эскертүү берет.

Романда кыргыздын кичинекей баласы Адилеттин дүйнөгө атагы чыккан Мани Ясого айланышы, мүнөзүнүн калыптанышы тууралуу “Путь таких людей как Мани Ясо (тибетское имя Адилета) никогда не бывает простым и легким, ибо это путь личности, идущей дорогой добра и справедливости в несправедливом, полном зла и раздираемом противоречиями, мире” [5, с. 4], деп И. Лайлиева белгилегендей, Адилет бала чагынан Тибетке окууга баргандагы лотос абалында сүкүткө отурушу – анын чыдамкай мүнөзүн көрсөтүп, акыры Адилеттеги чыдамкайлык, кайраттуулук, туруктуулук, атына жараша адилеттүүлүгү бүтүн дүйнө жүзүнө керектүү адамга айландырды. Жазуучунун Адилеттин образын түзүүсүндө аны Тибет окуусу учурундагы кыйынчылыктарга кабылтып, чыйралгышы, сүйлөгөн сөздөрү аркылуу бул каармандын мүнөзүн түзө билүүсү кыргыз адабиятында ламаисттик окууну окуган, дүйнө жүзүнө өзүнүн мантрасы менен жардам берген адамдын образын түзгөн. Ал эми “эгонун” артында далай кеп жашырылганын чыгарма менен тааныш адам байкабай койбойт. Бул жагдайдан алганда К. Акматовдун “Архатын” роман-эскертүү деп атасак болот. Белгилүү адабиятчы К. Асаналиевдин “...мына ушундай чыгармалар менен биз дүйнөлүк адабияттын босогосун дагы бир жолу аттай алабыз” [5, с. 3] – деген пикирин эске түшүрүп, чындыгында “Архат” жалпы адамзаттык маселени көтөрүп, көркөм изилдеп, адабияттын негизги объектиси болгон – адам турмушунун дагы бир жагын ачып берүүсү жазуучунун адабиятка кошкон чоң салымы.

Жыйынтыктап айтканда, К.Акматовдун “Архат” романынан кийин “Тринадцать шагов Эрики Клаус”, “Шахидка” романдарын жарыялаганы менен “Мунабия”, “Мезгил”, “Архаттай” окурмандар арасында кабыл алынган жок.

Колдонулган адабияттар

1. Акматов К. Архат.-Бишкек, 2007, 352-б.

2. “Архат” романынан чыккан сөз. – Кирүү режими:
https://www.azattyk.org/a/Kyrgyzstan_literature_new_roman_Arhat/1776729.html (колдонулган датасы: 15.02.2025)
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2012, 720-б.
4. Бизге белгилүү жана белгисиз Айтматов. – Кирүү режими:
https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_aitmatov_duishenbaev/29481233.html (колдонулган датасы: 19.02.2025)
5. Лайлиева И. Человек всего мироздания // К. Акматов. Архат. Книга 1. – Бишкек, 2005, 256 с.

Рецензент: к.филол.н., доцент Черикбаева Н.К.

УДК 811.11:81'246.2

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-284-287

Омурзакова К.Т.

К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети

Омурзакова К.Т.

Бишкекский государственный университет имени К. Карасаева

Omurzakova K.T.

Bishkek State University named after K. Karasaev

НЕМИС ТИЛИ ЖАНА КЕСИПТИК БИЛИНГВИЗМ НЕМЕЦКИЙ ЯЗЫК И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ БИЛИНГВИЗМ GERMAN LANGUAGE AND PROFESSIONAL BILINGUALISM

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кесиптик билингвизмди өнүктүрүүдө немис тилинин ролу каралат. Айрыкча немис тилинин ар кандай кесиптик тармактардагы маанисине жана аны кесиптик коммуникацияда натыйжалуу колдонуу үчүн үйрөнүү ыкмаларына басым жасалат. Билингвизмдин карьералык өсүү, маданияттар аралык өз ара аракеттенүү жана когнитивдик өнүгүү үчүн артыкчылыктары талданат. Немис тили эл аралык чөйрөдө ийгиликтүү колдонуу мисалдары келтирилип, кесиптик тилдик компетенцияны өркүндөтүү сунуштар берилет.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль немецкого языка в развитии профессионального билингвизма. Особое внимание уделяется значению немецкого языка в различных профессиональных сферах, а также методам его изучения для эффективного использования в профессиональной коммуникации. Анализируются преимущества билингвизма для карьерного роста, межкультурного взаимодействия и когнитивного развития. Приводятся примеры успешного применения немецкого языка в международной среде и предлагаются рекомендации по совершенствованию профессиональной языковой компетенции, по эффективному использованию немецкого языка в контексте билингвизма.

Abstract: This article examines the role of the German language in the development of professional bilingualism. Special attention is given to the significance of German in various professional fields and the methods of learning it for effective usage in professional communication. The advantages of bilingualism for career growth, intercultural interaction, and cognitive development are analyzed. Examples of the successful application of the German language in an international context are provided, along with recommendations for improving professional language competence.

Негизги сөздөр: немис тили; кесиптик билингвизм; маданияттар аралык коммуникация; карьералык өсүү; тилдик компетенция.

Ключевые слова: немецкий язык; профессиональный билингвизм; международная коммуникация; карьерный рост; языковая компетенция.

Keywords: German language; professional bilingualism; intercultural communication; career growth; language competence.

Билингвизм (эки тилдүүлүк – лат. bi- «эки»
+ лат. lingua «тил») – бул эки же андан көп

тилде билим алуу жана колдонуу практикасы.
Мамлекетибиздин мамлекеттик – тили кыргыз

тиги, ал эми орус тили расмий тили статусуна ээ болуп, мамлекеттик жана муниципалдык башкарууда, билим берүүдө жана маалымат каражаттарында колдонулат.

Орус тили Кыргызстанда **улуттар аралык баарлашуу тили катары** маанилүү рольду ойной берет. **Президент Садыр Жапаров** анын сакталышы жана өнүгүшү республика үчүн **стратегиялык мааниге** ээ экендигин белгиледи. Ал **Кыргыз Республикасынын Элдер Ассамблеясынын 10-жыйынынын** катышуучуларына кайрылып жатып, көп тилдүүлүк өлкөнүн баа жеткис байлыгы экенин жана орус тилин билим берүү, илим жана экономика тармактарында кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачарын белгиледи [2].

Чыгармачылыгы «эки тилдин билиминин айкалышы» органикалык байланышта болгон биздин доордун эки тилдүү негизги жазуучулардын бири Чыңгыз Айтматов. «Мен китепти кыргыз жана орус тилдеринде жазамын. Эгер китеп биринчи кыргыз тилинде жазылган болсо, мен аны орусчага котормо жана тескерисинче. Мен бул эки тараптуу иштен терең ырахат аламын. Бул жазуучунун өз ичиндеги абдан кызыктуу иши, менин оюмча, бул стилдин такшалуусуна, тилдин образдуулугунун байышына алып келет», деп Чыңгыз Айтматов өзүнүн эки тилдүүлүккө болгон мамилесин аныктаган [1].

Ошондой эле, Чыңгыз Айтматовдун немис тилине жана немис калкына мамилеси өзгөчө болгон. Буга тиешелүү фактылар абдан көп, алардын ичинен кыскача айта кетсек интернет сайттарынан кайсы бир жолугушууда кабарчынын «Сиз, эң стабилдүү окурмандарыңыз катары кайсы улутту айтаар элениз?» деген суроосуна Айтматов: «Менин эң стабилдүү окурмандарым-немис калкы», - деп берген жообун мисал катары келтирип кетсек болот. Ал эми ага далил катары 1994-жылы СССР таркагандан кийин, Айтматов Европада эң окумдуу автор катары көрсөтүлүп, Австрия Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгонун айта кетсек болот [3].

Кыргызстандын жогорку окуу жайларында билингвизм ар кандай форматта өнүгүүдө. Айрыкча, кыргыз-орус, кыргыз-англис, кыргыз-немис жана кыргыз-түрк, кыргыз-кытай, кыргыз-француз, кыргыз-жапон тилдериндеги программалар кенири жайылган.

Университеттерде ал төмөнкү формаларда кездешет:

- Программалык билингвизм – расмий түрдө эки тилде окутуу (мисалы, кыргыз-немис же кыргыз-англис факультеттеринде).

- Функционалдык билингвизм – университетте негизги тил бирөө болгону менен, экинчи тил илимий ишмердүүлүктө же академиялык байланыштарда колдонулат.

- Индивидуалдык билингвизм – студенттер жана окутуучулар окуу процессинде эки тилди активдүү колдонушат.

1. Кыргыз-немис билим берүү программалары.

Кыргызстанда Германия менен кызматташкан бир нече окуу жайлар бар, мисалы:

Кыргыз-Герман техникалык институту (И.Раззаков ат. КМТИ, «Манас» КТУ);

Кыргыз-Герман факультеттери:

- КРСУнун немис тилдүү бөлүмү;

- Ж. Баласагын атындагы КМУнун немис тилдүү бөлүмү;

- К. Карасаев атындагы БМУнун немис тилдүү бөлүмү;

- И. Арабаев атындагы КМУнун немис тилдүү бөлүмү;

- К.И. Скрябин атындагы КУАУ нун немис тилдүү бөлүмү;

- ОшМУнун немис тилдүү бөлүмү.

Кыргызстандын дээрлик бардык жогорку окуу жайларында немис тилдүү бөлүмдөр бар. Ошондой эле окуу программалары жана көптөгөн тил курстары бар, мисалы эң белгилүүлөрү болгон DAAD (Deutscher Akademischer Austauschdienst- Германиянын Академиялык Алмашуу Кызматы) жана Бишкектеги «SLZ» немис тил борбору. Мен өзүм немис тил мугалими болгондуктан, кесиптик билингвизмге басым жасадым.

1. Немис тили - Европадагы негизги билингвалдык тилдердин бири.

Европа биримдигиндеги эң көп сүйлөгөн тил.(100 миллиондон ашык киши).

Германия, Австрия, Швейцария, Люксембург жана Лихтенштейнде немис тили мамлекеттик тил болуп саналат.

Илимде, инженерияда, медициналык изилдөөлөрдө жана экономикада кенири колдонулат.

2. Немис тили жана академиялык билингвизм.

Немис тили билим берүү системасында эки маанилүү аспекти менен байланышы бар:

Жогорку билим берүү:

Германиядагы көптөгөн университеттер англис жана немис тилдеринде билим берет. DAAD жана Erasmus+ программалары аркылуу билингвалдык окуу мүмкүнчүлүктөрү бар:

- Студенттердин академиялык жана кесиптик мүмкүнчүлүктөрү кеңейет.

- Эл аралык кызматташтыкка жол ачылат.

- Илимий маалыматтарга жеткиликтүүлүк жогорулайт.

- Көп маданияттуулукту жана толеранттуулукту өнүктүрөт.

Илим жана изилдөө: Германия дүйнөдө илимий изилдөөлөр боюнча алдынкы өлкөлөрдүн катарына кирет. Көптөгөн академиялык басылмалар немис тилинде жарыяланат.

3. Немис тили жана кесиптик билингвизм.

Кесиптик билингвизм – бул адам эки тилде иштөө жана кесиптик чөйрөдө эффективдүү коммуникация жүргүзүү жөндөмүнө ээ болгон учур.

Немис тилин билүү эл аралык карьера үчүн чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

Инженерия жана технология

Германия дүйнөдөгү алдынкы өндүрүш жана инженерия борборлорунун бири

- Эл аралык компанияларда иштөө (Siemens, BMW, Volkswagen)

- Туризм жана логистика (Европа менен байланышкан бизнес тармактары)

Медицина жана фармацевтика тармагындагы мүмкүнчүлүктөр:

Германияда чет элдик дарыгерлер жана медайымдар үчүн көптөгөн жумуш орундары бар.

Германияда иштөө үчүн немис тилинин B2 деңгээли талап кылынат.

Аптека, биотехнология жана медициналык изилдөөлөр тармагында иштөө үчүн немис тили зарыл.

Германияга **Blue Card** аркылуу жогорку квалификациялуу адистерди чакыруу программалары бар

Экономика жана бизнес

- Германия Европа Биримдигиндеги эң ири экономикага ээ

- Немис тилин билуу эл аралык банктык системада, каржы жана экспорт – импорт тармактарында иштөөгө мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

- **Deutsche Bank, Allianz, BASF** сыяктуу дүйнөлүк компанияларда иштөө үчүн талап кылынган тилдердин бири.

- **Германияда жумушка орношуу.** Акыркы жылдары Кыргызстанда немис тилине болгон суроо-талап күчөөдө. Айрыкча медициналык, инженердик, IT тармагындагы адистерге суроо-талап чоң.

Студенттер үчүн да чоң мүмкүнчүлүктөр болуп жатат Жайкысын ар кайсы тармактарда иштеп, Германиянын бир гана шаарларын

эмес, кошуналаш мамлекеттерди да көрүп келип, кызыгуулары артып, немис тилин дагы да тереңдетип окууга мотавация алып жатышат.

Албетте, кыйынчылыктар болбой койбойт. Кээ бир студенттер үчүн тилдик тоскоолдуктар болот, бирок алардын ошол чөйрөдө жашап, иштегени тилди бат үйрөнүп, өздөштүрүүсүнө түрткү болот.

Учурда, биринчи чет тили англис тили, экинчи чет тили немис тилин окуган студенттер Америкага, Англияга караганда Германияга барып окуп жана иштөө мүмкүнчүлүктөрү көбүрөөк болуп жатат. Ушундай мүмкүнчүлүктөрдүн бар экенин билип, түшүнүп эки тилди бирдей алып кеткен студенттер бар. Мисалы жайында Германияда иштеп келген студенттер, сабакта өздөрүнүн ойлорун немис тилинде кенен билдире алышат.

Немис тилин билингвизмде колдонуунун артыкчылыктары:

- Германияда акысыз билим алуу мүмкүнчүлүгү

- Германияда карьера куруу перспективалары

- Илимий жана техникалык маалыматтарга жеткиликтүүлүк.

- Кесиптик терминологияны өздөштүрүү менен иштөө чөйрөсүндө атаандаштыкка жөндөмдүү болуу.

- Германия илимий изилдөөлөргө көп каражат бөлгөн алдыңкы өлкөлөрдүн бири.

Немис университеттеринде окуп, изилдөө жүргүзүү үчүн DAAD жана Erasmus+ сыяктуу программалар бар.

- Германияда **Магистратура жана PhD** программалары англис тилинде окутулганы менен немис тили академиялык чөйрөдө чоң мааниге ээ.

- Кесиптик терминологияны үйрөнүү (медицина, инженерия, экономика, IT ж.б.

- Германиядагы стажировкалар жана алмашуу программаларына катышуу

- Германияга ишке орношуу программалары (Blue Card, Anerkennung für ausländische Berufe)

Немис тилинде кесиптик билингвизмди өнүктүрүү жолдору:

1. Немис тил сертификаттарын алуу Гёте институтунун сертификаты

(Goethe-Zertifikat A1-C2).

2. TestDaf (Test Deutsch als Fremdsprache) Германиядагы жогорку окуу жайларына тапшыруу үчүн (B2-C1).

3. DSH (Deutsche Sprachprüfung für den Hochschulzugang) – бул программа

Германиядагы университеттерге кирүүнү каалаган чет элдик студенттер үчүн.

4. Telc Deutsch (The European Language Certificates) Университеттер, жумуш берүүчүлөр жана миграция үчүн, Германиянын медициналык жана кароочу кесиптери үчүн атайын Telc Deutsch B2-C1 Medezin бар.

5. ÖSD (Österreichisches Sprachdiplom Deutsch) Германияда, Австрияда, Швейцарияда билим алуу же иштөө үчүн.

6. Немис тилин билууну тастыктаган атайын сертификаттар.

Fachsprachprüfung (FSP) – Медициналык немис тили

Германияда дарыгерлер үчүн медициналык лицензия алуу үчүн керек, B2-C1 деңгээлиндеги медициналык терминологияны текшерет

7. WiDaF (Deutsch als Fremdsprache in der Wirtschaft).

Бизнес жана экономика тармагында иштөөнү каалагандар үчүн. Немис тилинде жумуш табууга жардам берет.

«Көп тилдүү билим берүү Кыргызстанда экономикалык өсүшкө жана туруктуу өнүгүүгө мүмкүнчүлүктү кеңейтет. А сапаттуу билим берүү, өсүп келе жаткан муундарга бирдиктүү, интеграциялуу, бардык мааниде ийгиликтүү коомду жаратууга шарт түзөт» [4].

Жалпысынан, билингвдер маданий мурасты сактоодо жана коомдо тилдер менен маданияттардын ар түрдүүлүгүнө өбөлгө түзүүдө маанилүү роль ойнойт. Алардын аракеттери салттарды сактоого, маданияттар аралык түшүнүүгө жана көп тилдүү коомдордун өнүгүшүнө көмөк көрсөтөт [5]

Жыйынтык

Немис тили жана кесиптик билингвизм темасы бүгүнкү күндө абдан актуалдуу, анткени ал эл аралык карьерага, билим алууга жана илимий изилдөөлөргө кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Айрыкча инженерия, медицина, бизнес жана илим тармактарында немис тилин билген адистердин суроо-талаптары жогору. Немис тилин кесиптик деңгээлде үйрөнүү – келечектүү жана пайдалуу инвестиция.

Колдонулган адабияттар

1. Кидиралиева Н.М. «Отражение национального характера в произведениях Чингиза Айтматова посредством билингвизма». – Режим доступа: <https://arch.kyrlibnet.kg>
2. Билингвизм в Кыргызстане- языковая гармония общества. – Режим доступа: REGION.KG (28.06.2024)
3. Сатаева Г.С. Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын Германиядагы которулуш деңгээли. – Режим доступа: <https://arch.kyrlibnet.kg>
4. Көп тил билүү көп ийгиликке жол ачат // Азаттык Үналгысы, Кыргызстан. – Режим доступа: www.azattyk.org.
5. Билингвизм: особенности, виды и влияние на развитие личности // Российское общество Знание. – Режим доступа: www.znanierrussia.ru

Рецензент: к.филол.н., доцент Джаркинбаева Н.Б.

УДК 811. 512.154:811.411.21

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-287-292

Өскөнбаева М.

Эл аралык Кувейт университети

Осконбаева М.

Международный Кувейтский университет

Oskonbaeva M.

International Kuwait University

КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛДЕРИНИН ТИПОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КЫРГЫЗСКОГО И АРАБСКОГО ЯЗЫКОВ TYPOLOGICAL FEATURES OF KYRGYZ AND ARABIC LANGUAGES

Кыскача мүнөздөмө: Бул берилген макалада кыргыз жана араб тилдеринин өз ара типологиялык өзгөчөлүктөрү каралат. Кыргыз жаа араб тилдери тектеш эмес тилдерден болгондуктан көптөгөн айырмачылыктары бар. Араб тили морфологиялык түзүлүшү боюнча флексивдүү тилдердин катарында болгондуктан кыргыз тилинин грамматикасынан сөз жасоо, сөз өзгөртүү, род категориялары, сан категориялары, зат атооч, этиш, сүйлөмдөрдүн бөлүнүшү ж.б. дагы

морфологиялык түзүлүштөрүнө жана айырмачылыктарына кыскача талдоо жүргүзүлөт. Кыргыз жана араб тилдеринин салыштыруулары боюнча айрым тил изилдөөчүлөрдүн илимий иштеринин жыйынтыктары да мисалдар менен берилмекчи. Ошондой эле, берилген макалада араб тил илиминин грамматикасынын изилдениш тарыхы андагы негиздөөчүлөрүнүн бири болгон окумуштуу, филолог Сибавайхтин тыбыш, сөз, уңгу, мүчө, этиш, кызматчы сөздөр туурасында изилдөөлөрүнө да токтолмокчубуз.

Аннотация: В данной статье рассматриваются типологические особенности кыргызского и арабского языков. Кыргызский и арабский языки, будучи неродственными языками, имеют много различий. Поскольку арабский язык по своему морфологическому строению относится к флективным языкам, в статье проводится краткий анализ его морфологической структуры и отличий от грамматики кыргызского языка, включая словообразование, словоизменение, категории рода и числа, существительное, глагол, классификация предложений и другие морфологические структуры. Также приводятся результаты научных работ некоторых лингвистов по сопоставлению кыргызского и арабского языков с примерами. Кроме того, в статье затрагивается история изучения грамматики арабского языка, а также рассматриваются исследования одного из его основоположников – ученого и филолога Сибавайхи. Внимание уделяется его трудам по фонетике, морфологии, словообразованию, грамматическим формам глагола, служебным частям речи и другим аспектам языкознания.

Abstract: This article deals with the typological features of Kyrgyz and Arabic languages. Kyrgyz and Arabic, being unrelated languages, have many differences. Since Arabic language by its morphological structure belongs to inflecting languages, the article briefly analyzes its morphological structure and its differences from Kyrgyz language grammar, including word formation, verbalization, categories of gender and number, noun, verb, sentence classification and other morphological structures. The results of scientific works of some linguists on comparison of Kyrgyz and Arabic languages with examples are also given. In addition, the article touches upon the history of the study of Arabic grammar, and examines the research of one of its founders, the scientist and philologist Sibawayh. Attention is paid to his works on phonetics, morphology, word formation, grammatical forms of the verb, service parts of speech and other aspects of linguistics.

Негизги сөздөр: кыргыз тили; араб тили; флективдүү; агглютинативдүү; морфология; тил илими.

Ключевые слова: кыргызский язык; арабский язык; флективный; агглютинативный; морфология; языкознание.

Keywords: Kyrgyz language; Arabic language; inflecting; agglutinative; morphology; linguistics.

Түрк тилдери анын ичинен кыргыз тили араб тили менен типологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланып турат. Кыргыз тили типологиясы (морфологиялык түзүлүшү) боюнча мүчөлөмө (агглютинациялама) тилдердин катарына кирет [3]. Дүйнө жүзүндө ар бир тилдин өзүнүн структуралык өзгөчөлүктөрү бар. Алар сөз жасоо, сөз өзгөртүү ж.б. жагынан бири – биринен айырмаланат. Ал эми араб тили семит тилдеринин морфологиялык түзүлүшү боюнча флективдүү тилдердин катарын толуктайт. Түрк тилдери, кыргыз тили араб тили менен чыгыш теги жагынан сөз жасоо, грамматикалык формаларынын түзүлүшү жагынан да бири – биринен айырмаланып турат. Кыргыз тилинде сөз бул өзүнчө мааниси бар сөз уңгусуна ар кандай мүчөлөрдүн улануусу аркылуу жасалса, араб тилинде бул нерсе сөздүн өзүнүн ички түзүлүшүнүн (ички флексия) өзгөрүү жолу менен ишке ашырылат. Кыргыз тили менен араб тилдери тектеш эмес

тилдер болгондуктан көптөгөн айырмачылыктары бар. Мисалга алсак; араб алфавитинде жыйырма сегиз тамга болсо, алардын бардыгы үнсүз тыбыштар. Алардын үстү, астына коюлган артиклердин жардамы менен үндүүлөр айтылат. Алар; فتحة(фатха) , كسرة(касра), ضمة(дамма). Ал эми, кыргыз тили тыбыштык жагынан төмөндөгүдөй мүнөздөлөт: мында 8 кыска (а, э, о, ө, у, ү, ы, и) жана 6 созулма (аа, оо, уу, үү, ээ, өө) үндүү бар [3]. Кыргыз тилинде жазуу солдон оңго карай жазылса, араб тилинде оңдон солду карай жазылат жана кыргыз тилиндегидей сүйлөмдө, сөздө баш тамга колдонулбайт. Кыргыз тилинде баш тамгадан башкасынын бардыгы бирдей жазылса араб тилинде бир эле тамга төрт башка жазылат. Өз алдынча турушунда (башкы тамга катары) сөздүн башында, сөздүн ортосунда, сөздүн аягында башкача жазылат. Сылыктык иретинде айтылган кыргыз тилиндеги “сиз” деген кайрылуу араб тилинде “силер” деп

колдонулат. Ушуга окшогон кыргыз – араб тилдеринин көптөгөн айырмачылыктары бар.

Араб тилиндеги ункуда кыргыз тилиндегидей бир маани болбойт алар үч үнсүз тамгадан турат. Жаңы сөз мында унгунун курамына үндүү тыбыштардын катышуусу жана алардын өзгөрүүсү, түшүп айтылышы аффикстер (префикстер, суффикстер) жалгануу жолу менен жасалат.

Негизинен араб тилинде аффикстер унгу үнсүздөрдүн алдынан да, аягынан да жалганышы мүмкүн. Ал эми кыргыз тилинде болсо мүчөлөр унгудан же туунду унгудан кийин жалганат. Ошондой эле, кыргыз тилинде сөздөгү мүчөлөрдүн аз же болбосо көптүгүнө карабастан унгу оңой жол менен ажыратып алууга болот. Араб тил илиминин грамматикасынын изилдениш тарыхына кайрылсак, араб грамматикасынын негиздөөчүлөрүнүн бири окумуштуу, филолог Сибавайх. Анын “Аль китааб” аталышындагы бир нече томдук китеби араб тил илиминдеги сөз, сүйлөм, тыбыш ж.б. жөнүндөгү эң алгачкы эмгек. Мында النحو (Ан-наху) деп аталган, араб тилинин грамматикасы изилденип, ошонун негизинде ал окумуштуу араб грамматикасынын негиздөөчүсү деп аталган. Сибавайх грамматика илимин азыркыдай морфология жана синтаксис деген бөлүмдөргө ажыратып караган эмес. النحو (Ан – наху) сөзүнүн терминдик маанисин айтсак сүйлөмдөрдүн өзгөрүшүнө карата сөздүн аягынын өзгөрүшүн жана өзгөрбөшүн билдире турган илим б.а. араб тилинин синтаксиси. Ал эми الصرف (Ас – сарф) илими жалгыз сөздөрдүн абалын изилдеген б.а. араб тилинин морфологиясы [5].

Окумуштуу Сибавайх сүйлөм сөздөрдөн, сөздөр тыбыштардан түзүлөрүн жана ал тыбыштардын айрымдары негизги унгу, мүчөлөр ошондой эле, сөздөр, атоочтор, этиштер жана кызматчы сөздөр үч түргө бөлүнөрүнө токтолуп, этиштер чак, жак категориялары боюнча бөлүнүп, атоочтор болсо сан, тек, жөндөмө категориялары боюнча өзгөрүп, айтылаарын кошумчалаган. Албетте, буларга кыргыз тил илими менен өз ара айырмачылыктарына ишибиздин жүрүшүндө кененирээк токтолмокчубуз. Жогоруда атагандай, араб тилиндеги бардык сөздөр үч негизги топко, тактап айтсак үч сөз түркүмүнө бөлүнөт. Алар: اسم (ысым) атооч, فعل (фиел) этиш жана حرف (харф) кызматчы сөздөр. اسم (ысым) атооч бул – өз алдынча бир маанини түшүндүргөн сөз. М: (أنا - мен), (أنت - сен), (قلم - калем) ж.б. [5]. Ысым (Ысым) атооч араб тилинде кыргыз тилиндегидей эле заттык

маанидеги түшүнүктөрдүн, кубулуштардын аттарын билдирген сөздөр эсептелинет. Адамга байланыштуу зат атооч сөздөр مَنْ (ман) ким? деген суроого ал эми калгандары ما (маа) эмне? деген суроолорго жооп берет. Болгону зат атоочтор жөндөмө жана сан формалары аркылуу өзгөрөт. مَنْ (ким?) сурама ат атоочу кыргыз тилиндегидей адамдарга гана колдонулса ما (эмне?) сурама ат атоочу адам эместерге колдонулат. Эскерте кетчү нерсе, булардын айырмасы кыргыз тилиндеги сурама ат атоочтор жөндөмө, сан, жак жана жалпы таандык мүчөлөрү аркылуу өзгөрөт. Ал эми араб тилиндеги сурама ат атоочтор бул категориялар боюнча өзгөрбөйт. Мисалы; مَنْ جاء المدرسة ؟ (кемден сүйлөмдү кыргызча мектепке ким келди? Деп, болбосо мектепке кимдер келишти? Деп да, эки түрдүү которууга болот деген ойдобуз. Ошондой эле, зат атоочтор (اسم) араб тилинде тек категориясы жагынан экиге бөлүнөт. Алар مذكر (музаккар) эркек теги жана مؤنث (муаннас) аял теги. مؤنث муаннастын төмөндөгүдөй үч белгиси бар. 1) التاء المربوطة (та – альмарбута) ысымдын аягына кошулган тоголок та (ة). Мисалы: ألفة المقصورة (имра'атун) аял. 2) الألف المقصورة (алиф - максура) ысымдын аягына кошулган (ى) йа түрүндөгү алиф. Мисалы: ضربى (дурба) бул сөздүн музаккары أضرب (адрабу). 3) الألف الممدودة (алиф альмамдуда) ысымдын аягында хамзадан мурун келген алиф (اء). Мисалы: أحمر (хамра'а) бул сөздүн музаккары مؤنث (музаккар) жана مؤنث (муаннас) үч түрдүү болот. 1) مفرد (муфрад) жекелик санды билдирген сөз. М: معلم (мелм) мугалим эркек теги, (معلمة) мугалим аял теги. 2) مثنى (мусанна) экилик санды билдирген сөз. М: معلمتان (мелмтан) эки мугалим эркек теги, (معلمتان) эки мугалим аял теги. 3) جمع (жамъ) көптүк түрдү билдирген сөз. М: معلمون (мелмон) мугалимдер эркек теги, (معلمات) мугалимдер аял теги [5]. Мындай род категориясы кыргыз тилинде эч зарылдыгы жок, орус тилинде кеңири өөрчүгөн. Род категориясы зат атоочтон, сын атоочтон, иреттик сан атоочтон, өткөн чак формасындагы этиштерден ж.б. байкалат. Дүйнөдө роддук категорияга ээ болбогон же орус тилиндеги сыяктуу род категориясы кеңири өнүкпөгөн тилдер да бар. Буга мисалы; фин, грузин, түрк тилдери ж.б. саноого болот [1]. Араб тилинде сан категориясы мындайча үч негизги топко бөлүнөт. Жекелик, экилик жана көртүк جمع مثنى, مفرد). Сан категориясынын араб тилинде кыргыз тилинде жок экилик түрү бар. Мында зат атоочтун экилик түрүндө сөздүн негизги формасына (أن) ани мүчөсү уланып жасалат. Мисалы: كتاب

(китааб) китеп كتابان (китаабаани) эки китеп. زهرة (захра) гүл زهرتان (захратаани) эки гүл ж.б. Ал эми зат атоочторго эч кандай мүчө уланбай колдонулган бардык түрү жекелик санды билдирет. Мисал келтирсек: دفتَر (дафтарун) дептер, مسطرة (мисторатун) сызгыч ж.б. Ал эми кыргыз тилинде зат атоочтор болгону жекелик жана көпгүк санда айтылат. Мисалы орус тилин алсак, кээ бир окумуштуулардын пикиринде байыркы орус тилинде да экилик сан болгонун алар убакыттын өтүшү менен ал жоюлуп көпгүк санга өтүп кеткен [1]. Көпгүк сандагы зат атоочтор да эки же андан көп бир өңчөй заттарды атайт. Жекелик сан менен көпгүк санды бири – биринен айырмалап турган грамматикалык каражат көпгүктүн лар мүчөсү болуп эсептелет. Бул мүчө үнгүдөгү үндүү, үнсүз тыбыштарга карата өзгөрүп, он эки вариантта колдонулат. Зат, буюм, кубулуш аттарынын жеке же жалгыз экендигин билдирген учуру жекелик сан, ал эми эки же андан көп экендигин туюндурган учуру көпгүк сан деп аталат. Көпгүк санды билдирген зат атоочторго – лар мүчөсү жалганат. М: тоо – тоолор, шаар – шаарлар ж.б. Ошондой эле кыргыз тилинде айрым зат атоочтор лар мүчөсү жалганбай туруп эле көпгүк санды туюндура берет. Мисалы: жалпылама маани берген сөздөр ошол турушу менен эле көпгүк санды билдирет. М: Мал, куш, журт, калк ж.б. М: Абдыкул мал айдап келе жатат [7].

Араб тилинде бир тыбыштан турган муун болбогондуктан бир тыбыштан турган сөз да жокко эсе десек болот. Бирок бир муундан турган сөздөр өз алдынча келгенде кандайдыр бир мааниге ээ болбойт, болгону сүйлөмдө белгилүү бир грамматикалык функцияны аткарган сөздөр болуп саналат. Алар (حرف) «харф» «адаат» (أداة) же «аамил» (عامل) деп аталат. М: (ب)би, (ص)ва, (ل)лам, (ك)ки ж.б. сөздөр. Араб тилинде кызматчы сөздөр сүйлөмдөрдөгү жана сөз айкаштарындагы сөздөрдү байланыштыруу милдетин аткарат. Ал сөздөрдүн жогоруда айтылгандай өз алдынча жеке лексикалык мааниси жок. Ошондуктан толук мааниси бар сөздөр менен колдонулуп жалпы бир маанини билдирет. Кызматчы сөздөр араб тилинде дайым өзү катышкан сөздүн алдына келет. Мисалы: في (филь жааамиати) «университетте» мында (في)фи анда, анын ичинде деген мааниге ээ. Дал ушул сымал على (ала), إلى (ила), ب (би), من (мин), عَنْ (ан) ж.б. сөздөрдү атоого болот. «Харф» бул өз алдынча бир мааниге ээ болбогон сөз, андыктан حرف «харф» бир сүйлөмдө اسم «ысымга» же فعل «фиелге» кошулган учурда гана маани берет. М: في (фи)

до, дө, да, де деген маанини бир сүйлөмдө ысымга кошулуп туюнтат. М: زيد في البيت (Зайд үйдө) [5].

Кыргыз тилинде сын атооч заттардын өңү – түсүн, формасын, көлөмүн, массасын, даамын билдирип кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берет. Ал эми араб тилинде كيف (кайфа) жана أي (аййи) сөздөрү колдонулат. М: كيف حالك? (кайфа хаалука) абалың кандай? болбосо кандайсың? كيف (кайфа) сөзү түгөйү менен жакындашуу (ыкташуу) байланышы аркылуу жөндөмө, сан, жак категориялары боюнча өзгөрбөйт жана сын атоочтордун ордуна колдонулганда сүйлөмдө баяндоочтук милдетти да аткарат. Ошондой эле, кээде этиштер менен байланышып, сын – сыпат бышыктоочтук да милдетти аткарып, айрым учурда тактоочтордун ордуна да колдонула берет. Бул сурама ат атооч кыргыз тилине кантип? деген сөз иретинде да которулуп, колдонула берет. Мисалга алсак: كيف الجو في قرغيزستان? Кыргызстанда аба ырайы кандай? كيف تعرف مدينة بشكيك? Бишкек шаарын кандай билесиң? Кыргыз тилиндеги мындай өзгөчөлүктөргө ээ десек болот. Жак мүчөлөрүндө мен кандаймын? сен кандайсың? Ал кандай? ж.б. мисалдарды келтирсек болот. Бул сурама ат атоочу кээде сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарып келет. М: Сен кандай түстөрдү жакшы көрөсүң? Ал эми أي (аййи) сурама ат атоочун кыргыз тилиндеги кайсы? Сурама ат атоочу катары эсептесек болот. Бирок кээде сүйлөмдө түгөйү менен ыкташуу байланышы аркылуу байланышса أي сурама ат атоочу род, жөндөмө категориялары боюнча өзгөрүп, өз түгөйү менен таандык байланыш тагыраагы изафеттик жолу аркылуу байланышкандыктан илик жөндөмөсүндөй өзгөрөт. М: -جئت من أي مدن? сен кайсыл шаардан келдиң? жана -اقرأ أي كتاب? сен кайсы китепти окуп жатасың? أي (аййи) сурама ат атоочу кээде сүйлөмдө иреттик сан атоочторго колдонулгандай канчанчы? деген сурама ат атоочтордун да ролун аткарат. Ага төмөндөгүдөй мисал келтирсек болот. تسكن في أي طابق? сен канчанчы этажда жашайсың? Сан атоочтор кыргыз тилинде заттын санын, эсебин көрсөтүп, канча? нече? деген суроолорго жооп берет. Сан атоочтун кыргыз тилинде алты маанилик түрү бар. Алар: эсептик (беш, төрт, эки жүз), иреттик (экинчи, үчүнчү, алтынчы), жамдама (алтоо, жетөө, үчөө), чамалама (бештей, отуздай, жүзчө), топ (экиден, төрттөн, беш – бештен), бөлчөк (экиден бир, алтыдан үч). Араб тилинде дал ушул сан атоочторго كم (кам) жана жогоруда сөз кылгандай أي (аййи) деген сөздөр

колдонулат. **كم** сурама ат атоочу маанилик жактан канча? деп, айтылганы менен сүйлөмдө өз түгөйү менен ыкташуу байланышы аркылуу байланышса эгер б.а. өз түгөйү менен **نصب** (наб) мындайча айтсак табыш жөндөмөсүндө болуусун шарттайт. Мисалы: **كم كتابا في الحقيقة**? (сумканда канча китеп бар?).

Кыргыз тилинде да, араб тилинде да канча? **كم** сурама ат атоочтору суроо маанисинде эмес «көп», «көптөгөн» деген мааниде да колдонулат. Араб тилинде **كم** сурама ат атоочу көпгүк сандагы формасы канчалаган деген мааниде эгер колдонулса, анын формасы эмес, грамматикалык функциясы өзгөрүүгө дуушар болот деп, айтууга негиз бар. Ал эми, кыргыз тилинде бул канча? сурама ат атоочунун көпгүк сандагы формасы, же болбосо канчалаган деп, өзгөргөн формасы аркылуу берилет. Ошондой эле, эскерте кетчү нерсе кыргыз тилинде сандар саналуучусу кыскарып, көпгүк түрдө айтылат жана бул учурда аларга канчоо? деген суроо берилет, араб тилинде мындай тилдик нерсе жок экенин кошумчалайбыз. Тактоочтор кыргыз тилинде кайда? качан? кантип? кандай? деген сыяктуу суроолорго жооп берсе, араб тилинде **متى** (мата), **كيف** (кейфа), **أين** (айна) ж.б. сурама ат атоочтор колдонулат. Мында **كيف** (кейфа) сөзү жогоруда сөз кыргандай сын атоочторго жана сын – сыпат тактоочторго карата колдонулуп, кыргыз тилиндегидей кандай? кантип? деген сурама ат атоочтордун маанилерин билдирет. **أين** (айна) сурама ат атоочу орун тактоочторго карата колдонулуп, кыргыз тилиндеги кайда? ат атоочунун эквиваленти десек болот. Кайда сурама ат атоочунун кайдан? каякка? деген өзгөргөн формалары да бар, араб тилинде болсо, буларга **أين** (айна) сурама ат атоочунун предлогдор менен ыкташкан **من أين** (мин айна) жана **إلى أين** (ила айна) деген формалары дал келет. Мисалы: **من أين أنت؟** (мин айна анти) сен кайсыл жактан болосуң? жана **إلى أين أنت؟** (ила айна анти) сен каякка бара жатасың? Шилтеме ат атоочтор бир бир өңчөй заттардан же түшүнүктөрдүн ичинен бирөөнү бөлүп көрсөтөт. Кыргыз тилиндеги ат атоочторду алардын маанилерине жараша бир нече топторго бөлүп карайбыз. 1. Жактама ат атоочтор: мен, сен, сиз ж.б. 2. Шилтеме ат атоочтор: бул (бу), ушул (ушу), ошол (ошо) ж.б. 3. Сурама ат атоочтор: ким? эмне? ж.б. 4. Тангыч ат атоочтор: эч бир, эч кайда ж.б. 5. Аныктама ат атоочтор: ар бир, ар ким ж.б. 6. Белгисиз ат атоочто: алда кайда, алда качан ж.б. [2]. Бул боюнча Б.Иманкулова кыргыз жана араб тилдериндеги шилтеме ат атоочтор

боюнча илимий макаласын карасак, араб тилинде шилтеме ат атоочтор толук гана формада келээрин, жана аларды төмөндөгүдөй формада жазылаарына токтолгон. Мисалы; **هذا** (хаза) бул, эркек теги үчүн. **هذه** (хазиhi) бул, аял теги үчүн, **هذان** (хазани) бул экөө, эркек теги үчүн, **هاتان** (хатани) бул экөө аял теги үчүн, **هؤلاء** (хауляи) булар аял теги жана эркек теги үчүн. **ذلك** (залика) ошол жана ошолор **أولئك** (уляика) буларга [4] кошумча иретинде мындайча мисал келтирсек болот; **هذا قلم** (хаза каламун) бул ручка.

Кыргыз тилинде сүйлөм айтылыш максатына карай жай сүйлөм, суроолу сүйлөм, илептүү сүйлөм буйрук сүйлөм болуп төрткө бөлүнөт. Араб тилиндеги сүйлөмдөрдүн бөлүнүшү туурасында кеп кылсак. Араб тилинде сүйлөмдөр атоочтук сүйлөм **الجملة الاسمية** (аль жумла аль исмиййа) жана **الجملة الفعلية** (аль жумла аль фиалия) болуп экиге бөлүнөт. Мында сүйлөмдөгү ээ **مبتدا** (мубтада) менен баяндоочтун **خبر** (хабар) кызматын атоочтор **اسم** (ысым) аткаrsa, анда ал сүйлөм атоочтук сүйлөм **الجملة الاسمية** (аль жумла аль исмиййа) деп аталат. Мисалы; **مريم تدرس الدرس** (Марьям тадрусу аддарса) Марьям сабак окуп жатат. Этиштик сүйлөм **الجملة الفعلية** (аль жумла аль фиалия) бул сүйлөм этиштен түзүлөт же болбосо этишке кошулган сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнөн турат. Ал **فعل** (фиел) менен башталып, **فاعل** (фиел) менен **فاعل** (фааилден) же **فعل** (фиел) жана **نائب الفعل** (нааибу фиелден) түзүлгөн сүйлөмдөр **الجملة الفعلية** (этиштик сүйлөмдөр) деп аталат. Мисалы; жогорудагы эле сүйлөмдү мындайча ордуларын алмаштыруу менен **تدرس مريم الدرس** (тадрусу Марьям аддарса) окуп жатат Марьям сабакты деп, которулат жана муну этиштик сүйлөм **الجملة الفعلية** деп, атасак болот. Мында **فاعل** (фаил) деп, кыймыл аракеттин ээсин ал эми **نائب الفاعل** (наиб фаил) кыймыл аракеттин ээсинин жардамчысы экенин эскерте кетмекчибиз.

Бул боюнча М. Аксойдун диссертациялык ишинде араб жана кыргыз тилдериндеги этиштер бири – биринен кээ бир өңүттөрү боюнча кескин айырмаланат деген, жыйынтыкка келет [6].

Корутунду

Кыргыз жана араб тилдеринин типологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик

- Кыргыз тилинде сөз бул өзүнчө мааниси бар сөз уңгусуна ар кандай мүчөлөрдүн улануусу аркылуу жасалса араб тилинде бул нерсе сөздүн өзүнүн ички түзүлүшүнүн (ички

флексия) өзгөрүү жолу менен жүзөөгө ашырылат.

- Кыргыз тилинде жыйырма эки үнсүз, он төрт үндүү тамга болсо, араб тилинде болгону жыйырма сегиз тамга бар алар асты, үстүнө коюлган артиклердин (аракеттердин) негизинде гана үндүү болуп айтылат.

- Кыргыз тилинде баш тамгадан башкасынын бардыгы бирдей жазылса, араб алфавитинде бир эле тамга төрт башка жазылат.

- Кыргыз тилинде мүчөлөр уңгудан же туунду уңгудан кийин жалганса, араб тилинде аффикстер уңгу үнсүздөрдүн алдынан да, аягынан да жалганышы мүмкүн.

- Кыргыз тилиндеги сурама ат атоочтор жөндөмө, сан, жак жана жалпы таандык мүчөлөрү аркылуу өзгөрөт. Ал эми араб

тилиндеги сурама ат атоочтор бул категориялар боюнча өзгөрбөйт.

- Кыргыз тилинде зат атоочтор тек категориясы боюнча эч зарылдыгы жок, араб тилинде, зат атоочтор (اسم) тек категориясы жагынан экиге бөлүнөт. Алар **مذكر**(музаккар) эркек теги жана **مؤنث**(муаннас) деп аталат.

- Кыргыз тилинде сандар саналуучусу кыскарып, көптүк түрдө айгылат жана бул учурда аларга канчоо? деген суроо берилет, араб тилинде мындай тилдик нерсе жок экенин кошумчалайбыз.

- Кыргыз тилинде сүйлөм айтылыш максатына карай төрткө бөлүнөт. Араб тилинде сүйлөмдөр атоочтук сүйлөм **الجملة الاسمية**(аль жумла аль исмиййа) жана **الجملة الفعلية**(аль жумла аль фиалия) этиштен түзүлгөн сүйлөм болуп экиге бөлүнөт.

Колдонулган адабияттар

1. Тил илимине киришүү / Т. Акматов, С. Давлетов, К. Сартбаев, С. Иманалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1980, 172-б.
2. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили – морфология. – Бишкек: «Бийиктик плюс», 2015, 324-б.
3. Джапанов А. Тилдер энциклопедиясы. – Бишкек, 2017, 634-б.
4. Иманкулова Б. Кыргыз жана араб тилдериндеги ат атоочтордун өз ара айырмачылыгы // Билим жана Тарбия, 2022, № 1(34), 117-б.
5. Колдошев Н. Нахву нур. – Бишкек: Имак офсет, 2021, 252-б.
6. Аксой М. Араб жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясынын негиздери: дисс. – Бишкек, 2019.
7. Токтоналиев К. (жалп ред. астында) Азыркы кыргыз тили. – Бишкек, 2015, 515-б.

Рецензент: к.филол.н., доцент Максүтова А.А.

УДК 398.21/22

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-292-296

Пэн Кай, Хань Мяомяо

Түндүк-батыш педагогикалык университети, Ланчжоу, Кытай

Пэн Кай, Хань Мяомяо

Северо-Западный педагогический университет, Ланчжоу, Китай

Peng Kai, Han Miaomiao

Northwest Normal University, Lanzhou, China

ДУНГАН ООЗЕКИ АДАБИЯТЫНЫН НЕГИЗГИ ТЕРМИНДЕРИ ОСНОВНЫЕ ТЕРМИНЫ ДУНГАНСКОЙ УСТНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ MAIN TERMS OF DUNGANS ORAL LITERATURE

Кыскача мүнөздөмө: Борбордук Азиядагы дунган коомчулугунда «гөжүр», «фу», «да чузы», «ше чузы», «дажёр», «шонян», «янга», «кугар күлюр», «цехуар» сыяктуу оозеки адабий чыгармалардын түрлөрү бар. Бул фольклордук терминдер Орто Азияга дунган ата-бабалары тарабынан Түндүк-Батыш Кытайдан сакталып калган жана ушул күнгө чейин сакталып келет. Мындай суроолор: "Бул түшүнүктөрдү кантип аныктоого болот?" "Алардын кандай маанилери бар?" бул макаланын негизги максаты болуп саналат.

Аннотация: В дунганском сообществе в Средней Азии существуют разнообразные устные литературные произведения, такие как «гүжир», «фу», «да чүзы», «щё чүзы», «дажёр», «шонян»,

«янгэ», «кугэр кулор», «цэхуар» и др. Эти фольклорные термины были занесены в Центральную Азию предками дунган из Северо-Западного Китая и дошли до наших дней. Такие вопросы, как: «Как определить эти понятия?» «Какие коннотации они имеют?» находятся в центре внимания данной статьи.

Abstract: The Dungan community in Central Asia has a variety of oral literary works such as “göjür”, “fu”, “da chuzy”, “shche chuzy”, “dajör”, “shonyan”, “yangä”, “kugar kulyur”, “tsekhuar”, etc. These folklore terms were brought to Central Asia by the Dungan ancestors from Northwest China and have survived to this day. Questions such as: “How can these concepts be defined?” “What connotations do they have?” are the focus of this article.

Негизги сөздөр: дунгандар; оозеки адабият; шарттары.

Ключевые слова: дунганы; устная литература; термины.

Keywords: dungs; oral literature; terms.

Первая часть: гўжир и фу

В сообществе дунган в Центральной Азии существуют два понятия устной прозаической повествовательной литературы: одно – «гўжир» (古今儿), а другое – «фу» (书). Эти два понятия также широко сосуществуют в речи и фольклоре китайского народа.

Историки и фольклористы России и дунганского народа много обсуждали понятия «гўжир» и «фу», с помощью их дискуссий и данных, полученных в ходе полевого исследования, можно уточнить основные черты этих двух понятий.

Российский китаевед Б. Рифтин и дунганский учёный М. Хасанов написали совместную статью «Художественный мир дунганской сказки» (1977), в которой написано: “Гучжир соответствует тому, что в нашей фольклористике называется собственно сказкой, это небольшие по объёму произведения сказочного характера”. “У дунган фу – это длинное повествование, типа легенды или сказа, нередко, как мы увидим далее, восходящее к книжному тексту или к традиции профессионального устного сказа, именовавшегося у них фифу (пекинское шошу) – «рассказывание книг», «рассказывание повествований»” [1].

Русский учёный Б. Васильев также упоминал в своей статье «Устная литература дунган», что дунганская “прозаическая устная литература также является китайской, основанной на репертуаре китайских «шошуди», рассказчиков, и черпающей материал из популярных китайских ромнов: 三国志, 小五义, 西游记, 齐公案, 包公案, 水浒传 и т.д.”. Это показывает, что упомянутое выше рассуждение Б. Рифтина о «фу» должно быть точным.

В «Дунганской энциклопедии» (2009) записано: “повествовательно-эстетические жанры прозаического фольклора,

сформировавшиеся главным образом в Северо-Западном Китае (провинции Ганьсу, Шэньси, Цинхай и т.д.), в живой народной традиции дунган Центральной Азии называются «гўжир»” [2, с. 136]. По наблюдениям автора, дунгане обычно ненамеренно различают «гўжир» и «фу». Для некоторых длинных легенд, которые можно назвать «фу», дунгане часто называют «гўжир». Отсюда видно, что «гўжир» может также использоваться для обозначения всех фольклорных прозаических произведений дунганского народа.

На основе вышеприведённых материалов в данной статье можно дать краткое определение понятий «гўжир» и «фу» у дунганского народа. «Гўжир» имеет в дунганском народе узкое и широкое значение, а широкое значение «гўжир» примерно соответствует народным сказкам в широком смысле, включая мифы, легенды, жизнеописания, рассказы о животных и т.д. «Гўжир» в узком смысле отличается от «фу», которые представляют собой небольшие по объёму устные произведения, в то время как «фу» представляют собой длинное повествование, типа легенды или сказа, которые можно проследить до письменных текстов, таких как романы.

В дунганском народе представления «гўжир» и «фу» обычно называются «фэ гўжир» (说古今儿) и «фэ фу» (说书). То же самое и у народов Северо-Западного Китая. В «Китайском песенно-сказательном искусстве Том Цинхай» записано: «жители Цинхая называют это ‘шуэ фу (说书)’, а некоторые называют и ‘шуэ гўжир (说古今儿)’». Обычно выступления, рассказывающие истории «большая биография», такие как исторические романы, мифологические романы, называются «шуэ шу», а выступления, рассказывающие народные сказки или какие-то краткие жизненные истории, называются «шуэ гўжир».

Отсюда видно, что термины «гўжир» и «фу» в дунганском народе в основном согласуются с определением народа в Северо-Западном Китае.

Вторая часть: да чўзы и щё чўзы

По поводу песен у дунган существовала и народная классификация, например, песни подразделялись на следующие типы, или виды: да чўзы (大曲子) – «большие песни» и щё чўзы (小曲子) – «малые песни», но что такое «большие песни» и что такое «малые песни»? Дунганский учёный Дунлар Хахаза написал в статье «Историография изучения традиционного песенного фольклора хуэйцзу (дунган) Кыргызстана и Казахстана», что к «большим песням» относятся лирико-эпические или эпические песни, а «малые песни» – к лирическим песням. Если мы хотим глубже понять концепции «да чўзы» и «щё чўзы», нам необходимо дополнительно разобраться в литературе предшественников. Русский китаевед Б.А. Васильев писал в своих обзорных работах 1930 г., что "свои песни дунгане делят на две группы, т.н. «сяо-цой цзы», т.е. чисто-народные песни, и «да цой-цзы», или театральные арии, которые умеют петь только специалисты" [3, с. 157]. Китайский учёный Чжао Тарим также упомянул в своей диссертации о дунганских народных песнях: «да цой-цзы», сохранные дунганским народом, – это искусство говорения и пения, и народный театр в форме сидения и пения, популярные на северо-западе Китая во времена династии Цин". Существует очевидная разница в способе выражения между «да чўзы» и «щё чўзы». В первом используется сочетание повествования и переключения лица, а во втором – нет [4]. В итоге, дунганские «да чўзы» – это минцань щёщи (малые народные театры), которые выступают с сильным повествованием, а «щё чўзы» – минцань сяодяо (малые народные песни).

Представление о разделении да-цой и сяо-цой тоже существует среди жителей Северо-Западного Китая. На 22-м году Китайской Республики (1933 г.), в «Хрониках уезда Сисянь» (西乡县志) была такая запись о шэньсийских песнях, популярных в районе Ханьчжун на юге Шэньси: сяо-цой, такие как Но Вугын, Цзин Ланьфон, Сыцзи Сянсы, Юй Волан и т. д., одна песня на одну мелодию; да-цой настроена на набор мелодий, таких как Юедяо, Быйгун, Вугын, Цзиньчянь, Цзиншу, Юевый и т.д., который очень похож на полный набор Наньцой (南曲) и Быйцой (北曲),

например, «郭巨埋儿» (Го Цзюй похороны своего сына), «伯牙访友» (Бо Я в гостях у друзей), «老龙哭滩» (Старый дракон плачет на пляже) и т.д. ...Театральная труппа взяла «刘秀麦仁» (Лю Сю Майжэнь) и «梅降雪» (Мый цзян сюе), исполняет с добавлением монолога, такие представления широко известны как драма Миху (迷壶戏).

«Драма Миху», также известная как «драма Мэйху», популярная в некоторых регионах Китая, таких как Шэньси, Шаньси, Хэнань, Сычуань, Ганьсу и Нинся, постоянно совершенствует повествовательную функцию на основе народных песен Мин и Цин, и превратилась из представления сидения и пения в уличной палатке в сценические представления после длительного периода развития, и из-за постоянной интеграции и проникновения в местные драматические жанры, она превратилась в малую местную драму (地方小戏), которая от места к месту отличается. Связываясь с приведенной литературой предыдущего абзаца – "да-цой исполняется с монологом – драма Миху", можно добавить, что дацой – это малая драма в форме «сидения и пения на ларьке».

«Сяоцой» – народная Сяодяо. В китайском народе "Сяо" из "Сяоцой" и "Сяодяо", не имеют ничего общего с размером структуры или длиной партитуры, а являются понятием, относящимся к крупномасштабному сочетанию оперного пения"[5, с. 125]. Дунганский учёный Дунлар Хахаза в статье о дунганской песне также писал о различиях "Сяоцой" и "Дацой" независимо от объема текстового содержания.

Третья часть: янгэ, шонян, дажёр

"Кроме перечисленных песен, у дунган имеются песни, пришедшие из китайских народных песенно-танцевальных представлений – «янгэ» (秧歌). Но по рассказам стариков, «янгэ» как представления у дунган никогда не были распространены, поскольку этому мешали различные религиозные запреты"[6, с. 128]. Примером может служить «Хуахуазы жер» (девушка Хуахуазы), которая продолжается в форме вопросов и ответов. Янгэ такой формы в Китае называется «Дуйзы Янгэ» (парный Янгэ). Среди Шэньбыйских Янгэ, популярных в районе Суйде провинции Шэньси, «Дуйзы Янгэ» также известны как «Хуэйхуэй Янгэ», представляющие собой дуэт мужчины и женщины» [7].

«Шонян» (少年) – распространено как «хуар» среди жителей Дунгана, в районах

Западного Китая «хуар» также называют «шонян». Как форма народных песен, широко исполняемая в провинциях Ганьсу, Цинхай, Нинся и Синьцзян на северо-западе Китая, хуар имеет долгую историю и широкую массовую базу. Содержание и художественная форма «шонян», которую поют дунгане в

Центральной Азии, тесно связаны с хуар на северо-западе Китая.

Например, текст третьего куплета дунганской песни «Шонян» и текст «Хуар», записанный в «Люпаньшань хуар лёнцзяньшу» (Две тысячи хуар на горе Люпань), изданной Народным издательством Нинся в 1989 году:

Третий куплет Дунганской «Шонян»	«Хуар» на горе Люпань
Быйенфуфур сый зели, Кто посадил тополь, Еер за жыму нун, почему листья такие нежные, Вэди мыйзыр сый сынли, кто родил мою девушку, Муер за жыму жүн. почему ты такой красивый.	Быйенфуфур сый зелэ, Кто посадил тополь, Еер за нэму нунлэ, почему листья такие нежные, Нёнлозы ба ни за сынлэ, как тебя родили ваши родители, Муер за нэму жүнлэ. почему ты такой красивый.

Между двумя текстами есть лишь небольшая разница в словах подкладках?, а остальное содержание почти одинаково.

«Дажёр» (打搅儿) – жанр народных песен, популярный в Ганьсу, Цинхае и других местах Китая. В истории «Дажёр» в основном перемежался с более продолжительными выступлениями или добавлялся к веселью в некоторых оживленных случаях, играя роль корректировки эмоций и изменения атмосферы, отсюда и название «Дажёр». «Дажёр» в Ганьсу известен как «Хэчжоу Дадяо» (河州打调), по содержанию его можно разделить на банкетный, смешной и сатирический. Основная структура предложения состоит из семи слов, с редкими добавлениями и исключениями. Принято считать, что «Дажёр» в Цинхае был "образован независимо на основе «напева Цинхайского Юэсян "Даляньхуа" (большой лотос) в конце династии Мин и начале Цин с его относительно независимыми шутивными шоу, является видом драмы, который выражает сатирическое и юмористическое содержание"[8, с. 52].

Форма и стиль «Дажёр» в народных песнях дунган сходны с таковыми в Ганьсу, Цинхае, для них характерны очень быстрый чёткий темп исполнения, лаконичность, юмор и сатира.

Четвёртая часть: Кугэр и Кулюр

Как и многие традиционные культуры дунганского народа, «Кугэр» (口歌儿) «Кулюр» (口溜儿) имеют глубокие корни в китайской культуре. Чан Вэньчан считает, что литературное понятие «Кугэркулор» включает в себя пословицы, поговорки и песни, что эквивалентно «谚谣» («Яняо»). Автор

настоящей статьи разделяет это мнение. Издревле в Китае народные песни и пословицы говорят вместе как «Яняо». «Ян» поет без аккомпанирования, сосредоточившись на лирике, а «яо» говорит прямо, часто в рассуждениях, они равны друг другу. С изменением истории «яо» постепенно утратили черты «пения», став ближе к устной форме «ян», а к новейшему времени появились «ян», заимствовавшие форму песни, а именно «яняо». В древнем Китае существовало объяснение, что "谚者, 俗之善谣也" (Ян – это хорошие яо)[9]. В династии Цин Ду Вэньлань (杜文澜), также собрал древние пословицы и песни в сто томов «古谣谚» (Древние Яоян), отсюда видно, что древние иногда не различали Яо и Ян.

Таким образом, «Кугэркулор» – это стереотипная, готовая к употреблению фраза или простое предложение, имеющее характеристики разговорной речи, идиомы и относительного стереотипа. «Кугэркулор» – это в основном народное название «Яоян» в древности, подчеркивающее устный характер «Яоян». Из уст в уста передавалось, дойдя до нашего времени, Кугэр в основном относится к пословицам, а Кулюр – к поговоркам, но четких различий нет, которые на практике ненамеренно присутствуют в народе.

Исследование выполнено при поддержке Государственной научной программы провинции Ганьсу в области философских и социальных наук, проект № 2022YB054.

Список использованной литературы

1. Рифтин Б.Л., Хасанов М.А. Художественный мир дунганской сказки // Дунганские народные сказки и предания. – Москва: Наука, 1977, с. 11-13.
2. Дунганская энциклопедия / Сост. М.Х. Имазов. – Бишкек: Илим, 2009.
3. Васильев Б.А. Дунгане // Культура и письменность Востока. – Москва, 1931. – Кн. VII-VIII.
4. 赵塔里木: 《中亚东干人关于民歌的概念和分类法(上)》, 《中央音乐学院学报》第 1 期, 2001 年。/ Chzhao Tarim. Kontseptsii i klassifikatsiya narodnykh pesen naroda dunsyan v Tsentral'noy Azii (chast' 1) // Zhurnal Tsentral'noy konservatorii muzyki, № 1, 2001.
5. 柯杨: 《民间歌谣》, 北京: 中国社会科学出版社, 2008 年, 第 125 页。/ Ke Yan. Narodnyye pesni. – Pekin: China Social Sciences Press, 2008, s. 125.
6. Рифтин Б.Л. Новые материалы по традиционной дунганской народной песне // Советское востоковедение, 1956, №5.
7. 《中国民间歌曲集成陕西卷》, 中国 ISBN 中心, 1994 年。/ Sbornik kitayskikh narodnykh pesen, tom Shen'si, Kitayskiy tsentr ISBN, 1994.
8. 《中国曲艺志·青海卷》, 中国 ISBN 中心, 2009 年。/ «Chinese Opera Records: Qinghai Volume», Kitayskiy tsentr ISBN, 2009.
9. 出自《国语·越记》。

Рецензент: к.филол.н., доцент Исмаева Р.

УДК 159.947.5

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-296-301

Пэнхун Ян

Түндүк-Батыш педагогикалык университети, Музыкалык консерваториясы

Пэнхун Ян

Северо-Западный педагогический университет, Консерватория музыки

Penghong Yang

Conservatory of Music, Northwest Normal University

МУЗЫКАЛЫК КУРСТАРДЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮ ЖӨНҮНДӨ О ХАРАКТЕРИСТИКАХ И РАЗВИТИИ МУЗЫКАЛЬНЫХ КУРСОВ ДЛЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ON THE CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT OF FOREIGN STUDENTS' MUSIC COURSES FROM THE PERSPECTIVE OF AESTHETIC EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Мектептин эстетикалык билим берүү системасынын маанилүү бөлүгү катары музыкалык программа салттуу музыканын элементтерин камтышы, ар кандай эстетикалык муктаждыктарды айкалыштыруу жана маданияттар аралык ресурстарды бириктирүү менен айырмаланат. Чет элдик студенттердин эстетикалык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууда жана алардын руханий дүйнөсүн байытууда музыка курсунун функциясын толук ишке ашыруу үчүн анын программасы курстун мазмунун жана көркөм эстетикасын өнүктүрүүгө көңүл буруп, окутууну жана баа берүүнү курстук практикага интеграциялоо логикасын карманууга тийиш.

Аннотация: Являясь важной частью системы школьного эстетического образования, музыкальная программа отличается тем, что включает в себя элементы традиционной музыки, объединяет различные эстетические потребности и интегрирует межкультурные ресурсы. Чтобы в полной мере реализовать функцию музыкального курса в улучшении эстетических способностей иностранных студентов и обогащении их духовного мира, его программа должна уделять внимание развитию содержания курса и художественной эстетики, а также следовать логике интеграции преподавания и оценки в практике курса.

Abstract: As an important part of the school aesthetic education curriculum system, music curriculum has the characteristics of containing traditional music elements, integrating different aesthetic needs and integrating cross-cultural resources. In order to give full play to the function of music course in improving the aesthetic ability of foreign students and enriching their spiritual world, its course should pay

attention to the development of course content and artistic aesthetics, and follow the logic of integration of teaching and evaluation in course practice.

Негизги сөздөр: эстетикалык тарбия; курстар; маданияттар аралык байланыш.

Ключевые слова: эстетическое образование; курсы; межкультурная коммуникация.

Keywords: aesthetic education; courses; intercultural communication.

In October 2020, the General Offices of the General Office of the Central Committee of the CPC and the State Council issued the Opinions on Comprehensively Strengthening and Improving the Aesthetic Education in Schools in the New Era, pointing out that "the aesthetic education curriculum in schools is mainly based on art courses, mainly including music, art, calligraphy, dance, drama, traditional opera, film and television"^[1]. In the process of teaching art courses for foreign students, we should fully consider the compatibility of poetry, music and rites in music courses, so as to form a collaborative education mechanism for this course.

I. Analysis on the Basic Characteristics of Music Aesthetic Education Course

School aesthetic education courses usually take art courses as the basic carrier, pursue the integration of beauty and goodness, and guide students to feel the beauty of morality in melody. Music aesthetic education course emphasizes the beauty of neutralization, pays attention to implicit and restrained emotional expression, and takes the cultivation of students' deep interpretation and delicate emotional expression as the basic requirements, aiming at making students understand the balance law of harmonious melody and steady rhythm, and cultivating stable and restrained aesthetic character.

1. Courses embedded with traditional music elements

In the teaching of Chinese aesthetic education, relying on the teaching mode of "Chinese and foreign students' learning community", local excellent traditional music elements are integrated into the foreign students' classrooms to help the communication and cultural exchange between Chinese and foreign students. Aesthetic education contains the educational thought of "combining propriety with music"^[2], and this inherent attribute is reflected in the teaching of music aesthetic education, which is the compatibility of cultural exchange and aesthetic education goals. As far as specific school music courses are concerned, some aesthetic education courses with local traditional music as the carrier of cultural exchange can not only make foreign students feel the profound connotation and aesthetic value of specific regional culture in the

rhythm of music, but also stimulate the cohesion of foreign students' class in a warm teaching atmosphere. In addition, the design of cross-cultural music course not only fully embodies the educational concept of entertaining and moistening things silently, but also enables students to deepen their understanding and respect for each other's cultures in the process of experiencing different music styles.

2. Learning content that integrates different needs

Based on the "project-based learning" model, the teaching content of aesthetic education at different levels is coordinated. Taking micro-video and cultural program performances as learning opportunities, Chinese and foreign students are encouraged to coordinate and participate in the planning, implementation and display of teaching projects, and the language expression level, cultural knowledge application ability and comprehensive learning skills of foreign students are improved through the analysis and synthesis of relevant learning contents. This aesthetic education course, which combines different learning objectives and learning contents, is not only helpful to the brewing of an inspiring, open and inclusive learning environment, but also can continuously deepen the trust and cooperation between Chinese and foreign students in their study and life. The teaching of music aesthetic education is compatible with the learning contents needed by different subjects, which means that the non-unitary teaching contents enhance the resilience of higher education to different social needs, and make the comprehensive teaching in colleges and universities more active in cultural inheritance and social function play.

3. Integrating cross-cultural teaching resources

"Culture is colorful because of communication, and civilization is enriched because of mutual learning"^[3]. Music aesthetic education teaching should pay attention to openness and mutual learning, and develop a music curriculum system that respects differences. In the actual teaching process, some local classical music and western music are organically combined, and the channels of cross-cultural communication are broadened by integrating musical elements of different cultural backgrounds, so as to promote "communication

and integration, mutual learning and mutual learning"^[4]. At the same time, music aesthetic education in colleges and universities actively guides non-art teachers to participate in curriculum development, and invites external experts and industry artists to demonstrate the content and significance of music aesthetic education courses respectively, and discusses the necessity and feasibility of developing music aesthetic education courses with specific content. This course, which integrates the resources inside and outside the school, enhances the scientificity of the curriculum design of music aesthetic education, enhances students' appreciation of music content, and provides students with a space to exchange and learn art, at the same time, it also activates the vitality of students' innovation. In a word, by absorbing cross-cultural teaching resources, the classroom teaching of college music aesthetic education has formed a "Chinese and foreign students' learning community" model with traditional music elements as the core, which makes traditional music glow with stronger vitality in the teaching of art courses that moisten the soul.

II. Research and Development of Music Aesthetic Education Course

Under the guidance of Chinese aesthetic education spirit, combining traditional music elements to develop aesthetic education courses with local charm requires detailed planning from three aspects: structural arrangement of course content, interaction and evaluation of teaching methods and innovative development of teachers, so as to comprehensively deepen the reform of music aesthetic education teaching.

1. Design of course content

Music aesthetic education in colleges and universities is an education that transcends the cultivation of pure skills. It no longer takes the training of students' musical performance skills as the single teaching goal, but cultivates healthy personality based on students' "all-round development of morality, intelligence, physique and beauty"^[5]. For this reason, the course of music aesthetic education should not only pay attention to students' mastery of music itself, but also pay attention to the cultivation and construction of students' comprehensive quality and moral sentiment, so as to make students develop in a healthier direction. Undoubtedly, the course of music aesthetic education in colleges and universities should strengthen students' consciousness of music subject and cultivate high-quality talents with noble pursuit of music aesthetics, which is one of the teaching objectives

that must be followed in the course of content design.

The course design of music aesthetic education for foreign students in colleges and universities should involve two aspects, namely, the teaching of basic music knowledge and the cultivation of music aesthetic ability. Among them, the teaching of basic music knowledge is both a foundation and a means, and the cultivation of aesthetic ability is not only the essence of teaching but also the purpose. First of all, the teaching of basic music knowledge mainly refers to the teaching of music theoretical knowledge and the explanation of the history of music development. These theoretical knowledge is to help foreign students better grasp the knowledge of music teaching and enable them to form a basic understanding of music aesthetic education. Among them, the teaching content of basic music knowledge should be based on deconstructing the causes of music, expressing the spiritual essence and essential characteristics, so that students can understand the basic knowledge and improve their ability to identify and analyze music. The teaching of music development history should focus on the education of music cultural background knowledge, so that students can fully understand the basic course of different music development, the civilized significance and the uniqueness of music style, aiming at improving students' grasp of music cultural connotation.

The cultivation of musical aesthetic ability is the key content in musical aesthetic education. Music aesthetic teaching is to appreciate representative music works under the inspiration of aesthetic education teachers, so that foreign students can grasp the content from the form of music carrier and achieve the ability to grasp the essence through their own analysis of music works. Music aesthetic ability is different from students' ability to grasp basic knowledge. It is "an essential strength shown by people participating in music practice activities, and it is also the basic premise and guarantee for music aesthetic activities"^[6]. In other words, the aesthetic ability of music is an intuitive understanding of the deep meaning of the connotation in music works, and it is to grasp its spiritual essence on the basis of exerting perceptual ability and relying on rational thinking and analysis ability. Music aesthetic ability education is to cultivate students' ability to grasp works through analysis and comprehensive ability, so that students can not only understand music expression skills, but also understand the spirit of the times reflected by works, so that students can gradually form the ability of aesthetic analysis. This part of music aesthetics education

specifically involves the background of music homework, the writer's life introduction, creative inspiration, the position of works in the history of music development and evaluation. Teachers should guide students to understand the emotions conveyed by music, understand the artistic conception of works and highlight the identity of students as the main body of music through the teaching of these related knowledge. We must not reverse the priority and impose on students what is not their self-perception, but we must not guide students' appreciation interest only from their personalized direction without standards.

2. Deepening of teaching and evaluation methods

Relying on classroom practice and stage practice, improve the performance ability and innovative spirit of international students. Through music practice activities, foreign students can cultivate their interest and understanding of classical music in the process of enjoying music; Through the practice of music aesthetic education, students' teamwork ability, organization and coordination ability and cross-disciplinary knowledge are cultivated.

2.1 Innovation of teaching methods

First, the application of modern teaching methods. In the course of music aesthetic education, the combination of traditional and modern teaching methods can better meet the learning needs of different students and promote the teaching effect of the course. Compared with the previous teaching methods, the difference of music aesthetic education teaching lies in the adoption of "three-stage" music teaching mode. This teaching mode mainly consists of three stages: exploratory self-study, absorptive self-study and creative self-study. In the stage of exploratory self-study, under the inspiration of teachers, students consult the materials related to the teaching content through various channels, and make a preliminary understanding and exploration of the music works or knowledge points to be studied, so as to stimulate their own learning interest and enthusiasm. In the stage of absorbing self-study, students, under the guidance of teachers, deeply study the structure, style, expression, cultural connotation and artistic value of musical works, so as to accumulate musical knowledge and skills. In the creative self-study stage, students are encouraged to exert their imagination and creativity, adapt, create or interpret the music works they have learned, and show their personalized understanding and expression, so as to enhance their innovative ability and artistic accomplishment.

Second, the implementation of interactive teaching. The introduction of aesthetic education into music courses can use interactive teaching methods. In daily teaching activities, knowledge can be exchanged and shared between teachers and students around the course content and aesthetic education ideas of music teaching, so that both teachers and students can properly complete the transformation of teaching and learning identities, thus enhancing the appeal of music aesthetic education courses. It is difficult to cultivate college students' ideals and beliefs through unilateral teaching by college teachers, so the introduction of interactive teaching methods will help teachers adjust the teaching content in time according to students' learning situation. Interactive teaching can be communication between teachers and students or interaction between students.

In the interaction between teachers and students, teachers actively communicate with students, always pay attention to students' learning progress, hobbies and cultural background, and give timely guidance. In the process of students' performance, teachers carefully observe their performance and give specific guidance and suggestions from pitch, rhythm, emotional expression and other aspects to help them improve their skills and enhance their expressive force. Interaction between students is also the key link of interactive teaching. Teachers can organize students to carry out group cooperative learning, so that students can communicate with each other in the group, share their understanding and feelings about music works, and jointly explore the "rational value, moral value, aesthetic value and utilitarian value"^[7] carried by music works. In the process of group discussion, students can inspire and complement each other, avoid the understanding difficulties caused by imperfect knowledge structure, and cultivate teamwork spirit and communication ability.

2.2 Renewal of curriculum evaluation method

In order to continuously improve the teaching of music aesthetic education course, a set of targeted course evaluation system is established, and the teaching effect of the course is scientifically evaluated through diversified evaluation methods. First, students' self-evaluation, which is an important part of the evaluation system. The focus of this evaluation method is to encourage students to reflect and evaluate themselves in the process of learning, such as objectively analyzing their progress and shortcomings in music appreciation, performance and creation, and writing learning experiences or self-evaluation reports. Generally speaking,

students are the main body of teaching activities, and they have profound opinions on the problems existing in the learning process, and their evaluation is quite pertinent. Therefore, the establishment of students' self-evaluation index not only helps students understand their own learning situation, but also clarifies their learning goals and efforts, and also cultivates their autonomous learning ability and self-management ability. The second is teacher evaluation, which is an important embodiment of teachers' professional quality and one of the contents that run through the whole teaching process. Teacher evaluation is a comprehensive evaluation based on students' reflection in class, homework completion and performance in practical activities, and gives students timely feedback and guidance. In classroom teaching, teachers observe students' understanding and performance of musical works, and evaluate their musical literacy and aesthetic ability. In correcting homework, make detailed comments on students' works, point out advantages and areas that need improvement, and help students improve continuously. Third, assessment, as a measurement link of curriculum evaluation, comprehensively examines students' learning achievements through mid-term and final exams or course project presentations, and the assessment covers music theoretical knowledge, singing skills, creative ability, etc., so as to ensure that students achieve the expected learning goals in course learning.

In the teaching process of music aesthetic education, regular feedback and adjustment is the key to ensure the realization of curriculum objectives. By collecting feedback from students, teachers and relevant educational administrators, we can understand the problems and shortcomings in the implementation of the course, and adjust the teaching content in time to make the course content more attractive and targeted. Improve teaching methods, guide students to think actively, so as to improve the vividness and effectiveness of the classroom, and let students focus on improving their understanding of music aesthetic culture, aesthetic perception and artistic expression on the basis of mastering the necessary basic knowledge.

3. Construction of teaching staff

As practitioners of music aesthetic education course, teachers' professional quality and teaching level directly affect the actual effect of aesthetic education activities, so strengthening the construction of teachers in colleges and universities is the key to the success of aesthetic education course in colleges and universities. On the one hand, we should actively organize music

teachers to participate in various professional skills training and academic exchange activities, and constantly improve the concept innovation ability of teachers, so that their thoughts can always keep up with the frontier ideas of music education, advanced teaching methods and the trend of artistic progress, and make them the germinal force of the music aesthetic education curriculum team. Teachers are encouraged to consciously complete the link of classroom teaching reflection and "integration of research and study"^[8], so that they can carry out aesthetic education teaching in a targeted way. At the same time, teachers should be guided to present the progress of teaching reflection on the platform of teacher exchange and interaction in the form of reform projects or academic research results, so as to promote mutual learning among teachers and enhance the overall strength of the teaching and research integration team.

On the other hand, schools should pay special attention to the diversified development of teachers and strengthen the expansion of teachers other than professional music teachers. Colleges and universities can introduce experienced and professional teachers or senior researchers of music education theory as part-time teachers or visiting professors, such as hiring folk music inheritors and well-known music producers, and introduce diversified music culture and cutting-edge music creation concepts into the classroom. The introduction of these off-campus teachers is beneficial to fully tap the campus aesthetic education cultural resources from another angle, so that the regional music culture can be integrated into the campus music aesthetic education curriculum culture, thus providing different music elements for students' aesthetic education resources and improving the appreciation of regional music culture for foreign students.

In a word, with the help of the two measures mentioned above, we will forge a team of teachers with strong professional ability, new teaching methods and high teamwork, so as to lay a reliable foundation for the practice of music aesthetic education courses for foreign students, and then help them improve their aesthetic ability and form a sound personality while guiding them to complete the teaching tasks of music courses.

Under the background of expanding international communication, the educational value of focusing on enriching the imagination and cultivating innovative consciousness of international students is highlighted. The development and practice of music aesthetic education course not only provides a platform for

overseas students to deeply understand China's music culture, but also builds a bridge for the exchange and mutual appreciation of Chinese and foreign cultures. Through the systematic research and practice of music aesthetic education course,

it is not difficult to find that it plays a unique role in promoting international students' intercultural communication ability and cultivating innovative consciousness.

References

1. General offices of the General Office of the Central Committee of the CPC and the State Council. Opinions on comprehensively strengthening and improving aesthetic education in schools in the new era [EB/OL]. (2020-10-15). – URL: https://www.gov.cn/gongbao/content/2020/content_5554511.htm.
2. Xiaoyun Zheng, Nini Huang, Zhongji Ma. Aesthetic Education Course [M]. – Suzhou: Suzhou University Press, 2021, p. 20.
3. Xi Jinping. Xi Jinping's Diplomatic Lectures (Volume 1) [M]. – Beijing: Central Literature Publishing House, 2022, p. 364.
4. Xi Jinping. Selected readings of Xi Jinping's works (Volume 1) [M]. – Beijing: People's Publishing House, 2023, p. 278.
5. Jian Wang, Yifang Wang. Research on the Construction of Music Education System in Modern Universities [M]. – Changchun: Jilin Publishing Group Co., Ltd., 2024, p. 83.
6. Yuhua Shen. Exploration on Chinese Excellent Traditional Culture and Teaching Strategies of Music Culture in Colleges and Universities [M]. – Beijing: Modern Press, 2024, p. 134.
7. Peipei Pan. Music Art and Music Education for College Students [M]. – Changchun: Jilin People's Publishing House, 2021, p. 61.
8. Baoxin Long. On University Education [M]. – Nanchang: Jiangxi Education Press, 2022, p. 330.

Рецензент: к.филол.н., доцент Исмаева Р.

УДК 372.881.1; 811.111-26

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-301-305

Садирова И.М., Асанова Д.К.

М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий-изилдөө университети

Садирова И.М., Асанова Д.К.

НИУ Кыргызский экономический университет имени М. Рыскулбекова

Sadirova I.M., Asanova D.K.

Kyrgyz Economic Scientific Research University named after M. Ryskulbekov

ЧЕТ ТИЛДЕРДИ САЛЫШТЫРМАЛУУ ИЗИЛДӨӨ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ COMPARATIVE STUDY OF FOREIGN LANGUAGES

Кыскача мүнөздөмө: Салыштырмалуу чет тилдерди изилдөө - бул бир эле учурда бир нече тилди үйрөнүүгө мүмкүндүк берген ыкма. Ал ар түрдүү тилдердин тилдик түзүлүштөрүн, лексикасын жана грамматикасын салыштырууга жана талдоого негизделген. Тилдерди үйрөнүүгө мындай мамиле окуу процессин тездетүүгө жана материалды өздөштүрүү сапатын жакшыртууга мүмкүндүк берет. Макала чет тилдерди салыштырып изилдөөгө арналган. Анда тилдердин салыштырма анализинин негизги принциптери жана ыкмалары, ошондой эле бир эле учурда бир нече тилди үйрөнүүдө пайда болгон көйгөйлөр талкууланат. Макаланын авторлору эне тилдин чет тилдерди үйрөнүү процессине тийгизген таасирин талкуулашат, ошондой эле бул процессти оптималдаштыруу боюнча сунуштарды беришет. Макалада ошондой эле тилди ийгиликтүү салыштырып үйрөнүүнүн мисалдары келтирилип, чет тилдерди үйрөнүүдө бул ыкманын артыкчылыктары баяндалат.

Аннотация: Сопоставительное изучение иностранных языков – это методика, которая позволяет изучать несколько языков одновременно. Она основана на сравнении и анализе языковых структур, лексики и грамматики разных языков. Этот подход к изучению языков позволяет ускорить процесс обучения и повысить качество усвоения материала. Статья посвящена сопоставительному изучению иностранных языков. В ней рассматриваются основные принципы и методы сравнительного анализа языков, а также проблемы, возникающие при изучении нескольких языков одновременно. Авторы статьи обсуждают влияние родного языка на процесс изучения иностранных

языков, а также предлагают рекомендации по оптимизации этого процесса. В статье также приводятся примеры успешного сопоставительного изучения языков и описываются преимущества такого подхода к изучению иностранных языков.

Abstract: The comparative approach to learning foreign languages is a highly effective technique that enables individuals to master multiple languages simultaneously. This innovative method involves analyzing and comparing the structures, vocabulary, and grammar of different languages to gain a deeper understanding of each language's unique characteristics. By utilizing this approach, learners can identify similarities and differences between languages, which can help them to learn new languages more quickly and efficiently. With the comparative learning method, individuals can expand their linguistic abilities and gain a greater appreciation for the diversity of languages around the world. The method of language learning presented in this article offers a unique opportunity to expedite the learning process and enhance the overall quality of language acquisition. The article delves into the comparative study of foreign languages, exploring the fundamental principles and techniques of comparative language analysis. Additionally, it addresses the challenges that arise when attempting to learn multiple languages simultaneously, including the impact of one's native language on the learning process. The authors provide valuable insights and recommendations for optimizing the language learning experience. The article also highlights successful examples of comparative language learning and outlines the numerous benefits of this approach to foreign language acquisition.

Негизги сөздөр: салыштыруу ыкмасы; чет тили; салыштыруу; эне тили; англис тили; тил үйрөнүү; студент; тил үйрөтүү; лингвистика.

Ключевые слова: сопоставительный метод; иностранный язык; сопоставление; сравнение; родной язык; английский язык; изучение языков; студент; преподавание языка; лингвистика.

Keywords: comparative method; foreign language; comparison; comparison; native language; English; language learning; student; language teaching; linguistics.

Comparative language learning is an incredibly effective method that enables students to gain a deeper understanding of new languages. By comparing and contrasting different languages, students can develop their analytical skills and enhance their ability to learn. This approach also provides a unique opportunity for students to gain insight into the customs and traditions of other cultures, making it an invaluable experience for those who are interested in exploring the world.

Through comparative language learning, students can gain a greater appreciation for the nuances and complexities of different languages. This approach allows them to identify similarities and differences between languages, which can help them to better understand the structure and grammar of each language. Additionally, comparative language learning can help students to develop a more nuanced understanding of the cultural context in which each language is spoken.

The comparative method in linguistics is used to solve both theoretical and practical problems. It has received a well-known recognition and development in linguistics, which is reflected in a number of works. However, the term "comparative" itself is interpreted differently, the significance of the comparative method in linguistics, the scope and usefulness of its application are defined differently, which determines the interest to this topic.

Comparative study of foreign languages is a field of linguistics that deals with the comparative analysis of different languages in order to identify their similarities and differences. This field of study has many applications, including the development of foreign language teaching methods, translation activities, linguistic research, and more.

Comparative study of foreign languages involves comparing different languages by such parameters as grammar, vocabulary, phonetics, syntax, etc. This allows you to identify the commonalities and differences between languages, as well as to determine which languages are closer to each other and which have more differences.

The study of comparative foreign language learning has numerous practical applications. One of the most significant benefits is the ability to create effective teaching methods that consider the unique similarities and differences between languages. Additionally, this approach can be incredibly useful for translation activities, as it provides a deeper understanding of the language's features, both in terms of the source and target languages. By utilizing comparative foreign language learning, individuals can enhance their language skills and gain a more comprehensive understanding of the nuances of different languages. This approach is particularly valuable for those who work in fields that require frequent

communication with individuals from diverse linguistic backgrounds. Ultimately, the study of comparative foreign language learning can help individuals develop a more profound appreciation for the complexities of language and its role in shaping our world [2].

When it comes to comparing languages, one of the most important factors to consider is their grammar and sentence structure. For example, in some languages, such as Spanish and French, nouns and verb conjugations are gendered according to subject matter. Other languages, such as Chinese and Japanese, have a completely different writing system and word order.

Another method besides comparing grammar is comparing vocabulary. Comparing words and expressions in different languages reveals similarities and differences in their meanings and usage. This helps to better understand the culture and traditions of the peoples who speak these languages. Some languages, such as German and Russian, have many consonant groups and complex vowel sounds, while others, such as Italian and Portuguese, are more melodic and smooth-sounding.

One effective technique for improving your foreign language skills is to compare the phonetics and pronunciation of different languages. By analyzing the sounds and intonation patterns of various languages, you can gain a deeper understanding of how to properly pronounce words and phrases in your target language. This method can be especially helpful for those struggling with accent reduction or trying to achieve a more natural-sounding speech pattern. By honing your phonetic and pronunciation skills, you can become a more confident and effective communicator in any language.

As a rule, the techniques of comparative analysis utilized in the process of acquiring foreign languages serve as a valuable tool for comprehending language structures and enhancing one's proficiency in acquiring new languages [3].

Cultural differences also play a role in language learning. Learning social customs and language etiquette can greatly affect your ability to communicate effectively and respectfully. For example, in Japanese culture it is important to use respectful signs when addressing someone of higher social status, while in American culture informality is more common.

By comparing and contrasting different languages, one can gain a deeper understanding of the unique characteristics of each language and how they relate to the cultures from which they come. This can help one become a more skilled

and sensitive conversationalist in whatever language the student chooses to study.

If we consider close to us, the comparative study of Russian and English uses various means of teaching, such as reading, translating texts, watching movies, discussing scientific and artistic works in both languages and others. These methods allow students to find points of overlap and differences in the grammar, vocabulary, and culture of the two languages.

A comparative analysis of grammar, for example, shows similarities and differences between the two languages. For example, English uses prepositions instead of cases, while Russian uses cases to indicate meaning. These similarities and differences can help students better understand both languages and their grammatical rules. A comparative study of vocabulary is also of great importance. There are many words and expressions in Russian that have one or more correspondences in English and vice versa. For example, the word "study" in English corresponds to the word "учиться" in Russian. Also, many Russian words and expressions have correspondences in English, such as: comrade, mood, applause, cosmonaut and many others. [1].

In addition, comparative study helps students understand the culture and customs of other countries. Comparing and contrasting the lifestyles, traditions, history and literature of Kyrgyzstan or other Russian-speaking countries and the United Kingdom or the United States provides a better understanding of the culture and customs of the other nation.

The comparative study of Russian and English is especially useful for those who study the language on their own. Using this method of teaching allows you to get a deeper and fuller understanding of the language, which helps you learn more effectively and better understand the differences between the languages.

With all of the above, learning more than one language at a time can be very difficult and cause a number of problems. Here are some of them:

1. Mixing Languages: When a student is learning multiple languages at the same time, he or she may inadvertently use words or phrases from one language in another. This can lead to misunderstandings and communication difficulties.

2. Memorization difficulties: learning several languages at the same time can cause the student to forget some words or phrases, especially if they are similar in different languages.

3. limited time: learning several languages at once can take a lot of time and energy, which can

result in the student not being able to devote enough time to each language.

4. Grammar complexity: each language has its own grammar, which can be very complex. Learning several languages at the same time can cause the student to become confused with the grammar of each language.

5. Pronunciation difficulty: Each language has its own pronunciation, which can be very difficult to learn. Learning several languages at the same time can cause him to have difficulty with the pronunciation of each language.

6. Difficulty in understanding: each language has its own peculiarities in comprehension that can be very difficult to learn. Learning more than one language at a time can cause him to have difficulty understanding each language.

The utilization of one's native language can prove to be advantageous in the pursuit of learning a foreign language. The native language holds a significant position in the process of acquiring a new language, as it can either facilitate or hinder the learning experience. The impact of the native language on the acquisition of a foreign language can be both constructive and detrimental [1].

From one perspective, having a strong grasp of one's native language can prove to be advantageous when learning a foreign language. This is because similarities in grammatical structures and vocabulary can make the process of acquiring a new language less daunting. Additionally, understanding cultural differences and traditions through one's native language can also aid in comprehending the nuances of a foreign language. Ultimately, having a solid foundation in one's native language can serve as a valuable tool in the pursuit of mastering a new language.

Looking at the flip side, it's worth noting that one's mother tongue can sometimes pose a challenge when it comes to acquiring a new language. This is particularly true when the native language has a significant impact on pronunciation, making it tough to get the foreign language's pronunciation right. Additionally, being well-versed in one's mother tongue can result in a tendency to translate words and phrases word-for-word, which can lead to confusion and misinterpretation of the foreign language.

Overall, the impact of one's mother tongue on the acquisition of a second language is determined by a variety of factors, including the degree of similarity in grammar, pronunciation, and cultural norms. It is crucial to recognize that familiarity with one's native language can either facilitate or impede the process of learning a foreign language,

and it is essential to consider this aspect when embarking on a new language-learning journey [5].

Maximizing the effectiveness of foreign language learning through the use of your native language is a proven method that can yield great results. However, it is important to use this technique correctly in order to achieve the desired outcome. To help you make the most of your native language when learning a foreign language, here are some useful recommendations to consider:

1. One effective way to learn grammar and vocabulary when studying a new language is to utilize one's native language. By comparing the grammar and vocabulary of the foreign language with that of one's native language, a student can gain a deeper understanding of the features of the new language and more quickly memorize new words. For instance, a student can learn the grammar rules of the foreign language by contrasting them with those of their native language. This approach can be particularly helpful for those who are just starting to learn a new language and are looking for effective ways to improve their language skills.

2. use the native language for translation. If a student is learning a foreign language, he can use his native language to translate texts into the foreign language. This will help him better understand the meaning of the text and memorize new words faster.

3. One effective way for language learners to improve their skills is by utilizing their native language to communicate with native speakers. When given the chance to interact with individuals who speak the target language fluently, learners can use their mother tongue to ask questions and receive responses in the foreign language. This approach can greatly enhance their understanding of the language and accelerate their ability to speak it with confidence. By leveraging their native language in this way, learners can effectively bridge the gap between their current level of proficiency and their desired level of fluency.

4. One effective way to gain a deeper understanding of the culture and history of a foreign country is to utilize your native language. By doing so, you can explore the rich cultural heritage of the country where the foreign language is spoken. For instance, a student can delve into literature and cinema in their native language to gain a more comprehensive understanding of the country's customs and traditions. This approach can be particularly helpful for those who are just starting to learn a new language, as it allows them

to build a foundation of knowledge before diving into the complexities of a foreign tongue. Ultimately, using your native language to learn about a foreign culture can be a valuable tool for broadening your horizons and expanding your worldview.

5. Use the native language for motivation. For example, a student can set a goal to learn to speak a foreign language and communicate with native speakers in his or her native language. This will help him stay motivated and reach his goals faster.

Let us now look at examples of successful comparative language learning:

1. Learning Spanish for Portuguese Speakers. Since Portuguese and Spanish have many similarities such as grammar and vocabulary, learning Spanish for Portuguese speakers can be more effective than learning it for English speakers.

2. learning English and German: comparing grammar rules and vocabulary, which allows for a better understanding of both languages and a faster grasp of new knowledge.

3. Learning Spanish and Italian: comparing phonetics and intonation to help you pronounce words better and understand native speakers.

4. learning Chinese and Japanese: comparing writing and hieroglyphs, which helps you remember them better and use them in writing.

5. Learning French and Portuguese: comparing cultural and historical aspects, which helps you

better understand and use the language in the context of the respective culture.

6. Studying Russian and Ukrainian: comparing grammar rules and vocabulary, which helps you better understand both languages and learn new knowledge faster

The advantages of the comparative study of languages:

1. faster and more effective language learning. Learning a language by comparing it to another language can help speed up the learning process and make it more effective.

2. Improving Grammar and Vocabulary Understanding. Language comparisons can help improve grammar and vocabulary understanding because speakers of one language can better understand the structure of another language.

3. Improving Communication. Learning a language by comparing it to another language can help improve communication between speakers of different languages because they can understand each other better.

In the end, the comparative study of Russian and English is a very useful teaching method that allows students to better understand both languages. It helps to find correspondences and differences in the grammar, vocabulary, and culture of the two languages, which ultimately makes the learning process more effective and interesting.

References

1. Бодуэн де Куртене И.А. Языковедение и язык. Исследования, замечания и программы лекций. – Москва: Издательство ЛКИ, 2010, 216 с. (Лингвистическое наследие XX века). ISBN: 978-5-382-01240-7
2. Леонтьева А.А. Лингвистика и методика преподавания иностранных языков. – Москва: Издательство «Наука», 1976, 262 с.
3. Сакаева Л.Р., Баранова А.Р. Методика обучения иностранным языкам: учеб. пособие для студентов. – Казань: КФУ, 2016, 189 с.
4. Семушина Е.Ю. Сопоставительный анализ субстантивных фразеологических единиц и сложных слов, семантически ориентированных на характер человека: автореф. дисс. ... канд. филологич. наук. – Казань, 2004.
5. Конопелько И.П. Сопоставительный анализ в исследовании и преподавании языка. Воронеж: издательство ООО «РИТМ», 2019. - 226 с ISBN 978-5-6042729-6-1
6. Проблемы и методы современной лингвистики. Сборник научных трудов. Вып. 1. – Москва: Институт языкознания РАН, 2005, 258 с.

Рецензент: к.пед.н., доцент Жапаралиева Н.Ж.

Хань Мяомяо, Пэн Кай
Түндүк-батыш педагогикалык университети, Ланчжоу, Кытай
Хань Мяомяо, Пэн Кай
Северо-Западный педагогический университет, Ланчжоу, Китай
Хань Мяомяо, Пэн Кай
Northwest Normal University, Lanzhou, China

**ГАНЬСУ ЖАНА ЦИНХАЙ ЧАКАН ЭЛДЕРИНИН ООЗЕКИ
ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ МАДАНИЯТТАРДЫН ӨЗ АРА ТААСИРИ
ЖАНА ИНТЕГРАЦИЯСЫ
ВЗАИМОВЛИЯНИЕ И ИНТЕГРАЦИЯ КУЛЬТУР В УСТНОМ ТВОРЧЕСТВЕ
МАЛОЧИСЛЕННЫХ НАРОДОВ ГАНЬСУ И ЦИНХАЙ
THE MUTUAL INFLUENCE AND INTEGRATION OF CULTURES IN THE ORAL
TRADITIONS OF THE SMALL ETHNIC GROUPS OF GANSU AND QINGHAI**

Кыскача мүнөздөмө: Кытайдын Ганьсу жана Цинхай провинцияларындагы Жибек жолу бойунда дунсян, баоань, юйгу, ту жана сала сыяктуу беш аз сандуу элдер жашайт. Бул элдердин оозеки адабияты жанрдык ар түрдүүлүгү жана байлыгы менен айырмаланат. Алардын тарыхы, географиялык чөйрөсү, маданий салттары, улуттук мүнөздөмөлөрү, диний ишенимдери жана салттарындагы айырмачылыктардын натыйжасында, бул оозеки чыгармалар этностук топтордун сезимдерин билдирүүчү жана турмушун чагылдырган уникалдуу улуттук өзгөчөлүктөргө ээ. Ошол эле учурда, аларда көптөгөн орток эстетикалык түшүнүктөр да көрүнүп турат, бул Жибек жолу аймагындагы элдер ортосундагы маданий аракеттешүү жана интеграциясын чагылдырат.

Аннотация: Вдоль Шёлкового пути в провинциях Ганьсу и Цинхай (Китай) проживают пять малочисленных народов: дунсян, баоань, юйгу, ту и сала. Устное творчество этих народов отличается жанровым разнообразием и богатством. В силу различий в истории, географической среде, культурных традициях, национальном характере, религиозных верованиях и обычаях, их устное творчество, являясь выражением чувств и отражением жизни этнических групп, обладает уникальными национальными особенностями. В то же время в нём проявляются и многие общие эстетические представления, что отражает культурное взаимодействие и интеграцию между народами, населяющими регион Шёлкового пути.

Abstract: Five small ethnic groups—Dongxiang, Bao'an, Yugur, Tu, and Salar—inhabit the regions along the Silk Road in China's Gansu and Qinghai provinces. The oral literature of these ethnic groups is characterized by its diversity of genres and richness. Due to differences in their history, geographical environment, cultural traditions, ethnic characteristics, religious beliefs, and customs, their oral literature, which expresses the emotions and reflects the lives of these ethnic communities, possesses unique national characteristics. At the same time, it also exhibits many shared aesthetic conceptions, reflecting the cultural interaction and integration among the ethnic groups along the Silk Road.

Негизги сөздөр: Кытай; Ганьсу жана Цинхай провинциялары; аз сандуу элдер; оозеки адабият; маданий аракеттешүү жана интеграция.

Ключевые слова: Китай; провинции Ганьсу и Цинхай; малочисленные народы; устное творчество; культурное взаимодействие и интеграция.

Keywords: China; Gansu and Qinghai provinces; small ethnic groups; oral literature; cultural interaction and integration.

I. Введение

Коренные народы дунсян (东乡族), баоань (保安族), юйгу (裕固族), ту (土族)

) и сала (撒拉族) преимущественно расселены в провинциях Ганьсу и Цинхай Китая. Их ареал простирается от северных

склонов хребта Циляншань, где живут юйгу, до юго-восточных предгорий тех же гор, населённых народами ту и сала, далее до Автономного уезда Дунсян в северо-западной части Лёссового плато и Автономного уезда Цишишань, где компактно проживают баоань, дунсян и сала. Вместе они формируют уникальный "коридор этнических культур". "Этот регион представляет собой точку соприкосновения Лёссового плато и Цинхай-Тибетского нагорья, зону перехода от земледельческой экономики к скотоводческой, а также место встречи центральнокитайской культуры, в основе которой лежит ханьская культура, с богатым и многообразным культурным наследием этнических меньшинств Северо-Западного Китая". [1] Кроме того, "данная территория служила ключевым коридором, связывавшим Срединное государство с Западным краем через Великий шёлковый путь, являлась местом взаимодействия межэтнических и иностранных культур для народов Северного и Западного Китая, а также мостом, соединявшим север и запад страны. Через регион Хэхуан кочевые народы северных степей продвигались на юг. Влияние ханьской культуры на полиэтнические области верховьев Хуанхэ, а также взаимное воздействие различных культур и их распространение вовне оставили нам в наследство невероятное многообразие и яркую палитру местных этнических культур".[2]

Устное народное творчество пяти перечисленных народов, передававшееся из поколения в поколение, по праву можно назвать самой прекрасной жемчужиной в этом богатейшем культурном наследии.

II. Устное творчество малочисленных народов Ганьсу-Цинхай: общая характеристика

Открытие Чжан Цянем пути в Западный край заложило основу Великого шёлкового пути, который постепенно превратился в важнейшую транспортную артерию, пересекавшую Азию и связывавшую её с Африкой и Европой. По этому торговому маршруту на Запад поступали китайский шёлк, фарфор, технологии производства бумаги, книгопечатания, пороха и металлургии, в то

время как на Восток непрерывным потоком шли западные растения, меха, экзотические животные, научные технологии и религиозная культура. Это был не только путь торговли, но и путь культурного обмена, а также путь этнической интеграции. Пять малочисленных народов, проживающих вдоль Великого шёлкового пути в регионе Ганьсу-Цинхай, сформировались именно в процессе многовекового взаимопроникновения, столкновения и интеграции с окружающими этническими группами.

Все пять упомянутых народов имеют собственные языки, но не обладают официальной письменностью. Только в 1979 году был создан «Проект письменности народа ту» на основе латинского алфавита. В истории народов дунсян, баоань и сала представители религиозных кругов иногда использовали арабскую графику для записи своего языка, что называлось «сяоцзин» (小经). Таким образом, культура этих пяти малочисленных народов в основном сохранялась благодаря устной передаче. До образования Китайской Народной Республики у них практически не было авторской литературы (письменной литературы), однако они обладают чрезвычайно богатыми ресурсами устного народного творчества. Его жанры разнообразны и полноценны. Из-за различий в истории, географической среде, культурных традициях, национальном характере, религиозных верованиях и обычаях, устное творчество как выражение чувств народа и отражение жизни имеет неповторимое содержание и уникальные национальные особенности у каждого из этих народов.

Предки народа ту пришли в этот "коридор национальных культур" почти тысячу лет назад. Сегодня они в основном расселены в уезде Хучжу, уездах Миньхэ, Датун, Тунжэнь провинции Цинхай, а также в уездах Тяньчжу, Юндан, Чжони провинции Ганьсу. Мифология народа ту довольно богата: мифы о сотворении неба и земли, мифы о происхождении человека, мифы, объясняющие природные явления, и мифы о происхождении земледелия. Среди мифов о сотворении мира наиболее известны «Формирование неба и

земли», «Возникновение мира людей», «Формирование солнца и луны», а также песенно-мифологический текст «Песня о хаотичном уикенде»; среди мифов о происхождении человека — «История дровосека»; среди мифов, объясняющих природные явления, — «Легенда о солнечном и лунном затмении», «Предостережение бессмертного Лэвацзя»; среди мифов о происхождении земледелия — «Трёхлетний ребёнок сеет хлеба», «Царь драконов вступает в Западный край». Тибетский героический эпос «Гэсэр» (格萨尔王传) также распространён среди ту и называется «Гэсайэр» (格赛尔). В уезде Тяньчжу он широко бытовал в устной форме. Существуют два типа исполнения: полностью на языке ту и смешанная форма — стихотворные части исполняются на тибетском языке, а прозаическая часть рассказывается на языке ту. «Гэсайэр» народа ту имеет собственные особенности в содержании, особенно в первой части, посвящённой мифу о сотворении мира, которая носит ярко выраженный туйский колорит. У народа ту также существует собственный героический эпос, наиболее известный — «Ци Цзя Яньси». Кроме того, в народе бытует множество легенд и сказок, особенно о животных: «Жених-лягушка», «Жаба Можиба», «Чёрный конь брат Чжансань», «Жёлтый бык-атлант, спустившийся с небес» и др.

У ту есть поговорка: "Можно обойтись без еды один день, но нельзя прожить без песни и одного дня". Поэтому стихотворные жанры в устной литературе ту значительно богаче прозаических. Помимо уже упомянутого эпоса «Ци Цзя Яньси», существуют обширные поэмы: «Песня о счастливом баране», «Хэни гимн», «Ларэнбу и Цзимэньсо», «Песнь о мирном юноше», «Буюжоу» и др. Очень богаты и другие жанры — бытовые, трудовые, обрядовые, любовные, детские песни. Особенно выделяются обрядовые песни — они сопровождают праздники, ритуалы, свадьбы и похороны. Любовные песни на языке ту называются «хада гуадао» — песни, исполняемые вне двора, а в районе Миньхэ и Санчуань их

называют «кайла». Чисто туйские любовные песни имеют названия «кугуцзя» и «шихадоутуху». «Кугуцзя» означает «песня-диалог», «песня-ответ». По преданию, «кугуцзя» — это песня, оставленная Шакьямуни и переданная «гуру-мастерами». С углублением культурных контактов народ ту освоил китайский язык, и сегодня «кугуцзя» во многих местах была заменена жанром «хуар» (花儿). «Хуар» у ту также называют «шоунянь» (少年). Их напевы разнообразны, стили своеобразны, и они глубоко любимы народом.

Народ сала (撒拉), самоназвание "салар", раньше назывался "сала хуэй" или "сюньхуэй". В настоящее время они проживают в трёх основных районах: автономный уезд Сюньхуа (пров. Цинхай), посёлок Ганду в автономном уезде Хуалун, а также в автономном уезде Цзиши шань (пров. Ганьсу). Фольклор сала уходит корнями в древность: мифы, легенды, сказки, песни — «саларские песни», «песни на пиру», «хуар», детские песни, а также басни и сказки. Наиболее древняя легенда — «Легенда о колодце Верблюда», рассказывающая о переселении предков сала во главе с братьями Галаманом и Ахманом на восток, в район Хуанхэ. Они принесли с собой Коран, ныне хранящийся в главной мечети Цзецзы. Мифы занимают значительное место в устной литературе сала. В них много фантастики и олицетворения, часто воспеваются солнце, луна, звёзды. Известные тексты — «Атуциген Масмус», «Мансихожи». Народные легенды и сказки включают: «Три сестры», «Вышитая подушка», «Пить воду, глядя на небо», «Яохэ кэси и Барикэси», «Золотой ребёнок», «Бык Абду» и др. Народные поэмы — «Ацзюжи» и др. Устная литература сала особенно сильна в жанре сказительских песен. Наибольшую известность имеют «саларские песни» — средние и длинные лирические поэмы. Традиционные любовные песни сала называются «юэр». После того как жанр «хуар» был принят сала, они стали называть его также «юэр», придав ему саларскую специфику. Особый жанр — «сахэсы» (плач по невесте) и свадебные хвалебные речи «урухусу». Этот свадебный ритуал является крайне важным: после свадебного пира

родственники невесты выносят приданое и старейшина произносит длинную хвалебную речь, воспевая всех участников торжества.

Народ баоань (保安族) проживает в основном в автономном уезде Цзиши шань провинции Ганьсу, в трёх деревнях: Дадун, Мэйпо, Ганьхэтань, известные как "три деревни баоань". Часть баоаньцев живёт в других селениях. Их устная литература богата мифами и легендами, песнями «хуар» и яньсицой (песни пиршеств). Среди мифов — «История Адан Хавы», «История Великого Юя, проводящего реки». Легенды: «История Хабиба», «Толэгага поднимается на небо за дождём», «История трёх братьев Саньсин», «Легенда о баоаньском кинжале», «Легенда о горе Цзиши». Сохранившиеся хуар народа баоань насчитывают 24 напева. Застольные песни в основном включают хвалебные песни по случаю праздников, песни-жалобы о тяготах жизни, а также свадебные песни и погребальные причитания. Среди застольных песен некоторые посвящены важным историческим событиям — «Гао дажэнь ведёт войска», «Ян лаое ведёт войска», «Хань Цигун строит армию».

Народ дунсян (东乡族) сформировался в конце эпохи Юань — начале Мин. Сегодня они расселены в уезде Дунсян и уезде Цзиши шань (пров. Ганьсу). Их литература считается одной из самых развитых среди пяти народов. Героический эпос «Милагахэ» включён в список нематериального наследия Китая. Сохранились поэмы «Чжаньхэйнаму», «Шисынайби», «Хэчжэ Агу», «Пуаоэр» и др. Песенное творчество обширно: жанры «хуар», яньсицой (песни пиршеств), трудовые песни («ляолуэ», «лолуо», «лянгэвалада» (песни молотбы), песни веяния зерна, мелодии «даннуду»), свадебные песни («хали»), и детские песни, такие как «чжэньчжаню» и «хулахухулэ». «Хуаэр» и яньсицой являются основными формами китайскоязычных народных песен дунсян. «Хуаэр» называют «дикой песней», а яньсицой относится к «домашним песням» — это форма народной песни, которая постепенно сформировалась в регионе на основе традиционных обрядовых мелодий под

влиянием хуэйских яньсицой в новое время. Она в основном включает три разновидности: саныцой, повествовательные песни и сказовые формы. Представительными произведениями являются «Цзюцюаньцой», «Чжуанцзяжэнь», «Лансанлан», «Угэнли», «Цзяхугэ ся Сычуань» и другие. Легенды и народные сказки дунсян охватывают широкий круг тем и разнообразны по типам, в основном включает «Хамюэз Баба», «Легенда о Мухуинцзини», «Легенда о Мизылаву», «История дровосека», «Три сестры уничтожают демона», «Пастух и пион», «Лягушка-девушка», «Тщеславная сорока» и другие.

Народ юйгу (裕固族) называют себя "Яохур" или "Яохор". В истории предки народа юйгу были известны среди других народов и в исторических хрониках как "сали уйгуры", "сали уйгуры", "сира уйгуры" и "сира уйгуры хуанфань". Учёные считают их потомками ганчжоу-уйгуров периода поздней Тан и Пяти династий. Сегодня они живут в автономном уезде Сунань (г. Чжань, пров. Ганьсу) и уезде Хуаннипу (г. Цзюцюань). "Как и другие малые народы, юйгу прошли через долгий период своего детства [3]. Мифы и древние песни, сохранившиеся у юйгу до наших дней, не только являются колыбелью и почвой для искусства и литературы этого народа, но и положили начало литературной традиции, сочетающей реализм и активный романтизм. "Мифы о сотворении мира [4]: «Девять почтенных Дролма», «Отец-Солнце и Мать-Луна», «Асхас», «Происхождение Солнца и Луны»; Героические мифы: «Мола», «Огонь-прародитель»; Религиозные мифы: «Гунэрцзянь и Янкэса», «Тридцать три неба», «Рождение Гесера». Древние песни включают «Шатэ» и «Зеленый дракон и белый слон». Народные предания и сказки юйгу включают как рассказы о личностях и исторических событиях: «История Гесара» (у восточных юйгу), «Гэсэр» (у западных юйгу), «Предание о Ян (Ма) Аньсюйлу», «Легенда об Аламухан», «Все вожди юйгу носят фамилию Ань» и др.; Так и предания о местностях и обычаях: «Гора Лэйшань», «Происхождение трёх холмов», «Лебедь-кликун и лебединые гусли» и др. Народные поэмы представлены такими произведениями, как «Шанамакэ», «Хуандайчэнь», «Пришедшие из Сизхи-Хажии» и другими.

Народные песни юйгу невероятно разнообразны. Они сопровождают различные

виды хозяйственной деятельности: выпас скота, выкармливание молодняка, покос травы, укладку стогов, дойку, взбивание масла, стрижку овец, валяние войлока, прядение нитей. Кроме того, песни звучат во время важных жизненных ритуалов и церемоний. Например, свадебный обряд практически полностью проходит под аккомпанемент песен. Каждый этап, начиная от ухаживаний, предложения руки и сердца, сватовства, помолвки, проводов невесты и приглашения гостей, до встречи гостей, ночи бодрствования, прощания, а также подготовки пира и угощения, обрядов «испытания юрты» и «угадывания», оказания почестей гостям, омовения ног, и непосредственно свадебной церемонии — подношения приданого, входа в главную юрту, поклонения Небу и Земле, песенных состязаний, тостов, передачи невесты, входа в новую юрту, разжигания нового очага, приготовления нового чая — и последующих обрядов, таких как визит молодой в родительский дом, посещения родственников, первого выхода на пастбище, пребывания в доме родителей, сопровождается песнями. У юйгу есть пословица: "Если я забуду свою родину, я не забуду язык своей родины; если я забуду язык своей родины, я не забуду песни своей родины". Благодаря своему богатству и уникальности, народные песни юйгу были включены в Репрезентативный список национального нематериального культурного наследия Китая.

Пять народов — ту, сала, баоань, дунсян, юйгу — в течение веков создали богатую устную литературу. Она отражает их историю, этнический характер, культурную психологию и содержит ярко выраженные эстетические и этические ценности.

III. Взаимовлияние и интеграция культур в устном творчестве пяти народов

Предки всех пяти народов прошли длительный процесс культурного взаимодействия с соседними этносами, формируя собственные общности на этом перекрёстке Великого шёлкового пути. В их фольклоре сохранились следы этих контактов: в легендах «Легенда о колодце Верблюда» (сала), «Яохуэр идёт с запада на восток» (юйгу), «Хамузэ баба» (дунсян), «Легенда о горе Цзиши» (баоань) и других текстах передана идеи взаимопомощи и сосуществования. Например, когда предки сала прибыли в Сюньхуа, им помог монгол по имени Мацзуху, выделивший им землю.

Баоаньцы, подвергавшиеся притеснениям, были спасены тибетским племенем Ланга — с тех пор они называют их «Аванцан» («спасители»). Легенда «Три соседа» рассказывает о единении трёх соседних народов против наводнения и эпидемии. Дунсянская легенда «Гора винограда и холм Гаолин» повествует о строительстве моста через реку Тао совместными усилиями ханьцев и дунсянцев. С началом Вэйгурского каганата в Танской эпоху юйгуцы поддерживали дружественные отношения с китайскими династиями, что заложило традицию "почитания жителей Центральных равнин (Чжунъюань) как дядьев по материнской линии". Исследователи отмечают, что переселение салиуэйворов в Минскую эпоху было, в определенной степени, выбором китайской культуры. Народ ту в основном исповедует тибетский буддизм, но также шаманизм и даосизм. Высший бог ту — Тэнгри (небо). В быту буддийские ту также поклоняются даосским божествам — божества бога и богатыни, богу очага, дверному богу и др. В празднике Надунь в уезде Миньхэ и районе Саньчуань главным объектом поклонения является Эрлан-шэнь из даосского пантеона. Во время праздника жители деревень выставляют изображения Эрлан-шэня, Цзютянь Сюаньной, Великого императора Модзе, Небесного генерала Байма, духов гор и земли в центре празднества, приносят дары и поклоняются им. [5] «Песня о счастливой овце» — народная поэма ту, которая исполняется в форме дуэта. В начале, в «Предисловии: три очага — верхний, средний и нижний», уже встречаются строки: «Верхний очаг — очаг тибетцев», «Средний очаг — очаг монголов», «Нижний очаг — очаг ханьцев». А в «Песне восхваления Хэни» есть небольшие изменения. Обе песни воспевают картину жизни, где разные народы гармонично сосуществуют.

Из пяти народов ту и югур исповедуют буддизм, а дунсян, баоань и сала — ислам. Соседствуют с ними ханьцы, хуэй, тибетцы, монголы и др. Все эти народы, сохраняя веру, мирно живут на одной земле. Их

взаимодействие отражено во всех жанрах устной литературы.

Кроме того, с точки зрения культурной передачи устное творчество пяти народов также демонстрирует характер гармонии и единства. Китай является одной из четырёх древних цивилизаций мира. Центральная Азия также имеет долгую историю и считается историками одной из колыбелей человечества, "одним из источников различных культур мира" [6]. Само формирование малочисленных народов в регионе Ганьсу-Цинхай является результатом слияния двух или более культур.

Познакомившись с устным творчеством пяти народов, можно увидеть взаимное влияние между этносами, а также признание и принятие народами ханьской культуры. Этот регион является местом возникновения и распространения «хуар» — шедевра устного нематериального культурного наследия человечества. Представители народов ту, сала, дунсян и баоань любят петь хуар, а в некоторых районах, населенных юйгу, они также популярны. Эта песенная форма, интегрируясь с особенностями каждого народа, приобрела уникальные художественные характеристики и имеет тонкие, но заметные различия в мелодиях. Без исключения, все пять народов исполняют хуар на китайском языке, иногда добавляя в тексты слова из своих языков, что называется «ветер

мешает снегу» (风搅雪). Под влиянием других языков в текстах хуар часто встречается инверсия сказуемого и дополнения. Тот факт, что разные народы используют китайский язык для исполнения своих хуар, является яркой иллюстрацией культурной особенности китайской нации — единства в многообразии.

В этом "коридоре этнических культур" нередки случаи, когда одни и те же истории, легенды или песни распространяются среди разных народов. Например, ханьские сказания «Мэн Цзянню», «Фестиваль Цинмин третьего дня третьего месяца», «Встреча на мосту Ланьцзяо», а также хуэйские «Три охотника», «Лягушка и крестьянин», «Людоедка» также бытуют среди народа сала. После того как тибетский эпос «Гэсэр» распространился среди юйгу, сформировалось как минимум две версии: одна в стихотворной форме, другая — в прозаической. Одна из них — это тибетская версия «Гэсэра», усвоенная юйгу, где Гэсэр по-прежнему остается тибетским царём, однако в регионе юйгу исходный легендарный сюжет приобретает мифологический оттенок. Эти явления свидетельствуют о том, что в регионах проживания малочисленных народов Ганьсу и Цинхай главной тенденцией во взаимоотношениях между различными этническими культурами является гармония, единство и взаимообогащение.

Исследование выполнено при поддержке Государственной научной программы провинции Ганьсу в области философских и социальных наук, проект № 2022YB054.

Список использованной литературы

1. 李膺.甘青特有民族文化形态研究·序言[M].北京:民族出版社,1999年12月版./Ли Ин. Исследование уникальных этнокультурных форм Ганьсу и Цинхай: предисловие [М]. Пекин: Издательство национальностей, декабрь 1999.
2. 郝苏民主编.甘青特有民族文化形态研究[M].北京:民族出版社,1999年12月版./Хао Сумин (гл. ред.). Исследование уникальных этнокультурных форм Ганьсу и Цинхай [М]. Пекин: Издательство национальностей, декабрь 1999.
3. 马自祥,马兆熙.东乡族文化形态与古籍文存[M].兰州:甘肃人民出版社,2000年9月版:2-3./Ма Цзысян, Ма Чжаоси. Культурные формы народа дунсян и сохранённые древние тексты [М]. Ланьчжоу: Народное издательство Ганьсу, сентябрь 2000: с. 2–3.
4. 贺卫光,钟福田.裕固族民俗文化研究[M].北京:民族出版社,2000年8月版:3./Хэ Вэйгуан, Чжун Футянь. Исследование фольклорной культуры народа югур [М]. Пекин: Издательство национальностей, август 2000: с. 3.
5. 武文著.裕固族文学研究[M].兰州:甘肃人民出版社,1998年12月版:2./У Вэнь. Исследование литературы народа югур [М]. Ланьчжоу: Народное издательство Ганьсу, декабрь 1998: с. 2.

6. 邢海燕.土族口头传统与民俗文化[M].兰州: 甘肃人民出版社, 2008年10月版:57-58. / Син Хайянь. Устная традиция и фольклорная культура народа ту [М]. Ланьчжоу: Народное издательство Ганьсу, октябрь 2008: с. 57–58.

УДК 316.776: 811.161.1

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-312-316

Чонмурунова Н.Ж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Чонмурунова Н.Ж.
КНУ имени Ж. Баласагына
Chonmurunova N.J.
KNU J. Balasagyn

**КЫРГЫЗСТАНДА ОРУС ТИЛИН ЧЕТ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУДА МАДАНИЯТ
АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТЫН РОЛУ
РОЛЬ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ОБУЧЕНИИ
РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В КЫРГЫЗСТАНЕ
THE ROLE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION IN TEACHING RUSSIAN
AS A FOREIGN LANGUAGE IN KYRGYZSTAN**

Кыскача мүнөздөмө: Макала Кыргызстандын көпгилдүү жана көп маданияттуу контекстинде орус тилин чет тили катары окутууда аракет кылынган өзгөчөлүктөрдү талдайт. Республикадагы көпгилдүүлүк жана маданий көп түрдүүлүк шартында орус тили аралык коммуникация үчүн маанилүү тил болуп саналат. Орус тилин чет тили катары окутуунун негизги ыкмалары талданып, маданий тоскоолдуктарга байланыштуу маселелер жана билим берүү процесин маданий айырмачылыктарды эске алуу менен жакшыртуу боюнча сунуштар каралат. Кыргызстандагы көпгилдүү жана көп маданияттуу шартта орус тилин чет тили катары окутуу, дүйнөнүн ар кайсы жеринен келген студенттерди кабыл алганда, өтө кылдат мамилени талап кылат, айрыкча орус жана кыргыз маданияттарынан айрыкча айырмаланган маданияттар менен иштөөдө. Мындай маданияттардын бири - индий маданияты жана бул макалада орус тилин чет тили катары окутуучулары менен индий студенттеринин өз ара аракеттенүүсүнөн бир нече көрүнүктүү мисалдар аркылуу маданий тоскоолдуктарды жеңүү талданат.

Аннотация: В статье рассматривается значение межкультурной коммуникации в процессе преподавания русского языка как иностранного (РКИ) в Кыргызстане. В условиях многоязычности и культурного разнообразия республики русский язык играет важную роль как язык межнационального общения. Анализируются основные подходы к обучению РКИ, внимание уделяется проблемам, связанным с межкультурными барьерами, и предложениям по улучшению учебного процесса с учетом культурных различий. Преподавание русского языка как иностранного (РКИ) в многоязычном и многокультурном контексте Кыргызстана, где учатся студенты со всего мира, требует внимательного подхода, особенно при работе с представителями культур, значительно отличающихся от русской и кыргызской. Одной из таких культур является индийская, и на примере взаимодействия преподавателей РКИ и студентов-индусов. В этой статье рассматривается несколько ярких примеров преодоления межкультурных барьеров.

Abstract: The article explores the significance of intercultural communication in the process of teaching Russian as a foreign language (RFL) in Kyrgyzstan. In the context of the republic's multilingualism and cultural diversity, the Russian language plays an important role as a means of interethnic communication. The article analyzes the main approaches to teaching RFL, focusing on issues related to intercultural barriers and suggesting ways to improve the educational process while considering cultural differences. Teaching Russian as a foreign language (RFL) in the multilingual and multicultural context of Kyrgyzstan, where students from all over the world study, requires a thoughtful approach, especially when working with representatives of cultures that differ significantly from Russian and Kyrgyz cultures. One of these cultures is Indian, and this article presents several vivid examples of overcoming intercultural barriers in the interaction between RFL teachers and Indian students.

Негизги сөздөр: маданият аралык коммуникация; маданияттык тоскоолдуктар, маданияттык компетенттүүлүк; толеранттуулук; маданиятаралык өз ара аракеттенүү.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация; культурные барьеры; культурная компетенция; толерантность; межкультурное взаимодействие.

Keywords: intercultural communication; cultural barriers; cultural competence; tolerance; intercultural interaction.

Наш Кыргызстан представляет собой уникальную социокультурную среду, где взаимодействуют несколько языковых и культурных групп. Русский язык, будучи одним из официальных и широко используемых в стране, играет важную роль в повседневном общении, образовательной и деловой сфере. В связи с этим обучение русскому языку как иностранному (РКИ) в Кыргызстане является актуальной задачей, требующей особого подхода, который учитывает межкультурные особенности.

В последние десятилетия наблюдается рост интереса к изучению русского языка среди иностранных студентов и представителей различных этнических групп внутри страны. Однако в образовательном процессе часто возникают трудности, связанные с различиями в культурном восприятии, что затрудняет эффективное усвоение языка. Межкультурная коммуникация, как компонент учебного процесса, является ключевым фактором в преодолении этих барьеров и улучшении качества обучения.

Межкультурная коммуникация является важным аспектом в процессе преподавания иностранных языков, в том числе русского как иностранного (РКИ). Исследования показывают, что успешное усвоение языка невозможно без учета культурных различий, потому что язык не существует вне культурного контекста [3]. Проблемы межкультурной коммуникации возникают, когда студенты сталкиваются с различиями в восприятии мира, ценностей и норм поведения, что особенно важно при обучении в многоязычной и многокультурной среде.

В контексте РКИ межкультурная коммуникация направлена на развитие у студентов не только языковой, но и культурной компетенции. Согласно Н.Н. Совиной, успешная коммуникация между носителями разных культур возможна лишь тогда, когда учитываются специфические особенности не только языка, но и менталитета, традиций, социальной структуры и других факторов, присущих конкретной культуре [6, с. 25].

Межкультурная коммуникация включает в себя взаимодействие и обмен информацией

между людьми, представляющими разные культурные традиции, ценности и нормы поведения. В контексте обучения РКИ межкультурная коммуникация играет важную роль в создании комфортной и продуктивной образовательной среды. Этот процесс не ограничивается только языковыми навыками, но включает также развитие культурной компетенции, что позволяет студентам не только понимать грамматику и лексику, но и использовать русский язык в реальных ситуациях общения, так как в Кыргызстане в общественных местах (в общественном транспорте и в общественных местах) часто говорят на русском языке.

Преподавание русского языка как иностранного для студентов специальности требует особого подхода и методики, учитывающих особенности их будущей профессиональной деятельности [10, с. 254]. Одной из основных проблем, с которыми сталкиваются преподаватели РКИ в Кыргызстане, являются межкультурные барьеры, возникающие из-за различий в восприятии мира. Важным аспектом является понимание того, что культура каждого студента влияет на его отношение к языковому материалу, а также на способы восприятия и обработки информации. Например, студенты-иностранцы могут воспринимать русский язык через призму своей культуры, что зачастую мешает адекватно понимать и использовать языковые особенности, характерные для русскоязычной среды. Преподаватели должны быть готовы к тому, чтобы адаптировать методы обучения с учётом этих факторов, создавая пространство для взаимного культурного обмена. Особое внимание стоит уделить различию в риторических традициях, которые присутствуют в разных языковых культурах. Русский язык обладает определённой манерой общения, которая отличается от стиля общения на киргизском или других языках. Преподаватели должны помочь студентам преодолеть трудности, связанные с восприятием этих различий, научить их правильно интерпретировать значимые культурные контексты и социальные нормы общения.

Одним из эффективных методов преодоления межкультурных барьеров является использование культурно-ориентированного подхода в обучении. Это включает в себя внедрение материалов, отражающих особенности русской культуры, литературы, искусства и быта. Знакомство с русской культурой через тексты, фильмы, музыкальные произведения и другие элементы способствует лучшему пониманию языка и помогает учащимся развить навыки межкультурного общения.

Индийская культура отличается высоким уровнем коллективизма, семейными традициями, а также уважением к авторитету и старшим, что существенно влияет на поведение студентов в образовательном процессе. Для индийских студентов характерна сильная связь с семьей, в которой часто обсуждаются решения, касающиеся образования и карьеры. Это взаимодействие между семьей и учебным заведением может стать источником как поддержки, так и давления [2, с. 55]. В этом случае преподаватели могут активно использовать техники интеграции межкультурной компетенции в процесс обучения. Например, проведение тематических уроков и дебатов на темы, касающиеся культурных различий, праздников и традиций, позволит студентам не только улучшить языковые навыки, но и расширить их мировоззрение, развивая уважение и толерантность к другим культурам.

Кроме того, важно создавать условия для общения с носителями языка, что способствует реальному практическому освоению языка в межкультурных контекстах. Взаимодействие с русскоязычными людьми, участие в культурных мероприятиях и поездки в русскоязычные регионы могут значительно ускорить процесс овладения языком.

Кроме того, индийская культура имеет свою специфику в восприятии времени и дисциплины. Например, восприятие времени может быть более гибким, что иногда приводит к трудностям при обучении в более строгой системе, где соблюдение временных рамок и пунктуальность играют важную роль [8]. Эти различия могут стать причиной недопонимания между преподавателем РКИ и студентами-индусами, особенно если преподаватель не учитывает культурные особенности и не адаптирует методы преподавания.

Кыргызстан является многоязычной и многокультурной страной, где русский язык имеет большое значение как язык

межнационального общения. Исходя из теории межкультурной коммуникации, важно отметить, что в образовательной среде Кыргызстана студенты, представляющие различные культурные группы, могут сталкиваться с различиями в восприятии образовательного процесса и языкового материала. В.И. Гиренок утверждает, что при обучении РКИ в многоязычных странах необходимо учитывать, что каждый студент приносит с собой уникальные культурные особенности, которые влияют на его восприятие языка и способов общения [4, с. 90].

Студенты из Индии, обучающиеся в Кыргызстане, часто испытывают культурный шок, связанный с различиями в образовательной системе, подходах к преподаванию и поведению студентов. Этому способствуют как особенности взаимодействия с преподавателями, так и различия в социальных нормах и ценностях, характерных для индийской культуры и для кыргызстанской образовательной среды [1]. Преподаватели, осознавая эти культурные различия, могут разрабатывать адаптированные методики обучения, которые помогут студентам лучше освоить русский язык, а также адаптироваться к новой культурной среде.

Для студентов-индусов в Кыргызстане могут также возникать специфические культурные и религиозные барьеры. Например, в Индии существует строгий подход к вегетарианству, и студент может отказаться от еды, если она содержит мясо. Кроме того, важные праздники, такие как Диян и Холи, могут сильно влиять на график жизни студентов. Если преподаватель не учитывает этих особенностей, это может стать источником стресса и недопонимания.

Чтобы преодолеть данные барьеры, преподаватель может заранее обсудить с индийскими студентами их культурные предпочтения и особые даты в их календаре, а затем, при необходимости, адаптировать учебный график или предложить альтернативные варианты. Например, можно позволить студентам завершить домашние задания в другие сроки, если они по религиозным или культурным причинам не могут посещать занятия. Преподаватель также может предложить студентам делиться своими культурными традициями с группой, что способствует лучшему взаимопониманию.

Для многих студентов из Индии также характерна гибкость в восприятии времени,

что иногда может приводить к разногласиям в организации учебного процесса. Например, студенты могут приходить на занятия с большим опозданием или воспринимать строгую временную дисциплину как менее значимую. Это может привести к недопониманию и даже разочарованию со стороны преподавателя, особенно если расписание и строгие временные рамки для индийских студентов не являются привычными.

Чтобы устранить эти недопонимания, преподаватель может заранее объяснить важность соблюдения временных рамок и систематичности в русскоязычной академической среде. Важно подчеркнуть, что в Кыргызстане и других русскоязычных странах время и точность исполнения расписания играют важную роль в образовательном процессе. Также полезно ввести гибкие формы контроля за посещаемостью, например, учитывать частичные опоздания или давать возможность для дополнительных вопросов в конце занятия.

Существует ряд методов, направленных на преодоление межкультурных барьеров в обучении РКИ. В первую очередь важно учитывать культурную специфику студентов и предлагать такие формы обучения, которые способствуют взаимопониманию и снятию напряжения между преподавателем и студентами. Например, использование культурно-ориентированных материалов (литературных произведений, фильмов, музыки) позволяет студентам глубже понять язык и культуру, а также способствует развитию навыков межкультурной коммуникации [7].

Гибкость подходов и учет культурных традиций позволяют создать более эффективную образовательную среду, способствующую успешному усвоению языка. Важным элементом является также развитие у студентов навыков культурной адаптации, что

делает их более открытыми к различным культурам и помогает избежать межкультурных недопониманий [5]. Для студентов-индусов важным шагом в адаптации к кыргызстанской культурной среде является активное использование элементов индийской культуры в образовательном процессе, что способствует созданию позитивного имиджа русскоязычной культуры и способствует лучшему восприятию языка. Организация совместной работы учителя и обучающихся важна при объяснении нового материала, при проведении контрольных мероприятий [9, с. 258].

Межкультурная коммуникация играет ключевую роль в обучении русскому языку как иностранному в Кыргызстане. Учет культурных различий и внимательное отношение к потребностям студентов из разных культурных и языковых групп помогают преодолеть сложности, связанные с изучением языка. Развитие межкультурной компетенции в процессе обучения РКИ способствует не только улучшению языковых навыков, но и повышению толерантности, уважения к другим культурам и созданию более гармоничной образовательной среды.

Таким образом, межкультурная коммуникация должна быть интегрирована в образовательный процесс как необходимый элемент, способствующий успеху студентов и развитию их языковой и культурной компетенции.

В заключение нужно отметить, что учет культурных различий и использование методик, направленных на развитие межкультурной компетенции, являются важными аспектами успешного преподавания РКИ. Преподаватели, которые осознают и учитывают культурные особенности своих студентов, могут значительно повысить эффективность обучения и помочь студентам адаптироваться к новым культурным условиям.

Список использованной литературы

1. Баренбаум В.П. Культура и межкультурная коммуникация в обучении иностранным языкам. – Москва: Академический проект, 2011.
2. Баранов В.В. Культурные особенности индийских студентов // Вестник международного образования, 2003, № 12(4), с. 54-60.
3. Гершунский Б.М. Язык и культура. – Москва: Московский университет, 1998.
4. Гиренок В.И. Межкультурная коммуникация в контексте преподавания РКИ // Лингвистические исследования, 2009, № 3(1), с. 88-95.
5. Гусев И.В. Теория межкультурной коммуникации. – Санкт-Петербург: Издательство РХГИ, 2011.
6. Совина Н.Н. (). Культурная компетенция как компонент межкультурной коммуникации в преподавании РКИ // Вестник РГГУ, 2010, № 3, с. 23-30.

7. Сухомлинская Т.М. Культурно-ориентированное обучение иностранным языкам. – Москва: Наука, 2009.

8. Тер-Минасова С.А. Язык и культура. Теория межкультурной коммуникации. –Москва: РГГУ, 2000.

9. Чонмурунова Н.Ж., Багичева Н.В. Организация онлайн-занятий в школе и вузе с использованием виртуальных досок // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2024, 258 с. – Режим доступа: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2024/11/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA3-2024-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%B8.pdf>

10. Чонмурунова Н.Ж. Обучение русскому языку как иностранному в рамках специальности // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2024, 254 с. – Режим доступа: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2024/11/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA3-2024-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%B8.pdf>

Рецензент: к.п.н., доцент Чатоева З.Б.

Бабашов А.К., Аалиева Ш.К.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы,
Эл аралык Кувейт университети

Бабашов А.К., Аалиева Ш.К.

Национальная академия наук Кыргызской Республики,
Международный Кувейтский университет

Babashov A.K., Aaliev Sh.K.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
International Kuwait University

**БААЛУУЛУКТАР СИСТЕМАСЫ ЖАНА АЛАРДЫН ИДЕОЛОГИЯЛЫК
КОНТЕКСТЕГИ РОЛУ
СИСТЕМА ЦЕННОСТЕЙ И ИХ РОЛЬ В ИДЕОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ
SYSTEM OF VALUES AND THEIR ROLE IN THE IDEOLOGICAL CONTEXT**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада коомдук түзүлүшүн негизги элементтери катары баалуулуктар системасы менен идеологиянын ортосундагы байланыш каралат. Нарктык системалар инсандардын жана топтордун дүйнө таанымынын негизин түзөт, алардын жүрүм-турумун, чечимдерди кабыл алуусун жана курчап турган дүйнө менен өз ара аракеттенүүсүн аныктайт. Идеология, өз кезегинде, бул баалуулуктар саясий, экономикалык жана маданий контексттерде чечмеленүүчү жана колдонулуучу алкак катары кызмат кылат. Авторлор баалуулуктар системасынын негизги түрлөрүн жана алардын идеологиялык багыттарды калыптандырууга тийгизген таасирин аныкташты. Эркиндик, адилеттүүлүк, теңдик жана тилектештик сыяктуу баалуулуктардын саясий кыймылдардын жана коомдук өзгөрүүлөрдүн өнүгүшүнө кандай таасир тийгизерин көрсөтүү үчүн тарыхтан жана азыркы мезгилден мисалдар каралат. Макалада коомдогу социалдык процесстерди жана өзгөрүүлөрдү тереңирээк түшүнүү, ошондой эле башкарууда жана социалдык саясатта эффективдүү стратегияларды иштеп чыгуу үчүн идеологиялардын баалуулук негиздерин түшүнүүнүн маанилүүлүгү баса белгиленет.

Аннотация: В статье рассматривается соотношение системы ценностей и идеологии как основных элементов социальной структуры. Системы ценностей составляют основу мировоззрения личности и группы, определяют их поведение, принятие решений и взаимодействие с окружающим миром. Идеология, в свою очередь, служит основой, в которой эти ценности интерпретируются и применяются в политическом, экономическом и культурном контекстах. Авторы выделили основные типы систем ценностей и их влияние на формирование идеологических ориентаций. Рассматриваются примеры из истории и современности, чтобы показать, как такие ценности, как свобода, справедливость, равенство и солидарность, влияют на развитие политических движений и социальных изменений. В статье подчеркивается важность понимания ценностных основ идеологий для более глубокого понимания социальных процессов и изменений в обществе, а также для разработки эффективных стратегий в управлении и социальной политике.

Abstract: The article examines the relationship between the value system and ideology as the main elements of the social structure. Value systems form the basis of the worldview of an individual and a group, determine their behavior, decision-making and interaction with the outside world. Ideology, in turn, serves as the framework within which these values are interpreted and applied in political, economic and cultural contexts. The authors identified the main types of value systems and their influence on the formation of ideological orientations. Examples from history and modern times are examined to show how values such as freedom, justice, equality and solidarity influence the development of political movements and social change. The article emphasizes the importance of understanding the value foundations of ideologies for a deeper understanding of social processes and changes in society, as well as for developing effective strategies in management and social policy.

Негизги сөздөр: баалуулук системалары; идеология; коомдук түзүлүш; категориялык императив; адеп-ахлак; журум-турум нормалары; бихевиоризм; табу; каада-салт.

Ключевые слова: системы ценностей; идеология; социальная структура; категория императива; мораль; нормы поведения; бихевиоризм; запрет; традиция.

Keywords: value systems; ideology; social structure; category of imperative; morality; norms of behavior; behaviorism; prohibition; tradition.

Илимий адабиятта идеологиянын табиятынын, мазмунунун, структурасынын өзгөчөлүгүн кароодо аргументтердин ирээтсиздиги, анын түшүнүк аппараттын иш жүзүндө колдонуу үчүн зарыл болгон иерселердин жетишпестиги орун алган. Буга мисал катары М.В. Яковлев: «Идеологиянын структурасын изилдөөдө марксизм анын мазмунун теориялык жактан кароо менен гана чектелбейт», - деген сөзүн келтирүү менен, автордун идеологияга идея менен теориядан башка дагы кандайдыр бир мазмундун таандык экендигин айткысы келгендигин байкоого болот. Ага жоопту кийинки фразадан алабыз: «идеология өзүнө баалуулуктарды, нормаларды, идеяларды, кымыл-аракеттин программаларын камтыйт» [7, с. 20]. Биздин көз карашта М.В. Яковлевдин келтирилген мисалдагы пикири идеологиянын илимге (теорияга) чейинки протофилософиялык формаларынын маани-маңызын тактап алуу үчүн негиз боло алат. Анткени, ошол программалар, идеялар, нормативдик принциптер идеологиянын курамын түзүп, анын протоформалары боло алышат.

Идеологиянын базистик (өзөктүү) протоформалары катары баалуулукту, нормативдүү системаны жана билимдерди атоого болот. Идеологиянын, дегеле маданияттын пайдубалынын негизинде баалуулуктар жатат. Баалуулук деп коомдук же жеке зарылдыктар менен керектөөлөрдү канааттандыра алган каалагандай объекти атоого болот. Идеологиянын протоформаларынын табиятын изилдөө өткөн мезгилдин аксиологиялык баалуулуктары менен тыгыз байланыштуу. Баалуулук маселелери – бул белгилүү бир деңгээлде тарыхый өнүгүүнүн керектөөсүнөн келип чыккан, адам эмгегинин материалдык жана руханий жыйынтыктарына субъектинин жасаган мамилелеринин проблемасы да болуп саналат.

Өткөн доордун тигил же бул материалдык, руханий мурастарын практикада колдонуудан мурда, биз аларды өзүбүздүн кызыкчылыгыбызга, керектөөбүзгө канчалык деңгээлде дал келээрин изилдеп, баалап, аныктообуз зарыл. Биздин көз карашка төп келбеген, кызыкчылыгыбызга жооп бербеген, зыяндуу деп эсептелгендерди четке кагып, ал эми бизге зарыл болгон, пайдалууларын

баалуулуктар деп эсептеп, аларды коомдук байлыкка айландырууга аракет жасайбыз:

Берилген ойду В.П. Тугаринов: «пайдалуу түшүнүгү баалуулуктун критерийлеринин бири катары кээ бир адамдарда прагматизм, утилитаризм менен ассоциацияланган тескери реакциясын пайда кылат. Ошол эле мезгилде айрым идеялар менен нерселердин пайдалуулугу, кээ бирөөлөрүнүн зыяндуулугу идеологиялык карама-каршылыктын, саясаттын жана практикалык илимдердин күндөлүк фактылары жана түшүнүктөрү болуп саналышат. Марксисттик эмес мүнөздөгү пайдалуулук теориясынан айырмаланып, бул категорияны марксисттик түшүнүү субъективизмден көз каранды эмес, таптык, объективдүү мазмунга ээ» [6, с. 15], – деп ырастайт.

Кандайдыр бир нерсенин пайдалуулугу же зыяндуулугу эл тарабынан аныкталат. А.В. Луначарский «Баалоо тууралуу маселеге карата» деген эмгегинде мындай деп жазат: «Бул дүйнөдө өзүнөн өзү жаман же жакшы болуп жаралган эч нерсе жок. Сезимтал организмдердин катышуусу болмоюнча эч нерсе эч кандай баага ээ эмес. Кандайдыр бир нерсени баалоо баалоочунун көз карашынын негизинде объект менен субъектинин ортосундагы мамилени түзүү дегенге жатат» [2, с. 56].

Бул ойго кошумча толуктоо катары баалоо адам тарабынан жүргүзүлгөндүктөн жана анын көз карашы менен байланышта болгондуктан, баалуулук мамилелерине индивидуалдык учурду кошууну зарыл дейбиз. Бирок, бул баалуулуктар субъектинин баалоосуан пайда болот дегенге жатпайт. Реалдуу баалуулук өзү баа берүүнүн негизи боло алат. Проблеманын бул өнүгүнө С.И. Попов көңүл буруп, баалуулуктарды таанып-билүүнүн татаал жана карама-каршы мүнөздөрүн ачып бере алган: «...Баалоо процесси өзүнө субъективдүүлүктүн, реалдуулуктун, шарттуулуктун моменттерин камтыйт, бирок, эгерде баалоо туура жүргүзүлсө, анда баалоо процесси жогоруда аталган элементтерден турбайт» [5, с. 38]. Тагыраак айтканда, С.И. Попов баа берүүнүн тууралыгы ошол субъектинин кызыкчылыгын так чагылдырган эмес, объективдүү чындыкты чагылдырган баалуулукта турат дейт.

Эгерде баалуулукту, баалоону жогоруда сөз болгон көз караштын негизинде карасак, анда баалуулукту анын зыяндуу же пайдалуу жагын аныктоо менен чектелбешин эстен чыгарбоо зарыл. Себеби, тигил же бул кубулуштардын, предметтердин объективдүү баалуулугу алардын баасы менен дал келбей калышы да мүмкүн. Баалуулуктардын баары эле элдин талабын, суроосун баардык учурда канааттандыра бербейт. Бирок, эске алуучу нерсе, мындай канааттандырбоочулуктун натыйжасында терс мүнөзгө ээ баалуулуктарды танууга, аларды четке кагууга негиз түзүлөт. Мындай көрүнүш коомдун өнүгүүсүндөгү коомдук аң-сезимдин өзгөрүүсү менен түшүндүрүлөт. Баалуулуктарга жасалган мындай мамиле материалдык жана руханий кубулуштарды элдин кызыкчылыгына жооп берет же бере албайт деген тар мааниде жөнөкөй баа берүүдөн сактап калууга жасалган аракет болуп саналат.

Баалуулуктардын аренагы өтө көп кырдуу. Бул система материалдык жана руханий маданияттын баалуулуктарынан гана түзүлбөйт. Булардан сырткары, бул системага адамдар тарабынан өзгөртүлгөн жаратылыш предметтери, социалдык кубулуштар жана адамдын өзү, ишмердүүлүктүн белгилүү формаларын алып жүрүүчү катары кирет. Баалуулуктарды төмөнкүдөй критерийлер боюнча айырмалоо мүмкүн: 1) субстраты (табияты) боюнча материалдык (мисалы, асыл таштар менен кымбат металлдардан жасалган зергер буюмдары) жана рухий (мисалы, намыс) баалуулуктар жөнүндө сөз кылууга болот; 2) субъектиси боюнча баалуулуктар коомдук (адеп-ахлак), улуттук (патриотизм), партиялык (идеялуулук), жекече (жеке менчик) болуп бөлүнүшөт; 3) керектөө мүнөзү боюнча баалуулуктар моралдык (чынчылдык, тартиптүүлүк), экономикалык (тактык, алысты көрө билүүчүлүк, кыраакылык), саясий (карьеризм же мансапкордук) мүнөз күтө алат.

Баалуулуктар социалдык жана моралдык баалардын, баалоолордун, башкача айтканда, көпчүлүк адамдар тарабынан ырасталган жакшылык, боорукердик, адилеттик, бакыт ж.б. түшүнүмдөрдүн негизин түзө алышат. Социалдык жана моралдык бааны коомдук чындыктын ар кандай көрүнүштөрүн жана адамдардын жүрүм-турумдарын алардын адеп-ахлактык мүнөзүнө карай кубаттоо же сыңдоо деп түшүнүүгө болот. Адамдарга белгилүү бир адеп-ахлактык жорук-жосундарды жасоону алдын ала аныктаган моралдык нормалардан айырмаланып, моралдык баа жорук-

жосундардын адеп-ахлак талаптарына жооп берүүсүн же бербөөсүн тактайт. Жалпы моралдык баа жамандык жана жакшылык категорияларынын туундусу болуп саналат. Ал тарыхый мүнөзгө ээ жана коомдук түзүлүшкө, таптык күрөшкө ж.б. карай өзгөргөн адеп-ахлактуулуктун объективдүү критерийи болуп саналат. Моралдык баанын негизинде жорук-жосундардын социалдык маани-маңызын таанып билүү жатат. Ушул негизде моралдык баанын жардамы аркасында адамдардын жүрүм-турумун жөнгө салууга болот. Моралдык баалоодо адамдардын жорук-жосунунун мотивдерин гана эмес, алардын социалдык кесепеттерин да эске алуу зор мааниге ээ. Социалдык баа идеологиядагы маанилүү, аздектөөгө жана сакталып калууга тийиш элементтерди көрсөтүп бере алат.

Идеологиянын протофилософиялык формаларын бекемдөөнүн, сактоонун жана аздектөөнүн ыкмалары болуп норма эсептелет. Норма (латынчадан норма – жетекчилик, эреже, үлгү) деп мыйзамдуу түзүлүштү милдеттүү деп табылган тартипти түшүнүүгө болот. Норма жүрүм-турумдун же иш-аракеттин алдын ала аныкталган эрежеси же үлгүсү, бир нерсе тууралуу тыянактын ченеми жана баа ченеми болуп саналат. Табиятта же коомдо бар жана болуп жаткан нерселерди чагылдырган мыйзамдан, ошондой эле аткарылуучу же аткарылбоочу эрежелерден айырмаланып, норма баардык учурларда жана баардык нерселерде кездешүүчү касиет болуп саналат. Моралдык, эстетикалык жана логикалык нормалар болот.

Идеологиянын протоформасынын курамына кирген моралдык норма кадыресе нормадан айырмаланып, бир типтүү жорук-жосундарга карата пайдаланылган жалпы эрежелер менен тыюу салуулардын жардамы аркасында адамдардын жүрүм-турумун жөнгө салган адеп-ахлактык талаптардын формасы болуп саналат. Укуктук нормалардан айырмаланып, моралдык норма мамлекеттик бийликтин негизинде эмес, каада-салт менен коомдук пикирдин күчү аркылуу санкцияланат; кимдир бирөө тарабынан атайы чыгарылган мыйзамдын натыйжасында эмес, коомдун адеп-ахлактык аң-сезиминде стихиялуу пайда болот. Өз алдынча турганда моралдык нормалар адамдын жүрүм-турумун жетишээрлик түрдө жөнгө сала албайт; өзүнүн абстракттуу түрдөгү жалпы мүнөзүнө байланыштуу алар ар кандай өзгөчө жагдайлар менен шартталган ыктымалдуу чектен чыгууларды кароого чамасы жок. Ошол себептен, тигил же бул моралдык нормаларды

конкреттүү кырдаалдарга карата пайдалануу тууралуу маселе мазмуну боюнча кеңири жана ошол эле учурда конкреттүү болуп саналган адеп-ахлактык принциптердин негизинде чечилиши зарыл. Өзүнүн социалдык мазмуну боюнча моралдык нормалар жалпы адамзаттык, тарыхый чектүү, таптык мүнөздө болушу мүмкүн. Таптык мүнөздөгү моралдык нормалар бир коомдук формациядан экинчисине өткөн учурда узак мезгилдер бою эскинин саркындысы катары сакталат, жаңы моралдык нормалар түзүлгөнгө жана орногонго чейин акырындык менен талкаланат.

Бул маселени кароодо категориялык императив түшүнүгүнө токтолуу абзел. Себеби, идеология жана категориялык императив – бул социалдык нормаларды жана баалуулуктарды калыптандырууга терең таасир этүүчү эки негизги түшүнүк. Идеология – бул адамдардын тобунун же бүтүндөй коомдун дүйнө таанымын жана жүрүм-турумун аныктоочу ишенимдердин, баалуулуктардын жана идеялардын системасы. Бул ар кандай тарыхый, маданий, диний же саясий факторлорго негизделиши мүмкүн.

Категориялык императив (латынчадан *imperativus* – буйруу, буйрук берүү) – илимге И. Кант тарабынан киргизилген жана анын этикасынын негизги түшүнүгүн белгилеген термин. Императив деп эрктин (ички дүйнөнүн) буйруктарын атоо менен Кант алардын гипотетикалык жана категориялык деп аталган эки түрүн айырмалаган. Гипотетикалык императивдер эмгек процесси же күнүмдүк тиричилик менен коштолуп жүргөн эрктик иш-аракеттерге кирет. Аларга баш ийүү менен адам алдына өз иш-аракетинин адеп-ахлактык максаты тууралуу маселе койбойт, болгону эле берилген максатка ылайык каражаттарды тандоо тууралуу маселени чечет. Врач менен уу берип жаткан адам өз ишин бирдей дедгээлде ийкемдүү аткарышы мүмкүн, бирок, биринчиси адеп-ахлактуу, ал эми экинчиси адеп-ахлаксыз максатты көздөшөт.

Гипотетикалык императивдерден айырмаланып, категориялык императив адамдын иш-аракетинин адеп-ахлактуу жагын аныктайт. Категориялык императивдин алгачкы жолу Конфуций тарабынан сунуш кылынган «өзүңө эмнени каалабасан, башкаларга ошону жасаба», «өзүң эмнеге жетүүнү кааласаң, башкалардын ошого жетүүсүнө жардам бер» [4, с. 71-74]. деген эки принцибин И. Кант «Практикалык акылдын сыны» деп аталган эмгегинде

«Эркиндикдин максимасы ошол эле учурда өтө жалпы мыйзамдын принциби боло алгыдай ишти кыл» [1, с. 38], ал эми «Кулк-мүнөздүн метафизикага карата негизги жоболор» деп аталган эмгегинде: «Сен тарабынан өзүң жана башкалар түрүндөгү адамзат жөн гана каражат эмес, максат катары каралууга тийиш болгон ишти жаса» [1, с. 38] деп аныктаган.

Кантка ылайык категориялык императив практикалык акылдагы өтө жалпы жана жалпыга милдеттүү мыйзам болуп саналат. Келип чыгышына, тегине, байлыгына, бийлигине карабастан, баардык адамдар категориялык императивдерге баш ийүүгө милдеттүү. Адептүү адам эч кандай жагдайларга карабастан, категориялык императивге баш ийүү менен аны өзүнүн бийик парзына айландырып алат. Категориялык императивдердин өтө жалпылыгын, диндин талаптарынан көз карандысыздыгын, баардык адамдардын моралдык мыйзамдын алдындагы тең укутуулугун жарыялоо менен Канттын адеп-ахлак мыйзамдары ошол кездеги Германияда үстөмдүк кылган феодалдык христиандык моралдын негизги абалдары менен идеологиясынан кескин айырмаланган.

Адамды каражат эмес, максат катары кароо, баардык адамдардын моралдык мыйзамдын алдындагы тең укуктуулугун жарыялоо менен Канттын категориялык императиви антифеодалдык мүнөз күткөн. Ошол эле учурда категориялык императив Руссо менен француз материалисттеринин этикалык идеяларына каршы келген. 18-кылымдагы буржуазиялык революциянын идеологдору эң бийик максат катары жалпы бакытка жетүүнү атап жана бул максатка жетүү үчүн күрөшкө чакырышса, Кант бакытка жетүү эч мүмкүн эмес деп эсептеген. Анын пикири боюнча жалпынын принцибине айланган бакытка умтулуу коомдук кызыкчылыктардын гармониясын эмес, ыйкы-тыйкылар менен карама-каршылыктарды пайда кылат. Ошол себептен категориялык императив инсандан өзүм билемдик менен адилетсиздикке каршы активдүү күрөшкө чыгууну талап кылбайт. Канттын пикири боюнча максат болуп категориялык императивге ылайык келген ой менен маанайды түзүү гана болуп саналат. Бул болсо Канттын этикасынын негизги мыйзамынын формализмин жана мазмунсуздугун аныктайт. Кант ар кандай доорлор менен таптардын моралынын ортосундагы айырмачылыктарга көңүл бурбастан, баардык адамдарга, таптарга жана

элдерге бирдей даражада мүнөздүү болгон жалпы моралдык аң-сезимди негиздеген. Француз революциясынын Канттын философиясы менен этикасына тийгизген таасирин көрсөтүү менен Маркс жана Энгельс мындай деп белгилешкен. Кант «...француз буржуазиясынын материалдык мотивдерге ээ эркин (каалоо-тилегин) «эркин эрктин», таза эрктин, адам эркинин аныктамасына айландыруу менен анын моралдык постулаттардын идеологиялык аныктамасын пайда кылган» [3, с. 184].

Табу (полинезиялыктардын тилинде taboo – тыюу салам) кандайдыр бир иш-аракетти жасоого, нерсени же сөздү колдонууга карата салынган тыюулардын жыйындысы. Табу же тыюу салуу архаикалык коомдордо кеңири жайылтылып, жамаатты ар кандай кооптуу нерселер менен кубулуштардан коргогон. Ошондой болсо да, бүгүнкү күнгө чейин

коомдук аң-сезимдин протоформасы катары табу коомдук болмуштан жок болуп кеткен жок. Азыркыга чейин кандаш-туугандык мамилелердин (мисалы, инцест же жакын, тууган адамдардын сексуалдык мамиледе болушу), азыктануу процессинин (мисалы, канибализм же кишинин эти менен тамактануу), жүрүм-турумдун (мисалы, кыргыздарда бийлик адамы өзүнүн жылаңач денесин элге көрсөтпөөсү керек), сөз маданиятынын (тергөө өнөрү) айрым жактарына, еврейлер менен мусулмандарда чочконун эти менен азыктануусуна катуу тыюу салынган.

Нормалардын, императивдердин жана табунун жыйындысы нормативдүү системаны түзөт, ал эми аталган система өз кезегинде адеп-ахлак, каада-салт, дин жана укук сыяктуу нормативдерден турат.

Колдонулган адабияттар

1. Кант И. Критика практического разума. – СПб, 1897, с. 38.
2. Луначарский А.В. К вопросу об оценке 5. – Москва, 1970, с. 56.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2 изд., с. 184.
4. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. – Москва: Наука, 1981, с. 71-74.
5. Попов С.И. Политика. Экономика. – Москва, 1989, с. 38.
6. Тугаринов В.П. Марксистская философия и проблема ценности // Проблема ценности в философии. – Москва-Ленинград, 1966, с. 15.
7. Яковлев М.В. Идеология. – Москва, 1975, с. 20.

Рецензент: к.филос.к., доцент Жумагулов Т.Ж.

УДК 53:94 (575.2) (04)

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-321-326

Кадышев С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
С. Кадышев
КНУ имени Ж. Баласагына
S. Kadyshchev
KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭЛ МУГАЛИМИ, ПРОФЕССОР ӨЗГӨРҮШ ШАРШЕКЕЕВ ЖАНА АНЫН КУРСТАШТАРЫ ЖӨНҮНДӨ О НАРОДНОМ УЧИТЕЛЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ, ПРОФЕССОРЕ ОЗГОРУШЕ ШАРШЕКЕЕВЕ И ЕГО ОДНОКУРСНИКАХ ABOUT THE PEOPLE'S TEACHER OF THE KYRGYZ REPUBLIC, PROFESSOR OZGORUSH SHARSHEKEEV, AND HIS CLASSMATES

Кыскача мүнөздөмө: Макала Кыргыз мамлекеттик университетинин (КМУ) физика-математика факультетинин физика бөлүмүн 1959-жылы бүтүргөн, КМУда, республикабыздын жана коңшу мамлекеттердин академиялык институттарында эмгектенген кээ бир бүтүрүүчүлөрдүн жетишкендиктерине арналган. Алардын арасында салыштырмалуулуктун жалпы теориясын, тартылуу күчүн жана космологиясын; уран изотопунун гидрологиясын, гидрогеологиясын жана геофизикасын; рентген жана фотоэлектрондук спектроскопияны;

металлдардын жана эритмелер физикасын өнүктүрүүгө; ошондой эле физиканын тиешелүү тармактары боюнча илимий жана педагогикалык кадрларды даярдоого зор салым кошушкан: О. Шаршекеев, Т.В. Тузова, Э.З. Курмаев, А.М. Жердев, Е.А. Измайлов жөнүндө кыскача баяндамалар берилген.

Аннотация: Статья посвящена достижениям выпускников отделения физики физико-математического факультета Кыргызского государственного университета (КГУ) 1959 года, трудившихся в КГУ, академических институтах нашей республики и ближнего зарубежья. Среди них Шаршекеев О., Тузова Т.В., Курмаев Э.З., Жердев А.М., Измайлов Е.А. внесшие значительный вклад в развитие общей теории относительности, гравитации и космологии; урановой изотопной гидрологии, гидрогеологии и геофизики; рентгеновской и фотоэлектронной спектроскопии; физики металлов и сплавов; а также в подготовке научных кадров в соответствующих областях физики и педагогических кадров.

Abstract: The article is dedicated to the achievements of the 1959 graduates of the Physics Department of the Faculty of Physics and Mathematics of Kyrgyz State University (KSU), who worked at KSU, academic institutes of our republic, and in neighboring countries. Among them are O.Sharshekeev, T.V. Tuzova, E.Z. Kurmaev, A.M. Zherdev, and E.A. Izmaylov, who made significant contributions to the development of the general theory of relativity, gravitation and cosmology; uranium isotope hydrology, hydrogeology, and geophysics; X-ray and photoelectron spectroscopy; the physics of metals and alloys; as well as to the training of scientific and teaching personnel in relevant fields of physics.

Негизги сөздөр: университет; профессор; салыштырмалуулук теориясы; гравитация жана космология; уран изотопунун гидрологиясы; гидрогеология; геофизика; рентген жана фотоэлектрондук спектроскопия; металлдардын жана эритмелердин физикасы.

Ключевые слова: университет; профессор; теория относительности; гравитация и космология; урановая изотопная гидрология; гидрогеология; геофизика; рентгеновская и фотоэлектронная спектроскопия; физика металлов и сплавов.

Keywords: university; professor; theory of relativity; gravitation and cosmology; uranium isotope hydrology; hydrogeology; geophysics; X-ray and photoelectron spectroscopy; physics of metals and alloys.

Подготовка специалистов в области физики в истории Кыргызстана начинается с открытия физико-математического факультета в Кыргызском государственном педагогическом институте имени М.В. Фрунзе в 1932 году [1; 2].

С того времени десятки тысяч специалистов, получив физическое образование, трудились и трудятся в средних школах, в высших учебных заведениях, в отраслевых научно-исследовательских и академических институтах нашей республики, ближнего и дальнего зарубежья [3; 4]. Среди них Шаршекеев Озгоруш и его однокурсники – выпускники КГУ 1959 года, достигшие определённых успехов в различных областях физической науки. О некоторых из них, родившихся в Кыргызстане и внесших заметный вклад в развитие естественных наук у нас и за рубежом, изложено ниже.

ШАРШЕКЕЕВ ОЗГОРУШ (12.04.1935-07.06.2017) – доктор физико-математических наук (1984), профессор (1986), член-корреспондент Национальной академии наук Кыргызской Республики (НАН КР) (2000). Родился в селе Кереге-Таш Ак-Суйского района Иссык-Кульской области. После окончания 7-класса Кереге-Ташской школы, в 1951-году продолжил учёбу в педучилище г. Каракол, чтобы стать педагогом. В связи с переводом педучилища в г. Нарын и отсутствия условий проживания там, пришлось перевестись в школу им. С.М. Кирова г. Каракол, которую окончил в 1954 году. Детская мечта стать педагогом привела его на отделение физики физико-математического факультета КГУ, который успешно окончил в 1959 году, со специализацией по кафедре теоретической физики.

Шаршекеев О.

В своих воспоминаниях, изданных в 2005 году [5], он описывает трудности и успехи студенческой жизни. С теплотой вспоминает Георгия Акимовича Сухомлинова, Леонида Евгеньевича Кривошейна – лекторов по математическому анализу, Леонида Васильевича Тузова – лектора по общему курсу физики (механика, молекулярная физика). В воспоминаниях он пишет: “Леонид Евгеньевич заметил, что у меня не получается хорошо записывать лекции, и посадил меня рядом с девушкой по имени Алла Веприк, сказав: “Вы всегда будете сидеть вместе на занятиях”. Действительно Алла хорошо писала лекции и училась на отлично. Я стараюсь переписывать у неё, как могу. На всех занятиях я стараюсь сидеть рядом с ней, придя в аудиторию пораньше, и заранее занимаю для неё место рядом с собой. Так решилась проблема с конспектированием лекций”.

Кроме этих корифеев науки и педагогики, он учился у Льва Ароновича Спекторова (оптика, атомная физика), Захара Филипповича Ефимова (курсы теоретической физики) и др. Окончил

аспирантуру кафедры теоретической физики физического факультета Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова (МГУ) под руководством д.ф.-м.н., профессора Кирилла Петровича Станюковича, всемирно известного учёного в области релятивистской астрофизики, доктора физико-математических наук (1963-1966). 28 мая 1966 года на заседании объединенного ученого совета АН Киргизской ССР по естественным наукам защитил диссертацию на тему “Некоторые виды движения релятивистского газа и пыли в общей теории относительности, в специальных системах”. На заседании Совета присутствовали первый оппонент научной работы – лауреат Сталинской и Ленинской премий СССР, д.ф.-м.н., профессор Терлецкий Яков Петрович и второй оппонент – к. ф.-м.н., доцент Ефимов Захар Филиппович.

Озгоруш Шаршекеевич трудовую деятельность начинал преподавателем кафедры математического анализа КГУ (1959-1963). После защиты кандидатской диссертации работал старшим преподавателем, доцентом (1966-1979), заведующим кафедрой, профессором (1979-1997) кафедры теоретической физики. С 1997 года и до конца жизни он занимал должность профессора той же кафедры, был одним из основателей и директором Центра научного наследия имени Альберта Эйнштейна при КНУ им. Ж. Баласагына.

Специалист в области общей теории относительности, гравитации и космологии. Тема докторской диссертации, защищенной на кафедре теоретической физики физического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова в 1984 году – “Модель Метагалактики, поле Шварцшильда в общей теории относительности и обобщенное гравитационное поле” (руководитель д.ф.-м.н., профессор К.П. Станюкович). В своей научной работе он учёл тензор Римана и обобщил уравнение гравитационного поля Эйнштейна, получив фридмановскую модель Вселенной. В некоторых случаях он доказал условия преодоления физических сингулярностей. Доказал, что при выводе уравнений Эйнштейна с учетом 4-го тензора особая точка в метрике Шварцшильда исчезает. Определено смещение перигелия планеты Меркурий.

За многолетний труд в сфере образования и научных исследований присвоены звания: “Заслуженный деятель науки КР” (1993); “Лауреат Государственной премии КР в области науки и техники” (2002). В 2010 году удостоен звания “Народный учитель Кыргызской Республики”. Награжден медалями “За трудовое отличие”(1982) и “Даңк” (2001).

О. Шаршекеев опубликовал более 100 научных работ, в том числе 1 учебник, 3 монографии и 5 учебно-методических пособий. Он также является автором ряда учебников на кыргызском языке для старшеклассников. Под его руководством защищены одна докторская и 5 кандидатских диссертаций.

ТУЗОВА ТАМАРА ВАСИЛЬЕВНА (29.05.1937). В 1959 году окончила отделение физики физико-математического факультета КГУ по специальности “Физика твердого тела”, кандидат физико-математических наук (1964), старший научный сотрудник (1966). Окончила аспирантуру Института физики и математики АН Киргизской ССР. Работала старшим лаборантом, младшим, старшим научным сотрудником Радиометрической лаборатории Института физики и математики АН Киргизской ССР (1959-1998). В 1964 году защитила кандидатскую диссертацию по специальности “Физика атомного ядра и космических лучей” на тему: “Физические основы метода датирования природных объектов по неравновесному урану” в Казахском государственном университете им. С.М. Кирова, г. Алма-Ата (руководитель – будущий академик АН Киргизской ССР (НАН КР), крупный специалист в области геофизики и геохимии, кандидат технических наук, заведующий радиометрической лабораторией Института физики и математики Чалов Павел Иванович). В 1966 году ей присвоено учёное звание старший научный сотрудник по специальности “Геофизика”.

С 1998 года ведущий, главный научный сотрудник лаборатории методов долгосрочного прогнозирования и регулирования речного стока Института водных проблем и гидроэнергетики (ИВПиГЭ) Национальной академии наук Киргизской Республики (НАН КР). Заслуженный работник НАН КР (2019), ветеран НАН КР (2024), лауреат Государственной премии КР в области науки и техники (1996) по использованию явления естественного фракционирования изотопов урана для решения практических задач гидрогеологии. Специалист в области изотопной гидрологии, гидрогеологии и геофизики. Научные труды посвящены применению естественных радиоактивных индикаторов для решения актуальных прикладных задач. С помощью соотношения четных изотопов урана в водах можно различать и трассировать поверхностные и подземные воды разного генезиса, оценивать скорость их движения, рассчитывать пропорции смешения вод разных источников, уточнять и прогнозировать водные ресурсы и водно-экологическую обстановку в слабо изученных горных регионах.

Научно-исследовательский стаж работы Тамары Васильевны (включая учебу в КГУ) – 70 лет, из них 65 лет в НАН КР (39 лет в Институте физики и 26 лет по настоящее время в Институте водных проблем и гидроэнергетики НАН КР).

Тузова Т. В.

Тамара Васильевна – ведущий в КР и на сегодняшний день единственный специалист в области урановой изотопной гидрологии и гидрогеологии, автор более 200 научных публикаций, (включая 3 монографии) по неравновесному урану в природных объектах КР и ближнего зарубежья. Она принимает активное участие в международных проектах; МНТЦ – “Исследование водного баланса и гидродинамики озера Иссык-Куль изотопными методами” (2003-2005); МНТЦ – “Изучение факторов формирования и оценка влияния водохранилищ Нижне-Нарынского каскада ГЭС на качество водных ресурсов бассейна реки Нарын изотопными методами” (2007-2010); PEER USAID – “Отклик водных ресурсов трансграничных речных бассейнов Центральной Азии на динамику оледенения” (2015-2019). Является ответственным исполнителем проектов и отчетов ИВПиГЭ, редактором 4-х монографий ИВПиГЭ, рецензентом ряда научных статей специалистов Центральной Азии по наукам о Земле. 22 года параллельно с собственными исследованиями выполняла обязанности ученого секретаря диссертационного совета при ИВПиГЭ, способствуя повышению научной квалификации ученых КР и дружественных соседних стран. Ей присвоено звание “Заслуженный работник Национальной аттестационной комиссии (НАК) КР” (2017). Принимала активное участие в организации и проведении международных форумов по водным проблемам (2008-2025).

КУРМАЕВ ЭРНСТ ЗАГИДОВИЧ (09.07.1937) – известный в мире специалист в области рентгеновской и фотоэлектронной спектроскопии. В 1959 году окончил физическое отделение физико-математического факультета КГУ. Доктор физико-математических наук (1978), профессор. Заведующий лабораторией рентгеновской спектроскопии Института физики металлов Уральского отделения Российской академии наук (УрО РАН), академик Российской академии естественных наук (РАЕН, 1991). Учёный в области физики металлов. Область научных интересов: рентгеновские методы, высокотемпературные сверхпроводники.

Курмаев Э. З.

специализировавшийся на кафедре физики твёрдого тела, получивший образование у Леонида Васильевича Тузова и Алексея Георгиевича Яхонтова и др. крупных специалистов в области металлофизики, учеников член-корр. АН Киргизской ССР, д.ф.-м.н., профессора Ю.С. Терминасова.

Из воспоминаний Эрнста Загидовича о тех годах, опубликованных в [6]: “Я появился в лаборатории в 1960 году и в полной мере ощутил всю напряжённую обстановку, связанную с фантастической и самоотверженной работой всех ее сотрудников. В это время там работали: В.А. Трапезников (первый аспирант С.А. Немнонова), А.З. Меньшиков, Л.Д. Финкельштейн, К.М. Колобова, М.Ф. Сорокина, А.Н. Гусатинский, а позднее В.Ф. Волков, В.Г. Зырянов, Ю.А. Бабанов (какие имена!)”.

Эрнст Загидович с 1960 года работал лаборантом, младшим, старшим научным сотрудником. С 1980 года он заведующий лабораторией рентгеновской спектроскопии. Последняя должность – ведущий научный сотрудник лаборатории ионно-пучковых и плазменных технологий для создания новых функциональных материалов и покрытий.

В 1969 году защитил диссертацию на соискание учёной степени кандидата физико-математических наук по специальности 01.00.00 (Физико-математические науки) на тему “Рентгеноспектральное исследование структуры энергетических полос металлоподобных соединений переходных элементов V группы (ванадия и ниобия)”; 29 декабря 1978 года – диссертацию на соискание учёной степени доктора физико-математических наук по специальности 01.04.07 (Физика твёрдого тела) на тему “Рентгеновская эмиссионная спектроскопия сплавов и соединений на основе переходных металлов”: – г. Свердловск.

В 1989 году за разработку теории, методов и приборов для рентгеноспектральных исследований химической связи присуждена Государственная премия РСФСР. В 2000 году удостоен звания Заслуженный деятель науки Российской Федерации.

Э.З. Курмаев всегда отличался умением работать – и в библиотеке, и в лаборатории. Библиотекари отмечали, что все свободное от экспериментов время он проводил за изучением научной литературы. Это помогало держать руку на пульсе современной науки, всегда знать, что интересно, что важно и что именно сейчас нужно делать. Именно это качество помогло ему и в дальнейшем. С 1980 г. он заменяет своего учителя – профессора Сергея Антоновича Немнонова – на посту заведующего лабораторией.

Он расширяет установленные до этого научные связи сначала с другими институтами тогдашнего Уральского филиала АН СССР, а затем приходит черед международных связей – с Германей, США. Наступает 1987 г. – расцвет физической науки, время высокотемпературной сверхпроводимости. И во время этого “сверхпроводящего бума” ведомая Курмаевым лаборатория рентгеновской спектроскопии оказалась чрезвычайно сильно востребована. Оказалось, что совершенно далекая от практики наука об исследовании электронной структуры материалов с помощью рентгеновских лучей нужна многим – и физикам, и химикам. Международные связи расширяются, устанавливаются тесные контакты с Оснабрюкским университетом в Германии, с университетами Мадрида, Лондона, Мюнхена, Софии. Выполняются международные проекты, множатся публикации. Его ученики защищают кандидатские и докторские диссертации. Его научная школа признана не только в России, но и во всем мире.

ЖЕРДЕВ АЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ (1937-2020). В 1959 году окончил физическое отделение физико-математического факультета КГУ. Кандидат физико-математических наук (1968), доцент (1974). Окончил аспирантуру Физико-технического института Западно-Сибирского отделения АН СССР по специальности “Физика твёрдого тела” (1959-1962, г. Томск). Работал лаборантом кафедры общей физики КГУ (1958-1959), заведующим кабинетом кафедры общей физики, преподавателем кафедры экспериментальной физики (1962-1965), младшим научным сотрудником Института физической химии АН Киргизской ССР (1965-1966), старшим преподавателем кафедры физики твёрдого тела (1967-1971). 11 апреля 1968 года защитил кандидатскую диссертацию в Томском государственном университете им. В.В. Куйбышева. 6 февраля 1974 года решением Высшей аттестационной комиссии Министерства высшего и специального образования СССР ему присвоено ученое звание “Доцент” по специальности “Физика твердого тела”. С 1971 по 1997 год – доцент кафедры физики твердого тела, с 1997 по 2015 год работал профессором кафедры общей физики КНУ имени Ж. Баласагына.

Жердев А.М.

Его научная деятельность (до 1993 года) была связана с изучением граничной адсорбции примесей и возникающей в результате этого хрупкости металлов и сплавов. С 1994 года приобретенный опыт работы с материалами, получаемыми методами порошковой металлургии, был использован для разработки составов и технологии получения технической керамики на основе местного сырья для обеспечения потребностей электроэнергетики и других отраслей промышленности КР. Под его руководством на физическом факультете КГУ были созданы учебно-научные лаборатории по рентгеноспектральному анализу, вакуумной технике, просвечивающей электронной микроскопии, сканирующей электронной микроскопии, порошковым материалам и керамике.

В 1983 году награжден Почетной грамотой Министерства высшего и специального образования Киргизской ССР, в 1984 году награжден значком «Отличник образования».

Опубликовано 110 научных работ, в том числе 8 патентов СССР на изобретения (из них 7 – в закрытом списке).

ИЗМАЙЛОВ ЕВГЕНИЙ АЗИЗОВИЧ (1937-2023). В 1959 году окончил физическое отделение физико-математического факультета КГУ. Кандидат физико-математических наук (1967), доцент (1970). Продолжил образование и прошел стажировку в Оксфордском университете (Англия) (1968-1969). Окончил аспирантуру КГУ по специальности «Физика твердого тела» (1960–1963). Старший лаборант (1963-1964), преподаватель (01.08.1964 - 14.02.1966) кафедры общей физики КГУ, младший научный сотрудник, старший научный сотрудник (14.02.1966-09.12.1966) научно-исследовательской лаборатории, а с 09.12.1967 года старший преподаватель кафедры общей физики, затем с 4 августа 1967 года по 1997 год заведующий рентгеновской лабораторией, старший преподаватель, доцент кафедры физики твёрдого тела. С 1997 по 2008 год работал профессором кафедры общей физики КНУ им. Ж. Баласагына.

Награжден почетными грамотами Министерства просвещения Киргизской ССР, КГУ, с 1977 года – Знаком «Отличник образования». С 2008 по 2023 год проживал в США.

Специалист в области металлофизики (мартенситные превращения в металлах и сплавах), опубликовал более 100 научных работ в области физики пластичности и прочности металлов, является автором трех изобретений. Под его руководством подготовлено 3 кандидата наук.

В заключение хочу отметить, что представленные выше личности, повзрослевшие в годы Великой Отечественной войны, прошли через тяжелые жизненные испытания. Еще в школе они заинтересовались физикой и поступили в КГУ в 1954 г., когда конкурс на отделение физики физико-математического факультета был 13 человек на 1 место, а не прошедших по конкурсу приняли на открывшийся в том году экономический факультет. Полученные в университете глубокие знания и воспитание такими преподавателями, как З.Ф. Ефимов, Л.Е. Кривошеин, Л.А. Спекторов, Л.В. Тузов, они направили на развитие физической науки и повышение уровня образования, внося значительный вклад в различные ее области. Как говорят кыргызы: «Камень тяжел там, куда он упал», – они трудились в родном учебном заведении (КГУ), а также в академических научно-исследовательских институтах (НАН КР, УрО РАН). Их ученики сегодня успешно трудятся в школах и высших учебных заведениях, в научно-исследовательских учреждениях нашей республики, а также ближнего и дальнего зарубежья, продолжая начатое своими наставниками дело с уважением и признательностью.

Измайлов Е. А.

Список использованной литературы

1. Табышалиев С.Т. Кузница подготовки кадров (История Кыргызского государственного университета им. 50-летия СССР). – Фрунзе: изд.-во “Кыргызстан”, 1975, 263 с.
2. Факультет физики и электроники Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына (историко-библиографический сборник) / Составитель доцент С. Кадышев). – Бишкек: изд.-во "Турар", 2014, 264 с.
3. Кадышев С. Ш. Жусупкелдиев Кыргыз мамлекеттик университетинин эксперименталдык физика кафедрасынын таржымалы // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы (Атайын чыгарылыш), 2022, 85-94-бб.
4. Кадышев С. Кыргызстандын физика илимине жана аны окутуу жаатына КМПИ кийин КМУнун бүтүрүүчүлөрүнүн кошкон салымы // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы (Атайын чыгарылыш), 2022, 142-155-бб.
5. Шаршекеев Ө. Жетимишимде артка карап кылчайсам. – Бишкек: Ж. Баласагын атындагы КУУнун басмаканасы, 2005, 172-б.
6. Курмаев Э.З. Слово об учителе (Сергей Антонович Немнонов) // Физика металлов на Урале. История физики металлов в лицах. – Екатеринбург: РИО УрО РАН, 2012, 496 с. – с. 277-281.

Рецензент: д.ф.-м.н., профессор Касмамытов Н.К.

Нурматова Г.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Нурматова Г.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Nurmatova G.A.
KNU J. Balasagyn

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ
МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ ЭЛЕМЕНТТЕРИ
ЭЛЕМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ
ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”
ELEMENTS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE WORK OF ZHUSUP BALASAGYN
“BLESSED KNOWLEDGE”**

Кыскача мүнөздөмө: Автор белгилүү түрк окумуштуусу, мамлекеттик ишмер Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасында мамлекеттик башкарууда негизги элементтерди белгилеген. Канча кылымдар өтсө дагы аны чыгармасы бугункү күнү дагы өзүнүн актуалдуулугун жоготкон жок. Демек ошол кездеги жана азыркы кезде мамлекеттик башкаруунун элементтери, принциптери өзгөргөн жок. Дастанда инсандын же болбосо мамлекеттин башчыларынын улуулугу анын билимдүүлүгүндө, билим аркылуу ар кандай кырдаалдардан жол таап чыгып кеткенинде жатат. 2023-жылдын 22-декабрында Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети 21-сентябрь – Жусуп Баласагын күнү белгилээрин бекиткен. Мындай чечимдин негизги максаты Ж.Баласагындын чыгармачылыгын барктап, сактап, кеңири жайылтуу. Улуу мурастардын бири –улуу ойчул жана тарбиячы Жусуп Баласагын, ошондой эле анын көркөм адабият жана философиялык мазмунду камтыган “Куттуу билим” чыгармасы мамлекеттик башкаруучунун билимдүүлүгүнө көбүрөөк басым жасалып он кылым бою өз маанисин сактап келет.

Аннотация: Автор выделил основные элементы государственного управления в работе известного учёного и государственного деятеля Жусупа Баласагына «Благодатное знание». Сколько бы столетий не прошло, его творчество не утратило своей актуальности и сегодня. Поэтому элементы и принципы государственного управления тогда и сейчас не изменились. В произведении величие человека или главы государства заключается в его знаниях, в нахождении выхода из различных ситуаций посредством знаний. 22 декабря 2023 года Кабинет Министров Кыргызской Республики утвердил проведение 21 сентября – Дня Жусупа Баласагына. Основная цель такого решения – оценить, сохранить и распространить творчество Ж. Баласагына. Одним из величайших наследий является Жусуп Баласагын, великий мыслитель и педагог, а также его произведение “Благодатное знание”, содержащее художественную литературу и философское содержание, которое сохраняет свое значение на протяжении десяти веков с большим акцентом на образованность государственного правителя.

Abstract: The author identified the main elements of state governance in the work of the famous Turkish scientist and statesman Jusup Balasagyn, “Blessed Knowledge”. No matter how many centuries have passed, his work has not lost its relevance today. Therefore, the elements and principles of state governance at that time and today have not changed. In the epic, the greatness of a person or a head of state lies in his knowledge, in finding a way out of various situations through knowledge. On December 22, 2023, the Cabinet of Ministers of the Kyrgyz Republic approved the celebration of September 21 - Jusup Balasagyn Day. The main purpose of such a decision is to honor, preserve and widely disseminate the work of J. Balasagyn. One of the greatest legacies is Joseph Balasagun, a great thinker and teacher, as well as his work “blessed knowledge”, which contains fiction and philosophical content, which has retained its significance for ten centuries with great emphasis on the education of the state ruler.

Негизги сөздөр: Жусуп Баласагын; “Куттуу билим”; мамлекеттик башкаруу; мамлекеттик башчы; билимдүүлүк; адилетүү башкаруу.

Ключевые слова: Жусуп Баласагын; “Благодатное знание”; государственное управление; глава государства; образование; справедливое управление.

Keywords: Yusuf Balasagyn; “Blessed knowledge”; public administration; head of State; education; fair governance.

Жусуп Баласагын кыргыз элинин сыймыгы, анын “Куттуу билим” чыгармасын көптөгөн чет элдик окумуштуулар, мамлекеттик кызматчылар, мамлекеттик ишмерлер колдонуп келишет. Жусуп Баласагындын чыгармасы 1067-1070 жылдарда жазылганына карабастан, азыркы мезгилде дагы актуалдуулугун жоготкон жок. Демек ошол кездеги жана азыркы кезде мамлекеттик башкаруунун элементтери, принциптери өзгөргөн жок. Дастанда инсандын же болбосо мамлекеттин башчыларынын улуулугу биринчиден анынын билими жана акылы жөнүндө баса белгилеген. Акылдуу мамлекет башчы болсо кандай гана оор кырдаал болбосун мамлекетте жолун таап мамлекетти өнүктүрөт. Бир саптарында билими жок инсан сокур адамдай болуп кайсаландап жол таппай адашып калышы мумкун экендигин жазган. Ошол кезде 11-кылымда билимдүүлөр тактап айтканда “тамга” тааныгандар аз саналуу гана болгон, бирок Жусуп Баласагын көрөнгөч болгондуктан, келечекте жашпарды туура убактысын колдонуп билим алуусуна үндөгөн. Окугандан пайда табат, билимдүүлөр бул жашоодо сый-урмат, жогору жактарда жүрөт.

Демек, мамлекеттик башчылар билимдүү болушу зарыл. Заманбап учурда мамлекет негизги мыйзамында мамлекеттин башчыларына койгон эн негизги талап жогорку билимге ээ болуусу. Билимден кийин автордун ою боюнча төмөндөгүдөй багыттарга буруу зарыл экендигин билдирген: ыймандуулук касиеттерин калыптандыруу. Тактап айтсак билимдин аркасы менен көп баалуулуктарды адам өздөштүрөт: маданияттуу болууга, башка адамдар менен туура баарлашууну, өзүнүн келечектеги кесибин туура тандоодо, намыстуу, уяттуу, ыймандуу, жоопкерчиликтүү болууга, адал кызмат өтөгөнгө.

Төмөнкү айтылгандар мамлекеттин башчыларына гана эмес мамлекетте жашаган бардык инсандарга багытталат. Себеби, мамлекеттик башчылар элдин арасынан суурулуп чыгып шайланат.

Жусуп Баласагын чыгармасын жазганда көбүнчө өзүнүн башынан өткөн чет мамлекеттердеги башкаруудагы көргөндөрүн, билгендерин колдонгон десек жаңылышпайбыз. Ал белгилүү чет мамлекеттик ойчулдардын эмгектерин окуп Аль Фараби, Ибн Сина ж.б. андан кийин өзүнүн эмгегин жазгандыгы тууралуу маалымдалат.

Өзүнүн чыгармасында Жусуп Баласагын мамлекетти башкаруучуларды мамлекеттин “жүрөгү” катары атаган. Себеби анын оюу боюнча мамлекетти өнүктүргөн да, мамлекетти кыйраткан да мамлекет башчынын иш аракетине, анын билимине, акылына, жоопкерчилигени байланыштуу болот. Улуу грек ойчулдары Платон, Аристотельдер белгилеп кетишкендей мамлекетти “философтор”, башкача айтканда билимдүүлөр, акылдуулар башкарыш керектигин белгилешкен. Демек, билимдүүлөр келиши керек. Мамлекеттик башкаруучуларды башкача айтканда “элита” деп аталып келет. Элита- (грек. тилинен которгондо –“тандалгандар”, “мыктылар”) – тандалган мыктылар [2] . Элита түшүнүгүн жөн эле статус сыяктуу карабастан, аны бир мамлекеттик башкаруучулардын өз эли үчүн ак ниеттен кызмат кылуунун символу, өтө жоопкерчиликтүү топ катары каралат.

Бул макалада байыркы, советтик жана бүгүнкү кездеги элитанын абалын салыштыруу жасадык.

Таблица 1. Байыркы, советтик жана азыркы кездеги элита

Доордун аталышы	Элитанын табияты	Курамы	Функциялары
Улуу ойчул Жусуп Баласагындын доорундагы элита (11-кылым)	Аскердик-диний	Кагандар, бектер, манаптар	Башкаруу - салтты, динди сактоонун негизинде
Советтик мезгилдеги (1918-1991)	Командалык-административдик башкаруу	СССРдин Компартиясынын борбордук комитети	Коммунисттик идеологиянын негизинде башкаруу жүргүзүү
Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болгон мезгилдерден бери башкаруусу	Олигархиялык, кландык	Президент, депутаттар, министрлер	Бийлик үчүн күрөш

Таблица 1 салыштырмалуу анализде биз алып караган 3 доордо окшоштуктарга караганда айырмачылыктары көбүрөөк экени байкалды. Ал эми таблица 2. Элитанын ар бир доордогу окшоштуктарын карасак.

Таблица 2. Элитанын үч доордогу окшоштуктары

Бийликтин концентрациясы	Салттык көрүнүштөр	Идеологиялык негиз
Ар кандай доордо коомдун үстөмдүк кылган катмары негизги ресурстарды башкаруу укугуна ээ болуп, маанилүү чечимдерди кабыл алган	Караханиддер доорунда да, азыркы мезгилде да уруулук байланыштар олуттуу ролду ойнойт	11-кылымда ислам басымдуулук кылса, СССР мезгилинде коммунизм идеологиясы үстөмдүк кылган, ал эми азыр улутчулдук жана демократия негизги багыттар болуп саналат

Жогорку таблица көрсөтүлгөндөй Жусуп Баласагындын доорунда элита аскердик-диний, Советтик мезгилде партиялык, азыркы мезгилде элита тактап айтканда 2021-жылдан бери мамлекеттик деңгээлде коррупция менен күрөшүп саясий туруктуулукка багыт алуу иштери жүргүзүлүүдө.

Бүгүнкү күндө мамлекетти башкаруучулар, жаштар үчүн Жусуп Баласагындын чыгармасы керек экенин далилдейбиз. Ал көп кырдуу ойчул инсан болгодуктан өзүнүн чыгармасында мамлекетти башкаруу, жашоонун философиясы, үй-бүлө, жаштарды тарбиялоо боюнча жазган. Таң калыштуусу ошол кездеги билим берүү мекемелери жок эсе болсо дагы, ал жаш муундарды билими жок болсо келечеги жок экени жөнүндө баяндаган [3].

Биздин мамлекет эгемендүүлүккө ээ болгондон бери 34-жыл ичинде билим берүү системасында оор мезгилдерге учурады. 2022-жылдан бери мамлекет боюнча 150-мектеп курулуп, жаңы китептер басылып чыгарылып, мугалимдердин айлык акылары жогорулады. Эгерде мектептерде орун, китеп жетиштүү эмес болсо биздин мамлекетти келечекте кимдер башкарат... Күчтүү, өнүккөн мамлекеттердин билим берүү системалары мамлекет тараптан абдан жакшы каржыланат. Ошол себептен күчтүү кадрлардын чыгышынын көрсөткүчү.

Биз жогоруда белгилеп кеткендей жусуп Баласагындын “Кутту билим” дастаны философиялык ой жүгүртүү менен тыгыз байланышта болгодуктан адамдын турмушуна анын ой жүгүртүүсүнө, жашоонун мыйзам ченемдерин туура аныктоого туура жол көрсөтөт.

Жусуп Баласагындын дүйнө таанымы боюнча, адамдар дароо эле акылман же илимпоз болуп төрөлүшпөйт. Наристелер сүйлөөнү белгилүү бир убакыттын ичинде

үйрөнгөндөй, билим да узак эмгекти жана тырышчаактыкты талап кылат. Окуу, тарбия жана күнүмдүк практика аркылуу адам билим топтоп, акылын өнүктүрөт.

Жусуп Баласагын билим алуунун маңыздуулугун баса белгилеп, жаштайынан окуп, тырышчаактык менен илимге умтулган адам максатына жетерин айткан. Анын көз карашы боюнча, акыл – адамдын негизги касиети жана ал мээнин функциясы катары каралат. Акыл адамды башка жаныбарлардан айырмалап, билим адамды асыл сапаттарга жеткирет.

Бул идеялар илимдин жана билимдин коомдук өнүгүүгө тийгизген таасирин баса белгилейт, ошондой эле табияттын сырларын ачууга жана анын мыйзамдарын колдонууга адам жөндөмдүү экенин көрсөтөт. Билимдин күчү, акылдын мааниси жана тырышчаактыктын натыйжалуулугу Жусуп Баласагындын көз карашында өзгөчө орунду ээлейт.

Азыркы кезде дагы мамлекеттик кызматчылар өзү билимин дайыма өркүндөтүп, ар кандай оор маселелерди чечкенген даяр болушу керек [5].

Анын чыгармасында билимдин түбөлүктүүлүгү, анын коомдогу орду ошондой эле акылдын, аң сезимдин дагы ролу аныкталат. Анын оюу боюнча башкаруучу терең билимдүү болсо эң жакшы, бирок ал кичи пейил, чынчыл, жоопкерчиликтүү, жөнөкөй, сабырдуу, калыс, саран эмес, шапма эмес сапаттарга ээ болушу боюнча маалымдаган. Дастандын үзүндүлөрүнө токтоло кетсек:

Ал акылдуулук жөнүндө мындай деп жазган:

Акылдан элге жыргал бакыт келет,
Акылдууну даанышман атоо керек.
Шашмалык, акылсыздык, текебердик
Буларды акмак, наадан жандан көрдүк. [4]

Ушул ыр саптарын терең изилдесек – мамлекеттин башчысы акылдуу болсо гана элдин жашоосу оңолуп, жыргал турмушта жашайт. Акылдуу, көрөнгөч башчы болуш үчүн негизинен билимдүү болушу абзел. Ар бир кабыл алып аткан мамлекеттик чечимдерди шашпай, кылдаттык менен кабыл алынышы.

Тактап кетсек Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасынын өзөгүн төрт негиз түзөт [1]:

1. Адилет – Күнтууду өкүм бийликти ак өтөөгө милдеттүү, ак жолду жаза баспас, адил, өкүмдар ысмы.

2. Айтолду – өкүмдарга ырыс, дөөлөт берээр башкы вазир.

3. Акдилмиш – ак караны айра билген, дили ак таза адам.

4. Өткөрмүш – байлыкка, мансапка кызыкпас, каниет ысмы.

Жусуп Баласагындын дастанында негизги каармандар катары өзү жана Табгач каган сүрөттөлөт. Табгач каганды ал Күнтууду деп атаган, ал эми өзүн Айтолду деп белгилеген. Дастанда түрк баласынын күнтуулчу жакта же Кашкардын ханы болуп калганы анын чоң кубанычына жана сыймыгына айлангандыгы көрсөтүлөт. Ушундан улам, ал чыгармачыл эмгегин ушул окуяга арнап, өмүрүнүн акыркы күндөрүнө чейин ага берилген мамлекеттик кызматын жоопкерчилик жана абийирдүүлүк менен аткарган. [4]

Жусуп Баласагындын мамлекет башкаруу жөнүндөгү ой-пикирлерине токтоло кетсек ал өзүнүн чыгармасында мамлекеттик башкаруу ошондой эле адилетүү мамлекетти башкаруучулар боюнча кеңири жазган. Өзүнүн чыгармасында турк элдеринин концепцияларына таянып, мамлекеттик башкаруунун негизги принциптерин белгилеген:

1. Адилеттүүлүк. Анын оюу боюнча мамлекеттин эң негизги тиреги болот. Жусуп Баласагын мамлекет башкарууда адилеттикти эң жогорку баалуулук деп эсептеген. Анын көз карашы боюнча, калыстык болбосо мамлекет ыдырайт, эл башчысы болсо адилеттүү болууга милдеттүү. Ал адилеттиктин негизинде элдин бакубат жашоосу камсыздалат деп баса белгилеген. Адилетүүлүк болбогон мамлекетте коомдогу жакырчылык, миграция, акылдуулардын башка мамлекеттерге кетип калышы коркунучу бар. 1991-2010-жылга чейин биздин мамлекетибизде адилеттүү башкаруучулук болбогондуктан канчалаган мыкты жарандарыбыз чет мамлекеттерге чыгып

кеттишкен.

2. Билимдүүлүк жана акылмандуулук. Башкаруучу акылман болууга тийиш, анткени илим жана билим аркылуу гана туура чечимдер кабыл алынат. Жусуп Баласагын билимди мамлекеттик башкаруунун негизги күчү деп эсептеген жана окумуштуу башкаруучу элди өнүгүүгө жетектейт деген ойду карманган. Жалпы билим берүү системасы азыркы кезде модернизацияланууда. Бир минисрликтин ордуна эки минисирлик түзүлгөнү туура болду деген ойдобуз. Себеби мектептеги билим менен жогорку билим эки башка каралышы туура болду.

3. Сүйлөгөндү, мамиле, баарлашууну кылганды билген. Башкаруучу жоош, сылык жана ойлонуп сөз сүйлөшү керек. Анын ой-жүгүртүүсүндө, башкаруучу өз элине жакшы сөз жана акылдуу кеңеш менен мамиле кылса, анда эл ага ишенет жана колдойт. Азыркы кезде мамлекет башкаруучу мамлекеттик тилде жакшы, так сүйлөшү керек. Расмий тилде дагы, керек болсо башка чет тилдерди билсе андан жакшы. Көп мааниси жок создөрдү сүйлөбөстөн, кыска жана нуска сүйлөп билиши.

4. Эл үчүн кызмат өтөө- негизги миссиялардын бир болуп эсептелет. Жусуп Баласагын эл башкаруучулардын элдин жыргалчылыгы үчүн иштөөсү керектигин айткан. Элге кызмат кылуу – бул башкаруучунун негизги милдети, ал эми жеке кызыкчылык же кадыр-баркка умтулуу мамлекетке зыян келтирет. Мамлеке башчылар эстен чыгарбашы керек, алар кызмат өтөп аткандыгын. Мамлекеттен каржыланып айлык акы жана башка мыйзамда каралган социалдык кепилдиктер менен каржыланып аткандан кийин, эл үчүн гана кызмат өтөшү керек.

5. Мамлекеттик башкаруудагы башкаруучуну улуу ойчул образдар аркылуу баяндаган төрт сапаты: Күн-толду – адилеттик символу, башкаруучунун калыстыгы. Ай-толду – бакыт символу, башкаруудагы ийгилик. Өгдүлмүш – акыл жана билим, башкаруучунун көрөгөчүлүгү. Откурмыш – ырайымдуулук, элге кызмат кылуу.

Жусуп Баласагындын мамлекет башкаруу тууралуу ой-пикирлери адилеттик, билим, акылмандык жана элге кызмат кылуу принциптерине негизделген. Анын философиясы бүгүнкү күндө да актуалдуу болуп, жакшы башкаруунун негиздерин чагылдырган улуу мурас болуп саналат. Мамлекет башчылары гана эмес, коом дагы билимдүү болушу абзел. Себеби эртенки

мамлекет башчылары ошол коомдун ичинен шайланышат, дайындалат.

Колдонулган адабияттар

1. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. – Бишкек, 1991.
2. Сатыбекова Т. Жусуп Баласагындын тарбия жөнүндөгү ой толгоосу // “Эл агартуу” журналы. – Бишкек, 1994, №6.
3. Козубаев Ө. “Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат” же Жусуп адепти кандай баалаган // “Кут билим” газетасы. – Бишкек, 1994.
4. Жусуп Баласагын тууралу баян / Китепти түз. К. Артыкбаев; жалпы ред. башкарган А.Ч. Какеев. – Бишкек: АРХИ, 2004, 185-б.
5. Нурматова Г.А. Применение методов в обучении государственных и муниципальных служащих // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2015, вып. 1, с. 211-216.

Рецензент: к.полит.н., доцент Колопов А.С.

Макембаева Д.И.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Макембаева Д.И.
КНУ имени Ж. Баласагына
Makembaeva D. I.
KNU J. Balasagyn

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПРОБАЦИЯНЫН ҮЙ-БҮЛӨЛҮК ЗОМБУЛУККА
КАРШЫ КҮРӨШҮҮДӨГҮ РОЛУН ЖАНА НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ТАЛДОО
АНАЛИЗ РОЛИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОБАЦИИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
В КОНТЕКСТЕ БОРЬБЫ С СЕМЕЙНЫМ НАСИЛИЕМ
ANALYSIS OF THE ROLE AND EFFECTIVENESS OF PROBATION
IN THE KYRGYZ REPUBLIC IN THE CONTEXT OF COMBATING DOMESTIC VIOLENCE**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кыргыз Республикасындагы пробация институтунун үй-бүлөлүк зомбулук менен күрөшүүдөгү ролу каралган. 2017-жылы мыйзамдык негизинде бекитилген пробация институту жаза мөөнөтүн эркинен ажыратуу жайларында өтөбөгөн укук бузуучуларды кайра коомго интеграциялоо менен алектенет. 2024-жылы мыйзамдарга өзгөртүүлөр киргизилип, үй-бүлөлүк зомбулук жасаган адамдарды пробациялык кызматтардын көзөмөлүндө коррекциялык программалардан өтүүгө милдеттендирди. Бул программалар зомбулук жүрүм-турумун өзгөртүүгө жана рецидивдин тобокелдигин төмөндөтүүгө багытталган. Пробациялык кызматтардын ишмердүүлүгүнө башка мамлекеттик органдар менен кызматташуу, кызматкерлерди окутуу жана коомчулукту маалымдоо кирет. Бирок жаңы чаралардын натыйжалуулугун баалоо үчүн аларды мындан аркы байкоо жана талдоо талап кылынат.

Аннотация: В статье анализируется роль пробации в борьбе с семейным насилием в Кыргызской Республике. Институт пробации, законодательно закрепленный в 2017 году, занимается ресоциализацией правонарушителей, не отбывающих наказание в местах лишения свободы. В 2024 году в законодательство внесены изменения, обязывающие лиц, совершивших семейное насилие, проходить коррекционные программы под контролем пробационных служб. Эти программы направлены на изменение насильственного поведения и снижение риска рецидива. Деятельность пробации включает координацию с другими государственными органами, обучение сотрудников и информирование общественности. Однако для оценки эффективности новых мер необходимо дальнейшее наблюдение и анализ их реализации.

Abstract: The article analyzes the role of probation in combating domestic violence in the Kyrgyz Republic. The probation institution, legally established in 2017, focuses on the resocialization of offenders who are not serving sentences in places of detention. In 2024, amendments were introduced to the legislation, obliging individuals who have committed domestic violence to undergo correctional programs under the supervision of probation services. These programs aim to change violent behavior and reduce the risk of recidivism. The activities of probation include coordination with other state bodies, staff training, and public awareness. However, further monitoring and analysis of the implementation of these new measures are necessary to assess their effectiveness.

Негизги сөздөр: пробация; үй-бүлөлүк зомбулук; кайра социалдаштыруу; ондоп түзөө программалары; рецидив; алдын алуу; көзөмөл; координация; мыйзам бузгандар.

Ключевые слова: пробация; семейное насилие; ресоциализация; коррекционные программы; рецидив; профилактика; контроль; координация; правонарушители.

Keywords: probation; domestic violence; resocialization; correctional programs; recidivism; prevention; supervision; coordination; offenders.

Семейное насилие в Кыргызской Республике достигло значительных размеров, что привело к многочисленным попыткам совершенствования законодательства с целью

уменьшения данного явления. Одной из таких инициатив стало изменение и дополнение нормативно-правовой базы в области охраны и защиты от семейного насилия, а также

усиление работы с правонарушителями через внедрение коррекционных программ. Ранее проведение таких программ возлагалось на Министерство труда, социального развития и миграции [1]. Однако на протяжении длительного времени реализация коррекционных программ осуществлялась неэффективно, что вызвало необходимость пересмотра подходов к их исполнению. В связи с этим многие эксперты рекомендовали передать функции работы с лицами, совершившими семейное насилие, в юрисдикцию органов пробации.

Институт пробации, специализирующийся на работе с правонарушителями, не отбывающими наказание в местах лишения свободы, предоставляет возможности для их ресоциализации и перевоспитания. Передача функций работы с лицами, совершившими семейное насилие, в ведение пробационных служб могла бы способствовать оптимизации процесса реабилитации и повышению эффективности мер, направленных на предотвращение повторных актов насилия.

Однако институт пробации в Кыргызской Республике является относительно новым явлением, получившим законодательное закрепление только в 2017 году. Тем не менее обсуждения и идеи внедрения института пробации начались еще в 2003 году. Важность формирования службы пробации была отражена в Концепции реформирования пенитенциарной системы [2] и Национальной программе реформирования пенитенциарной системы КР до 2010 года "Умут" [3]. Кроме того, вопросы, касающиеся деятельности службы пробации, нашли отражение в Национальной стратегии развития уголовно-исполнительной (пенитенциарной) системы КР на 2012-2016 годы [4]. Эти меры способствовали созданию предпосылок для более эффективного функционирования института пробации и улучшения реабилитации осужденных.

Перед тем как перейти к анализу проблемы реализации коррекционных программ в контексте семейного насилия, важно остановиться на деятельности пробации в целом и оценить ее роль в системе уголовного правосудия. С момента принятия Закона «О пробации» в Кыргызской Республике в 2017 году, который вступил в законную силу в 2019 году, институт пробации начал развиваться как отдельное подразделение, ответственное за исполнение наказаний, не связанных с тюремным заключением. Департамент пробации стартовал с небольшим штатом в 86

сотрудников по всей стране. Для повышения эффективности работы департамента и улучшения исполнения функций пробации, с 1 января 2020 года было принято постановление Правительства КР об увеличении штатного состава на 40 человек [5]. Это позволило довести общее число сотрудников до 178 в первые годы, что стало важным шагом в обеспечении качественной работы службы пробации.

После ратификации Жогорку Кенешем ряда международных договоров и нормативно-правовых актов, таких как: Минимальные стандартные правила ООН в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила, принятые Генеральной Ассамблеей ООН 14 декабря 1990 года), Минимальные стандартные правила ООН в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы, принятые 17 декабря 2015 года), Правила ООН, касающиеся обращения с женщинами и наказаний для женщин-правонарушителей (Бангкокские правила, принятые 6 октября 2010 года), Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила, принятые 29 ноября 1985 года) [6], в Кыргызской Республике начались активные обсуждения вопросов, связанных с правами человека, женщин и детей. Эти международные нормы способствовали совершенствованию национального законодательства и стали основой для реформ в пенитенциарной системе, включая развитие службы пробации.

В соответствии с Законом Кыргызской Республики «О пробации», в статьях 8-11 установлены четыре вида пробации: досудебная, исполнительная, пенитенциарная и постпенитенциарная [7]. Среди них особое внимание уделяется досудебной пробации, что подчеркивает ее значимость как основы для других видов пробации.

На начальном этапе функционирования Департамента пробации как автономного института исполнения наказаний, не связанных с лишением свободы, приоритет был отдан досудебной пробации. Этот вид пробации предоставляет судам возможность принятия более обоснованных решений в отношении обвиняемого и способствует его ресоциализации.

Согласно статье 9 Закона Кыргызской Республики «О пробации», досудебная пробация представляет собой пробацию, применяемую к обвиняемым, и включает в

себя проведение социально-психологического исследования их личности. По итогам такого исследования составляется пробационный доклад.

Досудебная пробация начинается с момента предъявления обвинения и продолжается до вынесения судебного приговора. Она включает комплекс мер, направленных на изучение социально-психологических и личностных характеристик обвиняемого. Специалисты пробационной службы проводят исследование личности обвиняемого, его социального окружения, обстоятельств, которые могли повлиять на его поведение, а также оценивают риски повторного совершения преступлений.

Результатом досудебной пробации становится пробационный доклад, который представляет в суд информацию об обвиняемом, его социально-психологическом состоянии, условиях жизни и окружении. Доклад также содержит рекомендации относительно возможных мер наказания, таких как условное осуждение, обязательные работы, участие в образовательных программах или терапии.

В процессе досудебной подготовки оцениваются следующие аспекты:

1. Социальный статус обвиняемого – уровень социальной защищенности, который может влиять на его поведение и способность к реабилитации.

2. Семья и социальные связи – характер отношений с родственниками и друзьями, которые могут оказать влияние на дальнейшее поведение.

3. Жилищные и социально-бытовые условия – оценка качества проживания, доступности необходимых ресурсов и общей социальной среды.

4. Образование – уровень образования, доступность образовательных ресурсов и возможности для профессионального роста.

5. Место жительства, работа, учеба и род деятельности – стабильность в социальной сфере, включая отзывы трудовых коллективов.

6. Состояние здоровья – физическое и психическое здоровье обвиняемого.

7. Склонности и привычки – анализ поведения, которое может влиять на риск рецидива.

8. Наличие зависимостей – алкогольная или наркотическая зависимость, психические расстройства, способные усложнить реабилитацию.

9. Прочие обстоятельства – трудные жизненные ситуации, которые могли стать причиной противоправного поведения.

Каждый из этих аспектов подчеркивает сложность и многогранность процесса досудебной пробации. Индивидуальный подход к каждому обвиняемому становится ключевым элементом эффективной работы пробационной службы.

Как отмечено выше, именно пробационной службе законодательно была передана функция реализации коррекционной программы по изменению насильственного поведения лиц, совершивших семейное насилие. Данное изменение стало частью дополнений и изменений, внесенных 7 августа 2024 года в ряд законодательных актов, таких как Уголовный кодекс КР, Уголовно-исполнительный кодекс КР, Кодекс о правонарушениях КР, Закон о пробации и Закон об охране и защите от семейного насилия, которые теперь регулируют работу с лицами, уже совершившими семейное насилие. Революционным подходом стало именно то, что функции перевоспитания «насильников» теперь возложены на Департамент пробации.

Рассматривая каждый нормативно-правовой акт по отдельности, можно прийти к единой системе по предупреждению и снижению семейного насилия в обществе, чтобы каждый орган смог благополучно взаимодействовать и решать проблемы на государственном уровне, не оставляя человека наедине с проблемой семейного насилия, что было до недавнего времени.

Согласно статье 170 Уголовного кодекса Кыргызской Республики, за семейное насилие предусмотрено наказание в виде лишения свободы на срок от 2 до 5 лет [8]. Введение нижнего предела наказания значительно ограничивает дискреционные полномочия суда, что усиливает превентивный эффект. Осознание неизбежности наказания может служить сдерживающим фактором для потенциальных правонарушителей, предотвращая совершение преступлений. Кроме того, после внесения изменений в указанную статью, лицо, совершившее семейное насилие, обязано пройти коррекционную программу, направленную на изменение насильственного поведения. Эта мера способствует не только наказанию, но и реабилитации правонарушителя, что в долгосрочной перспективе снижает риск рецидива.

Нововведение статьи 71-1 Уголовного кодекса Кыргызской Республики о прохождении коррекционной программы по изменению насильственного поведения

назначается судом в совершении семейного насилия. Эта норма подчеркивает значимость реабилитационных мер в системе уголовного правосудия, направленных на устранение причин и условий, способствующих совершению насилия. Содержание и порядок проведения коррекционной программы регулируются Кабинетом Министров Кыргызской Республики, что обеспечивает унифицированный подход к реализации данной меры. Это позволяет структурировать процесс реабилитации и повысить его эффективность, способствуя не только снижению уровня насилия, но и социальной реинтеграции правонарушителей.

Таким образом, введение обязательного прохождения коррекционных программ является важным шагом в комплексной борьбе с семейным насилием, направленным на предупреждение повторных преступлений и восстановление нарушенных социальных связей.

Институт пробации занял важное место в системе законодательства Кыргызской Республики, регулирующего охрану и защиту от семейного насилия. Это нашло отражение в статье 14-1 Закона, где четко закреплены основные задачи, функции и направления деятельности органов пробации в данной сфере [9].

Основная роль пробационной службы заключается в организации и проведении коррекционных программ для лиц, совершивших семейное насилие. Эти программы направлены на изменение насильственного поведения, а также включают обязательный мониторинг их выполнения. Одним из приоритетных направлений стало обучение сотрудников пробации, чтобы они могли эффективно работать с данной категорией клиентов.

Дополнительно пробационная служба координирует разработку таких программ, обеспечивая их соответствие современным

требованиям и потребностям общества. Работа осуществляется в тесном взаимодействии с другими субъектами, ответственными за охрану и защиту от семейного насилия, что способствует более слаженной и эффективной деятельности.

Отдельное внимание уделяется информационной прозрачности и отчетности. Пробационные органы ежегодно предоставляют отчеты в уполномоченные государственные органы, а также размещают статистическую информацию о своей деятельности на официальных сайтах. Это позволяет обществу видеть результаты работы и уровень вовлеченности службы в решение проблемы семейного насилия.

Таким образом, органы пробации стали важным звеном в системе противодействия семейному насилию. Их деятельность охватывает не только реализацию коррекционных программ, но и координацию, обучение сотрудников, взаимодействие с другими структурами, а также информирование общественности. Такой подход создает предпосылки для комплексного и эффективного решения данной социальной проблемы.

Законодательно закрепленные функциональные задачи органов пробации вселяют надежду на то, что коррекционные программы для лиц, совершивших семейное насилие, начнут эффективно работать. В долгосрочной перспективе это может привести к снижению уровня преступлений, связанных с семейным насилием, в обществе. Однако окончательные результаты можно будет оценить только спустя определенное время.

Несмотря на это, уже сейчас проделана значительная работа по улучшению ситуации в целом. Органам пробации предстоит решить множество задач, направленных на укрепление системы профилактики и реабилитации, что является важным шагом на пути к снижению уровня насильственных преступлений.

Список использованной литературы

1. Положение о Министерстве труда, социального обеспечения и миграции Кыргызской Республики от 15 ноября 2021 года № 252.
2. Концепция реформирования пенитенциарной системы Кыргызской Республики на период до 2010 года от 9 декабря 2002 года № 833.
3. Национальная программа реформирования пенитенциарной системы КР до 2010 года "Умут" от 10 марта 2006 года № 149.
4. Национальная стратегия развития уголовно-исполнительной (пенитенциарной) системы в КР на 2012-2016 годы от 14 мая 2008 года № 222.
5. Постановление Правительства КР "О вопросах создания органа пробации в Кыргызской Республике" от 31 декабря 2018 года № 666.

6. Руководство для социального работника и психолога органов пробации Департамента пробации при Министерстве юстиции Кыргызской Республики 2020 года.
7. Закон Кыргызской Республики “О пробации” от 24 февраля 2017 года № 34.
8. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года №127.
9. Закон Кыргызской Республики “Об охране и защите от семейного насилия” от 27 апреля 2017 года №63.

Рецензент: д.ю.н., доцент Самудинов У.М.

Макембаева Р.Б., Качибекова А.М.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Макембаева Р.Б., Качибекова А.М.
КНУ имени Ж. Баласагына

Makeмбаева R.B., Kachibekova A.M.
KNU J. Balasagyn

**РЫНОК ЭКОНОМИКАСЫНЫН ШАРТЫНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
КОММЕРЦИЯЛЫК БАНКТАРЫНЫН ЛИКВИДДҮҮЛҮГҮ
ЛИКВИДНОСТЬ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ
LIQUIDITY OF COMMERCIAL BANKS OF THE KYRGYZ REPUBLIC
IN THE CONDITIONS OF A MARKET ECONOMY**

Кыскача мүнөздөмө: Макала рынок экономикасынын актуалдуу маселеси болгон Кыргыз Республикасынын коммерциялык банкынын ликвиддүүлүгүнө баа берүүгө арналган. Банк тутумундагы ликвиддүүлүк финансылык туруктуулукту жана кардарлардын ишенимин сактоодо негизги ролду ойнойт. Ликвиддүүлүккө баа берүүнүн негизги ыкмалары, анын ичинде ликвиддүүлүктүн коэффициенттери, ошондой эле банктын ликвиддүүлүк деңгээлине таасир этүүчү факторлор талданат. Изилдөөнүн натыйжалары көрсөткөндөй, финансылык көрсөткүчтөрдүн ачыктыгын жогорулатуу жана ички көзөмөлдү жакшыртуу банк мекемелеринин ликвиддүүлүгүн олуттуу түрдө жакшыртат. Макаланын негизги максаты - Кыргызстандагы коммерциялык банктардын ликвиддүүлүк абалын жакшыртуу боюнча негизги көйгөйлөрдү жана сунуштарды аныктоо.

Аннотация: Статья посвящена оценке ликвидности коммерческого банка Кыргызской Республики, что является актуальным вопросом в условиях рыночной экономики. Ликвидность банковской системы играет ключевую роль в поддержании финансовой устойчивости и доверия со стороны клиентов. анализируются основные методы оценки ликвидности, включая коэффициенты ликвидности, а также факторы, влияющие на уровень ликвидности банков. Результаты исследования показывают, что повышение прозрачности финансовых показателей и улучшение внутреннего контроля могут значительно повысить ликвидность банковских учреждений. Основной целью статьи является выявление основных проблем и предложений по улучшению ликвидной позиции коммерческих банков в Кыргызстане.

Abstract: The article is devoted to the assessment of the liquidity of a commercial bank of the Kyrgyz Republic, which is a topical issue in a market economy. Liquidity of the banking system plays a key role in maintaining financial stability and customer confidence. The main methods of liquidity assessment, including liquidity ratios, as well as factors affecting the level of liquidity of banks are analyzed. The results of the study show that increasing the transparency of financial indicators and improving internal control can significantly increase the liquidity of banking institutions. The main objective of the article is to identify the main problems and proposals for improving the liquidity position of commercial banks in Kyrgyzstan.

Негизги сөздөр: ликвиддүүлүк; коммерциялык банктар; Кыргызстан; финансылык туруктуулук; ликвиддүүлүк коэффициенттери; экономикалык абал.

Ключевые слова: ликвидность; коммерческие банки; Кыргызстан; финансовая устойчивость; коэффициенты ликвидности; экономическая обстановка.

Keywords: liquidity; commercial banks; Kyrgyzstan; financial stability; liquidity ratios; economic situation.

В рыночной экономике особое внимание уделяется ликвидности банковского сектора. Дело в том, что условиях рыночной экономики каждый хозяйствующий субъект подвержен рискам, в том числе функционирующие

коммерческие банки. Поэтому поддержание ликвидности для кредитных учреждений является важным аспектом их финансовой устойчивости.

Под ликвидностью понимается способность банка выполнять свои обязательства перед клиентами и кредиторами в установленные сроки. В условиях, когда финансовая стабильность страны может быть под угрозой из-за экономических или политических факторов, оценка ликвидности становится особенно актуальной. Данная статья посвящена анализу ликвидности коммерческих банков Кыргызской Республики, выявлению основных проблем и предложению путей их решения. Ликвидность коммерческого банка определяется как его способность быстро превращать активы в денежные средства без значительных потерь для стоимости. Это позволяет банкам удовлетворять требования вкладчиков о возврате депозитов, а также выполнять обязательства по кредитам.

Необходимо отметить факторы, которые влияют на ликвидность коммерческого банка:

- по отношению к деятельности коммерческого банка: внешние и внутренние
- по направлению влияния: отрицательные/положительные;
- по содержанию: политические, социальные, экономические;
- по длительности воздействия: постоянные, форс-мажорные;
- по возможности управления: регулируемые, нерегулируемые. [1]

Среди перечисленных факторов, влияющих на ликвидность коммерческих банков в Кыргызской Республике сильное воздействие оказывают в формате по содержанию такие как политические, социальные, экономические, а также по возможности управления как регулируемые и нерегулируемые.

Существует несколько методов для оценки ликвидности коммерческого банка. Одним из наиболее распространённых является использование коэффициентов ликвидности. В соответствии с Положением «Об экономических нормативах и требованиях, обязательных для выполнения коммерческими банками Кыргызской Республики» от 12 апреля 2024 года с учетом внесенных корректировок используются следующие виды нормативов: норматив ликвидности, норматив краткосрочной ликвидности, норматив мгновенной ликвидности. [2] Перечисленные нормативы позволяют оценить способность банка покрывать обязательства, что является важным

в оценке финансовой устойчивости и доверия в целом к банковскому сектору страны.

По состоянию на 30 сентября 2024 года на территории Кыргызской Республики действовал 21 коммерческий банк и 305 филиалов коммерческих банков. Пять коммерческих банков предоставляли услуги в соответствии с исламскими принципами банковского дела и финансирования в национальной и/или иностранной валюте.

Банковской системой с начала года получена чистая прибыль в размере 24 115,9 млн. сом. Суммарные активы банковского сектора увеличились с начала года на 25,5% и составили 770,8 млрд. сом. (на конец 2023 года – 614,3 млрд. сом.). Суммарные обязательства банковского сектора увеличились с начала года на 27,0% и составили 648,0 млрд. сом. (на конец 2023 года – 510,0 млрд. сом.). [3]

Для анализа ликвидности в Кыргызской Республике необходимо обратить внимание на статистику и отчёты, предоставляемые Национальным банком. На основании этих данных можно провести сравнительный анализ ликвидности ряда коммерческих банков. Основное внимание следует уделить динамике ликвидных показателей и коэффициентов, а также факторам, оказывающим влияние на ликвидность. Риск ликвидности означает, что банк может не иметь достаточно ликвидных активов, чтобы покрыть свои обязательства перед клиентами в случае неожиданного оттока депозитов или других потребностей в наличности. Для управления этим риском банки проводят структурную ликвидность, которая включает в себя анализ и управление потоками средств, чтобы обеспечить наличность в нужных местах и в нужное время.

В банковской практике постоянно осуществляется оценка риска ликвидности. Обычно банки проводят анализ разрыва по срокам погашения активов и обязательств. В результате таких действий отслеживают, насколько совпадают сроки поступления и выплаты денежных средств. Если банк имеет длинные сроки погашения обязательств, а его активы являются краткосрочными, то это может привести к риску ликвидности.

В случае, если разрыв отрицательный, то есть сроки погашения обязательств банка превышают сроки погашения его активов, банк может столкнуться с проблемой нехватки ликвидных активов. В 2023 году разрыв по срокам погашения активов и обязательств не претерпел существенных изменений, и риск преобладания обязательств над активами в

отмеченных периодах может быть компенсирован за счет положительных разрывов в долгосрочных периодах. Это означает, что банк имеет достаточно долгосрочных активов, чтобы покрыть свои

обязательства в будущем, что уменьшает риск ликвидности.

Основываясь на публикуемых данных годового отчета НБКР за 2020-2024 годы, можно выделить следующие тенденции, которые мы представили на рисунке.

Динамика коэффициентов ликвидности коммерческих банков КР (%) [4]

На представленном рисунке видно, что уровень ликвидности банковской системы республики за период 2020-2024 гг. возрос, при этом в 2024 году коэффициент ликвидности составил 78,7%. Диапазон колебаний данного коэффициента ликвидности за пять лет составлял 64,9-78,9%. Самый низкий коэффициент ликвидности зафиксирован в 2020 году. В то же время за все рассматриваемые годы данный коэффициент постоянно превышал рекомендуемый уровень в 45%. Данное обстоятельство свидетельствует, что коэффициент ликвидности является высоким, показывая, что банковская система республики имеет достаточно ликвидных активов для покрытия своих обязательств перед клиентами.

Стабильная доля срочных депозитов физических лиц в различных регионах Кыргызстана свидетельствует как об эффективной деятельности коммерческих банков, так и о росте свободных финансовых ресурсов населения, которые они размещают на счетах в банках. Этот феномен может быть обусловлен различными факторами, включая развитие банковской инфраструктуры, повышение финансовой грамотности населения, а также увеличение доверия к банковским учреждениям в целом. [5]

Несмотря на поддержание достаточно высокой ликвидности в банковском секторе Кыргызской Республики, следует отметить некоторые проблемы. К основным из них можно отнести:

1. Нестабильность экономической ситуации - колебания валютного курса, инфляция и политическая нестабильность оказывают негативное влияние на финансовые показатели банков.

2. Недостаточная прозрачность финансовой информации приводит к снижению доверия со стороны вкладчиков и инвесторов, что сказывается на уровнях ликвидности.

3. Концентрация активов - высокая доля затратных и долгосрочных активов в структуре баланса снижает гибкость банков в управлении ликвидностью.

Для улучшения ликвидности коммерческих банков в Кыргызстане необходимо реализовать ряд мероприятий:

1. Повышение прозрачности финансовой отчетности позволит укрепить доверие клиентов и инвесторов.

2. Повышение капитальной базы — увеличение собственного капитала — позволит банкам лучше справляться с кризисными ситуациями.

3. Диверсификация активов — уменьшение концентрации активов в долгосрочных вложениях повысит гибкость банков в управлении ликвидностью.

4. Внедрение новых технологий — использование финансовых технологий (финтех) может значительно улучшить процессы управления ликвидностью.

Состояние ликвидности коммерческих банков Кыргызской Республики напрямую зависит от множества факторов, включая

экономическую ситуацию в стране, уровень доверия клиентов и качество управления внутренними процессами. Для обеспечения финансовой устойчивости банковской системы необходимо активно принимать меры по улучшению ликвидности, включая диверсификацию активов, повышение

прозрачности финансовой отчетности и внедрение современных технологий. Исследования, проведенные в данной статье, подтверждают важность комплексного подхода к решению вопросов ликвидности для укрепления финансовой устойчивости банков в Кыргызстане.

Список использованной литературы

1. Трошин В.А. Ликвидность коммерческого банка // Молодой ученый, 2014, № 7(66), с. 416-419. – URL:<https://moluch.ru/archive/66/10886/> (дата обращения: 04.02.2025)
2. Положение "Об экономических нормативах и требованиях, обязательных для выполнения коммерческими банками Кыргызской Республики"(В редакции постановлений Правления Нацбанка КР от 29 апреля 2023 года № 2023-П-12/29-1, 8 декабря 2023 года № 2023-П-12/76-1, 17 января 2024 года № 2024-П-12/1-3, 12 апреля 2024 года № 2024-П-12/17-3)
3. Тенденции развития банковского сектора Кыргызской Республики. – URL: <https://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=80&lang=RUS>
4. Годовой отчет НБКР за 2020-2024 годы.
5. Макембаева Р.Б., Ержанова Ш.Д. Современное состояние депозитной базы банковского сектора Кыргызской Республики // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 4(120), с. 356-360.

Рецензент: д.э.н., профессор Абдиева А.И.

УДК 330. 101.55(575.2)

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-340-345

Турсунова С.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Турсунова С.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Tursunova S.A.
KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАСЫНЫН ИННОВАЦИЯЛЫК ӨНҮГҮҮСҮ АНЫН ТУРУКТУУЛУГУНУН ФАКТОРУ КАТАРЫ ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСТАНА КАК ФАКТОР ЕЕ УСТОЙЧИВОСТИ INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF KYRGYZSTAN AS A FACTOR OF ITS STABILITY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргызстандын экономикасынын өнүгүүсүнүн инновациялык жолуна өтүүсү үчүн түзүлгөн институционалдык базаны изилдөөнүн жыйынтыктары берилген. Инновациялык экономиканы өнүктүрүүнү илимий-техникалык камсыздоо маселелери каралып, акыркы жылдардагы өнөр жай ишканаларынын статистикалык маалыматтарын талдоонун негизинде, өлкөнүн өнөр жай тармагында инновациялык ишмердүүлүктү өнүктүрүүдөгү көйгөйлөр аныкталган. Инновацияга негизделген экономиканы мындан ары өнүктүрүү боюнча сунуштар сунушталды.

Аннотация: В статье представлены результаты исследования создаваемой институциональной основы осуществления перехода экономики Кыргызстана на инновационный путь развития. Рассмотрены вопросы научно-технологического обеспечения развития инновационной экономики. На основе анализа статистических данных промышленных предприятий за последние годы выявлены проблемы в развитии инновационной деятельности в промышленности страны. Предложены рекомендации по дальнейшему развитию экономики на основе инноваций.

Abstract: The article presents the results of the study of the institutional framework being created for the implementation of the transition of the Kyrgyz economy to an innovative path of development. The issues of scientific and technological support for the development of an innovative economy are considered.

Based on the analysis of statistical data from industrial enterprises in recent years, problems in the development of innovative activity in the country's industry have been identified. Recommendations for the further development of the economy based on innovation are proposed.

Негизги сөздөр: инновациялык; илимий-техникалык потенциал; инновациялык инфраструктура; инновациялык-активдүү ишканалар; инновациялык ишмердүүлүк.

Ключевые слова: инновация; научно-технический потенциал; инновационная инфраструктура; инновационно-активные предприятия; инновационная деятельность.

Keywords: innovation; scientific and technical potential; innovative infrastructure; innovatively active enterprises; innovative activity.

В условиях усиления глобализационных процессов в мире из множества вызовов, влияющих на экономический рост, для Кыргызстана важнейшим является переход на инновационную модель экономики. Новые реальности определяют необходимость активизации осуществляемого процесса формирования инновационной экономики, повышения роли науки в общественном производстве. По существующим оценкам, в развитых странах от 50% до 90% ВВП определяется инновациями и технологическим прогрессом. [1]

Развитие инновационной деятельности по созданию и введению в хозяйственный оборот инновационного продукта становится сегодня важнейшим фактором устойчивого развития экономики страны. Это, прежде всего, развитие маркетинговых исследований, развитие и обслуживание научно-исследовательских, опытно-конструкторских, проектных, изыскательских работ, направленных на создание инновации; деятельность по продвижению инновации на рынок; создание и развитие инновационной инфраструктуры и др. [2]

Вопросы развития интеллектуальной деятельности, укрепления научно-технического потенциала, внедрения результатов научных исследований и разработок в производство признавались ключевой предпосылкой эффективности экономики еще в СССР. Созданная система взаимодействия образования, науки, производства соответствовала действующему в то время механизму административного управления. Предпринимаемые меры по эффективному использованию результатов научно-технической деятельности на практике в определенной мере достигали поставленные цели.

В Кыргызстане в плане создания научно-технического, производственного потенциала, необходимого для формирования экономики, основанной на взаимодействии образования, науки и производства, были достигнуты

определенные результаты. Так, в начале 90-х годов число учреждений, занимающихся научно-технической деятельностью, составляло 70, в том числе 43 – научные учреждения, 15 – конструкторские организации, 5 – вузы. Численность студентов вузов на 10 000 человек населения составляла 134, в сфере науки было занято 20% всех занятых в экономике. Годовой объем выполненных научно-технических работ – около 70 млн. руб. Из них 50% составляли научно-исследовательские работы, 30% – проектно-конструкторские и технологические работы, на изготовление опытных образцов продукции приходилось 11% общего объема научно-технических работ. [3]

Однако высокая стоимость научных исследований и разработок, длительные сроки окупаемости затрат, недостаточное финансирование привели к постепенной утрате привлекательности, значимости научных исследований, оттоку специалистов. Это отрицательно повлияло на дальнейшее укрепление научно-технического потенциала Кыргызстана, перспективы развития инноваций. Наряду с этим распад Советского Союза привел к разрыву сложившихся хозяйственных связей между союзными республиками, нарушению финансового обеспечения производственно-хозяйственной деятельности большинства промышленных предприятий, утрате дотаций из союзного бюджета.

Промышленность – основной элемент производственного потенциала республики – являлась ведущей отраслью экономики и производила 52% валового общественного продукта, число промышленных предприятий составляло 3318, из них 48% приходилось на производственные и научно-производственные объединения, объем выпускаемой продукции которых составлял 38% общего объема промышленной продукции. Доля занятых в промышленности составляла 27,8%, при этом около 5% промышленно-производственного персонала являлись рационализаторами и

изобретателями. Число использованных в производстве изобретений и рационализаторских предложений в 1990 году составило 10 351, а экономический эффект от их использования в производстве – 28,8 млн. руб. Создавались образцы новых типов машин, оборудования, аппаратов, приборов и средств автоматизации, технический уровень большинства которых соответствовал уровню лучших отечественных и зарубежных образцов. [3] Тогда как количество поступивших заявок на выдачу патентов на изобретение за последние 5 лет ежегодно снижается, и в 2023 году, по данным Кыргызпатента, было подано 75 заявок.

Проблемы развития инновационной экономики Кыргызстана исследовались многими отечественными учеными. Так, теоретические и практические аспекты данной проблемы освещены в ряде научных работ член-корр. НАН КР Р. Оморова, в которых обосновывается необходимость развития инновационной деятельности в Кыргызстане, определены перспективы развития инновационной деятельности, задачи по интеграции интеллектуального потенциала Кыргызстана в инновационную экономику и др. В частности, автор подчеркивает необходимость разработки нового механизма создания и внедрения в экономику инноваций, соответствующего рыночным принципам [4; 5, с. 47-74]. Проблемам финансового обеспечения инновационной деятельности в Кыргызстане посвящены научные работы д.э.н., профессора АГУП КР Жапарова Т.Т., в которых, наряду с исследованиями теоретических аспектов финансового обеспечения инновационной деятельности, разработаны практические механизмы ее финансирования. [6 с.160-165; 7]. Исследованию мирового опыта развития инновационной системы посвящена научная статья д.э.н., профессора КНУ им. Ж. Баласагына А.А. Асановой. [8]

Цели, роль, инструменты государственного регулирования инновационной деятельности в Кыргызстане рассмотрены в научной статье аспиранта КРСУ им. Б. Ельцина Улан уулу Кенеша. [9]

Важнейшей предпосылкой для реализации перехода экономики на инновационную модель развития стало признание на политическом уровне значимости инноваций в устойчивом развитии экономики Кыргызстана. Так, в 1999 году с принятием Закона КР «Об инновационной деятельности» в республике была начата работа по созданию

институциональных основ инновационной экономики. Впервые на законодательном уровне были закреплены цели и принципы государственного регулирования инновационной деятельности, определены структура инновационной инфраструктуры, правовые, экономические, социальные условия инновационной деятельности. Также данным Законом были определены формы и методы государственной поддержки участников инновационной деятельности, определены условия развития малого инновационного предпринимательства и др. [10] Разработана и утверждена в 2005 году Концепция государственной инновационной политики, принят ряд документов, регулирующих инновационную деятельность. При Правительстве КР был создан Государственный совет по инноватике, координирующий орган для выработки рекомендаций и предложений в области развития инновационной деятельности в республике. В целях содействия коммерциализации научных разработок ученых НАН КР, развития связей подразделений НАН КР с предприятиями республики и создания предпосылок для внедрения результатов НИР в производство создан технопарк НАН КР, начата работа по созданию инновационно-технологических центров на базе отдельных вузов и НИИ, научно-производственных объединений, конструкторских бюро, при отдельных университетах – инновационно-технологических центров и др. [11]

Учитывая важность реализации задач по развитию инноваций, в 2012 г. было принято решение о преобразовании Государственной службы интеллектуальной собственности при Правительстве КР, созданной в 1993 г., в Государственную службу интеллектуальной собственности и инноваций с предоставлением полномочий ведения единой инновационной политики. В 2021 г. указанная служба преобразована в Государственное агентство интеллектуальной собственности и инноваций при Кабинете Министров (Кыргызпатент). Кыргызпатент, как орган, обеспечивающий единую государственную политику в области охраны интеллектуальной собственности и развития инноваций, призван оказывать содействие научно-технологическому развитию в Кыргызстане, обеспечивать продвижение перспективных научно-технологических разработок.

Предпринятые правительством меры по созданию законодательной, организационной

основы для развития инновационной деятельности не дали заметных результатов.

Данные статистики показывают, что в промышленности республики за последние 10

лет число инновационно-активных предприятий снизилось и составляет около 3% всех действующих промышленных предприятий (табл. 1).

Таблица 1. Число инновационно-активных предприятий в КР в разрезе отраслей

	2011		2016			2022
	единиц	% к итогу	единиц	% к итогу	единиц	% к итогу
Всего	38	100	58	100	30	100
Горнодобывающая пром.	3	7,9	16	27,6	10	33,3
Обрабатывающая пром.	32	84,2	23	39,6	10	33,3
Производство и распределение электроэнергии, газа, воды	3	7,9	19	32,8	10	33,3

Составлена на основе данных НСК КР.

По данным НСК КР за 2011-2016 годы число инновационно-активных предприятий увеличилось на 20 единиц, в последующие 5 лет – сократилось. В 2022 году было обследовано 794 промышленных предприятия, из них лишь 30 предприятий (3,8%) осуществляли разработку и внедрение инноваций. Причем только на 2 предприятиях инновационные процессы были завершены и выпускалась новая продукция. На остальных

28 предприятиях инновационные процессы на стадии завершения. Инновационные процессы на этих предприятиях характеризовались тем, что о наметившихся положительных изменениях в инновационной деятельности промышленных предприятий свидетельствуют данные анализа основных видов инновационной деятельности за последние 10 лет (табл. 2).

Таблица 2. Число предприятий по видам инновационной деятельности (в % к итогу)

	Исслед. и разра- ботки	Приоб- ретение машин и обору- дования	Приоб- ретение новых техно- логий	Приоб- ретение програм- мных средств	Производ- ственное проектиро- вание	Обуче- ние, подго- товка персо- нала	Марке- тинговые иссле- дования	Про- чие
2011	2,6	63,2	7,9	5,3	7,9	-	13,2	15,8
2016	3,4	75,9	1,7	17,2	3,4	1,7	-	27,6
2022	10	30	-	30	-	-	-	43

Составлена на основе данных НСК КР.

Из таблицы видно, что растет, хотя и незначительно, число предприятий, выполняющих научные исследования и разработки новых продуктов; значительно уменьшилось число предприятий, приобретающих машины и оборудование, новых технологий; растет число предприятий, приобретающих программные средства; маркетинговые исследования проводились лишь на 5 предприятиях.

Анализ затрат на технологические инновации показал, что процесс внедрения инноваций на предприятиях промышленности находится на начальной стадии и зависит от импорта машин и оборудования, о чем

свидетельствует доля затрат на их приобретение (90,5%). Это предприятия, занятые производством электрического оборудования, обеспечением электроэнергией, паром и кондиционированным воздухом, производством пищевых продуктов и напитков, а также обеспечением водоснабжения, очистки, обработки отходов и получением вторичного сырья. Надо отметить наметившуюся тенденцию роста доли затрат на исследования и разработку новых продуктов.

Затраты инновационно-активных предприятий на технологические инновации в

рассматриваемый период характеризуются следующим образом.

Таблица 3. Общие затраты на технологические инновации по видам инновационной деятельности

	2011		2016		2022	
	тыс. сом.	% к итогу	тыс. сом.	% к итогу	тыс. сом.	% к итогу
Всего	505015,3	100	627537,5	100	196706,1	100
Исследования и разработки	4724,3	0,9	19167,8	3,1	11311,5	5,8
Приобретение машин и оборудования	493753,3	97,8	586907,8	93,5	178040,3	90,5
Приобретение новых технологий	445,2	0,1	2737,0	0,4	-	-
Приобретение программных средств	51,1	0,0	677,7	0,1	6858,0	3,5
Производственное проектирование	1659,2	0,3	1933,3	0,3	-	
Обучение	-	-	338,3	0,05	-	
Маркетинговые исследования	2643,3	0,5	-	-	-	
Прочие	1738,9	0,3	15775,6		496,3	0,2

Составлено на основе данных НСК КР.

Процесс внедрения инноваций на отечественных предприятиях происходит под воздействием таких факторов, как высокая стоимость нововведений, длительные сроки окупаемости инвестиций, неразвитая инновационная инфраструктура, отсутствие механизма мотивации субъектов инновационной деятельности, а также недостаточная бюджетная поддержка. Так, средства из государственного бюджета на технологические инновации в 2022 г. составили 1,8% общих затрат, а собственные средства предприятий – 90,1%. [12] Субъекты инновационной инфраструктуры, призванные оказывать содействие, в том числе и финансовое, в развитии инновационной деятельности, находятся на стадии становления и не оказывают влияния на инновационную активность предприятий.

Кабинетом Министров осуществляются меры по дальнейшему укреплению необходимого потенциала для формирования инновационной экономики. Так, для усиления научно-технического потенциала страны в 2022 году был принят новый Закон Кыргызской Республики «О науке». О значимости данного Закона можно судить по цели государственной политики в области науки и научно-технической деятельности, закрепленной в этом Законе: [13]

1) увеличение вклада науки, научно-технической, научно-инновационной и научно-

информационной деятельности в развитие экономики государства и решение социальных, образовательных, культурных и иных проблем;

2) создание необходимых условий для развития и функционирования научных и научно-технических организаций, а также их оптимизация;

3) эффективное использование и развитие научного и научно-технического потенциала страны для ее устойчивого развития;

4) обеспечение стабильности и улучшения социальных гарантий научных и научно-технических работников и подготовки научных и научно-педагогических кадров;

5) совершенствование и развитие системы научно-технической информации;

6) создание необходимых условий для общедоступности ресурсов научно-технической информации, повышение эффективности их использования;

7) повышение роли науки и активизация научно-технической и научно-инновационной деятельности, развитие свободы научного творчества.

Новый Закон о науке создает предпосылки для дальнейшего развития интеллектуальных, научно-технических ресурсов, необходимых для формирования и развития инновационной экономики в стране. Так, для содействия развитию науки, научно-

технической деятельности, внедрения перспективных разработок в производство предусмотрено создание Фонда науки. Определены конкретные направления расходования средств Фонда.

Развитию науки и научно-технической деятельности, безусловно, будет содействовать положение Закона о направлении на финансирование науки не менее 1% от объема годовых расходов республиканского бюджета. Тогда как на протяжении многих лет доля расходов в данную сферу не превышала 0,4% расходной части бюджета и 0,1% от ВВП.

В принятых среднесрочных стратегиях бюджетных расходов на 2025-2029 годы предусмотрено ввести механизм финансирования вузовской науки, ориентированный на переориентацию научных исследований на работу с конкретным заказчиком и результатом, вносящим вклад в устойчивое развитие страны. Этому будет способствовать и начавшийся процесс предоставления организационной, финансовой, академической автономии вузам,

что положит начало рациональному использованию имеющегося научного потенциала вузов страны.

Кроме того, представляется необходимым использование потенциала государственно-частного партнерства в инновационной сфере. Применение механизмов такого партнерства позволило бы создать условия для дальнейшего развития инновационной активности частного сектора экономики, а также укрепить потенциал создаваемой инновационной инфраструктуры. [14]

Ускорению процесса развития инновационной деятельности в стране будет способствовать и принятие Закона «О венчурном финансировании», проект которого находится на рассмотрении в Жогорку Кенеше. Целью данного законопроекта являются улучшение инвестиционного климата и стимулирование венчурных инвестиций в стартапы и инновационные компании. [15]

Список использованной литературы

1. Состояние и проблемы инновационного развития российской экономики. – Режим доступа: http://kncwledge.allbest.ru/economy/3c0a65635b2bd78b5d53b884221216d37_0.1.html
2. Закон Кыргызской Республики Об инновационной деятельности от 23 марта 2023 г.
3. Статистический ежегодник. Кыргызстан. Госкомитет РК по статистике, 1990.
4. Оморев Р. Проблемы формирования национальной инновационной системы в Кыргызской Республике // Вестник Кыргызпатента, 2004, № 1, с. 42-48.
5. Путь к инновационной экономике, благополучной экологии / под науч.рук. акад. Т.Койчуева. – Бишкек: Илим, 2013, 264 с.
6. Жапаров Т. Методы коммерческого финансирования инновационных проектов // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2012, с.160-165.
7. Жапаров Т. Финансовое обеспечение инновационной деятельности в Кыргызской Республике: теория, практика и пути решения: автореф. дисс. ... док. эконом. наук. – Бишкек, 2018.
8. Асанова А. Формирование инновационной системы // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2014.
9. Улан уулу Кенеш. Инновационная политика Кыргызстана в условиях снижения экономической активности. – Режим доступа: <https://dergipark, downio ad, article – file>
10. Закон КР Об иновационной деятельности от 26 ноября 1999 г. №128.
11. Турсунова С.А. Возможности инновационного развития Кыргызстана // Вестник АГУП КР, 2020, №. 27.
12. Закон Кыргызской Республики О науке от 8 августа 2022 г.
14. Закон КР О государственно-частном партнерстве от 11 августа 2021 г. №98.
15. Проект Закона КР «О венчурном финансировании». – Режим доступа: <https://kenesh.kg/sed docs/accompdoc/147539>

Рецензент: д.э.н., профессор Жапаров Т.Т.

Акбеков Т.М., Кемелова С., Тилек кызы Э.
И. Арабаев атындагы КМУ,
К.И. Скрябин атындагы КУАУ

Акбеков Т.М., Кемелова С., Тилек кызы Э.
КГУ имени И. Арабаева,
КНАУ имени К.И. Скрябина
Akbekov T.M., Kemelova S., Tilek Kizi E.,
KSU named after I. Arabaev,
KNAU named after K.I. Scriabin

ГАЗДАРДАГЫ ЖАНА СУЮКТУКТАРДАГЫ ЖЫЛУУЛУК ӨТКӨРҮМДҮҮЛҮКТҮН КЭЭ БИР УЧУРЛАРЫ

НЕКОТОРЫЕ СЛУЧАИ ТЕПЛОПРОВОДНОСТИ В ГАЗАХ И ЖИДКОСТЯХ SOME CASES ARE THERMAL CONDUCTIVITY IN GASES AND LIQUIDS

Кыскача мүнөздөмө: Бул изилдөөдө мектеп жана лицейлердин окуучуларына жылуулук өткөрүү жана жылуулук алмашуу процесстери жөнүндө билим берүүнүн себептери жана ыкмалары изилденди. Изилдөөнүн жүрүшүндө системалуу жылуулук алмашуу түрлөрү, жылуулук алмашуу элементтерин жарык берүү ыкмалары изилденген. Ошондой эле билим берүү технологияларында жана диаграммаларда жылуулук берүүнүн түрлөрүнүн жалпы жана ар кандай аспектилерин түшүндүрүү маселеси талкууланды. Ошондой эле жылуулук өткөрүү жана жылуулук берүү боюнча маалыматтардын формулаларын жана колдонуу чөйрөлөрүн ачуу жылуулук өткөрүү жана жылуулук берүү менен байланышкан бул кубулуштарды терең изилдөөдө практикалык жардам көрсөтө алат.

Аннотация: В данном исследовании были изучены причины и методы преподавания ученикам школ и лицеев знаний о теплопроводности и процессах теплообмена. В ходе исследования систематически изучались виды теплообмена, способы освещения элементов теплообмена. Обсуждался также вопрос объяснения общих и различных аспектов типов теплопередачи в образовательных технологиях. Раскрытие сфер применения и формулы данных по теплопроводности и теплопередаче может оказать практическую помощь при углубленном изучении этих явлений, связанных с теплопроводностью и теплопередачей.

Abstract: In this study, the reasons and methods of teaching students of schools and lyceums knowledge about thermal conductivity and heat exchange processes were studied. In the course of the study, the types of heat exchange and the methods of lighting the heat exchange elements were systematically studied. The issue of explaining the general and different aspects of heat transfer types in educational technologies was also discussed. Also, disclosure of the fields of application and formulas of data on thermal conductivity and heat transfer can provide practical assistance in an in-depth study of these phenomena related to thermal conductivity and heat transfer.

Негизги сөздөр: окутуу ыкмалары; жылуулук өткөрүү; жылуулук алмашуу процесси; термодинамиканын элементтери; билим берүү технологиясы.

Ключевые слова: методы преподавания; теплопроводность; процесс теплообмена; элементы термодинамики; образовательная технология.

Keywords: teaching methods; thermal conductivity; heat exchange process; elements of thermodynamics; educational technology.

Окуучулардын термодинамиканын элементтери жөнүндө түшүнүктөрүн калыптандыруу белгилүү бир кыйынчылыктарга алып келет. Анткени термодинамикалык процессте бир эле учурда бир нече параметрлер (P , V , T , E) өзгөртүлөт. Бирок, бул бөлүмдү терең изилдөө физиканын башка тармактарынын табиятын түшүнүүгө негиз берет. Ошондуктан окуучуларга

термодинамиканын элементтерин толук калыптандыруу маанилүү. Бүгүнкү күндө эң тез өнүгүп жаткан тармактардын бири - салттуу эмес энергия булактарын колдонуу. Окуучулардын бул жааттагы практикалык иштерге катышуусу үчүн жылуулук процесстери жөнүндө кошумча билимге ээ болуу маанилүү [1-3].

Жылуулук өткөрүмдүүлүктү изилдөө -бул катуу, суюк жана газ түрүндөгү нерселерде жылуулуктун таралуу процесстерин карайт. Бул процесстер өзүнүн физикалык жана механикалык табияты боюнча өтө ар түрдүү, өтө татаал жана адатта гетерогендик кубулуштардын бүтүндөй комплекси катары өнүгөт.

Жылуулук берүү үч жол менен ишке ашырылышы мүмкүн: жылуулук өткөрүмдүүлүк, конвекция жана нурлануу. Бул формалар өзүнүн табияты боюнча терең айырмаланып, ар кандай закондор менен мүнөздөлөт [3-5]. Ушуларды азыркы учурда жасалма интелектин жардамы менен да көрүүгө болот [7; 8].

Жылуулукту өткөрүү процесси түздөн-түз байланышкан нерселердин же ар кандай температурадагы нерсе бөлүкчөлөрүнүн ортосунда жүрөт. Бир тектүү жана изотроптук нерселердин жылуулук өткөрүмдүүлүгү жөнүндөгү окуу теориялык негизге таянат. Ал жөнөкөй сандык закондорго негизделген жана жакшы иштелип чыккан математикалык аппаратка ээ. Жылуулук өткөрүмдүүлүк, Заманбап физиканын көз карашы боюнча, жылуулукту берүүнүн молекулярдык процес.

Нерсени ысытканда анын молекулаларынын кинетикалык энергиясы көбөйөрү белгилүү. Нерсенин көбүрөөк ысытылган бөлүгүнүн бөлүкчөлөрү, башаламан кыймыл учурунда коңшу бөлүкчөлөр менен кагылышып, кинетикалык энергиясынын бир бөлүгүн беришет. Бул процесс акырындык менен бүт нерсеге жайылат. Жылуулук өткөрүмдүүлүк менен жылуулук берүү нерсенин физикалык касиеттерине, анын геометриялык өлчөмдөрүнө, ошондой эле нерсенин ар кайсы бөлүктөрүнүн ортосундагы температуранын айырмасына жараша болот. Нерселерде жылуулук өткөрүмдүүлүк берүүнү аныктоодо иш жүзүндө дагы канааттандыруу чечилген эмес, белгилүү кыйынчылыктар бар. Бул кыйынчылыктар жылуулук процесстери гетерогендүү чөйрөдө өнүгөт, анын касиеттери температурага көз каранды жана көлөмү боюнча өзгөрөт.

Коюлган иштин максаты:

Билим берүү: окуучулардын жылуулук өткөрүү, конвекция, нурлануу жөнүндө билимдерин калыптандыруу; жылуулук өткөрүү, конвекция, нурлануу түшүнүктөрүнүн аныктамасын түзүү; жылуулук берүүнүн бул түрлөрүнүн механизмин аныктоо; жылуулук берүүдө кайсы агрегаттык абалдар катышат, кайсы

заттардын кайсынысы көбүрөөк, кайсынысы азыраак жылуулук өткөрүмдүүлүккө ээ экендигин аныктоо; алган билимдеринин практикалык колдонулушун түшүндүрүү (жылуулук өткөрүү, конвекция, нурлануу).

Өнүктүрүү: эстутумду, логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү, салыштыруу, жалпылоо, өз алдынча жыйынтык чыгаруу жөндөмдүүлүгү; сүйлөө ишмердүүлүгүн өнүктүрүү; өз алдынча иштөө жөндөмдүүлүгү

Тарбиялык: тапшырмаларды аткарууда тыкандыкка жана тактыкка тарбиялоо; өз алдынчалуулук жана өзүн өзү башкара билүү; окуу эмгегинин маданиятын калыптандыруу; предметке туруктуу таанып-билүүчүлүк кызыгууну калыптандырууну улантуу.

Газдардын жылуулук өткөрүмдүүлүгү.

Диаметри d болгон катуу сфералык молекуладан турган идеалдуу газ үчүн газдардын кинетикалык теориясына ылайык, төмөнкү туюнтма колдонулат

$$\lambda = \frac{1}{3} \rho c_v V l$$

ρ - газдын тыгыздыгы, c_v - туруктуу көлөмдө газ массасынын бирдигинин жылуулук сыйымдуулугу, V -молекулалардын кыймылынын орточо ылдамдыгы

Мындан тышкары, жылуулук өткөрүмдүүлүк коэффициенти λ жана μ

$$\lambda = \frac{5}{2} \eta c_v$$

илешкектүүлүгү катышы менен байланышкан: Эгерде көп атомдуу молекулалардан турган газ болсо, Анда λ молекулалардын ички эркиндик даражалары менен берилип, бул катыш $\lambda = \eta c_v [(9\gamma - 5) / 4]$ эске алынат:

Чыныгы газдарда жылуулук өткөрүмдүүлүк коэффициенти температуранын жана басымдын бир кыйла татаал функциясы жана T жана P мааниси менен жогорулайт. Газ аралашмалары үчүн аралашма компоненттеринин жылуулук өткөрүмдүүлүк коэффициенти көбүрөөк же азыраак болушу мүмкүн, башкача айтканда, жылуулук өткөрүмдүүлүгү кошулмалардын сызыктуу функциясы эмес.

Суюктуктун жылуулук өткөрүмдүүлүгү.

Суюктуктардын жылуулук өткөрүмдүүлүк теориясын изилдөөдө үч негизги багытты көрүүгө болот:

1. Статистикалык физиканын жардамы менен кинетикалык коэффициенттерди эсептөө [5-7].

2. Жылуулук кыймылынын моделдерин жана берүү механизмдерин колдонуу.

3. Жарым эмпирикалык мамиле.

Бул багыттардын биринчисин карап көрөлү.

Тарыхый жактан алганда, статистикалык физика аппаратын колдонуу менен жылуулук өткөрүмдүүлүк коэффициентин эсептөөнүн биринчи аракети Энскогдун ишин кароого болот. Энскогдун теориясында молекулалардын катуу шар модели колдонулат, ал молекулалардын жуп соккуларын гана эске алуу менен чектелүүгө мүмкүндүк берет жана Больцман кинетикалык теңдемесинин схемасын колдонот.

Экинчи багыт жылуулук кыймылынын мүнөзү жана өткөрүп берүү механизмдери жөнүндө моделдик мүнөздөгү ар кандай түшүнүктөрдү колдонот. Ошентип, мисалы, суюктуктун тор модели негиз болгон жумуштардын тобу бар. Буларда молекулалардын жылуулук кыймылы, негизинен, квазикристаллдык "клеткалардагы" убактылуу тең салмактуулук абалынын айланасындагы термелүү кыймылдарына чейин азаят деп болжолдонууда. Буга ылайык, жылуулуктун берилиши термелүүчү коңшу молекулалар түздөн-түз "кагылышканда" энергия алмашуу жолу менен жүрөт деп болжолдонууда.

Суюктуктун жылуулук өткөрүмдүүлүгүн формула боюнча эсептөө сунушталат

$$\lambda = \frac{2v_k c_v}{a_{\text{кол}}}$$

v_k - термелүүнүн жыштыгы, $a_{\text{кол}}$ - термелүүнүн амплитудасы.

Андан ары катуу заттар үчүн Дебай теориясына окшош суюктуктардагы жылуулук кыймылынын термелүү мүнөзү жөнүндө түшүнүк колдонулган эмгектерди карап көрөлү, мында жылуулук берүү чөйрөнүн гипер акустикалык термелүүсү (фонондор) аркылуу ишке ашырылат. Бул жерде суюктуктун жылуулук өткөрүмдүүлүгү катыш катары көрсөтүлөт:

$$\lambda = \frac{1}{3} U_{\phi} \cdot \rho \cdot l_{\phi}$$

U_{ϕ} -үн ылдамдыгы, l_{ϕ} - орточо эркин жол узундугу,

ρ -тыгыздыгы.

Суюктуктар үчүн формуланы 1914-жылы Л. Бриллюэн сунуштаган.

Үчүнчү багытты карап көрөлү – суюктуктун жылуулук өткөрүмдүүлүгүн эсептөөнүн жарым эмпирикалык ыкмалары.

А. Миснардын [7] ишинде Дебайдын жылуулук өткөрүмдүүлүк формуласынын негизинде: $\lambda \sim \rho U_{\phi} \cdot CV \cdot l_{\phi}$,

Катуу заттагы үндүн ыламдыгы үчүн

$$U_{\phi.тв} \approx \sqrt{\frac{T_{пл.}}{M}}$$

болжолдуу формулага окшош

А. Миснар суюктуктагы үндүн ылдамдыгын $T_{кип}$ жана ρ аркылуу сунуш кылган, башкача айтканда

$$U_{\phi.тв} \approx \sqrt{\frac{T_{кип.}}{\rho}}$$

Бирок, эксперимент менен дал келүү бир кыйла олуттуу эсептөө менен айырмачылык; молекуладагы атомдордун саны бирдей болгондо, суюктуктун илешкектүүлүгү ошончолук көп болот.

“Өлкөнүн социалдык-экономикалык, санариптик өнүгүүсүндөгү бирден бир негизги кыймылдаткыч күч бул билим берүү системасы болуп саналат. Ал студенттердин окууга билим алууга карата кызыгуусун, таанып-билүүгө болгон активдүүлүгүн арттырууга көз каранды” [9].

Корутунду.

Бул илимий иште суюктуктардын жана газдардын жылуулук өткөрүмдүүлүгү каралды. Жалпысынан алганда, жылуулук өткөрүмдүүлүк коэффициенти λ

атмосфералык басымдагы кээ бир газдар, суюктуктар жана катуу заттар үчүн заттын агрегациялык абалына жараша болот. Суюктуктардын жана газдардын жылуулук өткөрүмдүүлүгү жөнүндө китептерде бардык газдар жана суюктуктар үчүн берилген жана эсептелинген.

Суюктуктардын жылуулук өткөрүмдүүлүгү, бул иште жазылгандай, үч негизги багытты көрүүгө болот:

1. Статистикалык физиканын жардамы менен кинетикалык коэффициенттерди эсептөө;

2. Жылуулук кыймылынын моделдерин жана өткөрүп берүү механизмдерин колдонуу;

3. Жарым эмпирикалык мамиле.

Бул багыттардын көпчүлүгү мурунку изилдөөчүлөрдүн эмгектеринин негизинде көптөгөн окумуштуулар жасашкан жана ар бири салым кошуп келишкен.

Колдонулган адабияттар

1. Saidov Q.S., Bekmurodova M.B. The problem of teaching heat transfer and heat exchange in schools and lyceums // Journal NX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal 6:9, 2020, с. 176-183.

2. Кобилов Б.Б., Насырова Н.К. Особенности изучения физики в вузах // Вестник науки и образования, 2020, № 18 (96), ч. 2, с. 52-55.
3. Dzhuraev D.R., Turaev A.A. Features of key parameters of field transistors // Scientific reports of Bukhara State University, 2020, № 2, с. 7-10.
4. Ибрагимов С.С., Кодиров Ж.Р., Хакимова С.Ш. Исследование усовершенствованной сушилки фруктов и выбор поверхностей, образующих явление естественной конвекции // Вестник науки и образования, 2020, № 20(98), с. 6-9.
5. Нащокин В.В. Техническая термодинамика и теплопередача. – Москва, 1975, с. 496.
6. Кикоин А.К., Кикоин И.К. Общий курс физики – Молекулярная Физика. – Москва, 1976, с. 480.
7. Миснар А. Теплопроводность твердых тел, жидкостей, газов и их композиций. – Москва, 1968, с. 464.
8. Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А. Жасалма интеллектти колдонуу менен студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык жөндөмүн өнүктүрүү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 3(119), с. 451-455. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-451-455. – EDN AACLZN.
9. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Вестник КНУ им.Ж. Баласагына, 2024, № 3(119), с. 38-45. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=74919223>

Рецензент: к.техн.н., доцент Токонбекова К.Ч.

УДК 555.58
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-349-353

Нурмаматова К.У., Казиева Г.Х.,
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Нурмаматова К.У., Казиева Г.Х.
Ошский государственный педагогический университет
Nurmamatova K.U., Kazieva G.H.
Osh State Pedagogical University

ORCID 0009-0007-6447-8213
ORCID 0009-0005-6928-8633

КЛИМАТТЫН ӨЗГӨРҮҮСҮНҮН СЕБЕПТЕРИ ОШ ШААРЫНА ЖАНА ТОО ЭКОСИСТЕМАСЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ ПРИЧИНЫ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ГОРОД ОШ И ГОРНЫЕ ЭКОСИСТЕМЫ COUSES OF CLIMATE CHANGE AND ITS IMPACT ON THE CITY OSH AND MOUNTAIN

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада климаттын өзгөрүүсү Кыргызстанда, анын ичинде Ош шаарында кандай таасирлерди тийгизип жаткандыгы каралды. Макада климаттык өзгөрүүлөрдүн негизги себептерин талдап, Ошто жана тоо экосистемаларында бул өзгөрүүлөрдүн натыйжаларына басым жасалды. Ошондой эле, климаттык өзгөрүүлөрдү алдын алуу жана азайтуу боюнча конкреттүү долбоорлор жана чаралар сунушталды. Долбоорлор кайра жаралуучу энергия булактарын колдонуу, сууну сарамжалдуу пайдалануу жана жашылдандыруу иштери аркылуу климатка болгон терс таасирлерди кыскартууга багытталган. Бул багытта жергиликтүү жана эл аралык кызматташтык, билим берүү, жана коомдук демилгелердин мааниси белгиленет.

Аннотация: В статье рассматривается, как изменение климата влияет на Кыргызстан, в частности на город Ош. В статье анализируются основные причины климатических изменений и их последствия для Оша и горных экосистем. Также предлагаются конкретные проекты и меры по предотвращению и смягчению изменения климата. Проекты направлены на снижение негативного воздействия на климат через использование возобновляемых источников энергии, рациональное

использование водных ресурсов и озеленение. В статье подчеркивается важность местного и международного сотрудничества, образования и общественных инициатив.

Abstract: This article examines how climate change is affecting Kyrgyzstan, particularly the city of Osh. The article analyzes the main causes of climate change and its consequences for Osh and mountain ecosystems. Specific projects and measures are proposed to prevent and mitigate climate change. The projects aim to reduce negative impacts on the climate through the use of renewable energy sources, efficient water resource management, and reforestation. The importance of local and international cooperation, education, and community initiatives is emphasized.

Негизги сөздөр: климаттын өзгөрүүсү; парник газдары; Ош шаары; тоо экосистемалары; суу ресурстары; жашыл экономика; күн энергиясы; жашылдандыруу; жаратылышты коргоо.

Ключевые слова: изменение климата; парниковые газы; город Ош; горные экосистемы; водные ресурсы; зелёная экономика; солнечная энергия; озеленение; охрана природы.

Keywords: climate change; greenhouse gases; Osh city; mountain ecosystems; water resources; green economy; solar energy; reforestation; environmental protection.

Климаттын өзгөрүүсүнүн себептери, тоо экосистемаларына тийгизген таасири жана алдын алуу жолдору. Акыркы жылдарда климаттын өзгөрүүсү глобалдык көйгөйгө айланып, ар түрдүү табигый экосистемаларга, өзгөчө тоолуу аймактарга олуттуу таасирин тийгизүүдө. Кыргызстанда да бул процесс байкалууда, жана тоо экосистемалары климаттык өзгөрүүлөрдөн улам кыйынчылыктарга дуушар болууда. Бул макалада климаттын өзгөрүүсүнүн негизги себептери, анын тоо экосистемаларына тийгизген таасири жана мүмкүн болгон алдын алуу жолдору боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп, кошумча идеяларды киргиздим.

Климаттын өзгөрүүсүнүн негизги себеби – адам ишмердүүлүгүнүн натыйжасында парник газдарынын атмосферага бөлүнүшү болуп эсептелинет. Жаратылыш ресурстарын чектен тышкары пайдалануунун, калыбына келбеген энергия булактарын кеңири колдонуунун, жана токойлорду кыскартуунун натыйжасында атмосферада көмүр кычкыл газы, метан, азот оксиддери сыяктуу газдар көбөйөт. Бул газдар күндүн жылуулугун кармап, жердин бетиндеги температураны жогорулатат. Андан тышкары, өнөр жай ишканаларынын, транспорттун көбөйүшү, жана айыл чарба тармагындагы химиялык каражаттардын көп колдонулушу климаттын өзгөрүүсүн тездетип жатат [4]. Ал эми климаттын өзгөрүүсүнүн тоо экосистемаларына тийгизген терс таасири да көбөйүүдө.

Биринчиден, Кыргызстандын тоолорундагы мөңгүлөр тездик менен эрип, суу ресурстары азайып бара жатат. Бул суу тартыштыгына алып келүүдө, анткени тоо дарыялары айыл чарба, электр энергиясы жана күнүмдүк тиричилик үчүн суунун негизги булагы болуп саналат [1]. Экинчиден, климаттын жылышынан улам флора жана фауна да өзгөрүп, айрым түрлөрдүн жашоо шарттары

начарлап, жок болуп кетүү коркунучуна туш болууда. Тоолордо жайгашкан токойлор да кургакчылыктан жана башка климаттык факторлордон жапа чегүүдө. Кыргызстандагы климаттын өзгөрүүсүнүн мисалы катары акыркы жылдардагы мөңгүлөрдүн тездик менен эришин айта алабыз. Мисалы, Борбордук Тянь-Шань аймагындагы мөңгүлөр акыркы 50 жылда дээрлик 20% азайган. Бул суу булактарынын азайышына жана айыл чарбага терс таасирин тийгизүүдө [6]. Жай мезгилинде кээ бир аймактарда суунун жетишсиздиги курчуп, дыйкандар сугаруу иштеринде кыйынчылыкка туш болууда.

Мындан тышкары, климаттын өзгөрүүсү кургакчылыкты көбөйттү. Мисалы, 2021-жылы Кыргызстанда катуу кургакчылык болуп, айрым айыл чарба аймактары өз убактысында жетиштүү жаан-чачын ала албай, түшүм аз болгон. Бул климаттын өзгөрүүсүнүн айыл чарбага түздөн-түз таасирин көрсөтүп турат [3]. Климаттын өзгөрүүсүнүн дагы бир мисалы катары 2019-жылы Кыргызстандагы аптаптуу ысык күндөрдү айтууга болот. Бул жылы жаз жана жай мезгилдеринде орточо температура мурунку жылдарга салыштырмалуу жогору болгон. Айрыкча тоолуу аймактарда мындай жогорку температура өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын жашоо шарттарына терс таасирин тийгизди. Мөңгүлөрдүн тез эриши тоо дарыяларындагы суунун көлөмүн көбөйтүп, сел коркунучун күчөттү. Бул климаттык өзгөрүүлөргө байланыштуу, айрым дарыялар деңгээли көтөрүлүп, айылдарда суу ташкындарына алып келген учурлар да катталган. Ошондой эле 2021-жылы өлкөдө кургакчылык болгондуктан, тоо жайлоолорундагы чөпгүн аздыгы малчыларды тоют жетишсиздигине дуушар кылган. Мындай кырдаалдар климаттын өзгөрүүсүнүн айыл чарбага тийгизген таасиринин дагы бир далили, ошондой эле Ош шаарында жана анын

айланасындагы суу ташкындары акыркы жылдары климаттын өзгөрүүсүнө байланыштуу олуттуу көйгөйгө айланган. Мисалы, 2021-жылы Ош облусунун айрым райондорунда катуу жааган жаандын натыйжасында суу ташкындары катталган. Быйыл дагы өзүбүз күбө болгон чоң суу ташкын болуп, көп залаакаты тийди. Бул суу ташкындарынан улам үйлөргө жана айыл чарба жерлерине зыян келтирилген учурлар катталды. Айрыкча тоолордон келген суу көлөмү көбөйүп, дарыялардын деңгээли жогорулап, сел жүрүү коркунучу пайда болуп, жамгыр жааган учурда абайлап калдык. Бул нерсенин себеби эмнеде?

Суу ташкындары климаттын өзгөрүүсүнө байланыштуу катуу жаан-чачындардын көбөйүшүнө жана мөңгүлөрдүн тез эришине байланыштуу. Тоолуу аймактарда катуу жамгырлар болгон учурда, суу ченеминен ашып, айылдарды каптап, инфраструктурага олуттуу зыян келтирет. Ош облусундагы суу ташкындары сел менен коштолуп, айрым учурларда жолдорду жаап, транспорт кыймылына да тоскоолдук кылат. Демек, акыркы болгон климаттын өзгөрүүлөрү боюнча түшүнүк алдык, ал эми чечүү же алдын-алуу, коргонуу жолдору боюнча билели:

Мындай суу ташкындарынан коргонуу жана алдын алуу үчүн тоолордун этектериндеги дренаждык системаларды жакшыртуу, сел каптоо коркунучу бар аймактарды белгилеп, алдын ала чараларды көрүү керек. Кошумча климаттын өзгөрүүсүн алдын алуу үчүн биринчи кезекте кайра жаралуучу энергия булактарына өтүү зарыл. Күн энергиясы, шамал энергиясы жана гидроэнергияны колдонуу аркылуу атмосферага бөлүнгөн парник газдарынын көлөмүн азайтууга болот. Ошондой эле, бак-дарактарды отургузуу жана токойлорду калыбына келтирүү абанын сапатын жакшыртат жана парник газдарынын азайышына жардам берет. Сууну сарамжалдуу пайдалануу үчүн тамчылатып сугаруу сыяктуу жаңы технологияларды киргизүү керек.

Кыргызстандын шартына ылайык, суунун сарпталышын көзөмөлдөө, айыл чарба тармагында заманбап технологияларды колдонуу жана калкты экологиялык жактан маалыматтандыруу аркылуу да олуттуу натыйжаларга жетүүгө мүмкүн. Мындан тышкары, эл аралык уюмдар менен кызматташып, глобалдык климаттык көйгөйлөрдү чечүү боюнча биргелешкен аракеттерди жүргүзүү маанилүү [2].

Климаттын өзгөрүүсүн алдын алуу үчүн ар кандай экологиялык жана социалдык багытталган долбоорлорду ишке ашырууга болот.

Кыргызстандын жана Ош шаарынын шарттарына ылайыктуу долбоор сунуштары:

1. "Жашыл Ош" Долбоору:

Максаты: Ош шаарында жана анын айланасындагы аймактарда бак-дарактарды отургузуу аркылуу абаны тазалоо жана климаттык өзгөрүүлөрдү токтотууга салым кошуу.

Иш-аракеттер:

- Жыл сайын кышында жана жазында жашылдандыруу иштери: бак-дарактарды жана өсүмдүктөрдү отургузуу.

- Мектептерде жана ЖОЖдордо экология боюнча семинарларды өткөрүү.

- Элди мобилизациялоо: жергиликтүү тургундарды жана жаштарды бул иш-чараларга катыштыруу.

- Бак-дарактарды көзөмөлдөө жана сугаруу үчүн коомдук ыктыярчыларды түзүү.

Натыйжа: Шаардагы абанын сапатын жакшыртуу, климаттык өзгөрүүлөргө каршы күрөшүү жана биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо.

2. "Күн Энергиясы Таза Келечек" Долбоору:

Максаты: Күн энергиясын колдонуу аркылуу парник газдарын азайтып, кайра жаралуучу энергия булактарын өнүктүрүү.

Иш-аракеттер:

- Ош шаарынын мектептерине жана мамлекеттик мекемелерине күн панелдерин орнотуу.

- Айыл жерлеринде күн энергиясын колдонуу боюнча тренингдерди жана маалымат берүү иш-чараларын өткөрүү.

- Жеке турак жайларга жана бизнеске күн энергиясы системаларын киргизүүнү стимулдаштыруу.

- Инвестиция жана гранттар аркылуу күн энергиясын колдоого алынган финансылык механизмдерди иштеп чыгуу.

Натыйжа: Электр энергиясын керектөөнү кыскартуу, экологиялык таза энергияны колдонуу жана парник газдарын азайтуу.

3. "Суу Ресурстарын сактоо" Долбоору:

Максаты: Ош облусунун тоо дарыяларындагы суунун азайышына каршы аракеттерди көрүү жана сууну сарамжалдуу пайдалануу.

-Иш-аракеттер:

- Айыл чарбага суу үнөмдөөчү технологияларды киргизүү (тамчылатып сугаруу ж.б.).

-Суу сактоочу жана коргоочу иш-чараларды жүргүзүү, дарыялардын жанындагы аймактарды тазалоо.

Тоо мөңгүлөрүн изилдөө жана сактоо үчүн илимий изилдөөлөрдү жана мониторингди жүргүзүү.

-Жергиликтүү калкка сууну сарамжалдуу пайдалануу боюнча окутууларды өткөрүү.

Натыйжа: Суу ресурстарын натыйжалуу башкаруу, айыл чарбанын сууну туура пайдалануу жана климаттык өзгөрүүлөргө туруштук берүү.

4. "Таза Ош – Таза Болочок" Долбоору:

Максаты: Ош шаарында таштандыларды азайтып, кайра иштетүү иш-чараларын жүргүзүү менен айлана-чөйрөнү коргоо.

Иш-аракеттер:

- Таштандыларды бөлүп чогултуу жана кайра иштетүү системасын киргизүү (пластик, кагаз, айнек ж.б.).

- Коомдук жерлерде таштанды чогултуучу кутуларды орнотуу.

- Жергиликтүү калкка таштандыларды туура бөлүү боюнча маалымат берүү жана окутуу.

- Кайра иштетүүчү ишканаларды өнүктүрүү жана инвестиция тартуу.

Натыйжа: Шаардагы таштандылардын азайышы, экологияны жакшыртуу жана кайра иштетүү аркылуу экономикалык өсүшкө салым кошуу.

5. "Экологиялык Билим Берүү Борбору" Долбоору:

Максаты: Климаттык өзгөрүүлөр боюнча билим берүү аркылуу жаштарды жана коомду экологиялык аң-сезимдүү кылуу.

Иш-аракеттер:

- Мектептерде жана университеттерде экологиялык сабактарды жана иш-чараларды өткөрүү.

- Климаттын өзгөрүүсүнө каршы күрөшүү үчүн жаштар арасында ыктыярчыларды даярдоо.

- Жергиликтүү коомчулукка экологиялык көйгөйлөр боюнча конференциялар жана семинарлар өткөрүү.

-ММКлар жана социалдык медиа аркылуу климаттык көйгөйлөрдү жайылтуу.

Натыйжа: Экологиялык аң-сезимдүү жаштар жана тургундар, коомдук колдоонун күчөшү жана климатка каршы аракеттердин көбөйүшү.

Бул долбоорлорду ишке ашыруу Ош шаарында жана бүткүл Кыргызстанда климаттык өзгөрүүлөрдү алдын алууга чоң салым кошо алат.

Келечектеги перспективалар жана сунуштар:

Макалада белгиленип кеткендей климаттык өзгөрүүлөрдү алдын алуу багытында Кыргызстан, өзгөчө Ош шаары, чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ. Биринчи кезекте, күн энергиясы жана шамал энергиясы сыяктуу кайра жаралуучу булактарды кеңири колдонуу маанилүү. Мындан тышкары, жашылдандыруу иштери, токойлорду көбөйтүү жана суу ресурстарын натыйжалуу пайдалануу аркылуу айлана-чөйрөгө болгон терс таасирлерди азайтууга болот.

Ошондой эле, эл аралык макулдашууларга активдүү катышуу жана глобалдык деңгээлде климаттык өзгөрүүлөргө каршы күрөшүү маанилүү. Кыргызстан экологиялык билим берүү программаларын өнүктүрүп, жаштарды экологияга тартуу менен келечектеги муундардын экологиялык аң-сезимин жогорулатышы керек. Бул үчүн волонтердук мекемелерди, уюмдарды өркүндөтүп, бекер катталууга жана болушунча кыргыз тилинде иш алып барганга үйрөтүү керек. Себеп дегенде айыл жергесиндеги жаштардын бөлүгү мындай уюмдар эмне экенин билишпейт, бул жөнүндө түшүнүктү кеңейтүү керек. Бул чаралар Кыргызстанды жана анын аймактарын климаттык өзгөрүүлөргө туруштук бере тургандай абалга алып келет [5].

Жыйынтык. Климаттын өзгөрүүсү Ош шаары жана анын тоо экосистемалары үчүн чоң көйгөй болуп калган. Жаңы климаттык шарттар жергиликтүү экосистемаларга, экологияга, жана айыл чарбага терс таасирин тийгизүүдө. Мындан улам, климаттын өзгөрүүсүнө каршы туруу, аймактагы экосистемаларды коргоо жана туруктуу айыл чарба ишмердүүлүгүн жүргүзүү үчүн өзгөчө чараларды кабыл алуу зарыл. Ош шаарынын климаттык өзгөрүүлөргө байланыштуу туруктуулугун камсыз кылуу үчүн айыл чарба, экология жана коомдук саясат чөйрөсүндө терең изилдөөлөр жана стратегиялык пландар талап кылынат.

Байыртадан эле биздин ата-бабаларыбыз жаратылышты ыйык тутуп, ага өтө гумандуу мамиле жасашкан. Алсак, кыргыздар үйүнө кирип калган жыланды өлтүрбөстөн ак (сүт, айран, ун) чачып үйдөн чыгарышкан. Элдик баалуулуктар тарыхый баалуулуктарды гана эмес, жаратылышты жана айлана-чөйрөнү сыйлоо менен байланышкан баалуулуктарды да камтыган уникалдуу маданий мурасты билдирет. Ал окуучулардын окууга билим алууга карата кызыгуусун, таанып-билүүгө

болгон активдүүлүгүн арттырууга көз каранды [6].

Колдонулган адабияттар

1. Бүткүл дүйнөлүк климаттын өзгөрүүсү боюнча отчет МГЭИК, 6-доклад, 2023, 31-март.
2. "Кыргызстандын климаттык стратегиясы жана планы", Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, 2021, 30-октябрь, 1-бет.
3. Мамбеталиева С.М., Осмонова А.Д. "Жашыл экономика" жана анын өлкөлөрдө онутуусундөгү ролу // Вестник КНУ им. . Баласагына, 2023, № 1(113), 142-145-бб.
4. Сейталиев М.Е., Мааткеримов Н.О., Керимбеков Ч.М. Авто унаалардан абанын булганышын экологиялык койгойлорунун себептери жана кесепеттери // Вестник КНУ м. Ж. Баласагына, 2024, № 3(113), 436-442-бб.
5. Жалилова С. Кенже мектеп окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандырууда элдик кенч казыналарынын тийгизген таасири // Вестник Омского государственного педагогического университета имени А Мырсабекова, декабрь 2024, № 2(2), 100-104-бб. – Режим доступа: <https://doi.org/10.56122/..v2i2.217>
6. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 3(119), 38-45-бб. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=74919223>

Рецензент: к.б.н. Абсатарова Р.Р.

УДК 582.26

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-353-356

Моомбеков С.Т., Омуралиева Г.К.

Ош мамлекеттик педагогикалык университети

Моомбеков С.Т., Омуралиева Г.К.

Ошский государственный педагогический университет

Moombekov S.T., Omyralieva G.K.

Osh State Pedagogical University

СУМСАР ДАРЫЯСЫНЫН АЛЬГОФЛОРАЛЫК КУРАМЫ АЛЬГОФЛОРИСТИЧЕСКИЙ СОСТАВ РЕКИ СУМСАР FLORISTIC COMPOSITION OF THE SUMSAR RIVER

Кыскача мүнөздөмө: Кыргызстан тоолуу өлкө жана анда түрдүү дарыялар жана майда суулар кенири кездешет. Суу өсүмдүктөрү суунун тазалыгын же булганычтыгын көрсөтүүчү индикатор болуп эсептелинет. Балырлар суунун сапатын аныктоодо негизги ролду ойнойт. Бул макалада Сумсар дарыясынын алабынын аянты, кар мөңгү сууларынан куралары жөнүндө маалыматтар келтирилген. Сумсар дарыясынын суусунда кездешкен балырларга флористикалык мүнөздөмө жана алардын сезондук өзгөрүүлөрү боюнча маалыматтар берилди. Сумсар дарыясындагы балырларга таксономиялык анализ жүргүзүүдө, балырлардын беш бөлүмгө таандык болгон 65 түрү кездешери белгилүү болду. Сумсар дарыясында да Кыргызстандын башка дарыяларындай эле диатом балырлары доминанттык кылары аныкталды. Дарыянын баш жагында балырлардын реофилдик, олиготрофтук түрлөрү кездешсе төмөнкү айыл кыштактарды аралап өткөн жерлеринде көк-жашыл жана жашыл балырлар да көбүрөк кездешет. Макаланын аягында жыйналган пробалар жана изилдөөлөр боюнча корутунду берилген. Жыйынтыктоодо Сумсар дарыясындагы балырлардын флористикалык курамына көп түрдүүлүгүнө абиотикалык факторлордун да таасири чон экендиги белгиленген. Балырлардын таралышы жана өрчүшү үчүн жагымдуу мезгил болуп жайдын экинчи жарымы жана күз айларынын башталышы эсептелери аныкталды.

Аннотация: Кыргызстан – горная страна, здесь встречается много рек и небольших ручьев. Водные растения являются индикатором чистоты или загрязнения воды. Водоросли играют ключевую роль в определении качества воды. В данной статье представлены сведения о площади бассейна реки Сумсар, который образован из снеговых и ледяных вод. Приведены сведения о флористических особенностях и сезонных изменениях водорослей, обнаруженных в воде реки Сумсар. В ходе таксономического анализа водорослей реки Сумсар установлено, что здесь обитают

65 видов водорослей, относящихся к 5 отделам. Определено, что в реке Сумсар, как и в других реках Кыргызстана, доминируют диатомовые водоросли. В верховьях реки Сумсар встречаются реофильные и олиготрофные виды водорослей, а в местах прохождения через населенные пункты чаще встречаются сине-зеленые и зеленые водоросли. В заключение статьи по собранным материалам и исследованиям делаются выводы. Было отмечено, что на разнообразие флористического состава водорослей реки Сумсар большое влияние оказывают абиотические факторы. Определено, что для развития и распространения водорослей в исследованной реке являются благоприятными периодами вторая половина лета и начало осени.

Abstract: Kyrgyzstan is a mountainous country; there are many rivers and small streams here. Aquatic plants are an indicator of the purity or pollution of water. Algae play a key role in determining water quality. This article provides information about the area of the Sumsar River basin, which is formed from snow and ice waters. Information is provided on the floristic features and seasonal changes of algae found in the water of the Sumsar River. During the taxonomic analysis of the algae of the Sumsar River, it was established that 65 species of algae belonging to 5 divisions live here. It has been determined that diatoms dominate in the Sumsar River, as in other rivers of Kyrgyzstan. In the upper reaches of the Sumsar River, rheophilic and oligotrophic algae species are found, and in places where they pass through populated areas, blue-green and green algae are more common. At the end of the article, conclusions and conclusions are drawn based on the collected material and research. It was noted that the diversity of the floristic composition of algae in the Sumsar River is greatly influenced by abiotic factors. It has been determined that the favorable periods for the development and spread of algae in the studied river are the second half of summer and the beginning of autumn.

Негизги сөздөр: планктон; бентос; альгофлора; доминант; флористикалык курам.

Ключевые слова: планктон; бентос; альгофлора; доминант; флористикалык курам.

Keywords: plankton; benthos; algal flora; dominant; floristics.

Кыргызстан түрдүү климаттык, ландшафтык өзгөчөлүктөргө ээ. Ушуга байланыштуу анда түркүн суулар кездешет. Тоолордон дарыя, дарыячалар башталат. Андан тышкары 2000 ден ашык көлдөр, көптөгөн суу сактагычтар, көлмөлөр, сугат каналдары, дренаждык-коллектордук системалар бар [2].

Заманбап дүйнө тез арада жана натыйжалуу чечимдерди талап кылган экологиялык көйгөйлөргө туш болууда. Акыркы жылдарда экологиялык жана социалдык көйгөйлөрдү талаптагыдай эсепке албастан, финансылык жактан калыбына келтирүү жолу бүгүнкү күндө келечек муундар үчүн да коркунучтуу экендиги талашсыз болуп калды [1].

Суу өсүмдүктөрү суунун тазалыгын же булганычтыгын көрсөтүүчү-индикатор. Суудагы гидробионттордун тиричилиги суунун сапатынын көрсөткүчү. Демек, гидроэкосистеманын абалын билүү-антропогендик факторлордун таасирин аныктоого, андагы биологиялык көп түрдүүлүктү үйрөнүүгө, пайдаланууга жана коргоого багытталат [2].

Жогоруда айтылган балырлардын экосистемадагы ролуна карабастан Кыргызстандын түштүгүндөгү суулардын флористикалык курамы ушул күнгө чейин толук изилденген эмес [3].

Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Бул жумушту жасоодо Сумсар дарыясынын жыйналган пробалар пайдаланылды. Материалдарды топтоо жылдын ар бир мезгилинде жүргүзүлдү. Планктондук түрлөрдү топтоодо планктондук сетка (А76) пайдаланылды. Бентостук түрлөр кол менен жыйналды.

Жыйналган материалдар формалиндин 4% эритмеси менен фиксацияланды. Альгофлоранын түрдүк составын аныктоодо аныктагычтар пайдаланылды (Голлербах и др. 1953; Попова 1955; Забелина ж.б. 1960; Дедусенко Щеголова ж.б., 1962; Царенко, 1990). Ошондой эле ата мекендик жапа чет элдик монографиялар пайдаланылды (Комаренко, Васильева, 1875, 1978; Ветрова, 1986; Музафаров, Эргашев, Халилов, 1987, 1988; Кулумбаева, 1982; Каримова, 2002).

Балырлардын түрдүк составын аныктоодо МБИ-3, «BRESSER CD Micro» микроскоптору пайдаланылды. Суунун тунуктугу Секки дискинин жардамы менен аныкталды.

Изилдөөнүн жыйынтыктары

Сумсар Сыр дарыянын оң куймасы. Чаткал кырка тоосунун түштүк чыгыш тармагы Көк-Ала тоосунун чыгыш капталынан башталган Көк-Ала сай жана Ойырма сууларынын кошулушунан түзүлөт. Сумсар дарыясынын узундугу 54 км алабынын аянты

324 км² жети куймасы бар негизинен кар жана булак сууларынан куралат. Жылдык орточо чыгымы 0,97 м/с апрель, июль айларында кирет сентябрда тартылат негизинен суугатка пайдаланылат [5].

Сумсар дарыясынын жээгиндеги суу тийип кайра тартылып турган таштар жашыл сары болгон балырлардын былжыр жипчелери менен курчалган. Суу боюнда жогорку түзүлүшпү өсүмдүктөр (ак кайың, тал, спрей, четин ж.б.) жана гүлдүү чөп өсүмдүктөр (герань, лютик, василисник ж.б.) өсөт. Дарыянын баш жагында кичине таштардан түшкөн шаркыратманын чачырандысы тийген таштардын үстүнө сары жашыл былжырлар пайда болот алардын арасында жашыл балырлардан *Cladophora glomerata*, *Cosmarium botrytis*, *C. laeve*, *C. vexatum*, *Closterium lanceolatum*, көк жашыл балырлардан *Merismopedia punctata*, *M. glauca*, *M. tenuissima*, *Gloeocapsa magma*, *G. minuta*, *G. minor*, *G. varia*, *G. tenax*; ал эми диатом балырларынан *Diatoma hiemale*, *D. hiemale* var. *mesodon*, *Synedra goulardii*, *Cocconeis placentula*, *C. pediculus*, *Achnantes lanceolata*, *A. affinis*, *Navicula americana*, *N. cari*, *Pinnularia gibba*, *P. molaris*, *Cymbella aspera*, *C. laevis*, *C. ventricosa*, *C. stuxbergii*, *C. turgida*, *Nitzschia communis*, *N. hungarica*, жана башкалар кездешет. Күз мезгилинде абанын температурасы (24-25⁰С) барабар мезгилинде дарыянын жээктериндеги балырлардын түрдүк курамы өзгөчө көбөйөт. Жашыл жипчелердин ичинен *Cladophora glomerata*, *C. fracta*, *Spirogyra*, *Zygnema*, *Oedogonium*, *Mougeotia* тукумдардынын түрлөрү көбүрөк кездешет. Алардын арасында

эпифиттик формада *Synedra goulardii*, *Achnantes lanceolata*, *Gomphonema constrictum*, *G. gracile*, *G. olivaceum*, *G. ventricosum*, *Denticula elegans*, *Nitzschia dissipata*, *N. hungarica*, *Surirel lineariz* жана башкалар кездешет [3].

Кышында дарыя муз менен капталып тоңот, (1-3 см) жазында суунун астында жээктерде кайрадан жашоо башталат. Суу астындагы таштардын бетинен жыйналган альгологиялык пробалардан жашыл балырлардын *Cladophora*, *Oedogonium*, *Zygnema*, *Spirogyra* сары жашыл балырлардан *Vaucheria*, *Botryococcus*, тукумдарынын өкүлдөрү көбүрөк кездешет. Алардын арасында көбүнчө *Gloeocapsa varia*, *G. turgita*, *G. varia*, *Nostoc verricosum*, *Fragillaria bicapitata*, *F. alpestriz*, *F. intermedia*, *Cymbella ventricosa*, *Navicula binodis*, *N. cryptocephala*, *Amphora ovalis*, *Cymbella affinis*, *C. cistula*, *C. gracilis*, *C. lanceolata*, *S. ovalis* жана башка диатом балырлары табылды [4].

Алтын түстүү балырлардан *Chrysameba*, *Dinobryon*, тукумдарынын өкүлдөрү азырак гана кездешет. Суу астындагы жана жээгиндеги таштардын беттеринде бентостук көк-жашыл жана диатом балырлары, дарыянын кар мөңгүлөрдөн келген суулар кошулган жерлеринде көбүнчө муздак сууну сүйгөн реофилдик формалары кездешет. Вертикалдык алкактуулук боюнча да балырлардын таралышы ар түрдүү. Сумсар дарыясынын бассейнинен жалпысынан балырлардын 65 түрү аныкталды. Көк жашыл балырлардан 9, диатомбалырлардан 35, жашыл балырлардан 12, алтын түстүүлөр 2, динофиталар 7.

Таблица 1. Сумсар дарыясынын флористикалык курамы

Бөлүмү					түрлөрү	
	классы	катары	уруусу	тукуму	абс.	%
Cyanophyta	2	2	3	5	9	13,84
Dinophyta	1	1	3	4	7	10,76
Chrysophyta	2	2	2	2	2	3,07
Bacillariophyta	2	2	7	9	35	53,84
Chlorophyta	3	3	3	5	12	18,46
Баары:	10	10	18	25	65	100

Флористикалык курам жылдын ар кайсы мезгилинде температурага, суунун

тунуктугуна, жана агымдын ылдамдыгына жараша өзгөрүп турат. Биз Сумсар

дарыясынын үч сезондук өзгөрүүсүн алдык. Жылдын ар кайсы мезгилинде дайыма диатом балырлары үстөмдүк кылып турат алардын 35, андан кийин жашыл балырлар алардын 12, жана эң азы бул алтын түстүү балырлар 2 гана түрү кездешет. Жай мезгилинде суунун ысышы менен дарыянын суусунун температурасы да жогорулайт (13-15°C) дарыянын айрым токтоо жерлеринде жашыл жана көк жашыл балырлардын таштардын бетине жармашкан же суунун үстүндө

калкыган жипчелерин (*Spirogyra*, *Zygnema*, *Oedogonium*) көбүрөк кездештиребиз. Ал эми күзүндө бул түрлөр акырындап азайып кайрадан диатом *F. alpestriz*, *F. intermedia*, *Cymbella ventricosa*, *Navicula cari* балырлары үстөмдүк кыла баштайт Сумсар дарыясында жазында диатомдор, жайында көк жашылдар динофиталар, жашыл балырлар кошулушат. Жайдын аягында суунун токтоо жерлеринде көк жашыл балырлар басымдуулук кылышат [3].

Таблица 2. Сумсар дарыясынын сезондук өзгөрүүсү

Бөлүмү	Сезондук өзгөрүүлөр боюнча көрсөткүчү			жалпы	
	жаз	жай	күз	абс	%
Cyanophyta		6	9	9	13,84
Dinophyta	1	5	1	7	10,76
Chrysophyta	1	2	1	2	3,07
Bacillariophyta	8	20	15	35	53,84
Chlorophyta	3	10	4	12	18,46

Корутунду

• Сумсар дарыясын инвентеризациялоодо 5 бөлүмгө, 10 класска 10 катарга 18 урууга 25 тукумга тиешелүү болгон 65 түр табылды. Түрдүк составы боюнча диатом балырлары баарынан эң көп кездешип алар жалпы табылган түрлөрдүн (53,84%) жарымынан көбүн, андан кийин жашыл балырлар, (18,46%) көк жашыл балырлар (13,84%), калган

группалар сары жашылдар, алтын түстүүлөр, динофиталар жана кызыл балырлар 10-3% түзүштү.

• Экологиялык факторлордун таасиринин натыйжасында альгофлоранын курамы да мезгилдик өзгөрүүлөргө жараша ар түрдүү болуп. Балырлардын кенири таралып өрчүшү үчүн жагымдуу мезгил болуп жайдын экинчи жарымы жана күздүн башталышы эсептелинет.

Колдонулган адабияттар

1. Жолдубай кызы Н. Жашыл экономиканы башкаруу лидеринин негизги компетенциялары // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, №2, 228-232.
2. Каримова Б.К. Кыргызстандын суу өсүмдүктөр дүйнөсү. – Бишкек: Айат, 2014, с. 1-3.
3. Моомбеков С.Т., Каримова Б.К. Флора водорослей р.Чаткал и ее значение в образовании качества воды // Вестник КНУ им. Ж. Баласагуни, Биологические науки, естественно-технические науки, 2005, №5, с. 324-327.
4. Музафаров А.М. О географическом распределении водорослей. – Ташкент: 1981, 238 с.
5. Энциклопедия Ошской области 1987 г., с 390-391.

Рецензент: к.б.н. Долонова Г.М.

**ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИН ЖАРАНДЫК УКУК МАМИЛЕЛЕРИНИН
ӨНҮГҮҮСҮНӨ ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА РАЗВИТИЕ
ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ
THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE DEVELOPMENT
OF CIVIL LAW RELATIONS**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада жасалма интеллекттин (ЖИ) жарандык-укуктук мамилелерди өнүктүрүүдөгү таасири каралат. Технологиялардын тез өнүгүүсү шартында ЖИ укуктук практикага активдүү киргизилип, мыйзамдарды адаптациялоону жана жаңы укуктук нормаларды иштеп чыгууну талап кылууда. ЖИнин жарандык укукта колдонулушунун негизги багыттары, анын ичинде автоматташтырылган юридикалык кызматтар, акылдуу келишимдер, тобокелдиктерди баалоо системалары жана онлайн талаш-тартыштарды чечүү платформалары каралат. Ошондой эле ЖИдин укуктук статусун аныктоо, алгоритмдик каталар үчүн жоопкерчилик, иштин ачык болушу жана жеке маалыматтарды коргоо сыяктуу укуктук жөнгө салуу маселелери талданып жатат. Юридикалык белгисиздик, техникалык каталар, этикалык маселелер жана коомдун ишениминин жетишсиздиги сыяктуу кыйынчылыктар талкууланган. Макалада атайын укуктук нормаларды түзүү, ЖИ системаларын сертификациялоо механизмдери, гибридик укук колдонуу моделдери жана ЖИни укуктук практикаларда колдонуу үчүн эл аралык стандарттарды иштеп чыгуу сыяктуу келечектеги мүмкүнчүлүктөр сунушталууда.

Аннотация: Статья рассматривает влияние искусственного интеллекта (ИИ) на развитие гражданско-правовых отношений. В условиях стремительного прогресса технологий ИИ активно внедряется в правовую практику, что требует адаптации законодательства и разработки новых правовых норм. Рассматриваются основные направления применения ИИ в гражданском праве, такие как автоматизированные юридические услуги, смарт-контракты, системы оценки рисков и онлайн-платформы для разрешения споров. Также анализируются проблемы правового регулирования ИИ, такие как определение его правового статуса, ответственность за алгоритмические ошибки, прозрачность работы и защита персональных данных. Обсуждаются вызовы, такие как юридическая неопределенность, технические ошибки, этические аспекты и недостаток доверия общества. В статье предлагаются перспективы развития, включая создание специальных норм права, механизмы контроля и сертификации ИИ-систем, гибридные модели правоприменения и международные стандарты использования ИИ в юридической практике.

Abstract: The article examines the impact of artificial intelligence (AI) on the development of civil law relations. In the context of rapid technological advancements, AI is actively being integrated into legal practices, which requires the adaptation of legislation and the development of new legal norms. The main areas of AI application in civil law are considered, such as automated legal services, smart contracts, risk assessment systems, and online platforms for dispute resolution. Legal regulation problems are also analyzed, including the determination of AI's legal status, liability for algorithmic errors, transparency of operations, and data protection. Challenges such as legal uncertainty, technical errors, ethical concerns, and lack of public trust are discussed. The article proposes future perspectives, including the creation of special legal norms, AI system certification mechanisms, hybrid models of legal application, and international standards for the use of AI in legal practice.

Негизги сөздөр: жасалма интеллект; жарандык укук мамилелери; укуктук жөнгө салуу; акылдуу келишимдер; автоматташтырылган юридикалык кызматтар; тобокелдиктерди баалоо системалары; онлайн талаш-тартыштарды чечүү; ЖИнин укуктук статусу; этикалык маселелер; жеке маалыматтарды коргоо; гибридик укук колдонуу моделдери; эл аралык стандарттар.

Ключевые слова: искусственный интеллект; гражданско-правовые отношения; правовое регулирование; смарт-контракты; автоматизированные юридические услуги; системы оценки рисков; онлайн-разрешение споров; правовой статус ИИ; этические аспекты; персональные данные; гибридные модели правоприменения; международные стандарты.

Keywords: artificial Intelligence; civil law relations; legal regulation; smart contracts; automated legal services; risk assessment systems; online dispute resolution; AI legal status; ethical aspects; personal data; hybrid legal models; international standards.

Введение.

Современные технологии, в том числе искусственный интеллект (ИИ), оказывают заметное влияние на развитие юридических отношений. Особенно это касается гражданско-правовых отношений, где ИИ меняет привычные способы заключения сделок, разрешения споров и управления обязательствами. В данной статье будут рассмотрены ключевые аспекты влияния ИИ на гражданско-правовые отношения, а также проблемы и возможности для дальнейшего совершенствования их регулирования в условиях стремительно развивающихся технологий.

Каждый год искусственный интеллект все более активно внедряется в различные сферы, преобразуя наше восприятие того, что может быть достигнуто с помощью технологий. В настоящее время использование ИИ активно исследуется и внедряется в бизнес-сообществе, с примерами таких платформ, как GigaChat, YandexGPT и OmniFusion, которые демонстрируют потенциал ИИ в области анализа текстов, изображений и видеоматериалов. Кроме того, такие сервисы, как ChatGPT, успешно прошли тесты, необходимые для начала адвокатской практики в США [1]. Иными словами, наша страна не отстает и идет в ногу с течением времени, модернизируя и цифровизируя систему образования в соответствии с требованиями [13].

В целях улучшения взаимодействия с клиентами, также запускаются пилотные проекты, включающие биометрические технологии для мгновенного осуществления операций в цифровом пространстве. В Кыргызстане также начали предпринимать шаги по правовому регулированию общественных отношений, возникших в связи с использованием ИИ [11].

Для юридического сообщества в условиях таких изменений важно исследовать возможности применения искусственного интеллекта в юридической сфере, а также развивать направления исследований и практического внедрения технологий

LegalTech. В данной работе будут рассмотрены потенциальные роли ИИ в судебной практике, особенно в гражданско-правовом судопроизводстве [5].

Когда речь идет о применении ИИ в судопроизводстве, следует выделить два ключевых направления: организационная деятельность суда и непосредственно правосудие. Эти направления не являются полностью независимыми, и их успешная интеграция обеспечит более эффективную работу судебных органов [2].

В организационной сфере судебной деятельности ИИ может значительно улучшить административные процессы, включая взаимодействие с участниками процесса и более точную координацию работы судебных органов. Примером такого использования являются платформы ГАС «Правосудие» и «Мой арбитр», которые обеспечивают взаимодействие суда и участников гражданского процесса через онлайн-платформы. Однако о полном переходе к электронному правосудию пока говорить преждевременно. Существующие сервисы требуют доработки: необходимо внедрить функции получения информации о ходе судебных процессов через push-уведомления или SMS, а также предоставить возможность мгновенно получить судебные акты, подписанные электронной цифровой подписью.

Кроме того, нужно создать возможность для участия в судебных заседаниях с использованием веб-конференций, что позволит участникам процесса быть вовлеченными без физического присутствия в суде. Применение облачных технологий для создания электронных дел, доступных для проверки в вышестоящих инстанциях, также станет важным шагом в повышении эффективности судебных разбирательств. Усовершенствование функций судебных секретарей и автоматизация приема звонков и запросов улучшат взаимодействие между судами и участниками процесса.

Таким образом, применение ИИ в судопроизводстве позволит значительно

улучшить организационную сторону работы судов, сократить временные затраты и повысить общую доступность правосудия для граждан.

ИИ активно используется в различных сферах гражданского права, включая:

Автоматизированные юридические услуги: Онлайн-платформы и чат-боты могут сэкономить время и деньги, предлагая юридические консультации и автоматизируя процессы, такие как проверка документов или подготовка договоров. Это позволяет людям получать базовые юридические услуги без необходимости обращения к юристу.

Смарт-контракты: Смарт-контракты, основанные на блокчейн-технологии, автоматически исполняются, как только выполнены все заранее определенные условия. Это существенно уменьшает потребность в посредниках, таких как нотариусы, и уменьшает вероятность споров, так как все условия контракта зафиксированы в коде.

Системы оценки рисков: Использование ИИ для анализа данных помогает точно оценивать риски при заключении договоров, такие как кредитные риски или риски в страховании. Это дает возможность более эффективно принимать решения на основе данных и снижать финансовые потери.

Онлайн-платформы разрешения споров: Платформы для онлайн-разрешения споров с помощью автоматизации могут ускорить процесс принятия решений. Такие системы могут анализировать юридические дела и предоставлять рекомендации или решения на основе уже существующих прецедентов, тем самым снижая нагрузку на судебные органы.

Правовое регулирование ИИ в гражданско-правовых отношениях – это важная и комплексная задача, поскольку использование искусственного интеллекта активно влияет на различные аспекты социальной и экономической жизни. Рассмотрим более подробно каждый из предложенных вопросов:

Определение правового статуса ИИ: Одним из наиболее спорных и обсуждаемых вопросов является то, как трактовать правовой статус ИИ. Может ли ИИ быть субъектом права, например, иметь право заключать договоры, или он должен оставаться лишь объектом правовых отношений, где ответственность за действия системы несет ее разработчик или владелец? Вопрос стоит остро, поскольку некоторые виды ИИ, такие

как автономные системы, могут совершать действия, которые традиционно выполняются людьми. Ответ на этот вопрос может повлиять на множество юридических аспектов, включая защиту прав и интересов сторон в гражданских и коммерческих сделках [6].

Ответственность за решения ИИ: Кто несет ответственность за ущерб, причиненный ошибками ИИ? Этот вопрос затрагивает основные принципы ответственности в гражданском праве. Если ИИ ошибается, кто должен возместить ущерб: его создатель, владелец, или сама система (в случае, если она юридически признается субъектом)? Это влечет за собой необходимость переработки законодательства, чтобы учесть нюансы, связанные с алгоритмическими ошибками, а также с возможными уязвимостями в программном обеспечении [10].

Обеспечение прозрачности работы ИИ: Для предотвращения юридических рисков и обеспечения справедливости важно, чтобы алгоритмы ИИ были прозрачными и понятными для всех участников правовых отношений. Прозрачность работы ИИ может обеспечить доверие сторон к его решениям, особенно когда речь идет о принятии решений, влияющих на права и свободы людей. Важно разрабатывать законодательные меры, которые обязывают разработчиков ИИ объяснять, каким образом принимаются решения и на каких данных базируется их работа [9].

Защита персональных данных: Использование ИИ в обработке персональных данных ставит перед законодательством новые вызовы. Контроль за обработкой данных становится критически важным, поскольку ИИ может обрабатывать огромные объемы личной информации. Это требует разработки четких норм, регулирующих использование ИИ для сбора, анализа и хранения персональных данных, а также обеспечения соблюдения стандартов безопасности и защиты прав субъектов данных, что особенно важно в свете таких законодательных актов, как GDPR в ЕС [7].

Адаптация гражданского законодательства под новые реалии, вызванные развитием ИИ, необходима для обеспечения справедливости, безопасности и защиты прав граждан в условиях быстро меняющихся технологий.

Проблемы и вызовы внедрения ИИ в гражданско-правовые отношения. Внедрение искусственного интеллекта (ИИ) в гражданско-правовые отношения сопряжено с

рядом значительных проблем и вызовов, которые необходимо преодолеть для обеспечения эффективного и безопасного использования этих технологий. Рассмотрим каждую из них более детально:

Юридическая неопределенность:

Отсутствие четкой нормативной базы для регулирования ИИ создает множество проблем в правовых отношениях. На данный момент в большинстве юрисдикций нет единого подхода к определению правового статуса ИИ, а также прав и обязанностей сторон, использующих ИИ. Это вызывает неопределенность в том, кто несет ответственность за действия ИИ, как решать споры, в которых участвует искусственный интеллект, и как защищать интересы сторон. Недостаток четких правил мешает не только правозащитникам, но и самим разработчикам и пользователям ИИ понимать, какие риски они могут понести в случае ошибок или злоупотреблений.

Технические ошибки: ИИ-системы, несмотря на свою мощь, не застрахованы от ошибок, которые могут возникнуть по причине неправильного обучения, сбоев в алгоритмах или технических неисправностей. Такие ошибки могут иметь серьезные юридические последствия, например, в случае неправильной оценки риска, принятия неверного решения в контрактных отношениях или при расчете ущерба. Проблемы с качеством данных, на которых обучается ИИ, или ошибки в алгоритмах могут привести к несправедливым или ошибочным решениям, что вызывает необходимость пересмотра принципов ответственности и управления рисками.

Этические аспекты: Использование ИИ в гражданских правовых отношениях сопряжено с этическими рисками, такими как дискриминация, предвзятость и несправедливость. Например, алгоритмы ИИ, обученные на исторических данных, могут непреднамеренно воспроизводить и усиливать существующие предвзятости, что приведет к дискриминационным решениям (например, в кредитных оценках, решениях по страхованию или судебных делах). Важно, чтобы этические принципы, такие как справедливость, инклюзивность и прозрачность, были заложены в процессы разработки и использования ИИ, чтобы минимизировать риски предвзятости и несправедливости.

Доверие общества: Одним из самых больших вызовов является недостаток доверия общества к технологиям ИИ. Люди могут опасаться, что искусственный интеллект

заменит человеческие решения, и это приведет к несправедливым или даже опасным результатам. Для того чтобы общество приняло ИИ в гражданско-правовых отношениях, необходимо создать системы разъяснения принципов работы ИИ, его возможностей и ограничений. Объяснение, как работает ИИ, как принимаются решения, а также установление прозрачных механизмов контроля и обеспечения ответственности за ошибки является важным шагом в повышении доверия. Образование и информирование граждан о возможностях и рисках ИИ также играют ключевую роль в уменьшении опасений.

Эти проблемы требуют комплексного подхода, который будет учитывать не только технические и юридические аспекты, но и этические, социальные и культурные особенности. На фоне этого важно разрабатывать и внедрять законодательство, регулирующее использование ИИ, а также создавать эффективные механизмы для решения возникающих проблем и защиты прав всех участников.

Будущее гражданско-правовых отношений в условиях стремительного развития искусственного интеллекта (ИИ) будет связано с необходимостью создания новых механизмов регулирования, защиты прав и эффективного взаимодействия людей и технологий. Рассмотрим более подробно перспективы, которые могут сформировать эту картину:

Создание специальных норм права, регулирующих применение ИИ: С развитием ИИ возникает потребность в создании четких правовых норм, которые будут учитывать специфику этих технологий и их влияние на гражданско-правовые отношения. В рамках этого могут быть разработаны отдельные законы и регулирования, касающиеся правового статуса ИИ, ответственности за ошибки алгоритмов, а также защиты прав граждан в контексте применения ИИ. Эти нормы могут включать требования к прозрачности работы ИИ, его безопасности и этическим стандартам. Основной задачей будет создание гибкой правовой базы, которая будет учитывать быстроту изменений в технологиях и адаптироваться к новым вызовам.

Развитие механизмов контроля и сертификации ИИ-систем: Для обеспечения доверия к технологиям ИИ необходимо разработать механизмы контроля, сертификации и аудита ИИ-систем. Это может

включать создание независимых органов сертификации, которые будут проверять, соответствуют ли ИИ-системы определенным стандартам качества, безопасности и этичности. Механизмы контроля могут включать регулярные проверки, мониторинг решений, принимаемых ИИ, а также создание прозрачных отчетов, которые будут доступны для общественности и регулирующих органов. Эти меры помогут снизить риски и повысить доверие к технологиям ИИ.

Внедрение гибридных моделей, сочетающих человеческое и автоматизированное правоприменение: В будущем возможно развитие гибридных моделей правоприменения, в которых ИИ будет работать в тандеме с человеком, а не заменять его полностью. В таких моделях ИИ может использоваться для автоматизации рутинных задач, анализа данных и предоставления рекомендаций, в то время как окончательные решения будут принимать люди. Это позволит ускорить процесс, повысить его эффективность и снизить нагрузку на суды и юристов, одновременно сохраняя контроль над более сложными и чувствительными вопросами. Например, в судебных разбирательствах ИИ может использоваться для подготовки информации по делу, в то время как окончательные решения о правомерности действий будут принимать судьи, опираясь на их знания и опыт.

Разработка международных стандартов использования ИИ в юридической практике: ИИ не ограничен границами стран, и его использование в правовой сфере требует согласования на международном уровне. Разработка международных стандартов для применения ИИ в юридической практике станет важным шагом для обеспечения единых критериев и

норм, которые будут одинаково применяться в разных юрисдикциях. Это может включать стандарты в области защиты данных, права и ответственности, а также правила обеспечения прозрачности и справедливости. Международные организации, такие как ООН или ЕС, могут сыграть ключевую роль в создании таких стандартов, что позволит избежать правовых конфликтов и обеспечить единообразие в международной практике.

Вывод. Цифровое образование – это новое будущее возможности [12]. Развитие искусственного интеллекта (ИИ) открывает новые возможности для гражданско-правовых отношений, но также ставит перед юридической сферой ряд серьезных вызовов и проблем. Внедрение ИИ в правовую практику требует адаптации существующего законодательства, создания новых норм, а также разработки эффективных механизмов контроля и сертификации. Существуют юридические, этические и технические риски, такие как неопределенность правового статуса ИИ, возможность ошибок в алгоритмах, дискриминация и недостаток доверия со стороны общества.

В будущем важно развивать гибридные модели правоприменения, где ИИ будет работать в тандеме с человеком, что позволит улучшить эффективность и снизить нагрузку на правовую систему. Создание международных стандартов использования ИИ в юридической практике также играет ключевую роль для обеспечения согласованности и безопасности в международных правовых отношениях.

Будущее гражданско-правовых отношений с ИИ требует не только технических и нормативных инноваций, но и внимательного подхода к этическим аспектам, что позволит обеспечить баланс между прогрессом и правами граждан.

Список использованной литературы

1. Дьяков А.В. Правовое регулирование искусственного интеллекта: проблемы и перспективы. – Москва: Юриспруденция, 2022, 256 с.
2. Ильин В.И., Гришина Л.П. Этические аспекты искусственного интеллекта в праве. – СПб.: Наука, 2021, 312 с.
3. Михайлов В.В., Емельянов К.С. Использование искусственного интеллекта в гражданско-правовых отношениях. – Москва: Научное издательство "Право", 2020, 198 с.
4. Захаров П.М. Регулирование смарт-контрактов и искусственного интеллекта в международной практике. – Екатеринбург: Уральский юридический институт, 2021, 158 с.
5. Кузнецов Д.Н. Искусственный интеллект и права человека: правовые проблемы и перспективы. – Москва: Эксперт, 2023, 192 с.
6. Анисимов Н.А. Международное правовое регулирование искусственного интеллекта. – Москва: Московский юридический институт, 2021, 220 с.

7. Султанов Б.М. Правовые аспекты использования искусственного интеллекта в Кыргызстане. – Бишкек: Кыргызское издательство, 2022, 180 с.
8. Абдрахманов А.Т. Искусственный интеллект в правовой практике Кыргызстана. – Бишкек: Юридический университет КР, 2021, 210 с.
9. Осмонова Т.К. Этические и правовые вопросы применения ИИ в Кыргызской Республике. – Бишкек: Издательство «Юридическая мысль», 2020, 148 с.
10. Токтогулов С.М. Защита прав человека в условиях цифровизации и ИИ. – Бишкек: Издательство "Юридический мир", 2023, 176 с.
11. Абдиева Н.А. Регулирование смарт-контрактов и ИИ в праве Кыргызстана. – Бишкек: Издательство "Эрудит", 2022, 192 с.
12. Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А. Жасалма интеллектти колдонуу менен студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык жөндөмүн өнүктүрүү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 3(119), с. 451-455. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-451-455. – EDN AACLZN.
13. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Мектеп бүтүрүүчүлөрүн жогорку билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114). с. 72-77. – DOI 10.58649/1694-8033-2023-2(114)-72-77. – EDN WBQTTK.

Рецензент: к.ю.н. Шимеева Ж.Ш.

УДК 343.3.7:502

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-362-367

Сатканкулова Н.Т.
Чуй университети
Сатканкулова Н.Т.
Чуйский университет
Satkankulova N.T.
Chui University

**ЭКОЛОГИЯЛЫК КЫЛЫМЫШТАР ЖАНА АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮ
КОРГОО ЧАРАЛАРЫ
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ И МЕРЫ ПО ЗАЩИТЕ
ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ
ENVIRONMENTAL CRIMES AND MEASURES FOR ENVIRONMENTAL
PROTECTION**

Кыскача мүнөздөмө: Жаратылыштын бузулушу жана экологиялык көйгөйлөр дүйнөлүк масштабда бир нече он жылдыкка созулган чоң маселе болуп калды. Бул көйгөйлөр экологиялык кылмыштар менен тыгыз байланышта болуп, алардын кесепети тек гана айлана-чөйрөгө эмес, адамдардын ден соолугуна, экономикалык абалга жана жалпы коомдун жашоо сапатына терс таасирин тийгизүүдө. Экологиялык кылмыштар – бул жаратылышка зыян келтирген мыйзамсыз иш-аракеттерди билдирет, ал эми айлана-чөйрөнү коргоо чаралары ушул кылмыштардын алдын алууга жана алардын кесепеттерин азайтууга багытталган. Бул макалада экологиялык кылмыштардын түрлөрү, алардын коомго тийгизген таасири жана айлана-чөйрөнү коргоо чаралары талкууланат.

Аннотация: Разрушение природы и экологические проблемы стали глобальной проблемой, которая длится уже несколько десятилетий. Эти проблемы тесно связаны с экологическими преступлениями, и их последствия оказывают негативное влияние не только на окружающую среду, но и на здоровье людей, экономическую ситуацию и качество жизни общества в целом. Экологические преступления – это незаконные действия, наносящие ущерб природе, в то время как меры по охране окружающей среды направлены на предотвращение этих преступлений и снижение их последствий. В данной статье рассматриваются виды экологических преступлений, их влияние на общество и меры по охране окружающей среды.

Abstract: The degradation of nature and environmental issues have become a global problem lasting for several decades. These problems are closely linked to environmental crimes, and their consequences negatively affect not only the environment but also public health, the economic situation, and the overall

quality of life of society. Environmental crimes refer to illegal activities that harm nature, while environmental protection measures are aimed at preventing these crimes and reducing their impacts. This article discusses the types of environmental crimes, their impact on society, and measures for environmental protection.

Негизги сөздөр: экологиялык кылмыштар; айлана-чөйрөнү коргоо; айлана-чөйрөнүн булганышы; жаратылыш ресурстары; экологиялык чаралар; ден-соолукка тийгизген таасир; экономикалык кесепеттер.

Ключевые слова: экологические преступления; охрана окружающей среды; загрязнение окружающей среды; природные ресурсы; экологические меры; влияние на здоровье; экономические последствия.

Keywords: environmental crimes; environmental protection; environmental pollution; natural resources; environmental measures; health impact; economic consequences.

Киришүү. Экологиялык кылмыштар дүйнө жүзү боюнча ар кандай формада кездешет. Бул кылмыштар көбүнчө жаратылыш ресурстарын мыйзамсыз пайдалануу, уулуу заттарды колдонуу, экосистеманы бузуу жана жаратылышка зыян келтирүү менен байланыштуу.

Экологиялык кылмыштардын негизги түрлөрүнө төмөнкүлөр кирет:

Экологиялык кылмыштарды алдын алуу жана жаратылыш ресурстарын мыйзамсыз пайдаланууга бөгөт коюу үчүн катуу жана так мыйзамдарды кабыл алуу, ошондой эле алардын аткарылышын көзөмөлдөө маанилүү. Бул процесс экологиялык кырдаалды жакшыртуу жана жаратылышты сактоо үчүн өзгөчө ролду ойноп, бул маселеге кайдыгер карабайт. Мыйзамдарды катуу сактоо жана экологиялык көзөмөлдү күчөтүү аркылуу экологиялык кылмыштарды азайтууга, жаратылышты коргоого жана келечек муундарга таза чөйрөнү калтырууга мүмкүндүк болот.

Экологиялык кылмыштардын алдын алуу үчүн катуу мыйзамдарды кабыл алуу зарыл. Бул мыйзамдар айлана-чөйрөнү коргоону жана жаратылыш ресурстарын узак мөөнөттө рационалдуу пайдаланууну камсыз кылууга багытталышы керек. Мисалы, токойлорду кыйуу, уулуу заттарды мыйзамсыз пайдалануу, кен казуу сыяктуу иш-аракеттерге тыюу салган катуу мыйзамдар кабыл алынышы керек [3]. Ошондой эле, мындай мыйзамдарды бузган адамдарга карата санкциялардын күчөтүлүшү шарг. Эгерде экологиялык кылмыштарга каршы катуу жаза системасы киргизилсе, анда адамдар мыйзамды бузууга артыкчылык беришпейт [4]. Жаза түрлөрү экономикалык санкциялардан баштап, калк үчүн кандайдыр бир иш чараларга, коомдук жазага чейин өзгөрүлүп, бул кылмыштардын алдын алууга өз таасирин тийгизет.

Көзөмөл органдары жаратылыш ресурстарынын мыйзамсыз пайдаланылышын аныктоо үчүн **үзгүлтүксүз мониторинг** жана текшерүү жүргүзүшү керек. Токойлорду кыйып, уулуу заттарды колдонуп, мыйзамсыз өндүрүш жүргүзгөндөрдү табуу үчүн алдын ала текшерүүлөр жүргүзүлүп, жаратылышка зыян келтирген иш-аракеттерди убагында аныктап, ошол убакта чаралар көрүлүшү зарыл.

Экологиялык кылмыштарды алдын алуу үчүн жергиликтүү бийлик органдары, улуттук жана эл аралык деңгээлде кызматташуу маанилүү. Мыйзамдарды күчөтүү жана көзөмөлдөө менен бирге, өлкөлөр ортосунда экологиялык кызматташтыкты өркүндөтүү керек [2]. Эл аралык деңгээлде экологиялык келишимдерге кол коюп, аларды аткаруу боюнча көзөмөлдү күчөтүү экологиялык кылмыштардын дүйнөлүк масштабдагы алдын алуусуна жардам берет.

Экологиялык мыйзамдарды бузган адамдарга карата эффективдүү жаза системасын киргизүү, жаза чараларын кабыл алуу зарыл. Мындан тышкары, профилактикалык иш-чараларды уюштуруп, жаратылыш ресурстарын пайдаланууда мыйзамдуулукка көзөмөл жүргүзүү керек. Адамдардын экологиялык жоопкерчилигин жогорулатуу үчүн мамлекеттик органдар жана коомчулук биргеликте иш алып баруу керек [1]. Мисалы, айлана-чөйрөнү коргоо боюнча мектептерде жана жогорку окуу жайларында билим берүү, коомдук кампаниялар өткөрүү маанилүү.

Экологиялык кылмыштарды алдын алуу жана экологияны коргоо үчүн мыйзамдарды катуу сактоо жана көзөмөлдөө иши абдан маанилүү. Бул үчүн катуу мыйзамдар кабыл алынып, алардын аткарылышын көзөмөлдөө системасы күчөтүлүшү керек. Мыйзамды бузган адамдарга карата катаал чараларды колдонуу, экологиялык көзөмөл органдарын

күчөтүү жана коомдук билим берүү иштерин жүргүзүү экологиялык кылмыштардын азайышына себеп болот. Тек гана мамлекеттердин жана коомчулуктун биргелешкен аракеттери аркылуу жаратылышты сактап калуу жана экологиялык кризисти жеңүү мүмкүн болот [1].

Экологиялык кылмыштардын ичинен **уулуу заттарды жана химикаттарды колдонуу** өзгөчө мааниге ээ. Өнөр жайларда жана айыл чарба тармагында химиялык заттардын кеңири колдонулушу экологияга олуттуу зыян келтирүүдө. Уулуу заттардын жана химикаттардын ашыкча колдонулушу, аларды туура эмес жоюу экосистемалардын бузулушуна, жаратылыштын булчуңдарынын алсыздануусуна жана коомдук саламаттыкка катуу терс таасир тийгизет. Бул маселелердин бардыгы айлана-чөйрөнүн туруктуулугун бузуп, келечекте экологиялык кризисти күчөтүп, адамзаттын жана жаратылыштын коопсуздугуна коркунуч туудурат.

Айыл чарбасында пестициддер жана агрохимикаттар колдонулуп жатканда, алар көп учурда ашыкча колдонулат, бул экологияга жана адамзатка терс таасир тийгизет. Пестициддер өсүмдүктөрдү зыянкечтерден сактоо үчүн колдонулса да, алар топуракты, сууну жана абаны булгандырып, жаратылыштагы микроорганизмдерди жана башка жаныбарларды өлтүрүп, экосистемалардын татаал балансын бузат. Пестициддердин жана гербициддердин топуракка терс таасири аркылуу азык-түлүктөргө терс химиялык заттар жыш кошулат, бул адамдардын ден соолугуна зыян келтирет.

Мындан тышкары, агрохимикаттардын ашыкча колдонулушу топурактагы органикалык заттардын азайышына алып келет. Бул өсүмдүктөрдүн өсүшүн начарлатат жана топурактын плодороддугун жоготууга алып келиши мүмкүн. Сууну булгантуу да пестициддердин жана химикаттардын ашыкча колдонулушунун натыйжасы болуп саналат. Айрыкча, агрохимикаттар айдоо аянттарын сугаруу үчүн колдонулган суулар аркылуу агып кетип, дарыялар, көлдөр жана сууларды булгандырып, аларды ичүүчү суунун булак катары колдонууга жараксыз кылат. Өнөр жайларда уулуу химикаттарды колдонуу жана аларды чөйрөгө чыгаруу дагы экологиялык кылмыштардын негизги түрү болуп саналат. Өнөр жай ишканалары көп учурда уулуу химикаттардын, мисалы, бензиндин, керосиндин, кислоталардын жана башка химиялык заттардын кеңири түрлөрүн

колдонушат. Бул химикаттар өздөрү айлана-чөйрөгө абдан зыяндуу, ал эми алардын туура эмес сакталуусу же жоюлушу экосистемаларга зор зыян келтирет. Мисалы, химиялык ишканалардан чыккан калдыктар топуракка жана сууларга агып, аларды уулантуу мүмкүн. Кээде бул химикаттар жүгүртүлгөн жерлерге таралып, топурактагы микроорганизмдердин жана өсүмдүктөрдүн жашоосуна кедерги келтирет. Бул натыйжада биологиялык азык чынжыры бузулуп, адамзаттын экологиялык баланскка болгон муктаждыгынын бузулушу мүмкүн.

Уулуу калдыктарды туура эмес жоюу экологиялык кылмыштардын дагы бир түрү болуп саналат. Көп учурда уулуу химикаттарды жана өндүрүштүк калдыктарды жоюу процессинде экологдордун жана адистердин тыкыр көзөмөлү жок болуп, аларды туура эмес жерде сактоо жана жок кылуу иштери жасалат. Мындай калдыктар көп учурда ачык жерлерге, сууларга же бууланып кетүүчү жерлерге ташылып, алардын жаратылыштагы жыйынтыгы тууралуу алдын ала ойлонулбайт.

Туугандык деңгээлде химикаттарды туура эмес сактоо жана чыгаруу топурактагы уулуу заттардын концентрациясын жогорулатып, жергиликтүү жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн ден соолугун бузуп, адамдардын ден соолугун да коркунучка кабылат. Мындай сыяктуу иш-аракеттер көбүнчө узак мөөнөттүү кесепеттерге алып келип, коомдун ден соолугуна, айлана-чөйрөгө жана экономикага олуттуу зыян келтирет.

Пестициддердин, химикаттардын жана уулуу заттардын чөйрөгө терс таасири көп аспектилүү. Алар, биринчи кезекте, сууларды, топуракты жана абаны булгандырууда чоң роль ойнойт. Бул заттардын чөйрөгө чыккан учурда биоалуулукка жана экосистемага терс таасир этет. Айрыкча, токсикологиялык деңгээлде адамдардын жана жаныбарлардын ден соолугун начарлатуу мүмкүн. Мисалы, пестициддерди ашыкча колдонуу жана химикаттарды туура эмес колдонуу рак, тыныс алуучу оорулар, аллергия жана башка олуттуу ден соолук көйгөйлөрүнө алып келет.

Жаныбарлардын түрлөрү да ушундай химикаттардын натыйжасында зыян тартат. Экосистемадагы баланс бузулуп, жаратылыштагы түрлөрдүн популяциясынын азайышына алып келет. Мындай натыйжалар глобалдык климаттын өзгөрүүсүнө, биологиялык ар түрдүүлүктүн жоголушуна жана жаратылыштын кайтарылыгы зыян алуусуна алып келиши мүмкүн.

Уулуу заттарды жана химикаттарды колдонуу экологиялык кылмыштардын негизги себеби болуп калбашы үчүн төмөнкү чаралар кабыл алынууга тийиш:

1. Экологиялык таза айыл чарба ыкмаларын колдонуу;
2. Калыбына келтирүүчү жана экологиялык тейлөө боюнча технологиялар;
3. Мониторинг жана көзөмөл;
4. Жергиликтүү жана эл аралык мыйзамдарды күчөтүү.

Уулуу заттарды жана химикаттарды колдонуу экологиялык кылмыштардын маанилүү түрү болуп саналат жана ал чоң экологиялык көйгөйлөргө алып келет. Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн агротехникалык, экологиялык жана өндүрүштүк ыкмаларды ишке ашырууга, мыйзамдарды жана көзөмөлдүү күчөтүүгө, ошондой эле коомдук билим берүү иштерин жүргүзүүгө өзгөчө маани берүү керек. Тек гана биргелешкен аракеттер менен биз химикаттарды жана уулуу заттарды колдонуу аркылуу жаратылышка тийгизген терс таасирлерди азайтып, туруктуу экологиялык абалды түзө алабыз.

Кен казуу жана жер ресурстарын мыйзамсыз пайдалануу экологиялык кылмыштардын эң олуттуу түрлөрүнүн бири болуп, экосистемаларды бузуп, жаратылышты олуттуу өзгөртөт. Мындай иш-аракеттер топурактын деградациясына, флора жана фауна жоголушуна, суу булактарынын булганышына алып келет. Кен казуу аймакта жашаган түрлөрдүн жоголушуна жана биоалуулуктун азайышына, климаттын өзгөрүшүнө жана жердин туруксуздугуна себепкер болот. Бул иш аракеттер көбүнчө корголуучу аймактарда жүргүзүлүп, экологиялык кризисти күчөтөт жана келечек муундар үчүн кайгарымсыз кесепеттерди туудурушу мүмкүн.

Чечимдер жана алдын алуу чаралары:

1. Табигый коргонуу аймактарын сактоо жана өнүгүү планын түзүү;
2. Жер пайдаланууну мыйзамдаштыруу жана көзөмөлдөө;
3. Экологиялык тазалоо жана реабилитация;
4. Экологиялык билим берүү жана коомдук аң-сезимди жогорулатуу.

Кен казуу жана жер ресурстарын мыйзамсыз пайдалануу экологияга чоң зыян келтирип, экосистемаларды бузат, биоалуулукту жоготууга алып келет жана климаттын өзгөрүшүнө себеп болот. Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн мыйзамдарды катуу сактоо, экологиялык көзөмөлдүү күчөтүү жана

кайра калыбына келтирүү иш-чараларын жүргүзүү зарыл. Тек гана биргелешкен аракеттер менен экологиялык кылмыштардын алдын алып, жаратылышты сактап калууга болот.

Аэрозолдер жана жылуулукту бөлүп чыгаруу атмосферада жылуулук эффекттерин жаратып, глобалдык жылынууга жана климаттын өзгөрүшүнө алып келет. Бул газдардын негизги булактары — өнөр жай ишканалары, автотранспорт жана энергетика сектору. Аэрозолдер, өзүнүн химиялык составына жана өлчөмүнө жараша, абанын сапатын бузуп, адамдын ден соолугуна терс таасир тийгизет жана климаттын өзгөрүшүнө себеп болот. Көмүр кычкыл газы (CO_2) атмосферада узак убакытка сакталып, жылуулук сактоо касиетине ээ, бул глобалдык жылынууну күчөтөт.

Жылуулук бөлүп чыгаруунун кесепеттеринен экосистемалар бузулуп, биологиялык ар түрдүүлүк азайып, токойлор жана агроэкосистемалар деградацияланат. Глобалдык жылынуу муздардын эритилиши, деңиз деңгээлинин көтөрүлүшү жана жашоо шарттарынын өзгөрүшү сыяктуу терс таасирлерге алып келет.

Бул көйгөйдү чечүү үчүн парник газдарын азайтуу, энергетикалык эффективдүүлүк, токойлорду сактоо жана калыбына келтирүү, ошондой эле эл аралык кызматташтык зарыл. Заманауи технологияларды колдонуп, экологиялык жактан таза чараларды ишке ашыруу келечек муундар үчүн туруктуу жана коопсуз планетаны сактап калууга жардам берет [4].

Жаратылыш ресурстарын мыйзамсыз экспорттоо жана ташуу экологиялык кылмыштардын бир катар терс кесепеттерин жаратуучу маанилүү факторлордун бири болуп саналат. Бул иш-аракеттер көбүнчө жабык жана корголуучу аймактардан, биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо үчүн маанилүү аймактардан жасалат жана жаратылыштын бузулушуна, түрлөрдүн жок болуусуна, экосистемалардын ыдырашына, ошондой эле глобалдык биоалуулуктун жоголушуна алып келет.

Мыйзамсыз жаратылыш ресурстарын сатуу жана ташуу глобалдык экологиялык көйгөйлөрдү курчутуп, экосистемалардын тең салмактуулугун бузат. Экзотикалык жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн, ошондой эле минералдык кендердин мыйзамсыз сатылышы өлкөлөрдүн экологиялык абалын татаалдаштырып, биологиялык ар түрдүүлүктүн сакталуусуна

коркунуч туудурат. Бул жана башка экологиялык кылмыштар дүйнөлүк экосистемаларды жок кылууга алып келиши мүмкүн, анын кесепетинен адамдардын жана жаныбарлардын жашоосуна олуттуу терс таасир тийгизет.

Экзотикалык жаныбарлар жана өсүмдүктөр өзгөчө корголуучу түрлөрдүн тизмесине кирет жана алардын мыйзамсыз сатылышы биоалуулуктун жоголушуна алып келиши мүмкүн. Мындай иш-аракеттер көп учурда өзүнчө экосистеманын тең салмактуулугун бузуп, жаратылыштын жоголушуна себеп болот. Мисалы, экзотикалык жаныбарларды жана өсүмдүктөрдү мыйзамсыз сатуу алардын жоюлушуна жана экосистемадагы жашоо процесстеринин бузулушуна алып келет.

Көпчүлүк экзотикалык жаныбарлар жана өсүмдүктөр өзгөчө корголуучу аймактарда жашайт жана алардын жоголушу менен бул аймактарда экосистемаларга терс таасир тийгизилүүдө. Мындай түрлөрдүн жок болушу биологиялык ар түрдүүлүктү азайтып, жаратылыштагы башка түрлөрдүн да өлүмүнө алып келиши мүмкүн.

Мыйзамсыз сатылган экзотикалык жаныбарлар жана өсүмдүктөр көбүнчө өз өлкөсүнөн башка өлкөлөргө ташылат. Алар көбүнчө баалуу товарлар катары бааланат жана аларды мыйзамсыз ташуу аракеттери көптөгөн коркунучтарды жаратат. Жаратылышты сактоо боюнча эл аралык мекемелердин жана уюмдардын алдын алуу иштерин жүргүзүүсүнө карабай, бул иш-аракеттердин чеги жогорулап жатат.

Минералдык кендердин мыйзамсыз экспорттолуусу дагы экологиялык кылмыштардын бир түрү болуп саналат. Кен казуу жана жер ресурстарын ашыкча пайдалануу экосистемаларга түздөн-түз зыян келтирет. Минералдык кендер көбүнчө корголуучу аймактардан, улуттук парктардан же биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо үчүн маанилүү аймактардан алынат. Алардын мыйзамсыз чыгарылышы экосистемалардын бузулушуна жана түрлөрдүн жоголушуна себеп болот.

Кен казуу жана минералдык ресурстарды мыйзамсыз экспорттоо процессинде топурак жана жер кыртышы бузулат, бул экосистеманын туруксуздугуна алып келет. Минералдык кендерди мыйзамсыз казуу учурунда жердин деградациясы, абанын жана суунун булганышы пайда болот. Мындай иш-аракеттер көпчүлүк учурда корголгон аймактарда жүргүзүлүп, экосистеманын жоголушуна алып келет.

Жаратылыш ресурстарын мыйзамсыз экспорттоо экосистемалардын бузулушуна жана түрлөрдүн жоголушуна алып келет. Бул иш-аракеттердин негизги терс таасирлеринин бири - биоалуулуктун жоголушу. Экосистемаларга жана түрлөргө терс таасир тийгизген мыйзамсыз ресурс пайдалануу жаратылыштагы тең салмактуулукту бузат. Экосистемалардын бузулушу жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн кыскарышына алып келиши мүмкүн. Бул, өз кезегинде, адамдын тамак-аш системасына, суунун сапатына жана айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизет.

Биоалуулуктун жоголушу адамдардын азык-түлүк коопсуздугуна, токойлордун жана суулардын экосистемасына терс таасирин тийгизет. Мисалы, экзотикалык өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды мыйзамсыз сатуу экосистеманын туруксуздугуна алып келет, айрыкча ал түрлөр жашаган аймактарга терс таасир тийгизет.

Жаратылыш ресурстарын мыйзамсыз экспорттоону алдын алуу чаралары

1. Эл аралык кызматташтыкты күчөтүү;
2. Мыйзамдарды күчөтүү;
3. Текшерүүлөр жана көзөмөлдү күчөтүү;
4. Билим берүү жана коомдук аң-сезимди жогорулатуу.

Жаратылыш ресурстарын мыйзамсыз экспорттоо жана ташуу экологиялык кылмыштарга жана жаратылыштын бузулушуна алып келүүчү негизги факторлордун бири болуп саналат. Мындай иш-аракеттер биоалуулуктун жоголушуна, экосистемалардын ыдырашына жана глобалдык экологиялык көйгөйлөрдүн курчушуна себеп болот. Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн мыйзамдарды катуу сактоо, эл аралык кызматташтыкты күчөтүү, жана экологиялык билим берүү керек. Тек гана биргелешкен аракеттер менен биз жаратылышты сактап, экологиялык кылмыштардын алдын алып, келечек муундар үчүн туруктуу жана коопсуз планетаны сактап калуу үчүн аракеттерди көрүшүбүз керек.

Экологиялык кылмыштарга каршы күрөшүү жана айлана-чөйрөнү коргоо үчүн ар бир өлкө өзүнүн мыйзамдарын жана көзөмөл механизмдерин күчөтүп, коомчулукту экологиялык жактан жоопкерчиликтүү кылууга багытталган чараларды көрүшү керек. Бул чаралар көп тармакты камтып, жаратылышты сактоо үчүн кеңири масштабда ишке ашырылышы зарыл. Кээ бир негизги чаралар төмөнкүлөр:

1. Мыйзамдарды катуу сактоо жана көзөмөлдүү күчөтүү;
2. Экологиялык билим берүү жана коомдук маалымат берүү;
3. Жашыл технологияларды жана кайра иштетүүнү колдонуу;
4. Экологиялык көзөмөл жана мониторинг системаларын өнүктүрүү.

Жыйынтыктап айтканда, экологиялык кылмыштар - жаратылышты бузган жана экосистемага зыян келтирген иш-аракеттер. Алардын негизги түрлөрүнө токойлорду кыйуу, уулуу заттарды колдонуу, кен казуу, жаратылыш ресурстарын мыйзамсыз пайдалануу жана химикаттардын ашыкча колдонулушу кирет. Бул кылмыштар экологияга жана адам ден соолугуна олуттуу зыян келтирет, биологиялык ар түрдүүлүктү жоготууга жана климаттын өзгөрүшүнө себеп болот.

Экологиялык кылмыштарды алдын алуу үчүн катуу мыйзамдарды кабыл алуу, экологиялык көзөмөлдүү күчөтүү жана коомчулукту экологияга жоопкерчиликти

кылуу керек. Мыйзамдарды катуу сактоо, көзөмөлдөө, эл аралык кызматташтыкты өркүндөтүү жана экологиялык билим берүү аркылуу экологиялык кылмыштардын саны азайып, жаратылышты сактоо мүмкүн болот.

Бул чаралардын негизги максаты - экологиялык кризисти жеңүү, жаратылыш ресурстарын туруктуу пайдалануу жана келечек муундарга таза, туруктуу чөйрөнү калтыруу. Экологиялык кылмыштарга каршы күрөшүү үчүн мамлекеттер, коомчулук жана эл аралык уюмдар биргелешип аракет кылышы керек. Ошондой эле, “Кыргыз билим берүү системасын реформалоо жана өнүктүрүү процессинин ийгилиги көпчүлүк учурда педагогикалык кадрларга, болочок мугалимдерди даярдоо процессине жана алардын коомдук баалуулук багыттарына көз каранды болот” [5]. Мындан тышкары, “Өлкөнүн социалдык-экономикалык, санариптик өнүгүүсүндөгү бирден бир негизги кыймылдаткыч күч бул билим берүү системасы болуп саналат” [6].

Колдонулган адабияттар

1. Курманов А.Р. Өнүктүрүү концепцияларынын негизги багыттары // Экономика жана башкаруу, 2023, № 3, 55-60-66.
2. Молдобекова А.Т., Абдырасулова Ж.А. Технологиялык инновацияларды ишке ашыруу жана тажрыйбасы // Жаңы экономика, 2022, № 2, 112-119-66.
3. Балакирев И.А. Экономика боюнча негиздер. – Бишкек: Кыргыз университети, 2021, 320-б.
4. Саимова Б.С. Социалдык жаңылануулар жана алардын өлкөгө таасири. – Алматы: Жаңа зама, 2020, 250-б.
5. Сулайманова Р.Т. Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоо маселесинин теориялык жактан изилдениши // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2021, № 4(108), с. 53-58. – Режим доступа: [www. https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/01/VKNU2021_4.pdf](http://www.https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/01/VKNU2021_4.pdf)
6. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 3(119), с. 38-45. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=74919223>

Рецензент: к.ю.н. Шимеева Ж.Ш.

УДК 581.192(575.2)(04)

DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-367-370

Турдумамбетов К.Т., Эрназарова Э., Джуманазарова А.З., Долотбаков А.К., Гончарова

Р.А., Джорупбекова Ж.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Турдумамбетов К.Т., Эрназарова Э., Джуманазарова А.З., Долотбаков А.К., Гончарова Р.А.,

Джорупбекова Ж.

КНУ имени Ж. Баласагына

Turdumambetov K.T., Ernazarova E., Jumanazarova A.Z., Dolotbakov A.K., Goncharova R.A.,

Djorupbekova J.

KNU J. Balasagun

EREMURUS ТУКУМУНДАГЫ ӨСҮМДҮКТӨРДҮН ХИМИЯЛЫК КУРАМЫН ИЗИЛДӨӨ
ИЗУЧЕНИЕ ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА РАСТЕНИЙ РОДА ЭРЕМУРУС
STUDY OF THE CHEMICAL COMPOSITION OF PLANTS
OF THE GENUS EREMURUS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Eremurus тукумундагы өсүмдүктөр изилденет – өзгөчө өсүмдүк, анын мекени Борбордук жана Батыш Азия. 19-кылымда маданий өсүмдүк катары изилденген. Eremurus тукуму лилия тукумуна кирет жана көп жылдык өсүмдүктөрдүн болжол менен 60 түрүн камтыйт. Кыргызстандын Кызыл китебине 3 түрү кирет: Эремурус Алай, Эремурус Зоя, Эремурус Зинаида. Жаш Эремурус тамырында полисахариддердин топтолушу изилденген. Гидролизат сапаттык жактан изилденген ар кандай эриткичтерди колдонуу менен кагаз хроматографиясы аркылуу полисахариддер табылган: глюкоза, манноза, арабиноза, азыраак өлчөмдө галактоза. Eremurus полисахариддеринин салыштырмалуу туруктуулугу кислотанын гидролизи канттын пираноза шакекчелеринин бар экендигин көрсөтөт.

Аннотация: В данной статье изучаются растения рода эремурус. Необычное растение, его родина – Центральная и Западная Азия. Выведено как культура в 19 веке. Род Эремурус относится к семейству лилейных и состоит примерно из 60 видов многолетних растений. В Красную книгу Кыргызстана включено 3 вида: эремурус Алайский, эремурус Зои, эремурус Зинаиды. Изучено накопление полисахаридов в молодых корнях эремуруса Гребенчатого по фазам развития. Был исследован качественно гидролизат полисахаридов методом бумажной хроматографии с применением различных растворителей. Обнаружены: глюкоза, манноза, арабиноза, в меньшем количестве галактоза. Сравнительная устойчивость полисахаридов эремурусов к кислотному гидролизу указывает на наличие пиранозных колец сахарных звеньев.

Abstract: This article studies plants of the genus Eremurus - an unusual plant, its homeland is Central and Western Asia. It was bred as a crop in the 19th century. The genus Eremurus belongs to the lily family and consists of about 60 species of perennial plants. Three species are included in the Red Book of Kyrgyzstan: Eremurus Alai, Eremurus Zoya, Eremurus Zinaida. The accumulation of polysaccharides in young roots of Eremurus comb was studied in phases of development. The hydrolysate of polysaccharides was qualitatively studied by paper chromatography using various solvents.

Негизги сөздөр: эремурус; алкалоиддер; углеводдор; полисахариддер; олигосахариддер; хроматография.

Ключевые слова: эремурус; алкалоиды; углеводы; полисахариды; олигосахариды; хроматография.

Keywords: Eremurus, alkaloids, carbohydrates, polysaccharides, oligosaccharides, chromatography.

Эремурус издавна известен в народной медицине как лекарственное растение. Это объясняется наличием в нем алкалоидов, углеводов группы маннана, пектинов и олигосахаридов. С целью расширения сырьевой базы для получения маннозы нами проводились поиски и исследование растений, содержащих полисахариды этой группы флоры Кыргызстана.

В свежесобранном виде изучались растения семейства лилейных, имеющие широкое распространение в республике. При изучении алкалоидного и углеводного состава особый интерес вызвали такие растения, как эремурус Загорелый, эремурус Алтайский, эремурус Гребенчатый, эремурус Согдийский, эремурус Тянь-Шаньский, эремурус Жёлтый, эремурус Регели, эремурус Ольга, эремурус Эчисона, эремурус Млечнецветный, эремурус Иларии.

Было выяснено, что наряду с полисахаридами в указанных растениях имеются олигосахариды и редуцирующие вещества.

Для их разделения применяли этиловый спирт. Сырые измельченные растения первоначально обрабатывали 96%-ным этиловым спиртом на кипящей водяной бане, а затем концентрацию спирта снижали до 82%. Обработку повторяли 2 раза, до получения бесцветных спиртовых экстрактов, в которых после упаривания под вакуумом (температура 40°) определяли редуцирующие сахара по Шоорлю, а в гидролизатах – процентное содержание олигосахаридов и полисахаридов в пересчете на маннозу [5]. Полисахариды из обработанного растения извлекали водой при комнатной температуре.

Для определения длительности экстрагирования была изучена кинетика

процесса, для чего анализировали во времени изменение веса выделяемого полисахарида из извлечений сырых и воздушно-сухих корней. Показан характер изменения скорости экстракции в зависимости от истощения сырья при контакте фаз 15 и 30 минут. Соотношение сырья и растворителя для сырых корней 1:8; для воздушно-сухих – 1:15.

Следует отметить, что при величине частиц 0,5-0,4 мм для равновесия фаз достаточно 20 мин. для сырых и 30 мин. для воздушно-сухих корней. Увеличение времени экстракции снижает выход готового продукта. Из водных экстрактов (сгущённых до половины объёма) полисахариды осаждались двойным объёмом 96%-ного этанола. Количественное определение углеводного состава в исследуемых растениях (редуцирующие олигосахара и полисахариды) показало, что их содержание и особенно соотношение резко меняется в зависимости от фазы развития и от вида растений.

Максимальное общее содержание углеводов во всех растениях отмечается в период биологической зрелости семян. Но когда наступает подсыхание листовой системы (даже в ранний период), количество общего сахара и полисахаридов не увеличивается.

Высокий процент углеводов отмечен в эремурусе Согдийском, Тяньшаньском. В период биологической зрелости содержание полисахаридов достигает максимума, в то время как количество редуцирующих и полигосахаридов незначительно. В начале роста растений олигосахаридов, наоборот, больше, а полисахаридов – меньше.

В эремурусе Тяньшаньском при высоком содержании общих углеводов в период начала плодоношения полисахаридов меньше по отношению к общему сахару, а олигосахаридов – больше. Изучено накопление полисахаридов в молодых корнях эремуруса Гребенчатого по фазам развития. Был исследован качественно гидролизат полисахаридов методом бумажной хроматографии с применением различных растворителей.

Обнаружены: глюкоза, манноза, арабиноза, в меньшем количестве галактоза.

Сравнительная устойчивость полисахаридов эремурусов к кислотному гидролизу указывает на наличие пиранозных колец сахарных звеньев. При проведении гидролиза полисахаридов разных растений одного и того же периода вегетации наблюдается устойчивость к гидролизу затрате различного времени. Можно предположить, что и свойства данных полисахаридов должны отличаться.

Гидролиз полисахаридов 4%-ной концентрации проводили в 2,5%-ной серной кислоте на кипящей водяной бане. Пробы отбирали через определенный промежуток времени. Образец быстро охлаждали до 20%, нужное количество нейтрализовали и определяли редуцирующие сахара по Шоорлю. Время, потраченное для гидролиза олигосахаридов гораздо меньше, чем для гидролиза полисахаридов. Олигосахариды различных растений, по данным бумажной хроматографии, отличаются по количеству пятен: в Алтайском – 5, в Согдийском – 5, Тяньшаньском – 9, Гребенчатом – 5, Загорелом – 6. Конечными продуктами гидролиза смеси олигосахаридов эремуруса Загорелого являются манноза, глюкоза и следы других сахаров. Отсюда, для получения маннозы целесообразно использовать экстракцию корней данного растения без выделения полисахаридов.

С использованием препаративного метода бумажной хроматографии выделены индивидуальные олигосахара из эремуруса Гребенчатого.

Качественная характеристика структурных компонентов изолированных олигосахаридов в отдельности определена в гидролизатах хроматографически. Наряду с углеводным составом в эремурусах Кыргызстана определено количество алкалоидов (табл. 1). Из эремурусов выделены 6 индивидуальных соединений: горденин, метиловый эфир горденина, N – окись горденина, основания со значением Rf 0,80;0,89;0,92. Тожественность выделенных соединений установлена при непосредственном определении температуры плавления и хроматографически.

Алкалоиды эремурусов Кыргызстана

Растение	Период вегетации, исследованный орган растения	Место сбора	Алкалоиды, %	Основания
Эремурус желтый	Цветение, корни	Капчыгай	0,08	Горденин метиловый эфир горденина N –

				окись гوردенина 0,80	Rf Rf-
Эремурус Тянь- шанский	Начало вегетации, корни	Чуйская долина	0,02		
	листья		0,04		
Эремурус загорелый	Начало вегетации, листья	Долина реки Кемин	0,02		
	Цветение, надземная часть		0,03		
	корни		0,08		
Эремурус Гребенчатый	Начало вегетации	Кыргызский Ала-Тоо	0,08		0,89
	листья				0,92
Эремурус Алтайский			0,07		
Эремурус Регеля		Ферганская долина	0,08		
Эремурус Согдийский	Отмирание надземной части	Таласский	0,05		
	корни		0,09		
Эремурус Ольги		Ферганская долина	0,04		
Эремурус Мощный		Кыргызский Ала-Тоо	0,07		
Эремурус Эчисона		Ферганская долина	0,09		
Эремурус Млечноцветный		Чуйская долина	0,08		
Эремурус Иларин	Плодоношение, корни		0,15		

Выводы

1. Изучена динамика накопления алкалоидов, полисахаридов, олигосахаридов и редуцирующих веществ в эремурусах. Показано, что содержание их зависит от исследуемых частей растений, вида и периода вегетации.

2. Установлен качественный состав олигосахаридов и проведено их разделение.

3. Из исследованных видов эремурусов выделено 6 оснований: гординин, метиловый эфир гординина, N – окись гординина, алкалоиды со значением Rf 0,80;0,89;0,90 и установлена их тождественность.

Список использованной литературы

1. Плеханова Н.В., Алимбаева Н.К. и др. Исследование флоры Киргизии на алкалоидоносность. – Фрунзе, 1965.
2. Игамбердиева М.Н., Рахимов Д.А., Исмаилов Э.Ф. Углеводы ХПС, 1974, с. 429-432.
3. Флора Киргизской ССР, т. III. – Фрунзе, 1951.
4. Хоряков А.Н. Эремурусы и их культура. – Москва: Наука, 1965.
5. Ермаков А.И. и др. Методы биохимического исследования растений. – Л., 1987, с. 133.

Рецензент: д.х.н., профессор Кыдырмаева Н.Ш.

Урусова И.Р., Урусов Р.М.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Урусова И.Р., Урусов Р.М.
КНУ имени Ж. Баласагына
Urusova I.R., Urusov R.M.
KNU J. Balasagyn

КУБДУН АЙЛАНАСЫНДАГЫ ЛАМИНАРДУУ АБА АГЫМЫН ЭСЕПТӨӨ РАСЧЕТ ОБТЕКАНИЯ КУБА ЛАМИНАРНЫМ ПОТОКОМ ВОЗДУХА CALCULATION OF LAMINAR AIR FLOW AROUND A CUBE

Кыскача мүнөздөмө: Макалада абанын кубдун айланасындагы ламинардуу изотермиялык агымынын сандык маселеси каралат. Стационардык эмес үч өлчөмдүү теңдемелердин системасынын алкагында эсептөө жүргүзүлөт. Сандык эсептин натыйжаларын талдоо кубдун айланасындагы аба агымдарынын татаал, негизинен үч өлчөмдүү куюндук структурасы бар экендигин көрсөттү. Эксперименттин жыйынтыктары менен эсептелген маалыматтарды салыштыруу аткарылды. Колдонулган математикалык модель сапаттуу ишенимдүү натыйжаларды алууга мүмкүндүк берерин көрсөттү. Иштелип чыккан модель турбуленттүүлүк жана башка факторлорду эске алуу менен негиз катары колдонууга мүмкүндүк берет.

Аннотация: Рассматривается численная задача обтекания куба ламинарным изотермическим потоком воздуха. Расчет проводится в рамках нестационарной трехмерной системы уравнений. Анализ результатов численного расчета показал, что потоки воздуха при обтекании куба имеют сложную существенно трехмерную вихревую структуру. Выполнено сравнение расчетных данных с результатами эксперимента. Показано, что используемая математическая модель позволяет получить качественно достоверные результаты. Представленная модель может быть использована как основа для дальнейшего развития с учетом турбулентности и других факторов.

Abstract: The numerical problem of a cube being surrounded by a laminar isothermal airflow is considered. The calculation is performed within the framework of an unsteady three-dimensional system of equations. Analysis of the numerical simulation results revealed that the airflow around the cube exhibits a complex, essentially three-dimensional vortex structure. A comparison of the computational data with experimental results has been carried out. It is shown that the applied mathematical model provides qualitatively reliable results. The presented model can serve as a basis for further development, taking into account turbulence and other factors.

Негизги сөздөр: кубдун айланасында агып чыгуу; ламинардык агым; үч өлчөмдүү математикалык модель; сандык моделдөө.

Ключевые слова: обтекание куба; ламинарный поток; трехмерная математическая модель; численное моделирование.

Keywords: flow around a cube; laminar flow; three-dimensional mathematical model; numerical simulation.

Введение. Изучение потоков воздуха при обтекании препятствий имеет большое прикладное значение при строительстве сооружений различного назначения [1-3]. Сюда относятся жилые и промышленные здания, высотные трубы и вышки, опоры крупных мостов и другие объекты. Дальнейшее развитие методов исследования указанных воздушных потоков является важной и актуальной задачей.

В настоящей статье рассматривается задача обтекания куба потоком воздуха. Общая формулировка математической модели с учетом всех факторов является весьма

сложной, по этой причине принимается ряд упрощающих предположений и допущений.

Полагается, что поток воздуха не содержит частиц пыли и других примесей, является ламинарным, изотермическим и движется параллельно земной поверхности. Эффектами непосредственно вблизи земной поверхности и вязкой диссипацией энергии пренебрегается.

Математическая модель. В декартовой системе координат x, y, z нестационарная трехмерная система уравнений может быть записана в следующем виде [4; 5]:

уравнение непрерывности газа

$$\frac{\partial \rho}{\partial t} + \operatorname{div}(\rho \mathbf{V}) = 0, (1)$$

уравнения движения газа вдоль осей координат x, y, z :

$$\frac{\partial \rho u}{\partial t} + \operatorname{div}(\rho \mathbf{V}u) = \operatorname{div}(\mu \operatorname{grad} u) - \frac{\partial P}{\partial x} + s_x, (2)$$

$$\frac{\partial \rho v}{\partial t} + \operatorname{div}(\rho \mathbf{V}v) = \operatorname{div}(\mu \operatorname{grad} v) - \frac{\partial P}{\partial y} + s_y, (3)$$

$$\frac{\partial \rho w}{\partial t} + \operatorname{div}(\rho \mathbf{V}w) = \operatorname{div}(\mu \operatorname{grad} w) - \frac{\partial P}{\partial z} + s_z, (4)$$

При записи системы уравнений (1-4) приняты следующие обозначения: t – время, ρ – плотность воздуха, μ – коэффициент динамической вязкости воздуха, $\mathbf{V}$ – вектор скорости, P – давление, u, v, w – компоненты вектора скорости $\mathbf{V}$ в направлении осей координат x, y, z , s_x, s_y, s_z – дополнительные вязкие слагаемые, которые в случае вязкой несжимаемой среды имеют следующий вид:

$$\begin{aligned} s_x &= \frac{\partial}{\partial x} \mu \left(\frac{\partial u}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left[\mu \left(\frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial v}{\partial x} \right) \right] + \frac{\partial}{\partial z} \left[\mu \left(\frac{\partial w}{\partial x} + \frac{\partial u}{\partial z} \right) \right], \\ s_y &= \frac{\partial}{\partial y} \mu \left(\frac{\partial v}{\partial y} \right) + \frac{\partial}{\partial z} \left[\mu \left(\frac{\partial v}{\partial z} + \frac{\partial w}{\partial y} \right) \right] + \frac{\partial}{\partial x} \left[\mu \left(\frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial v}{\partial x} \right) \right], \\ s_z &= \frac{\partial}{\partial z} \mu \left(\frac{\partial w}{\partial z} \right) + \frac{\partial}{\partial x} \left[\mu \left(\frac{\partial w}{\partial x} + \frac{\partial u}{\partial z} \right) \right] + \frac{\partial}{\partial y} \left[\mu \left(\frac{\partial v}{\partial z} + \frac{\partial w}{\partial y} \right) \right], \end{aligned}$$

Плотность ρ и коэффициент вязкости μ воздуха взяты для температуры $T=20^\circ \text{C}$ и приняты равными $\rho = 1,2 \text{ кг/м}^3$, $\mu = 1,82 \cdot 10^{-5} \text{ Па} \cdot \text{с}$ [6].

Метод решения уравнений, постановка граничных и начальных условий. Исходная система уравнений (1-4) после несложных преобразований может быть записана согласно методике [7] в виде обобщенного дифференциального уравнения:

$$\frac{\partial \rho \Phi}{\partial t} + \frac{\partial \rho u \Phi}{\partial x} + \frac{\partial \rho v \Phi}{\partial y} + \frac{\partial \rho w \Phi}{\partial z} = \frac{\partial}{\partial x} \left(\mu \frac{\partial \Phi}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(\mu \frac{\partial \Phi}{\partial y} \right) + \frac{\partial}{\partial z} \left(\mu \frac{\partial \Phi}{\partial z} \right) + \alpha, (5)$$

где Φ – одна из рассчитываемых переменных: u, v, w . Коэффициент α для каждой из компонент скорости равен: $\alpha_u = -\frac{\partial P}{\partial x} + s_x$, $\alpha_v = -\frac{\partial P}{\partial y} + s_y$, $\alpha_w = -\frac{\partial P}{\partial z} + s_z$.

Численное решение уравнения (5) проводится методом контрольного объема на основе конечных разностей [5; 7]. Полученная система алгебраических уравнений решается итерационным методом Зейделя–Гаусса с

использованием нижней релаксации. В вычислительном алгоритме сеточный шаг в направлениях по координатам x, y, z принят одинаковым и равен $\Delta = 10^{-2} \text{ м}$, временной шаг полагался равным 10^{-3} с .

Обобщенное дифференциальное уравнение (5) является уравнением эллиптического типа по пространственным координатам и параболического типа по временной координате.

В этом случае граничные условия для рассчитываемых переменных задаются по всему периметру расчетной области, а также задаются начальные условия в момент времени $t = 0$.

Для расчета характеристик в нерегулярной расчетной области, которая включает в себя поток газа и твердое тело куба, используется известный в вычислительной гидродинамике метод фиктивных областей (см., например, [8]). Метод фиктивных областей значительно облегчает проведение численных расчетов широкого круга задач [9].

В качестве примера рассмотрим постановку граничных условий для расчета характеристик потока воздуха, который обтекает препятствие в виде куба. Схема расчетной области в декартовой системе координат x, y, z показана на рис. 1. Расчетная область является прямоугольным параллелепипедом с вершинами ABCDEFGH.

Принято, что внешний поток воздуха движется слева направо вдоль оси z с начальной скоростью w_0 . В этом случае во входном вертикальном сечении расчетной области ABCD задаются следующие граничные условия для компонент скорости: $u=0$; $v=0$; $w=w_0$.

Давление P в уравнениях движения присутствует как производная, то есть не абсолютная, а относительная величина. Следуя методике [7], для давления необязательно задавать конкретное физическое значение, например, одну атмосферу. Достаточно задать некоторое условное значение, то есть в сечении ABCD для давления принято $P=P_0$, где $P_0=1 \text{ Па}$.

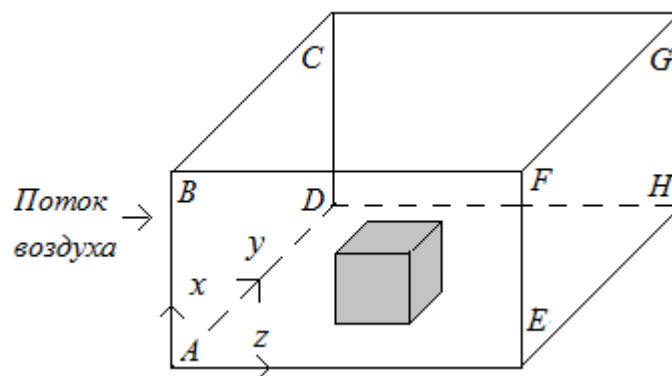

Рис. 1. Схема расчетной области ABCDEFGH в декартовой системе координат x, y, z .

На выходе расчетной области в вертикальном сечении EFGH для всех компонент скорости и давления задаются условия гладкого сопряжения с окружающей средой: $\partial u/\partial z=0$; $\partial v/\partial z=0$; $\partial w/\partial z=0$; $\partial^2 P/\partial z^2=0$.

На боковых вертикальных сечениях расчетной области ABFE и DCGH для всех компонент скорости и давления задаются условия гладкого сопряжения с окружающей средой: $\partial u/\partial y=0$; $\partial v/\partial y=0$; $\partial w/\partial y=0$; $\partial P/\partial z=0$.

Горизонтальное сечение ADHE соответствует твердой непроницаемой поверхности. Для всех компонент скорости задаются условия прилипания, то есть скорость равна нулю $u=0$; $v=0$; $w=0$. Для давления P задается условие гладкого сопряжения $\partial P/\partial x=0$ с поверхностью.

На верхнем сечении BCGF для компонент скорости и давления задаются условия гладкого сопряжения с окружающей средой: $\partial u/\partial x=0$; $\partial v/\partial x=0$; $\partial w/\partial x=0$; $\partial P/\partial x=0$.

Отметим, что боковые границы расчетной области располагались в соответствии с рекомендациями [5; 7] на достаточном удалении от куба, чтобы с необходимой точностью выполнялись условия гладкого сопряжения рассчитываемых характеристик с окружающей средой. Расположение границ определялось в ходе предварительных тестовых расчетов.

При постановке начальных условий в момент времени $t = 0$ принято, что

окружающий газ покоится, за исключением входного вертикального сечения ABCD, где для w -компоненты скорости задается значение $w=w_0$.

Обсуждение результатов расчета.

Рассчитывается нестационарное обтекание куба потоком воздуха при скорости обдува $w_0=0.2$ м/с, размер ребра равен $l=10$ см. Число Рейнольдса, определяемое по длине ребра куба, равно $Re = 1.3 \cdot 10^3$. Общее количество сеточных узлов в направлениях осей z, y, x равно $N=120 \times 100 \times 60 = 7.2 \cdot 10^5$.

Рассмотрим рассчитанную картину течения к моменту времени $t=50$ с, когда характеристики процесса вышли на стационарный режим.

На рис. 2 показаны векторное поле скорости $\mathbf{V}$ (рис. 2а) и линии равного расхода G (рис. 2б) в горизонтальном сечении ($y-z$) на высоте $x=3$ см от поверхности ADHE (см. рис. 1). Аналогичный характер течения в горизонтальном сечении ($y-z$) наблюдается для других значений x , то есть практически по всей высоте куба, за исключением областей вблизи нижней и верхней граней. Как видно на рис. 2, на подветренной стороне куба в горизонтальном сечении ($y-z$) формируются два практически симметричных вихря. Поясним, что линии равного расхода G в горизонтальном сечении ($y-z$) вычисляются по формуле $G = \int_0^Y \int_0^Z \rho w dz dy$.

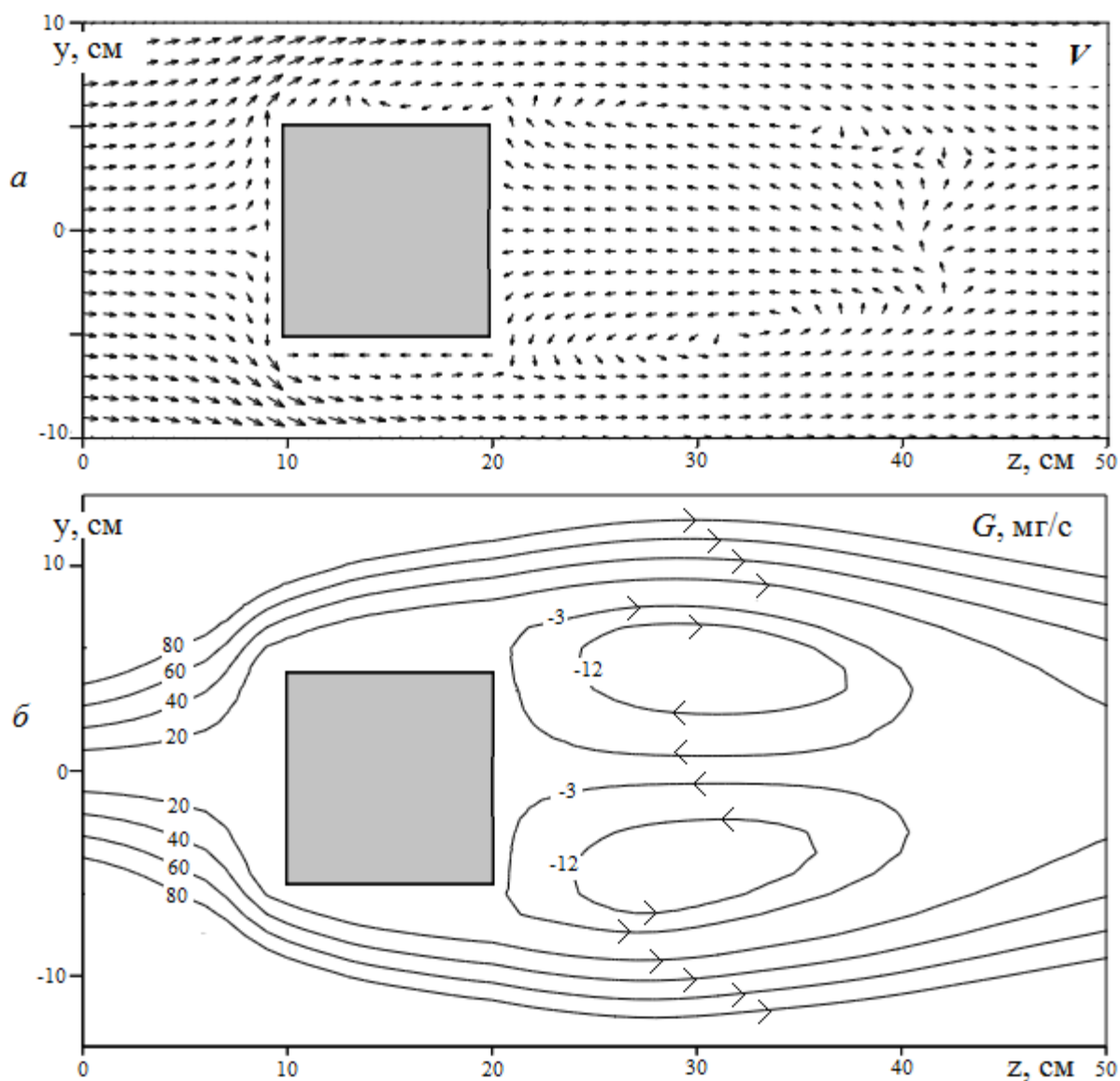

Рис. 2. Векторное поле скорости V (а) и линии равного расхода G (б) в горизонтальном сечении (y - z) на высоте $x=3$ см от поверхности

На рис. 3 показано векторное поле скорости V в вертикальном сечении (z - x) для среднего значения оси y . Видно, что на подветренной стороне куба в вертикальном сечении формируется вихревая структура течения. Размер вихря S в вертикальном сечении (z - x) соизмерим с размером куба $S \approx L$. Вблизи

основания куба на наветренной и подветренной сторонах наблюдаются вторичные вихри меньшего размера $S \approx L/5$. Вблизи горизонтальной поверхности куба наблюдаются обратные потоки воздуха.

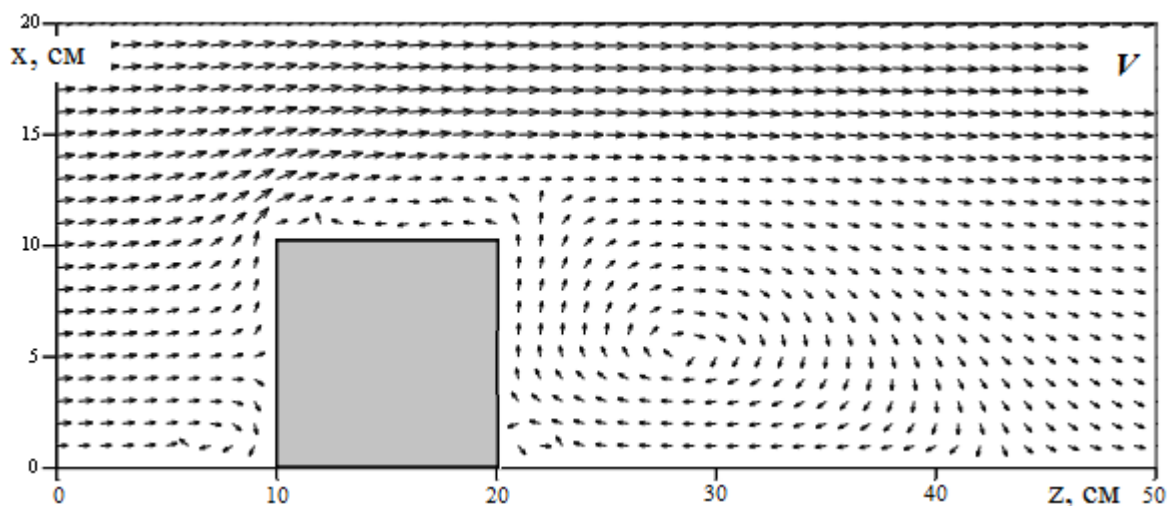

Рис. 3. Векторное поле скорости V в вертикальном сечении (z - x) для среднего значения оси y .

Рассчитанные векторные поля скорости V в вертикальных сечениях (y - x) со стороны

наветренной и подветренной грани куба показаны на рис. 4.

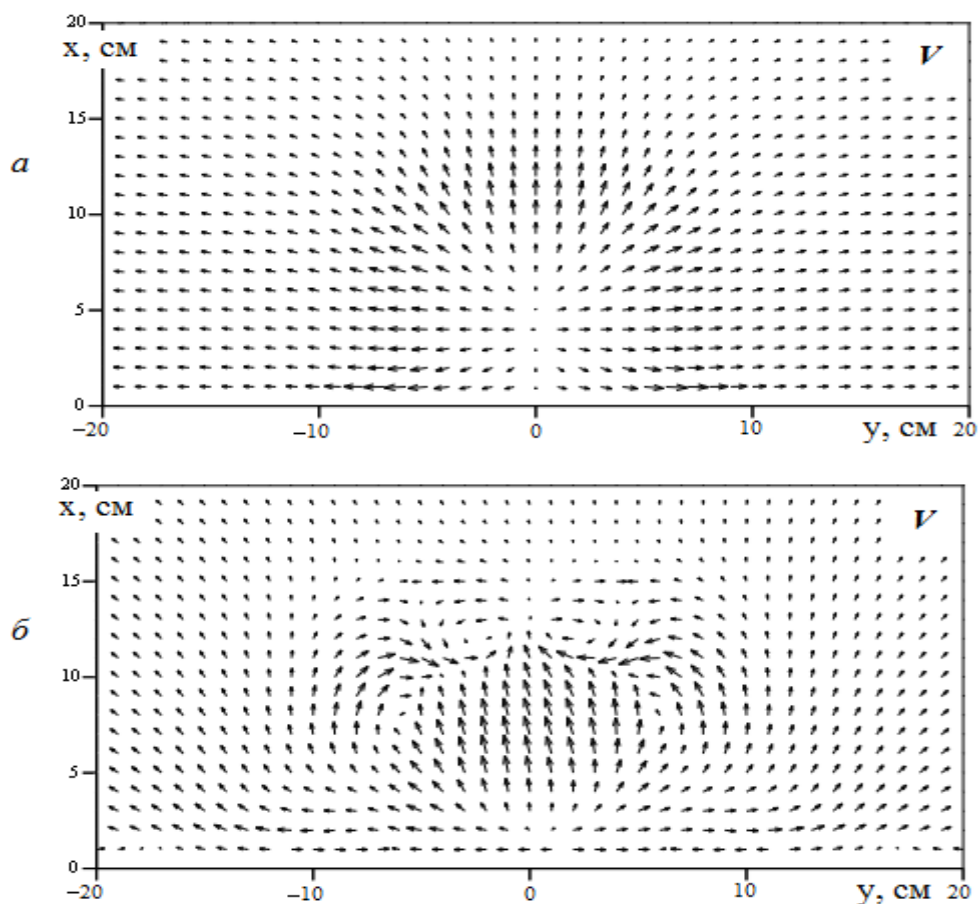

Рис. 4. Расчетные векторные поля скорости V :

а – вертикальное сечение (y - x) на расстоянии 2 см от наветренной грани куба;
б – вертикальное сечение (y - x) на расстоянии 2 см от подветренной грани куба.

Видно, что на наветренной грани куба происходит растекание потока по поверхности, картина течения достаточно простая (рис. 4а). Однако на подветренной стороне наблюдается сложное вихревое течение (рис. 4б).

В отсутствие трехмерной графики трудно представить общую картину течения. Тем не менее, сопоставляя характер течения в различных сечениях, можно сделать вывод о формировании подковообразного вихря на подветренной стороне куба.

В работе [10] экспериментально изучались характеристики течения при обтекании куба размером ребра H турбулентным потоком в канале прямоугольного сечения. Исследования проводились с использованием методов лазерной доплеровской анемометрии. Число Рейнольдса, основанное на высоте канала h , составляет $Re = 8 \cdot 10^4$. Геометрия и система координат схематически показаны на рис. 5а.

По результатам экспериментальных исследований составлена схема структуры потока, показанная на рис. 5б. Видно, что вблизи подветренной грани куба формируется подковообразный вихрь. Авторы [10] отмечают, что поток имеет сложную трехмерную вихревую структуру.

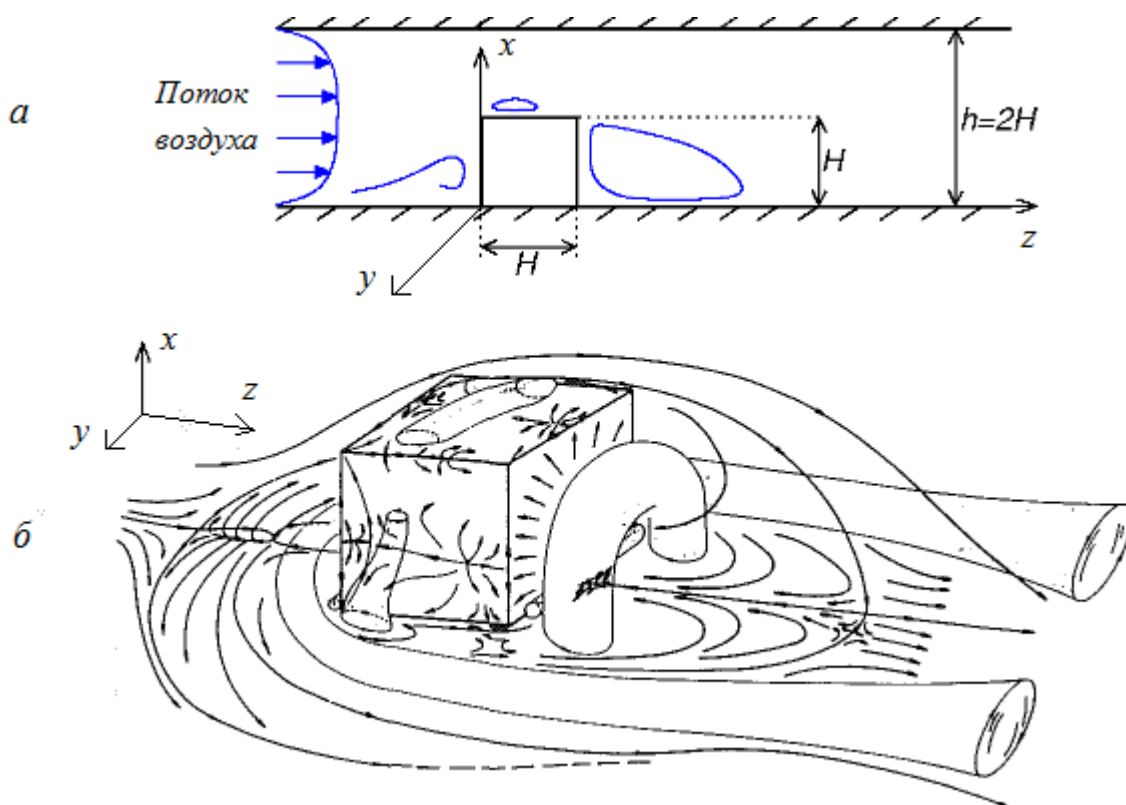

Рис. 5: а – геометрия экспериментальной установки в декартовой системе координат x, y, z ; б – эскиз структуры потока при обтекании куба по результатам эксперимента [10]

Несмотря на различные режимы течения, сравнение результатов расчета (см. рис. 2-4) и экспериментальных данных (см. рис. 5б) показывает в целом удовлетворительное качественное согласие для структуры течения.

Заключение. Рассмотрена численная задача обтекания куба ламинарным изотермическим потоком воздуха. Расчет проводится в рамках нестационарной трехмерной системы уравнений. Анализ результатов расчета показал, что потоки

воздуха при обтекании куба имеют сложную существенно трехмерную вихревую структуру.

Выполнено сравнение расчетных данных с результатами эксперимента. Показано, что используемая математическая модель позволяет получить качественно достоверные результаты. Представленная модель может быть использована как основа для дальнейшего развития с учетом турбулентности потока и других факторов.

Список использованной литературы

1. Реттер Э.И. Архитектурно-строительная аэродинамика. – Москва: Стройиздат, 1984, 294 с.
2. Дубинский С.И. Численное моделирование ветровых воздействий на здания и сооружения. – Москва, 2010, 58 с. – Режим доступа: http://old.inm.ras.ru/library/seminars/s9-mmgsdpip/Dubinsky_100211.pdf
3. Вальгер С.А. Создание вычислительных технологий для расчета ветровых и ударно-волновых воздействий на конструкции: дисс. ... канд. физ.-математич. наук. – Новосибирск, 2015, 220 с.

4. Кочин Н.Е., Кибель И.А., Розе Н.В. Теоретическая гидромеханика, ч.1. – Москва, 1963, 583 с.
5. Роуч П. Вычислительная гидродинамика. – Москва: Мир, 1980, 616 с.
6. <https://www.highexpert.ru/content/gases/air.html>
7. Патанкар С. Численные методы решения задач теплообмена и динамики жидкости. – Москва: Энергоатомиздат, 1984, 146 с.
8. Смагулов Ш., Сироченко В.П., Орунханов М.К. Численное исследование течений жидкости в нерегулярных областях. – Алматы, 2001, 276 с.
9. Урусов Р.М., Урусова Т.Э. Применение метода фиктивных областей для расчета характеристик электрической дуги // ТВТ, 2004, т. 42, № 3, с. 374-382.
10. Martinuzzi, R., Tropea, C. The flow around surface-mounted, prismatic obstacles placed in a fully developed channel flow. Journal of Fluid Engineering, 1993, Vol. 115, pp. 85-92.

Рецензент: д.т.н., профессор Алымкулов С.А.

Сведения об авторах

Аалиева Ш. К. – к. филос.н., доцент, профессор Международного Кувейтского университета.

Абдимомунова А.О. – к.фил.н., доцент кафедры филологического и социально-экономического образования Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Абдракова Г. Ш. – д.филол.н., профессор кафедры кыргызского языкознания факультета Кыргызской филологии КНУ имени Ж. Баласагына.

Абдылдаева Д. К. – преподаватель Юридического колледжа КНУ имени Ж. Баласагына.

Абдымомунова Г.А. – к.п.н., доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Адылбек кызы Г. – к.п.н., профессор, кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Айдаркул кызы К. – магистрант Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Айдралиева А.А. – старший преподаватель кафедры филологического и социально-экономического образования Института целевой подготовки педагогических кадров имени Ч.И.Исамидинова КНУ им. Ж.Баласагына.

Акбеков Т.М. – к.ф-м.н., доцент Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева.

Акпаралиева Б. А. – преподаватель кафедры информатики и новых информационных технологий факультета математики и компьютерных технологий, Ошского государственного педагогического университета.

Алгожоева Ж. Б. – старший преподаватель кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Алиев Ш.А. – д.п.н., профессор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева.

Аллаярова С.Х. – докторант Нукуского государственного педагогического института имени Ажияза.

Алыбаева К.Б. – старший преподаватель кафедры филологического и социально-экономического образования Института целевой подготовки педагогических кадров имени Ч.И.Исамидинова КНУ им. Ж.Баласагына.

Алыкулов У. Ж. – старший преподаватель образовательной программы Магистратура и PhD докторантура Кыргызско-Китайского института КНУ им.Ж.Баласагына.

Асаналиева Ч. Н. – д.п.н. кафедры филологического и социально-экономического образования Института целевой подготовки педагогических кадров имени Ч.И.Исамидинова КНУ им. Ж.Баласагына.

Асанова Д. К. – старший преподаватель кафедры государственного, официального и иностранных языков НИУ КЭУ имени М. Рыскулбекова.

Аскарбекова А. – магистрантка Института целевой подготовки педагогических кадров имени Ч.И.Исамидинова КНУ им. Ж.Баласагына.

Атамбекова Г.А. – магистрантка КНУ имени Ж. Баласагына.

Аязбаева А.Т. – магистр социальных наук, доцент кафедры педагогики и истории Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова.

Бабаев Д. Б. – д.п.н., профессор кафедры педагогики, информатики и естественных дисциплин, Международного Кувейтского университета.

Бабашов А. К. – к. филос.н., научный сотрудник Института философии НАН КР имени академика А.А.Алтымышбаева.

Байбосова Д. К. – аспирантка Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева.

Байтокова А.С. – к.п.н., доцент кафедры педагогики высшей школы Института социально-гуманитарных наук.

Байтокова Г.С. – преподаватель профессионального колледжа КНУ имени Ж. Баласагына.

Бейшенбекова М. О. – магистрантка кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Борубай кызы Т. – магистрантка педагогического факультета Ошского государственного университета.

Ван Манлин – доцент Северо-Западного педагогического университета, Ланьчжоу, Китай.

Гапарова Ч. А. – к.ф.н., доцент кафедры теории и методики языков и литературы начального образования Института педагогики, психологии и журналистики Ошского государственного университета.

Гончарова Р. А. – научный сотрудник лаборатории химии и технологии растительных веществ Института химии и фитотехнологий НАН КР.

Давлетов М.С. – старший научный сотрудник Института языкознания имени Б. Юнусалиева Национальной академии наук КР.

Джееналиева Э.О. – магистрантка Института целевой подготовки педагогических кадров имени Ч.И.Исамидинова КНУ им. Ж.Баласагына.

Джорупбекова Ж. – к.х.н., ведущий научный сотрудник лаборатории химии и технологии растительных веществ Института химии и фитотехнологий НАН КР.

Джумагулов Э. К. – к.п.н., и.о. доцента кафедры естественнонаучных дисциплин Международной высшей школы медицины.

Джуманазарова А. З. – д.х.н., профессор лаборатории химии и технологии растительных веществ Института химии и фитотехнологий НАН КР.

Долотбаков А. К. – научный сотрудник лаборатории химии и технологии растительных веществ Института химии и фитотехнологий НАН КР.

Доолоталиева А. С. – к.п.н., доцент кафедры технологии преподавания физики и естествознания факультет физики и электроники КНУ им.Ж.Баласагына.

Дуйшембиева А. Ж. – преподаватель педагогического колледжа Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Дюшебаева Н. Ж. – магистрантка кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Жекшенкунова М. – магистрантка Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Жолдошаалы кызы Н. – магистрантка Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Жолдошбекова Э. А. – старший преподаватель кафедры государственного, официального и иностранных языков НИУ КЭУ им. М. Рыскулбекова.

Жумабаева С. Ж. – преподаватель БТК КГТУ имени И.Раззакова.

Жуматаева А. С. – к.п.н., доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Жылчиева Д. С. – преподаватель Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Иманканова Н. Ш. – старший преподаватель кафедры государственного, официального и иностранных языков НИУ КЭУ им. М. Рыскулбекова.

Исабай кызы А. – преподаватель кафедры филологического и социально-экономического образования Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Исаева Р. У. – к.п.н., доцент кафедры технологии обучения физике и естествознания КНУ имени Ж.Баласагына.

Исакова Ж.Ж. - к.п.н., доцент Кыргызской государственной академии физической культуры и спорта имени Б.Т. Турусбекова.

Кабылова С. А. – старший преподаватель кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Кадырова Х. Н. – Phd, и.о доцент, докторант Национального института педагогики воспитания имени Кары-Ниязы.

Кадышев С. – к.ф.-м.н., доцент кафедры электроники и нанoeлектроники КНУ имени Ж. Баласагына.

Казакова Н. А. – к. филол. наук, и.о. профессора кафедры филологии факультета гуманитарных наук Международного университета "Ала-Тоо".

Казиева Г.Х. – преподаватель Ошского государственного педагогического университета.

Кайдиева Н. К. – к.п.н., доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Калибекова Д.Т. – старший преподаватель кафедры педагогики высшей школы Института социально-гуманитарных наук.

Калыкова П. М. – преподаватель факультета математики и компьютерных технологий Ошского государственного педагогического университета.

Карабалаева Г. Т. – д. п.н., профессор педагогики высшей школы КНУ им. Ж. Баласагына.

Каримова Г.Т. – преподаватель педагогического колледжа Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Касымбекова Ч. С. – преподаватель кафедры филологического и социально-экономического образования Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Качибекова А. М. – магистрантка Высшей школы экономики КНУ имени Ж. Баласагына.

Келдибекова А. О. – д.п.н., профессор Ошского государственного университета.

Кемелова С. – старший преподаватель Кыргызского национального аграрного университета имени К.И. Скрябина.

Кожалиева Д. Ж. – к.п.н., и.о. доцента Кыргызского государственного университета имени И.Арабаева.

Кожомкулова Г. Э. – преподаватель НИУ КЭУ имени М. Рыскулбекова.

Конгайчиева С.А. – к.п.н., доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Көчөрова А. К. – преподаватель кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Кубатбек кызы У. – магистрантка Ошского государственного университета.

Кулубаева А. М. – преподаватель АЗМИ им. С.Тенгишева.

Курбаналиев М. Б. – старший преподаватель Ошского государственного университета.

Куштарбек кызы Э. – заведующая кафедрой дошкольного образования Бишкекского музыкально-педагогического института им. Т. Эрматова.

Мааткеримов Н. О. – д.п.н., профессор кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Мадумарова М. К. – к.п.н., доцент педагогического факультета Ошского государственного университета.

Макамбаева Ж. А. – преподаватель Ошского государственного университета.

Макембаева Д.И. – старший преподаватель образовательной программы «Юриспруденция», Института переподготовки и повышения квалификации кадров КНУ имени Ж. Баласагына.

Макембаева Р. Б. – к.э.н., доцент кафедры банковского дела и налогообложения Высшей школы экономики КНУ имени Ж. Баласагына.

Матаева А. М. – магистрантка кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Мендигалиева Г.Х. – старший преподаватель факультета физики, математики и информационных технологий Атырауского университета им. Х. Досмухамедова.

Мирзалим кызы Г. – преподаватель кафедры филологического и социально-экономического образования Института целевой подготовки педагогических кадров имени Ч.И.Исамидинова КНУ им. Ж.Баласагына.

Молдогазы кызы К. – магистрантка кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Моомбеков С. Т. – старший преподаватель Ошского государственного педагогического университета.

Мунарбек кызы А. – магистрантка кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Мусаева В. И. – д.п.н., профессор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева.

Назарбекова Б. Ж. – старший преподаватель кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Нурбек кызы Т. – магистрантка кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Нурмаматова К.У. – преподаватель Ошского государственного педагогического университета.

Нурматова Г. А. – к.п.н., доцент образовательной программы государственного и муниципального управления КНУ имени Ж. Баласагына.

Ожибаева З. М. – Phd-докторант Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова.

Омуралиева Г. К. – к.б.н., профессор Ошского государственного педагогического университета.

Омурзакова К.Т. – старший преподаватель кафедры немецкого языка БГУ имени К. Карасаева.

Орозбаева А. А. – к.п.н., доцент кафедры информатики и новых информационных технологий Ошского государственного педагогического университета.

Осконбаева М. – старший преподаватель кафедры арабской филологии Международного Кувейтского университета.

Пэн Кай – д.филол.н., доцент факультета журналистики и медиа коммуникаций Северо-Западного педагогического университета.

Пэнхун Ян – преподаватель музыкальной консерватории Северо-Западного педагогического университета.

Садирова И. М. – старший преподаватель кафедры государственного, официального и иностранных языков НИУ КЭУ имени М. Рыскулбекова.

Саксан кызы К. – магистрантка образовательной программы «Менеджмент в образовании» Ошского государственного университета.

Салахидинова М. М. – магистрантка образовательной программы «Менеджмент в образовании» Ошского государственного университета.

Сарсекеев Б. С. – д.п.н., профессор Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова.

Сатканкулова Н. Т. – старший преподаватель Чуйского университета.

Сатыбекова М. А. – к.п.н., доцент кафедры педагогики высшей школы Института социально-гуманитарных наук КНУ им.Ж.Баласагына.

Сейтмуратова Г. Ж. – ассистент-преподаватель кафедры методика преподавания физики Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза.

Смагулов Е. Ж. – д.п.н., профессор кафедры математики и физики, Жетысуского университета имени И. Жансугурова.

Сражатдинова Ф.Т. – ассистент кафедры физики Каракалпакского государственного университета имени Бердаха.

Сүйүндүкова К. Э. – магистрант кафедры технологии преподавания физики и естествознания КНУ имени Ж.Баласагына.

Сыздыкова Л. Т. – PhD докторант кафедры педагогики высшей школы КНУ им. Ж. Баласагына.

Таалайбек кызы У. – преподаватель Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева.

Темирбекова Н. – магистрантка КНУ имени Ж. Баласагына.

Тилек кызы Э. – магистрантка Кыргызского государственного университета имени И.Арабаева.

Тобагабылова И.А. – доцент кафедры педагогики и истории Евразийского Гуманитарного Института имени А.К. Кусаинова.

Торогелдиева К.М. – д.п.н., профессор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева.

Төрөбаева М. А. – магистрантка кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Турдакунова А.С. – к.п.н., доцент Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева.

Турдумамбетов К.Т. – д.х.н., профессор лаборатории химии и технологии растительных веществ Института химии и фитотехнологий НАН КР.

Турсунова С. А. – д.э.н., профессор ВШЭ КНУ имени Ж. Баласагына.

Турумбекова А.Т. – преподаватель Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева.

Укелеева А. З. – к.х.н., доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Урусов Р. М. – д. ф-м. н., профессор факультета физики и электроники КНУ имени Ж. Баласагына.

Урсова И. Р. – к. ф-м.н., доцент Института компьютерных технологий и искусственного интеллекта КНУ имени Ж. Баласагына.

Фуянь Ли – преподаватель колледжа компьютерных наук и инженерии Северо-Западного педагогического университета.

Хань Мяомяо – д.филол.н., доцент факультета международного культурного обмена Северо-Западного педагогического университета.

Хасенова А. И. - PhD докторант кафедры педагогики высшей школы КНУ им. Ж. Баласагына.

Чонмурунова Н.Ж. – к.фил.н., доцент медицинского факультета Института медицины и науки.

Чортекова М.Т. – старший преподаватель Кыргызского государственного университета имени И.Арабаева.

Чэн Си - PhD докторант кафедры педагогики высшей школы КНУ им. Ж. Баласагына.

Шапетова Б.Т. – преподаватель Юридического колледжа КНУ имени Ж. Баласагына.

Эгамбердиева А.А. – к.ф.-м.н., доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Эрназарова Э. – младший научный сотрудник лаборатории химии и технологии растительных веществ Института химии и фитотехнологий НАН КР.

Эсенканова А.К. – старший преподаватель кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Юсупова А.М. – к.п.н., доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий, Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч.Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Содержание

ПЕДАГОГИКА.....	4
Абдимомунова А.О., Алыбаева К.Б., Айдралиева А.А.	4
ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА АНГЛИС ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮНҮН ЖАЛПЫ КӨЙГӨЙЛӨРҮ.....	4
ОБЩИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....	4
COMMON PROBLEMS OF TEACHING ENGLISH IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM	4
Абдимомунова Г.А., Жуматаева А.С., Бейшенбекова М.О.	9
КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН ФИЗИКАЛЫК ЖАКТАН ЧЫНДОО ҮЧҮН КЫЙМЫЛДУУ ОЮНДАРДЫН РОЛУ ЖАНА МААНИСИ.....	9
РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНЫХ ИГР В ФИЗИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ	9
THE ROLE AND IMPORTANCE OF ACTIVITY GAMES IN THE PHYSICAL DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS.....	9
Абдимомунова Г.А., Укелеева А.З., Жолдошаалы кызы Н.	13
КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН КӨНҮЛ БУРУУСУН ЭЛДИК ОЮНДАР АРКЫЛУУ ӨНҮКТҮРҮҮ	13
РАЗВИТИЕ ВНИМАНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ НАРОДНЫЕ ИГРЫ.....	13
DEVELOPING THE ATTENTION OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN THROUGH FOLK GAMES.....	13
Адылбек кызы Гулназ, Жуматаева А.С., Матаева А.М.	17
КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ПРОЦЕССИНДЕ КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН АДЕП- АХЛАКТЫККА ТАРБИЯЛОО.....	17
НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ ВО ВНЕУРОЧНОМ ПРОЦЕССЕ.....	17
MORAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE EXTRACURRICULAR PROCESS.....	17
Адылбек кызы Г., Назарбекова Б.Ж., Мунарбек кызы А.	21
КЕНЖЕ МЕКТЕП КУРАКТАГЫ БАЛДАРДА СТРЕССТИК КЫРДААЛ ЖАНА АНЫН КӨРҮНҮШ ТӨРҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАКТАН ТАЛДОО.....	21
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СТРЕССОВОЙ СИТУАЦИИ И ЕЕ ПРОЯВЛЕНИЙ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	21
THEORETICAL ANALYSIS OF THE STRESSFUL SITUATION AND ITS MANIFESTATIONS IN CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE.....	21
Алиев Ш.А. ¹ , Кайдиева Н.К. ² , Кожалиева Д.Ж. ¹	27
12 ЖЫЛДЫК МЕКТЕПКЕ ӨТҮҮ ШАРТЫНДА МАТЕМАТИКАЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮНҮ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ.....	27
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА К 12-ЛЕТНЕЙ ШКОЛЕ.....	27

PROBLEMS AND PROSPECTS OF MATHEMATICAL EDUCATION DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF TRANSITION TO 12-YEAR SCHOOL	27
Аллаярова С.Х.	31
ФИЗИКА БИЛИМ БЕРҮҮДӨ САНАРИПТЕШТИРҮҮ: ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ САБАКТАН ТЫШКАРКЫ ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨ КОЛДОНУУ	32
ЦИФРОВИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ПО ФИЗИКЕ: ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ВО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	32
DIGITALIZATION OF PHYSICS EDUCATION: APPLICATION OF TECHNOLOGIES IN EXTRACURRICULAR ACTIVITIES	32
Акпаралиева Б.А., Калыкова П.М.	37
5-6-КЛАССТАР ҮЧҮН НАТЫЙЖАЛУУ ДИДАКТИКАЛЫК ОКУУ МЕТОДДОРУ	37
ЭФФЕКТИВНЫЕ ДИДАКТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ 5-6 КЛАССОВ	37
EFFECTIVE DIDACTIC TEACHING METHODS FOR GRADES 5-6	37
Бабаев Д.Б., Мендигалиева Г.Х.	40
САНАРИПТЕШТИРҮҮ ШАРТЫНДА КЕСИПКЕ БАГЫТТАЛГАН ОКУТУУ	40
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ	40
THE PROFESSIONALLY ORIENTED TRAINING IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION	40
Байтокова А.С., Калибекова Д.Т., Байтокова Г.С.	44
ТИЛ – МАДАНИЯТТЫ ЖАНА УЛУТТУ САКТООНУН КУРАЛЫ	44
ЯЗЫК – ИНСТРУМЕНТ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРЫ И НАЦИОНАЛЬНОСТИ	44
LANGUAGE – A TOOL FOR PRESERVING CULTURE AND NATIONALITY	44
Гапарова Ч.А.	49
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨРДҮ ОКУТУУДА ТИЛДИК ЖАНА КЕПТИК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУЧУ КӨНҮГҮҮ ЖУМУШТАРЫ .	49
УПРАЖНЕНИЯ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ И РЕЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ СЛУЖЕБНЫМ СЛОВАМ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ	49
EXERCISES FOR THE FORMATION OF LINGUISTIC AND SPEECH COMPETENCIES IN TEACHING FUNCTION WORDS IN PRIMARY CLASSES	49
Гапарова Ч.А.	53
ЖОЖ СТУДЕНТТЕРИНИН ЖАРГОНДОРУ: ТИЛДИК ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА КОММУНИКАЦИОННО-СОЦИАЛЬНАЯ РОЛЬ	53
ЖАРГОНЫ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ: ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА И ОБЩЕСТВЕННАЯ РОЛЬ	53
JARGONS OF UNIVERSITY STUDENTS: LINGUISTIC STRUCTURE AND SOCIAL ROLE .	53
Джумагулов Э.К.	58
САНАРИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК: МЕДИЦИНАЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ КОНТЕКСТЕГИ ТҮШҮНҮК, ТҮЗҮЛҮШ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮК	58

ЦИФРОВАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ: ПОНЯТИЕ, СТРУКТУРА И СПЕЦИФИКА В КОНТЕКСТЕ МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	58
DIGITAL COMPETENCE: CONCEPT, STRUCTURE AND SPECIFICITY IN THE CONTEXT OF MEDICAL EDUCATION.....	58
Дөөлөталиева А.С., Атамбекова Г.А.....	61
ФИЗИКАНЫ ОКУТУУДА ЭКОЛОГИЯЛЫК МАЗМУНДАГЫ МАСЕЛЕЛЕРДИ КОЛДОНУУ	61
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ.....	61
USING ECOLOGICAL TASKS IN TEACHING PHYSICS	61
Жолдошбекова Э.А., Иманканова Н.Ш.....	66
БИЗНЕС АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ КАЙС СТУДЕЙ МЕТОДОЛОГИЯСЫ.....	66
МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЕЛОВОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	66
CASE STUDY METHODOLOGY IN TEACHING BUSINESS ENGLISH	67
Жуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Төрөбаева М.А.....	69
УЛГАЙГАН АДАМДАРГА СЫЙ-УРМАТ МАМИЛЕ ЖАСООГО ЖЕТКИЛЕН ӨСПҮРҮМДӨРДҮ ТАРБИЯЛООНУН МОДЕЛИ.....	69
МОДЕЛЬ ВОСПИТАНИЯ У СТАРШИХ ПОДРОСТКОВ УВАЖИТЕЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ К ПОЖИЛЫМ ЛЮДЯМ	69
MODEL OF UPBRINGING IN OLDER ADOLESCENTS RESPECT FOR ELDERLY PERSONS	69
Жылчиева Д.С.....	74
БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕР ҮЧҮН СЕРГЕК ЖАШОО ОБРАЗЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН МААНИСИ.....	74
ЗНАЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ	74
THE IMPORTANCE OF PROMOTING A HEALTHY LIFESTYLE FOR FUTURE TEACHERS	74
Исаева Р.У.¹ Жумабаева С.Ж.², Сүйүндүкова К.Э.¹.....	77
ФИЗИКА БОЮНЧА ОКУУЧУЛАРДЫН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРИНИН УЮШТУРУУ	77
ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ ПО ФИЗИКЕ	77
ORGANIZATION OF INDIVIDUAL WORK OF STUDENTS IN PHYSICS.....	77
Исакова Ж.Ж.....	83
БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮНДӨГӨ ЦИФРАЛЫК ТРАНСФОРМАЦИЯ.....	83
ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ	83
DIGITAL TRANSFORMATION IN EDUCATION	83
Кабылова С.А.....	87
ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДАГЫ МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	87

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ .87	
INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM	87
Кабылова С.А., Көчөрова А.К., Темирбекова Н.	91
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА ГЕОМЕТРИЯЛЫК ФИГУРАЛАРДЫ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ	91
МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ГЕОМЕТРИЧЕСКИМ ФИГУРАМ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ	91
METHODS OF TEACHING GEOMETRIC FIGURES IN ELEMENTARY GRADES	91
Кадырова Халимахан Нурмухаммад кызы	95
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН САЛТТУУ СПОРТ ТҮРЛӨРҮНӨ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН БААЛУУЛУК МАМИЛЕСИН КАЛЫПТАНДЫРУУ МАСЕЛЕСИ	95
ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНОГО ОТНОШЕНИЯ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ К ТРАДИЦИОННЫМ ВИДАМ СПОРТА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ	95
THE PROBLEM OF FORMING THE VALUE-BASED ATTITUDE OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS TOWARDS TRADITIONAL SPORTS OF TURKIC PEOPLES	96
Кадышев С.	99
“МИКРО- ЖАНА НАНОЭЛЕКТРОНИКАНЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН СУРООЛОРУ” КУРСУНДА КӨК ЖАРЫК ДИОДДОРДУ ӨНДҮРҮҮНҮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ОКУТУУ	99
ОБУЧЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЯМ ИЗГОТОВЛЕНИЯ СИНИХ СВЕТОДИОДОВ В КУРСЕ «ВОПРОСЫ ТЕХНОЛОГИЙ МИКРО- И НАНОЭЛЕКТРОНИКИ»	99
TRAINING TECHNOLOGY FOR THE PRODUCTION OF BLUE LEDS IN THE COURSE “PROBLEMS OF TECHNOLOGY OF MICRO- AND NANOELECTRONICS”	99
Кайдиева Н.К., Эгамбердиева А.А., Нурбек кызы Т.	107
МАТЕМАТИКА БОЮНЧА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИН БААЛООНУН ЗАМАНБАП ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ	107
ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОЦЕНИВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ ПО МАТЕМАТИКЕ	107
THE USE OF MODERN TECHNOLOGIES FOR ASSESSING EDUCATIONAL ACHIEVEMENTS IN MATHEMATICS	107
Карабалаева Г.Т., Адылбек кызы Г., Сыздыкова Л.Т., Хасенова А.И.	111
БАШТАЛГАН БИЛИМ БЕРҮҮНҮН МАЗМУНУН ЖАҢЫРТУУГА ЗАМАНЧЫЛЫК МАМИЛЕ: ДИДАКТИКАЛЫК ЖАНА ГЕРМЕНЕВТИК ПРИНЦИПТЕРДИН ИНТЕГРАЦИЯСЫ	111
СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБНОВЛЕНИЮ СОДЕРЖАНИЯ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ИНТЕГРАЦИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ И ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ	111
MODERN APPROACHES TO UPDATING THE CONTENT OF PRIMARY EDUCATION: INTEGRATION OF DIDACTIC AND HERMENEUTIC PRINCIPLES	111
Каримова Г.Т., Дуйшембиева А.Ж.	117

ЭЛЕКТРОНДУК БИЛИМ БЕРҮҮ РЕСУРСТАРЫ АРКЫЛУУ АНГЛИС ТИЛИН НАТЫЙЖАЛУУ ОКУТУУ	117
ЭФФЕКТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ С ПОМОЩЬЮ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ.....	117
EFFECTIVE TEACHING OF ENGLISH THROUGH ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES	118
Келдибекова А.О.¹, Мендигалиева Г.Х.², Саксан кызы К.¹	121
ЗАМАНБАП МЕКТЕПТИН ПРЕДМЕТ МУГАЛИМИНИН УКУКТУК СТАТУСУ ЖӨНҮНДӨ.....	121
О ПРАВОВОМ СТАТУСЕ УЧИТЕЛЯ-ПРЕДМЕТНИКА СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЫ.....	122
ON THE LEGAL STATUS OF A SUBJECT TEACHER IN A MODERN SCHOOL.....	122
Келдибекова А. Ө., Ожибаева З.М., Салахидинова М.М.....	127
БИЛИМ БЕРҮҮДӨ «ӨТМӨ» ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ	127
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ «СКВОЗНЫХ» ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ	127
MAIN DIRECTIONS OF APPLICATION OF CROSS-CUTTING TECHNOLOGIES IN EDUCATION	127
Конгайтиева С.А., Джееналиева Э.О.	131
БАШ ТАЛГЫЧ МЕКТЕПТИН ОКУУЧУЛАРЫН “МАНАС” ЭПОСУ АРКЫЛУУ МЕКЕНЧИЛДИККЕ ТАРБИЯЛООНУН ПРАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ	131
ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ ПАТРИОТИЗМА У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ЧЕРЕЗ ЭПОС «МАНАС»	131
PRACTICAL FOUNDATIONS OF PATRIOTISM EDUCATION FOR PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH THE EPIC OF «MANAS»	131
Конгайтиева С.А., Джееналиева Э.О.	135
ЖЕНИЖОКТУН ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ БАШ ТАЛГЫЧ КЛАССТА ПРАКТИКАЛЫК САБАКТАРДЫ ӨТҮҮДӨГҮ ТАРБИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕР.....	135
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ПРАКТИЧЕСКИХ УРОКОВ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ ЧЕРЕЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЖЕНИЖОК.....	135
EDUCATIONAL ISSUES IN CONDUCTING PRACTICAL LESSONS IN PRIMARY GRADES THROUGH THE WORKS OF ZHENIZHOK	135
Кулубаева А.М., Кожомкулова Г.Э.....	140
ТИЛДИК ЭМЕС ЖОЖДО ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУДА ДОЛБООРЛОРДУН МЕТОДИКАСЫН КОЛДОНУУ	140
ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ПРОЕКТОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ.....	140
APPLICATION OF THE PROJECT METHOD IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AT A NON-LINGUISTIC UNIVERSITY.....	140
Курбаналиев М.Б., Макамбаева Ж.А., Кубагбек кызы У.	146

ОКУУЧУЛАРДЫ ФИЗИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУГА ҮЙРӨТҮҮ МЕТОДИКАСЫНЫН ПРОБЛЕМАЛАРЫ.....	146
ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ РЕШЕНИЮ ФИЗИЧЕСКИХ ЗАДАЧ	146
PROBLEMS OF METHODS OF TEACHING STUDENTS TO SOLVE PHYSICAL PROBLEMS	146
Курбаналиев М.Б., Макамбаева Ж.А., Кубатбек кызы У.....	152
ФИЗИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР ФИЗИКАГА ОКУТУУНУН МАКСАТЫ ЖАНА КАРАЖАТЫ КАТАРЫНДА.....	152
ФИЗИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ КАК ЦЕЛЬ И СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ.....	152
PHYSICAL TASKS AS A GOAL AND MEANS OF TEACHING PHYSICS	152
Куштарбек кызы Элизат.....	159
12-ЖЫЛДЫК БИЛИМ БЕРҮҮГӨ ӨТҮҮНҮН МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ.....	159
ВЛИЯНИЕ ПЕРЕХОДА НА 12-ЛЕТНЮЮ СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ НА ДОШКОЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ	159
THE IMPACT OF THE TRANSITION TO A 12-YEAR EDUCATION SYSTEM ON PRESCHOOL EDUCATION.....	159
Мааткеримов Н.О.¹, Кайдиева Н.К.², Айдаркул кызы К.....	164
БОЛОЧОК БАШТАЛГЫЧ МУГАЛИМИНИН ИЗИЛДӨӨ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ.....	164
ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	164
DEVELOPING RESEARCH COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS	164
Мадумарова М. К.¹, Юсупова А.М.².....	166
БАШТАЛГЫЧ КЛАСС ОКУУЧУЛАРЫНЫН КЕБИН ӨРКҮНДӨТҮҮ ЖОЛДОРУ	166
СПОСОБЫ УЛУЧШЕНИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ	166
WAYS TO IMPROVE THE SPEECH OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS.....	166
Мирзалим кызы Г., Асаналиева Ч.Н., Таалайбек кызы У.....	170
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮНҮ САНАРИПТЕШТИРҮҮ: ПРОБЛЕМАЛАР ЖАНА КЕЛЕЧЕКТЕР.....	170
ЦИФРОВИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.....	170
DIGITALISATION OF EDUCATION: PROBLEMS AND PROSPECTS IN THE KYRGYZ REPUBLIC.....	170
Мирзалим кызы Г., Чортекова М.Т., Исабай кызы А.....	173
ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУДА МААЛЫМАТ-КОММУНИКАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ АРКЫЛУУ СТУДЕНТТЕРДИН САНАРИПТИК ОКУУ КӨНДҮМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ	173

ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИКТ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....	173
FORMING DIGITAL SKILLS IN STUDENTS THROUGH THE USE OF ICT IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	173
Мусаева В.И., Байбосова Д.К.	177
КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК БАГЫТТА ОКУТУУНУН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ.....	177
НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАПРАВЛЕНИИ	177
SCIENTIFIC AND THEORETICAL ISSUES OF TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE IN THE ETHNOPEDAGOGICAL DIRECTION	177
Нурмаматова К.У., Казиева Г.Х.....	180
БАЛДАРДЫН ОРГАНИЗМИНИН ӨСҮП ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ ЭНДОКРИН СИТЕМАСЫНЫН РОЛУ	181
РОЛЬ ЭНДОКРИННОЙ СИСТЕМЫ В РОСТЕ И РАЗВИТИИ ДЕТСКОГО ОРГАНИЗМА	181
THE ROLE OF THE ENDOCRINE SISTEM IN THE GROWTH AND DEVELOPMENT OF CHILDRENS BODIES	181
Орозбаева А.А.	186
ОКУУ ПРОЦЕССИНДЕ МААЛЫМАТТЫК-КОММУНИКАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЭФФЕКТИВДҮҮ ПАЙДАЛАНУУНУН АЙРЫМ УСУЛДАРЫ	186
РАЗЛИЧНЫЕ МЕТОДЫ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ.....	186
VARIOUS METHODS OF EFFECTIVE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE LEARNING PROCESS.....	186
Сарсекеев Б.С.....	190
ОКУУ КИТЕБИ – МУГАЛИМДИН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ КАРАЖАТЫ.....	190
УЧЕБНИК КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕДАГОГА.....	190
THE TEXTBOOK AS A MEANS OF DEVELOPING A TEACHER’S PROFESSIONAL COMPETENCIES.....	190
Сатыбекова М.А., Алыкулов У.Ж.	194
БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНДЕГИ ГЕЙМИФИКАЦИЯ: ЫКМАЛАР, МИСАЛДАР ЖАНА СУНУШТАР.....	194
ГЕЙМИФИКАЦИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ: МЕТОДЫ, ПРИМЕРЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ	194
GAMIFICATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS: METHODS, EXAMPLES AND RECOMMENDATIONS.....	194
Сейтмуратова Г.Ж.	198

АСТРОНОМИЯНЫ ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК МЕТОДДОРУ ЖАНА МЕКТЕПТИК БИЛИМ БЕРҮҮДӨ САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ	198
ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АСТРОНОМИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ШКОЛЬНОМ ОБУЧЕНИИ	198
INNOVATIVE METHODS OF TEACHING ASTRONOMY USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN SCHOOL EDUCATION.....	198
Смагулов Е.Ж., Мендигалиева Г.Х.....	203
ОКУЧУУЛАРДЫ КЕСИПКЕ БАГЫТТАЛГАН ОКУТУУДА МЕКТЕП МАТЕМАТИКА КУРСУНАН ЖОГОРКУ МАТЕМАТИКАНЫН ЭЛЕМЕНТТЕРИНЕ ЖЫЛМАКАЙ ӨТҮҮНҮН КӨЙГӨЙҮНҮН ЧЕЧИМИ.....	203
РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЛАВНОГО ПЕРЕХОДА ОТ ШКОЛЬНОГО КУРСА МАТЕМАТИКИ К ЭЛЕМЕНТАМ ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКИ ПРИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТИРОВАННОСТИ УЧЕНИКОВ.....	203
SOLVING THE PROBLEM OF A SMOOTH TRANSITION FROM A SCHOOL MATHEMATICS COURSE TO ELEMENTS OF HIGHER MATHEMATICS WITH PROFESSIONALLY ORIENTED STUDENTS	203
Сражатдинова Фатима Торобай кызы	207
ИЗИЛДӨӨ КОМПЕТЕНЦИЯСЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МЕТОДДАРЫ КЕЛЕЧЕК ФИЗИКА МУГАЛИМДЕРИ.....	207
МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ	207
METHODS FOR DEVELOPING RESEARCH COMPETENCE IN FUTURE PHYSICS TEACHERS.....	207
Тобагабылова И.А., Аязбаева А.Т.....	212
КЛАССТА СЫНЧЫЛЫК ОЙЛОНУУНУ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МЕТОДДОРУ	212
МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В КЛАССЕ	212
METHODS OF DEVELOPING CRITICAL THINKING IN THE CLASSROOM.....	212
Торогелдиева К.М., Көчөрова А.К.....	217
МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА ЖАСАЛМА ИНТЕЛЕКТ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ТААНЫП БИЛҮҮ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН АКТИВДЕШТИРҮҮ.....	217
АКТИВАЦИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА.....	217
ACTIVATION OF STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY WHEN TEACHING MATHEMATICS USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE	217
Фуянь Ли.....	223
КЫЙЫНЧЫЛЫК ЖАНА ЖОЛ: ЖОГОРКУ ОКУУЧУ СТУДЕНТТЕРДИ ЦИФАРАЛЫК ЧӨЙРӨНДӨ БАШКАРУУ	223
ВЫЗОВ И ПУТЬ: УПРАВЛЕНИЕ СТУДЕНТАМИ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ.....	223

CHALLENGE AND PATH: COLLEGE STUDENT MANAGEMENT IN DIGITAL ENVIRONMENT.....	223
Чэн Си, Карабалаева Г.Т.....	228
ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ МЕНЕН ИШТЕТИЛГЕН ОКУТУУ МОДЕЛИ АТАЙЫН ИННОВАЦИЯЛЫК ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН ОКУУ ПРОГРАММАСЫНДА ИЗИЛДӨӨ ЖАНА ПРАКТИКА	228
ИЗУЧЕНИЕ И ПРАКТИКА МОДЕЛЕЙ ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РАМКАХ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ИНТЕГРИРОВАННОЙ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЫ.....	228
ARTIFICIAL INTELLIGENCE-ENABLED TEACHING MODEL EXPLORATION AND PRACTICE IN SPECIALIZED INNOVATION INTEGRATED CURRICULUM	228
Шапетова Б.Т., Абдылдаева Д.К.....	232
КЫРГЫЗ ЭЛИНИН БИРИНЧИ АГАРТУУЧУ-ИЛИМПОЗУ.....	232
ПЕРВЫЙ УЧЕНЫЙ-ПРОСВЕТИТЕЛЬ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА.....	232
THE FIRST KYRGYZ EDUCATER AND SCIENTST.....	232
Эгамбердиева А.А., Эсенканова А.К., Кайдиева Н.К., Дюшебаева Н.Ж.	238
САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕНЕН САЛТТЫК ОКУТУУНУ АЙКАЛЫШТЫРУУ: БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАР ҮЧҮН ЭФФЕКТИВДҮҮ СТРАТЕГИЯЛАР	238
ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ТРАДИЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ: ЭФФЕКТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ ДЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	238
INTEGRATING DIGITAL TECHNOLOGIES WITH TRADITIONAL TEACHING: EFFECTIVE STRATEGIES FOR PRIMARY CLASSES.....	238
Юсупова А.М., Алгожоева Ж.Б., Аскарбекова А.....	242
ЖОЖДАГЫ ЗАМАНБАП ОКУУ ПРОЦЕССИНДЕ СТУДЕНТТЕРДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ.....	242
ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА.....	242
STUDENT CREATIVE ACTIVITY IN MODERN LEARNING PROCESS.....	242
Юсупова А.М., Алгожоева Ж.Б., Жекшенаканова М.....	247
1-КУРСТУН СТУДЕНТТЕРИНИН УНИВЕРСИТЕТТЕГИ ОКУУ ПРОЦЕССИНЕ ЫҢГАЙЛАШУУСУНА ШАРТ ТҮЗГӨН ПЕДАГОГИКАЛЫК ДИСЦИПЛИНАЛАРДЫ ОКУУ МОДЕЛИ	247
МОДЕЛЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН, СПОСОБСТВУЮЩАЯ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО КУРСА К ПРОЦЕССУ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ.....	247
A MODEL OF TEACHING PEDAGOGICAL DISCIPLINES THAT FACILITATES THE ADAPTATION OF FIRST-YEAR STUDENTS TO THE UNIVERSITY LEARNING PROCESS	247
Юсупова А.М.¹, Мадумарова М. К.², Молдогазы кызы К.¹.....	251
АТА-ЭНЕЛЕР МЕНЕН АЛАРДЫН БАЛДАРЫНЫН ӨЗ АРА АРАКЕТИНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫК ТААСИР КӨРСӨТҮҮНҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ	251

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ РОДИТЕЛЕЙ И ИХ ДЕТЕЙ.....	251
MAIN DIRECTIONS OF PEDAGOGICAL INFLUENCE ON THE INTERACTION OF PARENTS AND THEIR CHILDREN	251
ФИЛОЛОГИЯ.....	256
Абдразакова Г.Ш.....	256
ТИЛ ЖАНА ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮН КАРЫМ-КАТЫШ МАСЕЛЕСИ ТУУРАЛУУ	256
К ПРОБЛЕМЕ СООТНОШЕНИЯ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ.....	256
ON THE PROBLEM OF THE RELATIONSHIP OF LANGUAGE AND THINKING	256
Айдралиева А.А., Алыбаева К.Б., Касымбекова Ч.С.	260
КОНЦЕПТ ЖАНА СӨЗ ТЕРМИНДЕРИНИН МААНИСИ	260
ЗНАЧЕНИЕ ТЕРМИНОВ «КОНЦЕПТ» И «СЛОВО»	260
MEANING OF THE TERMS CONCEPT AND WORD.....	260
Ван Манлин.....	263
БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНӨН КЫТАЙ ТИЛИНБАШТАЛГЫЧТАН ОРТОГО ЧЕЙИН ҮЙРӨНҮҮЧҮЛӨРҮҮЧҮН ОКУУ БОЮНЧА ИНСТРУКЦИЯГА ЖООПКЕРЧИЛИКТИ АКЫРЫНДЫК МЕНЕН БОШОТУУ МОДЕЛИН КОЛДОНУУ	264
ПРИМЕНЕНИЕ МОДЕЛИ ПОСТЕПЕННОГО ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ ОТВЕТСТВЕННОСТИ К ОБУЧЕНИЮ ЧТЕНИЮ ДЛЯ ТЕХ, КТО ИЗУЧАЕТ КИТАЙСКИЙ ЯЗЫК ИЗ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА ЭТАПЕ ПЕРЕХОДА ОТ НАЧАЛЬНОГО К СРЕДНЕМУ УРОВНЮ.....	264
APPLYING THE GRADUAL RELEASE OF RESPONSIBILITY MODEL TO READING INSTRUCTION FOR CENTRAL ASIAN HERITAGE LEARNERS OF CHINESE IN THE ELEMENTARY-TO-INTERMEDIATE TRANSITION STAGE.....	264
Давлетов М.С.....	270
СОВЕТ МЕЗГИЛИНДЕГИ ТИЛ САЯСАТЫ ЖАНА КЫРГЫЗЧА МААЛЫМАТТЫК КОТОРМО.....	270
ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА В СОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ И КЫРГЫЗСКИЙ ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПЕРЕВОД	270
LANGUAGE POLICY IN SOVIET TIMES AND KYRGYZ INFORMATIVE TRANSLATION	270
Иманканова Н.Ш., Жолдошбекова Е.А.....	277
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДАГЫ КОШ ТИЛДИК ЖАНА КӨП ТИЛДИК ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ШАРТЫНДА	277
ДВУЯЗЫЧИЕ И МНОГОЯЗЫЧИЕ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	278
BILINGUALISM AND MULTILINGUALISM IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION.....	278
Казакова Н.А.....	280
КАЗАТ АКМАТОВДУН “АРХАТ” РОМАНЫНДАГЫ АДІЛЕТ-МИЛАРЕПАНЫН МҮНӨЗ КАТАРЫ КАЛЫПТАНУУ ЖОЛУ	280

ПУТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ХАРАКТЕРА АДЛЕТА-МИЛАРЕПЫ В РОМАНЕ КАЗАТА АКМАТОВА “АРХАТ”	280
THE PATH OF CHARACTER FORMATION OF ADILET-MILARAPA IN KAZAT AKMATOV'S NOVEL "ARHAT"	280
Омурзакова К.Т.	284
НЕМИС ТИЛИ ЖАНА КЕСИПТИК БИЛИНГВИЗМ	284
НЕМЕЦКИЙ ЯЗЫК И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ БИЛИНГВИЗМ	284
GERMAN LANGUAGE AND PROFESSIONAL BILINGUALISM	284
Өскөнбаева М.	287
КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛДЕРИНИН ТИПОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	287
ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КЫРГЫЗСКОГО И АРАБСКОГО ЯЗЫКОВ	287
TYPOLOGICAL FEATURES OF KYRGYZ AND ARABIC LANGUAGES	287
Пэн Кай, Хань Мяомяо.	292
ДУНГАН ООЗЕКИ АДАБИЯТЫНЫН НЕГИЗГИ ТЕРМИНДЕРИ	292
ОСНОВНЫЕ ТЕРМИНЫ ДУНГАНСКОЙ УСТНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	292
MAIN TERMS OF DUNGANS ORAL LITERATURE	292
Пэнхун Ян.	296
МУЗЫКАЛЫК КУРСТАРДЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮ ЖӨНҮНДӨ	296
О ХАРАКТЕРИСТИКАХ И РАЗВИТИИ МУЗЫКАЛЬНЫХ КУРСОВ ДЛЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ	296
ON THE CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT OF FOREIGN STUDENTS' MUSIC COURSESFROM THE PERSPECTIVE OF AESTHETIC EDUCATION	296
Садирова И.М., Асанова Д.К.	301
ЧЕТ ТИЛДЕРДИ САЛЫШТЫРМАЛУУ ИЗИЛДӨӨ	301
СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ	301
COMPARATIVE STUDY OF FOREIGN LANGUAGES	301
Хань Мяомяо, Пэн Кай.	306
ГАНЬСУ ЖАНА ЦИНХАЙ ЧАКАН ЭЛДЕРИНИН ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ МАДАНИЯТТАРДЫН ӨЗ АРА ТААСИРИ ЖАНА ИНТЕГРАЦИЯСЫ	306
ВЗАИМОВЛИЯНИЕ И ИНТЕГРАЦИЯ КУЛЬТУР В УСТНОМ ТВОРЧЕСТВЕ МАЛОЧИСЛЕННЫХ НАРОДОВ ГАНЬСУ И ЦИНХАЯ	306
THE MUTUAL INFLUENCE AND INTEGRATION OF CULTURES IN THE ORAL TRADITIONS OF THE SMALL ETHNIC GROUPS OF GANSU AND QINGHAI	306
Чоңмурунова Н.Ж.	312
КЫРГЫЗСТАНДА ОРУС ТИЛИН ЧЕТ ТИЛКАТАРЫ ОКУТУУДА МАДАНИЯТ АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТЫН РОЛУ	312
РОЛЬ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В КЫРГЫЗСТАНЕ	312

THE ROLE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE IN KYRGYZSTAN	312
ФИЛОСОФИЯ.....	317
Бабашов А.К., Аалиева Ш.К.	317
БААЛУУЛУКТАР СИСТЕМАСЫ ЖАНА АЛАРДЫН ИДЕОЛОГИЯЛЫК КОНТЕКСТЕГИ РОЛУ	317
СИСТЕМА ЦЕННОСТЕЙ И ИХ РОЛЬ В ИДЕОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ	317
SYSTEM OF VALUES AND THEIR ROLE IN THE IDEOLOGICAL CONTEXT.....	317
Кадышев С.	321
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭЛ МУГАЛИМИ, ПРОФЕССОР ӨЗГӨРҮШ ШАРШЕКЕЕВ ЖАНА АНЫН КУРСТАШТАРЫ ЖӨНҮНДӨ.....	321
О НАРОДНОМ УЧИТЕЛЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ, ПРОФЕССОРЕ ОЗГОРУШЕ ШАРШЕКЕЕВЕ И ЕГО ОДНОКУРСНИКАХ.....	321
ABOUT THE PEOPLE'S TEACHER OF THE KYRGYZ REPUBLIC, PROFESSOR OZGORUSH SHARSHEKEEV, AND HIS CLASSMATES	321
Нурматова Г.А.	327
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ ЭЛЕМЕНТТЕРИ	327
ЭЛЕМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”	327
ELEMENTS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE WORK OF ZHUSUP BALASAGYN “BLESSED KNOWLEDGE”	327
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ.....	332
Макембаева Д.И.....	332
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПРОБАЦИЯНЫН ҮЙ-БҮЛӨЛҮК ЗОМБУЛУККА КАРШЫ КҮРӨШ ҮҮДӨГҮ РОЛУН ЖАНА НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ТАЛДОО.....	332
АНАЛИЗ РОЛИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОБАЦИИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В КОНТЕКСТЕ БОРЬБЫ С СЕМЕЙНЫМ НАСИЛИЕМ.....	332
ANALYSIS OF THE ROLE AND EFFECTIVENESS OF PROBATION IN THE KYRGYZ REPUBLIC IN THE CONTEXT OF COMBATING DOMESTIC VIOLENCE	332
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ.....	337
Макембаева Р.Б., Качибекова А.М.....	337
РЫНОК ЭКОНОМИКАСЫНЫН ШАРТЫНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОММЕРЦИЯЛЫК БАНКТАРЫНЫН ЛИКВИДДҮҮЛҮГҮ	337
ЛИКВИДНОСТЬ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ	337
LIQUIDITY OF COMMERCIAL BANKS OF THE KYRGYZ REPUBLIC IN THE CONDITIONS OF A MARKET ECONOMY.....	337
Турсунова С.А.....	340

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАСЫНЫН ИННОВАЦИЯЛЫК ӨНҮГҮҮСҮ АНЫН ТУРУКТУУЛУГУНУН ФАКТОРУ КАТАРЫ.....	340
ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСТАНА КАК ФАКТОР ЕЕ УСТОЙЧИВОСТИ.....	340
INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF KYRGYZSTAN AS A FACTOR OF ITS STABILITY.....	340
ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ.....	346
Акбеков Т.М., Кемелова С., Тилек кызы Э.....	346
ГАЗДАРДАГЫ ЖАНА СУЮКТУКТАРДАГЫ ЖЫЛУУЛУК ӨТКӨРҮМДҮҮЛҮКТҮН КЭЭ БИР УЧУРЛАРЫ.....	346
НЕКОТОРЫЕ СЛУЧАИ ТЕПЛОПРОВОДНОСТИ В ГАЗАХ И ЖИДКОСТЯХ.....	346
SOME CASES ARE THERMAL CONDUCTIVITY IN GASES AND LIQUIDS.....	346
Нурмаматова К.У., Казиева Г.Х.,.....	349
КЛИМАТТЫН ӨЗГӨРҮҮСҮНҮН СЕБЕПТЕРИ ОШ ШААРЫНА ЖАНА ТОО ЭКОСИСТЕМАСЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ.....	349
ПРИЧИНЫ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ГОРОД ОШ И ГОРНЫЕ ЭКОСИСТЕМЫ.....	349
COUSES OF CLIMATE CHANGE AND ITS IMPACT ON THE CITY OSH AND MOUNTAIN	349
Моомбеков С.Т., Омуралиева Г.К.....	353
СУМСАР ДАРЫЯСЫНЫН АЛЬГОФЛОРАЛЫК КУРАМЫ.....	353
АЛЬГОФЛОРИСТИЧЕСКИЙ СОСТАВ РЕКИ СУМСАР.....	353
FLORISTIC COMPOSITION OF THE SUMSAR RIVER.....	353
Сатканкулова Н.Т.....	357
ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИН ЖАРАНДЫК УКУК МАМИЛЕЛЕРИНИН ӨНҮГҮҮСҮНӨ ТААСИРИ.....	357
ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА РАЗВИТИЕ ГРАЖДАНСКО- ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	357
THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE DEVELOPMENT OF CIVIL LAW RELATIONS.....	357
Сатканкулова Н.Т.....	362
ЭКОЛОГИЯЛЫК КЫЛМЫШТАР ЖАНА АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮ КОРГОО ЧАРАЛАРЫ	362
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ И МЕРЫ ПО ЗАЩИТЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ.....	362
ENVIRONMENTAL CRIMES AND MEASURES FOR ENVIRONMENTAL PROTECTION	362
Турдумамбетов К.Т., Эрназарова Э., Джуманазарова А.З., Долотбаков А.К., Гончарова Р.А., Джорупбекова Ж.....	367

EREMURUS ТУКУМУНДАГЫ ӨСҮМДҮКТӨРДҮН ХИМИЯЛЫК КУРАМЫН ИЗИЛДӨӨ.....	368
ИЗУЧЕНИЕ ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА РАСТЕНИЙ РОДА ЭРЕМУРУС	368
STUDY OF THE CHEMICAL COMPOSITION OF PLANTS OF THE GENUS EREMURUS	368
Урусова И.Р., Урусов Р.М.....	371
КУБДУН АЙЛАНАСЫНДАГЫ ЛАМИНАРДУУ АБА АГЫМЫН ЭСЕПТӨӨ	371
РАСЧЕТ ОБТЕКАНИЯ КУБА ЛАМИНАРНЫМ ПОТОКОМ ВОЗДУХА	371
CALCULATION OF LAMINAR AIR FLOW AROUND A CUBE.....	371
Сведения об авторах.....	378
Содержание	383

Подписано в печать 15.07.2025.

Бумага офсет. Печать офсет.

Формат 60/84 1/8. Объем 49,5 п.л.

Тираж 100 экз

Типография КНУ им. Ж. Баласагына

Г. Бишкек, пр. Манаса, 101.